
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№2(53), 2017

Алматы, 2017

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2(53), 2017

Шығару жиілігі – жылына
4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіқақп** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2017

Қазақстан Республикасының мәдениет және
ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 06.04.2017 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8.
Көлемі 42,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 62.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Буйраева Ж.Ө., Заурбекова Л.Р., Иманбаева С.С. Рухани жаңғыру және Алаш зиялыларының ұстанымдары.....	7
Buirayeva Zhanyl, Zaurbekova L.R., Imanbayeva S.S. Spiritual revival and views of the Alash intellectual people	
Еспенбетова А.М. Қазақ қоғамындағы батырлар институты және олардың әлеуметтік қызметі	11
Yespenbetova A. “The Institute of Batyrs and their role in the society of Kazakh nomadic society”	
Шаймарданова З.Д., Макашев Ж.К. Общественные организации казахов как инструменты парадипломатии (На примере Омской области)	15
Shaimardanova ZD, Makashev Zh.K. Kazakh Public organizations as instruments of paradiplomacy (Omsk region example)	
Нурбекова Р.К. Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру шараларының барысы	20
Nurbeckova R. K. Passage of events for collectivization in Eastern Kazakhstan	
Калшабаева Б.К., Шалгинбаева С.Х. История административно-регионального деления в Центральной Азии	24
Kalshabayeva B.K., Shalginbaeva S.H. Administrative-regional historical division of Central Asia	
Хасанаева Л.М. Қазақстанда кеңестік билік жүйесіндегі архивтердің қалыптасуы және архив саясаты	29
Khassanaeva L.M. Formation of archives and archival policy in Kazakhstan of the Soviet period	
Ташенев М.Ж. Об историческом значении Октябрьской революции	34
Tashenev M.Zh. On the historical significance of the October Revolution	
Сарсенов А.С., Нагимов Ш.Н., Ермагамбетова А.У. Конфискация имущества баев-феодалов в Атырауском регионе в 20-30-е годы хх в. (на примере Денгизского района)	43
Sarsenov AS, Nagimov Sh.N., Ermagambetova A.U. Confiscation of the property of the Baie-feudal lords in the Atyrau region in the 1920s and 1930s. (On the example of Dengiz district)	

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Aidarbek Amirbek, Kanat Makhanov Trade Integration of EEU from 1999 to 2015	51
Амирбек А., Маханов Қ. 1999-2015 жылдары аралығындағы ЕАЭО елдерінің өзара сауда интеграциясын талдау	
Diler Deligöz, Elmira Zulpiharova Rusya'nin Karadenize Ulaşmasında Istanbul Antlaşması (13 temmuz 1700)	56
Дилер Делигөз, Зұлпыхарова Э.Ө. Ресейдің Қаратеңізді иеленуінде Ыстанбұл келісімі (13 шілде 1700 ж.)	
Беделова Г.С., Мухажанова Т.Н., Сабденова Г.Е., Нұсқабай П.Н. Культура и искусство империи Юань	62
Bedelova G.S., Mukhazhanova T.N., Sabdenova G.E., Nuskabay P.N. Culture and arts of the Yuan Empire	
Кенжебеков Е.О. Политика «мягкой власти» во внешнеполитическом курсе Абдуллы Гюля и Реджепа Эрдогана	68
Kenzhebekov E.O. Policy of «Soft Power» in foreign policy of Abdullah Gul and Recep Erdogan	
Жаркынбаева Р.С., Мийманбаева Ф.Н., Абдирайымова А.С. Социально-экономическое развитие Кыргызской Республики в годы независимости	73
Zharkynbaeva R.S., Miymanbayeva F.M., Abdiraiymova A.S. Socio-economic development of the Kyrgyz Republic in the years of independence	
Суйнова А.Т., Нұсқабай П.Н., Қожабекова Ж.Б., Токсанбаев А.Қ. XX ғ. 90-жылдары мен XXI ғ. басындағы Каспий аймағы елдерінің саяси ахуалы	79

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№2(53), 2017

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. У.М. Джолдыбаева,
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин (США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап (Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская
Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская
Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный педагогиче-
ский университет
имени Абая, 2017

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 06.04.2017.
Формат 60x84 1/8.
Объем 42,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 62.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

Suinova A.T., Nuskabai P.N., Kozhabekova Zh.B., A.K.Toksanbayev
The political atmosphere in the Caspian countries in the 90s of the XX-
century and early XXI century
Қозыбақова Ф. А., Дәулет С. М. Қазақстан-Қытай қарым-қатынасы
және шекара айқындаудағы кейбір мәселелер 86
Kozybakova F.A., Daulet S.A. Kazakh-Chinese relations and problems
of demarcation of borders.
Жәкішева Л.Р. Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің ара-
сындағы энергетикалық ынтымақтастықтың дамуы 90
Zhakisheva L.R. Energy cooperation between China and Central Asian
Countries
Джолдыбаева У.М. Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінің
ШЫҰ аясындағы саяси ынтымақтастығының дамуы мәселелері 95
Joldybaeva U.M. Issues of development of political cooperation be-
tween Kazakhstan and Central Asian countries within the SCO framework

СЯСИА ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Борбасов С.М. Саясат табиғаты 100
Borbassov S.M. The nature of politics
Байғараева А.Е. «Академическое письмо» в условия интеграции
науки и образования на современном этапе104
Baigarayeva A.E. “Academic writing” in contions of integration of sci-
ence and eucation process nowadays.
Байгунаков Д.С., Надыров М.К., Сабденова Г.Е. Религиозность
масс: истоки и общие тенденции 108
Baigunakov D.S., Nadurov M.K., Sabdenova G.E. Religiousness of
masses: Origins And General Trends
Гулнаш Асхат, Жабина Ж.Р. Концепции диаспоры 113
Mukan Saken, Manhak Kwon China’s rise and Asian security 116
Мұқан Сәкен, Манхак Квон Қытайдың көтерілуі және Азиялық
қауіпсіздік
Конуратова А. Эффективное образование: Азиатский опыт 122
Konuratova A. Effective education: Asian experience
Калханова А.Н., Рахипова С.К. Формирование государственной
идеологии в казахстане в свете реализации программы «Мәңгілік
Ел» 129
Kalkhanova A.K., Rahipova S.K. Kazakhstani state ideology forming
according to the program realization “Mangilik Yel”
Омарова С.Т. Формирование профессиональных пенсионных си-
стем в зарубежных странах 133
Omarova S.T. Formation of professional pension systems in foreign countries.
Оралов Асхат Перспективы поставок газа из Стран Центральной
Азии в Европу 138
Askhat Oralov Prospects for gas supplies from Central Asian Countries
to Europe
Үдырыс С.С., Үдырыс К.С. Russian – Chinese strategic cooperation in
energy sector 143
Ыдырыс С.С., Ыдырыс Қ.С. Энергетика саласындағы Ресей -
Қытай стратегиялық әріптестігі
Рахипова С.К., Калханова А.К. Особенности трансформации на-
ционального самосознания под влиянием современных социально-
политических и культурных факторов 146
Rahipova S.K., Kalkhanova A.K. The problem of ethnic identity in the
context of globalization.
Нускабай П.Н., Кожабекова Ж.Б., Токсанбаев А.К., Суйнова А.Т.
Орталық Азия елдеріндегі тұрақсыздық мәселелері 150
Nuskabay P.N., Kozhabekova Zh.B., Toksanbaev A.K., Suinova A.T.
Instability issues in Central Asian countries
Үдырыс К.С., Үдырыс С.С. Россия’s energy policy towards China 156
Ыдырыс Қ.С., Ыдырыс С.С. Ресейдің Қытайға катысты энергетика-
лық саясаты
Уалиева С.К. Этническая идентичность людей межэтнического
происхождения в Казахстане 159
Ualiyeva S. K. Ethnic identity of people of interethnic origin in Kazakhstan
Тулеев М.С. Религиозно-политические организаций как факторста-
новления международного терроризма в странах Центральной Азии
..... 164

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№2(53), 2017

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

- Koigeldiyev M.K.** doctor of historical sciences, professor (editorial-in-chief's assistant),
Zholdybayeva U.M. candidate of historical sciences, associate professor,
Ospanova R.R. candidate of historical sciences, associate professor, (responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. doctor of historical sciences, professor,
Virginia Martin professor, PhD (USA),
Claudia Chang professor, PhD (USA),
Kara Abdiyap doctor of historical sciences, professor (Turkey),
Osmonov O.D. doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),
Kozmenko B.M. doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),
Zhumagulov K.T. doctor of historical sciences, professor,
Mayer M. doctor of historical sciences, professor (Germany),
Nesipbayeva K.R. doctor of historical sciences, professor,
Sokolov A.B. doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama doctor of historical sciences (Japan),
Khodjaogly T. doctor of historical sciences, professor (Turkey)

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2017

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 06.04.2017
Format 60x84 1/8.
Volume 42,75 уч.-изд.л.
Issue 300. order 62.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

Tuleyev M. S. Religiously – political organizations as factor of recoming of international terrorism in countries of Central Asia

Aidarbek Amirbek, Zhengizkhan Zhanaltay Evaluation of the Re-settlement Process: Turkey-EU Agreement and 20 July 2015 Scheme 169
Амирбек А., Жаналтай Ж. Қоныс аудару үдерісін бағалау: 2015 жылғы 20 шілдедегі қоныс аудару жоспары мен Түркия-Еуропалық Одақ арасындағы келісім-шарт

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Бижигитова К.С. Изменение роли женщин в казахской степи в колониальный период на основе архивных источников (40-е годы XIX – начало XX вв.) 173

Bizhigitova K.C. The change in the role of women in the kazakh steppe in the colonial period on the base of archival sources (40-ies of the XIX-XX century)

Мажитова Ж.С., Ибраева А.Г. Суды биев и правовой плюрализм в казахской степи (по материалам чиновников Оренбургской пограничной комиссии) 179

Mazhitova Zh.S., Ibraeva A. G. Court of bies and legal pluralism in the kazakh steppe (based on the materials of the Orenburg boundary commission officials)

Құндақбаева Ж.Б., Дүйсебаева А.И. Қазіргі батыстық тарихнаманың кеңестік дәуірдің алғашқы кезеңіндегі гендерлік дискурсы трансформациясының тұжырымдамалары 185

Kundakbaeva Zh., Duisebaeva A. Concepts of modern Western historiography on the transformation of gender discourse in the early Soviet period

Сақтаганова З.Г., Мажитова Ж.С., Аймахов Е.Н. Государство и религия в советской истории: этапы и особенности взаимоотношений в Казахстане 191

Saktaganova Z.G., Mazhitova Zh.S., Aymakhov E.N. State and religion in the Soviet history: the stages and features of relationship in Kazakhstan

Саркулова С.Д., Қаипбаева А.Т. XX ғасырдың басындағы орыс және татар әдебиетіндегі қазақ тіліне аударылған кітаптар 200

Sarkulova S., Kaipbaeva A. Kazakh translated books in Russian and Tatar literature at the beginning of XX century

Хазретәлі Түрсүн, Вахдет Таракчы Шоқайтану ғылыми бағытының тарихнамасы 206

Khazretali Tursun, Vahdet Tarakchy Historiography of scientific direction the chokayevedenie

Ибрагимова М.Н., Тастемирова Г.А., Нусупбаева С.А., Сагкенова Ж.Б. «Маджма ‘ ат-таварих-и Султанийа» шығармасы – Қазақстан тарихының дерек көзі 210

Ibragimova M.N., Tastemirova G.A., Nusupbaeva S.A., Satkenova Z.B. The composition «Madjma’at-tavarih-y Sultanya» – a source on history of Kazakhstan

Сексенбаева Г.А., Алпысбаева Н.К. Доступ к информации как архивная идеология 215

Seksenbayeva G.A., Alpysbayeva N.K. Access to information as an archival ideology

Ибрагимова М.Н., Тастемирова Г.А., Нусупбаева С.А., Тойшыбекова Ж.К. Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ‘ ас-са ‘ дайн ва маджма ‘ ал-бахрайны» шығармасы – ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі 221

Ibragimova M.N., Tastemirova G.A., Nusupbaeva S.A., Toyshubekova Z.K. The composition Abd ar-Razzak Samarkandi “Matla ‘expert-sa’ Dine va Majma ‘is scarlet-bakhrayn» – a source on history of Kazakhstan

Nurman Sholpan Life history as a source for studying the history of kazakhstan in the 20th century 226

Нұрман Ш.Т. Күнделікті өмір тарихы XX ғ. Қазақстан тарихын зерттеу дерегі ретінде

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Ахияров И.К., Дүйсенбай Д.Б. Орталық Қазақстанның сақ қоныстарындағы жаңа зерттеулер 229

Akhiyarov IK, Dysenbai D.B A new study of the Saka settlements of Central Kazakhstan

Абдуллаева А.Г. История изучения погребальных памятников Карабаха эпохи поздней бронзы и раннего железа	233
Abdullaeva A.N. To The history of studying the late bronze and early iron age burial monuments of karabakh	
Аубакирова Ж.С., Уалиева С.К. Смертность населения Казахстана: историко-демографический аспект	243
Aubakirova Zh.S., Ualiyeva S.K. The mortality rate of the population of kazakhstan: historical and demographic aspect	
Байгунаков Д.С. «Коңырат» этнонимі туралы кейбір мәселелер	249
Baigunakov D.S. Some problems about the ethnonym “kongrat”	
Есимова Ж.К. Изменение национального состава населения в Северных регионах Казахстана в результате освоения целины	255
Esimova Zh.K. Changes in the national composition of the population in the Northern regions of Kazakhstan as a result of the development of the purpose.	
Ескекбаев Д. Б., Омаров Ғ.Қ. Алтай өлкесінің демографиялық тарихынан (XIX ғ. екінші жартысы және 1939 ж.)	259
Yeskekbayev D.B., Omarov G.K. From the history of the demography of the Altai Territory (XIX in. II half and 1939)	
Жамбулатов К.А. К истории изучения памятников поздне сарматской культуры	264
Zhambulatov K. A. To history of theresearch of monuments of late sarmatian culture	
Мейрманова Г.А., Солтиева Б.Ш. Этнограф ретінде маман қалыптасудағы далалық зерттеудердің маңызы	268
Meirmanova G. A., Soltiyeva B. S. The role of field ethnography in training atnolol	
Мусаханова М.З. Музейное описание традиционной одежды казахов, содержащих орнаментуку (по коллекции Центрального государственного музея РК)	271
Mussakhanova M.Z. Museum description of kazakh traditional clothing containing ornament (based on collection of Central State museum of the Republic of Kazakhstan)	
Кожа М.Б., Амантуров М.К. Новый материал о захоронениях в склепах (сагана) Казахстана	277
Khozha M.B., Amanturov M.K. New material about burials in the crowns (sagan) of Kazakhstan	
Нуржанов А.А., Карибжанова Е.А. Городская цивилизация тюркских государств Жетысу	282
Nurzhanov A.A., Karibzhanova E.A. Gorodskaya tyurkskix the state of civilization zhetysu	
Хасанаева Л.М., Хамитова М.М. Дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамындағы биліктің легитимділігі	291
Khassanaeva L.M., Khamitova M.M. Legitimacy of authority in traditional nomadic Kazakh society	
Құлбек А. Керамический комплекс средневекового Тараза	294
Kulbek A. Ceramic complex of medieval Taraz	
Өмірбекова Ж.М. Қазақтардың мал шаруашылығының этноэкологиялық аспектілері	297
Omirbekova J.M. Ethno-ecological aspects in the formation of the traditional Kazakh economy	
ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ	
TEACHING HISTORY	
Азнабакиева М.А., Машинбаева Г.Ә., Нусупбаева С.А., Ибрагимова М.Н. Тарих сабақтарында студенттердің танымдық қызығушылығын арттыру (өлкетану материалдары негізінде)	304
Aznabakieva M.A., Mashinbaeva G.A. Nusupbaeva S.A., Ibragimova M.N. Increasing of the cognitive studentsinterest at the History lessons (Basis on Contry studies materials)	
ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР	
ПЕРСОНАЛИИ	
PERSONALITY	
Ақымбек Е.Ш., Нұржанов А.Ә. Жамбыл археологиялық пунктін ұйымдастыру мен қызметіндегі г.и. пацевичтің рөлі	309
Akymbek E.Sh., Nurzhanov A.A. G.I.Patsevich's Role In The Organization And Activity The Jambyl Archaeological Point	
Абзалбеков М.Я., Омаров Ғ.Қ. С.С.Черников және Шілікті алқаның зерттелу тарихы	320
Abzalbekov M.Y., Omarov G.K. S.S. Chernikov and the history of the study of the chiliktin valley	

Ашербекова А.М. Ахмет Жанталин және қазақ жерінің мәселесі	325
Asherbekova A.M. Ahmet Zhantalin and problem of kazakh lands	
Түлекова М.К. Е. Бекмаханов және Қазақстан тарихы ғылымының өзекті мәселелерін зерттеудегі кейбір мәселелер	331
Tulekova M.K. E. Bekmakhanov and aspects of research of topical questions about the science of History of Kazakhstan	
Рахимжанова Г.Х. Г.Н.Потанин и казахстанская тематика	335
Rakhimzhanova G.H. G. N. Potanin and subyect of kazakhstan	
Оспанова Р.Р. О.Жандосовтың Қазақстандағы халық ағарту ісі мен мәдениетін өркендетудегі қызметі	339
Ospanova R.R. Role of O. Zhandosov in the development of culture and popular education in Kazakhstan	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Абенев А. Алаш зиялылары қазақ тарихы және этнографиясы жайында	
Abenov A. Master's degree Treasury to them аль-Фараби. g of Алматы, Kazakhstan	345
Алдабергенов Р.О. Арал қаласының халыққа медициналық қызмет көрсету жағдайы (1960-1970 ж. ж. басы)	349
Aldabergenov R.O. The provision of health services to the population of the city of Aral(1960-1970).	
Ахатов Г.А. Средневековое городище Жайык в Западном Казахстане	352
Akhatov G.A. Medieval city of Zhaiyk in the Western Kazakhstan	
Бисембаева Л.А. Жетісу облысындағы жәдиттік қозғалыс және оның өкілдері (XX ғас. басы)	356
Bissembayeva L.A. Jadid movement in Zhetisu region and its representatives (Early 20th century)	
Кумарова А.Н. Қазіргі кезеңдегі Қазақстанда шағын қалалардың әлеуметтік экономикасының даму жағдайындағы өзекті мәселелері	
Kumarova A.N. Actual problems of social and economic development of small cities in the present stage	360
Мәулен А. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси жағдайлардың көрніс табуы	366
Maulen A. Socio-political situations of kazakh community in the creations of Mashhur Zhusip Kopeyev	
Жалмағамбетов Е.А. Астаналық қаланың мәдени өміріндегі өзгерістер	
Zhalmagambetov Y.A. Cultural life capital city of the kyzylorda	370
Төлеу А.Т. 1920-1930 жж. Кеңес үкіметінің Маңғыстау өңіріндегі салық саясаты	373
Toleu A.T. The tax policy of the Soviet government in the Mangistau region in 1920-1930.	
Мырзахмет Г.Т. АҚШ мемлекеттік негіздерін қалыптастырудағы Томас Джефферсонның рөлі	377
Myrzakhmet G.T. Thomas Jefferson and his role in the development of American Nationhood	
Мұратова С. Қазақстандағы өнеркәсіпті орындарға байланысты салынған қалалар	381
Muratova S. Kazakhstan cities built in connection with industry	
Сатеева У.Н. Шетел тілін үйренудегі тіл мен мәдениеттің өзара байланысы	384
Satekova U.N. Interrelation language and culture in learning foreign language	
Садвакасов И.М. Неопантюркизм и неоосманизм во внешней политике Турции	388
Sadvakassov I.M. Neopanturkism and Neoottomanism in the Foreign Policy of Turkey	
Тапалова А.А. Тарихты зерттеудің пәні ретіндегі әйелдер күнделіктілігі: теориялық-методологиялық мәселелері	393
Tapalova A.A. The everyday life of women as an object of studying history: theoretical and methodological problems	
Zhaukumova S.S. Formation of communicative abilities in learning foreign language	397
Zhaukumova S.S. Формирование коммуникативных способностей при изучении иностранного языка	

**Құттықтау
Поздравления
Congratulation**

Кожа М., Карибжанова Е.А. ЮБИЛЕЙНАЯ	403
--	-----

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘОЖ 947.083.78
МРНТИ 03.20

Бұйраева Ж.Ө.¹

¹ «Қазақ ұлттық аграрлық университеті», «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер»
кафедрасының аға оқытушысы. Алматы қ. Қазақстан

Заурбекова Л.Р.²

²Философия ғ.к., «Қазақ ұлттық аграрлық университеті» «Қазақстан тарихы және қоғамдық
пәндер» кафедрасының доценті

Иманбаева С.С.³

³Т.ғ.к., «Қазақ ұлттық аграрлық университеті», «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер»
кафедрасының доценті

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа

«Алаш» қозғалысы дәуірлік құбылыс болды. Оның қызметі, идеялары, бағдарламалары ұлттық мемлекеттілікті қалыптастырудың іргелі негізі еді. «Алаш» – қазақ халқының тарихындағы алғашқы зияткерлік қозғалыс болғанымен сипатталады, өйткені бұл үдеріске ұлт зиялылары мақсатты бағыт беріп, шешуші роль атқарды. Өзінің деңгейі жағынан «Алаш» қозғалысы ХХғ. басындағы Еуропа мен Азиядағы ұлт-азаттық қозғалыстармен тең келді, кей тұстары асып та түсті, оны жүзеге асыру үшін «Алаш» партиясы, кейіннен Алаш автономиясы құрылды. Рухани ұстанымдарында Алаш зиялылары қазақ халқының мәдени құндылықтарын негізге алды.

Елбасының басты кеңесі өзгеруді, біріншіден, рухани жаңару қажеттігін айтты. Елбасының бағдарламалық мақаласы, ең алдымен, дүниетанымдық-идеологиялық бағытта жазылған, өйткені ол рационалды түрде ХХІ ғ. Ұлттық санаға анықтама беріп, қоғамдық сананы өзгерту жолдарын көрсетеді. Мақсаты қуатты да жауапты адамдардан тұратын біртұтас Ұлт қалыптастыру.

Түйін сөздер: Алаш, зиялылар, рухани мәдениет, жаңғыру, ұлт.

Аннотация

ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ И ВЗГЛЯДЫ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Бұйраева Ж.Ө.¹

¹ «Казахский национальный аграрный университет», кафедра «История Казахстана и
общественных дисциплин», ст. преподаватель

Заурбекова Л.Р.²

² «Казахский национальный аграрный университет», кафедра «История Казахстана и
общественных дисциплин», к. филос. н., доцент

Иманбаева С.С.³

³ «Казахский национальный аграрный университет», кафедра «История Казахстана и
общественных дисциплин», к. и. н., доцент

Движение «Алаш» – эпохальное явление. Его деятельность, идеи, программы заложили фундаментальные основы становления национальной государственности. Движение «Алаш» – первое интеллектуальное движение в истории казахского народа, которое было им поддержано, и решающую роль, конечно, здесь сыграла национальная интеллигенция, придавшая этому процессу целенаправленность. По своему уровню движение «Алаш» сродни с национально-освободительными движениями начала ХХ века в Европе и Азии и, можно сказать, оно было на достаточно высоком уровне и для его реализации была создана партия «Алаш», а затем и Алашская автономия. В своей духовно-культурных взглядах алашская интеллигенция опиралась на культурные ценности казахского народа.

Главный совет Президента: «Чтобы выжить, надо измениться». Это в первую очередь, касается и духовного обновления. Программная статья Елбасы – это прежде всего статья мировоззренческо-идеологическая,

которая в рациональном формате дает общее определение национальному сознанию XXI века и путям изменения общественного сознания. Целью является создание единой Нации сильных и ответственных людей.

Ключевые слова: Алаш, интеллигенция, духовная культура, возрождение, нация.

Abstract

SPIRITUAL REVIVAL AND VIEWS OF THE ALASH INTELLECTUAL PEOPLE

Buirayeva Zhanyl¹

¹«Kazakh National Agrarian University». Department of «History of Qazaqstan and social subjects», senior teacher. Town Almaty. Qazaqstan

Zaurbekova L.R.²

²«Kazakh National Agrarian University». Department of «History of Qazaqstan and social subjects», candidate of the philosophical sciences, associate professor

Imanbayeva S.S.³

³«Kazakh National Agrarian University». Department of «History of Qazaqstan and social subjects», candidate of the historical sciences, associate professor

The movement «Alash» is an epoch-making phenomenon. His activities, ideas, programs laid the foundation for the formation of national statehood. The movement «Alash» is the first intellectual movement in the history of the Kazakh people, which was supported by them, and the national intelligentsia played a decisive role, giving this process a purposefulness. In its level, the Alash movement is akin to the national liberation movements of the early 20th century in Europe and Asia, and, it can be said, it was at a sufficiently high level, and the Alash party was established to implement it, and then the Alash autonomy. In its spiritual and cultural views, the Alash intellectual people relied on the cultural values of the Kazakh people.

The main council of the President: «In order to survive, you need to change». This is primarily true of spiritual renewal. Elbasyn's programmatic article is, before all, an ideological and ideological article, which in a rational format gives a general definition to the national consciousness of the 21st century and the ways of changing social consciousness. The goal is to create a united Nation of strong and responsible people.

Key words: Alash, intelligentsia, spiritual culture, revival, nation.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы жарыққа шыққанына да біраз болды. Елбасы ұлттық сананы жаңартып, рухани жаңғырудың қыр-сырын тізбектеп көрсетті. Тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын айқындап берді.

«Біз әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын меритократиялық қоғам құрып жатырмыз. Бұл жүйе жең ұшынан жалғасқан тамыр-таныстықты көтермейді. Осының бәрін егжей-тегжейлі айтып отырғандағы мақсатым – бойымыздағы жақсы мен жаманды санамалап теру емес. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек», - деген сөздері руханиятты қайта түлетуді көздегені түсінікті [1].

Мағжан «Алтын хакім Абайға» деп өлең жазғанда, ол қазақ халқының ойлау менталитетінен, оның барша жұртқа түсінікті болғаны үшін алған. Ел аузында хакім деп ақыл-ойы дара адамды айтқан. Қазақтар Ұлықпан хакім, Платон хакім, Аристотель хакімдерді білген. Абай хакім деген ұғымды тереңдете түскен. Мысалы, Абай отыз сегізінші сөзінде «хакім дегендер әрбір істің себебін іздеушілер» дей отыра, «Адаспай тура іздеген хакімдер болмаса дүние ойран болар еді. Фигыл пенденің қазығы – осы жақсы хакімдер, әр нәрсе дүниеде солардың истихражы бірлән рауаж табады. Бұлардың ісінің көбі – дүние ісі, ләкин осы хакімдердің жасаған, таратқан уа айтқан істері әддүния мээрәгәтул – ахирет дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол. Әр ғалым хакім емес, әрбір хакім – ғалым», – деген [2, 148 б.]. Сократты хакім деп атаған. Сонда Абай хакімге жоғары мәртебе берген.

Мағжан Абайды сөз қисынына қарай хакім деген. Абайдың өзі:

...Қисынымен қызықты болмаса сөз,

Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы...

Абай хакімге анықтама жасаған, оның мәнін қарастырған. Абай былай деген: бұл дүниеде біз үш түрлі адамдардың соңынан ереміз, олар: әулиелер, пайғамбар және хакімдер. Абай осылардың

әрқайсысына тоқталады. Әулиелер елден безіп, оңаша өмір сүріп, Алланың дидарына ғашық болып, дүниенің қызығын тәркі етушілер. Абай бұл жолды құптамайды. Әулиелікке сын айтады. Алласы пендесіне нәпсі береді, оған ерік береді. Үйлен, бала өсір, мал бақ деді. Әулие болса бұған қарсы, өзінің алласы берген нәпсіні тиюшы.

Хакім Абай сияқтылар болмаса, дүние ойран болады. Онда біз жақсы мен жаманды, керек пен керексізді ажыратудан қаламыз. Абай айтқандай әділеттіліктен, адамшылықтан ада боламыз. Періште мен шайтанды тани алмай шатасамыз.

Абай хакімді бір дін шеңберінде алмайды, ол адамзатқа ортақ тұлға болғандықтан, оның қай дінде болғаны шешуші мәселе емес. Сондықтан біз Абайды бір дін шеңберінен асқан Сократ, Платон сияқты бүкіл адамзатқа ортақ хакім деуге толық негіз бар [3, 119 б.].

Абайдың хакімдігіне бас иген Ахмет Байтұрсынов жоғарыда аталған мақаласында былай дейді: «Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып, жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар, құдды осының мағынасы не деп сұрағандары бар... сондай түсінуге қиын көретін сөздерінің бірі мынау», – деп «Көк тұман алдындағы келер заман», – деп басталатын 8 шумақты өлеңді толық келтірген:

...Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі
«Менің мен «менікінің» мағынасы екі
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе, өлсін, оған бекі ...

Бұл өлеңді Абай 1897 жылы жазған, ал «мен», «менікі» деген мәселе 1895 жылы жазған өлеңінде бар:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес...

Ешқандай ойшыл бұл мәселелердің мәніне жетпеген. Абай ұғымында өмір мен өлім арасында ешқандай қарама-қарсылық жоқ. Егер адам табиғат сияқты өлсе, онда өмірдің мәні неде? Адам мәңгі болған соң адам туралы шындық бар. Абай ұғымында адам ғұмырынсыз болмыс мәнсіз. Ғұмыр – хақиқат. Алла тағала – адам өмірінің өмір сүру кеңістігі. Ол – алғашқы себеп, ол – идея, ол – мүмкіндік. Мүмкіндікті шындыққа адам хакім арқылы айналдыруы керек. Ол үшін мал мен жан аямайтын жол бар. Ол – ғылым жолы, хакімдік жолы дейді Абай.

Абай хакімдігінің тағы бір қыры, оның адамшылығында. Қазақ тілінде адамгершілік деген түсінік бар, Абайда бұл түсінік жоқ, Абай адамшылық туралы айтады [3, 124 б.]. Хакім Абай адамшылықты Ғамалус салих (ізгі іс) принципінде шешкен. Бұл мәнде Абайдың адамшылығы (гуманизмі) мен мұсылмандығы сәйкес келеді. Абай пайғамбарымыздың хадис-шарифіне сүйенген, онда мынандай ой бар: «адамның жақсысы адамға жақсылық жасаған адам». Бұл мұсылмандықтың принципі. Сондықтан да Абай гуманизмі оның мұсылмандық туралы ойларымен мәндес келуі мәнді [3, 124 б.].

Екінші жағынан, Абай адам еркін шектемеген. Абай ұғымында алла жаратушы ғана, жарылқаушы емес. Адам өзін-өзі жарылқауға міндетті. Ол үшін қарекет керек. Сондықтан Абай 38-қара сөзінде «ғұмырдың өзі хақиқат» деген пікірге келген. Ғұмыр – хақиқат. Алла тағала – адам ғұмырының өмір сүру кеңістігі. Ол – алғашқы себеп, ол – идея, ол – мүмкіндік. Мүмкіндікті шындыққа адам хакім арқылы айналдыруы керек. Ол үшін мал мен жан аямайтын жол бар. Ол – ғылым жолы, хакімдік жолы, – дейді Абай.

Абай хакім болғандықтан, өзі айтқандай, ол әр нәрсенің себебін іздейді. Абай ұғымында алла адамға дейінгі бір ақиқат. Сонда адам ақылымен өзіне дейінгі ақиқатты тани ала ма деген мәселеге келгенде былай түсіндіреді: «Алла тағала өлшеусіз, біздің ақылымыз өлшеулі. Өлшеулі бірлән өлшеусізді білуге болмайды» [3, 127 б.].

Қазақ зиялыларының арасынан халық арасында ұлттық идеяны насихаттап, жариялап жүрген Қошмұхамбет Кеменгеров және Жүсіпбек Аймауытовтар болды. Омбы қаласында қазақ жастар қоғамының орталығы «Бірлік» ұйымы болды. Сонымен қатар бұл ұйымның «Бірлік туы» атты ба-спа газеті болды. 1918 жылы 5-13 мамыр аралығында Омбы қаласында қазақ жастарының алғашқы съезін осы «Бірлік» жастар ұйымы ұйымдастырды. Орталық Кеңестің құрамында 8 адам мүше болған. Соның ішінде Қ.Кеменгеров те болған. Газет бетінде «Қазақ жастары» атты мақала шықты.

Жастардың келесі съезіне үміткерлерді дайындау жолға қойылды. Семей және Ақмола облыстарының зиялы жастар арасында әсіресе Қ.Кеменгеров пен Ж.Аймауытовтар болды. Олар халық арасында мәдени-ағартушылық, шығармашылық және ұйымдастырушылық іс-шаралар жүргізе отырып, халықтың көңілінен шығып отырды.

Тағы да Елбасының пайымдамасына назар аударайық: «Егер жиырмасынша ғасырдың тарихына зер салатын болсақ, оның алғашқы отыз жылында-ақ қазақ зиялыларының аса көрнекті қайраткерлерінің тұлғасының үлгергенін байқаймыз.

Сол айтулы есімдердің білімдарлық һәм азаматтық тәлімдері кейде көріне бермейтін арналар да бар. Оның бағасын ұрпақтары, бүгінгі қазақ зиялылары беруге тиіс.

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғ. басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал. Ол тұста ой еңбегімен кәнігі түрде шұғылдану атадан балаға жұғысты болып отырған» [4, 156 б.].

Абайдан бастап Алаш зиялылары өздерінің рухани ұстанымында рушылдыққа, трайбализмге қарсы болды. Қазақтың бойындағы рушылдыққа бөлінетін қасиетті жақтаған жоқ. Әрине, әркім өзінің тегін білген жақсы. Оны ешкім жоққа шығармайды. Ал өз руластарын жинап, түрлі әрекеттер жасау, руластарын ғана тарту бұл жат қылық. Қазақ ұлты болса, сол ұлттық деңгейде, ұлттық шеңберде игі істер жасауды ойлаған жөн. Руға бөлінуді кезінде Ресей отаршылары да жақсы зерттеп, қазақтың осал жерінен ұстағаны белгілі. Ру-тайпалық бөлініс ұлтқа дейін болады. Біз ұлт дәрежесіне толыққанды жетуіміз керек. Бұл ұлттық сана-сезім жоқ деген сөз емес. Ұлттық сана-сезімнің оянуы негізінде түркі халықтарының тұтастануы жүзеге асты. 1905-1907 жж. Ресей мұсылмандарының I-III съездері шақырылып, «Мұсылмандар одағы құрылды». Төралқасына Шәймерден Қосшығұлов мүше болды. Мемлекеттің Дума құрамында мұсылман парламент фракциясы қалыптасып, 1905 жылдан мұсылман басылымдарында, орыс оппозициялық баспасөзінде қазақ авторларының саяси мақалалары басылып тұрды.

XX ғасырдың бірінші ширегінде Ресейдегі ұлы дүбір оқиғалардан сол кездегі отарлық жағдайда болған қазақ елі де сырт қалған жоқ. Ұлттық өрлеу мен азаматтық белсенділіктің өсуіне әсерін тигізген азаматтар қатарына Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, ағартушы Биыхмет Сәрсеновты жатқызамыз. Өзінің саналы, қысқа ғұмырын қазақ ұлтының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы қызметке бағыттыған үш жүзге ортақ ұлт зиялысы Биыхмет 1885 ж. Семей облысы, Зайсан уезі, Нарын болысында дәулетті отбасында дүниеге келген. Биыхметтің әкесі Сәрсенұлы Шегеден екі әйелінен сегіз ұл, жеті қыз көрген. Сегіз ұл ішінде Жанахмет, Биыхмет, Халел, Дәлел ерекше білімімен ерекшелінген. Ал Биыхметке келсе, әкесі ауыл мұғалімінен қазақша да, орысша да оқытып, сауатын ашқан аса зерек Биыхмет 1905 ж. Семейдегі мұғалімдер семинариясының даярлық бөліміне түсіп, 1909 ж. семинарияның толық курсы өзіден сабақтас 19 еуропалық шәкірттер арасында жалғыз қазақ бала отырып, үздік үлгеріммен бітіріп шығады. Бітіре салысымен туған еліне бала оқытуға аттанады. Семинарияны бітіргеннен кейін 5 жыл педагогтық қызметте болдым деген бір деректерде.

1915-1916 жж. ол Сұлтанмахмұтпен таныс болатын, ол Сұлтанмахмұттың Троицкіден Семейге келген кезеңімен тікелей байланысты. 1915 ж. Сұлтанмахмұт Семейге Алтайдан арнайы өзі ашқан Шыңғыстаудағы мектебіне мұғалім іздеп келген Әбдікәрім болыспен танысады, оның ұсынысын қабыл алады. Сұлтанмахмұт бір қыс бойы Шыңғыстауда бала оқытады. Ал 1916 ж. жаз шыға бұл Әбдікәрім болыстан белгілі бір себептермен көңілі қалып, Зайсан уезінің Терісайрық болысына өтеді. Осы жерде бала оықтады. Бүкіл қазақ зиялы қауымы А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев болып еркелете силаған Бияш атандырған. Бияхмет Сәрсенов 1921 ж. 17 шілдеде Орынборда оба дертіне шалдығып қайтыс болады [5,74 б.]. Халқымыздың ұлы перзенті Бияхмет Сәрсенов ағартушылығымен және адал істерімен отандық тарихқа аты енген тұлға деп бағалаймыз.

Ә.Бөкейхан 1915 жылы 22 ақпанда «Қазақ» газетіне «Неміс мәдениеті» атты мақала жариялады. Мұнда Германия жұртының Еуропадағы мәдени-тарихи орны мен әлеуетін сипаттайды. «Мәдениет ілгері басқан сайын, қала зорайып, қалада табан ақы, маңдай термен күн көрген адам көбейеді. Зор қаладаға адам есебінен мәдениет дәрежесі сыналады», – деп жазды [6, 38 б.].

Адамзаттың жалпы мәдениетін «рухани мәдениет» және «нәрсе затына жалынған мәдениет» (материалдық мәдениет) деп бөліп көрсетіп, «Үй өзімдікі деме, үй артында кісі бар» деген қазақтың

сөзі бар. Сенің әрбір қадамыңды, әр сөзіңді аңдып отырған билік бар. Жарайды, сендер жалпықазақ съезін шақырасыңдар, онда саясат туралы сөз болмай қоймайды. Соның бәрі биліктің құлағына жетсе, сендердің әр қайсыңды жүргізбейді. Сондықтан бұл әңгімені қоя тұрыңдар. Уақыты келгенде көрерміз» деген.

Ұлтының мәңгілігін ойлаған Алаш зиялыларының тарихи аз уақытта қазақ халқына сіңірген еңбектерін бағалау – қазіргі және келешек ұрпақтың жадынан шықпайтын қастерлі борышы деп білеміз. Алаш қайраткерлері қазақ қоғамының өміріне белсене араласып көпбағытты саяси істер атқарды - баспасөз-ақпараттық құралдарын құрып газет-журналдар шығарды, азаттық, бостандық идеяларын, Алаш идеясын таратты, ұлттық қоғамда туындайтын қайшылықтарды бейбіт түрде шеше білді, әртүрлі әлеуметтік топтардың арасында мәмілегерлік үлкен еңбек атқарды, саяси үндеулерін, өлеңдерін, пікірлерін жариялады, қаулы-қарардар қабылдады, съездер ұйымдастырды, демократиялық негізде Алаш партиясын, Алаш үкіметін құрды, ұлттық атрибутикаларды дүниеге әкелді, Алаш автономиясын жариялау арқылы ұлтты ұйыстырды, біріктірді, тұтастырды.

Алаш қозғалысы өкілдерінің ұлттық мәдениетті дамыту барысында шығармашылықпен істеген зор еңбектері әдебиетті, жазба және ауызша тілді, ұлттық педагогиканы, психологияны, тарихты, этнографияны, публицистиканы, баспасөзді, аударма ісін, медицинаны, биологияны, табиғаттануды, ауыл шаруашылығын, математиканы, өркениетті даму жолдарын қамтыды.

Алаш қаламгерлері шығармашылығында толымды түрде ұлт мүддесі, ұлттық патриотизм, адамды құрметтеу, жалпы адамзаттық құндылықтар, халықтың салауаттылығы, жеткіншек ұрпақты тәрбиелеу жолдары, қазақ халқының адамзат көшінде лайықты орын табу, ана тақырыбы, әйел теңдігі мәселесі - басты тақырыптардың біріне айналды. Ізгілік пен адамгершілікке құрылған осы туындыларда гуманистік идеал, гуманистік ой алдыңғы қатарға шығып, ұлттың адамшылық қасиеттері бейнеленді.

Біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз. Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек»[4, 156 б.]. Дамудың дінгегі рухани байлықтардан басталары хақ. Ол мәдени, тарихи құндылықтармен сабақтасады. Демек, оны жаңғырту – заман талабы. Бұл өркениетті елдер қатарына қосылу үшін де маңызды. Елбасы мақаласының мақсаты да сол – қоғамға рухани серпіліс беріп, оны заман көшіне ілестіру. Осы орайда Абайға сүйенген Алаш зиялыларның да рухани ұстанымдары ұлттық бірегейіміздің құндылығына жататыны даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаевтың Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // 12 сәуір. 2017. www.akorda.kz
- 2 Абай Құнанбаев. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 2. – 200 б.
- 3 Есім Ф. Қазақ философиясының тарихы. Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 216 б.
- 4 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 5 Алаш Орда. Сборник документов. – Алматы, 1992.
- 6 Бөкейханов Ә. Шығармалары. – Алматы, 1993.

ӘОЖ 94 (574)
МРНТИ 03.01.11

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

Еспенбетова А.М. ¹

¹т.ғ.к., аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан, aikami@mail.ru

Аннотация

Мақала қазақ қоғамындағы батырлар институты және олардың әлеуметтік рөлі мәселесіне арналған. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік саяси дамуында да батырлар институты маңызды рөл атқарды. Батырлар

сыртқы жаулармен соғыста әскерді басқарып ғана қоймай, олар елдің ішкі тыныштығын сақтады, халықтың қонысын, жерін кеңейтті, басқа елге тұтқынға түскендерді қайтару істерін атқарды. Олар өз өмірін елін қорғау үшін соғыс пен әскери іске арнап, өзіндік мәдениет пен идеологиясы және моральдық нормалары бар әлеуметтік жік ретінде қалыптасты. Батырлар қолбасшы, олардың арасында – ту ұстаушылар, хабаршылар, дипломаттар және ханның кеңесшілері болды. Білікті дарынды батырлар – ірі саясаткерлер ретінде танылды. Қазақ батырлары ер жүрек күш иесі ғана емес, әділ мәмілегер, орақ тілді шешен, жырау, әрі ру басшысы қызметін атқарды. XIX ғ. екінші жартысында қазақ жерінде Ресей империясының мемлекеттік-әкімшілік жүйесінің таралуына орай, батырлар өзіндік әлеуметтік топтық ерекшелігінен айырыла бастайды да олардың көпшілігі жаңадан қалыптасқан сословиелерге бірігіп кетті.

Кілтті сөздер: батыр, көшпелі қоғам, әлеуметтік құрылым, әскери, дипломат, тактика, ерлік, дерек.

Резюме

ИНСТИТУТ БАТЫРОВ И ИХ РОЛЬ В СОЦИУМЕ КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА

Еспенбетова А.М.¹

¹ к.и.н., ст. преподаватель, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

В данной статье рассматривается формирование института батыров и их роль в социуме казахского кочевого общества.

В социально-политическом развитии казахского общества институт батырства имел значительную роль. «Батыр» – один из древних тюркских слов. Батыры не только выступали в качестве полководцев армии в войнах с врагами, но и заботились о внутреннем благополучии народа расширяя территорию его кочевий и возвращая пленных братьев на родину.

Посвящая жизнь защите своей Родины, они сложились как особый социальный слой со своей культурой, идеологией и моральными нормами. Среди батыров – военачальников мы встречаем как знаменосцев, гонцов, так и дипломатов, советников ханов.

Обладающие особым талантом батыры были известными политиками. В свои времена, батыры регионов были близкими и верными приближенными правителей – ханов. Казахские батыры были не только отважными, храбрыми войнами, но родоправителями, справедливыми судьями, искусными ораторами и жырау.

Большинство сохранившихся источников подтверждают особую роль батыров в решении важных дипломатических вопросов в истории казахского народа.

В связи с внедрением во второй половине XIX века, в казахских землях российской административной системы управления, батыры теряют свою особую социальную роль в обществе и формируют новые сословия.

Ключевые слова: батыр, кочевое общество, социальная структура, военный, дипломат, тактика, подвиг, источник.

Summary

“THE INSTITUTE OF BATYRS AND THEIR ROLE IN THE SOCIETY OF KAZAKH NOMADIC SOCIETY.”

Yespenbetova Ainagul¹

¹ candidate of Historical Sciences

Aktobe Regional state University after K.Zhubanov

In this article discusses the formation of the institute of batyrs and their role in the society of Kazakh nomadic society.

In the socio-political development of Kazakh society and the Institute of Batyr had a significant role. “Batyr” is one of the ancient Turkic words. Batyrs was not only acted as commanders of the army in the wars with the enemies, but also care about domestic welfare of the people by expanding the territory of his lands and fellow prisoners returning home.

Devoting life to defending their country, they have emerged as a particular social stratum with its own culture, ideology and moral norms. Among batyrs – we had met as bearers, messengers, and diplomats, advisers of khans.

With special talent batyrs were known politicians. In its time, batyrs of the regions were close and loyal servants of the rulers – khans. Kazakh batyrs were not only brave, brave wars, but vodoprovodny, fair judges, speakers and skillful bard.

Most of the surviving sources confirm the special role of the Batyrs in solving important diplomatic issues in the history of Kazakh people.

In connection with the introduction in the second half of the 19 century, in Kazakh lands by the Russian administrative management system, batyrs lose their special social role in the community and form new estates.

Keywords: batyr, nomadic society, social structure, war, diplomacy, tactics, exploit, source.

Әрбір мемлекет тарихи дамуында атақты басқарушыларымен қатар батырларымен де танымал болады. Қай заманда да батырлар өз елінің атын шығарып отырды. Қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік саяси дамуында да батырлар институты маңызды рөл атқарды. «Батыр» термині – қазақ

фольклоры мен тұрмысында кеңінен тараған және оның шығуы мен тарихы тереңде жатыр. «Батыр» сөзі – жалпы түркі тілдес елдерге ортақ көне сөздердің бірі. Сонымен бірге алтай тілінде «матыр», «патыр», шор тілінде «бағатыр», украин, орыс, поляк тілдерінде «богатырь» деп айтылады. Біздерге көне түркі тіліндегі «багадур» және «бакхатур» деген түрік сөздерінен жеткен. Белгілі ғалым К.Л.Есмағанбетов түркі сөзі «батурдан» тараған дейді [1,65-б.].

Халқымыздың ауыз әдебиетіндетарихи және аты аңызға айналған батырларға арналған батырлық эпостарын кеңінен кездестіруге болады. Сыртқы жаулармен шайқастарда қолбасшысы бар жасақтар құрылған және осы жасақтардан шайқас кездерінде ерекше көзге түсіп, ерлік көрсеткендерін қазақтар «батыр» деп атаған. Батырлар елдік пен ерліктің басында тұрды.

Қазақ халқының сан ғасырлық тарихында елдің ішкі жағдайы, яни тұрақтылығы және сыртқы тәуелсіздігін қамтамасыз етуді ұйымдастырып отыратын әскери күші болды. Осы әскери күшті кәсіби түрде басқарған батырлары болды. Бірақ осы мәселе қазіргі таңда зерттеуді қажет ететіндігін атап өткім келеді.

Қазақ халқы ғасырлар бойы өз жерін, мал жайылымын сыртқы жаулардан қорғаумен болды. Әр кезеңде, бір жағынан жонғарлар, енді бір жағынан Еділ қалмақтары, орыс казактары, орта азиялық хандықтар қауіпін төндіріп тұрды. Осындай заманда, қазақ хандығы бірнеше жыл бойы елдің тұтастығын сақтап келген болса, осы тыныштық пен тұрақтылықты сақтауда батырлардың рөлі зор болды. Қазақ билері ел ішіндегі азаматтық мәселелер мен дауларды шешіп отырса, батырлар әскери істер мен қорғаныс мәселелерін шешіп реттеді. Тарихшы М. Вяткин батырлар институтын басқа түркі тілдес халықтарда, яғни өзбек, қырғыз, қарақалпақ халықтарына байқалмаған, тек қазақ қоғамына тән құбылыс деп бағалаған болатын [2,110-с.]. Себебі «батыр» атағы көптеген түркі тектес халықтар мен еуропалық елдерде құрметті әскери атақ ретінде ғана бағаланды.

Батырлар сыртқы жаулармен соғыста әскерді басқарып ғана қоймай, олар елдің ішкі тыныштығын сақтады, халықтың қонысын, жерін кеңейтті, сыртқы елге тұтқынға түскендерді қайтару істерін атқарды. Олар өз өмірін елін қорғау үшін соғыс пен әскери іске арнап, өзіндік мәдениет пен идеологиясы және моральдық нормалары бар әлеуметтік жік ретінде қалыптасты. Ерлік пен ізгілікті, адалдық пен сертке беріктікті өмірдің басты қағидасы еткен, еліне қорған батырлар халық арасында зор беделге ие болды.

Батырлар бес қаруын асынып, бар өмірін соғыста өткізген. Соғыста қаза болуды қасиетті өлім санаған. Оны Ақтамберді жыраудың

«Бар арманым, айтайын,

Батырларша жорықта

Өлмедім оқтан қайтейін...» деген сөзінен байқауға болады [3,68-б.].

«Батыр» атағы ешқашан мұраға қалдырылмаған, оны тек жеке ерлікпен алған. Бірақ белгілі бір батырдың әскери істе өзін айқын көрсеткен баласы немесе немересі батыр болған жағдайлар аз кездеспейді.

Батырлар қолбасшы, әрі олардың арасында – ту ұстаушылар, хабаршылар, дипломаттар және ханның кеңесшілері болды. Білікті дарынды батырлар – ірі саясаткерлер ретінде танылды. Әр заманда әр өңірде басқарушы хандардың ең жақын сенімді серігі – батырлары болған. Мысалы, Абылай хан өзінің кеңесшілері ретінде Дат Қарауылұлы мен Байжігіт Жаулыбайұлын өзіне ерекше жақын ұстаған, ал Әбілхайыр хан Қотыр батырды хан сарайының басшысы ретінде, сенімді серіктерінің бірі ретінде таныған.

XVIII ғасырдың бірінші жартысында батырлардың беделі мен әлеуметтік маңызы күшейе түсті, бұл елге төніп тұрған сыртқы саяси қауіпке қарсы қазақтардың әлеуметтік ұйымдасуымен олардың әскери құрылымдағы рөлінің арта түсуіне байланысты болатын. Жоңғар басқыншыларына тойтарыс беру барысында халық арасынан қабілетті қолбасшылар мен ержүрек батырлар дараланып шықты. Олардың арасында Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Есет, Тайлақ, Жәнібек, Бөкенбай т.б. батырларды айтуға болады. Жоңғарларды жеңген ірі маңызды шайқастар жоғарыдағы батырлардың есімдерімен тығыз байланысты.

Батырлар әлеуметтік институт ретінде өзінің эволюциялық дамуында белгілі бір өзгерістерге ұшырап отырды. XI-XII ғасырлардағы аңызға айналған батырлар мен XVII-XIX ғасырдағы батырларға бірдей қарауға болмайды. Батырлар алғашқы кезде тайпа, ру басшылары болған. Көшпелілердің қоғамдық қатынастарының дамуына байланысты әскери қолбасшылардың қызметі өзгере бастайды.

Қарапайым жарлы-жақыбайдан шыққанына қарамастан батырлар бірте-бірте ру шонжарларының құқықтарын иемдене бастады да, қоғамдық өмірде олармен бірдей рөл атқарды. Батырлардың қазақ

қоғамында рөлінің жоғары болғаны соншалық олармен хандар, билер, ру ақсақалдары ылғи санасып отырды. Ел арасында беделінің өсуі олардың ру ақсақалы дәрежесіне дейін жеткізді.

Тарихи деректер батырлардың материалдық жағынан әртүрлі болғандығын дәлелдейді. Батырлар қарапайым тектен шықса да, олардың арасында өте бай болғандары да кездеседі. Оның байлығының мол болуы, сұлтандар мен билерден де ықпалының басым болуына алып келді және бірнеше руға билік жүргізді.

Батырлардың қоғамдағы дәрежелі жағдайы олардың жеке қасиеттерімен қоса соғыстағы табыстарына, беделді рулық байланыстары мен байлығына байланысты болды. Соғыста ерлік көрсетіп еліне аман есен оралған батырдың беделі өсіп қолбасшылыққа дейін көтерілді. Соғыста түскен олжа байлық көзі болды және оның бір бөлігі батырларға берілді. Байлығынің мөлшері де батырдың күшін арттырды, осы арқылы жасақтарын құрды. Сондықтан, өзінің байлығы мен қазақтардың арасындағы саяси ықпалы жөнінен кейбір батырлар (мысалы, Орта Жүздің Арғын бірлестігінің Шақшақ руынан шыққан Жәнібек батыр) кейде билеуші хандар мен сұлтандардан асып түсіп отырды.

Батырлар туралы қазақтың белгілі ағартушысы Ш. Уалиханов былай деп жазған болатын: «Батыр – қырғыздарда (қазақтарда - Е.А.) ру басы сұлтанның кейінгі ең маңызды әрі көрнекті тұлға. Ол ең беделді адам, оның ақыл-кеңесімен халық әрқашан есептесіп отырады» [4,463-б.]. Бұл пікірден, батырлардың қазақтың әлеуметтік өмірінде маңызды орында болғандығын көруге болады.

Ш. Уалиханов қазақ халқының әскери ісінен хабар беретін қару түрлерін сипаттап жазады. Соғыста қолданатын қайқы қылыш, найза, садақ, пышақ, жебе мен мылтық түрлерін және олардың неден жасалатындығын түсіндіреді [4,465-б.]. Қару жарақтың бірнеше түрлері туралы хабар беретін Шақшақ ұды Жәнібек батыр туралы жырда былай делінеді:

«Бара айқасты қалмақпен
Көк сүңгісін салады
Айбалтаның сыртымен
Салдырмай қалмақ қағады
Айбалтаны жәнібек
Тигізбей тартып алады
Суырып алып көк қылыш
Қалқанының сыртынан...» [5,24-б.].

Жеті Жарғы заңдарында барлық ер адам қару асынып жүруге тиіс болды. Қазақ халқының этнографиясынан көптеген мәлімет беретін А.И. Левшин былай дейді «Бірде-бір қазақ халық жиналысына қару асынбай келмейтін. Қару асынбай келген адам дауыс беру құқығынан айырылған және жастар оған орын бермеуіне болатын. Қару асынуға жараған әрбір адам (сұлтандардан басқа) жыл сайын өзінің дүние-мүлкінің 1/20 бөлігін ханға және ел басшыларына алым ретінде төлейтін» [6,370-с.]. Мінеки қарудың өзіне осыншама мән беруден қарап, оны ұстайтын батырлар мен әскери адамдардың қазақ қоғамындағы соншалықты маңызға ие болғанын байқауға болады.

Қазақ батырлары ер жүрек күш иесі ғана емес, әділ мәмілегер, орақ тілді шешен, жырау, әрі ру басшысы қызметін атқарды. Деректерде, қазақ халқының тарихында маңызды дипломатиялық мәселелерді шешудегі батырлардың орнын көрсететін мәліметтер жетіп жатыр. Бір айта кетерлік жайт, хандық дәуірінде елшілікті тек хан тегінен шыққандар басқарған. Сондықтан да Абылай елшілікті басқаруға өзінің кәмілеттік жасқа толмаған баласы Ералыны мен басқа сұлтандарды жіберген. Бірақ іс жүзінде келіссөздерді батырлар жүргізген.

Бұдан басқа хандардың балаларын соғыс өнеріне баулу үшін білімді де, білікті тәлімгерлері болды, осы қызметті көбінесе батырлар атқарды. Қазақ батырлары өмір бойы әскери өнергеөзінен кейінгілерді баулып отырды. Кейбір сұлтанның жеке күзетшілері болды. Жалпы, жауынгерлердің тағдыры олардың жеке қасиеттеріне, денсаулығына және шыққан тегіне байланысты болды.

Қазақ жүздеріндегі соғыс қимылдарының әлсіреуіне байланысты батырлардың әлеуметтік мәні төмендей түсті. XIX ғ. екінші жартысында қазақ жерінде Ресей империясының мемлекеттік-әкімшілік жүйесінің таралуына орай, XIX ғ. екінші жартысында қазақ жерінде Ресей империясының мемлекеттік-әкімшілік жүйесінің таралуына орай, батырлар өзіндік әлеуметтік топтық ерекшелігінен айырыла бастады олардың көпшілігі жаңадан қалыптасқан сословиелерге бірігіп кетті. Нақтырақ айтсақ, қазақ қоғамында Ресейдің ішкі губернияларындағыдай дворяндар, құрметті қазақтар, старшындар, көпестер сынды сословиелік құрылымдары қалыптасты. Батырлар тобы әлеуметтік жік ретінде жойыла бастады, кейбір жекелеген барымташылар ғана болды.

Барымташылықпен да өте епті, күшті адамдар айналысатын еді. Біртіндеп әлеуметтік жіктеліске ұшыраған батырлардың рөлі төмендей берді. Ел арасында кейде бір шелек қымыз іше алған немесе бір қошқардың етін жеп қойғандарды да «батыр» деп атай бастады.

Қазіргі таңда батырлардың тарихи рөлін зерттеуге көңіл бөлінуде. Сонымен қазақ халқының батырлары мемлекет пен елдің ұйтқысы, қорғаны болды. Батырлар институты қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының дамуында өзіндік ерекше рөл атқарды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Есмағамбетов К. Батырлар тарихы - рухани байлығымыз // Қазақ тарихы. 2007, №4, 65-б.

2 Вяткин М.П. Батыр Срым. М-Л., 1947.-С.110.

3 Ай, заман-ай, заман-ай (Бес гасыр жырлайды). 2 томдық /Құрастырушы М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. -Т.1. - 384 б.

4 Уәлиханов. Ш.Ш. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи / Бес томдық шығармаларының толық жинағы. Т.1. – Алма-Ата: Ан Каз ССР, 1961. – 463-468-бб.

5 Бабалар сөзі: 100 томдық. Шақшақ ұлы ер Жәнібек. Астана : Фолиант, 2010. – 59-том-398-б.

6 Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или кайсак-киргизских орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. - 656 с.

УДК 327:37 (574:571)

МРНТИ 11.25.91

З.Д.Шаймарданова¹, Ж.К.Макашев²

¹ д.и.н. доцент, КазУМОиМЯ в им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

² докторант по специальности «6D020200 – Международные отношения», КазУМОиМЯ в им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ КАЗАХОВ КАК ИНСТРУМЕНТЫ ПАРАДИПЛОМАТИИ (НА ПРИМЕРЕ ОМСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

Различные общественные казахские организации выступают в качестве инструментов развития экономического и культурного сотрудничества в контексте парадипломатии. Казахская диаспора, проживающая в Омской области, наследница Степного генерал-губернаторства (в 1882 г), создает общественные организации. Казахи составляют 4,1% всего населения области. В статье отмечено, что термин «парадипломатия», означающий международные связи (экономические, гуманитарно-образовательное сотрудничество, сотрудничество в области охраны окружающей среды или в области взаимопомощи в чрезвычайных ситуациях) субнациональных (нецентральных, региональных, местных) органов власти, используется редко. Культурное сотрудничество в формате парадипломатии развивается между регионами в целях упрочения дружбы и добрососедства областей. На примере ряда таких объединений (например, Омская региональная общественная организация «Возрождение казахских традиций «Путь Чокана», Сибирский Центр Казахской Культуры «Мөлдiр» и т.д.) проанализирована их деятельность в направлении возрождения, развития и популяризации казахской культуры и языка, воспитания национального самосознания и гражданского патриотизма.

Ключевые слова: парадипломатия, казахская диаспора, Омская область, общественные организации, Мөлдiр, культурное сотрудничество.

Аңдатпа

КАЗАҚ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРЫ ПАРАДИПЛОМАТИЯ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ОМБЫ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

З.Д.Шаймарданова¹, Ж.К.Макашев²

¹ т.ғ.д., доцент, Абылай хан атындағы ХҚЖәнеӘТУ, Алматы қ., Қазақстан

² докторанты, «6D020200 - Халықаралық қатынастар»,

Абылай хан атындағы ХҚЖәнеӘТУ, Алматы қ., Қазақстан

Әртүрлі қазақтың қоғамдық ұйымдары парадипломатия аясында экономикалық және мәдени ынтымақтасушылықты дамытудың құралы ретінде қызмет етуде. Бұрынғы Дала генерал-губернаторлығының мұрагері саналатын Омбы облысында тұратын қазақ диаспорасы қоғамдық ұйымдар құруда. Қазақтар облыс халқының 4,1% ғана құрайды. Берілген мақалада субұлтлық (орталық биліктен тыс, аймақтық, жергілікті) билік органдарының халықаралық байланысын (экономикалық, гуманитарлық-білім беру ынтымақтастығы,

қоршаған ортаны қорғау немесе төтенше жағдайлар кезінде өзара жәрдемдесу саласындағы тығыз байланыс) білдіретін «парадипломатия» терминінің өте сирек қолданылатыны айтылған. Парадипломатия форматындағы мәдени әріптестік облыстар арасындағы тату көршілік және достық қатынастарды нығайту мақсатында да-муда. Аталмыш бірлестіктер мысалында (мысалы, «Шоқан жолы» қазақ дәстүрін қайта жаңғырту) Омбы аймақтық қоғамдық ұйымы, «Мөлдір» Қазақ мәдениетінің Сібір орталығы және т.б.) олардың қазақ мәдениеті мен тілінің дамуы мен үгіт-насиғаты, ұлттық танымы мен азаматтық патриотизм тұрғысындағы тәрбие саласындағы қызметтеріне талдау жасалынды.

Түйін сөздер: парадипломатия, қазақ диаспорасы, Омбы облысы, қоғамдық ұйымдар, Мөлдір, мәдени әріптестік.

Abstract

KAZAKH PUBLIC ORGANIZATIONS AS INSTRUMENTS OF PARADIPLOMACY (OMSK REGION EXAMPLE)

Шаймарданова З.Д.¹, Макашев Ж.К.²

¹ d.h.s., ass.prof. at *Kazakh Ablai Khan UIRand WL, Almaty, Kazakhstan*

² PhD student, specialty «6D020200 – International Relations» at *Kazakh Ablai Khan UIRand WL, Almaty, Kazakhstan*

Various public Kazakh organizations act as instruments for the development of economic and cultural cooperation in the context of paradigmatic. The Kazakh diaspora, residing in the Omsk region, the heiress of the Steppe Governor General (in 1882), creates public organizations. Kazakhs make up 4.1% of the total population of the region. The article notes that the term “paradiplomacy”, meaning international relations (economic, humanitarian and educational cooperation, cooperation in the field of environmental protection or in the field of mutual assistance in emergency situations) of subnational (non-central, regional, local) authorities is rarely used. Cultural cooperation in the form of paradiplomacy develops between regions in order to strengthen friendship and good neighborliness of the regions. It was analyzed on the example of a number of such associations (for example, Omsk regional organization “Revival of Kazakh traditions “Chokan Way”, Siberian Center of Kazakh Culture” Moldir “, etc.) their activity in the field of revival, development and popularisation of Kazakh culture and language, education National self-consciousness and civic patriotism.

Key words: paradiplomacy, Kazakh diaspora, Omsk region, public organizations, Moldir, cultural cooperation.

Углубление либерализации международных обменов и сотрудничества дает возможность регионам, субъектам федерации, областям, городам расширять международные связи. Тогда центральная власть передает самостоятельность в решении отдельных вопросов напрямую регионам в целях наибольшей эффективности и целесообразности. Такое международное межрегиональное сотрудничества носит название «парадипломатия». Родоначальником данного термина является профессор политологии университета Нью-Йорка Иво Духачек: «Парадипломатия – международные (внешние, транснациональные, трансграничные) связи субнациональных (нецентральных, региональных, местных) органов власти» [1].

Парадипломатия субнациональных акторов может развиваться по следующим основным направлениям:

- сотрудничество местных органов власти,
- экономическое (государственные предприятия, средний и малый бизнес),
- экономическое сотрудничество неучтенных частных индивидуальных хозяйств,
- сотрудничество в области охраны окружающей среды,
- сотрудничество в области взаимопомощи в чрезвычайных ситуациях,
- гуманитарно-образовательное,
- культурное сотрудничество в целях упрочения дружбы и добрососедства областей.

Экономические и культурные связи Казахстана и России уходят в историю. Они прошли этапы колонизации казахских степей периода Российской империи, активного сотрудничества в период некогда большой страны Советский Союз, получили новый виток развития после 1991 года. В первые месяцы независимости на правительственном уровне были подписаны соглашения и договоры между РК и РФ. Например, «Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи» (25.5.1992), «Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о сотрудничестве в области культуры, науки и образования» (28.3 1994).

Павлодарская область Республики Казахстан и Омская область Российской Федерации являются трансграничными. Павлодарская область на севере граничит с Омской областью. По состоянию на 1.1.2017 г. население Омской области составляло 1 млн. 978 тыс. человек, из которых русские составляют 85,8%, казахи или казахская диаспора – 4,1%, немцы – 2,6%, татары – 2,2% и т.д. [2].

Население Павлодарской области составляет 755 тыс. человек. Национальный состав области представлен этническими группами населения: казахи, русские, украинцы, немцы, татары, белорусы, молдаване, азербайджанцы, чеченцы, ингуши, башкиры, корейцы, поляки, болгары, чувашы, мордва, удмурты и другие. На начало 2012 года численность населения казахов оставляла 48,8 %, русских – 37,9 %. На долю других этносов и этнических групп – 13,3 % населения области. На 1.1.2016 года численность казахов составляла 51 %, русских или русская диаспора – 36 % [3].

Зарубежные концепция диаспоры, в частности, французские, и ее типология исходит из существования единства группы, его поддержания и способа функционирования. Один из ведущих французских социологов и политологов, изучающих мобильность этнических меньшинств и мигрантов, И.Ригони предлагает определение диаспоры, вбирающее синтез ее основных характеристик, включая причину ссылки, ее продолжительность, степень интеграции в общество, наличие связей, реальных или воображаемых, с территорией родного государства. Такие диаспоры являются скрытыми и позволяют создать своеобразную «модель» той или иной диаспоры [4, с. 134].

Один из критериев идентификации диаспор и их типологии заключается в степени сплоченности и динамизма диаспорической организации. Это так называемая «выкристаллизованная» диаспора, где выделяются динамичные диаспоры, имеющие высокую степень связи с родиной. Например, китайская диаспора, располагающая финансовыми учреждениями и практикующая этническую предприимчивость. Так, во французской общественно-гуманитарной мысли вырисовывается следующее ее определение: группа людей, находящихся в миноритарном положении за пределами своей исторической родины, отличающаяся стремлением поддерживать национальную идентичность (религия, язык, традиции), создающая сеть тесных связей между экспатрированными группами, которые могут быть как положительными, так и отрицательными. Примерами положительного опыта поддержания национальной идентичности и тесных связей являются Казахстан и Россия.

В январе 1993 г. в Омске было подписано «Соглашение о принципах экономического, научно-технического и культурного сотрудничества сопредельных областей (края, республики) Республики Казахстан и Российской Федерации». Это соглашение стало основой для разработки и подписания «Соглашения между Правительством Омской области Российской Федерации и Акимом Павлодарской области Республики Казахстан об осуществлении международных и внешнеэкономических связей в торгово-экономической, научно-технической, экологической, культурной и иных областях».

К сожалению, в казахстанской общественно-гуманитарной мысли термин «парадипломатия» не имеет применения в случае рассмотрения сотрудничества между регионами различных государств, между городами различных государств. Например, подписание «Соглашения между администрацией Омской области Российской Федерации и администрацией города Алматы Республики Казахстан о сотрудничестве в торгово-экономической, научно-технической и культурной областях на 1996 год (7.10.1995) и является ярким примером парадипломатии. На основе вышеперечисленных соглашений и развиваются экономическое и гуманитарно-культурное сотрудничество, создаются общественные организации казахов на территории Омской области. Общественные организации казахов Омской области выступают в качестве инструментов развития экономического и культурного сотрудничества.

Сибирский Центр Казахской Культуры «Мөлдір» (СЦКК), созданный в 1989 году инициативной группой казахской молодежи в Омске, работает в направлении возрождения, развития и пропаганды казахской культуры и языка, воспитания национального самосознания и гражданского патриотизма. Воспитание гражданского патриотизма в условиях возрастания конфликтов на религиозной и этнической почве приобретает особое значение. Иван Бло, бывший генеральный инспектор Министерства внутренних дел Франции, отвечавший за антитеррористическую деятельность, автор книги «Исламский терроризм как революционная угроза», среди предложений по борьбе с терроризмом первым пунктом назвал восстановление «патриотического воспитания и изучения французской истории для всех без исключения граждан начиная со школьной скамьи» [5].

В рамках Сибирского Центра Казахской Культуры «Мөлдір» развивается Казахский народный фольклорно-этнографический ансамбль «Мөлдір», хореографический ансамбль «Айгерім», студия казахского танца, ансамбль старшего поколения «Ақ жаулық», казахская футбольная команда «Намыс», Центр детского творчества «Созвездие», детский домбровский ансамбль «Қарлығаштар», кружок «Казахский язык и культура». Руководителем СЦКК является Жунусова А. Х. Инициатива

Центра по организации и проведению казахстанско-российских конференций, его участие в общественной жизни города и области подтверждает его необходимость и приветствуется местным населением.

В последние годы количество казахских организаций в Омской области увеличилось. Динамика развития казахских организаций в Омской области может говорить о двух выводах:

- 1 Возрастание роли и значения казахских организаций в регионе.
- 2 Наличие очагов религиозной и этнической напряженности, инструментом снижения которых становятся создаваемые новые казахские общественные организации.

Созданные за последние годы организации, как, например, Омская региональная казахская общественная организация «Адилет» / ОРКОО (председатель – Джангунаков Е.С.), Омская региональная общественная организация «Возрождение казахских традиций «Путь Чокана» (председатель правления – Жумабаев Е.С.), Омская региональная общественная организация «Казахский национально-культурный центр» (президент – Бекмагомбетов Ж.И.), городская казахская национально-культурная автономия «Атамекен» («Отечество») имеют четкие программы действий. ОРКОО «Адилет» оказывает помощь казахской диаспоре в вопросах права. «Адилет» взаимодействует со всеми органами власти. Центр новой организации находится в Омске, а во всех районах области имеются ее филиалы. Его активная деятельность органично вписывается в мероприятия, организуемые городской администрацией. Участие в расширенном заседании экспертного совета по делам национальностей и религии при администрации Омска ставит «Атамекен» на новый высокий уровень, который подтверждается таким институциональным фактором как издание газеты на казахском языке «Атамекен». Одну из главных задач ОРКОО «Атамекен» видит в объединении сил для увеличения своего вклада в развитие города Омска.

Ключевыми сферами гуманитарного приграничного сотрудничества в нынешних условиях являются информация и образование. Взаимодействие именно в этих областях в наибольшей степени способствует сохранению общего культурного пространства. Омская региональная общественная организация «Возрождение казахских традиций «Путь Чокана» зарегистрирована в начале 2012 г. (Управление МЮ РФ по Омской области). Цель – популяризация научного наследия каз просветителя и общественного деятеля Ч.Ч.Валиханова, возрождение казахских традиций, развитие этнокультурного потенциала казахов Омской области, сохранение и развитие казахского этноса на территории области, пропаганда веротерпимости и дружбы народов. В ноябре 2014 г. в присутствии Председателя правления Жумабаев Е.С. активисты ОРКОО обсудили Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева о новой экономической политике развития страны «Нұрлы Жол». Казахскую диаспору в Омской области радует намерение Казахстана в рамках этой программы диверсифицировать возможности транспортного сообщения с условием активизации торгово-экономического сотрудничества.

ОРКОО «Казахский национально-культурный центр» (Президент – Бекмагомбетов Ж.И.) зарегистрирована двумя годами позже (21.1.2014 г. в Межрайонной инспекции Федеральной налоговой службы №12 по Омской области). Основные задачи: создание положительного имиджа казахского народа в Омской области, патриотическое воспитание школьников, открытие центров по изучению казахского языка и культуры при школах, организация и помощь в организации городских праздников, спортивных мероприятий, участие в благотворительных мероприятиях, адресная помощь для нуждающихся людей. В контексте реальных дел по патриотическому воспитанию создана Аллея славы героев России при средней образовательной школе №114.

Популяризацию казахской культуры, воспитание традиционных культурных ценностей, поддержку творческой и талантливой молодежи осуществляет еще одно общественное объединение «Казахи Омска» (председатель правления Ашенова Т.М.). Вместе с инициативной и профессиональной командой объединение реализует социально-значимые проекты в регионе: межнациональный фестиваль «Культурный калейдоскоп», региональный молодежный форум «Лига дружбы», семейная мобильная площадка настольных игр «Ойнатака», проект «Нить поколений», ежегодный конкурс традиций, таланта и красоты «Ару кыз», издает казахскую культурно-просветительскую газету «Омбы казактары». Два проекта «Культурный калейдоскоп» и «Ойнатака» стали победителями регионального этапа премии «Гражданская инициатива». Председатель правления Ашенова Т.М. в 2016 году была удостоена молодежной премии губернатора Омской области за вклад в развитие молодежных программ в регионе и реализацию социальных проектов, стала победителем конвейера

проектов «Территория смыслов на Клязме». Деятельность организации известна далеко за пределами Омской области. Организация принимала участие во Всероссийском конкурсе лидеров НКО, который проходил в Пермском крае, и стала его лауреатом.

Среди организуемых ОРКОО различных мероприятий выделяется организация праздника Наурыз как форму сплочения разных народов на основе разделяемой казахской национальной кухни, когда демонстрируются процессы приготовления баурсаков, мяса по-казахски, плова и т.д. Наурыз за пределами Казахстана выступает как проявление коллективной памяти казахской диаспоры Омской области. Праздник Наурыз, организуемый ОРОО при поддержке мэрией Омской области, это общение внутри и вне казахской диаспоры, наличие связей между блюдом и запахом, значение особых значений мяса, хлеба и т.д., чтобы лучше понять и узнать друг друга, ощутить вкус блюда, ощутить вкус праздника, духовные ценности и культуру казахов [6, с. 46].

Одним из культурных очагов по изучению и распространению казахского языка является Омский Государственный университет им. Ф.М. Достоевского. В июле 2009 г. руководство ПГУ им. С.Торайгырова, в рамках укрепления российско-казахстанских отношений, сотрудничества и взаимопонимания, на основе уже ранее заключенных договоров о сотрудничестве между вузами, обратилось в ОмГУ с проектом создания и развития «Центра казахского языка и культуры» в Российской Федерации (на базе ОмГУ). Выбор ОмГУ им. Ф.М. Достоевского был не случаен. Омская область имеет богатое историческое прошлое. Напомним, что с образованием в 1882 г. Степного генерал-губернаторства, Омск стал военным, административным, культурным и общественным центром части Азиатской России. В ведомстве находилась значительная часть казахских земель Акмолинская и Семипалатинская области.

Цель «Центра казахского языка и культуры» в Российской Федерации – развитие казахского языка, ознакомление с культурой, национальными традициями казахского народа, создание необходимых условий для обучения родному языку представителям казахской диаспоры и всех желающих. В результате в феврале 2010 г. между вузами был заключен и подписан договор, предметом которого являлось создание Центра казахского языка и культуры как структурного подразделения Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского, организация и дальнейшая поддержка его деятельности. Фактическая реализация проекта по созданию Центра казахского языка и культуры началась с апреля 2010 г., который заложил прочную основу для дальнейшего развития сотрудничества между вузами и государствами в области научного, культурного, экономического пространства. ОмГУ стал центром проведения международных конференций, например, «Казахи Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы» (2014 г.), одним из основных организаторов которой является Всемирная организация казахов.

Если такая казахская общественная организация как «Адилет» / ОРКОО представляет региональный уровень, то на общероссийском уровне активно работает Федеральная национально-культурная автономия казахов как инструмент парадипломатии. На основании Закона РФ о «Национально-культурных автономиях» (22.5.1996 г., Государственная Дума, одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 года) в июне 2007 г. на Учредительном съезде Федеральной национально-культурной автономии казахов России (ФНКА), который состоялся в г. Самаре, было принято решение о ее создании. Основными задачами Федеральной национально-культурной автономии казахов России стали: дальнейшая консолидация российских казахов и их общественных организаций с целью расширения сети учредительных национально-культурных автономий в регионах, более полного использования положений Закона «О национально-культурной автономии» в интересах национально-культурного развития; возрождение и сохранение родного языка; сохранение и развитие национальной культуры; широкое вовлечение молодёжи во все сферы деятельности НКА с целью обеспечения преемственности поколений; обеспечение координации всей работы в сфере культуры и образования российских казахов с соответствующими российскими и казахстанскими ведомствами, с общественными и иными структурами российских казахов; противодействие любым формам политического экстремизма, расовой и религиозной нетерпимости. ФНКА стала консолидирующей силой казахов, проживающих за пределами Казахстана.

Таким образом, общественные организации казахов Омской области, выступая как инструменты парадипломатии, организуют свою деятельность в следующих направлениях:

- 1 Содействие экономическому развитию в национальных интересах обоих государств.
- 2 Активизация работы в области изучения казахского языка.

3 Внедрение пилотного инновационного проекта мультимедийного класса по ускоренному интерактивному изучению казахского языка по примеру Самарской области.

4 Развитие тесного сотрудничества Всемирной ассоциации казахов, органов власти Республики Казахстан и Российской Федерации по вопросам содействия в изучении казахского языка на территории России.

5 Развитие и расширение сотрудничества с казахскими национально-культурными общественными организациями других регионов России в рамках Федеральной национально-культурной автономии казахов РФ.

Общественные организации казахов в Омской области, наряду с практической положительной динамикой, имеют определенные трудности и проблемы, которые они стараются решать совместными усилиями.

Список использованной литературы

1 Duchacek I. *Multicommunal and Bicomunal Polities and Their International Relations // Perforated Sovereignties and International Relations*. - New York, 1988. - P. 3-28.

2 Население: официальная статистика [Электрон.ресурс]. – 2016.- URL: omsk.gks.ru (дата обращения 28.3.2017).

3 Население Павлодарской области: статистика [Электрон.ресурс]. – URL: statcom.kz (дата обращения 19.3.2017).

4 Ригони И. Масс-медиа и мусульмане в Европе // *Ислам в современном мире*. – 2013. – №3-4. – С.59-72.

5 Французский эксперт о том, почему Европе не удастся противостоять экстремиста [Электрон.ресурс]. - URL: <https://lenta.ru/articles/2016/07/29/blotinterview/> (дата обращения 12.3.2017).

6 Urbain Ch., Bissot H. *Le plov dans tous ses etats. Constitution d'une diaspora autut d'un plat d'Asie central // Diasporas*. – 2005. – N 7. – P. 42-56.

ӘОЖ 94(574.42)

МРНТИ 03.20

Р.К. Нурбекова¹

¹т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті,
Өскемен қ., Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ШАРАЛАРЫНЫҢ БАРЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырусаясатының барысы, олқылықтардың өрбуі, кулактар мен байларды тәркілеу науқаны және оның салдары жайлы баяндалады. Сонымен қатар, автор көшпелі қазақтарды отырықшыландыруға және ұжымдастыра отырып, тоталитарлық өкімет өзінің ең басты мақсаты-өндіріс құралдарына меншікті мемлекетке озбырлықпен бермеу жеке меншікті жоюға жеткендігін дәйектеп, өктем саясаттың аймақтық ерекшелігін талдайды. Жаппай ұжымдастыру мен отырықшыландыру саясаты өндірісті ұйымдастыру принциптеріне түбегейлі өзгерістер енгізе алмады.

Түйін сөздер: әкімшіл-әміршіл жүйе, кулак, бай, тәркілеу, ұжымдастыру, тоталитарлық режим, отырықшыландыру.

Аннотация

Р.К. Нурбекова¹

¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ХОД МЕРОПРИЯТИИ ПО КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

В статье освещен процесс коллективизации сельского хозяйства в Восточном Казахстане: раскулачивание («ликвидация кулачества и байства как класса»), «перекосы» политики всеобщей коллективизации, последствия реформ для экономики региона. Сильнейший удар по казахскому хозяйству нанесла политика насильственного перевода скотоводов-кочевников и полукочевников на оседлость, хотя кочевое хозяйство еще не исчерпало свой экономический потенциал и оставалось во многом целесообразной системой в условиях Казахстана. Тем не менее, силовая политика по оседанию, а вслед за оседанием — по вовлечению их в колхозы была проведена в кратчайшие сроки.

Ключевые слова: Административно-командная система, кулак, бай, конфискация, коллективизация, тоталитарный режим, оседание.

Abstract

R. K. Nurbeckova¹

¹c.h.sc., docent of the Eastern Kazakhstan State University after S. Amanzholov
Oskemen, Kazakhstan

PASSAGE OF EVENTS FOR COLLECTIVIZATION IN EASTERN KAZAKHSTAN

The article explains the process of collectivization of agriculture in East Kazakhstan: dekulakization (“the elimination of the kulaks and the bais as a class”), the “distortions” of the policy of general collectivization, the consequences of reforms for the economy of the region. The strongest blow to the Kazakh economy was caused by the policy of forcible transfer of nomadic and semi-nomadic cattlemen to a settled way, although the nomadic economy has not yet exhausted its economic potential and remained in many ways an expedient system in the conditions of Kazakhstan. Nevertheless, the power policy on settling, and after settling – on involving them in collective farms was carried out in the shortest possible time.

Keywords: administrative – command system, kulak, bai, confiscation, collectivization, totalitarian mode, subsistence.

Кеңес қоғамындағы 1920-1930 жылдары қалыптасқан тоталитарлық режимнің жүйесінің қызметі, халықты қиындықтарға әкелу арқылы іске асырылды. Бұл ауыл шаруашылығын ұжымдық негізде қайта құрудан көрінеді. Әкімшіл-әміршіл жүйе, ұжымдастыруда ауыл шаруашылығының экономикалық заңдылықтарына жатпайтын әрекеттер жасады. Адамдармен санаспастан, қандай мәселеде болмасын, істі мерзіміне бұрын орындау көзделді. Шаруаларды жаппай ұжымшарларға біріктіруде қарсылық білдірген жағдайда, жазалау орын алды. 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруаларды тәркілеу» туралы қаулыға орай, ұжымдастырудың төтенше сипаты, кулактар мен байларды жоюдың өрістеген шараларынан көрінді. Ауқатты және орта шаруаларда кулаққа жатқызылып, жер аударуға жіберілді. Малды тәркілеу, астық дайындау, салық салу, ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау барысында, отырықшыландыруда күштеу саясаты жүргізілді [1].

1930 жылы 19 ақпанда Қазақстан үкіметі «Жаппай ұжымдастыру аудандарындағы» ауыл шаруашылығын қайта құруды нығайту және кулактармен күресу жөнінде қаулысын, жергілікті басшы орындармен белсенділер, кулактар мен байларды тап ретінде жою науқаны асыра орындалды.

Орталық Атқару Комитетінің 1929 жылғы «Көшпелі халықты отырықшыландыру туралы» қаулысына орай, бытырап жатқан ауылдарды біріктіріп, «Мойынсерік» деп аталған ұсақ шаруашылықтарды күшпен шаруашылық артеліне біріктіру жедел қарқынмен басталды. 1929 жылдың күзінде, жаппай ұжымдастыру саясатына негізгі кедергі ауқатты шаруалар деп жариялап, кеңес мемлекетінің тап жауы ретінде «кулак» деп түбірімен жою мақсатымен, оларға астық салығын күштеп салып, қысымға алады.

Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру шараларының орындалуы барысында 1929 жылдың 7 қазанында Өскемен ауданында 640 шаруашылық ұжымдастырылды, бұл барлық шаруа шаруашылығының 5 % еді [2].

Жаппай ұжымдастыруға аудандағы жеті селолық кеңестен 1641 шаруашылық енгізілді [3]

Өскемен ауданындағы 1929 жылғы мал басының саны 42226 болса, 1930 жылы 30764 бас болып, ұжымдастыру барысында 11462 азайған [4].

Күштеп қысым жасау мен дөрекі озбырлыққа қарсы, халық ашықтан- ашық наразылық көрсетті, ол шаруалардың қарулы қимылына ұласты. Мұндай наразылық білдіру 1930 жылдың ақпан-мамыр айларында Зырян, Бұқтырма, Өскемен, Самар, Шемонайха, Катон-Қарағай аудандарында да болды [5].

Өскемен ауданының кеңестерінде 1930 жылғы 25 мамырда ұжымдастыру деңгейі 63%-ға жетті. 1931 жылы ауданнан 81 отбасының шаруашылығы тәркіленіп, кулак шаруашылығы деп танылған [6].

Кесте 1

1929 жылдың маусымы мен 1930 жылдың наурызындағы Өскемен ауданындағы мал басының төмендеуінің апаттық жағдайы [3]

Мал түрлері	Уақыты	Саны	Уақыты	Саны	% көрсеткіш
Жылқы	1 маусым 1929 жылы	19397	4 наурыз 1930 жылы	15327	24.7%
Ірі қара	1 маусым 1929 жылы	22924	4 наурыз 1930 жылы	15449	32.1%
Қой-ешкі	1 маусым 1929 жылы	32280	4 наурыз 1930 жылы	15870	52.3%
Шошқа	1 маусым 1929 жылы	3584	4 наурыз 1930 жылы	615	85.8%
Барлығы		79185		47261	

Бүкіл қоғамдық меншікке алынған, мал ұжымшарлардың тауарлы фермаларына жиыстырылды. Жаппай міндетті түрде, 1930 жылдардағы мемлекет ет даярлауға байланысты 1933 жылдың I қаңтарынан 1 қазанына дейінгі Ұлан ауданындағы ет салығының орындалу жоспары бойынша 1211 ц. болса, 761 ц. ет тапсырылған [7].

Кесте 2

1934 жылғы Шығыс Қазақстан облысының аудандарындағы шаруашылықтар саны [8].

Аудандардың аталуы	Барлық шаруашылық	Ұжымшарлар
Ұлан	405	200
Зайсан	100	100
Өскемен	352	100

Зайсан ауданының тұрғыны Т.Өкісханұлының: «Қара Ертіс бойында ашаршылық салдарынан, әке-шешелеріне ісік бұрын жүріп, жас балалардың ыңырсып жатқандарын көрдік, сол 1932-1933 жылдардың қысында есіктері ашылмай, қатып қалған жандардың өліктерін қар кетіп, күн жылынғанда жерледік» – деген сөздерінен, қазақ халқына ұжымдастыру саясатының ауыр азабы елдің көпшілігінің елімен жерінен безіп, малынан айырылып, талғажаусыз қалып, мыңдап қырылғанын көрсетеді [9].

Елдің басқа аудандарындағы сияқты, Зайсан халқы да 1930 жылдары 37 ұжымшарға біріктірілді. Мал шаруашылығы жемшөп базасы болмағандықтан, өлім-жітікке, түрлі індеттерге шалдығып, ауданда 1932-1933 жылдары үлкен ашаршылыққа әкеп соқты. Бай мен кулактарды тәркілеудің салдарынан, олар шетелдерге қоныс аударды, азын-аулақ малдарын өздерімен әкетті [10].

Катон-Қарағай ауданында ұжымдастыру 1928 жылы 1 наурызда басталып, қазанға дейін 22 ұжымдық шаруашылық құрылды. Онда 2105 бас, мал әртүрлі түліктер болған. 1929 жылдың соңында ауданда құрылған ұжымдық шаруашылықтардың 37-ге жетті. Жалпы ауданда 476 шаруашылық ұжымдастырылып, оған 2325 адам енді. 1929-1930 жылдары аудан ұжымшарларының 13113 га егіс, 5271 марал болған. Ауыл шаруашылығы артельдерінде 800, жеке шаруашылықтарда 3220; жылқы 4193, мүйізді ірі қара 37507, ешкі мен қой 22626, шошқа 2587; мұнда атап өтер жай, бұрынғы жылдармен салыстырғанда, аудандағы мал саны 15%-ға кеміп кеткен. 1930 жылдардың орта шенінде, Катон-Қарағай ауданында ұжымдастыру аяқталды. Аудан өңіріндегі 5907 отбасының 3650-і ұжымшарға кірді [11].

1932 жылы Катон-Қарағай ауданының территориясынан шеткері жерлерге кулак бай шаруашылықтары ретінде, 263 адам сайлау құқығынан айырылып, шеткері аймақтарға жер аударылды [13].

Аса қорқынышты болмағанымен, Зырян өңірінде аштық шарпып өтті. Быково деревнясының 243 адамы Зырян атқару комитетіне 1930 жылы 5 мамырда кейбір отбасыларының бет-ауыздары ісіп, төсектерінен тұра алмай қалғандарын, жейтін бір түйір нан жоқ екенін жазған. Ауданда 1930 жылы тап жауы ретінде 1589 шаруашылық кулак шаруашылығы ретінде танылып, бар мүлкі тәркіленді [14].

Кесте

1928 жылдың 1 маусымынан 1931 жылдың 10 сәуіріне дейінгі
Зырян ауданындағы ұжымдастыру динамикасы [12]

Уақыты	Ұжымшарлар саны	Ондағы шаруашылықтар	Ұжымдастыру %	Соның ішінде ұлттық ұжымшарлар					
				Қазақтар	Шаруаштар	Мордвалар	Шаруаштар	Немістер	Шаруаштар
1928 ж 1 маусым	17	168	1.8	-	-	-	-	-	-
1929 ж 1 маусым	47	823	8.7	-	-	-	-	-	-
1930 ж 1 қаңтар	46	1096	11.6	-	-	-	-	-	-
1931 ж 1 қаңтар	78	3827	33.5	2	31	-	-	-	-
1931 ж 1 ақпан		3953	34.6	2	31	-	-	-	-

1931 ж 1 наурыз	73	4089	35.7	2	37	-	-	1	15
1931 ж 20 наурыз	75	4158	36.3	4	74	-	-	1	15
1931 ж 1 сәуір	73	4247	37.2	4	75	-	-	1	15
1931 ж 10 сәуір	76	5177	44.8	5	13	1	10	1	16

Мал даярлау науқанында да, асыра сілтеушілік пен әділетсіздіктер болды. Оның жастары да қолда бар түліктен әлдеқайда көп етіліп жоғарыдан берілді. Ол науқан «Асыра сілтеу болмасын, аша-таяқ қалмасын» деген ұранмен жүргізілді. 1932 жылы Зырян маңындағы ұжымдардың 87%, жеке меншіктердің жартысынан астамы мүлде малсыз қалды. Өйткені, ұжымның тауарлы фермасына жиналып, «қоғамдастырылған» мал күтімсіздік пен жемшөптің жетімсіздігінен қырылып жатты.

1931 жылы Зырян ауданында 3750 шаруашылықты біріктірген 73 ұжым болды. Бірақ ондағы адамдар азайып кетті, жұртшылықтың ұжымшардан қашуы да болып жатты. Жеке меншіктерге қысым жасалып, олар ұжымшаршылардан 10 есе көп салық төлейтін болды. Осылар арқылы 1932 жылдың маусым айында, шаруалар шаруашылығының 72% ұжымға біріктірілді. 1941 жылдың 1 қаңтарына қарай Зырян ауданында ұжымдастыру аяқталды. Барлығы 54 ұжым, оның үшеуі қазақ ұжымы, ұйымдастырылды [15].

Зайсан ауданының селолық кеңестерінен барлығы 64, ал Зырян ауданының селолық кеңестерінен 142 отбасы кулак шаруашылығы ретінде, жер аударуға ұйғарым жасалған.

Ұжымшардағылардың тәуелсіздігі мен инициативасы шектеулі еді, ұжымшар мүшелеріне төлқұжат берілмеді, сол арқылы олардың ұжымнан кетуі қиындатылды.

1929-1933 жылдары елдегі ауылшаруашылығын ұжымдастыру қызу жүрген кезең екені мәлім. Күршім ауданында 1931 жылдың 1 қаңпанында шаруалардың 38% ұжым мүшелігіне тартылған. Аудан бойынша мұнда тап жауы ретінде қуғынға түскен шаруалар саны 437- ге жеткен [16].

Тәркіленген мал-мүлік мемлекет мүддесіне жарамай, тектен-текке ысырап болып кеткен. Өйткені, біріншіден тәркіленіп, мемлекет пайдасына алынған мал-мүліктер анық есепке алынбаған; екіншіден мал-мүліктер кедейлерге тегін келгендіктен, берілгеніне сенімсіз кедейлер тез арада жойып жіберген; үшіншіден қыс ішінде жиналған, тәркіленген малдарға беретін шөп болмағандықтан, аудан бойынша, малдың саны: 1928 жылы 479353; 1930 жылы 192110; 1932 жылы 41272 бас қана қалған [17].

Жаппай ұжымдастыру, жеке шаруаның қолындағы бірлі-екілі малын алып ортақтастыру, тіпті жеке киіз үйлер мен ауыл шаруашылық құралдары да ортаға салынды.

1928 жылы Тарбағатай ауданының халқының саны 32185 болса, 1932 жылдыңсоңында 12340 адам ғана қалған. 1929-1930 жылдардағы 107483 бас қойдан 1933 жылдың қаңтарында 2-3 ақ мың қой, 20737 іріқарадан 3451 бас сиыр, 6570 бас жылқыдан жүздегенғана жылқы, ал 1914 бас түйеден оншақты ғана бас қалған [18].

1930 жылғы Шемонайха Аудандық атқару комитетінің кеңесінің мәліметінде 47 ұжымшардан 2530 шаруашылықтың ұжымдастырылғаны және 12047 жеке шаруашылықтар, 16982 га егіндік жер, 3224 жұмыс жылқысы, 1262 сиыр, ұжымға қоғамдастырылғаны көрсетілген [19].

Әрине, жоғары органдар шектен тыс алға кетіп қалудан сақтандырылғандай сыңай көрсеткен болатын. Әйтсе де, адам айтқысыз заңсыздық жайттары, кеткенде әкімшілік жолымен ғана жазаланып, қалыпқасимағандары аяусыз күйретіліп жатты. Көшпелі қазақтарды отырықшыландыруға және ұжымдастыра отырып, тоталитарлық өкімет өзінің ең басты мақсаты-өндіріс құралдарына меншікті мемлекетке озбырлықпен бермеу жеке меншікті жоюға жетті. Жаппай ұжымдастыру мен отырықшыландыру саясаты өндірісті ұйымдастыру принциптеріне түбегейлі өзгерістер енгізе алмады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚРОММ.– 350-қор. – 1-тізбек. – 123 – іс. – 21-парақ.
2. ШҚОММ.– 3-қор. – 1-тізбек. – 27 іс. – 5-парақ.
3. ШҚОММ.– 3-қор. – 1-тізбек. – 31 іс. – 43-парақ.
4. ШҚОММ.– 3-қор. – 1-тізбек. – 19 іс. – 94-парақ.

5. Игибаев С.К. Проявление последствий тоталитарной системы в истории народов Казахстана // Межнациональное согласие – стратегический курс развития Казахстана. Сб. статей материалам обл. научно-теорет. конференций. – Усть-Каменогорск. – 1998. – С.102.
6. ШҚОММ.– 7-қор. – 1-тізбек. – 167 іс. – 13-парақ.
7. ШҚОММ.– 454-қор. – 1-тізбек. – 61 іс. – 26-парақ.
8. ШҚОММ.– 3-қор. – 1-тізбек. – 176 іс. – 56-арақ.
9. Каханов Х. Ашаршылық құрбандары //Дидар, 1995. – 22 шілде – 2б.
10. Зайсан асулары: Тарихи публицистикалық очерктер. Б.Жапаров, Р.Тулкин, Б.Құдабаев, М.Байкөбекова.–Алматы: Баспа,1998. – 190б.
11. Шуваев В. Біздің ауданымызға жарты ғасыр //Абай. –1978. - 17қаңтар. – 4б.
12. Өкісханұлы Т. Орны толмас қасірет //Динар, 1997. – 31 мамыр. – 3 б.
13. ШҚОММ.– 6-қор. – 1-тізбек. – 90 іс. – 90- парақ.
14. ШҚОММ.– 6-қор. – 1-тізбек. – 41 іс. – 145- парақ.
15. ШҚОММ.– 7-қор. – 1-тізбек. – 89 іс. – 39- парақ.
16. ШҚОММ.–113-қор. – 1-тізбек. – 107 іс. – 17- парақ.
17. ШҚОММ.–113-қор. – 1-тізбек. – 13 іс. – 4- парақ.
18. Барқытбел баурайында: Тарбағатай ауданына 70 жыл /Тарбағатай аудандық әкімшілігі. – Өскемен: БИ. – 1998. – 15б.
19. ШҚОММ.– 37-қор. – 1-тізбек. – 1 іс. – 183-парақ.

УДК 9.93/94
МРНТИ 04.01.45

Б.К.Қалишабаева, С.Х.Шалгинбаева ¹

*¹д.и.н., профессор, Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан
к.и.н.,и.о.доцент, Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-РЕГИОНАЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Административно-региональное деление в Центральной Азии, его современное состояние и историческое развитие одно из наиболее интересных, востребованных проблем в казахстанской науке. Эти вопросы интересуют историков, этнографов, политологов, географов и экономистов.

Интерес к административно-региональному делению обусловлен ее значимостью в связи с теми преобразованиями, которые осуществлялись со времен Российской империи и советского государства.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы разделения территории Центральной Азии на административные и региональные подразделения, в частности Туркестанского края. С административной точки зрения территория Туркестана была подвержена различным политическим административным делениям. В результате такой политики территория Казахстана была разделена на губернаторы и области, уезды в период царской политики, а после Октябрьской революции Советское правительство впервые приступило к определению район, область, республика.

Ключевые слова: волости, уезды, округ, административные регионы, район, территория.

Аңдатпа

Б.К.Қалишабаева, С.Х.Шалғынбаева ¹

*¹т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
т.ғ.к., доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ӘКІМШІЛІК-АЙМАҚТЫҚ БӨЛІНУ ТАРИХЫ

Орталық Азияның әкімшілік-аймақтық бөліну тарихы, оның қазіргі жағдайы және тарихи дамуы Қазақстан ғылымындағы қызықты және маңызды мәселелердің бірі. Бұл мәселе тарихшыларды, этнографтарды, саясаткерлерді, географтар мен экономистерді қызықтырады.

Әкімшілік-аймақтық бөлінуге деген қызығушылық Ресей патшалығы мен кеңестік мемлекеттер кезінде іске асқан өзгерістермен тығыз байланысына негізделеді.

Бұл мақалада Орталық Азияның әкімшілік және аймақтық бөлінуінің, оның ішінде Түркістан аумағының кейбір мәселелері қарастырылады. Әкімшілік тұрғыдан қарайтын болсақ Түркістан аумағы әртүрлі саяси әкімшілік бөлініскен түскен болатын. Осындай саясаттың нәтижесінде Қазақстан аумағы губернатор мен обылыстарға, патшалық саясат кезінде уездерге бөлінді, Октябрь революциясынан кейін Кеңес өкіметі алғаш рет аудан, облыс, республиканы анықтауға кірісті.

Түйін сөздер: болыстар, уездер, округ, әкімшілік аймақтар, аудандар, территория.

Abstract

Kalshabayeva B.K., Shalginbaeva S.H.¹

*¹d.p.s., Professor of the Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

*PhD., assistant professor of the Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

ADMINISTRATIVE-REGIONAL HISTORICAL DIVISION OF CENTRAL ASIA

Administrative and regional division in Central Asia, nowadays modern and historical development is one of the most interesting and demanded topics in Kazakhstan's science. These topics induces interest among historians, ethnographers, political scientists, geographers and economists.

Arising interest in administrative-regional division is due to importance in connection with the transformations that have been carried out since the times of the Russian Empire and the Soviet state.

This article considers problems of dividing the territory of Central Asia into administrative and regional units, particularly the Turkestan Territory. From the administrative point of view, the soil of Turkestan was subject to various political administrative divisions. As a result of this policy, the territory of Kazakhstan was divided into governors and regions, counties during tsarist policy, and after the October Revolution the Soviet government for the first time began to determine the region, republic.

Key words: counties, district, soil, administrative regions, regional divisions, territory.

ADMINISTRATIVE-REGIONAL HISTORICAL DIVISION OF CENTRAL ASIA

According to some data and research of the pre-Soviet period, the territory of Central Asia was called the Turkistan krai. To occupy that krai was one of the main challenges of the Russian Tsar. It was very convenient for them to rule the people who were separated into several administrative and regional divisions. As a result of such policy, the territories of Central Asian countries and Kazakhstan were divided into governorships and oblasts, uyezds and some others within them. Since that time, the name 'Turkistan' politically was used only for those regions which belonged to Turkistan governor-general.

First, the Soviet period researches demonstrated Central Asian countries as the oblasts of the mainland of Asia which border on the USSR, i.e. an area covering the Caspian sea in the west up to China in the east, and stretching from Iran and Afganistan in the south and to the Aral-Irtysh watershed in the north; secondly, the territories covered by current independent countries such as Uzbekistan, Kara kalpak autonomy, Kirgizstan, Turkmenistan and Tajikstan [1].

Many scholars were really interested in historical-geographical position, border issues and population of Turkistan krai. One of them was V.Masalsky. He wrote: 'Turkistan extended from the Caspian Sea in the west to the Chinese frontier in the east, and from Russia in the north to the borders of Persia and Afghanistan in the south. The land occupying 1731 sq. km consisted of Turkistan, Zakaspi, Samarkand, Syrdarya, Fergana, Zhetisy oblasts and two Central Asian khanates Khiya and Bukhara [2, P.131]. Geographical regions that are mentioned in the research show the territories of current Central Asian countries and South East Kazakhstan.

Totally ignoring the interests of the local people, the Tsarist government conducted its own administrative territorial policy in the region. In 1867, Turkistan governor-general was established in the conquered territories. It covered Syrdarya, Zhetisu, Zakaspi, Fergana and Samarkand oblasts. That time the area of Turkistan occupied 1.731.090 sq km (including 238.000 sq km of Bukhara, Khiya khanates) [3, P.343].

Central Asian countries under the Russian empire were subject to three administrative divisions: Turkistan governor-general, Bukhara and Khiya khanates. Administratively, Turkistan governor-general consisted of Zhetisu, Syrdarya, Fergana, Samarkand (Samarkand oblast was formed of Zarafshan okrug in 1887) and Zakaspi oblasts. Khiya and Bukhara khanates were under the governor's control. Syrdarya oblast consisted of Turkistan and Kokhan khanates, while Zhetisu covered the territories of Sergiopol, Kapal, Alatau okrug of Semei oblast and a part of Turkistan.

In 1868, the land taken from Bukhara was handed to Zarafshan okrug, and in 1887, it was reformed as Samarkand oblast [4, P 20]. Emerged from Khiya khanate in 1873, which was located on the left bank of the Amudarya River, Amudarya region became a part of Syrdarya oblast in 1887. Khulzha district, which was subject to the governor-general until 1871-1881, was handed to China. Fergana oblast was formed by the southern part of Kokhan khanate which entirely joined Russia in 1876. In 1882, Zhetisu became a member of the newly-formed Steppe governor-generalship since the then administrative bodies didn't provide any concrete national administration in the territory of Central Asia. For instance, territorial-administrative regions of present Kazakhstan, Uzbekistan and Kirgizstan equally belonged to Zhetisu and Syrdarya oblasts. Moreover, Verny (Almaty), Tokmak (Bishkek) and Issyk-Kul (Przhevalsk) were in Zhetisu oblast while some localities of current Kazakhstan including Tashkent and Khojent uyezds of Uzbekistan belonged to Syrdarya oblast. During the 1870-1905th, the territories and frontiers of some uyezds had frequently changed. However, such changes didn't influence the ethno-political and cultural life of Turkistan population.

From the administrative point of view, the territory of Turkestan was subject to different political administrative divisions. For example, in the second half of the XIXth century, one part of the territory was subject to Khiya and Bukhara khanates, while the other part was under the control of Kaspi region (Zakaspi) of Turkistan governor-generalship. That oblast formed a part of current Mangystau region and Turkmenistan territory. Zakaspi oblast was established in 1882 and joined Turkistan governor-generalship in 1891. It became a new administrative region of Turkistan. In the second part of the XIXth century, it enlarged its territory with West Turkmenistan, Ahalsk, Atek, Tedzhen, Merv and Pendin oasis [5,P12]. The land, population, lifestyle and culture of the newly-formed administrative regions were constantly changing. The following Table presents the population rate and territory of Turkistan governor-generalship in 1880 [6, P.18].

	Territory/sq.mile	Population rate	Territory %	Population %
Zhetisu	6,936	716200	33,6	22,7
Syrdarya	8334	1,153170	40.4	36,6
Fergana	1770	689836	8.6	21,9
Zarafshan	466	328620	2.2	10,4
Amudarya	1920	133630	9,3	4,2
Khulzha	1224	130230	5,9	4,2
Total	20,650	3,151680	100	100

According to data, Syrdarya oblast takes a leading position in population rate and territory, while Fergana prevails in density of population. Moreover, we can see the Kazakhs were greatly populated in Syrdarya and Zhetisu oblasts.

All oblasts excluding Zakaspi (administration) were ruled by governors. The authority was exercised by the management hierarchy: oblasts, uyezds, volosts and villages. Under such ruling system, Zhetisu was divided into 6 uyezds: Verny, Zharkent, Khapal, Lepsi, Pishpek and Przhevalsk; Syrdarya had 5 uyezds: Tashkent, Aulieata, Perovsk, Shimkent and Amudarya section; Fergana consisted of 5 uyezds: Skobelov (former Marshan), Andizhan, Khokan, Namangan, Osh and Pamir; Samarkand oblast had Samarkand Zhyzak, Khojent and Khattakorgan uyezds; and Zakaspi oblast consisted of Askhabad, Krasnovodsk, Mangyshlak, Tejen and Merv uyezds [7, 39 fund. - 2 list. - 20-24 p.]. Each oblast had its own administrative body with a range of commitments and management rights. Such administrative division of Turkistan krai shed light on the main aim of the Russian imperialists who pursued the policy of splitting the local people.

Each uyezd was divided into volosts (1000-2000 homes) and villages (100-200 homes). This kind of division was much convenient to take under control and destroy family (ancestral) relations of the Kazakhs. Ancestral separations of the Kazakhs were legally prohibited as it seemed impossible and dangerous to control them in a mass. Sedentary people were ruled by aksakals (old respected people), while nomads were administered by volosts. Compared to sedentary people, the number of the uyezds prevailed in the communities where there were more nomads.

During the 1899-1917 th, big administrative bodies of Turkistan region weren't confronted with considerable changes. However, the frontier issues hadn't been touched either by the Tsarist Russia or Soviet government in its first years of formation. Though, in some parts, the border was marked by the pastures

and winter camps, there were many people who illegally had passed across it. There are historical facts and documents which show that such violations caused frequent conflicts between the people. Thus, local administrative ruling system of Tsarist Russia, which pursued the policy 'separate and rule Central Asia', was not able to define the ethnic territory of the people who lived in Central Asia and Kazakhstan.

Following the October Revolution, the Soviet government first started the designation of rayon (district) in 1920, according to which, Turkistan Autonomous Soviet Socialist Republic, Bukhara People's Soviet Republic and Khorezm People's Soviet Republic sprang into existence. The localities founded by the Russian tsar remained unchanged; only a new Amudarya oblast that consisted of 2 uyezds including former administrative bodies and several new uyezds (Golodnostep, Turkistan, Naryn and Uratobe and etc.) had been reformed [8, P. 24]. In 1923, the department, which was set up by the decision of Bukhara People's Soviet Republic committee, functioned as a center of the Kazakhs in the region. It was a very important decision because the Kazakhs occupied the most western parts of Kermenin and Nurata including Bukhara and Karshy vilayets [9, P. 64].

On August 7, in 1921, with the decision of the Central Executive Committee of Turkistan ASSR, Council Zakaspi was reformed as Turkmenistan oblast. Chairman of the Commission for Turkmenistan oblast G.I.Karpov offered a new project of reforming Turkmenistan. Until the national delimitation, the territory of the Turkmen was scattered. For instance, 43,2 % of their land was in the territory of Turkistan ASSR, 28,9% lied in Khorezm People's Republic and other 27,9% was in Bukhara People's Republic [10,P.25]. Besides, there were some changes regarding the border of Mangyshlak uyezd.

Peculiarities of the physical-geographical position of Turkistan, its economic structure, varied land and cattle-raising issues and its relations with Russia necessitated the economic subdivision of the region. In the earliest years of the Soviet government, former administrative uyezds were reformed as okrugs. According to it, Pishpek okrug covered Pishpek, Karakol, Naryn uyezds of Zhetysu oblast and 12 volosts of Aulieata uyezd of Syrdarya oblast (territory-145700sq km, population-410800), and Amudarya okrug included whole Amudarya oblast (territory-113000 sq km, population-148000) while Turkmen oblast joined Turkmen okrug (territory-353200sq km, population-332400) [11, P. 32].

Shatkal volost of Namangan uyezd, Shardara volost of Zhyzak uyezd and Tashkent, Myrzashol uyezds entered the re-formed Tashkent okrug (territory-39200 sq.km. population-635900).

On July 4, 1918, the People's Commissariat of Turkistan Republic issued a decree of forming Golodnosteppe uyezd entailing Iri-zhar, Uralsk, Khojent and Koktobe volost of Zhyzak uyezd. Later, being renamed Myrzashol, it entered Syrdarya oblast [12]. Khokhan okrug (territory-41000 sq km, population-100000) consisted of all Khokhan and Namangan uyezds as well as northern part (7 volosts) of Khojent uyezd of Samarkand. As for Samarkand okrug, it covered 7 volosts of Khojent uyezd, 1 volost of Zhyzak, 1 volost of south Myrzashol and all the rest part of Samarkand oblast [13,34 fund .,2 list, P.12]. Pamir district, having the land of 57000 sq km and 22000 people, consisted of today's Tajikistan territory [14].

Uzbekistan, Turkmenistan, Tajik Autonomous Republic, Kirgiz and Kara-Kalpak Autonomous oblasts were founded as a result of the national demarcation of Central Asia. Kazakh districts within the Turkistan Republic joined the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic. Thus, the map of all Central Asian countries had been remade. Former Bukhara and Khorezm Republics became part of abovementioned republics and oblasts.

Republic of Uzbekistan covers the territories of Kattakorgan, Khojent and Zhyzak (6 volosts of Zhyzak given to Kazakhstan) uyezds of Samarkand oblast of former Turkistan Republic and Samarkand (excluding 3 volosts given to Tajikistan); Tashkent uyezd (except 10 volosts were handed to Kazakhstan) of Syrdarya oblast and one part of Myrzashol uyezd; uyezds of Fergana and Khokhan (except 2 nomadic volosts); Andizhan (except 7 volosts given to Kirgizstan); Namangan (not including 10 volosts handed to Kirgizstan); Fergana (4 nonvolost); excluding Bulakbashy and Manek volosts of Osh uyezd. Thus, in 1924, the territory of the Uzbek SSR was about 326,8 thousand sq.km (today it is 447,4 sq km); according to the 1926 census, its population was 4 621000 and it reached 14 474000 population in 1977. In 1924, Uzbek SSR consisted of 7 oblasts, 23 uyezds and Tajik ASSR. Today, Uzbekistan has 11 oblasts, 134 districts, 82 cities including Kara-Kalpak Autonomy. Such velayats of Bukhara Republic as Bukhara Kerminin, Nurata, Karshy, Shakhizyab, Guzar, Baisyn and Sary-Asy (except Karatau tuman and Kerif tuman of Sharab) had joined Uzbekistan, as a result of which it gained 570000 communities and 3731146 people. 2583751 of them were Uzbeks, 81862 - Kazakhs, 595004- Tajiks, 150308 - Russians and 229887 of other nationalities [15,P.47]. Kara-Kalpak Autonomous oblast was mainly made up of Shymbay, Khojeli, Shumanay (Yanikala), Konyrat, Khorezm and Shurakhan uyezds of Amudarya oblast. It had a population of 229136 people [16, 1972.,P.48].

Zoning process was in a temp during the national-state delimitation of Central Asia in 1923-1924. With the decision of the Central Executive Committee of Turkistan ASSR, on August 7, 1921, Zakaspi oblast was reformed as Turkmen oblast.

Further, on March 20, 1924, with unanimous decision of Communist Party of Khorezm People's Socialist Republic (KPSR), Turkmen oblast and its center Tashauyz and Chardzhau oblast of Bukhara People's Republic were founded in October, 1923. It consisted of Chardzhau and Kerkin velayats. In 1924, Turkmen National Bureau completely demarcated the territories of a future republic, according to which Turkmen SSR was divided into 5 okrugs: Poltoratsk (7 districts), Merv(5 districts), Chardzhau (4 districts), Kerki (5 districts) and Tashauz (5 districts).

On 27 October, 1924, Turkmen SSR was established. It covered the areas of Turkmen oblast (Tedjen, Krasnovodsk, Merv and Poltoratsk) of Turkistan ASSR, Tashauz okrug (kone Urgenish, Tash auz, Parsyn and Takhta districts) of Khorezm Republic and Kerki and Chardzhau okrugs (Leninsk, Farabsk, Sayat, Burdalik, Deinau, Khalach, Khadja-Abad, Kyzyl-Ayak, Kerki and Keshher districts) of Bukhara [17, P. 60]. Moreover, it linked Khojaly fortress located in the bordering parts of Kazakhstan and Turkmenistan, western parts of Kipshak such as Mangyt, Klyshniasbay, Yalchanchaktobe, Gurlen, Ambar, Manaka and northern part of Khazovat. Besides, Pitnyukov fortress of Khorezm, Dargon ata, Tuiemoyn of Turkmenistan rayon, and the banks of Amudarya in Sadovar also became a part of the republic. Its population reached 900000 (80,9 % -Turkmen, 8,6 % -Uzbek and 4,5 % Russian). The foundation of the Turkmen SSR resulted in the union of all Turkmen lands. With the decision of Turkmen SSR Revcom, on December 4, 1924, Turkmen oblast was divided into 2 okrugs (Poltaratsk and Merv), and the rest part into 3 okrugs (Chardzhou, Kerki and Tashauz). Thus, zoning process of the republic came to its final end in the beginning of the 1930th [18, P. 62].

Tajik Autonomy consisted of a part of Korgantobe and Sary Assy velayats, Duysenbi, Kulyabi and Garm velayats of Bukhara Republic, eastern part of Samarkand oblast (Upper Zarafshan rayon), western part of Pamir, Oroshar volost of Sarysu rayon and one part of Vakhon volost. The population was 599714 (65,4 %-Tajik, 32,1 % - Uzbek, 2,2 % -Kirgiz) [19, P. 44].

Karakol uyezd, Naryn, a part of Pishpek (7 volosts including Pishpek city), 14 mountainous volosts of Aulieata uyezd of Syrdarya oblast, one part of Andizhan (10 volosts), 9 volosts of Namangan, 4 volosts of Fergana, 2 volosts of Khokhan, 2 volosts of Osh uyezd and the whole east part of Pamir rayon became part of Kirgiz Autonomous oblast. Its population was about 798770 (505775-Kirgiz, 123133-Uzbek, 14324-Kazakh, 135892-Russian and 19646 of other nationalities).

Capital cities of the founded republics were: Uzbekistan –Samarkand, Turkmenistan – Poltaratsk, Kirgizstan – Pishpek, Tajikistan –Dushanbe and Kara-Kalpak– Tortkul. Until 1934, Kara-Kalpak Autonomous oblast was in the part of Kazakhstan.

Akmeshit uyezd of Syrdarya oblast of former Turkistan, 24 volosts of Aulieata uyezd, Kazaly, Irizhar and Slavyan volosts of Myrzashol, a part of Tashkent, Zhausogym, Ushtobe, Altyn, Zhetysu, Sharapkhana, Akhzhar, Ushtamgaly, Alexandr, Koshkorgan and 10 Bolat volosts, Turkistan, Shymkent, Almaty uyezd of Zhetysu, Zharkent, Lepsi, 3 volosts of Pishpek (Georgievsk, Zachui, Karakunuz), Tal dykorgan, 6 volosts of Zhyzak uyezd of Samarkand (Kyzylkum, Akkorgan, Fistaltau, Koktobe, Shardara, Korgantobe became part of Kazakhstan.

About 1 485125 citizens of Turkistan ASSR had moved to Kazakhstan. Moreover, out of total 1.745,4000 sq km land subject to delimitation 685, 9000 sq km, which accommodated 1.468.724 people, was handed to Kazakhstan. Tashkazakh uyezd was established within the territory of Kazakhstan including some regions of Tashkent, Myrzashol and Zhyzak uyezds. Initially, its center was in Kokterek, then in Chicherino, and on September 12, 1926, moved to Saryagash. But, on 17 January, 1928, Tashkazakh uyezd broke up, and its volosts formed Syrdarya rayon, Bogarnaya okrug and Keles, Karatas rayons. Irizhar volost belonged to Kyzylkum rayon, while Akzhar volost did to Karatas. Besides, there emerged Kazakh congregated Shyrshyq and Bostandyk rayons [20, P.163].

Thus, countries separated into administrative regions like Uzbekistan, Kirgizstan, Tajikstan, Turkmenstan were called Middle Asian republics. However, since January 1993, following the Tashkent summit of five independent states, they and Kazakhstan politically was renamed into Central Asia.

In conclusion, the national-state demarcation of Central Asian countries during the 1924-1926 th had defined ethnic-territorial administrations. Frequent changes with the borders of the volosts misled the people about their own volosts and village numbers. During the 1920-1924, the northern part of Kirgizstan

carried out the process of enlargement of the volosts. This confused the people even more while separating one village from the other as well as the volosts. At that time, the number of volosts reached 500, it was obvious that due to some problems and difficulties their numbers got fallen. It was caused by the famine of the 1917-1918, severe consequences of basmachi, fear of the Soviet government, fleeing the country and other reasons [21, P. 240].

Characterizing the administrative divisions of Central Asian republics during the Soviet Union, we can make the following conclusion. Like Tsarist government's succession, administrative and regional divisions in the earliest period of the Soviet government were characterized such as oblasts, uyezds and volosts. Only after the period of 1920, oblasts were divided into okrugs, then into rayons. There wasn't concrete statistics of those subdivided localities and population; there were no demarked borders between nomadic villages. Absence of borders and scattered population did cause real difficulties in the administrative division issues of the regions. The fact that some populated volosts were forcefully joined (ignoring their economic interests) other volosts showed inadequate system of the administration.

Thus, we can dare say that due to such behavior of incompetent administrative bodies in Central Asian countries, the number of the minorities in the republics got increased and gradually turned into the diaspora.

Referenses

1. *Great Soviet Encyclopedia, 1974.*
2. *Masalskoe V.I. Materials on the zoning of Turkestan 1913.-1922.- P.131*
3. *Masalskoe V.I. Materials on the zoning of Turkestan 1913.-1922.- P.P.343.*
4. *Korzeniowski N.L. Turkestan. Physico-geographical outline of Central Asia. – Tashkent.- 1922. - P 20*
5. *Kadyrov S. Population of Turkmenistan: past and present. – Ashhabad, 1986. – P. 12*
6. *Materials on the zoning of Turkestan. Collection of articles on zoning Turkestan. – Tashkent: TPP, 1922. – P. 18*
7. *Central State Archive of the Republic of Uzbekistan., 39 fund. - 2 list. - 20-24 p.*
8. *All of Central Asia in 1926. – Tashkent: CSO, 1926. - P. 24*
9. *Kobylandin K.I. Demographic characteristics of the Kazakhs in Uzbekistan in the Soviet period (at the end of the All-Union census) // Herald. Ser. East. – 2008. - №2 (43). - P. 65-78.*
10. *Oraev N. Economic, geographical and social zoning of the Turkmen SSR. – Ashgabat: Higher Education Ministry TSSR, 1983. - P.25*
11. *All of Central Asia in 1926. – Tashkent: CSO, 1926. - P. 32*
12. *Materialy census in 1920. Tashkent: TPP. – 1923, P.32*
13. *Central State Archive of the Republic of Uzbekistan., 34 fund., 2 list, P.12*
14. *Materialy census in 1920. Tashkent: TPP.- 1923, P.32*
15. *Uzbek Soviet Socialist Republic. – Tashkent: Fan, 1972.,- P.47*
16. *Uzbek Soviet Socialist Republic. – Tashkent: Fan, 1972.,- P.48*
17. *Materials on the zoning of Turkestan. Collection of articles on zoning Turkestan. – Tashkent: TPP, 1922.- P. 60*
18. *Materials on the zoning of Turkestan. Collection of articles on zoning Turkestan. – Tashkent: TPP, 1922.- P. 62*
19. *Chetyrkin V.M. Central Asia. Experience in complex geographical characteristics and regionalization. - Moscow-Leningrad, 1958.- P. 44*
20. *Handbook of administrative-territorial division of Kazakhstan avg.1920 – December 1936. – Alma-Ata, 1969.- P.163*
21. *Kalshabayeva B. Central Asian Kazakhs (Historical-ethnographic research). - Scholars' Press 2015- P. 240.; Central Asian Kazakhs (Historical-ethnographic research). Almaty: Arys, 2014.- P.216*

ӘӨЖ

МРНТИ 03.20

Хасанаева Л.М. ¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

ҚАЗАҚСТАНДА КЕҢЕСТІК БИЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ АРХИВТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ АРХИВ САЯСАТЫ

Түйіндеме

Мақалада кеңес өкіметінің орнауы тұсындағы Қазақстан архив қызметінің қалыптасуы мен орнығуы және кеңестік билік тарапынан жүргізілген архивтік саясат мәселесі қарастырылады.

Сонымен қатар Қазақстан аумағындағы губерниялық, уездік архивтердің қалыптасуы туралы да мәселелер қарастырыла отырып қоғамның тарихи, мәдени және құқықтық нормаларының архив қызметіне қатысты директивтік құжаттарға талдау жасалынады.

Түйінді сөздер: архив, кеңес өкіметі, архив саясаты, коммунистік партия, деректер.

Аннотация

¹Л.М. Хасанаева

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

Кандидат исторических наук, доцент

СТАНОВЛЕНИЕ АРХИВОВ И АРХИВНОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

В статье рассматриваются проблемы становления в Казахстане архивного дела и особенности проведения органами советской власти архивной политики. Также уделено внимание вопросам организации губернских и уездных архивов в Казахстане и сделан анализ директивных документов об исторических, культурных и правовых нормах архивной деятельности.

Ключевые слова: архив, советская власть, архивная политика, коммунистическая партия, источники.

Summary

¹ Khassanaeva L.M.

¹Kazakh National University named after al - Farabi ,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

FORMATION OF ARCHIVES AND ARCHIVAL POLICY IN KAZAKHSTAN OF THE SOVIET PERIOD

The author of article considers problems of formation in Kazakhstan of archiving and feature of the organization by the Soviet power of archival policy in the republic. The attention is also paid to questions of the organization of provincial and district archives in Kazakhstan and is made the analysis of directive documents about historical, cultural and precepts law.

Keywords: archive, Soviet power, archival policy, Communist Party, sources.

Қазан төңкерісінен кейінгі өлкедегі архив қызметі Қырғыз (қазақ) революциялық комитетінің саясатымен тығыз байланыста болды. 1918 жылғы 1 шілдедегі «Архив істерін қалпына келтіру және орталықтандыру туралы» кеңес өкіметінің сәйкес Қазақстан аумағында архив құрылысының орталығы құрылып, жұмыс жасай бастады. Орынбор губерниясы бойынша архив басқармасының өкілетті қызметкері тайындалды. 1920 жылдан бастап оның қызметі Орынбор – Торғай аймағына тарады, осыған сәйкес аталған архив Халық Ағарту жүйесіне оның бөлімшесі ретінде қалыптасты. Бастапқы кезде губерниялық архивтің материалдық жағдайы нашар күйде болғандықтан Орынбор губерниялық атқару комитеті архив ісін өз деңгейіне көтеру жөнінде шешім қабылдады. Өлкедегі архив мекемелерінің мүддесін көздеген кеңес үкіметі 1922 жылдың 22 қаңтарында Қырғыз (қазақ) Ағарту комиссариатының алқасында өлкеде орталық архив құру туралы ережені бекітті. Осы ережеге сәйкес Орынбор-Торғай архиві Қырғыз (қазақ) АКСР-ның орталық өлкелік архиві болып атауы өзгертіліп, тікелей Халық Ағарту Комиссариатына қаратылды [1]. Ол барлық жүйеге келтірілген құнды және маңызды әрі тарихи - ғылыми мәнді мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық ұйымдардың, жеке тұлғалардың архивтерін сақтаушы болып саналды.

1922 жылдың 30 қаңтарындағы Бүкілресейлік Атқару Комитеті архивтердің саяси маңызын атап көрсете келіп, РКФСР орталық архиві туралы ережені бекітіп, орталық архивті БОАК-нің құзырына тапсырды. Бірорталықтан басқару жүйесіне енгізілген Қазақстан бүкіл одақ көлеміндегі шаралардан тыс бола алмады. Сондықтан да 1923 жылы 24 сәуірде Қырғыз (қазақ) ОАК-нің төралқасы Қазақ АКСР-ындағы Орталық және губерниялық архиві туралы ережені бекітті. Орталық архив РКФСР Орталық архивінің бір бөлімі ретінде саналып, Қазақ ОАК-нің қарамағына берілді. Өлкедегі орталық архивтің губерниялық бөлімдері губерниялық атқару комитеттерінің бөлімдері ретінде саналып, Орталық архивтің архив істері мәселелерінің директиваларына бағындырылды. Осы ереже негізінде Қазақ АКСР-ның біртұтас мемлекеттік архив қоры ұйымдастырылып, оған орталық мұрағат архив қойнауындағы барлық архив материалдары кіргізілді. Орталық архивтің Қазақ ОАК төралқасына өтуі республикадағы мұрағат архив ісінің дамуына түрткі болды. Егер 1923 жылға дейін Қазақстанда Орынбор мен Семейде екі мұрағат ұйымы ғана болса, 1923 жылы қалған 5 губернияда мұрағаттар ұйымдастырылды, тек Адай уезінде мұрағат бюросы біршама кейінірек құрылды [1, 82 б].

1924 жылы Орта Азия мен Қазақстандағы территориялық межелеуге байланысты Қазақ республикасына Жетісу, Сырдария облыстары және Қарақалпақ автономиялық облысы қосылды. Бұрынғы Түркістан республикасында оның кеңестерінің Орталық Атқару Комитеті 1919 жылдың 30 қазанындағы және мәдениет, ағарту кеңесінің 1919 жылғы 19 қарашасындағы бұйрықтарының негізінде Түркістан республикасы архиві архивтерінің орталық басқармасы ұйымдастырылды. Жетісу облысында осы басқарманың өкілеттілігі өзінің жұмысын 1921 жылдан бастады, ал Сырдария облысында оның орталығы Ташкентте орналасқандықтан территориялық межелеуге дейін арнайы облыстық аппарат болмады. Қарақалпақ облысында орталық архивтің өкілеттігі өзінің қызметіне біраз тоқтап барып 1924 жылдың 11 қыркүйегінде кірісті. Осылайша ҚАКСР-ында губерниялық архивтік ұйымдар әртүрлі мерзімдерде құрылды. Біздің негізгі мақсатымыз облыстық, аудандық архив жүйелерінің қалыптасуын қарастыру болғандықтан губерниялық мекемелердің құрылуын кесте неізінде көрсету болып отыр.

р/с	Губерниялық архивтер атауы	Орналасқан жері	Құрылған уақыты	Ескерту
1.	Орынбор губерниялық архив бюросы	Орынбор	1919 жыл 16 қыркүйек	
2.	Семей губерниялық мұрағат бюросы	Семей	1920 жыл сәуір	
3.	Ақтөбе губерниялық архив бюросы	Ақтөбе	1923 жыл 18 қыркүйек	
4.	Бөкей губерниялық архив бюросы	Орда	1923 жыл қазан	
5.	Ақмола губерниялық архив бюросы	Петропавл	1923 жыл 6 қазан	
6.	Қостанай губерниялық архив бюросы	Қостанай	1923 жыл 21 қазан	
7.	Орал	Орал	1923 жыл 1 қыркүйек	
8.	Адай	Ойыл кенті	1924 жыл 15 қазан	Губерниялық архив құқығында
9.	Түркістан республикасы Жетісу облысының орталық басқармасының өкілеттілігі	Алматы	1921 жыл	
10.	Қарақалпақ автономиялық облысы орталық архив басқармасының өкілеттілігі	Төрткөл	1924 жыл 11 қыркүйек	
11.	Сырдария губерниялық архив бюросы	Шымкент	1927 жыл 1 қазан	

Кестеде көрсетілгендей 1924 жылға қарай республикада архив қызметін ұйымдастыру негізінен аяқталып, оның орталығы құрылып, губерниялық архив жүйелері өздерінің жұмыстарын бастаған.

Архив ұйымдарының осы уақыттағы қызметі негізінен екі бағытта жүргізілген: біріншісі, революцияға дейінгі кезеңдегі мекемелер бойынша шашылған мұрағат құжаттары мен материалдарын анықтау, есепке алу және губерниялар бойынша шоғырландыру; екіншісі, құжаттарды жинақтап, олардың анықтамалық тұстарын ретке келтіру.

Қазақстандағы кеңестік архив құрлысы өзінің алғашқы кезеңінде көптеген қиындықтарды бастан кешірді. Қиындықтар архивтерге арналған ғимараттардың, мамандардың жетіспеуіне, материалдар мен құжаттарды сақтауда тәжірбиенің аздығына байланысты орын алды. Осыған байланысты архив мекемелері өздерінің жұмыстарында қателіктер мен кемшіліктерге жол берді. Мысалы, Жетісу архивінде істер макулатураға тіркелмей, таңдау тізімінсіз, жарамсыз деп саналған актілерсіз, сипаттама тізбелерінсіз бөлінген. Семей губерниялық архивінде мамандардың жетіспеушілігінен мұрағат ісінен хабары жоқ адамдар қызмет атқарған. Соның салдарынан олар архив материалдары мен құжаттарын ретке келтіруден гөрі оларды сатуға, жарамсыз қағаздар ретінде макулатураға өткізуге мүдделі болған.

Қазіргі уақыттағы архив қорларында сақталған деректер губерниялық архивтердің материалдық-техникалық жағдайларының нашар болғандығын көрсетеді. Себебі архив қызметкерлеріне тө-

лем ақы төлеу және шаруашылық шығындарды жабу тікелей губерниялық атқару комитеттері бюджетінің міндеті болған. Кеңестердің губерниялық атқару комитеттері азамат соғысынан кейінгі ашаршылық пен экономикалық күйзелісті бастан кешіргендіктен олардың өздерінің жағдайлары да белгілі болған. Сондықтан да ең алдымен губерниялық атқару комитеттері өз аймақтарының шаруашылық мәселелеріне көңіл бөліп, өнеркәсіп орындарын қайта жабдықтау, кооперативтер құру, жаңа экономикалық саясаттың шеңберінде социалистік құрлысты дамытуға барлық күш-жігерін жұмсады. Осыған орай мәдени проблемалар, соның ішінде архивтерді дамыту екінші кезектегі мәселелер ретінде саналды. Осыған қарамастан губерниялық архивтер өздерінің қорлары мен қызметкерлерін сақтап қалуға тырысты. Мысалы, Семей губерниялық архивінің 100-ден астам қоры, оларды сақтайтын орны және 4 қызметкері болған. Архив бюросы материалдар мен құжаттар негізінде ғылыми жұмыстар жүргізіп, 6 қоғамдық, тарихи сипаттағы баяндама жасаған [2].

Орал, Ақмола, Ақтөбе губерниялық архив бюроларының да жағдайлары осы шамадағы деңгейде тұрды. Оларда 2-3 қызметкерден жұмыс жасап, ағымдағы іс-шараларын атқарып отырған. Керісінше Қостанай, Бөкей, Адай архивтерінің арнайы ғимараттарының жоқтығынан тар бөлмелерде жұмыс жүргізуге мәжбүр болған [2, 5-п].

1925 жылы ҚАКСР-ында Ақмола, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай, Орал, Адай, Семей, Жетісу, Орынбор барлығы 9 губерниялық архив бюросы болып, олар өлкелік орталық архивінің қарамағына берілген [3]. Олар 1923 жылы 24 сәуірде Қазақ Орталық Атқару Комитетінің кіші төралқасы бекіткен ережеге сәйкес жұмыс жасады [4].

Барлық губерниялық архив бюроларының ішінде Семей архив істерінің губерниялық басқармасы талапқа сай жұмыс жүргізген. 1920 жылдардың алғашқы жартысында өзге архивтер тәрізді қорларды жоғалтпай керісінше оларды толықтыруға тырысқан. Губерниялық архивтің меңгерушісі құпия түрде сақталатын істерді саралап, тізбелерін жасап, барлығы 475 істі жеке шығарып, қорлар бойынша бөліп көрсеткен. Сол 475 істің 439-ы 1910 жылға дейінгі уақытқа байланысты, ал 15 іс кейінгі кезеңге қатысты деректер. Құжаттар мен материалдар бірнеше топқа жіктеліп қойылған [5].

Уездік архивтер қызметіне тоқталатын болсақ, 1930 жылға дейінгі уақытта мұрағат қызметінің деңгейі жоғары болды деп көрсете алмаймыз. Уездік мұрағаттар жұмысының бағытталған жолға қойылмауының өзіндік себептері де болды. Республиканың уездік қалаларында архив материалдарының айтарлықтай бөлігі жинақталған. Бұның өзі уездік архив бюросын ұйымдастыруды қажет етті. Алай да уездік архивтерді жабдықтаудың қарқыны өте баяу жүрді. Сондықтанда республикадағы олардың саны да біртіндеп көбейді. Мысалы, 1926 жылдың 1 шілдесіне дейін 8 уездік бюро ұйымдастырылса, олардың бесеуі Орал, үшеуі Ақмола губерниясында құрылды. Осы уақытта Қостанай губерниясы Қостанай уезі болып қайта құрылған еді. Губерниялық бюроның қызметкерлері таратылып жіберіліп, уездік мұрағатты ұйымдастыру қаржының тапшылығына байланысты кейінге қалдырылды. Дәл осындай жағдайды Бөкей архиві де бастан кешірді. Мұнда 100 жылдық уақытты қамтитын Жәңгір ханнан бастап Уақытша үкіметке дейінгі аралықтағы өткенге куәгер 2 мың пұт мұрағат материалдарының жинақталғанына қарамастан олар уақытша қараусыз қалды [1, 86 б].

Сонымен қатар Бүкілодақтық Атқару Комитетінің 1926 жылғы 15 наурызындағы және Қазақ Орталық Атқару Комитетінің 1927 жылдың 1 қазанындағы жергілікті жерлерде, барлық уездік қалаларда архив құру жөніндегі қаулы-шешімдері орындалмай қалды. Оның басты себебі жергілікті бюджеттің әлсіздігі, сондай-ақ Қаржы Халық Комиссариаты қызметкерлері тарапынан архив ұйымдарын құрудың маңызын түсінбеушілігі. Осының салдарынан уездік архивдің ұйымдастырылмауы уездік және болыстық ұйымдардың архив қорларының жағдайына зардабын тигізді. Панасыз, қараусыз болғандықтан көптеген материалдар мен құжаттар жойылып кетті.

1930 жылы жүргізілген басқару ұйымдарын қайта құру, яғни губерниялық, уездік, болыстық органдарды округтік, ауданды ұйымдармен алмастыру архивтің ұйымдық құрылымдарының өзгеруіне алып келді. Губерниялық және уездік архив бюролары жойылып, солардың негізінде 1928 жылдың соңына қарай 13 округтік архив бюросы дүниеге келді. Өздерінің өмір сүрген алғашқы айларында округтік бюролар қаржыны қалалардың бюджеттерінен алып отырды. Қала бюджеттерінің әлсіздігі округтік архивтерді қаржыландыруға жетер жетпес жағдайда болғандықтан көп ұзамай 1929 жылдан бастап олар округтердің бюджеттеріне қаратылды. Алайда жұмысшы – шаруа инспекциясы архивтердің нақты штатын өте шектелген мөлшерде орнатты. Мысалы, Қарқаралы, Ақмола, Қостанай, Сырдария, Гурьев, Қызылорда округтік архивтеріне бір бірліктен, Павлодар, Петропавл,

Ақтөбе, Орал округ архивтеріне және Қарақалпақ облыстық архивіне екі бірліктен, Семей, Алматы, Орал округ архивіне үш бірліктен штат бекітілді [1, 87 б].

Аудандық атқару комитеттері аудандық архивтер үшін арнайы қызметкерлерді бөлмеді. Қазақ Орталық Атқару Комитеті барлық аудандық атқару комитеттеріне архивтер үшін жауапкершілікті жұмысшы-шаруа инспекцияларының хатшыларына жүктеді, ал қалалық кеңестерде архивариустарды тағайындауды тапсырды. Бұл ұсыныс аудандық архив қызметкерлері жоқ аудандарға ғана қатысты болды. Алайда Қазақ ОАК-нің қаулысы шын мәнінде орындалмай қалды. Өйткені жұмысшы-шаруа инспекцияларының хатшыларының өз жұмыстары көп болып, шамадан тыс тапсырмаларды атқарып, аудандағы архив істеріне назар аударуға мүмкіндіктері болды.

Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті қалыптасқан жағдайды ескеріп, 1930 жылы 10 қазанда «Аудандық атқару комитеттері жанындағы архив істерін ұйымдастыру және реттеу» туралы қаулы қабылдады. Қаулыда төмендегідей көрсетілген: «Автономиялық республикалардың орталық, өлкелік, облыстық атқару комитеттеріне: 1) Аудандық және басқа да кеңестік аппараттағылар архив іс қағаздарын қалыпқа келтіруге назар аударсын, аудандық атқару комитеттерін хатшыларының міндетіне архивтердегі материалдарды реттеуі және сақтауды қамтамасыз ету жүктелсін; 2) Өлкелік (облыстық) архивтердің бөлімдеріне жойылған округтік архивтер орнында құрылғандардың материалдарын қалалық бөлімдерге бақылауға және сақтауға берілсін» [6].

Осы қаулының негізінде БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің төралқасы және ЖШИ ХК-ның біріккен мәжілісінде республикадағы архив ісін қайта құру туралы мәселе қаралды. Өлкедегі архив істері мен округтік архив бюроларының қалыптасқан жүйесінен шығы отырып, партия комитеті Орталық архив бұрынғы округтік орталықтар бойынша өзіне бағынатын үш бөлімді құру туралы шешім қабылдады. Бірінші бөлім Семейде, бұрынғы Семей, Қарқаралы, Павлодар округтерінің архив материалдарын шоғырландыру негізінде құрылуға тиіс болды. Екіншісі Петропавловскіде, Петропавл, Қостанай Ақмола округтерінің архив материалдарын қосу мақсатында, үшіншісі Оралда Орал, Гурьев округтерінің істерін бір-біріне біріктіру бағытында ұйымдастыру қажеттілігі айтылды. Орталық архив бөлімдерінің штаты 5 адамнан бекітілуі тиіс екендігі де ескертілді [7].

Осылайша Қазақстанда ҚАКСР Орталық Архив басқармасының Семейде, Петропавлде, Оралда бөлімдері құрылды.

Архив істерін ретке қойып, жүйелі түрде дамыту мақсатында Қазақ ОАК-і 1935 жылы 9 наурызда округтік, аудандық архивтер туралы ережені қарап бекітті. Ережеде округтік архив бюролары округтік атқару комитеттерінің жанында оның бөлімі құқығына ие болып, соған бағынып, барлық тапсырмаларын орындап, алдында есеп беріп, жұмыс жүргізетіндігі жайында айтылған [8]. Аудандық архивтердің тікелей аудандық атқару комитеттерінің төралқаларына бағынатындығы және барлық директивалары мен нұсқауларын орындауға міндетті екендігі баса көрсетілген [8,17 п]. Бұл архивте аудандық атқару комитетінің, оның төралқасының, ауылдық, селолық кеңестердің, колхоздардың, совхоздардың, МТС-ның, сондай-ақ барлық ұйымдар мен мекемелердің архив материалдары шоғырландыруға тиіс болған. Ережеде сонымен қатар аудандық ұйымдардың материалдары архивке 5 жыл өткеннен кейін, ал қалған мекемелер құжаттары 3 жыл мерзімнен соң өткізілуі қажеттілігі айтылған. Аудандық архивке өткізілген материалдардың 10 жыл мерзімде сақталып, одан кейін өзіне сәйкес облыстық архивке тапсырулары қадағаланды. Аудандық архивтерге үлкен және жауапты міндеттер жүктелді. Мәселен, белгіленген мерзімде мекемелер мен ұйымдардың аудандық архивке өз уақытында материалдарын тапсыруға шара қолдану; қабылданған деректерді сақтау; сол құжаттар мен материалдар бойынша анықтамалар беру; жинақталған материалдарды тарихи және тәжірбиелік маңызына қарай анықтап бөлу т.б.

Аудандық архивтердің жүйесі өте баяу өсті. Бұл мәселені төмендегі кестеден көруге болады.

Жылдар	Жұмыс істейтін аудандық архивтер
1933	8
1934	36
1935	50
1936	46
1937	46

Кестеде көрсетілгендей, 1933-1934 жылдар аралығында аудандық архиві архивтердің саны 4 еседен астам өскен. Мұның өзі губерния мен уездердің орнына облыстардың, аудандардың құрылуына байланысты орын алған құбылыс еді. 1934-1935 жылдар аралығында да олардың саны елеулі түрде көбейген. 1936, 1937 жылдары аудандық архивтердің қатары өзгеріссіз, бірқалыпты

деңгейде қалған. 1938 жылы республикада 110 аудандық архивтерді ұйымдастыру жоспарланды. БОАК-і төралқасы 1935 жылы 27 маусымда және Қазақ Орталық Атқару Комитеті 1937 жылдың 29 желтоқсанында барлық аудандарда архиві архивтер құру жайында қаулы қабылдаған болатын. Алайда өлкедегі аудандардың барлығына дерлік бірдей архив мекемелері орын алмады, яғни аталған қаулылар орындалмады.

Аудандық архив ісінде бірқатар кемшіліктер кездесті. Олардың көпшілігі ұйымдастыру кезеңінен шыға алмады, кездейсоқ, жабдықталмаған бөлмелерде орналасты, арнайы қызметкерлері болмағандықтан жұмысшы-шаруа инспекцияларының өкілдері жұмыс атқарды. Алайда олар тікелей мұрағат істерімен айналыса алмады. Архив материалдары ретке келтірілмеді, кейбіреулері қордағы істерді санаудан гөрі олардың қарамағындағы құрал-жабдықтарды ғана есептеді. Дегенмен республиканың Орт алық Атқару Комитеті аудандық архивтерді жетілдіруге мүдделі болды. 1939 жылы Қазақстанның 172 ауданында 156 архивтер ұйымдастыру көзделді.

Басқарудың округтік жүйесінің жойылуына байланысты округтік архивтер де таратылды. Республикалық орталық архивтің округтік архивтер негізінде ауданаралық жүйе құру талпынысы сәтсіз аяқталды. Жойылған округтік архивтердің орнына жоғарыда көрсеткеніміздей Қазорталық архивінің үш бөлімі Петропавлде, Семейде, Оралда ұйымдастырылды. Бұл бөлімдер 1932 жылға дейін жұмыс атқарып, одан кейін облыстық архиві архивтер болып қайта құрылды [9].

Жаңа әкімшілік бөліністерге байланысты Қазақстанның барлық облыстарында облыстық архив басқармалары құрылды, тек Оңтүстік Қазақстан облысында архив тек 1934 жылы ғана пайда болды.

Осылайша 1920 жылдары Қазақстанда уездік және губерниялық архивтер құрылып, 1930 жылдары олар республикадағы әкімшілік-территориялық межелеуге сәйкес аудандық, облыстық архивтер болып қайта жабдықталды. Бұл архивтер өлкедегі орталық мемлекеттік архив жүйесінің негізгі буындары болып саналды. Олардың қызметі одақ көлеміндегі архивтер туралы ережеге сәйкестендіріліп, қалыптасып, орнығып келе жатқан тоталитарлық жүйенің ауқымына сыйдырылды.

Пайланылған әдебиеттер тізімі

1. Введенский В. Архивное строительство в Казахстане // Архивное дело. 1938. № 3 (47)-81 с.
2. ҚР ОММ. 5-қор., 5-тізбе. 86-іс. 5-п.
3. ҚР ОММ. 544 – қор. 1-тізбе. 37 – іс. 33-п.
4. ҚР ОММ. 544 – қор. 1-тізбе. 160 – іс. 5-п.
5. ҚР ОММ. 81 – қор. 1-тізбе. 212 – іс. 270-п.
6. ҚР ОММ. 544 – қор. 1-тізбе. 159 – іс. 96-п.
7. ҚР ОММ. 544 – қор. 1-тізбе. 159 – іс. 106-п.
8. ҚР ОММ. 544 – қор. 1-тізбе. 160 – іс. 17-п.
9. ҚР ОММ. 544 – қор. 1-тізбе. 159 – іс. 12-п.

УДК 378.016:94(574)

МРНТИ 03.20

Ташенев М.Ж.¹

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы E-mail: tashenevm@mail.ru*

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Аннотация

Накануне 100-летия Октябрьской революции в научных, общественно-политических кругах и средствах массовой информации разворачиваются дискуссии о всемирно историческом значении Октябрьской социалистической революции и ее итогах. В статье рассматриваются вопросы исторического значения революции для Казахстана, а также ее международного значения и последствий. В статье ставятся вопросы: ведут ли революции, сопровождающиеся насилием и гражданскими войнами, к прогрессу? Можно ли достичь прогресса эволюционным путем, путем одновременного и опережающего ответа на модернизационные вызовы, которые ставит время? Автор считает, что пришло время понимания прогресса как совершенствования человека, развития его личности на высоком духовном и профессиональном уровне, от чего в целом выигрывает и государство, и цивилизация. Автор анализирует принципы, на которых строит свою модель развития совре-

менный Казахстан: 1) предпочтение отдается эволюционному пути, а не революционному; 2) поступательные продуманные и взвешенные реформы, 3) модернизация промышленная, 4) модернизация политическая, 5) модернизация общественного сознания. **Программа модернизации общественного сознания** от 13.04.2017 г. дает импульс самосовершенствованию каждой личности на принципах прагматизма, рационализма, приоритетности образования и нравственных ценностей. Это должно привести нацию к обновлению и взлету, лучшему будущему, прогрессу в развитии страны.

Ключевые слова: теория революций, Октябрьская социалистическая революция 1917 года, политика, реформы, эволюция, модернизация, прогресс, общественное сознание.

*M.Zh.Tashenev
Al-Farabi Kazakh National University,
the Republic of Kazakhstan, Almaty
E-mail: tashenevm@mail.ru*

ON THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE OCTOBER REVOLUTION

On the eve of the 100th anniversary of the October Revolution discussions on the world historic significance of the October Socialist Revolution and its results are unfolding in scientific, socio-political circles and the mass media. The article deals with the historical significance of the revolution for Kazakhstan, as well as its international significance and consequences. The article raises following questions: Do revolutions accompanied by violence and civil wars lead to progress? Is it possible to achieve progress in an evolutionary way, by timely and advanced response to the modernization challenges that time puts on? The author believes that the time has come to understand progress as a person's improvement, as the development of his personality at a high spiritual and professional level, which, on the whole, both the state and civilization benefit from.

The author analyzes the principles on which modern Kazakhstan is building its model of development: 1) preference is given to the evolutionary path, rather than the revolutionary one; 2) progressive thought-out and balanced reforms, 3) industrial modernization, 4) political modernization, 5) modernization of public consciousness. The program of modernization of public consciousness dated 13.04.2017 gives an impulse to self-improvement for each person on the principles of pragmatism, rationalism, priority of education and moral values. This should lead the nation to renewal and takeoff, a better future, progress in the development of the country.

Key words: theory of revolutions, October Socialist Revolution of 1917, politics, reforms, evolution, modernization, progress, public consciousness.

*Аңдатпа
Ташенев М.Ж.¹
¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: tashenevm@mail.ru
Қазан төңкерісінің тарихи маңызы туралы*

Қазан төңкерісінің 100 жылдығы қарсаңында ғылыми және қоғамдық-саяси орта мен баспасөз құралдары беттерінде Қазан социалистік революциясының әлемдік тарихи маңызы мен оның нәтижелері туралы пікір-таластар туып жатыр. Мақалада төмендегідей сауалдар қарастырылды: Азаматтық соғыс пен күштеу арқылы жүзеге асқан төңкерістер прогресске әкеледі ма? Прогресске модернизациялық сұраныстардың алдын ала отырып жетуге болады ма? Автордың пікірінше прогресті адамзаттың оның рухани және кәсіби деңгейде жетілуі ретінде қабылдайтын кез келді деп есептейді. Ал, бұдан мемлекет те, өркениет те ұтылмас еді. Автор, қазіргі заманғы Қазақстан дамуының өзіндік моделін құра отырып, төмендегі принциптерді талдайды: 1) революциялық емес эволюциялық жолға мәни беріледі; 2) салмақталған тиімді реформалар; 3) өнеркәсіптік модернизация; 4) саяси модернизация; 5) қоғамдық сананы модернизациялау. 13.04.2017 жылғы Қоғамдық сананы модернизациялау бағдарламасы прагматизм, рационализм, білім беру артықшылығы мен рухани құндылықтар принциптері негізінде жеке тұлғаның жетілуіне серпіліс береді. Бұл болашақта ұлтты шарықтауға, жарқын болашаққа, елдің дамуындағы серпіліс беруі керек.

Кілт сөздер: революция теория, 1917 ж. Қазан социалистік революция, саясат, реформа, модернизация, эволюция, прогресс, общественное.

Накануне 100-летия Октябрьской революции в научных и общественно-политических кругах и средствах массовой информации разворачиваются дискуссии о всемирно историческом значении Октябрьской социалистической революции и ее итогах. Для одних это национальная катастрофа, приведшая к Гражданской войне, отставанию от прочих современных государств и установлению в России тоталитарной системы правления (либо, наоборот, к гибели Великой России как империи). Для других Октябрьская революция – величайшее прогрессивное событие в истории человечества, оказавшее огромное влияние на весь мир, позволившее выбрать некапиталистический прогрессивный путь развития, вырвать Россию и ее национальные окраины из вековой отсталости, обеспечить

невиданные ранее темпы роста экономики, науки, промышленности и сельского хозяйства, ликвидировать феодальные пережитки и непосредственно в 1917 году, скорее, спасшее её от катастрофы.

Карл Маркс называл революции локомотивами истории, во что уверовали и большевики. Великая Французская революция, подготовленная идеями эпохи Просвещения о естественных и равных, а не сословных, правах человека, свергнувшая монархию и продекларировавшая демократические права гражданина, будоражила умы общественности России на протяжении XIX–начала XX века. Романтический флер Французской революции, представление, что только революция ведет к прогрессу, крепко засел в умах русской интеллигенции и некоторых представителей правящего класса. А кровавые ужасы Французской революции были преданы забвению и казались оправданной жертвой во имя утверждения демократических ценностей. Революционные восстания пролетариата сотрясали Европу в течение всего XIX века, которые, казалось, только подтверждали манифестный тезис К.Маркса «Призрак коммунизма бродит по Европе». Политическая несостоятельность, застойное мышление последнего императора Российской империи Николая II, его неспособность ответить на модернизационные вызовы, кризис власти и кризис в экономике, обострившиеся неудачами России в Первой мировой войне, вызывали и у политической элиты и у всего населения недовольство его правлением.

В обществе витали ожидания революции, которая казалась всем уже неизбежной. Февральская буржуазная революция 1917 года, свергнувшая монархию и царствование династии Романовых, вызвала восторг у населения России. Однако Временное правительство, оправдав свое название, оказалось настолько политически слабым и не решило кризис государственности, что более решительным большевикам осталось только взять власть, которая, по выражению Ленина, «валялась под ногами».

События 1917 г. показали, что для успеха Октябрьского восстания сложились довольно благоприятные внешние и внутренние условия, а большевики и их лидер Ленин В.И. извлекли уроки из опыта революции 1905 г., использовали нестабильность политической ситуации в стране, экономический коллапс в результате Первой мировой войны, рост революционных настроений после Февральской революции и слабость Временного правительства в октябре 1917 г., которое не было поддержано ни армией, ни народом. Большевики сумели своей активной агитационной работой за период с февраля по октябрь 1917 г. значительно поднять свое влияние в солдатских и пролетарских кругах, используя их недовольство политикой Временного правительства, организовать широкое стачечное движение. В Советах рабочих, крестьянских и солдатских депутатов крупнейших промышленных городов, и, в первую очередь, столицы страны Петербурга перевес получили большевики и сочувствующие им депутаты. Солдатам (выходцам из крестьянских низов) симпатизировали лозунги большевиков о заключении мира с Германией и прекращении изматывающей войны, которая привела к разрушению экономики страны и разорению народных масс. Рабочим и крестьянам - лозунги о передаче власти рабочим и крестьянам, ликвидации частной собственности, в т.ч. помещичьей собственности на землю, передаче земли в собственность крестьянам, а фабрик и заводов – в управление рабочим. Национальным движениям на окраинах Российской империи – обещания освобождения от колониального ига и национального самоопределения вплоть до выхода из империи. В целом Октябрьская революция свершилась под знаком общечеловеческих ценностей и демократии, но стала утверждаться путем невиданного классового насилия, что признавалось в то время неизбежным следствием противостояния противоборствующих классов.

Острые баталии разворачиваются и вокруг вопроса о влиянии учения В.И. Ленина и его актуальности в современную эпоху. Для оценки идей и практической деятельности любой исторической личности необходимо руководствоваться, по меньшей мере, тремя критериями: во-первых, насколько достоверным оказался его прогноз, во-вторых, каким образом происходила практическая реализация его идей, и, в-третьих, какое влияние оказывают эти идеи на современность. В этом смысле В.И. Ленина называют одной из ключевых фигур в истории XX столетия. Закономерно, что крупнейшие современные энциклопедические издания, включая Британскую энциклопедию, уделяют фигуре Ленина и классическому марксизму достаточно большое внимание. С середины 1980-х гг., со времени «перестройки», появился новый интерес к идеям Ленина и его деятельности, оказавших огромное влияние на ход истории в XX веке. Исследователи получили доступ к прежде секретным материалам и документам и сегодня существует широкий спектр оценок его личности, взглядов и деятельности – от позитивных до резко критических.

Нельзя не отметить личную роль В.И. Ленина в революции 1917 г., а затем – во внутренней и внешней политике молодого Советского государства, чему способствовали такие его качества, как гибкость и способность к политическим маневрам и игре на противоречиях между противниками как в партийной борьбе, так и в международной политике, решительность в осуществлении своих планов, что привело к победе большевизма как в Октябрьском восстании, так и в Гражданской войне, умение признавать свои ошибки, как это было в случае признания ошибочной политики «военного коммунизма». Всё это было немаловажно для решения тактических и стратегических вопросов большевистского движения. Однако после смерти Ленина его учение, а также революционный опыт большевистской партии были канонизированы в СССР, а вокруг фигуры Ленина властью было создано немало политических мифов.

Из Ленина сделали культ классика марксизма-ленинизма – философско-экономического учения, базировавшегося на постулатах якобы неизбежной смены капиталистической стадии развития общества социалистической путем революции, обострения классово-борьбы, ведущей революционной роли пролетариата и партии «нового типа» и др. Учение Ленина стали называть научным и единственно правильным, что привело к установлению в советском обществе господства одной лишь коммунистической идеологии и жестокому искоренению всякого инакомыслия. В политической жизни это привело к тотальной власти одной партии, ликвидации многопартийности, демократических институтов и основ гражданского общества, применению «красного террора» и насилия в качестве средств реализации большевистской программы.

Таким образом, историческое значение Октябрьской революции состояло в последующем кардинальном переустройстве политической, экономической и социальной и духовной сфер жизни общества на новые в истории «социалистические» рельсы. Это нашло выражение в следующем:

- 1) формирование тоталитарного режима «диктатуры пролетариата»;
- 2) монополия коммунистической партии («партии нового типа») на управление страной;
- 3) начало первого в мире социально-экономического глобального эксперимента по строительству нового строя – социализма, который должен был стать предтечей коммунизма;
- 4) формирование международного коммунистического движения;
- 5) как одно из последствий этого – враждебность западных держав к СССР;
- 6) начало гуманистической эволюции капитализма на Западе (уступки рабочим, расширение прав профсоюзов, пособия по безработице и т.д.) во избежание коммунистической революции в своих странах;
- 7) несмотря на формальный лозунг «права наций на самоопределение», коммунисты признали сразу лишь независимость Польши и Финляндии, а в 1920 г., на условиях снятия Западом экономической блокады, – также стран Прибалтики и отход Молдавии к родственной Румынии. С остальными национальными окраинами, отколовшимися после революции, большевики повели войну, и к 1921 году подчинили их (серьезное сопротивление оказали лишь туркестанские басмачи, которые вели партизанскую борьбу до 1933 г., и в меньшей степени украинские националисты-петлюровцы, терпевшие поражения и от белых, и от красных).
- 8) Казахстан также был вовлечен в Гражданскую войну 1918-1920 гг.
- 9) В Казахстане произошли слом традиционного общества, разрушение кочевого уклада жизни казахского народа, начало насильственного перехода к оседлому образу жизни, повлекшего голод и вымирание коренного населения в 1918-1920 гг. и в 1929-1932 гг., что привело к демографической катастрофе, отделение церкви от образования, школы – от церкви, фактически – политика воинствующего атеизма и преследований религии, церкви и священников, репрессии в отношении национальной интеллигенции и пр.

Вместе с тем историки отмечали и другую сторону медали: это и индустриализация, приведшая к развитию промышленности в Казахстане, созданию производственной инфраструктуры, и ликвидация безграмотности населения, и реальное утверждение трудовых прав, эмансипация женщин и вовлечение их в трудовую и общественную жизнь, для чего была создана сеть детских дошкольных учреждений – яслей и детских садов, и широкие, невиданные до того социальные блага для трудящихся.

По мнению академика М.К. Козыбаева: «Социализм – общество, выстраданное народами, – успел за два десятилетия дать им немало: в области политической – был уничтожен классовый, национальный гнет. Отечество наше освободилось от диктата иностранного капитала; в области

экономической – ликвидирована безработица; в области социальной – осуществлено бесплатное всеобщее образование, здравоохранение, социальное обеспечение; в области духовной – достигнуто приобщение к высотам мировой культуры, претворены в жизнь идеи национального согласия и всеобщего равенства, коллективизма; в области национальной – собрано воедино земли, принадлежащие националам до колонизации, восстановлена их государственность” [1].

О международном значении Октябрьской революции

Октябрьская революция расколола мир на два полюса. Российская империя развалилась, но борьба ее народов уже сливалась с борьбой народов далеких от нее стран.

Партия большевиков всегда рассматривала собственную революционную борьбу в международном контексте. Даже в Декрете об организации Красной Армии от 15 января 1918 г. говорилось, что она «послужит поддержкой для грядущей социалистической революции в Европе» [2].

Вскоре после прихода к власти в России большевиков, марксисты всех стран ощутили в себе способность к глобальным политическим изменениям. Многие из них тогда полагали, что мировая революция произойдет в ближайшее время.

В.И. Ленин в письме Свердлову и Троцкому от 1 октября 1918 года указывал, что «...Международная революция приблизилась... на такое расстояние, что с ней надо считаться как с событием дней ближайших» [3].

Ленин видел также спасение от невероятных трудностей русской революции во всевропейской революции. И именно в условиях трагической изоляции России в период Гражданской войны такой взгляд приобретал свою актуальную конкретность, обусловленную самим международным характером интервенции со стороны Антанты. Война была неизбежной. К концу лета 1918 года Советская республика была окружена сплошным кольцом фронтов, 3/4 ее территории оказалось в руках интервентов и белогвардейцев.

Однако европейская революция запаздывала, а 1918 г. стал годом быстрой смены восторгов и разочарований. Развитие революционной борьбы в Германии не оправдало первых ожиданий.

В ноябре 1918 г. революция привела к установлению в Германии режима парламентской демократии, известного под названием Веймарская республика. Карл Либкнехт и Роза Люксембург, основавшие коммунистическую партию Германии и требовавшие дальнейшего развёртывания революции и провозглашения в Германии советской власти, были убиты в январе 1919 г. В марте 1918 г. советская революция победила в Венгрии. Однако советский строй здесь продержался лишь 133 дня: затем он пал под ударами румынской армии, поддержанной Антантой.

В апреле 1918 г. Советская республика была провозглашена в Баварии, но вскоре подавлена. Однако рабочее движение со своими требованиями и забастовками приобрело в Европе доселе невиданный размах. Русская революция притягательно действовала на массы, ощущавшие на себе бремя войны и ее последствия. Идея Советов распространялась все больше. «Сделать, как в России», — говорили итальянские рабочие [4].

Однако разобщенные действия революционеров в разных странах терпели поражения.

1 марта 1919 г. в Москве состоялся Первый съезд коммунистических и «левых» социал-демократических партий и групп, в котором участвовали 52 делегата от 35 партий и групп Европы, Азии и Америки. Съезд учредил новую организацию – III Коммунистический Интернационал, объединявший коммунистические партии разных стран. Целью создания Коминтерна явилось объединение рабочего движения в мире и распространение идей революционного интернационального социализма, выработка стратегии и тактики коммунистического движения.

После поражения пролетарских революций 1918-1919 годов на Западе руководители III Интернационала пришли к выводу, что рабочий класс не может победить без наличия партии нового типа, созданной по образцу большевистской, построенной на принципах централизма и строгой почти военной дисциплины. На этом же конгрессе был также одобрен тезис о «диктатуре пролетариата» (в противоположность «буржуазному парламентаризму») как отличительной черте «подлинно революционной стратегии», которая должна была привести к ниспровержению и разрушению старого строя, подобно тому, как это произошло в России, и которому должны были следовать все зарубежные партии, входящие в III Интернационал. «Революционная диктатура пролетариата есть власть, завоеванная и поддерживаемая насилием пролетариата над буржуазией, власть, не связанная никакими законами», – писал В.И. Ленин [5].

Большевики по сути свели диктатуру пролетариата к диктатуре революционной партии, контролирующей все стороны жизни общества, начиная с политики и экономики и кончая частной жиз-

нью его членов, что вызывало в первые же годы справедливую критику со стороны европейских социал-демократов. Находящаяся у власти монополюбно правящая партия стала сочетать идеологию, призванную вызывать энтузиазм, с террором, постоянно внушающим страх. Таким образом, учение Ленина о диктатуре пролетариата стало разновидностью идеологии тоталитаризма.

Однако, острый кризис в стране после Октябрьского переворота и гражданской войны 1918-1920 гг., не оправдавшиеся надежды на революцию в европейских странах и развертывание мировой революции, привели В.И.Ленина к смещению акцента на поддержку национально-освободительных движений в странах Востока, таким образом, приобретая в их лице новых союзников. По времени это совпало с началом реальной борьбы за национальное возрождение Турции, Китая, Персии, за прогресс в Латинской Америке, за деколонизацию Индии, Вьетнама и Африки. В результате широко развернувшегося национально-освободительного движения, поддержанного народными массами, бывшие колонии Азии, Африки, Латинской Америки получили независимость в XX веке и стали самостоятельными государствами, равноправными субъектами международного права. Нельзя не отметить и ту мощную экономическую и политическую поддержку со стороны советского государства новым независимым государствам в период их становления и развития, которая оказывалась на протяжении десятков лет.

Позднее, в 1921 г., В.И.Ленин признал ошибочность диктатуры пролетариата и политики “военного коммунизма” и пришел к мысли о необходимости перехода к новой экономической политике (НЭП), приведшей к оживлению рынка и экономики в стране.

Таким образом, в первые годы Советской власти лидеры большевистской партии питали надежды на всеобъемлющий «коммунистический пожар» в Европе и создали организацию III Коминтерна для развития международного коммунистического движения. К концу 1920-х годов большевики в целом отказались от идеи мировой революции.

Внешнеполитические интересы вынудили правительство Советского Союза установить дипломатические отношения с капиталистическими державами и отказаться от открытой военной агрессии в их адрес, равно как и открытой поддержки там революционных движений. Однако социалистическая идея снова вспыхнула в сознании европейских народов, когда Красная Армия освободила от нацистов ряд стран Восточной Европы. Коммунистические партии пришли к власти в 1945-1948 гг. в ряде стран: Югославии, Чехословакии, Болгарии, Румынии, Польше, Германии, Венгрии, Албании. Затем, начиная с 1950-х годов, революции с разным успехом свершились в странах Азии и Латинской Америки.

В 1960-1980-е гг. в состав мировой системы социализма входили 25 социалистических стран. Сегодня странами социалистического лагеря являются Китай, Северная Корея, Куба, Вьетнам, и Лаос. В начале XXI века социализм стал усиливать свои позиции в странах Латинской Америки. Правительства Никарагуа, Венесуэлы, Эквадора и Боливии проводят в настоящее время политику под социалистическими лозунгами. В постсоветских странах в настоящее время имеются коммунистические партии, которые ведут свою политическую деятельность в условиях многопартийности и плюрализма, принимают активное участие в выборах в высшие представительные органы и даже создают свои фракции в них. Так, в Государственной Думе России VII созыва Коммунистическая партия получила 42 места в результате выборов 2016 года, что значительно меньше по сравнению с количеством коммунистов в Госдуме VI созыва 2011 года, где КПРФ получила 92 депутатских мандата. Коммунистическая народная партия Казахстана участвовала в парламентских выборах и дважды прошла в нижнюю палату Парламента – Мажилис созывов 2012 и 2016 гг., заняв 7 депутатских мест. В развитых странах также имеются партии социалистического толка.

Об уроках Октябрьской революции

Последние юбилейные даты Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне вновь заставили общественность обратиться к теме преимуществ социалистического строя. В условиях надвигавшейся военной угрозы СССР в 1930-х годах за короткий срок осуществил глобальную форсированную индустриализацию и коллективизацию сельского хозяйства, беспрецедентные реформы в образовании и науке, построил общество на новых социальных и моральных ценностях, которые были положительно восприняты и интроецированы большинством трудящегося населения, что привело к беспрецедентному росту массового патриотизма и самопожертвования во имя высоких идеалов, и в итоге принесло Великую Победу над человеконенавистническим фашизмом и освобождение странам Европы.

Между тем, нельзя забывать, что фашизм ставил целью полный разгром советского государства, его раздел и колонизацию, уничтожение крупнейших городов – центров культуры и образования, тотальную ликвидацию многонационального многомиллионного населения, поскольку по фашистским меркам народы СССР нельзя было отнести к так называемой «арийской расе», и в лучшем случае им была уготована участь бесправных рабов. При обсуждении важнейших вопросов о послевоенном обустройстве политической карты мира СССР играл весомую роль. Прорыв науки и технологий, приведшие к лидерству СССР в космической сфере, дерзновенному полету человека в космос, явившихся следствием высокоорганизованной и эффективной системы образования и науки, также является предметом исторической гордости народов России и Казахстана. СССР стал одной из супердержав в послевоенное время, а содружество социалистических стран стало противовесом капиталистическому лагерю.

Накануне 100-летия Октябрьской революции, роль которой в мировой истории и в истории стран СНГ, в том числе и Казахстана, невозможно отрицать, вновь встают вопросы о ее международном историческом значении, глобальных политических и исторических последствиях, о роли лидеров советского государства – Ленина и Сталина, достижениях, преимуществах и недостатках социалистического строя, причинах его поражения.

В связи с этим, дискуссии разворачиваются и по вопросу привлекательности социалистической идеи на современном этапе и ее перспективах в будущем мироустройстве. Так, российский политолог и телеведущий Виталий Третьяков поставил вопрос следующим образом: «Но в научном и политическом смысле важнейшим для меня и, как думаю, не только для меня, а для миллионов или даже десятков миллионов людей является другой вопрос: может ли быть и, если может, то в какой мере и в каких формах востребован в будущем (ближайшем или более далёком) в нашей стране и человечеством в целом позитивный опыт Великой Октябрьской революции и порождённого ею советского общественно-политического устройства?» [6].

Вокруг этого вопроса также ведется полемика и мнения также полярны: от отрицания возвращения к социализму до признания его как альтернативы капитализму и, следовательно, возможности победы социалистической идеи в будущем, тем более, что в странах Запада происходит усиление позиций левых партий [7].

Достигнутый в наше время предел расширения мирового рынка сбыта, перекредитованность субъектов рынка и целых стран, привели к критическому замедлению мирового экономического роста, затяжному глобальному мировому кризису (с 2007 года), выход из которого пока не виден, заметному ухудшению положения «среднего класса» и других слоев населения, сильному социальному расслоению, безработице, обострившимся противоречиям на международной политической арене и, в целом - к кризису идеи либерализма, которая являлась красной нитью для капитализма XX века.

Рецессия в современной мировой экономике и наличие террористических экстремистских угроз, негативные последствия монополярного мира, системный глобальный кризис, сказываются и на социальном благополучии, приводят к росту социальной напряженности, чем пользуются силы, стремящиеся экспортировать и насадить революции.

Сегодня в мировом сообществе вновь встают вопросы выбора правильной идеи дальнейшего общественного развития, жизнеспособной концепции, могущей при талантливом руководстве решить насущные экономические, социальные и политические проблемы в пользу трудящихся, малого и среднего бизнеса, создать условия для социальной справедливости и социальной ответственности бизнеса, для гармоничного развития и реализации личности.

Для революций характерно наличие предпосылок, а именно комплекса обострившихся социально-экономических и политических проблем, которые политическая элита, находящаяся у власти, не способна по тем или иным причинам решить, что вызывает народный гнев и возмущение, перерастающие в мятеж. Большую роль играет и международная обстановка, и идеологическая компонента, т.е. политические требования и лозунги, находящие сочувствие у определенных социальных групп (классов, этносов, слоев населения), охваченных драйвером борьбы против несправедливости и неравенства. Кризисные явления в экономике, безработица, коррупция, приводят к повышению удельного веса маргинальных слоев, а они, как известно, особенно чувствительны к различного рода популистским призывам.

Сегодня при обсуждении исторических предпосылок и уроков Октябрьской революции стоит задать вопрос: **являются ли сами революции прогрессом или локомотивами истории, ведущими к прогрессу? И можно ли достичь прогресса эволюционным путем или путем реформ?**

Но в развитии человеческой цивилизации периодически наступали времена, когда казавшиеся незыблемыми ценности и устои устаревают, наступает застой и деградация, ведущие либо к гибели цивилизации либо к кровопролитным революциям.

Есть ли другой путь по пути прогресса, кроме революций? **Можно ли достичь прогресса путем своевременного и желательно опережающего ответа на модернизационные вызовы, которые ставит время? И не пришло ли время понимания прогресса как совершенствования человека, развития его личности на высоком духовном и профессиональном уровне, от чего в целом выигрывает и государство, и цивилизация?**

Думается, что если руководство и политическая элита страны адекватно видит проблемы настоящего и вызовы будущего, обладает стратегическим мышлением и политической оперативностью, чутко улавливает очаги и области социальной напряженности, то оно будет способно с опережением решать назревающие социально-экономические проблемы, не позволяя им превращаться в опасный социальный нарыв, который оппозиционные либо экстремистские силы не преминут «оперировать» с помощью революции.

На переломе XX и XXI веков обозначились новые типы революций – «бархатные», «цветные», которые привели в первом случае к смене социально-политического строя (от социализма к капитализму), а во втором – приводили к смене политического режима. В XXI веке революции стали приобретать национальную, религиозную или сепаратистскую окраску, а народные массы используются для дестабилизации ситуации, свержения неугодного режима, что ввергает страны в длительные гражданские войны, приводит к разрушению экономики, как это произошло в странах Ближнего Востока.

В Казахстане политическое руководство с первых лет независимости определило парадигму развития «прежде экономика, а затем политика», где приоритет отдавался решению первоочередных экономических проблем, становлению экономического каркаса в новых рыночных условиях. Параллельно экономические, политические и социальные права граждан, юридических лиц, субъектов бизнеса находили правовое оформление в законодательстве.

Казахстан за годы независимости выработал следующие подходы: 1) предпочтение отдается эволюционному развитию, а не революционному слому, что, однако, отнюдь не означает консервацию и застой; 2) курс на модернизацию как социально-экономической сферы, так и политической, и духовной; 3) духовные основы – это межконфессиональное и межнациональное согласие, толерантность, патриотизм, любовь к Родине, создание равных условий для населяющих Казахстан этносов.

Казахстан с опережением выполняет намеченные программы, направленные на модернизацию экономики, например, досрочно была выполнена программа «Казахстан-2030», программа по вхождению в 50 развитых стран мира. Сейчас Казахстан успешно реализует государственные программы «Казахстан-2050», «100 шагов по пяти институциональным реформам», индустриально-инновационного развития (ГПИИР), «Дорожная карта бизнеса» и другие, направленные на рост обрабатывающей промышленности, сферы услуг, технологий, поддержку и развитие малого и среднего бизнеса, обучение и развитие человеческого капитала, совершенствование системы образования, приближение ее к эффективным мировым моделям и внедрение лучших образовательных технологий, создание бизнес-инкубаторов, обучение молодежи основам предпринимательской деятельности, участие студентов в проектной и инновационной деятельности, поощрение и стимулирование бизнес-стартапов в молодежной среде.

Президент Республики Казахстан, Лидер нации Назарбаев Н.А. в январе 2017 года обнародовал **проекты двух модернизаций: экономической и политической.**

В начале 2017 года была объявлена «Третья модернизация Казахстана **глобальная конкурентоспособность**» от 31 января 2017 года, целью которой является смелая идея вхождения страны в 30-ку развитых государств мира [8]. Также в феврале 2017 г. была проведена конституционная реформа, в ходе которой было осуществлено перераспределения полномочий между ветвями власти, около 40 полномочий Президента будут переданы правительству и Парламенту.

Таким образом, в начале 2017 года был дан старт политической реформе и модернизации экономики. Однако, модернизация экономики и масштабные преобразования не могут успешно идти без опережающей модернизации общественного сознания.

Новым подходом и актуальным словом в государственной культурной и идеологической политике явилась программная статья Президента РК, Назарбаева Н.А. **о модернизации общественного сознания**, опубликованная 13 апреля 2017 года [9].

Модернизация общественного сознания строится на принципах реализма, рационализма и прагматизма в противовес бескультурью расточительности, неумеренности, безответственности. Духовная модернизация коснется важнейших сфер общественного сознания и будет проводиться в следующих направлениях: 1) конкурентоспособность нации и ее интеллектуального потенциала; 2) модернизация образования в условиях новой технологической революции, трехязычное образование, включая международный язык науки - английский, выступает на первый план среди приоритетов и ценностей нации, особенно молодежи; 3) сохранение национальной идентичности; патриотизм и культура прагматизма (рационализма) с акцентом на реалистическое целеполагание и достижение профессионального успеха; 4) здоровый образ жизни; 5) открытость сознания, под которым подразумевается восприимчивость к лучшим достижениям в мире, готовность к переменам, способность учиться у других и перенимать лучший международный опыт. Особое внимание уделяется значимости гуманитарного образования, переходу казахского языка на латиницу, реализации крупных проектов в сфере культуры и культурного обмена.

Все вышеперечисленные подходы и направления, несомненно, заложат основу успешной модели функционирования государства и нации в современном мире.

В целом, в основе духовной модернизации лежит нравственный императив, нравственные ценности, то, что характеризует психологически зрелую и ответственную личность – высокий моральный, социальный и профессиональный интеллект. Ведь известно, что такие качества, как расточительность, кичливость, любовь к показухе и роскоши, ради чего многие безответственно влезают в неоправданные кредиты, характеризуют незрелую личность с комплексом превосходства, который, по Адлеру, лишь прикрывает комплекс неполноценности. Расточительность на экономическом уровне может привести к нерациональному использованию природных ресурсов, и в итоге – к экологической катастрофе, как это случилось с Аральским морем.

«Когда же нация и индивид не ориентированы на конкретные практические достижения, тогда и появляются несбыточные, популистские идеологии, ведущие к катастрофе. К сожалению, история дает нам немало примеров, когда целые народы, ведомые несбыточными идеологиями, терпели поражение. Мы видели крах трех главных идеологий прошлого века – коммунизма, фашизма и либерализма», – говорит Президент и с ним нельзя не согласиться [10].

Ключевой принцип развития страны – это внутреннее стремление к обновлению, и, прежде всего, к духовному обновлению, вектор к утверждению в обществе культуры прагматизма, умеренности и достатка (а не безумной рокоши), культуры здорового образа жизни, рачительного и эффективного расходования национальных и природных ресурсов.

«Чтобы выжить, надо измениться. Тот, кто не сделает этого, будет занесен тяжелым песком истории», – говорится в статье Лидера нации.

Таким образом, самообновление и самосовершенствование каждой личности приведет нацию к обновлению и ее взлету, лучшему будущему, прогрессу в развитии страны.

Изучение и глубокое осмысление Октябрьской революции не утратило своей актуальности и в наши дни, ибо оно непосредственно связано с решением одной из самых острых проблем современности – проблемы войны и мира.

Конечно, нельзя экстраполировать сегодняшние этические нормы и взгляд сверху на исторические события 1917 года, на мировоззрение противостоящих классов, чаяния которых отражали разные партии от правых до левых. 1917 год был богатым на события, свершилось две революции, политическая жизнь между ними бурлила, страна была как на пороховой бочке. Террор был как со стороны красных, так и со стороны белых, обе стороны перешли границы допустимого, что вылилось в Гражданскую войну.

Однако, сегодня становится понятным, что за сто прошедших лет понимание ценности человеческой жизни значительно возросло, культ грубой силы и насилия не приветствуется в политике, осуществлена гуманизация права, укрепились институты гражданского общества, в приоритете цивилизованные диалоговые, а не конфронтационные, формы разрешения социально-политических конфликтов.

Вот почему любым революциям, сопровождающимся насилием и разрушением, предпочтительны продуманные и взвешенные реформы на основе глубокого социального, экономического, и социологического анализа, изучения мировых трендов, мониторинга социального самочувствия нации, прогнозирования рисков, а также на базе диалога власти с различными социальными класса-

ми, группами, партиями, движениями, НПО и пр. Несомненно, эта деятельность требует наличия открытого транспарентного высокопрофессионального правительства, сильной научной базы в области гуманитарных наук и высококвалифицированных научных кадров международного уровня, которые на наш взгляд, имеются в современном Казахстане.

Литература

- 1 Козыбаев М.К. Отечественная история XX века: мифы и реальность //Казахстанская правда. 2000. 24-25 мая; Его же. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991.
- 2 Декреты Советской власти. В 2 томах. М., 1957. Т.1. С.356
- 3 Ленин В. И. ПСС. Изд-е 5-е. М.: Политиздат, 1970. Т. 50. С. 185.
- 4 Боффа Дж. История Советского Союза. В двух томах. Москва: Международные отношения, 1990. Т.1. С.113.
- 5 Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский. Полное собрание сочинений. Москва, 1967. Т. 37. С.237-338.
- 6 Третьяков В.Т. Как нам отмечать 100-летие Октября 1917 года // <http://svpressa.ru/politic/article/165229/> - по состоянию на 14.04.2017г.
- 7 Клевцов П.Б. Социалистическая идея в контексте современности // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. Серия «Исторические науки». 2011. №3. С.123-127;
- 8 Козырев В.М. Теоретические основы реального социализма в XX столетии и в наше время // Вестник РМАТ. Серия «Экономические и экономические науки». 2013. №3 (9). С.66-77.
- 9 Послание Президента РК Назарбаева Н.А. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 года // Казахстанская правда. 2017. 31 января.
- 10 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. 2017. 13 апреля.
- 11 Там же.

УДК 64.19
03.01.11

А.С. Сарсенов¹, Ш.Н. Нагимов², А.У. Ермагамбетова³
д.и.н.¹, к.п.н.², к.п.н.³ Атырауского государственного университета имени Х.Досмұхамедова,
Республика Казахстан, 060011, г. Атырау, пр. Студенческий, 212

КОНФИСКАЦИЯ ИМУЩЕСТВ БАЕВ-ФЕОДАЛОВ В АТЫРАУСКОМ РЕГИОНЕ В 20-30-Е ГОДЫ XX В. (НА ПРИМЕРЕ ДЕНГИЗСКОГО РАЙОНА)

Аннотация

В статье сделан обстоятельный анализ доклада уполномоченного по Денгизскому району Орынтаева в окуржную комиссию по конфискации. В докладе чиновника обозначены все трудности того непростого периода для казахского народа, в связи с отбиранием скота и недвижимости у баев-феодалов и их высылки с насиженных мест в другие области, районы, за пределами республики. На ярких фактах показан весь драматизм конфискации для большей части населения, так как казахские бай-феодалы никогда не были эксплуататорами, как этого хотели большевики, а были заботливыми людьми. Особенно это проявилось в случае с Курманбаевым Кайырлы, который так и не смог доказать свою невиновность новым властям, хотя он не только занимался созидательным трудом, но не участвовал спасении народа во время эпидемии чумы.

Ключевые слова: советская идеология, казахское общество, бай-феодалы, казахские шаруа (крестьяне), мероприятия по конфискации.

А.С. Сарсенов¹, Ш.Н. Нагимов², А.У. Ермагамбетова³
т.ғ.д.¹, .п.ғ.к.², п.ғ.к.³ Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Аңдатпа

Мақала Атырау облыстық мемлекеттік мұрағатының №3 қорындағы «1928 жылы Гурьев уезі Денгиз ауданы бай-феодалдарын тәркілеу» деп аталатын іс құжаттарына сүйене отырып жазылған. Мақалада Денгиз аудандық тәркілеу комиссиясының өкілі Орынтаевтың округтік комиссияға ұсынған баяндамасы талданады. Шенеуніктің баяндамасында мал-мүлкінен тәркіленіп, отырған орнынан тысқары жерлерге жер аударылған қазақ халқының қиын қыстау жылдары баяндалады. Халықтың басым бөлігі басынан өткізген тәркілеу науқанының қиыншылығы нақты фактілер арқылы көрсетіледі. Мақала авторлары большевиктердің қазақ

бай-феодалдарын қанаушы тап өкілдері ретінде көрсеткісі келген іс-әрекеттерін Құрманбаев Қайырлы сияқты халықтың жағдайын ойлап, оба ауруы індеті кезінде қол ұшын берген қазақтың шаруақор азаматтарының тағдырын мысалға келтіру арқылы жоққа шығарады.

Түйінді сөздер: кеңестік идеология, қазақ қоғамы, феодалдық қойдың Баис, қазақ шар (шаруалар), тәркілеу бойынша іс-шаралар.

Annotation

A.S. Sarsenov¹,

¹Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov,

Sh.N. Nagimov²

²Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov

, A.U. Ermagambetova³

³Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov

Republic of Kazakhstan, 060011, Atyrau, pr. Studenchesky,

CONFISCATION OF THE PROPERTY OF THE BAI-FEUDAL LORDS IN THE ATYRAU REGION IN THE 1920S AND 1930S (ON THE EXAMPLE OF DENGIZ DISTRICT)

The article provides a detailed analysis of the report made for the district confiscation commission by the Dengiz district legal representative. The official's report identifies all the difficulties of this hard time for the Kazakh people, caused by the withdrawal of livestock and real estate from the bays and feudals expelled from the occupied places to the areas outside the republic. The bright facts show the dramatic nature of the confiscation for the great part of the population, since the Kazakh bays have never been exploiters, as the Bolsheviks showed them. Such a trend was witnessed particularly in the case of Kurmanbaev Kaiyrly, who failed to prove his innocence to the new authorities, although he was engaged to the creative work and participated in the rescue of the people during the plague epidemic.

Keywords: Soviet ideology, Kazakh society, bai-feudal lords, Kazakh sharoans (peasants), confiscation measures.

В советскую эпоху под влиянием коммунистической идеологии решения в отношении казахского общества принимались в рамках стереотипов, сформировавшихся в общероссийском масштабе. Не принимались во внимание национальные особенности казахского народа, казахское общество механически делили на два класса: эксплуататоров и эксплуатируемых.

В действительности в казахском обществе, в отличие от Европы и России отсутствовала нещадная эксплуатация баями своих шаруа. Об этом в своё время писали русские исследователи профессор Кушнер и Полочанский. В частности Кушнер, возражая против теории усиления классовой борьбы в казахском ауле писал: «Я тщетно искал социальных классов и классовую борьбу, я не нашёл конкретных примеров деления на классы казахского общества» [1, 67]. В 1926 г. Полочанский писал о том, что существует очень тонкая грань в казахском обществе между состоятельными и простыми шаруа и это не играет значительной роли в их взаимоотношениях. При этом он отмечает большой авторитет и консолидирующую роль баев и состоятельных шаруа в казахском обществе. Далее он пишет: «При отсутствии в массах классового сознания он (бай) возвеличивается как организатор хозяйства, как незаменимый член родового общества, а отнюдь не как эксплуататор» [2, 38].

Эту мысль подтверждают и слова представителей казахской интеллигенции Алихана Букейханова и Ахмета Байтурсынова: «У казахов между баями и кедеями (бедняками) нет классовых разногласий, у них превалируют родовые и всеказахские интересы» [3, 47-49].

Впоследствии это их мнение было воспринято большевиками как реакционная теория и подвергнуто резкой критике. Это особенно проявилось в ходе кампании по конфискации баев-феодалов. Доказательством этому служат многочисленные материалы из архивных фондов. Ниже приводится один из таких документов, который в течение 88 лет содержится в фонде №3, листе №4 в Атырауском областном государственном архиве. Название дела: «Подготовка к конфискации скота и имущества крупных баев и феодалов в Денгизском районе и меры по их реализации».

В окружную комиссию по конфискации
Копия: Центральному комитету ВКП (б)
от уполномоченного по
Денгизскому району Орынтаева

Доклад

По свидетельству ОКРИК а за №3263 от 9 сентября 1928 г. я 10 сентября выехал вслужебную командировку в Денгизский район с целью конфискации скота и имущества баев и полуфеодалов, но в связи с плохим состоянием дорог добрался только 16 сентября. Несмотря на воскресный день было созвано заседание районного комитета ВКП (б). На нём я информировал собравшихся с целью своей командировки, из среды наиболее ответственных работников создал районную комиссию по

конфискации и уполномоченных по аулам. На основе директив вышестоящих органов в состав районной комиссии вошли нижеследующие товарищи:

1. Дуйсебаев (районный исполнительный комитет), позже он был заменен секретарём райкома партии Саналиевым.
2. Досмайылов (союз Кошчи).
3. Дуинов (земельный комитет).
4. Хайруллин (рабочий комитет).

На следующий день 17.09.1928 года на Партактиве с участием аульных уполномоченных я сделал обстоятельный доклад, где ознакомил с директивами Казкрайкома, декретом правительства от 27 августа того года, предложениями Совнаркома КАССР. После тщательного обсуждения моего доклада актив единогласно принял нижеследующее постановление: «Заслушав доклад тов. Орынтаева на собрании актива с участием аульных уполномоченных о значении кампании по подготовке экспроприации единогласно решили, что принципы экспроприации способствуют классовому расслоению аула и является орудием для освобождения бедняков и батраков от эксплуатации баев. При этом отмечалось, что Денгизский район преимущественно промышленный район, где слабо развито кочевое хозяйство с малочисленным скотоводством. Среди населения района немало бывших чиновников царского правительства: волостные правители, писари, советники, депутаты, старшины и т.д. Многие из них в своё время получали награды за безупречную службу царскому правительству. Они не были заинтересованы в увеличении поголовья скота, стремились превратить их в денежный капитал, распределяли скот среди своих родственников и друзей (фиктивное разделение). Поэтому считаем, что нормы полукошевого района не соответствуют нам. В связи с этим считаем необходимым донести в окружной комитет, чтобы отнесли наш район в разряд оседлых».

Такие решения повсеместно принимались на собраниях бедняков административных районов, конференциях беспартийных бедняков и батраков, утвержденных районными комитетами партии. Соглашаясь с мнениями актива и местного населения районная комиссия решила отнести населенные пункты Мыңтөбе, Дыңғызыл, Қарағайлы в разряд полукошевых аулов, а остальных по виду хозяйств считать оседлыми и срочно телеграфировали в центр за разрешением.

На этих собраниях были обсуждены списки баев и полуфеодалов, их насчитывалось 43. Актив своим постановлением счёл нужным уточнить данный список и поручил аульным уполномоченным в течение 3-х дней определить имущественное состояние подлежащих к конфискации на 1 января 1928 г. и сообщить в районную комиссию. Были направлены уполномоченные в аулы с целью разъяснения плана работы комиссии, предложения также они были снабжены необходимыми положениями и директивами. Агитационно-пропагандистская работа по конфискации баев была запланирована с 19 сентября по 1 октября 1928 года.

Тем не менее как позже выяснилось, несмотря на указания и распоряжения данная работа проводилась очень слабо. Простое население наивно предполагало, что в предстоящей кампании отберут скот у баев и раздадут беднякам. Они не имели понятия о выселении баев в другие районы и области. После повторной разъяснительной работы бедняки, особенно его беднейшая часть стали незаменимыми помощниками конфискации, находили спрятанные баями скот.

Об их положительном отношении свидетельствуют нижеследующие источники.

1) В ауле Ботақан №14, в ауле Олеңті Госрыбтреста, на собрании рабочих товарищества «Каспий» выступавшие активно поддерживали конфискацию. Они призывали всех рабочих и батраков Казахстана сплотиться в борьбе против классовых врагов- баев и атқамінеров.

2) Делегат населенного пункта «Шалбар» этого аула, уполномоченная народного суда Наурызова Жакутотмечая в своём выступлении исключительно важное политическое значение конфискации, призвала всех принять активное участие в данной кампании. При этом она потребовала экспроприровать хозяйства Самиева Жумағали, Отепқали, Сұлтанғали Алиевых и др.

3) Член партии Толегенов Қазі на районной конференции беспартийных батраков и бедняков подверг беспощадной критике Танашевых и Курманбаевых, раскрыл их злоупотребления во время набора на тыловые работы в 1916 году. Он потребовал не только конфискации их скота и имущества но и выселения их за пределы области.

Такие же источники имеют место и на конференциях бедняков других аулов.

Что касается середняков они были в основном на стороне бедняков и поддерживали кампанию по конфискации, обеспечивали лошадьми членов комиссии для поездки в аулы. Например, они помогали членам комиссии в ауле Бірлік и др.

Некоторые середняки, а именно секретарь ячейки №10 Зормата Оразбаев Айып, секретарь аульного совета Ботакан Алекешов, председатель профсоюзного комитета №14 Госрыбтреста Нугыманов категорически потребовали освободить конфискованных баев Самиева Нургали, Жубатырова Шамиша, Абишева Хайдара. Поскольку это препятствовало работе комиссии пришлось их в срочном порядке освободить от работы а дело Нугыманова было передано в районный комитет партии, где поставлен вопрос о пребывании его в рядах партии.

При определении людей, подлежащих к конфискации учитывались состояние их собственности, социальная опасность, прежняя и настоящая работа, авторитет среди населения, их отношения к ханам, султанам и полу феодалам.

По сведениям уполномоченных, направленных в населенные пункты были определены 26 человек. Сведения о них были телеграфированы в Окружную комиссию 22.IX.28 г.

Учитывая малое количество людей, подлежащих к конфискации и выселению за пределы округа, было отобрано 15 человек. Телеграфом нами было направлено прошение о санкции 20 сентября 1928 года, но до 3 октября нами не получено ответа. Такая медлительность Окружного центра вызвала сопротивление антисоветских элементов, имели место враждебные действия против конфискации (бедняки аула Ботакан). Секретарь данного аулсовета Алекешов оказался байским прихвостнем. Об этом отмечалось ранее. Баи этого аула Шандыбаеви Байтеленов пригрозили отомстить беднякам в случае их выселения.

Учитывая активизацию байских элементов, их определенное влияние среди бедняков, опоры на родственников, «на некоторых лжекоммунистов (например Оразбаев, Нугыманов)», мы вынуждены были принять строгие меры, взяв под домашний арест некоторых и арестовать 11 человек.

В целом по району было проведено 66 общих собраний с участием 4670 человек. Из них: 4001 мужчин, 669 женщин, 239 коммунистов, 2232 бедняка, 723 середняка, 710 рабочих и батраков, 180 рабочих и батраков-женщин 180, 81 члена ВЛКСМ, 475 бедняков – женщин. Казахи составляли 30% всех избирателей. Это было связано отсутствием надлежащей связи, большим расстоянием между аулами и занятости населения на различных хозяйственных работах.

Кампания по конфискации была воспринята положительно и русским и бедняками, но не обошлось и без эксцессов. Так 28 сентября 1928 г. на собрании рабочих бухгалтер Госрыбпрома Аполихин при обсуждении вопроса конфискации заявил, что это грабеж и призвал не допустить конфискации. Он был тут же привлечен к ответственности и его дело было передано в комитет госбезопасности Денгизского района.

В Денгизском районе насчитывается 11 административных казахских аулов, в них были созданы комиссии из 191 человек (по 18-25 человек в каждой). Из них 106 бедняков, 25 рабочих и батраков, 9 женщин, 41 коммунист и 10 комсомольцев. Работу членов комиссии по конфискации в целом можно считать удовлетворительной. На общих собраниях выступавшие выразили поддержку политике партии и правительства по конфискации, о необходимости избавления от враждебных элементов и предлагали на основе конфискованных скотов и имуществ создать коллективные хозяйства.

Конференции беспартийных проводились с 1 октября 1928 года. На повестку дня были вынесены следующие вопросы:

- 1) О конфискации и результатах компании по конфискации.
- 2) Об очередных задачах Партии и Советского правительства в аулах и деревнях.
- 3) Отчёт о делении сенокосных угодий и сельскохозяйственных налогах.

Руководствуясь Декретом правительства от 27 августа, ведя беспощадную борьбу против баев и их прихвостней призвали к конфискации или к выселению нижеследующих враждебных элементов:

1. Таналиева Хусаина. аул Бирлик.
2. Отепкали и Султангали Алиевых
3. Самиева Жұмағали
4. Жубатырова Шамиша. аул Зормата
5. Артыкова Хариса. аул Нуржау
6. Таналиева Отегали. аул Ботакан
7. Исатаева Отепкали. аул Мынтобе
8. Курманбаева Кайырлы. аул Забурун
9. Сарсенгалиева Сырыма. аул Забурун
10. Байменова Амиргали. аул Ботакан

11. Кұдайбергенова Алпана. аул Забурун
12. Ондыбаева Мұхамеджана. аул Забурун
13. Кондыбаева Касыма. аул Морской.
14. Усибалиева Махмуда. аул Оленті
15. Бекбаева Мухамедшарипа. аул Нуржау

Также конференция сочла нужным отправить торжественную телеграмму нижеследующего содержания в адрес Казкрайкома ВКП (б) и Казахскому исполнительному комитету:

«Конференция бедняков Денгизского района от имени аульной бедноты заявляет о полной поддержке конфискацию скота имущств байских элементов и царских полуфеодалов и считает эти меры путём к советизации и дальнейшему укреплению союза бедноты и середняка. Бедняки района заверяют руководство, что не пожалеют сил в деле конфискации крупных баев и феодалов. Да здравствует истинное классовое расслоение аула!

Да здравствует краевые организации Партии и Советов!»

Письмо в Президиум конференции о ходе конфискации.

В соответствии с телеграммой №96 от 4 октября товарища Кулшурина мы приступили и конфискации скота и имуществ Танашева Хусаина, Курманбаева Қайырлы, Отепкали и Султангали Алиевых. Обнаружилось, что баи заранее подготовились к данной мере, попрятали скот, записали их на родственников. Например хозяйство Танашева записано на своё имя и на имя младшей жены Кұлжамал. Скот Курманбаева записан на имя сыновей. Несмотря на это местная власть решила эти меры незаконными.

В ходе конфискации Танашев выехал в Марфинский район Астраханского округа, Сұлтангали Алиев в Красноярский район, это вызвало определенные трудности в работе комиссии. Преодолевая их комиссия достигла следующих результатов.

Сначала о Танашеве:

1. Танашев Хусаин, гражданин аула Бірлік Денгизского района, 63 лет, бай, бывший старшина и помощник волостного управителя, крупный владелец рыбной промышленности, торговец, трайбалист, влиятельный человек не только в Денгизском районе но и во всем округе. Во время набора на тыловые работы в 1916 году занимался грабежом простого народа. В последнее время живёт в Марфинском районе Астраханского округа с целью сокрытия своих богатств. В семье имеется 5 человек, на собраниях всех уровней его признали как опасный элемент, подлежащий выселению за пределы Гурьевского округа. Конфискация его скота и имуществ была поручена секретарю Нуржауской ячейки ВКП (б) Толегенову, работнику райкома партии Оспанову. Они доложили: на первое января этого года в собственности Танашева только крупного рогатого скота было 70 голов, а на момент конфискации их оказалось 37 (включая мелкого скота). Остальные был раскиданы следующим образом:

1. По показания жителя аула Бирлик Бутаева 5 голов было найдено у жителя аула Байды Мухамбетқали Төлегенова.

2. По показаниям председателя аульного Совета Бирлик Дарабаева у жителя аула Байды Хареса Жугинисова обнаружили одну корову Танашева, одну сенокосительную машину, одну сеноуборочную машину и девятикрыльную юрту.

3. По показаниям Шонановой Ажар у жителя аула Бирлик Алипқали Нұржанова отобрали одна корова с телёнком.

4. По показаниям пастуха Танашева вернули 10 голов скота, спрятанных в джайляу.

5. По показаниям жителя аула Бирлик Отегена Ниязғалиева один баран был отобрали у жителя аула Зормата Аубакира Кұдайбергенова.

6. По показаниям жителя аула Бірлік Сайытова Уали 4 головы мелкого скота, 2 арбы были найдены у брата младшей жены Ахметова Зулфухара, проживающего в Марфинском районе.

7. У родного брата Танашева Хисара были отобрали две лошади.

У конфискованного Танашева 53 голов скота 11 голов согласно положению были возвращены ему. 18 голов были переданы колхозам Бирликского аульного совета, 20 голов были распределены между 9 хозяйствами.

Из имуществ были конфискованы: 6-ти комнатный дом, двухкомнатный дом со столовой, магазин, большой шолан, 1 сенокосительная машина, 1 грабля, 2 арбы, 1 ковёр, одна лодка со стоимостью 1200 рублей, 1 плуг, 1 грабля для трав. Юрта была передана школе, остальные дома в ведение исполнительного комитета. Сельскохозяйственные орудия и лодка были переданы новому колхозу «Жайык» [4].

2. Самиев Жумагали – по итогам общего собрания был признан крупным баем. Торговец, до настоящего времени занимается созданием группировок, эксплуатирует бедняков, 37 лет, в семье имеет 14 членов. Все участники собрания признали его подлежащим к конфискации и выселению. Для его конфискации были откомандированы Ажигереев и Умбеталиев.

На 1 января 1928 года в его собственности было 170 голов скота, а на момент конфискации – 110 голов. Из них по указанию Казсовнаркома 40% – 37 голов передано колхозу «Талды-муше-Орал», остальные 55 голов были распределены в личные хозяйства. В состав вышеназванного скотоводческого коллектива вошли 25 хозяйств: 22 союза Кошчи, 3 члена партии. Из имущества были конфискованы 1 саманный дом, две юрты, 2 ковра, они были переданы в ведение исполнительного комитета.

3. Курманбаев Кайырлы – в течение 10-15 лет был волостным правителем округа №1. Он тоже как Танашев занимался грабежом в ходе восстания 1916 года, социально опасен, поэтому все выступавшие на собраниях потребовали конфискации его скота и имущества и выселения его за пределы Гурьевского округа. За многолетнюю преданную службу Курманбаев Кайырлы получал от царского правительства многочисленные знаки отличия и награды: к 300-летию романовской династии, за участие в переписи населения 1897 года, за активную борьбу против чумы. Ему 54 года, в семье 15 человек. Для конфискации скота и имущества Курманбаева был направлен председатель общества питания Денгизского района Шынтемиров.

По данным общего собрания бедняков у Курманбаева На 1 января 1928 года насчитывалось 60 голов скота, но на момент конфискации оказалось 51. 11 голов скота были оставлены Курманбаеву, 1 верблюд отобран для налога, остальные 39 голов были распределены четырнадцати хозяйствам: четырём членам партии, двум комсомольцам, четырём членам Кошчи и четырём беднякам [5].

При делении скота и имущества баев бедняки были в особом приподнятом настроении, радости их не было предела, даже те, кому не достался скот тешили себя тем, что байский скот стал общим достоянием.

Всего по району было конфисковано 337 голов скота.

1. Под непосредственным руководством партийных организаций Денгизского района была успешно проведена подготовительная работа по конфискации, в результате чего конфискованный скот справедливо распределен между бедняками.

2. Во время конфискации поддерживавшие баев ответственные работники, такие как секретарь партийной ячейки Зорматы Оразбаев, секретарь аульного Совета Ботакан Алекешов, председатель профсоюза №14 Госрыбтреста Нугманов сняты с работы и привлечены к ответственности.

3. Чтобы отобранный скот давал приплод и размножался необходимо ставить вопрос перед Центром о предоставлении займа каждому хозяйству в размере 5 тысяч рублей с возвратом в течение двух лет.

4. Чтобы образованные колхозы не распались надо приглашать специалистов Окружной земельной комиссии с тем, чтобы они давали нужные указания.

5. Проведенная кампания по конфискации на мой взгляд, способствовала солидаризации бедняков и середняков, помогла выявить враждебные настроения баев, атқамінеров, отпрысков ханов и султанов, тем самым положительно повлияла на ход подготовительной работы очередных выборов Советов.

6. Я против мнений некоторых членов районного комитета ВКП (б), которые выступили в пользу байских элементов, напротив считаю, что в условиях обострения классовой борьбы конфискацию надо провести не только против отдельно взятых баев, а против всего байства.

7. Отношение бедняков и середняков к конфискации считаю положительным. В ходе конфискации, проведенной в Денгизском районе они показали свою готовность к борьбе против эксплуататоров.

Уполномоченный Окрисполкома: Орынтаев

Мы описали ход конфискации баев и феодалов в Денгизском районе Гурьевского округа в 1928 году. Эти сведения были изъяты с фонда №3, списка №4, дела №1 Атырауского областного архива. Название дела:

«Подготовка к конфискации крупных баев и феодалов в Денгизском районе и ход её осуществления»

Эти сведения в течение 88 лет лежали в архиве без движения. Возникает вопрос: что нам даёт изъятие и исследование данных источников?

Мы недавно отмечали 25 лет Независимости нашей страны. В связи с этим наши соотечественники, в особенности молодое поколение должны знать своё прошлое, как жили в советскую эпоху наши отцы и деды и какие трудности они преодолевали. Конфискация баев и насильственная коллективизация крестьянских хозяйств являются одной из наиболее трагических страниц истории казахского народа. По докладу уполномоченного округисполкома Орынтаева, приведенного нами, отчётливо прослеживается политика Советского правительства. Отравленные коммунистической идеологией активисты наподобие Орынтаева агитировали бедняков и батраков: «Время Ваше, отберите скот и имущество у баев и делите между собой».

Нынешний читатель, ознакомившись с докладом советского бюрократа может чувствовать себя в горниле трагикомических событий. Иначе как можно понять людей, которые испокон веков жили вместе, делили радость и горе и вдруг отказались от людей из за того, что они богаче, в миг позабыли их добрые дела, единогласно потребовали конфискации и выселения.

Особенно поражает факт обвинения Құрманбаева Қайырлы, который 10-15 лет был волостным управителем, совершил многие добрые дела, его медаль за борьбу против чумы Советская власть посчитала преступлением. Разве можно встретить более абсурдного и воздорного обвинения? Чтобы наиболее ясно показать картину того времени предлагаем вниманию читателей заявление Курманбаева Советскому правительству.

Гурьевской окружной комиссии
по конфискации от гражданина
аула Забурун Денгизского района
Гурьевского округа Курманбаева Кайырлы

Заявление

Местная комиссия и уполномоченный окрисполкома на основании Декрета Казахского правительства от 28 августа с.г. о конфискации скота и имуществ баев и феодалов и их выселении приняли решение о конфискации моего скота и имуществ. Считаю неправильным данное решение.

Я выходец из простой казахской семьи, рода Беріш, племени Есен. Обучался в аульной школе, работал писарем в различных волостях, поднялся до участкового волостного правителя. В общей сложности при царском правительстве служил около 17-18 лет. Особых наград не имею, кроме знака к 300-летию дома Романовых, за участие в переписи населения и за борьбу против чумы. Разве это можно вменить мне в вину?

Во время царского режима я не показывал идеологического рвеня, это была обычная работа для поддержания семьи. Меня использовали как грамотного человека. Октябрьский переворот 1917 года как и все казахские трудящиеся встретил с большой надеждой и радостью. Когда в 1919 году наш район захватили белогвардейцы нас, прежних служителей царского правительства пытались насильно использовать в деле обложения налогом местного населения. Вынужденно исполняя их требования мы всячески старались облегчить страдания простого народа. А после освобождения красными нашего района от белогвардейцев честно выполнял все поручения Советского правительства. В 1920 году я был избран руководителем агитационно – пропагандистского отдела, затем работал в органах юстиции, с 1920 по 1922 годы работал народным судьей. До настоящего времени честно тружусь в органах Советского правительства. Сейчас мне 54 года, в семье имеется 9 человек, из них трое до 14 лет, трое больные. Не имею особых имуществ кроме землянки, имею 36 голов скота, в собственности нет земельного участка. Не имею и никогда не имел работников по найму. С моей стороны никогда не было противодействий против политики Советов и не будет. Учитывая вышеназванные факторы прошу меня освободить от конфискации и выселения. Выселение в Петропавловский округ для меня смерти подобно, ибо половина семьи больные да и переехать в столь далёкий регион у меня нет экономических возможностей. В связи с этим если уж нет возможности оставить меня на родной земле, то с мольбой прошу окрисполком, учитывая моё тяжелое положение, разрешить мне выселиться в соседние русские районы. Ответ на данное заявление прошу сообщить по адресу:

Гурьевский округ
Денгизский район
Аул Забурун
Курманбаеву К.

Нам неизвестно какого содержания ответ дали данному гражданину руководители Гурьевского округа. Остаётся только надеяться, что если у них сердце не каменное, крик души Қайырлы был услышан. Найденный нами в Атырауском архиве документ представляется как эхо того сурового времени, нависшего над нашим народом.

Данную статью хочется закончить словами Сервантеса: «История-кладезь наших деяний, свидетельство прошлого, образец настоящего и предупреждение будущему».

Список использованной литературы:

1. Абылхожин Ж.Б. *Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930-е гг.)*. – А: 1991.
2. Алланиязов Т. *О некоторых вопросах методологии и историографии коллективизации в Казахстане*. // Мысль. – 2002.- №5.
3. Козыбаев М.К., Алдажуманов И.С. *Тоталитарный социализм: реальность и последствия*.- Алматы: 1997.
4. Атырауский областной архив, фонд №3, оп .№4, д. №1 л.3
5. Атырауский областной архив, фонд №3, оп .№4, д. №1 л.7
6. Атырауский областной архив, фонд №3, оп .№4, д. №1 л.11

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 11.25.43
МРНТИ 03.09.03

Aidarbek Amirbek¹

¹ PhD, Deputy Director of Eurasian Research Institute,
Almaty, Kazakhstan, a.amirbek80@gmail.com

Kanat MAKHANOV²

²- Research Fellow at the Eurasian Research Institute,
Almaty, Kazakhstan, username1006@gmail.com

TRADE INTEGRATION OF EEU FROM 1999 TO 2015

Abstract

This paper presents and analysis of bilateral trade integration of the member-states of the Eurasian Economic Union (EEU). The analysis covers a period from 1999 to 2015. The index of trade integration is used as a measurement technique. The findings reveal that during 1999-2015 bilateral trade integration indices were different. Russia became less integrated in terms of trade with two other major member-states of the EEU Kazakhstan and Belarus. The bilateral trade indices of Kyrgyzstan and Armenia with other EEU members present irregular patterns with high fluctuations. Moreover, these newly admitted members of the EEU turn out to be much less integrated with other members of the union. The EEU, in general, became less integrated during the sample period.

Keywords: EEU, Trade, Integration, GDP, Eurasia, CIS.

Резюме

**1999-2015 ЖЫЛДАРЫ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЕАЭО ЕЛДЕРІНІҢ
ӨЗАРА САУДА ИНТЕГРАЦИЯСЫН ТАЛДАУ**

Амирбек А.¹

¹Доктор PhD, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институтының
директор орынбасары, a.amirbek80@gmail.com

Маханов Қ.²

²Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу
Институтының ғылыми қызметкері, username1006@gmail.com

Бұл мақалада Еуразия экономикалық одағына (ЕАЭО) мүше елдер арасында екі жақты сауда интеграция анализі келтірілген. Анализ 1999 және 2015 жылдар аралығын қамтиды. Интеграцияның өлшемі ретінде сауда интеграция индексі қолданылған. Анализ нәтижелері 1999-2015 жылдар аралығында ЕАЭО-на мүше елдер арасында сауда интеграциясы біріңғай болмағандығын көрсетеді. Ресей және ЕАЭО-ның келесі ең ірі екі мүше елі Қазақстан және Беларусьпен сауда интеграция дәрежесі азайды. Қырғызстан мен Арменияның ЕАЭО-ның басқа мүше елдерімен сауда интеграциясы жоғары құбылмалылығымен ерекшеленеді. Оған қоса, аталған ЕАЭО-на жаңадан қосылған екі елдің одаққа кіретін басқа мүше елдерімен сауда интеграция дәрежесі төмен болып шықты. ЕАЭО-ның жалпы сауда интеграция дәрежесі іріктелген уақыт аралығында төмендеді.

Кілт сөздер: ЕАЭО, сауда, интеграция, ЖІӨ, Еуразия, ТМД.

АНАЛИЗ ТОРГОВОЙ ИНТЕГРАЦИИ СТРАН ЕАЭС В 1999-2015 ГОДЫ

Амирбек А.¹

¹Доктор PhD, заместитель директора Евразийского научно-исследовательского института
при МКТУ им. Х.А.Ясауи, a.amirbek80@gmail.com

Маханов К.²

² научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ
им. Х.А.Ясауи, username1006@gmail.com

Данная статья содержит анализ двусторонней торговой интеграции между странами-участницами Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Анализ охватывает период с 1999 по 2015 год. В качестве показателя интеграции используется индекс торговой интеграции. Полученные результаты показывают, что в течение 1999-2015 годов показатели двусторонней торговой интеграции среди

стран ЕАЭС были разными. Россия стала менее интегрированной с другими двумя крупнейшими членами ЕАЭС, Казахстаном и Беларусью. Индексы двусторонней торговой интеграции Кыргызстана и Армении с другими членами ЕАЭС отличаются высокой волатильностью. Более того, эти недавно вступившие в ЕАЭС страны оказались менее интегрированы с остальными членами союза. ЕАЭС в целом за период выборки стал менее интегрированным.

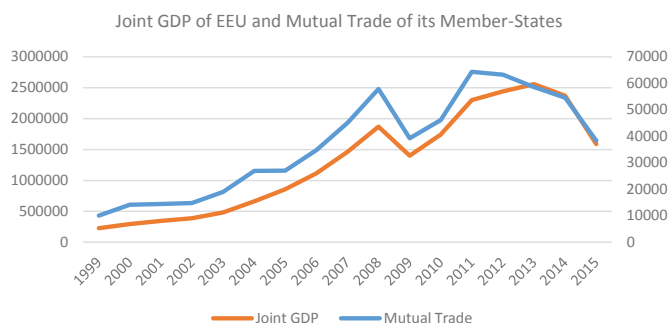
Ключевые слова: ЕАЭС, торговля, интеграция, ВВП, Евразия, СНГ.

Introduction

The creation of the Customs Union between Russia, Belarus and Kazakhstan in 2011 and its subsequent transformation to the Eurasian Economic Union (EEU) with accession of Kyrgyzstan and Armenia in 2015 was one of the major integrational events in Eurasia. Unlike other economic integrations, the current members of the EEU once were parts of a single state. Between 1991 and 2011, all the current EEU members had different and varying degrees of trade cooperation and preferential trade regimes. On the other hand, at the beginning of 2000 s, many of the current EEU member-states were characterized by trade liberalization with bursting exports and increasing trade with the other countries. During the period of 2003-2008, Kazakhstan's trade increased several times through trade liberalization, inflow of investments, improving property rights and transportation infrastructure. The rapid growth of trade, however, was based heavily on oil industry [1]. In the early 1990 s, the trade relations between the current EEU members weakened as a result of increasing trade liberalization with the rest of the world and the deep economic recession (Asian Development Bank, 2006). On the other hand, trade relations among CIS and current EEU member-states improved due to general economic recovery, special trade regimes and reduction in costs of trade. The period from 1999 to 2008 was characterized by rapid economic growth that also resulted in a rapid growth of trade between the current members of the EEU. The crisis of 2008 caused considerable contraction of trade, which eventually recovered by 2011

. Since then the, however, the mutual trade between the current members of the EEU has been diminishing. As it can be seen from Figure 1 below, the amount of mutual trade between the current members of the EEU presents a high correlation with their joint GDP.

Figure 1:

However, these are the general patterns for the whole CIS. Particular bilateral trade cases differ from country to country reflecting the geographic, economic, political and other diversities and connections between the countries. In this light, it is highly relevant to shed light on trade integration between the current EEU member-states since its creation.

Source: Prepared by Author Based on Data from World Bank and Comtrade

Methodology and Literature

As it was already mentioned, the case of the economic integration under the EEU is a rather unusual case. A number of studies were done covering the process of the Eurasian economic integration. Karliuk in his study on the institutional structure of the EEU mentions that the integration process between Russia, Kazakhstan and Belarus are going at a rapid pace [2]. His evaluation of the institutional structure and legislative framework of the union can be understood as positive.

Interestingly, despite academic and policy interest there is still nosystematic and standard index of regional integration [3]. On the other hand, De Lombaerde, Dorrucchi, Genna, and Mongelli state that “only a few attempts have been undertaken to design composite indices of regional integration and no proposal has been systematically and continuously used as a policy tool [4].

Mazhikeyev and Edwards [5] contrasting their finding to those of Head and Mayer [6] reveal that the trade turnover between the Central Asian countries and their colonizer Russia has been steadily increasing contradicting to Head and Mayer [6] who conclude that a country's trade with the colonizer, typically, erodes by 60% after 30 years of independence.

Vicari [7] notes that the process of regional economic integration in the post-Soviet space was initiated almost at the same time when the USSR collapsed. It started with the establishment of the Commonwealth of Independent States (CIS) and was followed by regional initiatives-which were led by the Central Asian republics and the CIS sub-regional projects, driven by Russia. However, he claims that many of these projects failed in terms of institutional design.

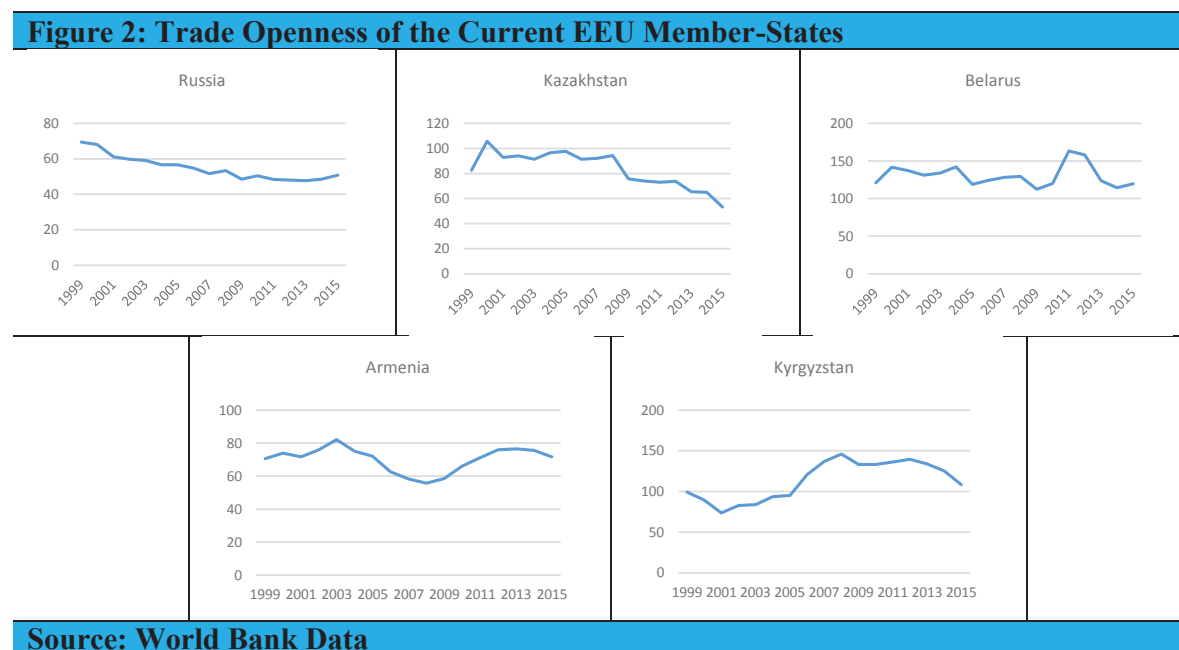
Findings of Magilevskii [8] also points to a growing degree of trade integration. Thus, during the functioning of the Customs Union between Russia, Kazakhstan and Belarus, the trade turnover between Kazakhstan and Russia increased by 28% during 2010 and 2011.

Although there are studies that mention the integration between the current EEU member-states in various contexts, the literature that attempts to evaluate or quantify the degree of economic integration between the EEU member-states is lacking. As matter of common sense, we take trade integration as the most straightforward indicator of economic integration. In order to measure the trade integration, we use the following technique:

$X_{ij} = \frac{(Ex_{ij}+Ex_{ji})}{GDP_i+GDP_j}$, used in Cheung *et al.* [9] where Ex_{ij} denotes exports of country i to country j and Ex_{ji} stands for exports of country j to country i . Thus, the larger the shares of trade in the joint GDP of the two countries, the higher the index.

Data Analysis and Findings

Despite the fact that there have been an overall trade expansion and liberalization in former USSR republics, their degrees of trade openness were different (See Table 2 below).

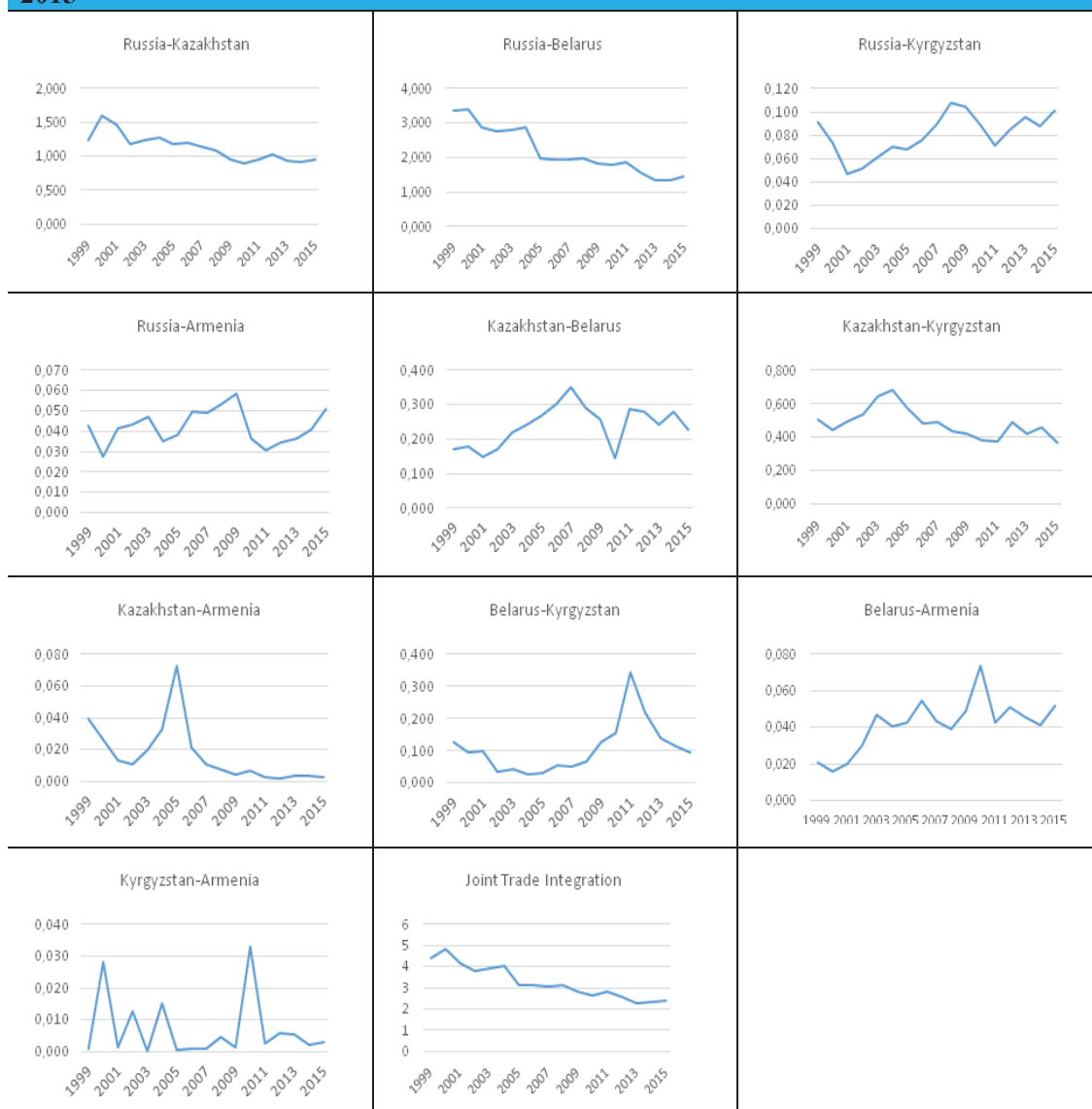

As we can see in Figure 3, there is no generalized trend for all cases of bilateral trade. In many cases, there were great fluctuations in bilateral trade integration. The two largest trade flows of Russia-Belarus and Russia-Kazakhstan show gradually decreasing levels of trade integration. Interestingly, the trade integration index between Russia and Kazakhstan during 2009-2015 shows no significant change. The trade integration between Russia and the two other smaller members of the EEU Kyrgyzstan and Armenia show much greater fluctuations. However, in both cases there is an ascending trend from 1999 to 2007 and after 2011. The trade integration index between Kazakhstan and Belarus also shows great fluctuations. However, is also reproduces the same pattern, which indicates a rising trade integration between 1999 and 2007. After the crisis of 2008-2010, the trade integration index between Kazakhstan and Belarus recovers rapidly. The trade integration index between Kazakhstan and Kyrgyzstan is more similar to those between Russia-Kazakhstan and Russia-Belarus. The changes of the trade index between Kazakhstan-Armenia, Belarus-

Kyrgyzstan and Kyrgyzstan-Armenia present very irregular patterns whereas in case of Belarus-Armenia there is an increasing trend over the sample period.

The graphical representation of the index throughout the period of 1995-2016 is shown in Figure 2 below:

Figure 3: Trade integration index between the current EEU member-states during 1999-2015

Source: Prepared by author based on data from World Bank and Comtrade

In order to have a look on a general pattern of integration in the EEU, we plotted the change of the joint integration index dividing the sum of all mutual trade flows between the current EEU members to the sum of their GDP. The shape of the graph is similar to the shape of integration index between Russia and Kazakhstan, which is due to a relatively large share of the given trade flow in the mutual trade inside the EEU. Thus, there is a descending trend over the course of the period under consideration. Thus, since 2000 the current members of the EEU are gradually becoming less integrated in terms of trade. There is also no considerable increase in trade integration in the EEU after 2011 despite the fact that every year, the trade turnover between the countries is growing, and active works are carried out to harmonize the legislation and simplify the mechanisms of cooperation between the residents of the partner countries [10].

Table 1 below represents bilateral trade integration indices for 2016:

Table 1: Trade Integration Indices between current EEU member-states 2015					
	Russia	Kazakhstan	Belarus	Kyrgyzstan	Armenia
Russia		\$14,576.6 mln. (0,962)	\$20,417.1 mln. (1,473)	\$1,351.3 mln. (0,101)	\$686.6 mln. (0,051)
Kazakhstan	\$14,576.6 mln. (0,962)		\$541.5 mln. (0,227)	\$699.7 mln. (0,366)	\$4.9 mln. (0,003)
Belarus	\$20,417.1 mln. (1,473)	\$541.5 mln. (0,227)		\$59.4 mln. (0,097)	\$33.6 mln. (0,052)
Kyrgyzstan	\$1,351.3 mln. (0,101)	\$699.7 mln. (0,366)	\$59.4 mln. (0,097)		\$0.5 mln. (0,003)
Armenia	\$686.6 mln. (0,051)	\$4.9 mln. (0,003)	\$33.6 mln. (0,052)	\$0.5 mln. (0,003)	
Trade Indices are shown in parenthesis					
Source: Prepared by author based on data from World Bank and Comtrade					

The value of indices correspond to the degree of trade integration. Thus, among the EEU member-states Russia and Belarus represent the highest level of trade integration with $X_{ij} = 1,473$. The second highest value of the index is between Russian and Kazakhstan with $X_{ij} = 0,962$. We can see that the trade integration degrees between the rest of the members of the union are significantly lower.

The trade integration of Kazakhstan with the rest of the EEU member-states was different in each case. The integration index for Kazakhstan was, however, more descending over the course of the sample period. The countries do not show an immediate increase in trade integration right after being admitted into the EEU except for Armenia. Since 1999, the members of the union are on a path of trade disintegration. Even after 2015, there is no sign of bursting trade integration between the EEU member-states. This sounds logical since the trade turnover between the members of the union is still falling. For instance, in 2016 the mutual trade between the EEU member-states has fallen by 6.6%.

Concluding Remarks

The analysis shows that the degree of bilateral trade integration between the current members of the EEU did not increase significantly since the creation of the Customs Union in 2011. In fact, they were more integrated in terms of trade in early 2000s than they are now. The measurement technique used in this analysis shows that the trade integration between the current members of the EEU was different since 1999. Particularly, the trade integration between the founding members of the Customs Union, which are Russia, Kazakhstan and Belarus, was much greater than that of Kyrgyzstan and Armenia, which became EEU members in 2015. In general terms the EEU has become less integrated over the course of the period from 1999 to 2015. In particular, trade relations of Russia with other two founding members of the EEU became smaller relative to their GDP size. The effect of the accession of Kyrgyzstan and Armenia to the union on the trade integration of the EEU is dubious. The trade integration of Russia with Armenia and Kyrgyzstan shows an ascending trend. However, the trade integration of these two newly admitted members of the union with Kazakhstan and Belarus is unclear.

The EEU is highly disproportionate in terms of trade flows and degree of trade integration between its member-states. Russia and Belarus present the highest degree of trade integration. The three founding members of the EEU Russia, Kazakhstan and Belarus appear to be highly integrated with each other in terms of trade whereas Kyrgyzstan and Armenia turn out to be less integrated in terms of trade. Kyrgyzstan is more integrated with Kazakhstan than with other members of the union. Armenia presents the lowest degrees of trade integration with its EEU partners.

The effect of the trade slowdown that persists since late 2014 on the bilateral trade integration between the EEU member-states is very weak and cannot be considered as significant. Although the mutual trade turnover of the EEU member-states is clearly decreasing since 2014.

References

1 World Bank No. 63435 Trade Expansion through Market Connection, The Central Asian Markets of Kazakhstan, Kyrgyz Republic, and Tajikistan-2011. URL: <http://econpapers.repec.org/bookchap/wbkwbpubs/2333.htm>, Accessed: 26.01.2017.

- 2 Karliuk, M. *Institutional Structure of Eurasian Integration // Studies & Analyses #05 -2012- p.2-12.*
- 3 Rayp, G. and Standaert, S. *Measuring Actual Economic Integration // UNU series on regionalism – 2016.*
- 4 De Lombaerde, E. Dorrucchi, G. Genna, and F. P. Mongelli. *Quantative monitoring and comparison of regional integration processes: Steps towards good practice // UNU-CRIS Working Papers – 2008 - p.149-179*
- 5 Mazhikev, A. and Edwards T.H. *Central Asian Trade Relations in the Post-Soviet Era // Economics Discussion Paper Series (02) – 2013 – p.1-41*
- 6 Head, K., Mayer, T. and Ries, J. *The Erosion of Colonial Trade Linkages After Independence // Journal of International Economics, Elsevier – 2010 - Vol. 81(1), p.1-14.*
- 7 Vicari, M.S. *The Eurasian Economic Union- approaching the economic integration in the post-Soviet space by EU-emulated elements // Papers in Political Economy (55) – 2016 - p. 1-16*
- 8 Magilevskii, R. *Trends and patterns in foreign trade of Central Asian countries // World Commerce Review -2012- Working Papers no. 1. p.12-17.*
- 9 Cheung, Y.W., Yiu, M.S. and Chow, K.K. *Measuring economic integration: the case of Asian economies // BIS Papers (No 42).-2008.- p.136-158.*
- 10 Zhanakova, N.N. *Foreign Trade of the Republic of Kazakhstan with the Member States of the Eurasian Economic Union: State and Perspectives // International Journal of Economics and Financial Issues, 2016, 6(1), p.308-313.*

УДК: 947.05
МРНТИ 03.09.31

Diler Deligöz¹

Elmira Zulpıharova²

¹Hoca Ahmet Yesevi Uluslar arası Türk-Kazak Üniversitesi, Yüksek lisans

*²Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslar arası Türk-Kazak Üniversitesi,
Kazakistan Cumhuriyeti, Türkistan*

RUSYA'NIN KARADENİZE ULAŞMASINDA İSTANBUL ANTLAŞMASI (13 TEMMUZ 1700)

Soyut

Rusya 15 asır sonlarına doğru bir devlet olarak ortaya çıktığında doğuya doğru yayılmaya başladı. Baltık denizi için İsveç'le Karadeniz için Osmanlı Devletiyle karşı karşıya gelmiştir. Aynı anda iki devletle savaşmayı göze almayan Rusya Baltık denizi için İsveç'le mücadele ederken, Osmanlı Devletiyle de barış politikası izlemiştir. Fakat 1700 yılında Baltık denizine çıkma mücadelesi, Rusya'yı güneyde barış politikası izlese de Osmanlı Devletiyle savaşa sürüklemiştir. Bu makalede, Avusturya, Lehistan ve Venedik'in Osmanlı devleti ile imzaladığı antlaşmalardan sonra, Rusya ile imzalanan 1700 İstanbul Antlaşması incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Osmanlı Devleti, Baltık denizi, Karadeniz, İsveç, İstanbul Antlaşması.

Аңдатпа

РЕСЕЙДІҢ ҚАРАТЕНІЗДІ ИЕЛЕНУІНДЕ ЫСТАНБҰЛ КЕЛІСІМІ (13 ШІЛДЕ 1700 Ж.)

Дилер Делигөз¹

Э.Ө.Зұлпыхарова²

¹Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ магистранты

²т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ доценті

Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

Ресей XV ғ. соңында шынайы мемлекет ретінде қалыптаса отырып шығысқа қарай тарала бастады. Балтық теңізі үшін Швециямен, Қаратеніз үшін Осман мемлекетімен қарама-қарсылықтарға тап болды. Сол сәтте екі мемлекетпен бір уақытта соғысуды ойламаған Ресей Балтық теңізі үшін Швециямен күресе отырып, Осман мемлекетімен бейбітшілік саясатын жүзеге асыруға тырысты. Тек 1700 жылында Балтық теңізіне шығу үшін болған соғысы, Ресей оңтүстікте бейбітшілік саясатын іздегенімен де Осман мемлекетімен соғысуына алып келді. Бұл мақалада Аустрия, Польша және Венецияның Осман мемлекетімен қол қойған келісімдерінен кейінгі Ресей мен 1700 жылы жасалынған Ыстанбул келісімі зерттелген.

Түйін сөздер: Ресей, Осман мемлекеті, Балтық теңізі, Қаратеніз, Швеция, Ыстанбул келісімі.

Аннотация

**СТАМБУЛСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ ВО ВРЕМЯ ОВЛАДЕНИЕ РОССИЕЙ ЧЕРНОГО МОРЯ
(13 ИЮЛЯ 1700 Г.)**

Дилер Делигөз¹

Э.Зулпыхарова²

¹магистрант МКТУ им. Х.А. Ясауи

²к.и.н., доцент МКТУ им. Х.А. Ясауи

Республика Казахстан, г. Туркестан

В конце XV века Россия формируется как истинное государство начал расширять свою территорию на восток. Пришлось противостоять со Швецией за Балтийского моря и Османским государством за Черного моря. На тот момент что бы не вести войну с обеими странами Россия боролась со Швецией за Балтийское море, а с Османским правительством попыталось осуществить мирную политику. Хотя Россия была в пойсках мирной политики с южной стороны, война которая была в 1700 году за Балтийское море и привела к войне с Османской империей. В этой статье изучено соглашение сделанное России с Истанбулом после 1700 года которое было подписано Австрией, Польшой и Османской государство Венеций.

Ключевые слова: Россия, Османское государство, Балтийское море, Черное море, Швеция, Истанбулское соглашение.

Abstract

**ISTANBUL CONVENTION DURING THE RUSSIAN POSSESSION OF THE BLACK SEA.
(JULY 13, 1700)**

Diler Deligoz¹

E.O.Zulpikharova²

¹A master degree student of IKTU named after K.A. Yassau

²c.h.s., assistant professor of IKTU named after K.A. Yassau

Republic of Kazakhstan, Turkestan town

The formation of Russia as the state starts in the end of the 15th century and spread to the east. They had problems with Sweden for the Baltic Sea and Ottoman state for the Black Sea. On that time Russian tried to carry out two political positions. Fought against Sweden for the Baltic Sea and had peace relationship with Ottoman state. Only in 1700 Russia forced to fight against Ottoman state. The reason is to find the way to the Baltic Sea. In this article is observed the convention between Russia and Ottoman state in 1700 after the agreements of Ottoman state with Austria, Poland and Venice.

Keywords: Russia, Ottoman state, The Baltic Sea, The Black Sea, Sweden, Istanbul convention.

Osmanlı-Rus münasebetlerinin başlangıcı 15. asrın sonlarına kadar gidiyorsa da, siyasi diplomatik ilişkilerin artması 17. asrın sonlarına düşer. Bunun en belli başlı sebebi Osmanlı devletinin bir cihan devleti olması karşısında Rusya'nın kendi bölgesinde, denizlere kapalı, küçük bir devlet olması ve Osmanlıya tabi Kırım hanlarının ancak alakadar olabileceği bir devlet statüsünde bulunmasıdır. Üstelik Osmanlının dış siyaset yönü Orta Avrupa ve Akdeniz coğrafyası olduğundan Rusya işlerine ancak gerektiğinde önem gösterilmekteydi [1]. Rusya'ya baktığımızda bir devlet olarak ortaya çıktığında Karadeniz'e ulaşmak istiyordu. Osmanlı devletinin güçlü olması Rusya'nın Karadeniz'e inmesini engelliyordu. Rusya olduğunca Osmanlı devletine yaklaşmamaya çalışıyordu. Bir taraftan da Doğudaki Hıristiyanları kurtarmayı ve Bizans İmparatorluğunu kurmayı planlıyor, bu amaca yönelik olarak da gayr-ı Müslimlerin fikirlerini celtirmek üzere Osmanlı devletine papazlar ve görevliler gönderiyordu [2]. Bununla beraber Kazakların Osmanlı devletine ve Kırım'a yönelik saldırılarına askeri ve siyasi destek veriyordu. 17. asır sonlarına kadar görünüşte Kazaklara destek vermemekle beraber, el altından onlara gerekli yardımı yapıyordu. Karadeniz'in kuzeyinde Rusya'nın yanında olabilecek, Kırım'a ve dolayısıyla Osmanlı devletine karşı olabilecek iki grup vardı. Bunlar Kazaklar ve Nogaylardı. Rusların Kazan ve Astrahan'a yerleşmelerinde Nogayların rolü büyüktür. 17. asra doğru Hazar tarafından Moğol kökenli Kalmuklar gelince Nogaylar Kırım ve Osmanlı devletine yanaştılar. Kazaklar da üç grup olarak görülmekteydiler. Zaporog kazakları, Don kazakları ve Terek kazakları. Don kazakları Lehistan'a (Polonya) ve diğer Kazak grupları da Rusya'ya bağlıydılar [3]. Kazakların Rusya ya bağlı olmaları Rusya'nın işine gelmiştir ve Kazakları Osmanlı'nın üzerine kıskırtmıştır. Baktığımız zaman Kazakların Osmanlıyı birkaç kez yağmaladıkları görülür ama en büyük yağmalaması, 1624 İstanbul Yeniköy yağmasıdır. Kazaklar 1624'te Azak Kalesini ele geçirdiler. Osmanlı kuvvetleri kaleyi geri alamadı. Ancak 5 yıl sonra Rusların tehdit edilmesiyle kale tahliye edildi [4].

Ruslar Moskova'dan doğuya doğru ilerlerken 17. asrın yarılarında Osmanlı devleti ile karşı karşıya geldiler. 1676 yılında Çehrin kalesi üzerinde başlayan kriz iki devlet arasında savaşa sonuçlandı. Kassaklarının

lideri olan Doresenko'nun Ruslara iltihakı ve Ukrayna'nın Rus istilasına uğraması Çehrin Seferi'nin başlamasına sebep oldu. IV Mehmet Tuna'ya kadar iştirak etmiş daha sonra geri dönmüştür. Üstün Rus kuvvetlerine karşı bir şey yapamayan ve geri çekilen Şeytan İbrahim Paşa da azledilmiştir. Bilahare Kara Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı orduları Çehrin Seferinde büyük mücadelelerde bulunmuşlardır [5]. Çehrin Kalesi Tasma Suyu kenarında bulunuyordu. Etrafı bataklık içindeydi Meydana gelen şiddetli çarpışmalardan sonra nihayet muhasaranın otuz üçüncü günü iki lağım patlatılarak surlardan gedikler açıldı. Çehrin zapt edildi. 12 Ağustos 1678'de kazanılan bu zafer ile Ruslara ağır bir darbe vuruldu [6].

Çehrin Seferinde Rusların ve Kazakların yenilmelerinde Kırım kuvvetlerinin hissesi büyük olmuştur. Sefer sonunda akdedilen barışın esasları, Ruslarla Türkler değil, Kırım ile Moskova mümessilleri arasında, Bahçesaray'da akdedilmiş olması ayrıca önemlidir [7]. İki yıl süren müzakerelerden sonra nihayet barış yapılabildi.

7 maddeden ibaret olan ve “Bahçesaray Barışı” adını taşıyan bu uzlaşma Rusya ile ve aynı zamanda Osmanlı Devleti arasında yapılmış olmakla, “İlk Türk-Rus barışı” mahiyetindedir. Maddeleri şunlardır:

1-Mütareke 20 yıl müddetle olup (3 Ocak 1681'den başlayarak) Kırım Hanlığı ile Rusya devlet sınırlarını Dinyeper Nehri tespit edilecekti, Han'a geçen 3 yılın vergisi birden ödenecek ve bundan sonra Mutod yıllık gönderilecekti.

2-Dineper ile Aksu arasında Han ve Türkler hiçbir şehir (kale) yapmayacak ve mültecileri kabul etmeyeceklerdi.

3-Tatarlar, Dinyeper'in her iki tarafta sürülerini otlatabilecekler, Kazaklar da Dinyeper boyunca balık avlamak ve tuz almak için Karadeniz'e kadar gidebileceklerdi.

4-Kiyef, Moskova hükümetinin elinde kalacaktı.

5-Zaporog Kazakları, Çar'a tabii olacaklardı.

6-Çar'ın lakapları tam olarak yazılacaktı. Tatarlar para karşılığında veya mübadele suretiyle salı verileceklerdi.

7-Sultan ve Han Çar'ın düşmanlarına yardım etmeyeceklerdi [8].

Buna göre Rus-Kırım münasebetleri uzun süre bu “Bahçesaray Barışı”na göre tanzim edildi.

Ancak Osmanlı devletin 1683'de Viyana önlerinde yenilmesi, ardından Lehistan'ın ısrarlarıyla Rusya'nın 1686'da kutsal ittifaka dâhil edilmesi bu geleneksel Rus politikasını değiştirdi. Rusya Kırım hanlığının haraçgûzarlığından kurtulmak, böylece müstakillliğini elde edebilmek istiyordu. Büyük devlet sıfatı kazanabilmek için denizlere ulaşmak zorundaydı. Kutsal ittifaka girerek tarihinde ilk defa Avrupalı Hıristiyan devletlerle aynı safta Osmanlıya karşı büyük bir harbe iştirak etmiş olan [9]. Rusya'nın bu ittifak gereği Kırım üzerine saldırmasına karar verilmişti. Knez Vasiliy Vasileviç Goltzin Kazakların desteğinde büyük bir orduyla 1687'de Kırım üzerine yürüdü. Böylece Rusya Osmanlı devletiyle fiilen savaşa girdi. Goltzin ordusuyla birlikte Kırım'a yöneldi ve Kırım'da büyük bir tahribat yaptı. Ordusunda hastalığın çıkması ve Tatarların şiddetli direnmesi karşısında büyük kayıplarla geri çekildi. 1688'de Goltzin Kırım'a yeni bir sefer düzenledi ve Perekop hattına karşı askeri seferlere girişti [10]. Kırımlıların şiddetli karşı koymaları üzerine Rus ordusu geri çekilme kararı aldı.

Harap devam ederken Rus tahtında da önemli değişiklikler yaşandı. Genç, enerjik, gözü kara ve aynı zamanda büyük bir reformcu olan I. Petro Rus tahtına oturdu. Sofia'nın idaresi döneminde Petro, Moskova yakınlarında küçük bir köyde yaşamıştı. Bu sıralarda kendi imkânlarını kullanarak Moskova'daki Alman mahallesinde yaşayan Hollandalı teknisyenlerle münasebet kurmuş ve onlardan gemi yapımı ve denizciliğe dair bilgiler almıştı. 1689'da Rusya'da yapılan darbeye Sofia iktidardan uzaklaştırılmışca, geleceğin büyük Rusya'sını inşa etmeye hazırlanan I. Petro Rus tahtına çıktı. Batılı danışmanlarının teşvikiyle Rusya'yı denizlere ulaştırmaya karar verdi. Rusya'nın ekonomik gelişmesinin önündeki en büyük engel denizlere çıkışının olmamasıydı. Bu yüzden Petro iktidarının ilk yıllarından itibaren deniz ticaretine ve deniz kuvvetlerinin yapılandırılmasına büyük önem verdi. Beyaz denizde Arhangelsk yakınlarında bazı gemi yolculukları tertip etti [11]. Rusya'yı Akdeniz'le buluşturacak olan Karadeniz Petro'yu gün geçtikçe heyecanlandırıyordu.

II. Viyana Kuşatması sonrasında çok sayıda Avrupa ülkesi Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleşerek saldırıya geçti. 1686 yılında Rusya da Kutsal İttifak ülkelerine atıldı. 1687 ve 1689 yıllarında Kırım'a, 1695 ve 1696 yıllarında ise Osmanlılara ait Azak'a saldırıya geçtiler. Kırım'da başarılı olamayan Rusya, Azak'ı ele geçirmeyi başardı[12]. Rusların Azak'a çıkması Ruslar açısından büyük bir öneme sahipti. Osmanlı devletin bu bölgeye hâkim olmasından beri “Türk gölü” olarak bilinen Karadeniz'in bu özelliği tehlike altına giriyordu. Bu başarıyı büyük şenliklerle kutlayan Ruslar, Azak'ı hızla tahkim etmeye başladılar ve Azak denizi kenarında “Taganrog” kalesini kurdular. Osmanlı devleti de, Rus tehlikesine karşı

Kerç boğazında tahkimatlarda bulundu[13]. Karadeniz'in kilidi sayılan Azak'ın kaybedilmesi Osmanlı devletine indirilen ilk büyük Rus darbesi oldu [14]. Osmanlı için Azak'ın kaybedilmesi İstanbul'da büyük bir felaket olarak karşılandı.

Viyana'da başlayan Osmanlı mağlubiyeti, bundan sonraki gidişatın başlangıcı oldu. Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya karşısında Osmanlı kuvvetleri zaman zaman başarılar kazandı fakat bu kısmi başarılar yaşanan felaketlerin seyrini değiştirecek ölçülerde olmadı. 1697 yılında Osmanlı devletinin yaşadığı "Zenta felaketi" savaşın dönüm noktası oldu. Zenta yenilgisiyle Osmanlı devleti, askerlerinin büyük kısmını ve önemli komutanlarını kaybetti. Batıda sevinç ve heyecan yaratan, Osmanlı devletinde de büyük üzüntüye sebep olan Zenta hezimetine Osmanlı kaynaklarında "Zenta seneleri" olarak da ad verilmektedir. Bu felaketten sonra Osmanlı devlet adamları barış yapma temayülü göstermeye başladılar. On altı yıldır devam eden harp, savaşın tüm devletleri yıpratmıştı. Avusturya ve Venedik Osmanlı devleti ile barış yapma taraftarı iken, Rusya ve Lehistan devam etmeyi istiyorlardı. Barışa meyilli olan Avusturya ve Venedik elçilerinin bu yöndeki talepleri Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'ya iletildi. Osmanlı devleti adına Divan tercümanı Aleksandr Mavrokordato'nun elçiler ile yaptığı görüşmede "mevcut durumun olduğu gibi muhafazası" üzerine görüş birliği olunca, imzalanan protokol ile savaş sona erdirilerek barış görüşmelerinin başlamasına karar verildi. Osmanlı devleti, antlaşma görüşmeleri için Osmanlı sınırlarının dışında bir yerde müzakere yapmayı devletin geleneğine aykırı bularak kabul etmezken Avusturya, sulh müzakereleri için Viyana veya Debreçin'in olmasını istiyordu. Bunun üzerine Osmanlı devleti Slankamen'i sulh görüşmelerinin yapılması gereken yer olarak ileri sürdü. Nihayet İmparator Leopold'un önerdiği Varadin ile Belgrad arasında bir yer olan Karlofça üzerinde mutabık kalındı. Antlaşma müzakerelerinde Osmanlı devletini Rami Mehmet Efendi ve İskerletzade Aleksandr Mavrokordato, Avusturya heyetini C. d'Acttingen, C. de Schlick, C. marsingli, Til ve Talman, Lehistan heyetini P. de Possanie Kojeskie Malacowsky, Venedik heyetini Ch. Carlo Ruzzini ve Rus heyetini de elçi Bogdanoviç Voznitsin temsil ettiler. Karlofça konferansında Rusya, Venedik ve Lehistan'ın antlaşma görüşmelerine dâhil edilip edilmeyecekleri ve bu devletlerin Avusturya ile beraber aynı anda Osmanlı devleti ile müzakere edip etmeyecekleri de antlaşma öncesi konuşuldu. Osmanlı devleti bu devletlerin aynı anda ve aynı mekânda antlaşma masasına oturmasına karşı olmasına rağmen bunu da kabul etmek zorunda kaldı. Karlofça'da aracı devlet olarak İngiltere ve Hollanda elçileri de bulunuyordu. Bu şekilde Osmanlı devleti, tarihinde ilk defa Avrupalı devletlerin tavassutunu kabul ediyordu [15].

Karlofça'dan sonra İstanbul'da yapılacak görüşmeler için Çar I.Petro elçisini İstanbul'a göndermiştir. Rus elçisi gemiyle Karadeniz'den İstanbul'a ulaşmıştır. Kumkapı civarında ikamet ettirilen elçi haftada iki gün Vezir Kara Mustafa Paşa'nın Ayasofya civarında olan saraylarında Rami Mehmed Efendi ve tercüman Maurocordato ile bir araya gelerek antlaşma maddelerini müzakere ettiler [16]. Müzakerelerde Ruslar, Gazi ve Şahin Kerman kalelerinin terk edilmesini, esirlerin serbest bırakılmasını, Osmanlı devletine gelen Rus Ortodoks tebaa için dini serbestlik ve Kudüs'e gidip gelen Rus hacıların korunması ve Kerç'in kendilerine verilmesi şartlarını öne sürüyorlardı [17]. Osmanlı devletinin şartı ise işgal edilen yerlerin boşaltılmasıydı. Rusya, Azak ile İstanbul arasında Rus gemilerinin seyrüseferini teklif etti fakat bu Osmanlı murahhaslarınca kabul görmedi. Rusya'nın galip devlet olarak talepleri Osmanlı makamları tarafından kabul görmeyince görüşmeler kopma noktasına geldi. Aslında Çar I. Petro, Osmanlı devleti ile uğraşmanın Rusya'ya bir şey kazandırmayacağını görmüş ve dış politika hedeflerini İsveç üzerine yoğunlaştırmıştı [18]. Osmanlı devletinden antlaşma yapıldığına dair haberler bekliyordu. Antlaşma görüşmelerinin tıkanma noktasına girdiği bir sırada I. Petro ulak olarak Çavuş Jerlov'u İstanbul'a Ukraintsev'in yanına gönderdi. I. Petro, dış politikada daha öncelikli yerler olduğunu düşünüyor ve bu nedenle antlaşma için Ukraintsev'den acele etmesini istiyordu. Jerlov'un gelişinden sonra Ukraintsev müzakerelerdeki tavrını değiştirerek Osmanlı devletinin görüşlerine yakın önerilerde bulundular[19]. Müzakereler altı ay kadar devam ettikten sonra Rusya ile Osmanlı devleti arasında antlaşma sağlandı [20].

14 Temmuz 1700 tarihinde İstanbul'da 30 yıl süreli olarak imzalanan antlaşmanın hükümleri şunlardır [21]:

1. Osmanlı devleti ve Rusya arasında düşmanlık sona ermekte ve bu antlaşma ile dostluk dönemi başlamaktadır. Antlaşmanın süresi bittikten sonra da karşılıklı dostluk içinde ve müzakerelerle bu süre uzatılabilir. Antlaşma iktidar değişikliklerinden sonra da geçerli olacaktır.

2. Özi suyu civarında Rusların işgal ettiği Gazi Kerman, Doğan Kerman, Şahin Kerman ve Nusret Kerman kaleleri yıkılacak ve bir daha buralarda kaleler yapılmamak kaydıyla Osmanlı devletine teslim edilecektir. Ruslar, kale içinde olan asker, cephaneye ve erzaklarını güvenli bir şekilde tahliye edeceklerdir. Rus ve kazak askerleri bu tahliye esnasında etrafa zarar vermeyeceklerdir.

3. Osmanlı devleti Özi – Doğan kalesi arsasında tüccarların geçiş güzergâhı ve kılavuz gemilerin kullanımına yönelik limanları olarak varoş yapacaktır. Yapılacak olan varoş, kale ve kastel şeklinde olmayacak ve askeri gemiler yanaştırılmayacaktır.

4. Azak kalesi ve buna tabi eski ve yeni kasteller ile kasteller arasında olan arazi ve sular Rusya'nın olacaktır.

5. Osmanlı devleti ve Rusya arasında bir mesele olduğu zaman bu karşılıklı olarak çözülecektir. Or kalesinden başlayarak Azak kalesi yakınlarındaki Meviş suyu arasındaki topraklar boş kalacaktır. Özi nehri, civarında Rus hududu içinde kalan Potkal şehrinde Özi kalesine kadar olan Özi nehrinin iki tarafında kalan yerler yerleşime açılmayacaktır. Yıkılan kasteller tekrar yapılmayacaktır. Boş kalması kararlaştırılan yerlerdeki kale ve kasteller yıkılacaktır.

6. Özi nehrinde ve buraya akan küçük nehirlerde ve Meyiş kasteli ile Or boğazı arasında boş kalacak yerlerde ve sularda ve Karadeniz'e yakın yerlerde yatsız ve silahsız gelmek ve gitmek kaydıyla geçim için gerekli odun kesmek, kovan turmak, ot almak, tuz almak, balık avlamak, ormanlarda avlanmak serbest olacak ve bunlardan gümrük ve vergi alınmayacaktır. Kırım ve Or boğazında uygun alanlarda önceden olduğu gibi Or boğazından geçerek gelen hayvanların yayılmasına engel olunmayacaktır.

7. Azak kalesine, Azak ile Kuban arasından on saatlik mesafe kadar bir arazi ayrılarak burası Osmanlı devletinin elinde kalacaktır. Nogaylar, Çerkesler ve Osmanlı devletine tabi olanlar hayvanları otlamak için gelen Rus ve Kazaklara müsaade edeceklerdir. Bu arazide kastel ve kale yapılmayacaktır.

8. Rus tebaası ve Kazaklar, Osmanlı devletine tabi olan Kırım ve Taman'a saldırmayacaklardır. Kazaklar şayka ve kayıklar ile Karadeniz'e çıkmayacaklardır. Kırım hanları, Kalgayları, Nureddinleri ve diğer Tatar grupları antlaşmaya uyacaklar ve Rusya toprağına, Büyük ve Küçük Rusya topraklarına, Özi, Ten ve diğer nehirlerdeki Kazak varoşlarına ve semtlerine, Azak'ta olan varoşlara ve kastellere saldırmayacaklardır. Bunu ihlal edenler cezalandırılacaktır. Çalınan mallar geri iade edilecektir. Rusya bağımsız bir devlet olarak Kırım'a her sene ödediği vergiyi bundan sonra vermeyecektir.

9. Osmanlı devleti ve Rusya ellerindeki savaş esirlerini serbest bırakılacaklardır.

10. Osmanlı devleti ve Rusya arasındaki ticari konular bu antlaşmadan sonra görüşülüp karara bağlanacaktır.

11. İki ülke arasında, Kırım ve Kazaklar arasında bir sorun çıkarsa sınırda görevli paşa, han, sultan ve diğer görevliler tarafından görüşülerek çözülecektir. Büyük meselelerde iki devlet sorunları halledilecektir.

12. Rus tebaasına mensup olanlar ve rahipler ziyaret için Kudüs'e serbestçe gidip gelebileceklerdir. Onlardan vergi talep edilmeyecektir.

13. Rus kapı kethüdasına, Osmanlı devletinde kaldığı süre zarfında diğer devletlere uygulanan prosedüre göre davranılacaktır. Yolculukları için talep edilen yol izni verilecektir.

14. Antlaşma temessükünü alan Rus elçileri ayrıldıktan sonraki altı ay içinde Rus büyük elçisi Osmanlı sınırına geldiği zaman dostane karşılanacak ve tasdik edilmiş antlaşmayı aldıktan sonra ayrılacaktır. Mektuplarda ve tüm yazışmalarda iki devlet hükümdarlarının elkabı yazılacaktır.

İstanbul Antlaşması Rusya'nın Osmanlı devletine karşı kazandığı ilk zaferin belgesidir. Osmanlı devleti Azak denizi çevresindeki hâkimiyetinden vazgeçmek zorunda kaldı. Rusya bununla Azak denizinin yeni efendisi oldu. Azak dolayısıyla Rusya için Karadeniz'e bir yol açılmış oldu. Osmanlı devleti Don nehri mansabında 100 km kadar sahili ve Kuban mansabında da geniş bir sahayı Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Rusya Kırım hanlığına ödemekte olduğu vergiden kurtularak müstakil bir devlet hüviyeti kazandı. Osmanlı'nın hiç de arzu etmediği halde Rusya İstanbul'da batılı devlet sefirleri ile eşit statüde daimi elçi bulundurma hakkı elde etmiş oldu. Hıristiyan ülkelerin o zamana kadar korkulu rüyası olan Osmanlı karşısındaki askerî ve diplomatik zaferi Avrupa'da da tesirini gösterecek ve Rusya bu antlaşmadan sonra Avrupa siyasetinde rol oynamaya başlayacaktır.

Barış antlaşmasının imzalanması münasebetiyle Ukraintsev elçilik raporunu hükümetine gönderdi. Aynı tarihte Amiral Golovin'e yazdığı mektupta Karadeniz'de ticaret meselesini Osmanlı yetkilileriyle görüştüğünü, ancak Osmanlıların bu konuda son derece hassas olduklarını, fikirlerinin asla değişmeyeceğini anladığından, barış antlaşmasına Karadeniz'de ticaret serbestisi ile ilgili maddeyi koymayı başaramadığını yazıyordu [22]. Barış antlaşmasının imzalandığı haberi İstanbul'dan gönderilen Ukraintsev'in yakın akrabası Gur Radionov adlı kurye aracılığıyla Moskova'ya ulaştırıldı. Çar Petro ertesi gün bu sevinçli haberi müttefiki Lehistan kralı II. August ile paylaştı. Barış antlaşmasının yapılması dolayısıyla Moskova'da büyük kutlamalar yapıldı. Artık İsveç harbine dâhil olmak için Petro'nun eli serbestti. Hiç beklemeksizin İsveç'e harp ilan etti [23]. Rusya tarafından elçiliğe gönderilen Tolstoy İstanbul'a atanan ilk Rus elçisi olarak 1714 yılına kadar bu görevde kalacaktır [24].

Rusya, Kırım hanına her yıl vergi ödeyen bir devletti. İstanbul antlaşması ile Rusya bu yükümlülükten kurtuluyordu. Osmanlı devleti, İstanbul Antlaşması'na kadar uluslararası ilişkilerde Rus hükümdarına diğer devletler gibi eşit muamelede bulunmuyordu. Bu antlaşma ile artık Rus çarları diğer ülke hükümdarlarına eş değer tutulacak ve yazışmalarda buna riayet edilecekti. Antlaşmanın en önemli maddesi kuşkusuz Azak kalesinin Rusya'ya verilmesidir. Bu şekilde Rusya Azak denizi civarında geniş bir toprak parçası elde ediyor ve Karadeniz kıyısına ulaşmış oluyordu. Bununla Karadeniz'in bir "Türk gölü" olması özelliği yara almaktaydı. Rusya 1696 yılında Azak'ı aldıktan sonra buraya yerleşmek ve tutunmak için hummalı bir gayretle ilk donanmalarını oluşturmuş bulunuyordu. İstanbul Antlaşması, 1710 yılında Rusya'ya açılan savaşa kadar iki ülke arasında resmi olarak itibar edilen bir antlaşma olmuştur.

Sonuç olarak baktığımızda Rusya Karadeniz de büyük bir avantaj sağlamıştı ve artık İstanbul antlaşmasıyla Karadeniz'e ulaşmıştı. Her ne kadar İstanbul antlaşmasının süresi 30 yıl olsa da her iki devlette bir hesaplaşma içine girmişti. Nitekim Osmanlı Devleti Prut harbiyle Azak'ı geri almıştır. Ve Rus donanmasını da ortadan kaldırmıştır. Anlaşılabileceği gibi İstanbul antlaşması fazla uzun sürmemiştir. 1710 yılında Prut seferinin açılmasıyla antlaşma askıya alınmış oldu ve 1711 Prut ve 1713 yılında imzalanan Edirne antlaşması ile de geçerliliğini yitirmiştir.

Kaynakça:

1. Akdes Nimet Kurat (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.4
2. Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4, Çev. N. Kepçeli, İstanbul 2005. s. 158.
3. Halil İnalcık, "Osmanlı – Rus İlişkileri 1492 – 1700", *Türk – Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1492 – 1992*, Ankara 1992, s. 25 – 35
4. <http://www.tariheyolculuk.org/2012/04/osmanlilarin-basbelasi-kazak-yagmalari.html>
5. Mücteba İlgüreh, "IV Mehmed" maddesi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.II*, İstanbul, 1993, s.67,68.
6. Mehmet Saray, *Türk-Rus münasebetlerini bir analizi*, İstanbul, 1998, s.41
7. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s.234
8. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s.235
9. Akdes Nimet Kurat (1990). *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.11.
10. İvan Kaydanov (1833). *Kratkoe İzlojenie Diplomatii Rossiyskogo Dvora, I*, Sanktpeterburg: s.58-59.
11. George Vernadsky (2009), *Rusya Tarihi*, Çev. Doğan Mızrak-Egemen Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, s.180.
12. http://www.kadimdostlar.com/Buyuk_Osmanli_imparatorlugu_f122/1686_1700_Osmanli_Rus_Savasi_1683_1699_Osmanli_K_t71706.html
13. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, I/III, İstanbul 1964, s.151.
14. Akdes Nimet Kurat (1990). *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.13.
15. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt: 15 - Sayı: 28, Aralık 2012, s.203-204, file:///C:/Users/d%C4%B1lo/Desktop/1700%20%C4%B0stanbul%20ant..pdf
16. Raşit Mehmet (1865). *Tarih-i Raşid*, II, İstanbul, s. 494
17. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. Vecdi Bürün, İstanbul 1991, s. 30
18. Sinan Yüksel, *Kuzey Savaşları Sırasında Rusya'nın Karadeniz'e Yönelik Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt 31, sayı 50, (2012), s. 172 – 173.
19. Fatih Ünal, "Karadeniz'e Çıkan ilk Rus Savaş Gemisi "Krepost" ve Ukraintsev'in İstanbul Elçiliği (1699 – 1770)", *The Journal of International Social Research*, Volume 5 Issue 20, (Winter 2012), s. 237 – 238.
20. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, Ankara 1995, s. 589.
21. Osman Köse, XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Osmanlı*, I, Edit. K. Çiçek – C. Oğuz, Ankara, 1999, s. 538.
22. N. Ustryalov (1858). *İstoriya Tsarstvovaniya Petra Velikogo, III*, Sanktpeterburg: Ekler Kısmı, s.551-552
23. Ukraintsev, V.B. (vd), "Vidayuşiyssya Rossiskiy Diplomat Epohi Petra Velikogo E.İ. Ukraintsev", www.terrahumana.ru/arhiv/10-01/10-01-06.pdf s.36
24. M. Bilal Çelik – İsmail Bülbül, " Peter Andreeviç Tolstoy'un İstanbul Elçiliği (1702 – 1714)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 19, Güz 2008, s. 56.

УДК94(510):930.85
МРНТИ 13.09 13.91

Г.С. Беделова¹

¹ Преподаватель КазНУ им. аль-Фараби
Т.Н. Мухажанова².

² Преподаватель, КазНУ им. аль-Фараби
Г.Е. Сабденова³.

³ Преподаватель, КазНУ им. аль-Фараби
П.Н. Нускабай⁴

⁴ PhD, КазНУ им. аль-Фараби

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО ИМПЕРИИ ЮАНЬ

Аннотация

В XIII-XIV веках император империи Юань Хубилай ханоказывал особое внимание людям искусства, о творчестве которых их просвещенные современники говорили, как о “революции” в искусстве того времени. Культура, в этот период, в том числе живописное мастерство как таковое не исчезло, скорее оно перешло в другое качество, как это случилось с культурой периода Юань в целом. Пора монгольского владычества вовсе не сопровождалась ослаблением высокого духовного напряжения в китайской культуре: когда же ещё, как ни в период смут, войн и внешнего давления культура переживает не только шок, но и предельное духовное напряжение? Правильнее будет сказать, что в монгольское время сложилась новая система приоритетов. Например, станковая живопись периода Юань, претерпев изменения, по уровню концентрации часто действительно уступала своей предшественнице, сунской живописи, так же как она временами уступала в этом отношении своей современнице – буддийской бронзовой пластике, возможно, более адекватно выразившей устремления монгольской эпохи с их качественной новизной.

Ключевые слова: Культура, искусство, империя, империя Юань, монголы, Китай, живопись.

Abstract

G.S. Bedelova¹. ¹Lecturer, al-Farabi Kazakh National University
T.N. Mukhazhanova². ²Lecturer, al-Farabi Kazakh National University
G.E. Sabdenova³. ³Lecturer, al-Farabi Kazakh National University
P.N. Nuskabay⁴. ⁴PhD, al-Farabi Kazakh National University

CULTURE AND ARTS OF THE YUAN EMPIRE

In the era of Mongol rule occurred not only destructions, also residents of a region continued to write literary works in their own languages, engaged in the fine arts, the construction of buildings in the traditional style. Although, of course, the Mongol conquest influenced to their art and appeared in some of the special features. This is especially happened in the era of the Yuan Empire. Kublai Khan, the ruler of the empire Yuan, paid attention to poets and writers, painters and calligraphers, architects, whose work on their enlightened contemporaries said, as a “revolution” in the fine art of the time. Also, the emperor of the Yuan Dynasty was paying much attention to writing, which he saw as a sign of sovereignty in the field of culture.

Purpose of the article to consider the role of Kublai Khan in the cultural construction of the Yuan Empire, as part of a civilization vision of historical processes that is the state and development of culture and art of China during Mongol rule. Research methods are based on many of the source materials, also were involved in the research works of scientists from different countries.

Keywords: Empire of Yuan, Emperor Kublai Khan, art, painting, calligraphy, writing, civilization.

Аңдатпа

Г.С. Беделова¹ ¹ Оқытушы, ал-Фараби атындағы ҚазҰПУ
Т.Н. Мухажанова². ² Оқытушы, ал-Фараби атындағы ҚазҰПУ
Г.Е. Сабденова³ ³ Оқытушы, ал-Фараби атындағы ҚазҰПУ
П.Н. Нускабай⁴ ⁴ PhD, ал-Фараби атындағы ҚазҰПУ

ЮАНЬ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН ӨНЕРІ

XIII-XIV ғғ. Юань империясының императоры Құбылай хан, сол дәуірде өзінің шығармашылығымен елге мәлім өнер адамдарына ерекше көңіл бөлді, оларға қамқорлық көрсетті. Мәдениет бұл кезеңде, соның ішінде көркем өнер жоғалып немесе дамымай қалған жоқ, ол өзінің басқа қырынан көрінді. Мақалада Қытайдағы монғол империясының үстемдігі кезінде қытай мәдениеті рухани құлдырауды бастан кешті деген тұжырымдарға қарсы бірқатар дәлелдер келтірілді. Авторлар ойынша, бүліктерден, соғыстардан және сыртқы қысымнан мәдениет тек соққыны ғана басынан кешірмейді, сонымен қатар барынша рухани күшейеді. Біздің

заманамызға дейін жеткен Юань империясының көркем өнер, архитектура және т.б. мәдениет туындылары, XIII-XIV ғғ. монғол мемлекетінің мәдениетіндегі эстетикалық және стилистикалық ерекшеліктері жөнінде түсінік береді. Мақалада сонымен бірге, Юань мәдениетінің еуропалық мәдениетке тигізген әсері жөнінде де сөз қозғалады.

Түйін сөздер: мәдениет, өнер, империя, Юань империясы, монғолдар, Қытай, көркем өнер

Введение

В XIII-XIV веках монгольский император империи Юань Хубилайхан, как и всечингисиды, оказывал особое внимание поэтам и писателям, художникам и каллиграфам, архитекторам, о творчестве которых их просвещенные современники говорили, как о “революции” в изобразительном искусстве того времени. Некоторые исследователи юаньской культуры обычно с сожалением отмечают, что привнесённое монголами упрощение взглядов и вкусов вызвало утрату былой глубины, основанной на связи например, классической живописи с китайской философией и поэзией. Однако духовный потенциал юаньской культуры всё же очень значителен. Это обстоятельство устраняет право утверждать, что культура, в том числе живописное мастерство как таковое исчезло, скорее оно перешло в другое качество, как это случилось с искусством периода Юань в целом. Поэтому речь может идти лишь об иной принятой в этом искусстве системе однородности и внутренней связи. Пора монгольского владычества вовсе не сопровождалась ослаблением высокого духовного напряжения в китайской культуре: когда же ещё, как ни в период смут, войн и внешнего давления культура переживает не только шок, но и предельное духовное напряжение? Правильнее будет сказать, что в монгольское время сложилась новая система приоритетов. Станковая живопись периода Юань, претерпев изменения, по уровню концентрации часто действительно уступала своей предшественнице, сунской живописи, так же как она временами уступала в этом отношении своей современнице – буддийской бронзовой пластике, возможно, более адекватно выражавшей устремления монгольской эпохи с их качественной новизной.

Что касается изобразительного искусства империи Юань, произведения живописи, скульптуры и архитектуры, которые дошли до наших дней, дают представление об эстетических и стилистических особенностях времени монгольского государства XIII-XIV веков. Говоря о искусстве John Joseph Saunders утверждает, что благодаря францисканцам, у которых были широкие контакты в монгольском дворе, монгольское искусство например повлияло на ДжоттодиБондоне и его учеников. Да так, что Святой Франциск на их картине был изображен в монгольской одежде – “буквально, завернутый в шелк” [1]. О положительном влиянии Чингисхана и его преемников на европейскую культуру, цивилизацию говорит и Jack Weatherford [2].

Методы

Живопись в эпоху Юань. Многие произведения эпохи Юань были созданы мастерами покоренных монголами стран. Среди них портреты юаньских ханов и ханш, найденные в 20-х годах XX века в старом императорском дворце в Пекине. В образах Чингис-хана, Угэдэя, Хубилая и других чувствуется влияние киданьского аристократического портрета. Облик Чингисхана прост и вместе с тем величав, у него задумчивое лицо, плотно сжатый рот обрамлен усами и бородкой. На нем желтоватое замшевое дэли – монгольский халат с косым воротом – и белая меховая шапка [3, 300]. В этих портретах нет золота и драгоценных камней, украшающих головные уборы, нет одежд из парчи и шелка, что характерно для парадных изображений китайских императоров, военачальников минской и цинской династий. Художественная значимость этих портретов заключалась в точной передаче характерных внешних особенностей изображаемых людей, попытке передать характер человека. В этом можно видеть наметившуюся реалистическую направленность в живописи, стремление к чему-то более простому, пусть даже более грубому и примитивному, протест против изощренной утонченности китайской живописи эпохи Сун.

Хотя некоторые китайские историки негативно оценивают влияние Хубилайхана и юаньского двора, отмечая, что его покровительство распространялось только на портретистов и архитекторов. Тем не менее, многие китайские художники имели работу и сотрудничали с юаньским двором. Тому подтверждение труды некоторых европейских исследователей [4; 5, 99-103]. Так же известно о проводившихся выставках произведений китайских живописцев. В эпоху Юань творили такие художники как Чэн Сысяо, Кун Кай, Цянь Сюань, хотя и были настроены критически к завоевателям. Хубилайхан приглашал художников ко двору и даже в правительство, снабжал их всем необходимым для творчества. Симпатией и помощью Хубилайхана пользовались такие знаменитые китайские

художники эпохи Юань, как Чжао Мэнфу (1254-1322), служивший также в военном ведомстве и имевший в Ханбалыке резиденцию, впоследствии ставший президентом юаньской академии Хань-линь. Чжао Мэнфу прославился как живописец, виртуозно изображавший лошадей и монгольских воинов в боевых доспехах, на конях. Его картины, яркие, сочные, выписанные с большой четкостью, пользовались популярностью и отличались простотой, доступностью и большой правдивостью образов. Чжао Мэнфу в своих картинах по большей части использует пейзаж в качестве фона, на котором он с бесконечным разнообразием изображает лошадей в различных ракурсах, плавающих в воде, скачущих на лугу, дерущихся и т.д. [6, 190-202].

Литератор, музыкант и рафинированный аристократ, происходивший из императорской семьи династии Сун, Чжао Мэнфу был величайшим мастером полихромной живописи в манере «тщательной кисти» (гун-би). Созданные им изображения охотничьих сцен и другие произведения жанрового характера (жэнь-у хуа, “живопись фигур”), казалось бы, отвечали настроениям и вкусам эпохи больше, чем монохромные пейзажи или изображения растений, вдохновлённые классической философией и лирической поэзией. Тем не менее, он писал пейзажи, деревья и камни, цветы и бамбук. Китайские знатоки обычно оценивают его произведения в монохромной туши выше, чем полихромные работы. Эта творческая разносторонность как результат личного таланта и, вместе с тем, свидетельство чуткости натуры и образованности – прямых следствий аристократического происхождения, позволила Чжао Мэнфу выступить вдохновителем и отчасти учителем уже для многих своих современников. К его последователям относят “четырёх (великих) художников эпохи Юань” (Юань сы (да) цзя): Ни Цзяня (1301 – 1374), Ван Мэна (1308 – 1385), Хуан Гун-вана (1269 – 1354) и У Чжэня (1280 – 1354) – лучших из почти тысячи живописцев и каллиграфов, работавших в этот период [7, 620-627].

Вкусам монгольской аристократии импонировало творчество еще одного китайского художника, работавшего при юаньском дворе, – Ван Чжэнь-пэна (ок. 1312-1321). Для его произведений характерны повествовательные сюжеты, которые разворачиваются на многометровых горизонтальных свитках. Им присуща графичность, проявляющаяся в тщательной проработке лиц, одежды, архитектурных деталей и окружающего пейзажа, а также яркая декоративность цветового решения [7, 620-627].

Большой интерес представляют живописные произведения, созданные на западе монгольских владений, в завоеванных городах Передней и Средней Азии. Сохранилось значительное число миниатюр XIII-XV веков, в которых проявился очень своеобразный персидско-монгольский стиль. Для ранних миниатюр этого периода характерны прежде всего сюжеты, почерпнутые из повседневной окружающей жизни человека и природы. Таковы, например, миниатюры рукописи “Варка и Гульсах” [8, 83-87], созданные в первой половине XIII века и хранящиеся ныне в музее Топкапу в Стамбуле. На них очень живо и динамично изображены люди монгольского типа, седлающие или объезжающие лошадей. И люди, и животные представлены очень реально в отличие от фона миниатюр, решенного в абстрактно-условной манере.

Весьма большое распространение в юаньское время получает так называемая “живопись ученых” – эстетствующее направление, развившееся еще при Сунах. “Живопись ученых” культивировала изображение отдельных элементов природы, бамбука и т. д. и ограничивала творчество стремлением к охвату лишь самого узкого и глубоко символического круга явлений. К таким художникам относится Ли Кань. Ли Кань – художник и теоретик искусства, создавший развитую эстетику живописи бамбука и автор трактата “Чжупусянлу” (“Книги о бамбуке с подробными описаниями”).

Юаньская живопись одна из наиболее совершенных страниц в истории китайского искусства. Живопись и каллиграфия этой эпохи явили необычайную тонкость, ясность и гармоничность восприятия мира, воплощенную в не имеющих себе равных пейзажах и “живописи бамбука” (хуачжэ) Ни Цзяня, У Чжэня, Хуан Гунвана и Чжао Мэнфу. Эти «четыре великих мастера периода Юань» сумели сочетать в своих творениях танскую ясность, сунскую индивидуальную значительность и техническую виртуозность [9, 285–289].

Результаты

Положение религии и развитие письма. Paul Ratchnevsky в своих трудах характеризует знаменитого предка Хубылай хана Чингизхана, рисует менее славную, но гораздо более реалистичную и человеческую сторону человека, который изменил мир [10]. Так при чингисидах, кроме искусства монгольская знать покровительствовала различным религиям: буддизму, конфуцианству, исламу,

христианству и так далее. О толерантности монголов, в том числе и Хубылай хана говорят и другие исследователи [11, 46-50; 12, 178-198].

В эту эпоху при дворе императора Хубилая выдвигается тибетец Пагба-лама Лодойджалцан (1234-1279), носивший титул “царя веры в трех странах” – Тибете, Монголии, Китае. Его деятельность имела не только религиозный, но и просветительский характер. Им был составлен монгольский алфавит – “квадратное письмо”, в котором использованы элементы тибетского письма. Хотя в это время монголы пользовались уйгурской, тибетской и китайской письменностью, «квадратное письмо» в 1269 году было объявлено государственным официальным письмом в Монгольской империи. Начинает создаваться письменная история монголов, которая, к сожалению, не сохранилась до наших дней, но была широко использована в последующих средневековых исторических сочинениях китайских и персидских авторов. Например, при создании “Сборника летописей” (“Джами’аттаварих”) крупнейший историк XIV века Рашид-ад-дин использовал, помимо персидских источников, сохранившиеся в архиве ильханов части “Золотой книги” (“Алтандевтер”) - официальной истории Чингисхана, его предков и преемников, написанной на монгольском языке. Кроме того, он привлекал сведения, сообщенные ему представителем великого хана при персидском дворе – Болотом Чан-саном [13, 25- 26].

Начиная с XIV века на монгольский язык переводятся произведения индийской, китайской, тибетской, персидской и уйгурской литературы. Среди них “Бодичарья-аватара”, “Банзрагч”, в переводе знаменитого литератора-монаха Чойджи-Осора (XIV в.), “Алтангэрэл” в переводе ламы Шаравсенге (XIV в.), “Субашид”Сакья-пан-Дита Гунгаджалцана в переводе Соном-Гара, “Ачлалт-ном”, излагающее учение Конфуция, и другие.

Наряду с традициями рукописной книги, в Юаньской империи было организовано книгоиздание ксилографическим способом и учрежден специальный комитет, который осуществлял литературные переводы и издания книг.

Дискуссия

Культурные центры империи. По мере развития монгольского государства и сложения социально-административной системы управления политическими, экономическими и культурными центрами империи становились завоеванные города или новые, недавно возникшие на месте ханских ставков и обстраивавшиеся согласно вкусам монгольской знати. Одним из наиболее известных городов был Каракорум - столица монгольского государства в XIII-XIV веках.

Согласно письменным источникам, впоследствии подтвержденным и археологическими данными, Каракорум основан Чингисханом в 1220 году как большой военный центр. Однако всего за пятнадцать лет он превращается в административную и культурную столицу империи [14, 135].

По свидетельству В. Рубрука, побывавшего в Каракоруме в описываемый период, город производил незабываемое впечатление. Помимо великолепного ханского дворца, где находилось знаменитое серебряное дерево – шедевр пленного мастера-торевта Вильгельма Парижского [15, 138-139], и дворцов монгольской знати, в городе было два квартала: ремесленный и торговый. За пределами этих кварталов находились “...двенадцать кумирен различных народов, две мечети... и одна христианская церковь на краю города. Город окружен глиняной стеной и имеет четверо ворот. У восточных продается пшено и другое зерно... у западных продают баранов и коз; у южных продают быков и повозки; у северных продают коней” [15, 146].

В. Рубрук оставил описание не только города, но и ханского дворца, называвшегося Тумэн-амгалан (Десять тысяч лет мира). “Дворец этот напоминал церковь, имея в середине корабль, а две боковые стороны его отделены двумя рядами колонн; во дворце три двери, обращенные к югу”. Перед средней дверью находилось знаменитое серебряное дерево. Возле его “...корней находились четыре серебряных льва, имевших внутри трубу, причем все они изрыгали белое кобылье молоко. Внутри дерева были проведены четыре трубы вплоть до его верхушки; отверстия этих труб были обращены вниз, и каждое из них сделано было в виде пасти позолоченной змеи, хвосты которых обвивали ствол дерева. Из одной из этих труб лилось вино, из другой... очищенное кобылье молоко... из третьей... напиток из меда, из четвертой рисовое пиво... На самом вершине сделал Вильгельм ангела, державшего трубу... А на дереве ветки, листья и груши были серебряные... Сам хан сидит на возвышенном месте с северной стороны, так что все его могут видеть. К его престолу ведут две лестницы: по одной подающий ему чашу поднимается, а по другой спускается. С правого от него боку, то есть с западного, помещаются мужчины, с левого – женщины. Дворец простирается с севера на юг” [15, 138-140].

Раскопки, проведенные в Каракоруме, частично подтвердили, частично дополнили сообщения письменных источников. Здания возводились из хорошо сформованного и обожженного кирпича. Они были оборудованы отопительными системами, при которых дымовые каналы проходили под полами помещений или под лежанками.

При раскопках на месте ханского дворца было обнаружено, что он выстроен на искусственно возведенной платформе. Его площадь достигала не менее 2475 кв.м. Внутреннее пространство разделяли на семь нефов 72 столба-колонны. Дворцовый комплекс Каракорума свидетельствует о появлении и разработке зодчими архитектурной композиции типа “гунн” еще в XIII веке [16, 76-100].

Каракорум просуществовал около 300 лет, из которых 32 года был столицей империи. После падения империи Юань в 1368 году город был разгромлен китайскими войсками. Впоследствии делались попытки его возродить, но никогда более Каракорум не достигал прежнего величия.

Кроме Каракорума, существовал целый ряд других городов, в которых были дворцы, административные и храмовые постройки. Среди них – город на реке Хир-хире в Забайкалье.

На примере Хирхиринаского городища можно видеть, что не только коханские ставки превращались в города-центры экономической и культурной жизни Монгольской империи. Представители родовой знати, уже не удовлетворяясь строительством временных полукочевых ставок, возводили пышные дворцовые усадьбы. Яркий пример резиденции монгольской знати юаньской эпохи - так называемый Кондуйский городок, находящийся в Забайкалье между реками Кондуй и Барун-Кондуй - притоками реки Уру-люнгуи (примерно в 50 км к северу от Хирхиринаского городища) [17].

Кондуйский городок значительно отличался характером своих построек от Хирхиринаского, где находились укрепленная цитадель, ремесленные кварталы и так далее. В Кондуйском городке основу архитектурного комплекса составлял дворец с павильонами и бассейном. Кондуйский дворец имел большое сходство с дворцом Угэдэя в Каракоруме.

Сравнивая дворец в Кондуйе и дворец Угэдэя в Каракоруме, следует отметить более развитый архитектурный стиль первого и, следовательно, его более позднее происхождение по сравнению с комплексом Каракорума. Однако гибель того и другого, вероятно, пришлась на одно и то же время - конец XIV века, когда с падением Юаньской империи в огне кровавых смут погибали не только дворцы, но и целые города на территории империи [17,369].

Касааясь вопроса о строительстве и архитектуре Монголии XIII-XIV веков, следует упомянуть и о городах-поселениях, возникавших на землях, вошедших в состав монгольского государства. О причинах их появления убедительно высказался Л. Р. Кызласов: “Для того, чтобы закрепиться в беспокойных северных тылах возникающей Монгольской империи, завоеватели не только уничтожали и высылали непокорных жителей, но уже в начале XIII в. стали вести политику насильственной колонизации этих территорий. Эта политика преследовала две основные цели: нейтрализовать местных жителей и создать базы для снабжения монгольских армий хлебом и изделиями ремесленников... Так появились здесь при монголах, уже в самом начале XIII века, города, поселки и хутора земледельцев” [18, 72-80].

Много подобных поселений было основано на территории современной Тувы. Среди них наиболее интересен город Дён-терек, что по-тувински значит “тополь на бугре”. Этот город расположен на трех древних островах реки Элегест. Город существовал сравнительно короткий срок, в первой половине XIII века. Его памятники сохранили прекрасные образцы архитектурного декора и скульптуры высокого мастерства. Это был торговый центр, о чем свидетельствуют найденная привозная китайская керамика, фарфор и селадоны XI-XII веков.

Кроме земледелия и ремесла, местные жители занимались разработкой полезных ископаемых и строительного материала. При остатках металлургических мастерских найден кокс, выжженный из элегестинского угля; металлурги использовали руды, добывавшиеся в рудниках Тувы [18, 38].

На территории современной Тувы, помимо города Дён-терек, обнаружен целый ряд подобных городов: Могойское, Межегейское, Элегестское городища и другие. Для них была характерна одна общая черта - отсутствие крепостных стен. Эта странная на первый взгляд для средневековой архитектуры особенность находит объяснение в сообщении Марко Поло: “Во всех областях Китая и Мангии в остальных его (хана Хубилая) владениях есть довольно предателей и неверных, готовых возмутиться, а потому необходимо во всякой области, где есть большие города и много народа, содержать войска; их располагают вне города, в четырех или пяти милях; а городам не позволено иметь стены и ворота, дабы не могли препятствовать вступлению войск... Так взнуданные народы остаются спокойны и не возмущаются” [14, 280].

Во время правления монгольской династии Юань не только строились города, ставки, дворцы ханов, но и возводились храмы. Например, Хубилай-хан воздвиг в Даду(Пекин) ряд храмов, посвященных памяти предков: Есугэя, Чингиса и Угэдэя.

Для удовлетворения потребности в строительных материалах около Даду работали камнерезные и деревообрабатывающие мастерские, были заложены печи по обжигу керамики, где работали ремесленники разных национальностей.

Заклучение

Кроме городов и селений, в империи в эту эпоху было выстроено немало других сооружений: дорог, мостов, оборонительных валов и так далее. Сохранился крепостной вал протяженностью около 600 км от Баян-Адарга-сомона Хэнтэйского аймака до реки Ган. Местные араты до сих пор называют его Чингисовой крепостью. Такой же вал есть и в Южной Монголии. К сожалению, памятников архитектуры и градостроительства XIII-XIV веков сохранилось очень мало, большая часть была разрушена после падения юаньской династии в 1368 году.

Итак, подводя итоги можно сказать, что очень своеобразный стиль живописи XIII-XIV веков не погиб вместе с рухнувшей империей чингисидов. Он продолжал развиваться и нашел отражение в произведениях собственно монгольского искусства более позднего времени. Но в целом, дальнейшее развитие культуры и искусства монголов было замедлено в связи с теми средневековыми смутами и междоусобицами, которые характерны для империи второй половины XIV-XV веков, периода так называемых “малых ханов”.

Literature

1. John Joseph Saunders, 2001. *The History of the Mongol Conquests*. Philadelphia University of Pennsylvania Press, pp: 275.
2. Jack Weatherford, 2004. *Genghis Khan and the Making of the Modern World*. New York. Crown Publishers, pp: 312.
3. Wang Yao-t'ing, 2005. *Die Darstellung der mongolischen Herrscher in der chinesischen Malerei der Yuan-Dynastie*. Dschingis Khan und seine Erben. Bonn/München, pp: 298-411.
4. Jutta Frings, Claudius C. Müller, 2005. *Dschingis Khan und seine Erben: Das Weltreich der Mongolen*. Ausstellung, 16. Junibis 25. September 2005, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 26. Oktober 2005 bis 29. Januar 2006, Staatliches Museum für Völkerkunde, München. München. GmbH, pp: 432.
5. Michael Burgan, 2009. *Empire of the Mongols*. New York. Chelsea House, pp: 160.
6. Watt, James C.Y., 2010. *The World of Kubilai Khan. Chinese Art in the Yuan Dynasty*. N-Y-London, pp: 190-202.
7. Кравцова М. *История искусства Китая*. СПб., 2004. 960 с.
8. Губер Г., Фитце Н. *Персидско-монгольский художественный стиль как пример культурного влияния монгольских кочевников на оседлый народ*. - В сб.: *Роль кочевых народов в цивилизации Центральной Азии*. Улан-Батор, 1974.
9. Белозёрова В.Г. *Искусство китайской каллиграфии*. М., 2007. 481 с.
10. Paul Ratchnevsky, 2005. *Genghis Khan: His Life and Legacy*. Oxford. Blackwell, pp: 336.
11. Karénina Kollmar-Paulenz, 2011. *Die Mongolen: Von Dschingis Khan bis heute*. München. CH Beck, pp: 129.
12. W.B. Bartlett, 2012. *The Mongols: From Genghis Khan to Tamerlane*. Amberley Publishing, pp: 279.
13. Рашид-ад-дин. *Сборник летописей: пер. с перс./ред. и примеч. А.А. Семенова*. Т. 1. Кн. 1. М.-Л., 1952. 221 с.
14. Книга Марко Поло. *Пер. со старофранц. Минаева И.П., вступ. статья Магидовича И.П.М.*, 1956.
15. Карпини П. *История монголов*. Рубрук В. *Путешествие в восточные страны*. Пер. А.И. Малеина. - СПб., 1911.
16. Дмитриев С.В. *К вопросу о Каракоруме // Общество и государство в Китае*. Вып. 39. 2009. С. 76 – 100
17. Доронин Б.Г. *Столичные города Китая*. - СПб., 2001. 117 с.
18. Кызласов Л.Р. *Городская цивилизация Срединной и Северной Азии*. - М.: *Восточная литература*, 2006. 360 с.

УДК 32:001.12/.18

ВАК 23.00.01, 01.00.10

Е.О. Кенжебеков¹

*¹Магистрант 2 курса факультета востоковедения КазНУ им. Аль-Фараби
г. Алматы Казахстан*

ПОЛИТИКА «МЯГКОЙ ВЛАСТИ» ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОМ КУРСЕ АБДУЛЛЫ ГЮЛЯ И РЕДЖЕПА ЭРДОГАНА

Аннотация

В статье описывается роль главных политических лидеров Турецкой Республики Реджепа Эрдогана и Абдуллы Гюля, делается краткий биографический экскурс, анализируется место политических деятелей в управлении страны, а также рассматривается активная внешняя политика Турции. Кроме того, делается акцент на то, что политика «мягкой силы» современной Турции может быть опасна для России. Кроме этого, опасность такого рода «мягкой власти» стоит и перед Украиной, в связи с ростом в последние годы крымско-татарского сепаратизма. Прежде всего, необходимо отметить, что Турция, играя такой силой, может весьма далеко зайти по отношению к исламизации страны. Приводя факты, подтверждающие это событие, можно заключить, что этот процесс идет весьма активно и уже давно покинул мирное русло. Делается умозаключение, что политика «мягкой силой», с весьма спорной безопасностью, в любой момент может перейти в политическую и военную силу.

Ключевые слова: политические лидеры, доктрины, «холодная война», «мягкая сила», «пантюркистский» проект.

Түйіндеме

Е.О. Кенжебеков¹

*¹Аль-Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану Факультетінің 2 курс магистранты
Алматы қ, Қазақстан*

АБДУЛЛАХ ГЮЛ МЕН РЕДЖЕП ЕРДОГАНЫҢ СЫРТКА САЯСАТЫНДАҒЫ «ЖҰМСАҚ ҚУАТЫ» САЯСАТЫ

Бұл мақалада Түркия Республикасының Реджеп Тайип Эрдоган және Абдулла Гүл сынды басты саяси лидерлердің рөлі, өмірбаяны туралы қысқаша түсінік беріледі. Саяси қайраткерлердің елді басқараудағы рөлі талданады, Түркияның сыртқы саясаты қарастырылады. Сонымен қатар, Түркияның «жұмсақ күш» саясатының Ресей үшін қауіптілігі дәлелдер келтіру арқылы талданылады. Соңғы жылдары Қырым-татар сепаратизмінің артуына байланысты «Жұмсақ күштің» қауіптілігі Украинаға да қатысты болып отыр. Ең алдымен айта кететіні, осындай саясатты ұстанған Түркия елді исламдандырудан алыстап кетуі мүмкін. Нақты дәлелдерге сүйене отырып бұл үрдіс елде белсенді түрде атқарылып жатқандығын айтуға болады. Қауіпсіздігі күмәнді «Жұмсақ күш» саясаты кез келген уақытта саяси және әскери күшке айналып кетуі мүмкін деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: саяси көшбасшылар, «доктрина», «қырғи-қабақ соғысы», «жұмсақ күш», «пан-түркі» жобасы.

Annotation

Kenzhebekov E.O.¹

¹ Master of 2 course of the Faculty of Oriental Studies KazNu. Al-Farabi

POLICY OF «SOFT POWER» IN FOREIGN POLICY OF ABDULLAH GUL AND RECEP ERDOGAN

The article describes the role of the main political leaders of the Republic of Turkey Recep Erdogan and Abdullah Gul, a brief biographical excursion is made, the place of political figures in the country's administration is analyzed, and active foreign policy of Turkey is also considered. In addition, emphasis is placed on the fact that the "soft power" policy of modern Turkey can be dangerous for Russia. In addition, the danger of this kind of "soft power" is also in front of Ukraine, in connection with the growth in recent years of Crimean-Tatar separatism. First of all, it should be noted that Turkey, playing such a power, can go very far towards Islamization of the country. Citing facts confirming this event, we can conclude that this process is very active and has long since left the peaceful channel. It is concluded that the policy of "soft power", with a very controversial security, at any time can go into political and military power.

Keywords: political leaders, doctrines, "cold war", "soft power", "pan-Turkic" project

Характеризуя роль двух главных политических лидеров Турции нашего времени, нельзя не остановиться на условиях их прихода к рычагам политического управления в стране. Абдулла Гюль,

представитель Партии права и развития, стал премьер-министром лишь для того, чтоб отменить поправку, которая закрывала Реджепу Эрдогану доступ к высшим постам в стране. Поэтому Эрдоган не мог баллотироваться от своей партии самостоятельно. Пришедший на пост в начале ноября 2002 года Гюль первым делом отменил эту поправку и уже 14 марта 2003 года премьером стал Эрдоган – реальный лидер партии и ее делегат в управление страной. Гюль довольствовался постом первого вице-преьера и министра иностранных дел. Они составили своего рода властный тандем, который и определяет политический курс турецкого государства вплоть до настоящего времени. С марта 2003 года внешнеполитический курс Турции подвергся резкой переориентации на европейские международные организации, на членство в ЕС. Вместе с тем, Гюль заявил, что ни в коем случае не планирует отказываться от традиционных направлений внешней политики – на Ближнем Востоке и в тюркских странах и территориях Центральной Азии и Закавказья. Многие организации, аналитики и политические деятели называли его исламистом [1].

Когда премьер-министр Эрдоган объявил, что Гюль будет участвовать в президентской гонке 2007 года. Это вызвало бурный протест радикально настроенной республиканской общественности, что и привело в итоге к широкомасштабным протестным выступлениям. Главным требованием выступавших было сохранение кемалистского идеала институционального атеизма даже в условиях преобладания ислама в религиозной жизни общества. Гюль снял свою кандидатуру, но вскоре был избран уже парламентом. Так верхушка турецкого общества успокоилась, что обозначило переход к современному этапу существования политической доктрины «мягкой власти».

Главным адептом этой доктрины является Реджеп Тайип Эрдоган, он родился в 1954 году. Рассмотрение биографии этого великого политического деятеля заслуживает отдельного монографического исследования, поэтому мы остановимся здесь лишь на ключевых моментах, оказавших, как нам кажется, наиболее серьезное влияние на становление мировоззрения Эрдогана. Выходец из грузинской семьи, он получал первое образование в школе имамов в Касимпаше, пригороде Стамбула. В университетской полупрофессиональной футбольной команде он сошелся с большой антикоммунистической группой, Турецким Народным Студенческим Союзом. Позже он возглавил одно из подразделений Бей-оглу, молодежного крыла радикальной исламистской организации. Будучи сторонником мятежа 1980 года, он был надолго лишен права политической деятельности на высшем уровне, что, однако, не помешало ему быть мэром Стамбула в 1994-1996 годах. В 1998 году он был арестован из-за того, что его партия подверглась подозрениям в попытке поставить под сомнение светский строй в Турции. На свободу он вышел спустя год, и тут же начал стремительное политическое восхождение.

В 2002 году он основал новую политическую партию – Партию справедливости и развития [2]. Эта партия выигрывает выборы и путем описанной выше рокировки Эрдоган получает пост премьер-министра. Какую же внешнюю политику он проводил и проводит на этом посту?

Важно понять, что главная роль все равно отводится сотрудничеству с ЕС и НАТО. Эта традиция идет еще со времен «холодной войны», когда Турция во многих вопросах была адептом внешнеполитических решений США. Важным свидетельством того, что в условиях такой внешнеполитической ориентации, турки могут пожертвовать даже интересами своих единоверцев, является широко-масштабное участие турецких войск в операции в Афганистане, где Турции была отведена ключевая роль в логистике и стратегической подготовке военного вторжения [3].

Однако нельзя назвать такое следование за США безоглядным: Турция никогда не забывала о Геополитике, как о непреложном условии полноценного и безопасного для самих себя проведения в жизнь политики мягкой власти. Турция стремится наладить нормальные отношения со всеми своими соседями (включая Сирию и Иран), считая, что только в безопасном и невраждебном окружении можно строить активную внешнеполитическую линию. С другой стороны, контакты с такими странами, которые занимают важное место в «оси зла», играют важную роль фактора давления на европейских и заокеанских партнеров. Многие западные обозреватели даже беспокоятся о том, что Турция в перспективе может отказаться от столь трудных для достижения идей полноценной евроинтеграции.

Есть у современной внешней политики Турции и своя научная доктрина. Ее автором является Ахмет Давутоглу (р. 1959) – бывший внешнеполитический советник премьер-министра и президента, ныне – министр иностранных дел Турции, политолог и глобалист мирового масштаба. Его главная мысль, главная цель, которая, по его мнению, должна стоять перед политикой Турции в

настоящее время – планомерное наращивание турецкого влияния на Ближнем Востоке. Чтобы глубже оценить его позицию по данному вопросу, необходимо рассмотреть его книгу, его главное академическое исследование “Strategic Depth”, увидевшее свет в 2001 году.

По мнению аналитиков, глубоко ошибочно называть доктрину Давутоглу нео-османизмом. Этот термин может быть применен лишь в какой-то степени к внешнеполитическим акциям первых лет правления Тургута Озала, а воззрения Давутоглу несколько более многофакторны. Давутоглу – первый ученый новейшего времени, кто возводил в своих работах Турцию в ранг не региональной силы, а великой, центральной державы. Турецкое влияние, в том числе и посредством инструментария «мягкой власти» должно распространяться с учетом того, что эта страна является ближневосточной, балканской, кавказской, центральноазиатской, каспийской, средиземноморской и черноморской державой. Давутоглу принципиально отвергает взгляд на Турцию как на инструмент посредничества, мост между миром Запада и миром ислама, считая, что такая дефиниция неизбежно будет принижать собственную турецкую роль во внешней политике региона и мира [4].

В отношениях с ближайшими соседями Давутоглу является последовательным сторонником доктрины “zero problems program”. Он, кроме того считает, что эффективная внешняя политика совершенно невозможна без внутреннего спокойствия. Следует подчеркнуть, что своими целями Давутоглу объявлял нормализацию отношений с Сирией, Ираком, Ираном, Арменией, Грецией, т.е. с теми, кто раньше был, мягко говоря, не первым гостем в турецком МИДе. Давутоглу является ведущим кабинетным стратегом современной Турции, дает подробные дипломатические инструкции официальным лицам. Однако необходимо рассмотреть, какие из его идей и как проводятся на практике, уделив особое внимание опыту применения правительством Эрдогана «мягкой силы».

Как считают современные политологи, столь активной внешней политикой Турция Эрдогана обязана, прежде всего, трем основным факторам: бурному экономическому росту Турции в последние годы (ВВП этой страны достиг одного триллиона долларов, доходы на душу населения выросли втрое), фундаментальным сдвигам в политическом ландшафте страны, где уже почти десять лет доминирует Партия справедливости и развития, и серьезному переосмыслению внешнеполитических приоритетов [5].

Наиболее важным положением теоретических исканий Давутоглу, которое находит полное понимание у Эрдогана, является стремление, в погоне за евроинтеграцией, постепенно покидать внешнеполитическую орбиту США. Это вовсе не означает, что Турция должна стать противником влияния Запада в регионе, однако политику при Эрдогане постигла серьезная диверсификация. В рамках этой диверсификации нельзя не заметить тех шагов, которые в рамках политики «мягкой власти» перечеркивают представление о Турции, как о марионетке Запада.

Речь идет, во-первых, о политике Турции по отношению к Абхазии и Южной Осетии. Турция, сославшись на Конвенцию Монтрё, отказалась пустить военные корабли западных держав в Чёрное море, и, хотя и не признала новые государства, но и не осудила публично их создание.

Именно в контекст рассматриваемой нами «мягкой силы» может быть вписана турецкая концепция «Кавказская платформа стабильности и сотрудничества», в рамках которой Турция приняла на себя излюбленную роль арбитра, роль «игрока над схваткой». Из этой концепции исходит и стремление Эрдогана достичь примирения с Арменией. В этом направлении его правительство, которое поначалу подвергалось многочисленным обвинениям в исламизме, предприняло уже ряд значительных шагов, невозможных ранее. 21 февраля 2008 года Абдулла Гюль поздравил с избранием своего новоиспеченного визави Сержа Саргсяна и выразил надежду на то, что с новым лидером отношения будут построены в духе конструктивного взаимовыгодного диалога. Два президента виделись в Швейцарии и даже подписали протоколы о нормализации дипломатических отношений, которые, впрочем, не были ратифицированы парламентами ни первой, ни второй страны [6].

А конституционный суд Армении впоследствии даже признал их не соответствующими армянской конституции. Тем не менее, именно на кавказском направлении достигнут весьма ощутимый прогресс именно с точки зрения «мягкой силы» - авторитета и культурного господства. Турция смогла продемонстрировать консервативно настроенным европейцам, что «новые османы» никоим образом не похожи на «старых», а для Эрдогана главным приоритетом остается не жесткая, а именно «мягкая сила».

Однако направление этой силы многими ставится под сомнение. Так, крупный российский политолог и геополитик Александр Дугин уверен, что «пантуранистский», «пантюкистский» проект

есть очередная замаскированная авантюра ЦРУ. Суть ее – ослабить влияние России в Передней Центральной Азии и на Ближнем Востоке. Высказывается серьезная обеспокоенность и относительно других направлений мягкой исламизации – культурного воздействия на мусульман прилежащих государств, в том числе России.

Здесь, помимо учения Даватоглу, Эрдоган вооружен в идеологическом плане еще более продуманным теоретическим базисом – теориями межкультурного диалога Фетхуллага Гюлена. Весьма интересное мнение высказывается руководителем Национального конгресса Курдистана в России Джемалом Денизом. Он считает, что «средствами и проводниками «мягкой исламизации» служат турецкие школы, курсы турецкого языка, исламские университеты» [7].

Однако проводя данное исследование, мы не считаем, что стоит связывать доктрину современного пантюркизма Эрдогана с внешнеполитическими интересами США. Напротив, суть современной мягкой силы – и это один из главных выводов настоящего исследования – ее суверенность, ее приверженность интересам самой Турции, а не какой-либо силы вне ее. Это, вне всякого сомнения, следует считать достижением Реджепа Тайипа Эрдогана.

Однако никому не стоит заблуждаться насчет «мягкости» этой силы. Эрдоган понимает, что, чем свободнее будет его политика от американского влияния, тем выгоднее будет каждая его внешнеполитическая акция для будущего самой Турции. Проще говоря, ему гораздо выгоднее и гораздо интереснее, распространять влияние в своих интересах, а не в американских. И вот уже ареал этого влияния должен настораживать того, кто не хочет встретить в лице «мягкой» Турции серьезного внешнего врага. В данном разделе исследования мы применим сравнительно-политологический метод, и покажем на примере разных регионов мира, насколько велики различия между декларируемыми и реальными внешнеполитическими планами и методами Турции. Так, осторожным и едва ли не угодным всему существу выглядит турецкая программа, изложенная в выступлении президента Турции в Институте международных стратегических исследований в Стамбуле [8].

Президент Турции заявил, что внешнеполитические приоритеты остаются неизменными, основываясь на принципе Ататюрка – «Мир в стране, мир за рубежом». В соответствии с этим, Турция «продолжает проводить многовекторную, ответственную и этичную внешнюю политику». Фактически одновременно с этим, Эрдоган заявил, не стесняясь в выражениях, что бывший президент мусульманской Боснии Алия Изетбегович (1925-2003) оставил ему и Турции «Боснию в наследство» [9], вызвав тем самым бурю негодования даже среди населения самой Боснии, не говоря уже о международных организациях.

Можно списать это на политиканство и демагогию, однако, Эрдогану прекрасно известно, насколько слабая Босния была и будет зависима от своих покровителей, будь то Турция или США. Гюль в том же заявлении отметил с удовольствием, что его страна совершает решительные шаги в направлении транспарентности и уважения права национальностей на развитие национальной культуры. В то же время о том, насколько принцип уважения к религиозному суверенитету соблюдается на практике, может свидетельствовать хотя бы та политика, которую Турция предпринимает по отношению к мусульманам Болгарии и Крыма. Сегодня якобы независимый главный муфтият мусульман Болгарии превращен в неформальный центр влияния на всех мусульман этой страны (даже этнических болгар-помаков и цыган), всецело контролируемый Турцией. Протурецкие исламисты Болгарии и не пытаются скрывать этот факт. Глава Высокого совета муфтий Болгарии открыто ссылается в СМИ на времена турецкого халифата, когда кандидатуры религиозных руководителей должны были получить одобрение Стамбула. Под диктовку Анкары муфтият пытается вовлечь государство в конфликт с мусульманами, провоцируя как одну, так и другую сторону [10].

Итак, религиозные инструменты сейчас используются совершенно открыто и в качестве инструмента «мягкой силы», хотя прямо заявляется едва ли не об обратном. Нам кажется, что вряд ли воспитанные в традициях секулярности турецкие лидеры грезят о возрождении Халифата под Зеленым Знаменем над Стамбулом. По факту, об этом и говорил Даватоглу, предрекая, что «строительным материалом для воздушных замков «турецкой мечты» послужит турецкое и мусульманское население Балкан, Черноморского региона и Кавказа (крымские татары, гагаузы, аджарцы, турки-месхетинцы)».

В целом, этот аспект применения «мягкой силы» отправляет нас к временам Озала, когда Турция стремилась брать под крыло униженных и оскорбленных под маркой помощи братьям по вере – а потом добиваться через это собственных внешнеполитических целей. Итак, рассуждая о

риторике т.н. «мягкой силы», все же не следует забывать, насколько опасным может быть ее разрушительный потенциал.

Здесь следует сказать несколько слов о том, чем политика «мягкой силы» современной Турции может быть опасна для России. Прежде всего, необходимо отметить, что Турция, играя такой силой, может весьма далеко зайти по отношению к исламизации страны в последние годы. Этот процесс идет весьма активно и уже давно покинул мирное русло. Фактов, подтверждающих это – масса. Это и создание тюремных джамаатов – общин русских мусульман за колючей проволокой. Существование таких общин подтверждено и со стороны «официального», мирного мусульманства, и со стороны экстремистов [11]. Это и показательное, выходящее за любые рамки празднование праздника Курбан-Байрам в русских городах.

Недавно Казань была потрясена очередным автопробегом членов террористической организации «Хизб-ут-Тахрир аль-Ислами» («Партии освобождения ислама»), в котором приняло участие около 20 автомобилей, выстроившихся в колонну. На каждую машину был прикреплен флаг террористической организации. Демонстративная уличная акция была связана с освобождением из мест заключения «брата» – кого-то из исламистов, задержанных по подозрению в причастности к экстремистским группировкам [12].

Это при том, что президент Татарстана Минниханов постоянно утверждает, что в его регионе «скорее сосулька на вас упадет, чем ваххабит нападет». Эти факты свидетельствуют сразу о двух грозных тенденциях: во-первых, исламское общественное движение в России становится все более обширным и популярным, а во-вторых – оно все чаще приобретает радикальные, агрессивные формы. На этом и могут сыграть турецкие эмиссары. Если отпадение Татарстана представляется маловероятным и, хотя и малоприятным, но все же отнюдь не фатальным сценарием, то их активность на Северном Кавказе с его традиционной турбулентностью и напряженностью ситуации может многим стоить дорого. Именно поэтому никого не должна обманывать паточка речей Гюля, внимание следует обратить на практику, а она – не может не настораживать. Кроме этого, опасность такого рода «мягкой власти» стоит и перед Украиной, в связи с ростом в последние годы крымско-татарского сепаратизма.

Вторым комплексом проблем, связанных с весьма спорной безопасностью политики «мягкой силы», является то, что она в любой момент может перейти в политическую и военную силу. Более того, заявления о возможности такого сценария развития событий были неоднократно озвучены, в том числе и самими организаторами турецкой внешней политики.

Протицируем Реджепа Эрдогана: «Мягкая сила, не подкреплённая силой устрашающей, останется только лишь пустым словом». Само собой, что Эрдоган любит поиграть словом, любит эпатаж; чего стоит лишь его публичное признание о том, что он стремится в ШОС, а ЕС ему уже вроде бы и не нужен. ««ЕС хочет забыть о нас, но стесняется об этом сказать. Вместо того, чтобы морочить нам голову, нужно было бы открыто это признать. Вместо того, чтобы заниматься своими делами, мы тратим время на бесполезные переговоры с ЕС. Когда дела идут так плохо, я, как премьер-министр 75-миллионной страны, должен искать другие пути. Вот почему я недавно сказал г-ну Путину: «Возьмите нас в Шанхайскую пятёрку, если вы согласитесь это сделать, мы попрощаемся с ЕС. Шанхайская пятёрка лучше и гораздо сильнее, чем ЕС».

В этом высказывании редкая концентрация позы, лжи и лицемерия – во-первых, Эрдоган прекрасно понимает, насколько деятельность в ЕС полезнее, нежели деятельность в рамках ШОС.

Во-вторых, политическая элита, от которой не может полностью эмансипироваться ни один современный политик, ни за что не даст ему просто так перечеркнуть мечту поколений турок – членство в Европейском союзе.

В-третьих, переговоры о вступлении в международные организации никогда не начинаются с истерических заявлений, они могут быть начаты в тиши кабинетов, если только это не сотрясение воздуха, с наивным расчетом на то, что западные «партнеры», решающие вопрос о том, быть ли Турции в ЕС или не быть, испугаются столь резкой переориентации малоазиатской державы на Россию. Это представляется маловероятным, равно как и сама возможность такого рода переориентации.

Приводя факты, подтверждающие это событие, можно заключить, что этот процесс идет весьма активно и уже давно покинул мирное русло. Делается умозаключение, что политика «мягкой силы», с весьма спорной безопасностью, в любой момент может перейти в политическую и военную силу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Turkey must have secular leader* // *BBC News*, 24.4.2007.
2. *Erdogan becomes Prime Minister of Turkey* // *Voice of America*. 23 March 2003.
3. *Kanbolat, H. Turkish opening for NATO: Ambassador Hüseyin Diriöz* // *Today's Zaman*, 26.6.2010.
4. *Grigoriadis, I.N. "The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy"* // *Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP)*. (April 2010). P.8
5. *Маркедонов С.И. Мягкая сила новых османов* // *Армения сегодня*, 02.07.11.
6. *Turkey says Armenian top court's ruling on protocols not acceptable* // *Today's Zaman (Istanbul)*. January 20, 2010.
7. <http://topwar.ru/24260-turciya-k-chemu-privedet-myagkaya-sila.html>.
8. <http://www.iimes.ru>.
9. <http://muslem.ru/реджен-майун-эрдоган-босния-и-боснийц/>.
10. <http://www.yerkramas.org/2013/02/08/neoosmansкое-menyu/>.
11. <http://www.kavkazcenter.net/russ/content/2012/11/07/94191.shtml>
12. <http://www.regnum.ru/news/fd-volga/tatarstan>

УДК УДК 94(5)+323(5)
МРНТИ 03.01.21

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Жаркынбаева Р.С.¹

¹ д.и.н., проф. КазНУ им.аль-Фараби

Мийманбаева Ф.Н.²

²к.и.н., доцент КазНУ им.аль-Фараби

Абдирайымова А.С.³

³к.и.н., доцент КазАТК им.М.Тынышпаева

Аннотация

В статье рассматриваются особенности социально-экономического развития Кыргызской Республики в годы независимости. Уделяется внимание процессам радикального реформирования для перехода к рыночной экономике и особенностям экономического развития страны, формированию многоукладной экономики. Поскольку переход к рыночной экономике был невозможен без усиления частной собственности, на первый план встал вопрос о собственности и развитии частного сектора. частный сектор Кыргызской Республики сосредоточен на всего лишь нескольких направлениях деятельности, причем занятость сосредоточена, преимущественно, в неформальном секторе. В то время как экспорт страны и товары с добавленной стоимостью сконцентрированы в металлах и минералах (в частности, в золоте), занятость сосредоточена в трудоемких областях – таких как сельское хозяйство, швейное производство и розничная торговля.

Ключевые слова: Модернизация, Центральная Азия, Кыргызская Республика, традиционное общество, социальные преобразования, социальные реформы, гражданское общество, местные сообщества.

Жарқынбаева Р.С.¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, E-mail: r_seidali@mail.ru

Мийманбаева Ф.Н.²

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, E-mail: m.fialka58@mail.ru

Абдирайымова А.С.³

³М.Тынышбаев атындағы Қазақ Көлік және коммуникациялар Академиясы, ard_69@mail.ru

Түйіндеме

Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы Қырғыз Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының ерекшеліктері қарастырылады. Нарықтық экономикаға өту үшін радикалды реформалау үрдісі және елдің экономикалық дамуы ерекшеліктеріне, көпукладты экономиканы қалыптастыруға көңіл бөлінеді. Сонымен қатар сауда саласындағы алғашқы қадамдар мен оның жүзеге асу барысы да мақалада талданған. Нарықтық экономикаға қалыптасу мен даму үрдісі тарихи тұрғыда зерттелген.

Кілт сөздер: Модернизация, Орталық Азия, дәстүрлі қоғам, әлеуметтік жаңғырулар, әлеуметтік реформалар, азаматтық қоғам, жергілікті қауымдастық.

R.S. Zharkynbaeva¹

¹*al-Faraby Kazakh National University, Almaty. E-mail: r_seidali@mail.ru*

F.M. Miymambayeva²

²*al-Faraby Kazakh National University, Almaty. E-mail: m.flalka58@mail.ru*

A.S. Abdiraïymova³

³*M. Tynyshpaev Kazakh Academy of Transports & Communications, Almaty. E-mail: ard_69@mail.ru*

Summary

In article are considered features of social and economic development of the Kyrgyz Republic in years of independence. The attention is paid to processes of radical reforming for transition to market economy and features of economic development of the country, formation of multistructure economy. Since the transition to a market economy was impossible without the strengthening of private property, the question of ownership and development of the private sector came to the fore. The private sector of the Kyrgyz Republic focuses on just a few areas of activity, with employment concentrated mainly in the informal sector. While the country's exports and value-added products are concentrated in metals and minerals (particularly gold), employment is concentrated in labor-intensive areas such as agriculture, clothing production and retail trade.

Key words: Modernization, Central Asia, traditional society, social transformation, social reform, civil society, local communities.

До недавнего времени Кыргызстан, именуемый как «островок демократии», имел отличную репутацию в глазах мирового сообщества. Следует напомнить также, что это молодое государство получило самую большую среди стран региона внешнюю помощь на осуществление политических и экономических реформ. В частности, по данным «Financial Times» Кыргызская республика в 1997 г. занимала 14-е место из 20 государств мира, имевших наивысшие темпы экономического роста. В настоящее время не прекращается особенный интерес мировой общественности к Кыргызстану, обусловленный политическими и этническими волнениями, происходящими в республике.

Общее развитие ситуации в государствах Центральной Азии в период обретения независимости характеризовалось нарастанием негативных тенденций в экономической и социальной сферах жизни. Попытки перехода к рыночным отношениям зачастую приводили к резкому разрыву налаженных в прошлом хозяйственных связей, что вело к падению производства и жизненного уровня населения. Особенно болезненной была эта ситуация для Кыргызстана, в силу нехватки собственных энергоносителей и отсутствия возможностей экспорта на внешние рынки углеводородного сырья.

В советское время по расчетам президента А.Акаева, прямые и косвенные субсидии Кыргызстану на излете существования Советского Союза достигали 30% ВВП [1, с.54]. В лекции, прочитанной в СПбГУП 17 ноября 2009 г. А.Акаев отметил: «После развала СССР молодая республика оказалась в критическом положении. Прекратились союзные дотации, составлявшие 40 % республиканского бюджета. «Встала на прикол» промышленность, особенно передовые, хорошо оснащенные предприятия военно-промышленного комплекса, работавшие по союзным заказам. Почти прекратилось строительство. Крупные неурядицы из-за природных катаклизмов обрушились на сельское хозяйство. В республике практически не было кадров, которые понимали закономерности и механизмы рыночной экономики. Рубль катастрофически падал, росла инфляция. Создавалась хаотическая ситуация [2].

В 1991 г. правительство Кыргызстана с участием МВФ разработал экономическую программу развития Кыргызстана на макроэкономическом уровне, и активно начало процесс осуществления экономической либерализации. Были либерализованы цены на внутреннем рынке, приняты новые законы и указы, прежде всего, относительно приватизации предприятий и проведения земельной реформы. Состоялись реорганизация структуры государственного управления и важные кадровые замены на ключевых государственных постах, то есть Кыргызстан выбрал радикальный, так называемый «шоковый» вариант.

В январе 1991 г. был разработан и утвержден экономический курс, направленный на создание многоукладной экономики смешанного типа. Поскольку переход к рыночной экономике был невозможен без усиления частной собственности, на первый план встал вопрос о собственности и развитии частного сектора. Так, была проведена передача государственной собственности коллективам, а также частным лицам. 20 декабря 1991 года Верховный Совет принял закон о приватизации, а для его реализации был создан Государственный комитет по имуществу.

Итогом преобразования государственной собственности стало формирование негосударственного сектора экономики, его доля в 1996 г. в общем объеме ВВП составила 22,3%. В республике

насчитывалось 96,2 тыс. хозяйств, субъектов частного предпринимательства, где было занято 750 тыс. человек [3, с. 11].

Выделяют следующие основные этапы рыночных преобразований в Кыргызстане:

1991 – 1995 годы: трансформационный спад и структурный кризис. Самые трудные годы для экономики и общества в целом: критическое сокращение ВВП, массовые банкротства промышленных предприятий, трудности адаптации производства к новым условиям совокупного спроса и внутренней и внешней конкуренции. Усилия правительства сконцентрированы на достижении макроэкономической стабильности и недопущении критического падения уровня жизни, угрожающего социальной стабильности Кыргызстана.

1996 – 1999 годы: восстановительный рост и оживление экономики на базе проводимых структурных реформ. Отмечается определенный прогресс в макроэкономической сфере: положительные (и достаточно высокие) темпы экономического роста, замедление инфляции, оживление инвестиционной активности. Деятельность правительства ориентирована на структурные реформы – создание новых факторов и условий, необходимых для успешного функционирования экономики Кыргызстана. Но именно в этот период в социальной сфере происходит накопление крайне болезненных социальных издержек трансформации: роста имущественного расслоения, бедности, социальных болезней.

2000 – по настоящее время: период стабилизации экономического роста. Стабилизация экономики создает необходимые, но пока еще не достаточные, условия для трансформации формулы политики правительства: «через структурное строительство и становление рыночного индивида – к устойчивому экономическому и человеческому развитию». Одновременно усиливаются негативные проявления новой экономической модели: рост коррупции и расслоение населения. В этот момент начинает закладываться понимание того, что важными факторами успеха может стать только сотрудничество правительства с общественными институтами, эффективное взаимодействие ветвей власти, обеспечение реального баланса экономических интересов государства и частного сектора [4, с.13].

В экономической политике были проведены широкие реформы, включая приватизацию государственных предприятий, реструктуризацию предприятий, торгового и валютного режима, а также реформу финансовых институтов. С 1993 г. была полностью отменена практика государственных заказов в промышленности. К концу 1993 г. было приватизировано 98,7% предприятий сферы бытового обслуживания, 80,7% -торговли и общественного питания, 67,5-сторительной сферы, 39% объектов промышленности [5, с. 444].

При этом, частный сектор Кыргызской Республики сосредоточен на всего лишь нескольких направлениях деятельности, причем занятость сосредоточена, преимущественно, в неформальном секторе. В то время как экспорт страны и товары с добавленной стоимостью сконцентрированы в металлах и минералах (в частности, в золоте), занятость сосредоточена в трудоемких областях – таких как сельское хозяйство, швейное производство и розничная торговля. На долю малых и средних предприятий (МСП) и индивидуальных предпринимателей приходится до 19% всей занятости и до 37% ВВП [6].

Аграрный сектор экономики Кыргызской Республики был и остается ключевым в обеспечении продовольственной безопасности страны и занятости населения, снабжает промышленные предприятия сырьевыми ресурсами, а население – продуктами питания. В 1991 году правительство республики приняло решение распустить колхозы и совхозы и передать имущество, находящееся в их ведении: скот, технику, земли — сельчанам. Вместо совхозов и колхозов были созданы частные крестьянские, фермерские хозяйства. В аграрном секторе в 2015 г. заняты были почти треть занятого населения страны и формировалось около трети добавленной стоимости ВВП. При этом необходимо отметить то, что наибольший уровень распространения бедности приходится на сельскую местность.

Правительство упорно внедряло рыночные отношения, не считаясь с социальными издержками. Была объявлена кампания массовой приватизации. Практически все предприятия теперь продавались при помощи купонных аукционов, акции мог приобрести каждый желающий. Такая практика продолжалась да 1996 г. Она решила проблему разгосударствления: негосударственный сектор стал выпускать более половины всей промышленной продукции. Но сохранить уровень производства, а тем более ускорить темпы его развития так и не удалось. В аграрном секторе в

результате реформ расформировывались колхозы и на их месте возникали крестьянские хозяйства, мелкие предприятия и ассоциации. Уже к 1995 г. число фермерских хозяйств в республике превышало 20 тыс. Однако выпуск сельхозпродукции в Кыргызстане существенно сократился по сравнению с советским периодом, особенно пострадало животноводство. Тем не менее, несмотря на тяжелые условия, в республике постепенно укоренялись рыночные механизмы, население стало все активнее искать для себя новые возможности [5, с.445].

Немедленный эффект от кардинальных социально-экономических изменений был отрицательным: за четыре года (с 1992 по 1996 год) ВВП упал примерно на 60 процентов, резко увеличилась безработица и снизилась оплата труда (в промышленности). Возросли масштабы бедности. Значительно изменилась структура экономики по секторам: резко упала доля промышленности и выросла доля сельского хозяйства. С начала экономических реформ в 1991 году и до 1996 года Кыргызстан переживал период экономического спада. Рост затем возобновился и в период с 1996 по 2005 год происходил умеренными темпами - в среднем на 4,7 процента в год. Тем не менее, судя по всему, экономический рост остается неустойчивым и уязвимым как к внешним, так и к внутренним потрясениям. Возобновление экономического роста в стране сопровождалось сокращением бедности и улучшением распределения доходов. Однако уровень бедности остается высоким (около 40 процентов населения в 2003 году) [7]. По официальным данным, в 2014 году уровень бедности в Кыргызской Республике снизился. По данным Национального статистического комитета (НСК), в 2014 году уровень абсолютной и крайней бедности в стране составил 30,6% [6].

Осуществление социальной политики в Кыргызской республике проходило в два этапа: на первом (1992-1995 гг.) - реформы носили стихийный характер, так как еще не были четко определены пути и механизмы практической реализации; на втором этапе (с 1996 г.) они осуществлялись на основе разработанной стратегии социально-экономического развития, долгосрочных планов – прогнозов [3, с.13].

Необходимо отметить и высокий уровень неформальной экономики. По мнению кыргызстанских исследователей, неформальная экономика в республике начала развиваться с 1989 года, когда более чем 80 процентов ее населения мигрировало из сельских регионов в Бишкек. Более 1,5 миллиона человек (при общей численности населения 5,4 млн. чел.) превратились в трудовых и экономических мигрантов, сконцентрированных в Бишкеке (при этом более трети из них работают как «маятниковые» мигранты за рубежом). За последние двадцать лет пригороды столицы разрослись в связи с массовыми захватами земель самозастройщиками. Более тридцати кварталов с домашними хозяйствами в среднем от 2500 до 7000 в каждом выросли вокруг Бишкека [8].

За двадцать лет, прошедших с начала реформирования, динамика валового внутреннего продукта Кыргызстана характеризуется неравномерностью развития. С 1991 по 1995 гг. наблюдается его снижение, когда объем ВВП сократился на 45%. С 1996 по 2005 гг. отмечается экономический рост, в результате чего прирост ВВП за этот период составил 58%. Существенные изменения произошли и в структуре ВВП. При сокращении отраслей народного производства, в основном промышленности (с 27,5 % в 1991 г. до 19,4% в 2010 г.), сельского хозяйства (с 33,3 % в 1991 г. до 18,5% в 2010 г.), возросла доля отраслей, производящая услуги и, особенно торговли (с 4,2 % в 1991 г. до 16,1% в 2010 г.), транспорта и связи (с 3,7 % в 1991 г. до 9,1% в 2010 г.) [9, с.68]. Развитие торговли было обусловлено и тем, что 20 декабря 1998 году Кыргызстан был первым из государств СНГ, принятым во Всемирную торговую организацию.

Вместе с тем, несмотря на то, что большинство государств ставит акцент на росте ВВП, как на свидетельстве стабильного экономического роста, анализ официальной статистики показывает, что нередко рост отражает неоднозначные процессы в экономике. По итогам первого полугодия 2007 г. президент К. Бакиев отметил рост ВВП на 9,2%. При этом данный рост, по мнению исследователей, был достигнут за счет роста услуг почтовой и электронной связи на 51,5% (расходы населения на звонки по мобильным телефонам), строительства – на 37,1% (возведение элитного жилья, офисов, казино, ночных клубов, кафе, ресторанов и т.п.), грузооборота – на 22% (в основном за счет перевозки резко возросших объемов импорта), оборота торговли на 15% (розничный сбыт импорта), услуг гостиниц и ресторанов - на 15,1%. Рост производства и распространения электроэнергии, газа и воды на 9,65 достигнут, главным образом, вследствие недавнего повышения коммунальных тарифов. Увеличение пассажирооборота – на 6,2%- это, в основном, свидетельство дальнейшего усиления внутренней и внешней миграции, отражающий высокий уровень безработи-

цы в стране. В то же время, рост промышленного производства составил всего 0,95%, сельского хозяйства -2,8% , в городской отрасли произошло падение производства на 4,7% [10, с.116-117].

При этом, несмотря на присутствие в регионе факторов, сдерживающих развитие, экономика Кыргызской Республики сохранила устойчивость. В 2015 году реальный рост экономики составил, по оценкам, 3,5 процента [6].

На 1 января 2016 г. на территории республики зарегистрировано более 401 тысячи действующих хозяйствующих субъектов, осуществляющих деятельность в сфере сельского хозяйства, лесного хозяйства и рыболовства. Доля валовой добавленной стоимости продукции сельского хозяйства, лесного хозяйства и рыболовства в 2015г. в валовом внутреннем продукте республики составила 14,1 процента, тогда как в 2011 г. -18% [11,с.14].

В 2015 г. на территории Кыргызской Республики действовало 14 тыс. предприятий, из них 13,2 тыс. – малые предприятия и 0,8 тыс. – средние предприятия. Более 25 процентов из действующих предприятий осуществляют свою деятельность в оптовой и розничной торговле; по ремонту автомобилей и мотоциклов, 16,2 процента – в промышленности, 11,4 процента – в профессиональной, научной и технической деятельности. Число индивидуальных предпринимателей, зарегистрировавших открытие своего бизнеса, на 1 января 2016 г. составило 366,7 тыс. человек. В среднем за 2011-2015гг. доля валовой добавленной стоимости, произведенной субъектами малого и среднего предпринимательства, составила около 40 процентов к ВВП. По итогам 2015 г. ее объем сложился в размере 171642,1 млн. сомов, или 40,5 процента к ВВП [12,с.11].

В целом, в экономической сфере проведенные реформы не привели к кардинальному улучшению положения республики. В качестве примеров успешного функционирования крупных предприятий с иностранным капиталом можно отметить золоторудное месторождение «Кумтор» в Иссык-кульской области (кыргызско-канадское СП), нефтеперерабатывающий завод (НПЗ) в Желалабаде и Канте. Есть работающие предприятия сферы легкой и пищевой промышленности, построенные при помощи российского, немецкого, южнокорейского, китайского и турецкого капитала. В Кыргызстане созданы Нарынская, Каракольская, Бишкекская и Маймакская свободные экономические зоны.

Так, с началом экономических реформ в 1992 году Кыргызстан принял стратегию ускоренных изменений при одновременной демократизации политической системы и создании рыночно ориентированной экономики. В экономической политике были проведены широкие реформы, включая приватизацию государственных предприятий, реструктуризацию предприятий, торгового и валютного режима, а также реформу финансовых институтов.

1. Жуков С.В., Резникова О.Б. *Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира*. М.: Московский общественный научный фонд, 2001-488 с.

2. Акаев А. *Основные тенденции современного мирового развития: вызовы и ответы* // http://www.lihachev.ru/pic/site/files/Dip_Programma/003_AA_Akaev.pdf

3. Маматов А. *Основные направления модернизации социальной сферы Кыргызстана (1992-2002 гг.)*: Автореф. дис. к-та эконом. наук– Бишкек, 2005. – 26 с.

4. *Национальный отчет по человеческому развитию за 2005 г. Влияние гражданского общества на человеческое развитие*. Кыргызская Республика, UNDP, 2005.-104 с.

5. *История Востока: В 6т. Т. 6. Восток в новейший период (1945-2000 гг.)* / отв. Ред. В. Я. Белокреницкий, В.В. Наумкин. Ин-т востоковедения РАН.- М.: Вост. лит, 1995. -1095 с.

6. *Партнерство Всемирного банка с Кыргызской Республикой. Краткий обзор программы. Апрель 2016 года* // <http://pubdocs.worldbank.org/en/788511468410892828/Kyrgyzrepublic-Snapshot-s2016-ru.pdf>

7. *Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности* /Международная организация труда, 2008. -78 с.

8. *Кыргызстан на современном этапе развития: Аналитические заметки: Гражданское общество, миграция, ислам, коррупция*. – Б., 2008. – 186 с.

9. *20 лет независимости Кыргызской Республики. Цифры и факты. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, Бишкек, 2011, 108 с.*

10. *Годы, которые изменили Центральную Азию (коллективная монография, русско-язычное издание)* / Рук. проекта: В.В. Наумкин, П. Линке; отв. ред. И.Д. Звягельская / ИВ РАН, ЦСПИ. М., 2009. – 332 с.

11. *Сельское хозяйство Кыргызской Республики: 2011-2015. Нацстатком Кырг.Респ., 2016 – 89 с.*

12. *Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике: 2011-2015. Нацстатком Кырг.Респ., 2016 – 220с.*

XX Ғ. 90-ЖЫЛДАРЫ МЕН XXI Ғ. БАСЫНДАҒЫ КАСПИЙ АЙМАҒЫ ЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ АХУАЛЫ

А.Т. Суйнова¹

¹ *гуманитарлық ғылымдар магистрі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

П.Н. Нұсқабай²

² *PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Ж.Б. Қожабекова³

PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

А.Қ. Тоқсанбаев⁴

⁴ *гуманитарлық ғылымдар магистрі*

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы

Аңдатпа

Мақала қазіргі халықаралық қатынастарда маңызды геостратегиялық орын алатын аймақтардың бірі Каспий аймағына арналған. Мақалада КСРО ыдырауынан кейінгі аймақтағы саяси ахуалдың ерекшеліктері мен болашақ дамуы талданған. Каспий аймағы елдерінің ұстанымдары мен аймақ энергоресурстарын бөлісу және Каспийдің құқықтық мәртебесі мәселесі де қарастырылған. XX ғасырдың 90 жылдары Каспий маңы елдерінің алдында көптеген маңызды мәселелер қатары болды, олардың ішінде ең күрделілері ретінде саяси және экономикалық даму механизмдерінің жаңа жолдарын іздестіру негізінде тиімді жолға түсу. Аймақта орын алған саяси және экономикалық үрдістерге талдау және сараптау жүргізілген.

Кілт сөздер: экономика, Каспий аймағы, мұнай, газ, халықаралық қатынастар, саясат.

Abstract

A.T. Suinova¹

¹ *al-Farabi Kazakh National University .*

P.N.Nuskabai²

² *PhD, al-Farabi Kazakh National University*

Zh.B.Kozhabekova³

³ *PhD, al-Farabi Kazakh National University*

A.K.Toksanbayev⁴

⁴ *al-Farabi Kazakh National University, Department of World History, Historiography and Source Studies*

THE POLITICAL ATMOSPHERE IN THE CASPIAN COUNTRIES IN THE 90S OF THE XXCENTURY AND EARLY XXI CENTURY

The article is devoted to the Caspian region, which occupies one of the key geostrategic places in contemporary international relations. The article considers the features of the political atmosphere in the region after the collapse of the USSR and its further development, the position of the Caspian countries on the division of energy resources of the region. In the 1990s, the countries of the Caspian region sought solutions to political and economic problems and started a new path in development. Analyzes the political and economic trends in the region.

Key words: economy, Caspian region, oil, gas, international relations, politics.

Аннотация

А.Т. Суйнова¹

¹ *магистр гуманитарных наук, КазНУ имени аль-Фараби*

П.Н. Нускабай²

² *PhD, КазНУ имени аль-Фараби*

Ж.Б. Кожабекова³

³ *PhD, КазНУ имени аль-Фараби*

А.Қ. Тоқсанбаев⁴

⁴ *магистр гуманитарных наук*

КазНУ имени аль-Фараби, кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения

ПОЛИТИЧЕСКАЯ АТМОСФЕРА В ПРИКАСПИЙСКИХ СТРАНАХ В 90-Х ГОДАХ XX ВЕКА И В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Статья посвящена Каспийскому региону, который занимает одну из ключевых геостратегических мест в современных международных отношениях. В статье рассматриваются особенности политической атмосферы на регионе после распада СССР и дальнейшее его развитие, позиции прикаспийских стран по разделению энергоресурсов региона. В 90 годы XXвека страны Каспийского региона искали пути решения политических

и экономических проблем и начинали новый путь в развитии. Дается анализ политическим и экономическим тенденциям в регионе.

Ключевые слова: экономика, Каспийский регион, нефть, газ, международные отношения, политика.

Кіріспе

Кеңес Одағы ыдырап, оның орнына жаңа мемлекеттердің пайда болуымен жаңа әлемдік тәртіп жөнінде ғалымдар пікірі жан-жақты болды. зерттеушілердің бір тобы әлем бірполюсты және ол полюс Америка Құрама Штаттары деп есептесе, ал тағы бір бағыт әлем көпполюсты деп, оған Америка Құрама Штаттарын, Еуропалық Одақты, Ресейді, Оңтүстік-Шығыс Азияны, Таяу және Орта Шығысты жатқызады. Осы орайда, атақты политолог, профессор К.С.Гаджиев былай деген: «Біз жаңа көпполярлы әлем бағытына келеміз, алайда бұл көпполярлылық болашақта қандай болатындығын ешкім білмейді» [1]. Бұл айтылған оймен толығымен келісуге болады, себебі, соңғы кездері әлемдегі геосаяси жағдайлар болашаққа қауіппен болжам жасауды талап етіп отыр.

Көмірсутек қорына бай Каспий аймағы әлемдік және ғаламдық державалардың мүдделері тоғысқан орталыққа айналып отыр. бұл жағдай Каспий маңы елдерінің саяси жағдайына да тікелей әсерін тигізеді. Ресей политологтарының бір қатары батыстың және басқа да державалардың аймаққа қызығушылығының артуын талдай келе, болашақта бұл тенденция «бөліп ал да билей бер» принципіне алып келуі мүмкін деп тұжырымдайды. Каспий маңы елдерін бұдан бөлек ішкі мәселелері де алаңдатуда. Әрқайсысының шекаралары этникалық қақтығыстар немесе көрші елдердің наразылығына орай күрделеніп отыр. Кей мемлекеттерде территориялық, этникалық немесе діни қақтығыстар орын алған [2].

Жаңа Каспий маңы елдері тәуелсіздіктің алғашқы жылдары үлкен таңдаудың алдында болды. аймақ елдерінің үкіметтері түрлі бағыттардың ықпалында қалды. Кей мемлекеттер дамудың түркілік бағыт ыңғайлы болды, мұсылмандық қоғам зайырлы, демократиялық саяси жүйе мен нарықтық экономиканы таңдады. Сонымен бірге, түркілік-лингвистикалық дәстүрге жақын орталықазиялық мемлекеттер үшін мұндай таңдау этникалық жағынан тиімді болды [3]. Алайда, уақыт өте келе дамудың «түркілік моделі» әлсірей бастады. Мемлекеттердің әрқайсысының демократия мен демократизацияға жолы әр қилы болып табылады.

Аймақ мемлекеттері тәуелсіздік алғаннан кейін белгілі бір саяси бағытқа орнығуы күрделі процесс болды. Барлық жоғарғы органдар, құрып отыран жаңа демократиялық либералды күштерге, бұрынғы партиялық жүйенің мықты фронты қарсы тұрды. Сонымен бірге, алғашқы жылдары билік үшін күреске кландар мен трайболистік топтар араласып, әлеуметтік саяси жағдайға ықпал ете бастады. Ұлттық сана сезімнің өсу ағынында ұлтаралық қатынастардың шиеленісуін тудырған ұлтшылдық көріністері орын ала бастады.

Осы жағдайларда ұлттық көшбасшылар – тәуелсіздіктен кейін сайланған президенттер позициясы шешуші болды. Бұл позиция, кеңестік саяси және қоғамдық жүйеге қарсы тұрып жаңа жүйе құруда бастапқы жалдары маңыздылыққа ие болса, 90-жылдардың соңында да өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. «Бастапқы кездегі бұл мемлекеттердегі басқару жүйесі әлсіз, саяси үрдістер деспоттық үлгіде, мемлекеттілік осал жағдайымен ерекшеленді».

Әдістер

Каспий маңы елдері билікті бөліктерге бөле отырып басқаруды жүргізуі, яғни парламент, президенттік билік, демократиялық қоғамдық ұйымдарды дамыту, тәуелсіз сот құру, саяси партиялар құру сияқты әрекеттері демократиялық қоғам параметрлеріне сай болу негізінен туған болатын. Алайда, осындай әрекеттерге қарамастан, жаңа конституциялық негізде саяси модернизация жүргізген бұл елдердің саясатына анализ жасай отырып, аталған жағдайлар толығымен либералды демократиялық режимнің орнауына алып келді деуге болмайды. Каспийдің жекелеген елдері атап айтқанда Түркіменстанда бұл жағдайлар ескі, жай ғана сипатын өзгерткен саяси институттардың қай дамуына мүмкіндік берді деуге болады [4].

Каспий маңы елдері әлі де Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада орныққан либералды демократияның классикалық үлгісіне жақындаған жоқ. «Еркіндік үйі» (Freedom House) деп аталатын әлемдегі демократияның дамуын қадағалайтын, сол бағытта қызмет ететін Американдық институт 2003 жылы Каспий маңы елдері де кіретін посткеңестік елдердің көп бөлігін «еріксіз» деп атаған болатын [5].

Кейбір Каспий елдерінің қоғамдық-саяси және басқару құрылымында билікті бөлікке бөлу идеясы, демократиялық өзгерістің кепілі мағынасынан бұрмаланып отыр.

Каспий маңы елдерінің посткеңестік дәуірде саяси дамуы бірнеше жағдайлар негізінде жүзеге

асырылған болатын. Ол жағдайлар: дәстүрлі ұлттық құндылықтар, мемлекет дамуының тарихи және діни спецификасы, жүргізілген реформалардың әлемдік қауымдастықпен айыпталынуы, посткеңестік дамуда кең өріс алған ұлтшылдық және жекешелену үрдістерінің орын алуы, ұлттық азшылықтардың реформаларға қатынасы, аймақтық және сыртқы қақтығыстарға араласу деңгейі, мемлекет басшысының тәуелсіз даму мен оған жеткізу жолдарын нақты белгілеуі. Сонымен қатар, аймақ шығыстық дәстүрлі өркениетке жататындығын және онда батыстық либералды демократия ежимі мен принциптерінің қабылдануы ұзақ уақытты талап ететіндігін есте сақтаған жөн.

Осы аталған жағдайлардың барлығы Каспий маңы елдеріндегі қоғамының саяси өзгерісіне айтарлықтай, тіпті концептуалды ерекшеліктерді анықтады деуге болады.

Каспий маңы мемлекеттеріндегі саяси режим саяси плюрализм және еркіндік фрагменті бар авторитаризм (Қазақстан, Иран, Әзербайжан) және Түркіменстандағы тоталитаризм сипатында. Басқарудың осы формасында аймақ мемлекеттері арасында қақтығысты жағдай сақт алады деуге болады. Сондықтан, аймақ мемлекеттері мәселелердің шешімін ұлттық-мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, қоғамдық-саяси өмірдің либерализациясын жүзеге асырумен байланыстыру қажет.

Каспий маңы елдерінің саяси дамуы қандай және ол Каспий аймағының геосаяси мәселелеріне қалай ықпал етеді? деген сұрақ аймақ елдерін, осы аймаққа қызығушылық танытып отырған елдерді және аймақты зерттеушілердің басты сұрағы болды.

Осы мәселеге байланысты Каспий маңы елдеріндегі саяси ахуалды жеке-жеке қарастырған жөн. Яғни, КСРО ыдырап, одақ елдерінің тәуелсіз мемлекетке айналған уақыты, Каспий маңы мемлекеттерінің де бастапқы кездегі саяси жағдайын, ондағы өзгерістерді қарастырмыз.

Нәтижелер

Қазақстан КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіздігін соңына дейін жарияламаған Орталық Азия мемлекеттері арасындағы жалғыз, Ресейден кейінгі екінші мемлекет болды. 1991 жылы 16 желтоқасанда бұрынғы КСРО елдерінің ең соңынан Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялады. Н.Назарбаевтың саяси идеалы – Түркия мемлекеті ел тәуелсіздігін алғашқы болып мойындағандардың бірі болды.

Қазақстанның саяси жүйесінің трансформациясы 1992 жылы «Қазақстанның егеменді ел ретінде құрылуы мен дамуы атты Стратегияны» қабылдағаннан басталды. Бұл Стратегияда бейбітсүйгіш, демократиялық, ядролық қарудан азат ашық қоғам құру мақсаты қойылды. Мұндай мемлекеттің басты негізі – демократиялық атрибуттардың барлығы сақталынған президенттік республика құру, яғни, адам құқығы мен бостандығы сақталатын, саяси плюрализм, азаматтық татулық пен ұлтаралық келісім, өзгерістердің әлеуметтік бағыттылығы, жекешелендірудің түрлі формаларын қамтитын нарықтық экономика құру және дамыту, адам құқығын қамтамасыз ету сияқты демократиялық мемлекет критерийлерін сақтау [6].

Тәуелсіздік жылдары Қазақстанның жаңа мемлекетін және оның саяси жүйесін қалыптастыру оңай болған жоқ. Бұл үрдіс өте қайшылықты, тартысты, қателіктер мен қатерлер арқылы жүрді.

Қазақстан мемлекеті нысаны мен табиғатын анықтауда ХХ ғасырдың 90-шы жылдарында еліміздің саяси басшылығы мен интеллектуалдық күштері алдында аса күрделі міндеттер тұрды.

Сол тарихи да тағдырлы уақытта дербес мемлекетті құру ісіндегі төтенше жауапкершілікті өзіне алған Н.Назарбаев былай деп толғанады: «Қазіргі сарапшылар белгілі бір саяси режим жайында баға бергенде, оның мойнындағы міндеттерді ескермей, баға беруге тырысады. Ол мемлекетті қалыптастыру, бір экономикалық жүйеден екінші бір экономикалық жүйеге көшу, демократиялану процесін дамыту, әлеуметтік және ұлтаралық орнықтылықты сақтау және нығайту, сыртқы саяси бағыттар желісін тарту... Ұлттық жаңару, мемлекеттікті қалпына келтіру әрдайым оңай жүзеге аса бермейді». Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің қалыптасу кезеңі бұрынғы КСРО аумағында саяси, әлеуметтік экономикалық мүдделер мен қатынастардың ерекше шиеленісуі үдерісімен қабаттаса жүрді. Әлеуметтік топтардың мүдделері мен қажеттерін бұрынғы саяси режим қанағаттандыра алмады. Оның ішіндегі ең өткір, шетін тұрғандары – азаматтардың саяси, экономикалық және әлеуметтік құқықтарын кеңейту, сөз бостандығы, ұлттар мен этностардың тіл, мәдениет саласындағы сұраныстарын мүмкіндігінше қанағаттандыру, азаматтардың қауіпсіздігін нығайтып, азаматтық татулық пен қоғамдық тәртіпті нығайту еді. Қазақстанның болашақ мемлекеттік дамуы туралы берік, сындарлы тұжырымдама әлі қалыптаспаған еді.

Ол кездегі еліміз алдында тұрған ең күрделі проблема мемлекетті қалыптастыру еді. Мемлекет – саяси жүйенің аумақтық, заңды, жария, егемен, легитимді, құқықты, жоғары деңгейде институттанған, жалпыға бірдей әмбебап ұйымы. Ол қоғамның саяси жүйесінің бір бөлігі

бола отырып, мақсатты, жария, ашық, заңды, ел мен халықтың егемендігінің бірден бір көзі, субъектісі және егесі ретінде қызмет істейді. Мемлекет саяси жүйенің бір бөлігі, ал ол сонымен бірге, оның барлық кіші жүйелері мен салаларын қамтитын, біріктіретін, заңдар аясында олардың бүкіл қызмет-тіршілігін реттейтін, олар үшін біртұтас, ажырамас және бөлінбес ұйым болып табылады. Ғылыми әдебиетте мемлекеттің негізгі аса маңызды, сөзсіз, қоғамдық қатынастар табиғаты мен мүдделеріне жауап беретін және тиімді мемлекет құру мүддесіне сәйкес келетін белгілеріне отандық және шетелдік зерттеушілер дәлелдеуі бойынша мыналар жатады: аумағының; азаматтығы бойынша біріккен халқының; белгілі ішкі және сыртқы функциялары анықталған, бұларда саралап, ауқымы мен міндеттерін анықтаған, қоғамдық қатынастардың барлық саласын реттеуге қабілетті, қажетті адами, материалдық және қаржылық ресурстарға ие тармақталған басқару аппаратының болуы; халықаралық қауымдастық мойындаған шекарасы; елдің егемендігін, тұтастығын, қорғанысын, азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ұлттық армиясының, құқық қорғау органдарының (сот, прокуратура, милиция, арнайы қауіпсіздік қызметтері және т.б.) болуы. Қазақстанда жиырма жылда осы аталған белгілер мен қасиеттерге сай келетін егемен, әлеуметті, әлем мойындаған және санасатын мемлекет қалыптасты [7]. Ал елде қалыптасқан мемлекеттік құрылыстың табиғаты, демократияның деңгейі оны саяси жүйесі қызметінен көрінеді. Бұл жерде транзиттік, өтпелі қоғамдардағы аса күрделі міндеттерді шешуге, күрделі қоғамдық қатынастарды реттеуге қызмет ететін жаңа саяси жүйені қалыптастыру күрделі мәселе екенін еске ұстаған жөн. ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында жаһандану, ақпараттық қоғам, халықаралық байланыстардың күшеюі жағдайында саяси жүйе мен оның институттарының функциялары барған сайын күрделеніп, тармақталып, олар қамтитын құбылыстар мен қатынастардың ауқымы кеңейіп, олардың өзара сабақтастығы, өзара байланыстары күрделенген уақыт болатын. Осы жаңа әлемге, оның күрделі саяси-экономикалық, идеологиялық қатынастарының дербес субъектісі ретінде ұмтылып отырған Қазақстан, алдымен, өзін-өзі мемлекет ретінде анықтап, мемлекеттік-конституциялық құрылысын түбегейлі бекемдеу міндеті тұрғаны айдай ақиқат еді.

Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде Қазақстанның саяси жағдайы тұрақты болды. Саяси партиялар Республикадағы саяси жағдайға айтарлықтай ықпал етуге тырыспайды. Н.Назарбаевтың билігі, шетелдік зерттеушілер пікірінше, президент және президент маңындағы басшылық саяси ұйымдар мен тәуелсіз БАҚ өкілдеріне шектеу қойып отырды. Сонымен бірге, шетелдік БАҚ мәліметтерінде, Қазақстандағы оппозиция да президент билігіне адалдықпен қарайды және соған сәйкес қызмет етеді. Себебі, оппозиция халық қолдауына ие емес делінген [8].

Н.Масанов пікірінше, Қазақстан егемендігінің басты ерекшелігі, биліктің толығымен президент қолында шоғырлануы [9]. АҚШ администрациясының Парсы шығанағы елдерінің мұнайынан тәуелділікті азайту және Орталық Азиядағы исламдық топтардың қарулы қозғалыстарын жою стратегиясында Қазақстан маңызды рөлге ие болып табылады.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін белсенді түрде шет мемлекеттермен дипломатиялық, сауда-экономикалық қатынас орната бастады. Жаңадан тәуелсіздігін жариялаған бұрынғы КСРО құрамындағы мемлекет әлемдік державаларды сол кезеңнен бастап өзінің энергетикалық қорымен қызықтырған болатын. Қызығушылық танытқан алғашқы мемлекеттердің бірі – АҚШ болатын. Америка Құрама Штаттары алғашқы болып Қазақстанның тәуелсіздігін мойындады. Сонымен бірге, Американы еліміздің бай көмірсутек қоры қызықтырды. Парсы шығанағы елдерінің мұнайына тәуелді болып отырған Америка Құрама Штаттары үшін Каспий аймағы жаңа қазынаға толы сандық секілді болды. Каспийдің құбырлары онымен тасымалданатын мұнай, газ АҚШ-тың басты назарына айналды. Осы кезеңнен бастап Қазақстанға шетелдік компаниялар келе бастады. Американдық трансұлттық компаниялар мұнай кенорындарымен айналыса бастады.

Әлемнің көптеген елдері Қазақстанды әлем мұнай нарығындағы стратегиялық маңызды әрі тиімді әріптес ретінде қарастыра бастады. Батыс сол кезеңдері Қазақстандағы адам құқықтары мен бостандығының сақталынуына күмәнмен қараса да, энергетикалық жағынан тиімді болғандықтан, бұл мәселе екінші орында қарастырылған болатын. Аймақтағы батыстың қос стандартты саясатының айғағы ретінде АҚШ Сенаты әкімшілігінің ресми өкілдерінің және адам құқығы жөніндегі еуропалық комиссияның Қазақстандағы саяси жағдай жөніндегі мәлімдемесін келтіруге болады.

Батыс зерттеушілері Қазақстандағы саяси жағдайды сараптай келе, президент Н.Назарбаев мемлекетте айтарлықтай өзінің жеке билігін күшейтті деп жазады. Н.Назарбаев саясатының арқасында саяси билік пен экономикалық күш біріктіріліп елдің дамуына мүмкіндік жасалынды.

Посткеңестік Шығыстағы демократиялық қоғам құру мәселесін ғылыми түрде зерттеуде **Түркіменстан** қарсылыққа толы әрі қызықты мемлекет болып табылады. түркіменстандағы саяси трансформация тұрақты түрде, тыныш жүрді деуге болады. Президент сайлауы да парламент құру шаралары да ешқандай қоғамдық қозғалыстарсыз жүрді.

90 жылдардың орта тұсында аймақ мемлекеттеріндегі саяси жүйе трансформациясы толығымен аяқталды деуге болады. Саяси режимдердегі демократиялық бостандықтар құндылығы деңгейі әр қилы болды: посткоммунистік авторитаризмнен демократиялық мемлекетке көшу мәселелсі тұрды. Қазіргі кездегі Түркіменстан режимі Ресей зерттеушілерінің еңбегінде авторитаризм деп сипатталған. Мемлекетте Ұлттық Кеңестің шешімімен президенттік сайлау алынып тасталынды. Ресми өкілдер саяси көппартиылқ пен еркін БАҚ-қа жол бермейтіндіктерін жариялаған.

1992 жылдан бастап халықаралық құқық қорғау орындарының есептерінде Түркіменстандағы саяси режим репрессивті сипатта делінген және саяси қоғам өмірінің либерализациясына бағытталған құрылымдардың жоқтығы көрсетілген болатын. ЕҚЫҰ бақылаушыларының есебі бойынша, мемлекетте демократия мен плюрализмнің қарапайым белгілері де жоқ. Сонымен қатар, қоғамда әрбір азамат бақылауда жүргендей делінген, яғни адам құқықтары мен бостандықтары мүлдем сақталынбайды деп көрсетілген. Алайда, Ресей зерттеушілерінің осы орайда жазғаны: Батыс, яғни еуропа да АҚШ та өзінің демократиялық қоғам мен мемлекет ұғымында Шығыстың өркениеттік, ұлттық ерекшеліктерін ескермейді делінген.

Алайда, кейбір халықаралық және аймақтық ұйымдар Түркіменстанды тоталитаризмнен демократияға жол салған дамудың дұрыс жолындағы ел ретінде қарастырады. Президент С.Ниязов елдегі ішкі саяси жағдайды сипаттай келе «мемлекеттің саясаты түркімендік ұлттық дәстүрлер мен халықтық менталитет негізіне сүйене отырып, демократияның барлық институттары адам бостандығының негізгі принципі – жеке меншік құқығына негізделген» деген [9].

Түркіменстанның саяси режимі мен жағдайына баға беру өте қиын. Себебі, бір жағынан моно-идеологиямен басқарылатын, мемлекет басқаруында репрессивті аппаратаға сүйенетін, бір парти-ялы тоталитарлы мемлекет сипатына келетін болса, екінші жағынан, осындай модельды таңдаған елдің басшылығы халықтық, ұлттық дәстүр мен менталитетке сүйенген. Кейбір зерттеушілер Түркіменстанда тіпті, феодалдық билік пен басқарудың қалдықтары сақталған деп жазған [10].

Түркіменстандағы саяси жағдайдың бір ерекшелігі, ондағы биліктің авторитаризмге жақын екендігін жоққа шығармауында, яғни, олар бұл жүйені мықты атқарушы билік негізінде сипаттайды. «Жаңа авторитаризм» немесе «элитарлы демократия» концепциялары «халықтың демократияға дайын еместігімен» түсіндіріліп отыр [11].

Қазіргі кездегі мемлекеттің дамуы ресми идеологияның авторы мен таратушылар және осы идеологияның қарсыластары арасындағы күреспен сипатталады. Бұл күрес ешқашан, ашық формаға өткен, алайда, қарсы жақ өкілдері репрессия, елден эмиграциялану сияқты салдарға ие болған. Сонымен бірге мемлекеттің халықаралық аренадағы роліне ықпал еткен болатын.

Аймақтағы жағдайды зерттеуде, «Әлемдік және аймақтық державалар неліктен Түркіменстандағы саяси режимге қатысты әрекет жасамайды?» деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап беруде, сол аталған көмірсутек қоры мәселелсі шығады. Жоғарыда аталғандай, аймақтың мол газ қорына және оны тасымалдау жолдарына ие болуы және әлемнің аймақтың басты державаларының сол энергетика қорына мүдделі болуы барлық мәселеге жауап ретінде қарастырылады. Мемлекеттердің аймаққа деген геосаяси қызығушылығы барлығына көз жұма қарауға итермелейді.

Түркімендік мұнай газ өндірісі министрлігінің мәліметінше, Каспий қайраңының Түркімендік бөлігінде 11 трлн. куб газ бен 5,5 млрд. т. мұнай шоғырланған. Шикізаттың осындай көлемдегі қоры шетелдік саясаткерлердің ойын және даусын шектеп отыр. қазіргі кезде Түркіменстан солығымен қоршаған әлемнен оқшаулану саясатын ұстанып отыр.

Соңғы жылдардағы мемлекеттегі саяси дамуды былайша сипаттауға болады: сайлау жүйесін толығымен алып тастап, қабылдауға, саяси плюрализмді мағлұмдаудан оны толығымен ескермеушілікке дейін жетуі, елдегі адам құқығы мен бостандығын ескермей бағытында дамуда деуге болады. Мемлекет оқшаулану саясатын қолданып, өз билігін қалыптастырып, дамытуда.

Каспий маңы елдерінің өзара қатынастарында ерекше орын алатын тағы бір мемлекет – **Иран Ислам Республикасы**. Иран мемлекеттік және идеологиялық приоритеттердің қатынасы жағынан ерекше ел болып табылады. Себебі, ислам Иранда конституциялық негізде бекітілген дін, мемлекеттің барлық істеріндегі ислам шарттары алға тартылады және азаматтардың өмірінде исламдық нормалар

негізгі болып табылады. Иран мемлекеттік құрылымда дінді осыншалық басымдықпен қолданатын бірден-бір ел болып табылады.

Иранның ішкісаяси өмірінің демократизациялану тенденциясы билікке Мохаммад Хатами келгеннен бастап кең етек ала бастады. Бұл жағдай елде саяси партиялар құрып, олардың қызметін мемлекетте реформалар жүргізуге бағыттаудан көрінді.

Мемлекетте президенттік сайлауда әлеуметтік-экономикалық және саяси реформаларды қолдайтын реформаторлық күштер жеңіске жеткенімен, елдің көп бөлігінде діни бағыт басым болып табылады [12]. Мохаммад Хатами: «Иран қоғамында түрлі саяси көзқарастағы өкілдер бар, алайда барлығымыз АҚШ қа қарсы тұруда ортақ мақсаттарға иеміз» деген болатын. Осы сыртқы қатер және ұлттық татулықты сақтау мәселесі реформаторлардың және Иран қоғамының басқа да өкілдерін біріктіруге итермейлейді. Иранның Прагматикалық саясат жүргізуі, оның революциялық дәстүрден бас тартуы емес. Ф.Нахванди айтқандай, «өмірден өткеніне қанша жыл өткеніне қарамастан Хомейни, сыртқы саясат принциптерін талқылаудағы басты бағыт болып қалып отыр» [13].

Иран үшін Каспийдің құқықтық мәртебесі ең маңызды мәселе деп айтуға болмайды. Иран әрқашанда өзінің алғашқы шешімі, яғни кондаминимумға берік болып келеді. Алайда, Каспий бассейні мемлекеттерінің позицияларының ір түрлі болуына байланысты бұл мәселе шешілмей отыр. Иран позициясы Ресей, Әзірбайжан, Қазақстан ұсынған схемамен келіспейді, яғни, Иран Каспийді аквоториалды түрде бөлгендегі өз үлесін қысқартып, каспий мұнайының әлемдік нарыққа шығудағы экономикалық қызығушылығының жоқтығымен сипатталып отыр.

Каспий аймағының тағы бір маңызды елі – **Ресей Федерациясы**. Ресей елінің КСРО ыдырағаннан кейінгі, мұрагер ел ретіндегі саяси жағдайының қалыптасуы, аталған көршілес елдермен байланысты болды. ресей Федерациясының ішкісаяси қауіпсіздігінің басты приоритеті мемлекеттегі билікті күшейтумен тікелей байланысты.

Алғашқы кезеңде, яғни ХХ ғасырдың 90 жылдары ресейлік саяси кеңістік көпшіліктік және жекешелік болып бөлінді. Жалпылама кеңістікте демократиялық институттар құрылды. Алайда, бұл үрдіс өзіндік ерекше үлгіде дамыды. Мемлекет, яғни жалпылама демократиялық билік, коррупцияланған шешуілік кейпінде, ал халық, ең алдымен экономикалық белсенді тұрғын «қолдаушы» ретінде қарастырылды. Мұндай топтар ретінде, қылмыстық топтар, шенеуніктер сипатталған болатын. 90 жылдардың аяғына қарай мұндай ресми емес қолдаушылар нысандау, ресімдеу негізінде өз орындарын жоғалта бастады.

Билікке В.В.Путин келуімен елдегі саяси жағдай өзгерді. Реформалар нәтижесінде губернаторлардың ролі өзгерді, яғни Б.Ельцин билігі тұсында мемлекеттің біртұтастығына кері ықпал еткен шенеуніктер ролі азайды. Федералды округтар құру туралы Президент Жарлығы, мемлекет ішінде өзіндік тәуелсіз территорияларға айналып бара жатқан аймақтарды бақылауға алуға міндеттелген болатын.

Путин тағайындаған федералды инспекторлар мемлекеттің жекеленген аймақтарында көптеген заң бұзушылықтарды әшкереледі. Көптеген аймақтарда жаңа билік пен аймақтық арасында қақтығысты жағдай орын алды [14]. Федералды округтардың құрылуы және биліктің орталықтауы мемлекеттің біртұтастығын сақтап қалудың негізі болатын. Мемлекет біртұтастығының басты қауіпті аймағы Солтүстік Кавказ болатын, себебі, мұнда Ресей үшін стратегиялық маңызға ие Каспий теңізінің Ресейлік бөлігі орналасқан.

Кез-келген мемлекетте секілді, Ресейде де ішкі мемлекеттік жағдай, оның геосаяси қауіпсіздігінің маңызды параметрлерін анықтайды. ХХ ғасырдың 90 жылдарында Ресейдің болашағы туралы пессимистік ойлар көптеп айтыла бастады. Мысалы, 1992 жылы Ресейлік политолог Д.Ольшанский былай деген болатын: «Одақ ыдырады, онымен қоса Ресей де тарайды. Шешенстандағы жағдай тек бастама ғана, әрі қарай автономиялар мен аймақтар жеке кете бастайды» [15]. Көптеген осындай болжамдарға қарамастан Ресей өз мемлекеттілігін және Федерация статусын сақтап қалды. В.В.Путиннің билікке келуімен вертикалды билік қалпына келтіріліп, билік орындары реттелді.

Ельциндік билік тұсында олигархия плюралистік, полицентрлік сипатта дамыған болса, жаңа билік моноцентризмге жақын болды. жаңа билік аймақтық элитаны саяси алаңнан ығыстырып, билікті орталықтандырып, аймақтардағы «вертикалды билікті» қалпына келтірумен бірге, мемлекеттік парадигманы да ретке келтірді.

В.В.Путин билікке келгеннен кейін Каспий аймағы Ресейдің ерекше мүдделі аймағы ретінде жарияланды. Осы кезеңдерден бастап Каспий теңізі аймағында әскери жаттығулар жүргізіле баста-

ды. ресей үшін Каспий теңізінің геосаяси маңыздылығы арта түсті. Осындай жаттығулар Каспий теңізі бойынша аймақ мемлекеттерінің 2002 жылғы Ашхабадтағы саммитінен кейін ұлғайды. Бұл жағдай Ресей саясатындағы Каспий теңізі аймағының геосаяси маңыздылығын көрсетті. Қазіргі кезде Каспий теңізі Ресей Федерациясының стратегиялық маңызды аймағы болып табылады. каспий теңізі аймағының энергетикалық қоры Ресей экономикасының маңызды тетігі болғандықтан, Ресейді тондағы тек шикізат қоры ғана емес, оны тасымалдау бағыттары да алаңдатып отыр. Каспий мұнайын Ресейден тыс аймақтап тасымалдау туралы АҚШ идеясы Ресей Федерациясын алаңдатып отырған басты мәселелердің біріне айналып отыр. Сонымен бірге теңіздің анықталмаған құқықтық жағдайы да басты саяси мәселе.

Әзербайжан елінің қоғамдық-саяси жағдайын қарастырмас бұрын мемлекет үшін маңызды бірнеше факторларға тоқталып өткен жөн:

- елдегі ішкі саяси күштердің орны, топаралық (кланаралық) балансқа тікелей байланысты;
- елдегі экономикалық жағдай Каспийлік мұнай жобасы мен аймақтағы Әзербайжанның геоэкономикалық роліне байланысты;
- сыртқы саяси факторлардың ықпалы: а) таулы-карабах мәселесі; б) елдегі саяси жағдайға атлантикалық бағыттағы ықпал.

XX 30 жж мен 80 жж. аралығында Әзербайжанда аймақтық басты Шушин және Гяндж кландары арасында күрес жүрген болатын. Онымен қоса, билік үшін күреске екінші эшелон кландары (Агдам, Шекин, Бакин, Ленкоран) және үшінші эшелон (Геокчай, Шемах, Хачмас) кландары да араласқан болатын [16].

Әзербайжан Конституциясында халықаралық құқықтың барлық нормалары сақталғанымен, елде авторитаризм тенденциялары байқалады. Осыған байланысты Э.Исмаилов былай деп ой айтқан болатын: «Билік оппозицияның қоғамдық өмірге араласуына мүмкіндік бермейді. Билікке қарсы ой білдіру мүмкін емес. Себебі, жаппай қарсылық көрсету, митинг, демонстрациялар жүргізу мықты күштермен басылады, теледидар және радио қатаң бақылауға алынған, жкеленген теледидар каналдарының мүмкіндігі шектелген» [17].

1993 жылдан бастап елде мемлекеттік төңкерістер басталды, терактілер жиілей бастады. Осындай төңкерістердің бірі ретінде 1993 жылғы 5 қазандағы Бакудегі жағдайды атауға болады [18]. Бұл жағдай Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі жөніндегі келіссөздерге ықпал етті. Ресейдің тікелей немесе жанама түрде Әзербайжандағы мемлекеттік төңкеріске ықпал етуге тырысуы екі ел арасындағы қатынасқа нұқсан келтірді. Бұ, өз кезегінде Әзербайжан сыртқы саясатының батыстық бағытының ұлғаюына алып келді.

Елдегі барлық жағдайлар мемлекеттің саяси жағдайына ықпал етті. Гейдар Алиев Әзербайжан қоғамы әлі де демократиялық қоғамға айналуға дайын емес, тоталитаризмнен демократияға ауытқу мемлекеттік жағдайға қатаң ықпал етеді деп есептеді. Елде президент қызметінің пропагандалық ұлғайды. Президенттің жетістіктері жариялы түрде мадақтала бастады. бұл жағдайға елдегі оппозиция қарсылық танытып, митингтер ұйымдастырды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы 1998 жылғы 17 маусымдағы «Әзербайжан Республикасының Президенттік сайлауы» жөніндегі заңды оппозицияның қабылдамауы болды. оппозиция мәлімдемесінде былай делінген болатын: «Антидемократиялық сайлауға қатысу диктаторлық тәртіпті заңдастыруға қатысумен тең болар еді. Біз антихалықтық саясат үшін саяси жауапкершілікті алғымыз келмейді. Сондықтан реакциялық заңдар негізінде жүргізілетін сайлауларға қарсылық білдіреміз» [19]. Алайда, аталған қарсылықтарға қарамастан оппозиция айтарлықтай жетістікке жете алған жоқ.

Елде орын алған барлық жағдайларға қарамастан, бақылаушылар елдегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету мен Армениямен жасалған татулық келісімі Г.Алиевтың атқарған басты еңбегі болды. Әзербайжандағы осы жылдардағы жағдайды ескерсек, яғни, түрлі деңгейдегі қарсылықтар, азаматтық соғыстың алдында қалуы Әзербайжан елінің ұлттық тарихының қарсылыққа толы екендігін аңғартады. Әзербайжан елі мемлекеттілік пен ұлттық біртұтастықтан айырыла жаздады. Сондықтан қазіргі кезде елдегі билік мықты және тұрақты мемлекет құруға күш жұмсауды [20]. Елдегі биліктің әлсіздігі мен өз ішінде кландарға бөліну үрдісі елдің ішкі және сыртқы саясатын ықпал етуде. Алайда, қазіргі таңдалынған бағыт толығымен демократиялық мемлекет құруға тырысуда. Алайда, ел ішіндегі кланарлық күрестер шетелдік мемлекеттердің елдің ішкі саясатына араласуына мүмкіндік беріп отыр.

Қорытынды

Осылайша, Каспий теңізі аймағының елдеріндегі саяси жағдай тәуелсіздік алғаннан бастап соңғы онжылдыққа дейін күрделі әрі түрлі деңгейде дамып келеді. 1991 жылы тәуелсіз, егеменді ел мәртебесіне ие болған бұл елдер көптеген мәселелердің шырмауында қалған болатын. Ол мәселелер, бұрынғы одақтық саясаттан қалған немесе одан да бұрынғы жағдайларға қатысты мәселелер болды, сонымен бірге тәуелсіз ел болумен мемлекеттегі көптеген шаруашылықтардың жүйесін өзгерту мәселесі де тұрды. Аймақтағы әр елдің өзіндік даму ерекшелігі мен саяси, экономикалық, мәдени өмірдің әр түрлілігіне қарамастан, жоғарыда аталған мәселелер барлық посткеңестік елдер үшін ортақ болды деуге болады. 90 жылдардың басында бұл елдердің барлығы саяси трансформацияға ұшыраған ауыспалы кезеңнің мәселелеріне толы мемлекет үлгісінде еді. Бүгінгі күні Каспий бассейні елдерінің саяси жағдайы біршама тұрақталған. Тек кей елдерде элитаның ауысуымен бірқатар мәселелі жағдайлар туып тұрады және де қазіргі кезеңнің басты қауіпіне айналып отырған халықаралық терроризм мен аймақтық қақтығыстар мәселесі де бұл аймақ елдерін айналып өткен жоқ.

Соңғы жылдардағы жағдайлар көрсеткендей, Ресей өзінің әлемдік статусы мен ықпалын жоғарылау үшін Кавказдағы және Каспийдегі ықпалын күшейту қажет. Сондықтан, Ресей аймақта әскери-саяси және экономикалық бағыттағы позицияларын дамытуда. Осы орайда, Ресей аймақтағы өзінің бұрынғы беделді және ықпалды статусын қайтаруға тырысуда. Бұл жағдайлар, аймақты ықпал ету үшін күрес алаңына айналдырды. Каспийлік басқа мемлекеттер, жаңа әлемдік тәртіп жағдайындағы өз экономикаларын дұрыс бағытқа қою және дамыту мәселелерімен айналысуда. Бұл орайда, Каспий аймағының энергоресурстары ол мемлекеттер үшін басты экономикалық артықшылық деуге болады. Аймақтағы барлық посткеңестік елдер, соның ішінде Қазақстанның энергоресурстық потенциалының мол қоры осы аймақта шоғырланған. Сондықтан, аймақтағы болып жатқан оқиғалар біздің еліміздің экономикалық дамуына басты әсер ететін факторлар деуге болады. Аймақтың геосаяси орналасуы, тасымалдау жолдарының орналасуы аймақ елдерінің қауіпсіздігіне де тікелей ықпал етеді. Каспий аймағының геосаяси тұрақтылығы мен тиімді деңгейінде дамуы аймақ елдерінің дұрыс бағыттағы саясат қолдануымен тікелей байланысты.

Осылайша, жағдайды толығымен сараптау негізінде, зерттеліп отырған Каспий аймағы алдағы онжылдықтарда халықаралық қатынастардың маңызды орындарының бірі және онымен қоса қарама-қайшылықтардың тоғысқан аймағы болып қалады деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: *Международные отношения*, 2003, 7 б.
- 2 Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: *Международные отношения*, 2003. – 151 б.
- 3 Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. – М.: *Международные отношения*, 2004. – 89 б.
- 4 Токтомышев С. Феномен личности и концепция власти // *Слово Кыргызстана*. – 2000. – 9 июня.
- 5 *Nations in Transit*. 2003. Country Reports // www.Freedom-house.org
- 6 Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства // *Казахстанская правда*. – 16 мая.
- 7 Нәубәт Қалиев // ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІ: сапалық өзгерістер. Ақиқат, Ұлттық қоғамдық-саяси журнал, 30.11.2011,
- 8 Васильев А.М., Следзевский И. В. *Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения*. – М.: 1998. – 416.
- 9 Масанов Н. *Политическая и экономическая элита Казахстана // Центральная Азия и Кавказ*. – 1998. № 1. – С.79 - 80.
- 10 *Центральная Азия и Кавказ*. – 2000. № 2 (8). – С. 12.
- 11 Панфилов О. *Черное солнце пустыни, или чучхе по туркменски*. // *Новое время*. – 2003. № 4.
- 12 Дударев К.П. *Постсоветская Центральная Азия, потери и обретения*. – М.:1998. – 162 б.
- 13 *Славная победа исламской демократии // Эксперт*. -1-7 марта – 2004.
- 14 Нахаванди Ф. *Россия, Иран и Азербайджан. Исторические истоки внешней политики Ирана // Спорные границы на Кавказе*. – М, 1996
- 15 Крыштановская О. *Реформы Путина и Элита*. // *Общество и Экономика*. 2003, № 4-5, 6 б.
- 16 *Независимая газета*. - 1992,- 17 января.
- 17 *Независимая газета*. - 1999,- 1 сент
- 18 Исмаилов Э. *Власть и оппозиция накануне и в период президентской кампании в Азербайджане*. // *Центральная Азия и Кавказ*. 1999.
- 19 Федоров Ю. *Каспийская политика России: к консенсусу элит*. // *ProetContra*. Лето 1997.
- 20 Исмаилов Э. *Власть и оппозиция накануне и в период президентской кампании в Азербайджане*. // *Центральная Азия и Кавказ*. 1999.

ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ЖӘНЕ ШЕКАРА АЙҚЫНДАУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Қозыбақова Ф. А.¹

¹ т.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Дәулет С. М.²

² Тарих, археология және этнология факультетінің I курс магистранты, Алматы, Қазақстан,
simbat_90_93@mail.ru

Түйіндеме

Мақалада автор бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы өзара саяси-мәдени, экономикалық байланыстар мен шекаралық межелеу мәселесін қарастырады. Көршілес екі мемлекет аралығындағы өткен ғасырдың 60-шы жылдарынан басталған шекаралық бөліктер мен оны нақтылауға қатысты келісімшарттарға қатысты тұжырымдар аталып өтіледі. Соған сай бүгінгі таңдағы келісімдердің маңыздылығы мен болашағы туралы тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: өзара экономикалық байланыс, шекаралық межелеу, декларация, ведомство, хаттама, келісім-шарт.

Резюме

Қозыбақова Ф. А.¹

² к.и.н., профессор

Дәулет С. М.²

² магистрант I-го курса факультета «Истории, археологии и этнологии»,
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы,
Казахстан simbat_90_93@mail.ru

КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ДЕМАРКАЦИИ ГРАНИЦ

В данной статье автор рассматривает нынешние культурно-политические, экономические отношения и проблему демаркации границ между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой. Затрагиваются заключения, касающиеся границ между двумя соседними государствами 60-х гг. прошлого века. Автор делает вывод о важности соглашений между двумя странами о будущем этих соглашений.

Ключевые слова: взаимные экономические отношения, демаркация границы, декларация, ведомство, протокол, соглашение.

Summary

F. A. Kozybakova¹

¹Candidate of Historical Sciences, professor,

S. A. Daulet²

²Master 1st year faculty "History, archeology and ethnology."

Kazakh national University after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan. E-mail: simbat_90_93@mail.ru

KAZAKH-CHINESE RELATIONS AND PROBLEMS OF DEMARCATION OF BORDERS

In this article the author examines the current cultural and political and economic relations and the demarcation of borders between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China. That is, the contract will be considered on the borders between the two neighboring states in the 60s of the last century. Thus it was concluded that the importance of agreements and its future.

Keywords: mutual economic relations, border demarcation, the declaration, the agency, the protocol agreement.

XX ғасырдың соңында Кеңес Одағының ыдырауы ең ірі оқиғаның бірі болып, жалпы халықаралық жағдайдың өзгеруіне тікелей әсер етті. Бұрынғы Кеңес одағының үлкен шаңырағынан бөлініп, жаңа отау көтерген дербес елдердің бірнешеуі Қытай Халық Республикасымен жаңа мәдени, саяси байланыс орнатты. Олардың қатарында Еуропа мен Азияның тоғысында тұрған Қазақстан Республикасы және бірнеше жаңа тәуелсіз мемлекеттер болды. Қытай Еуразияның жүрегінде орналасқан Қазақ елі үшін дүниежүзілік сауда қарым-қатынастарын жүргізуде теңіздерге шығар мүмкіндік, әрі маңызды экономикалық серіктес мемлекет болып табылады. Сол себепті де өзара экономикалық, мәдени ақпараттық ынтымақтастықтың орнауы екі жаққа да тиімділігімен ерекшеленеді.

Қытайдың алға қойып отырған басты міндеті – реформа жүргізіп, ел экономикасын дамыту. Бұл міндетті орындау үшін бейбіт және тұрақты халықаралық орта қажет. Сол үшін Қазақстанмен бейбіт жағдайда тепе-тең тұру принципінің негізінде қарым-қатынасты дамыту Қытай сыртқы саясатының басты бір бағыттарының бірі болып табылады.

Қазақстан мен Қытай мемлекеттері арасындағы өзара қарым-қатынас кезіндегі Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы заманында ғана үзіліп қалған ежелгі «Жібек жолын» қайта жаңғырып, осы заман жобасына сай дамуын жалғастырып отырған мақсатты міндеттер тобын шешіп отыр.

Соған орай еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан-Қытай қатынасына ерекше назар аударып, үлкен мән береді және соған орай былай деп өз ойын ашық білдіреді: «Меніңше, адамзаттың ХХІ ғасырдағы дамуы көбінен көп қытаймен байланысты болады. Көптеген елдер Қытаймен арақатынасты өзінің сыртқы саясатының негізгі өзегі деп түсінеді. Ал Қазақстан үшін осындай болашағы зор, экономикасын қарышты қадаммен дамытып келе жатқан мемлекетпен ойдағыдай қарым-қатынас орнату айрықша маңызға ие» /1/. Ал өз тарапынан Қытай елбасшылары да Қазақстанмен өзара қарым-қатынасына баса мән беріп отыр. Мәселен, Қытай Халық Республикасының Төрағасы Цзянь Цземинь былай дейді: «Қытай мен Қазақстан басшылары екі елдің дәстүрлі достық қарым-қатынастарын дамытуға зор маңыз береді. Соңғы жылдары менің және президент Н.Ә.Назарбаевтің арасында осы күнге дейін көп кездесулер өтті. Біздің арамызда қазірдің өзінде бірлескен саяси құжаттарда өз бейнесін тапқан және екі жақты қарым-қатынастарымыздың тұрақты дамуы үшін берік саяси жаңа қарым-қатынастың заңды ірге тасы болып отырған екіжақты қарым-қатынастардың және ірі халықаралық проблемалардың үлкен тобы бойынша ортақ түсініктің бірқатарына қол жеткіздік» /2/, – деп көрсетеді. Жалпы, Қазақстан мен Қытай қарым-қатынасты және оны дамыту, әсіресе шекаралық межелеудегі өзара бір байламға келу сынды мәселелер екі ел үшін де өте маңыздылығымен ерекшеленеді. Сондықтан бұл мәселелерді талдап, сараптау қажетті маңызды.

Әсіресе, Қазақстан Республикасының Қытай Халық Республикасына қатысты ұстанып отырған сыртқы саясаттағы стратегиясы жалпы Қытайдың даму потенциалы мен дүние жүзіндегі геосаяси жағдайына және оның елімізге қатысты сыртқы саясаттағы алар орнынан туындайды.

Жалпы, Қытай мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастардың мыңдаған жылдық тарихы бар. Ежелгі Қытай жылнамаларындағы Қытай тілінен аударғандағы «Батыс аймақ» деген ұғым беретін «Сиюи» атты сөз, ең алдымен, Шығыс Түркістан мен Қазақстан және Орта Азия өлкелерін меңзейді және Батыс пен Шығысты жалғаушы Ұлы Жібек жолы да осы елдер арқылы өткендігі баршаға белгілі. Ал осы байланыстарының орнауы б.з.д. II ғасырда үйсін тайпалық бірлестігі мен Хан патшалығы заманынан басталады. Содан бергі ұзақ тарихи дәуірде қазақ халқының арғы тегі болған тайпалар Азияның орталығындағы Қытай патшалығымен тығыз қарым-қатынастарын бірде жиілетіп, бірде сиретіп отырады.

Ал қазақ халқы өзі жеке ұлт болып қалыптасып, өз алдына бір тұтас мемлекет ретінде Қытай елімен өзара қарым-қатынас орнатуы, «Ұлы көршісіне» қатысты сыртқы саясатын анықтауы ХVII-XVIII ғасырлардан бастау алды.

XVII-XVIII ғасырда қазақ халқы үшін Жоңғарлардың шапқыншылық соғыстарының өршіген, жұт пен жоқшылық жылдары болды. Жоңғар шапқыншылығы қазақ хандығының ішкі тұтастығына да іріткі салды. Өзара феодалдық қақтығыстар да туғызды. Құлдыраған елді біріктіру мақсатындағы атқарылған басты шара ХVIII ғасырда Цин империясымен тікелей байланысқа мүдделі етті. Шын мәнінде бұл байланыс екі жақтың да мүдделігінен туындаған болатын. «Қазақтар Цин империясына арқа сүйеу арқылы өзінің саяси дербестігін сақтап қалуды көздеумен бірге Цин патшалығының қарауына өткен ата мекендерін бейбіт жолымен қайтарып алуды мақсат етті, сондай-ақ экономикалық жағынан Қытайлықтармен айырбас сауда жасау арқылы өздерінің тұрмыстарын жақсартуды көздеді» /3/, – деген ойды осы кезеңді зерттеуші Н.Мұхамедханұлы тарихи деректермен дәлелдеп берді. Ал Цин патшалығы өз тарихында қазақтармен достық қарым-қатынастар орнату арқылы, қазақтарды Ресейдің шығысқа қараған шабуылына тосқауыл жасағысы келді және сол арқылы өздерінің батыс шекараларының тыныштығын қамтамасыз еуді мақсат етті. Дегенмен бұл байланыс ұзаққа созылмай, ХІХ ғасырдың 60 жылдарына дейін жетті. Оның себебі, Цин патшалығы іштей құлдырап, бұрынғы империялық күдіретінен айырыла бастады. Еуропа мен АҚШ елдері Қытай мемлекетін жартылай отар, жартылай феодалдық мемлекетке айналдырды. Ел ішінде қырқыстар күшейіп, бұқаралық қозғалыстар белең алды. Ал патшалық Ресейдің отаршылдары дәл осы кезде Орта жүзбен Ұлы жүзді

өзіне бағындырып бүкіл Қазақстанға өзінің үстемдігін орнатқан соң, қазақтардың Цин патшалық үкіметі мен тіпті олардың Тянь-Шань өңіріндегі халықтармен байланыс жасауын шектеткен еді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның Ресейге толық қосылып, өлкеде патша үкіметінің мемлекеттік жүйесінің күшпен енгізілуі екі ел арасындағы байланысты тоқтатқан еді.

Сондай-ақ ең басты нәрсе қазіргі Қазақстанның Қытаймен шекарасының нобайы XIX ғасырдың 60-90-шы жылдары-ақ анықталды. Ол төмендегі шарт негізінде белгіленген болатын:

- 1860 жылғы 2 қарашадағы Пекин қосымша шарты. Онда шекараның жалпы бағыты анықталды;

- 1864 жылғы 25-қазандағы Шәуешек хаттамасы. Шекараның географиялық бағыттар бойынша өтуін нақтылап берді;

- 1881 жылғы 12-ақпандағы Санкт-Петербург шарты. Шекараның Зайсан көлі ауданы арқылы өтуі нақтыланды және Қытайға Құлжа қаласы орталығы болып табылатын Іле өлкесі қайтарылды.

Бұдан кейін 1882-1890 жылдары шекаралық бағандармен жұмыстар жүргізіліп, 1894 жылдың басында Ресей және Цин үкіметінің ұзақ жылдардағы жұмысы Орталық Азия шетіндегі Ресей - Қытай шекарасының белгіленуімен аяқталған еді /4/.

Сонымен бірге аталған уақытта Шәуешек хаттамасы бойынша бұрын қазақ хандығына тиесілі болған үш аймақ Қытайдың қол астына өтіп 1 миллионға жуық Қазақ қандастарымыз көрші мемлекеттегі диаспораға айналған еді.

Ал Патшалық Ресей Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы мемлекеттерінің құрылымын қалыптастырған тұста олардың Қытайға қатысты анықталған саясаты болған жоқ. Оның үстіне бұл кезде Батыс Европа мен АҚШ экспансиясына ұшыраған Цин империясы белгілі бір сыртқы саясат жүргізуге қабілетсіз болатын. Тек 1917-1922 жылдары жаңа қалыптасқан Кеңес үкіметіне жергілікті орында жоғалған барлық дерлік шекараны күзетке алып, екі жақтың келісімінсіз бір жақты түрде шекараны жылжытты. Мәселен, қазіргі Шығыс Қазақстан аймағындағы Мақаншы және Алакөл аудандарының шекара учаскелерінде 20-дан астам шекара белгілерін алып тастаса, ал Панфилов ауданындағы Қорғал өзенінің жоғары жағында және Алакөл ауданындағы біраз жерлер (Сарышілде өзені) 10-12 шақырымға дейін Қытай жағына жылжытылды /5/.

Бұдан соң 1949 жылы Қытай коммунистерінің өкімет басына келуінен соң-ақ Кеңес-Қытай қатынастары бір жүйеге түсіп, оның ішінде Орталық Азия аймағына байланысты мәселелер де бір қалыпқа енеді. 50-жылдардың ортасына қарай, Шыңжаң өзінің Қытайдың тәуелсіз провинциясы құқығымен қоштасып, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданына айналып, бұл аймақтың Орта Азия мен Қазақстан Кеңестік Республикалармен өзара байланыстары тек Мәскеу мен Пекин арқылы ғана жүзеге асырылатындай дәрежеге жетеді /6/.

1950 жылы 14-ақпанда қол қойылған Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы «Достық, одақтастық және өзара көмек келісіміне» орай екі ел арасында әскери-саяси одақтарға лайық, жаңа қарым-қатынастар өз бастауын алды. Дегенмен екі ел арасындағы шекара мәселесін шешуді қайта қолға алу нақты жолға қойылмаған еді.

Ал нағыз Қазақстан мен Қытай арасындағы шекаралық келісімдер 1993 жылдың қазанындағы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қытай Халық Республикасына алғашқы ресми сапары кезінде қол қойылған Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы «өзара достық қарым-қатынастарының негіздері туралы Бірлескен декларациядан» бастау алды. Бұл бұл байланыс жас тәуелсіз мемлекеттің – мемлекеттік шекараны көрші мемлекеттермен бейбіт дипломатиялық жолмен шешуі үшін маңызды шаралардың бірі болды.

1964 жылдан бері қытай үкіметі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында белгіленген шекаралық сызықты нақты емес деп есептеді, яғни, ол Қытай әлсіз Ресей мықты держава кезінде жүргізілді, сондықтан да Қытай Халық Республикасының қазіргі үкіметі оны қайта қарауға тырысқан болатын. Нәтижесінде тәуелсіздік алғаннан кейін жалпы көлемі 34000 шаршы шақырым болатын 19 учаскеде бұрынғы кеңес Республикалары – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Қытай арасында территориялық таластар туғызды /7/.

Көлемі 2235 шаршы шақырым болатын 11 учаске шекараның қазақ-қытай бөлігіне, көлемі 3728 шаршы шақырым 5 учаскелік қытай-қырғыз бөлігіне және көлемі 28430 шаршы шақырым 3 учаске қытай-тәжік бөлігіне келді.

Қытай қол астында 19 учаске оның ішінде шекараның қазақ-қытай бөлігінде көлемі 200 шаршы шақырым 1 учаске болды. Қырғызстан мен Тәжікстанның бақылауында көлемі 230 шаршы шақырым

және 2800 шаршы шақырым бір-бір учаске болды. Бұдан өзге 11 учаскеге екі жақтың да адамдары кіре алатын, оның сегіз учаскесі қытай-қазақ шекарасында /8/.

1994 жылы сәуірде Қытай премьерінің Қазақстанға сапары кезінде ел басшымыз Н.Ә. Назарбаев пен Ли Пэн қазақ-қытай мемлекеттік шекарасы жөнінде келісімге қол қойды. Бұл құжат күрделі мәселені шешудің ең алғашқы қадамы болды. Цзянь Цземинь Н.Назарбаевтың шекараны заңды бекіту туралы ұсынысын қуаттай отырып: «Қытайдың – Қазақстанға ешқандай территориялық талабы жоқ, шекаралық мәселелер бізге тарихтан қалған. Оларды келіссөздер арқылы шешуге болады», – деп атап көрсетті /9/.

Осы жылы құжат бойынша шекара сызығы түгелдей анықталды, тек екі кішігірім учаске – Алматы облысындағы Алакөл ауданындағы Сарышілде өзенінің аңғарында көлемі 315 шаршы шақырым учаске мен Шығыс Қазақстан облысының Зайсан ауданындағы Шоған Оба мен Баймырза ауданындағы көлемі 629 шаршы шақырым учаске қалғанын Сыртқы Істер Министрі Қ.Тоқаев мәлімдеген болатын.

1998 жылы 4 шілдеде Қазақстан – Қытай мемлекеттік шекарасы жөнінде ұзаққа созылған келіссөз процесі аяқталды. Қытай Халық Республикасының төрағасы Цзянь Цземиннің Қазақстанға келген екі күндік сапары кезінде екі ел басшылары шекараны түпкілікті белгіленген және ортақ шекарадағы екі таласты учаске жөнінде мәселені шешкен тарихи келісімге қол қойылды /10/.

1998 жылы 4 шілдеде қол қойылған қосымша мәселе бойынша Сарышілде өзені ауданындағы учаскеде, өткен ғасырдағы келісімге негізделген Қытай жағының дәлелдерінің мықтылығын ескере отырып, Қазақстан жағына жалпы көлемі 95 шаршы шақырым территория тиді. Қытай Сарышілде өзенінің оң жағалауы, сондай-ақ, оның сол саласы Құлағансай бастауының ауданына ие болды.

Шоғаноба мен Баймырза асулары ауданындағы учаскеде Қазақстан жағының дәлелдерінің артықшылығына орай, Қазақстанға батысынан Сауыр жотасының Оңтүстік етегінен Шоғаноба асуына дейінгі жер, Жүреқтау жотасы және Шоғаноба мен Керегетас өзендерінің салалары мен аңғарлары, жалпы көлемі 442 шаршы шақырым территория тиесілі болды. Оның үстіне Қазақстан жағында екі шекара заставасы, орманшылар мекені, барлық ормандар мен көшпелі мал шаруашылығы аудандарының көбі қалды. Қытайға 7 жалпы көлемі 187 шаршы шақырым жер берілді. Осылайша келісілген екі учаскенің 944 шаршы шақырымы жалпы көлемінен Қазақстанға – 537 шаршы шақырым (56,9%), Қытайға – 407 шаршы шақырым (43,9%) тиді /11/.

Ал 2002 жылы 10 мамырда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы, Сыртқы істер министрі Қасымжомарт Тоқаев ҚХР-ның Мемлекеттік кеңес премьері орынбасары Цзянь Циченмен және сыртқы істер министрі Тан Цзясюанмен кездескен болатын. Екі мемлекеттің сыртқы саяси ведомстволарының басшылары Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы мемлекеттік шекара сызығын декларациялау жөніндегі хаттамаға қол қойды. Бұл құжат екі ел арасындағы көптен шешімін таппай келе жатқан шекара мәселесін шешу үрдісіне нүкте қойды. Хаттама мен оған қосымша құжаттарға сәйкес, Қазақстан-Қытай шекарасының жалпы ұзындығы 1782 шақырым; оның 1215 шақырым құрлықтағы шекараға, ал 566 шақырымы өзен көлдердегі шекарамен өтеді. Шекара сызығы 599 шекара белгілерімен белгіленген. Шекараның анықталу нәтижесінде, екі жақ бүкіл ұзындығында заңды бекітілген шекараға ие болды. Бұл әрине, шекаралық қалыпты жағдайдың тұрақтануына, сенімнің беки түсуіне, сондай-ақ, ХХІ ғасырға бағытталған Қытаймен тату көршілік қарым-қатынастың дамуына себін тигізеді анық /11, 8-б/.

Қазақстан мен Қытай қазіргі кезде жаңа геосаяси жағдайда өмір сүріп отыр. Екі елдің өте ұзын шекарасы әрі шекара аттап орналасқан көптеген ұқсас ұлттары бар және соған орай өзара саяси, әлеуметтік-экономикалық мәдени қатынасы жанданған. Сол себепті де екі ел арасындағы татуластық пен өзара ықпалдастық болашақта жалғасын тауып, тиімді жолдармен шешіле бермек және оның одан әрі дамуын жалғай түсу мен өзара ұстаным мен ой түйіндеу жас ұрпақтың еншісінде қала бермек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы. – Алматы: «Атамұра», 1992. – 138-бет.
2. Абенов Е. Внешние политические интересы РК урок и перспективы. // Саясат. – Алматы, 1995. №1.- с.187.
3. Мұхаметханұлы Н., Сейдин Н. Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасында мемлекеттік шекара мәселесінің шешілуі. // Ақиқат, 2002. №11. – 20-бет

4. Токаев К. Откуда взялись эти спорные участки. // Новое поколение 1999 г. 12 март. С. 21
5. Чжен Кун Фу. Геополитика Казахстана. Между прошлым и будущим. – Алматы: «Жеті жарғы», 1999. – 269 стр.
6. Қалибетов М., Назарбаева Д. Политика Казахстана: От интеграции к сотрудничеству. // Саясат. 1996. - №10. С15-16
7. Қазақстан Республикасымен Қытай Халық Республикасының арасындағы біріккен декларация. // Егемен Қазақстан. – 1996. - 27 сәуір.
8. Тоқаев Қ. Даудың үлкені – жер дауы. Қытаймен шекара туралы келісім. Ол қалай шешілді? // Егемен Қазақстан. – 2000. – 21 сәуір
9. Тоқаев К. Под стягом независимости. Очерки внешней политики Казахстана. – Алматы: «Жеті жарғы», 1997. – 192 стр.
10. Абиев Б. Қазақстан Республикасымен Қытай Халық Республикасының арасындағы шекара мәселелері. // Егемен Қазақстан. – 2000. 31-мамыр. – 7-8 бб.

УДК 327
МРНТИ 11.25.67

ҚЫТАЙ МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ АРАСЫНДАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ДАМУЫ

Л.Р. Жәкішева¹

*Шанхай шет тілдері университетінің PhD Докторанты,
Қытай Халық Республикасы*

Аңдатпа

Бүгінгі күні энергетикалық ресурстар кез келген мемлекеттің дамуының маңызды факторы болып есептеледі. Сондықтан энергетикалық саясатты ұлттық мүдделерді есепке ала отырып жүргізу бүгінде әлемнің көптеген елдері үшін өзекті мәселелердің біріне айналды.

Мақалада Қытайдың энергетикалық стратегиясының маңызды құрамдас бөлігінің бірі болып табылатын энергетикалық қорларға бай елдер мен аймақтарда, соның ішінде Орталық Азияда ұзақ мерзімге бекінуі мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы энергетикалық ынтымақтастық мәселесі талданған.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қытай, энергетикалық ресурс, энергетикалық қауіпсіздік, энергетикалық ынтымақтастық, ұлттық мүдде

Аннотация

Жәкішева Л.Р.¹

*PhD Докторант, Шанхайский университет иностранных языков
Китайская Народная Республика*

ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ КИТАЕМ И СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме обеспечения энергетической безопасности КНР. В частности, исследуется энергетическая политика Китая со странами Центральной Азии в контексте существенного возрастания роли энергоресурсов в мире.

Так же в статье рассматривается тема о многосторонних отношениях Китая со странами-поставщиками энергоресурсов в условиях сложившейся мировой конъюнктуры.

Ключевые слова: Центральная Азия, Китай, энергоресурсы, энергетическая безопасность, энергетическое сотрудничество, национальный интерес.

Abstract

Zhakisheva L.R.

PhD, Shanghai University of Foreign Languages, China

ENERGY COOPERATION BETWEEN CHINA AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES

The article deals with an important issue of energy security of PRC. In particular, the energy policy of China with the countries of Central Asia has been examined in the context of considerable growth of the role of energy resources in the world. The article also covers a topic of multilateral relations of China with the countries – energy suppliers in the current world situation.

Key words: Central Asia, China, energy resources, energy security, energy cooperation, national interest.

Энергетика – қазіргі кез келген экономиканың негізі ғана емес, сонымен бірге, адамзаттың тыныш-тіршілігі мен дамуы үшін аса қажетті табиғи ресурстардың жиынтығы болып табылады. Табиғи қуат көздері кез келген мемлекеттің дамуы, өндірісі мен экономикасын ілгерілетудің алғы шарты. Энергетика – ұлттық шаруашылықтың негізгі салаларының бірі, оның даму деңгейі мемлекеттің экономикалық қуаты мен әлемдік қауымдастықтағы геосаяси рөлін анықтайды. Жалпы әлемдік энергетиканың негізін бес бастапқы энергия көзі құрайды – мұнай, табиғи газ, көмір, атом энергиясы және су энергиясы. Соның ішінде әлемдік экономикада мұнай әлі де басым энергия тасымалдаушы болып отыр. Халықаралық энергетикалық жөніндегі агенттіктің зерттеуі бойынша 2000 жылдары дүние жүзіндегі мұнай қажеттілігі күніне 75-80 млн. баррель болса, ол 2020 жылдары 92-97 млн. баррельге жетуі мүмкін.

Энергетика халықаралық қатынастарға әсер етуші маңызды элементтердің бірі болып табылады. Энергетикалық құраушының маңыздылығы мемлекеттердің саясатына әсер етіп қана қоймай, мемлекеттердің арасындағы бәсекелестікті де күшейтеді. Халықаралық қатынастардағы өзара тәуелділік бұны ғаламдық мәселеге айналдыра отырып, энергетикалық қауіпсіздік мәселесінің маңыздылығын арттырады.

ҚХР үшін энергетикалық фактор мемлекеттің энергетикалық қауіпсіздігінің маңызды бөлігі болып табылады. Себебі, елге қажетті энергетикалық ресурстардың 40% пайызын импорттайды. 2015 жылы Қытайдың мұнай импорты тәулігіне 7 млн. баррель рекордтық деңгейіне жетті. Сондықтан алып елді 1,3 млрд. тұрғындарын энергетикалық ресурстармен қамтамасыз ету мәселесі алаңдаушылық туғызады. Себебі елде өндіру сұраныстан баяу өсуде. Мұндай жағдай тиімді энергетикалық стратегия құруды талап етеді.

Бүгінгі күні Қытай басшылығының алдында елдің энергетикалық нарығын тұрақтандыруға бағытталған тиімді шаралар жүргізуді мақсаты тұр. Қытайдың энергетикалық стратегиясының міндеттері: мұнай-газ шикізатына төменгі бағаны сақтау, шетелден ҚХР-ға тасымалданатын мұнай тасымалын тұрақтылығын қамтамасыз ету, елдің ішінде мұнай өндіруді және энергетикалық ресурстар туралы ғылыми білімді дамыту.

Негізінен, Қытайдың энергетикалық саясатының екі құрамдас аспектісін көрсетуге болады: ішкі аспект – экспорттер елдерге тәуелділікті азайту мақсатында елдің ішіндегі энергетикалық ресурстарға сұранысты тежеу, сыртқы аспект – көмірсутекті шикізат жеткізетін елдермен байланысты нығайту.

XX-ғасырдың 80-жылдарындағы реформалардан соң Қытай энергетикалық ресурстармен өзіне қамтамасыз етуге ұмтылыс жасады, бірақ қытай басшылығының мұндай мақсатқа негізделген әрекеттері ұзаққа созылмады. ҚХР нәтто-экспорттер елдердің тізіміне енді. Қытайдың өз бетінше энергия көздерімен қамтамасыз етудің бастапқы жоспары энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану және мұнай мен газдың сыртқы аралдарына елдің белсенді қатысуымен ауыстырылды.

Қытайдың сыртқы саяси стратегиясында Орталық Азия аймағы негізгі орындардың бірін алады. Оған дәлел ретінде бірнеше бағыттар назар аударуға тұрарлық.

Қауіпсіздік мүдделері. Қытайдың стратегиялық қорғалуы жағдайында Орталық Азия стратегиялық тыл болып есептеледі. Синьцзяндағы үздіксіз қауіпті жағдай болып тұрғандықтан да СУАР-мен Қытайға қарсы тұрмайтын территориялары бар тұрақты перифериясының болуының маңызы зор.

Энергетикалық мүдделері. Қытайдың Таяу Шығыс елдерінен энергия ресурстарын тасымалдауда теңіз жолдарын басым пайдаланатыны белгілі. Сонымен бірге Қытай жер үстімен тасымалданатын маршруттарды, соның ішінде Орталық Азия мемлекеттері территорияларын, да қамтуды қарастырады. Малакка және Ормуз бұғаздары арқылы қауіпсіз тасымалды қамтамасыз ету проблемаларының шешілмеуіне байланысты Қытай басшылығы өз жеріне табиғи байлықтарды жеткізудің балама жолдарын іздестіруге мәжбүр. Ақырында, қалыптасқан геосаяси және экономикалық жағдайларға байланысты Қытай евразиялық бағытын белсенді түрде жүргізе бастады, мұндағы басымдықтардың бірі Орталық Азия мемлекеттеріне берілуде. Қытай Орталық Азия аймағын стратегиялық шикізат зонасы ретінде және Каспий теңізінің, болашақта Парсы шығанағының, мұнайлы аудандарына транзиттік территория есебінде қарастырады. Қытайдың ТҰК-лары осы аймақтағы ықпалының артуына мүдделі, сондықтан бірлескен жобалардың дамуына қажетті мөлшердегі керекті қаржыларды құюға дайын тұрады.

Транзиттік мүдделері. Энергетикалық ресурстарға бәсекенің үнемі өсуіне және әлемдегі әскери саяси шиеленістің өсуіне байланысты Қытайға теңіз коммуникациясы арқылы шикізаттың үздіксіз жеткізілуі қауіпі өсті. Сонымен қата, Европа мен Азия аймақтары арасында халықаралық

тасымалдың үздіксіз өсуі байқалады. Мұнда өнімнің негізгі экспорттері Қытай болып отыр. Бұл жағдай қытайлық басшылықтың жерүсті транспортының барлық түрі қамтылатын кешенді трансконтиненталдық коммуникациялық дәліз коридор құруды талап етеді. Осы жағдайды ескере отырып, Қытай басшылығы Европалық Одақ елдері бағытына Орталық Азия республикалары территориялары арқылы темір жолдары, автомобиль жолдары, құбырлар жолдарын қалыптастыруға үлкен көңіл бөлуде. Қытайдың транспорт коридорын қалыптастыру саласындағы белсенді әрекеттері және ұсынып отырған масштабты жобалары Орталық Азия мемлекеттеріне үлкен дивиденттер әкелуі мүмкін. Бұл жерде орталықазиялық аймақ елдерінің Қытай мен Европа арасындағы негізгі транспорттық транзиттік коридор болуға барлық мүмкіндігі бар. Осы тұрғыдан алғанда аймақ елдері саясатында транспорттық жүйесін әлемнің транспорттық жүйесімен интеграциялау деңгейін жоғарылату маңызды мақсат болуға тиіс.

Соңғы жылдары Қытайдың энергетикалық ресурстарға сұранысы өсуде. Бұл көмірсутек шикізатын тасымалын диверсификациялауды жүзеге асыруды талап етеді. Егер бұрынғы кезде тұтынатын энергия көздерінің импортының 50 пайызы Таяу Шығыс елдерінен болса, қазіргі кезде ҚХР басқа энергия көздерін іздеуде әлемнің барлық аймақтарынан зоналарын кеңейтті. Нақтылап айтсақ, ол Ресей, Орталық Азия аймағына бағыт алды. Бұл Қытайдың Батыс Азиядағы мүдделерінен бас тартуы емес, керісінше «жұмсақ күшті» пайдалана отырып, сонымен қатар экономикалық тұтқаларды қолдану арқылы қытай басшылығы жүйелі түрде осы аймақта өз позицияларын нығайтуды біртіндеп жүзеге асырады. Мұндай әрекеттер Қытайдың энергетикалық саясатының құрамдас компоненттерінің бірі болып табылады. Бұл жерде энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қытайдың халықаралық аренадағы рөлін көтеруге мақсатталған жаһандық стратегиясының бір бөлігі ретінде қарау керектігі жөнінде қорытынды жасауға болады.

ҚХРдың әлемнің мүмкін болатын барлық аймақтарында труба қондырғылар, жолдар салу, инвестициялық жобалардың көмегімен керекті инфрақұрылымдарды және достық қатынастарды қалыптастыруға ұмтылады.

Қытай үкіметі 2007 жылы энергетика саласындағы өзекті мәселелерді қарастыратын «Ақ кітап» деп аталатын құжатты бекітті. Сонымен бірге энергия шығыны көп қажет ететін жаңа жобаларды жүзеге асыруға қатаң бақылау орнатылған. Қытай үкіметі «Жаңартылған энергия» заңының негізінде жаңартылған энергия саласында жүргізілетін ғылыми зерттеулерді қаржыландыру мәселесін жолға қойды. Қытай экономикасының бүгінгі жағдайына сәйкес 2014-2015 жылдары қабылданған «Энергетика дамытудың стратегиясы (2014-2020)», «Қытай өндірісі – 2025» сынды бірқатар құжаттар энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мәселелерін қарастырады. Аталған құжаттар ҚХРдың 13-бесжылдық жоспарының маңызды бөлімдері болып есептеледі. 13-бесжылдық жоспары – Қытайдың «жаңа экономикалық жағдай» кезеңінде қабылданған. «Жаңа экономикалық жағдайлар» экономикалық өсу қарқынының баяулап, экономиканың құрылымдық өзгерістеріне байланысты объективті бүгінгі өмір шындығы.

Қытайдың энергетикалық саясатын жүзеге асыру мақсатында 2001 жылы «аумақтан шығу» стратегиясы жарияланған болатын. Осылайша Қытайдың инвестициялық компанияларына шетелдік мұнай жобаларына жол ашылды. Бүгінде Қытайдың энергетикалық секторында Sinopac (Қытай мұнай химия корпорациясы), CNPC (Қытай ұлттық мұнай корпорациясы) сияқты мемлекеттік компаниялар қызмет атқарады. Олар мұнай мен газды зерттеу, өндіру, тасымалдау, жеткізу және мұнай мен газды өңдеумен айналысады. Қытай мұнай компанияларының шетелдердегі қызметі займдар, кредит желісі, құрал жабдықтар жеткізу көмегімен жәрдем көрсетіледі. Бұл Қытайға мұнай өндіретін елдер үкіметтерінің жақсы қарауына және мұнай ресурстарына жетуде артықшылықтармен пайдалануға мүмкіндік береді. Қытай қажетті энергетикалық ресурстардың одан әрі өсімін қамтамасыз етуге ұмтыла отырып, екі маңызды геосаяси міндеттерін шешеді: біріншісі өзінің экономикалық қуатын арттырады, тек аймақта ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлемде геосаяси ойыншыға айналады, өйткені қазіргі әлемде финанстық экономикалық ресурс өте маңызды геосаяси ресурс; екіншісі, өзінің беделі мен геосаяси ықпалының аумағын кеңейтеді, немесе мұнай мен газды экспорттаушы елдерде жағымды имиджін қалыптастырады. Сатып алушы ретінде ғана емес, сонымен қатар, осы елдерде бірлескен кәсіпорындар салу арқылы. Ірі энергетикалық жобаларға инвестициялар құю арқылы жеңілдік кредиттер береді. Қытайдың энергия тасымалдаушы елдермен энергетикалық қарым-қатынастарында географиялық тұрғыдан алғанда жақындығына байланысты Орталық Азия мен Ресейге басымдық берілген.

Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен энергетикалық ынтымақтастығы 1990 жылдары басталған. Бірақ соңғы жылдары Қытай ұлттық қуатының артуына байланысты бұл аймақта ықпалы артты. Қытайдың экономикасы қарқынды дамып, адами әлеуетінің артуы шикізат пен отын-энергетикалық ресурстардың жаңа көзін табуға итермелейді. Бұл тұста Қытай үшін табиғи қазба байлықтары мол, халқы сирек қоныстанған Орталық Азия тартымды болуда. Қытай бұл аймақты ең алдымен өзінің энергетикалық қауіпсіздігі, сауда-экономикалық экспансиясы, этникалық тұрақтылығы және әскери қорғанысы үшін маңызды деп біледі.

ҚХР үшін Орталық Азия (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түркіменстан) маңызды стратегиялық аймақ. Аумағы 3,9 млн. шаршы шақырымды құрайтын бұл аймақта 51 млн. халық тұрады. Жерінің қойнауы сирек кездесетін бағалы металлдарға, мұнай мен газға, басқа да табиғи ресурстарға бай. Осыны мықтап ескерген Қытай 1991 жылы Кеңес одағы ыдырап, Орталық Азия республикалары тәуелсіздік алып, әрқайсысы дербес мемлекет болған бойда бұлармен қарым-қатынас жасауға ұмтылып, бос қалған базарларын күнделікті тұрмысқа қажетті тауарларға толтырды. Мұнан соң Қытай құбыр арқылы Қазақстан мен Түркіменстаннан, Өзбекстаннан арзан мұнай мен газ алуға қол жеткізді.

2001 жылы Қазақстан, Қытай, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстанның қатысуымен құрылған (кейіннен Өзбекстан қосылған) халықаралық ШЫҰ (Шанхай ынтымақтастығы ұйымы) арқылы аталған мемлекеттердің тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтау, сондай-ақ, экономикалық-әлеуметтік салалардағы бірқатар мүдделері тоқайласты. Мұның шеңберінде ғылыми-техникалық, технологиялық және гуманитарлық салалардағы ынтымақтастық та дамуға бет алды. Қытай басшылығы Ресей және Орталық Азия республикаларымен қарым-қатынаста шикізат тасымалдау және сауда-саттықпен шектеліп қалмау керектігін дұрыс түсінеді.

Сол себепті де кейінгі кезде БАҚ құралдарынан қытайлық корпорациялар мен фирмалардың Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстанмен қандай да бір өндіріс орнын немесе өздеріндегі кәсіпорынның филиалын ашу жөнінде екіжақты келісімшарттарға қол қойғаны туралы жаңалық хабарларды жиірек беріледі.

Былай саралап, талдап қарасақ, іргелес Орталық Азия мемлекеттері мен Ресей Қытай елі үшін тиімді табиғи ресурстар көзі және дайын тауарларын өткізетін рынок қана емес, Еуропаға шығатын қолайлы да ұтымды транзиттік дәліз де. Қытайдың тауар тиеген контейнерлері Еуропаға кәдуілгі теңіз жолымен жөнелтілгенде 50-60 күнде, ал Орталық Азия не Ресей арқылы жіберілгенде 10-15 күнде жеткізілетін көрінеді.

Қытай бүгінде және болашақта да көмірсутек отыны, жалпы энергетикалық қуатты молынан тұтынатын ел болып қала береді. Қазіргі таңда ол мұнайдың басым бөлігі су жолдары – теңіз арқылы тасымалдайды. Ал, теңіз жолдары әзірге АҚШ-тың әскери-теңіз флоты билігінде. Сондықтан да құрлықтың бойымен, яғни Орталық Азия мен Ресей жері арқылы өтетін транзиттік арна ашу – тығырықтан шығудың баламалы амалы.

Сондықтан болса керек, соңғы үш-төрт жылдың көлемінде Қытай әкімшілігінің ауқымды: «Бір жол – бір белдеу» бағдарламасы аясындағы «Жібек жолының экономикалық белдеуі» (ЖЖЭБ) жобасы жайында жиі айтыла бастады. Жоба саясаткерлер, саясаттанушылар, экономистердің де назарын аударды. Себебі, жоба жүзеге асса, ол белгілі бір аймақпен шектеліп қалмай, тұтастай Еуразия континентінің экономикалық-әлеуметтік дамуына ықпал ететін игілікті іс болады.

Қытайдың Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығы негізінен қазіргі кезде жаңа кезеңге өтіп, өзара тиімді пайда принциптерге сүйенеді.

Соңғы жылдары Қытайдың Орталық Азия елдерімен энергетикалық ынтымақтастығы көптеген жағымды нәтижелер берді. 2014 жылдың қыркүйегінен бастап, D газ құбырларының 4-желісінің құрылысы басталды. Бұл бұтақ Түркістаннан Қытайға, Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан арқылы өтеді. Жұмысты 2020 жылы аяқтау жоспарланған. Нәтижесінде Орталық Азия Қытай нарығына жылына 85 млрд куб метр газ жеткізеді. Газ құбырларының бұл бұтағы сонымен бірге Тәжікстан мен Қырғызстанды да «көгілдір отынмен» қамтамасыз етеді.

Қырғызстан электр энергиясының жетімсіздігін әлі күнге дейін сезінуде. Бұл елдің экономикалық дамуын тежеп келе жатқан фактордың бірі. Жақында Қытай кәсіпорны салған 500 киловаттық «Датка-Кемин» электр желісі жұмысқа қосылды. Бүгінгі күні Қырғызстан электр энергетикасының негізгі жобаларының бірі – Бішкектегі ТЭЦ реконструкциясы жүріп жатыр. Оның жүзеге асуы Қырғыз елі астанасын ғана емес оған жақын жатқан елді мекендердің инфрақұрылым объектілерін

электрмен қамтамасыз ету проблемаларын шешеді. Сонымен бірге Қытай кәсіпорны Қырғызстанда инвестиция құйып мұнай өңдейтін заводқа салды. Және осы өндіріс орнындағы пайдаланылатын өндіріс құрал жабдықтарының бәрі Қытайдан әкелінді.

Қытай Орталық Азияда күн өткен сайын «белдеу және жол» құрылысын сенімді түрде жүргізіп келеді. Орталық Азия елдерінің ашықтығы дәрежесінің жоғарылауымен және халықаралық айырбастың белсенді болуымен халықаралық қоғамдық өнімнің түрлеріне, көлеміне, сапасына қажеттілік өсуде. Қытай бүгінгі күні аймақта ресурстарды бөлу және айырбастау процесінде энергетика саласына басымдық беруде. Және бұл мәселеде өзара тиімді пайда және тараптардың мүдделерін ескеру принциптері қатаң сақталуға үлкен мән беріледі.

Энергетикалық ынтымақтастық және аймақтық қауіпсіздік. Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы (2012 жылғы) қақтығыстар көп жағдайда экономикалық құлдыраудың саяси тұрақсыздыққа әсер етіп, және хаосқа кең көлемдегі әлеуметтік толқуларға соқтыратындығын көрсетті. Терроризмді тек басқарылатын бомбылар, ұшқышсыз ұшатын аппараттардың көмегімен немесе кең көлемді әскери қимылдардың көмегімен ғана жою мүмкін емес. Қытай терроризммен күрес экономиканың дамуына, әлеуметтік шараларға (халықтың тұрмысын жақсарту, жұмыс орындарымен қамтылуы), сонымен бірге саяси тәртіптерді қалпына келтіруге сүйенуге тиіс деп есептейді. Орталық Азияда бүгінде терроризм қаупіне ұшырауда. Аймақта діни экстремизм мен терроризмді жою макробасқару концепциясын есепке алуды қажет етеді. Яғни бұл дегеніңіз адамдардың өмір сүру деңгейін жоғарылату, артта қалған аймақтардың экономикалық дамуын ілгерілету және еңбекпен қамту қажет деген сөз. Әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың аймақтық экономикалық дамуға ықпал етудің кілті осында.

Орталық Азия мемлекеттері негізінен энергоресурстарды экспорттауға сүйенетін қарапайым өндіріс құрылымына ие. Бүгінде олар нарықтық экономиканың дамуының өтпелі кезеңінде тұр. Қытай бұл елдерден өзінің үлкен нарығына табиғи ресурстарды импорттайды, мұнда өз кезегінде энергетикалық құрал-жабдықтар мен қазіргі заманғы технологияларды жеткізеді. Келешекте Қытай Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығында экологиялық ортаны жақсартуға бағытталған энергияның жаңартылатын көздері салаларын дамытуға басымдық жасамақ.

2016 жылдың 3-қарашасында Бішкекте ШЫҰ мүше елдерінің үкімет басшыларының Кеңесінің 15-отырысына ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің премьері Ли Кэцян қатысты. Премьер өндірістік қуаттар саласында ынтымақтасу деңгейін жақсартуды ұсынды және энергетикалық ресурстар саласында бірқатар жобаларды атап көрсетті. Нақтылап айтқанда, бұл қытайлық кәсіпорындар салып жатқан Өзбекстандағы электр станциясы құрылысы, Қырғызстандағы мұнайды қайта өңдеу заводы құрылысы. ШЫҰ іс жүзінде өзінің функцияларын кеңейткен. Өндіріс қуаттарының өзара бір-бірін толықтыруы деңгейін көтеру және энергетикалық ынтымақтастық сияқты бағыттарды дамыту жауапкершілігін мойнына алған. ШЫҰ аймақта тұрақсыздық факторларын жою мақсатында белсенді макробасқару концепциясын басшылыққа алады. Осы тұрғыдан алғанда Қытайдың Орталық Азия елдерімен шын мәніндегі энергетикалық ынтымақтастығы Орталық Азияда елдеріндегі экономикалық өсімді қолдау үшін, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін, еңбекпен қамту мәселелерін шешу үшін өте маңызды. Жоғарыда аталғандардың бәрі тұтастай алғанда терроризм мен экстремизм қаупін айтарлықтай төмендетеді.

Қазіргі кезде Орталық Азия – Қытай газ құбырының үш параллель желісі бар. Бұл желілер, әрбір желі реттік кезек бойынша 2009, 2010 және 2015 жылдары іске қосылған.

Қытай-Орталық Азия газ құбырлары

А желісі, В желісі. А және В линиялары Түркіменстан мен Өзбекстан шекараларынан бастау алып, Өзбекстан және Қазақстан территориялары арқылы өтеді. Қытайға олар Алашанькоу (Синьцзян) КПП арқылы жетеді. Труба құбырларының жалпы ұзақтығы 10 мың шақырымға созылады.

С желісі. Гдаимнан (Түркіменстан мен Өзбекстан шекарасындағы) бастау алып, Өзбекстан және Қазақстан территориялары арқылы өтеді. Қытайға ол Хоргос (Синьцзян) КПП арқылы шығады. Труба құбырларының жалпы ұзақтығы 1830 км.

Д желісі. Түркіменстан мен Өзбекстан шекараларынан бастау алып, Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан территориялары арқылы өтеді. Қытай территориясына Улугчат қаласы (Синьцзян) маңайында шығады.

С желісінің іске қосылуынан кейін Орталық Азия-Қытай газ құбырының қуатын жылына 30 миллиард текше метрден 55 миллиард текше метрге дейін көтерілген. Ал 2013 жылы Қытай елі газ

құбырының жылдық тасымалдау қуатын 85 миллиард текшее метрге дейін жеткізе алатын D желісі жобасына қатысты Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан үкіметтерімен келісімдерге қол қойды. CNPC мәліметтері бойынша 2014 жылы Орталық Азиядан Қытайға САСGP арқылы (Түрікменстан 25,9 миллиард текше метр және Өзбекстан 2,7 миллиард текше метр) жалпы 28,6 миллиард текше метр газ экспорты жүзеге асырылған. Осы себептен Түрікменстан газын тасымалдау инфрақұрылымын дамыту үшін әлі бірқатар істер атқарылуы қажет.

Қорыта айтқанда, Қытай Орталық Азия елдерін өзінің энергетикалық саясатының түйінді элементтері ретінде қарастырады. Және аймақтық энергетикалық ресурстардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге айтарлықтай күш салады.

Евразиялық одақ ішінде ынтымақтастыққа қолайлы жағдайлар қалыптасып қытай инвесторлары мен кәсіпкерлеріне жаңа мүмкіндіктер ашылады деп күтілуде. Қатысушы елдердің Қытаймен ынтымақтастығында әсіресе энергетика саласында мүмкіндігін кеңейтеді.

Қытайдың Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығы қазіргі кезде жаңа кезеңге өтті. Қытай аймақаралық қатынастардың жаңа концепциясын ұсынды. Оның негізіне ынтымақтастық принципі және бірлескен ұтымды ортақ тағдыр қауымдастығын құру жатады. Қытай Орталық Азия елдерімен достықты нығайту мен ынтымақтастыққа үнемі ұмтылады. Мүдделер ортақтығына сәйкес мүмкін болатын қақтығыстарды болдырмауға өзара сенімділікті жоғарылатуға аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Бахтиярова А. Ж. Энергетическая политика КНР в начале XXI века // «Молодой учёный». – №9(113). – Май, - 2016 г. - С.967 - 970.

2 Амангелді Ә. Қытайдың «жұмсақ күш» саясаты қандай мақсат-мүддені көздейді? (06.08.2016 <http://ult.kz/post/kytaydyn-zhumsak-kush-sayasaty-kanday-maksat-muddeni-kozdeydi>)

3 Сюй Циньхуа. Энергетическое сотрудничество со странами Центральной Азии // Шелковый путь – Ревью. – №12. – 2016. – С.22-23.

4 Центральная Азия – 2020: четыре стратегических концепта. Аналитический доклад. Под редакцией: Е.Т. Карина. (Авторская группа: Б.А. Ауелбаев, С.К. Кушқумбаев, К.Л. Сыроежкин, В.Ю. Додонов). – Астана, 2015. - 51 с.

5 Идрышева Ж.Қ. Әлемде энергетикалық қауіпсіздіктің қалыптасуы мен дамуы // <http://group-global.org/sites/default/files/publications>

6 Казанцев А.А., Звягельская И.Д., Кузьмина Е.М., Лузянин С.Г. Перспективы сотрудничества России и Китая в Центральной Азии. – М.: НП РСМД, 2016. – 52 с.

ӘӨЖ 123.18
МРНТИ 03.22.19

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ШЫҰ АЯСЫНДАҒЫ САЯСИ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

У.М. Джолдыбаева ¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай ат. ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

Аңдатпа

Мақалада Азия аймағындағы ең іргелі құрылым – Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі және Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінің осы ұйымға қатысуы мәселелері қарастырылады. Қазақстан үшін ШЫҰ-ға қатысу оның геосаяси ұстанымын нығайтуда маңызы зор. Қазіргі кезде қауіп-қатерлерге дара қарсы тұру мүмкін емес болғандықтан, Орталық Азия мемлекеттері аймақта орнықтылық, тұрақтылық және қауіпсіздікті қамтамасыз етуге талпыныс білдіруде және бұл мүдделі елдердің күш-жігерін біріктіріп жұмсауды қажет етеді.

Тірек сөздер: халықаралық қатынастар, Қытай, Шанхай, ұйым, мемлекеттер, Орталық Азия, қауіпсіздік.

Аннотация

У.М. Джолдыбаева¹

¹кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана КазНПУ им. Абая

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАХСТАНА И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В РАМКАХ ШОС

В статье рассматриваются роль в системе международного сотрудничества одной из самых основных в Азиатском регионе структур – Шанхайской организации сотрудничества, а также вопросы участия в данной организации Казахстана и государств Центральной Азии. Для Казахстана участие в ШОС важно с точки зрения укрепления своей геополитической направленности. Поскольку в настоящее время невозможно в одиночку противостоять глобальным вызовам времени, центральноазиатские государства выражают стремление к обеспечению устойчивости, стабильности и безопасности в регионе, что требует объединения усилий заинтересованных стран.

Ключевые слова: международные отношения, Китай, Шанхай, организация, государства, Центральная Азия, безопасность.

Abstract

U.M. Joldybaeva¹

¹candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan, KazNPU named after Abay

ISSUES OF DEVELOPMENT OF POLITICAL COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES WITHIN THE SCO FRAMEWORK

The article examines the role of international cooperation in the system one of the most basic structures in the Asian region – the Shanghai Cooperation Organization, as well as the participation in the organization of Kazakhstan and the Central Asian states. Kazakhstan participated in the SCO is important in terms of strengthening its geopolitical orientation. Since it is currently impossible to stand alone against the global challenges of time, the Central Asian states have expressed the desire for sustainability, stability and security in the region, which requires the joint efforts of the countries concerned.

Keywords: international relations, China, Shanghai, organization, states, Central Asia, safety.

Кенес Одағының ыдырауы нәтижесінде тәуелсіздік алған орталықазиялық республикалар халықаралық қатынастардың субъектісі ретінде әлемдік сахнада сыртқы мемлекеттермен жоғары дәрежеде мемлекетаралық байланыс орнату мүмкіндігіне ие болды. Жаңа кезеңге қадам басқан Орталық Азия аймағы өзінің геосаяси және геоэкономикалық ерекшелігіне байланысты әлемдік қауымдастықтағы ең ірі мемлекеттердің назарын аударған стратегиялық маңызды аймаққа айналды. Аймақтағы елдердің қолайлы әрі тиімді географиялық орналасуы көршілес екі мемлекетпен тығыз қарым-қатынас орнатуға жағдай туғызуда. Орталық Азия мемлекеттерінің үшеуі – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстанның геосаяси тұрғыдан Қытаймен шекаралас болуы да олардың қарым-қатынынасының маңызды факторы бола алады. Осы орайда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың пікіріне сүйенсек: «ШЫҰ көпқырлы сауда-экономикалық ынтымақтастық пен гуманитарлық байланыстарды дамытуда үлкен әлеуетке ие. Оның үстіне «алтылық» орналасқан аймақтағы геосаяси ахуал бірінші кезекте көлік әлеуетін пайдалануда тиімділігімен ерекшеленеді» [1].

Қазіргі кезде әлемдегі ірі мемлекеттердің ішінде Қытайдың экономикалық дәрежесінің артуы бүкіл әлемді таң қалдырып отырғаны мәлім, яғни 1979 жылдан бастау алған реформалар нәтижесінде бұл мемлекет көптеген жетістіктерге қол жеткізуде. Ол жөнінде белгілі америкалық саясаткер: «Қазірдің өзінде Қытай мемлекеті геосаяси жағынан құрлықтағы ықпалды мемлекеттердің қатарында тұр. Оның көршілес елдермен салыстырғанда әскери және экономикалық қуаты әлдеқайда жоғары. Сол себепті, Қытай өзінің тарихи, географиялық, экономикалық талаптарына байланысты аймақтағы ықпалын арттыра түсері анық», – деп оның тек аймақтық қана емес, әлемдік держава ретінде баға береді. [2]. Сондай-ақ, Қытайдың Орталық Азия елдеріне қатысты саясатында ортақ қағидастарымен қатар ұстанымдары мен ерекшеліктері бар. Тараптарды олардың арасындағы байланыстардың ынтымақтастықты орнату мақсатында ұзақ мерзімді тату көршілік және достық негізде құрылуының мәні ерекше. Қытайдың Орталық Азиядағы саясатындағы тағы бір өзекті мәселе аймақтағы саяси қауіпсіздікті сақтау болып табылады. «Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының» құрылуының өңірдегі қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтауда маңыздылығы зор. Ал бұл құрылымның тікелей тарихына тоқталсақ, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) – 1996 жылы құрылған халықаралық ұйым. Мемлекет басшыларының алғашқы кездесуі Қытай Халық

Республикасының Шанхай қаласында өткендіктен, «Шанхай бестігі» деген атауға ие болды. Оның алғашқы құрылтайшылары: Қазақстан, Қырғызстан, Қытай, Ресей және Тәжікстан мемлекеттері болды. 1996 жылы бес мемлекеттің басшылары Шанхайда және Мәскеуде кездесіп шекара аумағында әскери сенім шараларын күшейту, сондай-ақ, шекарадағы әскери іс-қимылды қысқарту және сенім шараларын күшейту келісімдеріне қол қойды. Бұдан кейін мемлекеттердің арасындағы кездесулер ауқымы кеңейе түсті, ендігі кезекте саяси, қауіпсіздік, сыртқы байланыс, экономика және сауда салаларындағы тиімді өзара әріптестік дәрежесіне көтерілді. Сондықтан Шанхай ынтымақтастығы Қытай мен Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан арасындағы шекаралық аудандарында сенім мен әскери күштерді қысқартудың негізін қалай алды. Шанхай және Мәскеу қалаларында 1996-1997 жылдары бес мемлекет басшылары «Шекаралық аудандарда әскери салада сенімді нығайту туралы» және «Шекаралық аудандарда әскери күштерді қысқарту туралы» келісімдерге қол қойды. [3] 1998 жылы Алматы кездесуі, 1999 жылы Бішкек кездесуі, 2000 жылғы Душанбе кездесуі нәтижесінде қабылданған Декларациялар мемлекеттердің түрлі салалардағы ынтымақтастығының тереңдей түскенін көреміз.

Сондай-ақ, 2001 жылдың маусым айында «Шанхай бестігінің» бес жылдығына орай ұйымдас-тырылған ұйымға қатысушы мүше-мемлекеттерінің басшылары және Өзбекстан Президенті И.Кәрімов Шанхайда кездескен болатын. Бұл кездесуде Өзбекстан мемлекеті де ұйымға мүше болып кірді. Осы кезден атқарылған іс-шаралар нәтижесінде «Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы» деген атауға ие болды. [4] Ал 2001 жылдың 14 қыркүйегінде Алматы қаласында алты мемлекет басшыларының алғашқы кездесуі өткізіліп, онда аймақтық экономикалық ынтымақтастық мәселелері қозғалды. Кездесу нәтижесінде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер үкіметтері арасындағы меморандумға қол қойылды. Құжатта аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың негізгі міндеттері мен бағыттары айқындалған. Аймақтағы ең іргелі құрылым – Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі оған қатысушы мемлекеттердің саяси, экономикалық және әскери әлеуетімен айқындалады. Осы ұйым аясында 2003 жылы қабылданған көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастық бағдарламасы және оны іске асыру жоспарында, бірінші кезекте, тауарлар мен капиталдың, қызмет көрсету мен технологиялардың еркін қозғалысына септігі тиетін 11 сала бойынша 127 жоба жүзеге асырылуда. Қауіпсіздік мәселелері негізінде құрылған Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы экономикалық бағытта айтарлықтай алға жылжып, халықаралық қатынастарда үлкен беделге ие ұйымға айналып отыр. ШЫҰ кеңістігі азиялық та, еуропалық та құрлықты қамтиды. Ұйымға мүше мемлекеттердің халқы әлемнің жартысын құрайды. Аймақтың аса бай табиғи қорлары мен ауқымды рыногы Ұйымның жедел дамуына игі ықпалын тигізеді даусыз. Сондықтан біз бұл ұйымның жұмысына барынша белсенді қатысуға мүдделіміз. Қазақстан Республикасы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше болу оның сыртқы саясатындағы басты міндеті деп біледі, себебі ұйым аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мол үлес қосатын бірден-бір қабілетті құрылым болып табылады. Қазақстан өзге тараптардың қарауына энергетика, көлік, телекоммуникация және агроөнеркәсіп кешеніне қатысты 20-ға жуық жобаны ұсынды. Бұл орайда қоршаған ортаны қорғау мен Орталық Азия өңірі үшін күрмеуі қиын болып тұрған су қорларын пайдалану мәселелеріне де баса көңіл бөлінгенін айта кеткен жөн. [5]

Айта кетер жайт, ШЫҰ аясында оған мүше мемлекеттер мына негізгі қағидаттарды ұстанатындығын жариялады. Олардың қатарында: Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттары мен принциптерін ұстану; тәуелсіздікті, егемендікті, аумақтық тұтастықты сақтау, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, өзара күш қолданбау; Ұйымға мүше барлық мемлекеттердің тең құқылы болуын қадағалау; барлық мәселелерді өзара кеңесу арқылы шешу; басқа мемлекеттерге немесе ұйымдарға қарсы бағытталған одақтарға бірікпеу; басқа мемлекеттермен және аймақтық ұйымдармен әртүрлі диалогқа, пікір алмасуға жүгіну, әріптестікте ашықтық көрсету көзделген. Соған байланысты ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің көпқырлы сауда-экономикалық ынтымақтастығы бағдарламасына қол қойылып, алдағы жылдарға арналған ұзақ мерзімді экономикалық қарым-қатынастардың іргетасы қаланып, бағдарламаның негізгі міндеттері және оларды жүзеге асырудың тетіктері қарастырылды және Ұйым Декларациясы жарияланды. Бұл құжатта Шанхай ынтымақтастық ұйымын құру ұйымға мүше мемлекеттердің сырттан қандай да болмасын төнетін немесе төнген қауіп-қатерлерге қарсы тұру, өз мүмкіндіктерін тиімді пайдалану және өзара әріптестікті нығайту мақсатында айқындалды. ШЫҰ хартиясы мен Шанхай ынтымақтастық ұйымын құру жөніндегі Декларацияға сәйкес ұйымның негізгі мақсаттары белгіленді. Негізінен, бұл ұйымға мүше-мемлекеттер арасын-

да өзара сенім, достық, тату көршілік қарым-қатынастарды нығайту; саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, білім беру, энергетика, көлік, экология т.б. салаларда тиімді әріптестік шараларын дамыту; ортақ күш қолдану арқылы аймақтағы бейбіт өмірді, қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету, демократиялық, әділ әрі ұтымды саяси, экономикалық халықаралық тәртіп орнатуға жағдай жасау болып табылады.

2003 жылдың 23 қыркүйегінде өткен алты мемлекеттің үкімет басшыларының Пекиндегі кездесуінде экономикалық ынтымақтастықты қарқынды жүргізу жөнінде стратегиялық шешім қабылданды. «Экономика саласында біз атқаруға тиісті шаралар мынадай: қазіргі қолданылып жүрген экономикалық аймақты нығайту; Ортаазиялық даму банкінің рөлі мен мәртебесін көтеру; көпсалалық кедендік одақ жасау; ортақ ауылшаруашылық нарқын құру; бірыңғай сыртқы экономикалық саясат жүргізу; бірыңғай транспорт жүйесін жасау; үш жақты ұлтаралық компанияларды нығайту; «ортақ нарық» жасау және ақыр соңында, болашақта бірыңғай валюта жүйесін құру» [8]. ШЫҰ мүше елдер басшыларының астана қаласындағы 2005 жылғы шілде айында кездесуінің маңызы зор. Онда Ауғанстандағы жағдайдың тұрақтануына сәйкес әскери инфрақұрылым объектілерін Қырғызстан мен Өзбекстан мемлекеттерінен шығару қарастырылды, яғни Қытай ОА елдерімен ШЫҰ шеңберінде ықпалдастықты нығайта беретінін аңғарамыз. [6]

Бүгінгі таңда ШЫҰ шеңберіндегі әріптестік қоғамдық өмірдің түрлі салаларында (қауіпсіздік, көлік, мәдениет, төтенше жағдайлардың алдын алу, олардың салдарын жою; құқық қорғау қызметі және т.б.) мәселелерді қамтып отыр. Қазақстанның ШЫҰ-ға мүше мемлекеттермен тең дәрежедегі сұхбатқа мақсатты түрде қатысуы Қазақстанның аймақтағы ұстанымын молайтып, ұйымның қағидаттарына сәйкес мемлекеттер арасында өзара сенімділік пен түсіністікті нығайтуына үлес қосады. Қазақстан Республикасы өңірдегі ынтымақтастықтың болашақтағы бастамалары мен жобаларын аса белсенділікпен жүзеге асыруда атқаратын рөлі зор. Мемлекетіміз 1996 жылдан бері Ұйымның шеңберінде ұйымдастырылған өзара іс-қимылдардың, соның ішінде лаңкестікке қарсы әскери жаттығулардың, ғылыми конференциялар мен форумдардың тұрақты әрі белсенді қатысушысы болып, ШЫҰ құқықтық базасының нығаюына өз үлесін қосуда. Сонымен қатар еліміз 2006 жылы Бейжін қаласындағы лаңкестікке қарсы құрылған ШЫҰ хатшылығының және Ташкент қаласындағы Өңірлік атқарушы комитеті жанындағы тұрақты өкілдікті құрған алғашқы мемлекет. [4]

Қазіргі кезде Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Орталық Азиядағы өңірлік ынтымақтастықтың ең тамаша үлгісі болып табылады, ал 2004 жылы 15 қаңтардан Пекинде ШЫҰ-ның Хатшылығы өз жұмысын бастаған болатын. Жыл өткен сайын ШЫҰ ынтымақтастықтың жаңа салаларын қамтып, нәтижесінде 2006 жылы Ұйымға мүше мемлекеттердің парламенттері, жоғарғы соттары басшыларының, білім министрлерінің алғашқы кездесуі болып өтті. Осы орайда, бұл ұйым аясында отын-энергетика саласында өзара әріптестік нығайып, экономика, сауда, көлік пен коммуникация салалары мен мәдениет министрліктерінің кездесулері де үнемі өткізіліп тұратынын айту қажет. Бұл Шанхай ынтымақтастық ұйымы маңызы зор іргелі өңірлік құрылымға айналып отырғандығының бір дәлелі бола алады. 2004 жылы ШЫҰ БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының бақылаушы ұйымы мәртебесіне ие болып, 2005 жылы ТМД мемлекеттері хатшылықтарында өзара түсіністік жөніндегі Меморандумы қабылданды. Ұйымға мүше мемлекет басшылары 2007 жылғы тамыздың 16-сында Бішкек қаласында өткен Саммитте мемлекеттердің ұзақ мерзімді тату көршілік, достық және ынтымақтастық жөніндегі Шартқа қол қойды. Аталған жиында мемлекет көшбасшылары Бішкек декларациясына қол қойып, ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің халықаралық ақпараттық қауіпсіздік жөніндегі іс-қимыл жоспарларын бекітті. Астана қаласында 2005 жылы 5 шілдеде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер басшыларының кезекті саммитінде Астана мәлімдемесі жасалды. Шанхайдың Саммитінде 2006 жылғы 15 маусымда Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің аумақтарында терроризмге қарсы бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру мен оны өткізу тәртібі жөнінде және 2007-2009 жылдарға арналған ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күреске бағытталған бағдарлама қабылданған болатын.

Қазіргі кезеңде ШЫҰ-ның басқа да ТМД және Еуроодақ құрамындағы мемлекеттер арасындағы халықаралық дәрежедегі қатынастары нығайып, оның қызметіне БҰҰ-ның Даму Бағдарламасы, Ұлттық Қауіпсіздік Шарт Ұйымына мүше мемлекеттер де зор ынталылық танытуда. ШЫҰ аясында білім, мәдениет, туризм және спорт салаларында өзара ықпалдастық шаралары жүргізілуде. Осы тұрғыдан келгенде Қазақстан үшін Шанхай ынтымақтастық ұйымына қатысу үлкен маңызға

ие. Бүгінде ШЫҰ бірқатар күрделі мәселелерді шешуге атсалысты: атап айтқанда, мүше мемлекеттер арасындағы белгісіздік пен түсініксіздік проблемалары күн тәртібінен түсті, шекаралық мәселелер шешілді, мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды тұрақты түрде реттеп отыратын форум құрылды. Сонымен бірге әлемдік тәжірибеде сенім шаралары жөніндегі уағдаластық және шекаралық мәселелерді шешуде қарулы күштерді қолдануды шектеу мемлекеттер тарапынан үлкен қолдау тапты. Қытайдың Қазақстанмен, Қырғызстанмен, Ресеймен және Тәжікстанмен шекаралас аймақтарында сенім шараларын бекемдеу мен қарулы күштер қолдануды шектеу жөніндегі келіссөздер Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасын делимитациялау және демаркациялау процестерімен, сондай-ақ талас туғызатын аудандарға қатысты проблемаларды шешумен тығыз байланысты болды. Бұл екіжақты Қазақстан мен Қытай арасындағы шекарааралық мәселелерін реттеуге мол мүмкіндіктер беруде. Қарым-қатынастарды нығайтудың көпқырлылығы қазіргі қоғам дамуының ортақ тенденциясы болып табылады және халықаралық жағдайдың тұрақтылығына зор ықпалын тигізері сөзсіз [7].

Бүгінде ШЫҰ әлемдегі халықаралық ынтымақтастыққа бағытталған ашық ұйым ретінде танылып, біздің мемлекетіміз ШЫҰ-ға мүше мемлекеттермен ынтымақтастығын аймақтық интеграцияның тиімді құралы ретінде бағалап, оны сыртқы саясаттағы басымдықтардың бірі ретінде қарастырады.

Ұйым беделінің артуына ШЫҰ-ға қосылуға тілек білдіруші елдер қатарының толастамай отырғаны айғақ бола алады. Мысал ретінде Монғолияның 2004 жылғы маусымда өткен Ташкент Саммиті барысында, бақылаушы ел мәртебесіне ие болғандығын айтуға болады. Бүгінгі таңда Ұйымға мүшелікке Пәкістан енді және оған еруге қызығушылық танытып отырған мемлекеттер қатарында Ауғанстан, Үндістан, Түркия, Иран, ЕО мемлекеттері, АСЕАН және ТМД елдері тарапынан байқалуда.

Қазақстан Республикасы ШЫҰ тиімділігін арттыруда әскери ынтымақтастықтың нормативтік құқықтық базасын жетілдіру жұмыстарын жүргізуде зор белсенділік танытты. Қазақстан үшін ШЫҰ-ға қатысу оның геосаяси ұстанымын нығайтуда маңызы зор. Қазіргі кезде қауіп-қатерлерге дара қарсы тұру мүмкін емес болғандықтан, Орталық Азия мемлекеттері аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге талпыныс білдіруде оған мүдделі елдердің күш-жігерін біріктіріп жұмсауды қажет етеді. Осыған орай, Қазақстанның ШЫҰ-ға қатысуы, сондай-ақ АҚШ-пен және НАТО-ның басқа да елдерімен әскери саладағы ынтымақтастықты кеңейтуі қауіпсіздікке қатер төнетін тұста қосымша әскери-саяси ресурстарды тартуға мүмкіндік береді [8].

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше мемлекеттер қауіпсіздікке әріптестік жолымен қол жеткізуге, әріптестік сипаттағы мемлекетаралық қатынастарға, жаңа үлгідегі аймақтық әріптестікке негізделген шараларды күш-жігерді біріктіру арқылы ғана қол жеткізуге болатынына сенеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2006. – 2 наурыз.*
2. *Бжезинский З. Великая шахматная доска. – Москва: Международные отношения, 2000. – С.196.*
3. *Китай в мировой политике. – М. РОССПЭН, 2001. – 528 с.*
4. *Каримов И.А. О национальной государственности, идеологии независимости и правовой культуре. – Ташкент. 1999. – 439 с.*
5. *Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: глобальные, региональные и национальные проблемы. – Алматы. 1998. – 280 с.*
6. *Сыроежкин К.Л. Взаимоотношения Китая с государствами Центральной Азии // Казахстан-Спектр. – 1999. – № 1(11). С. 86.*
7. *Лукин А. Шанхайская организация сотрудничества: проблемы и перспективы – «Ситуация в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества: четвёртая международная конференция – 2004 // Китай (ШИМИ), 2004. – с. 221-246.*
8. *Трофимов Д. Шанхайский процесс – от «Пятёрки» к «Организации сотрудничества»: итоги 1990-х, проблемы и перспективы развития. // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – №2. – с. 97.*

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӘӨЖ 253
ИРНТИ 03.01.07

САЯСАТ ТАБИҒАТЫ

Борбасов С.М.¹

¹ саяси ғылымдарының докторы, профессор

Аңдатпа

Мақалада саясат табиғаты жан – жақты талданады. Сонымен қатар автор адамзат өмірінде әрбір адамға ықпалын тигізетін құбылыстың бірі – саясат екендігін тұжырымдайды. Саясаттың болуы қоғамда орын алып отырған объективті факторларға байланысты. Саясат себебі экономикалық, әлеуметтік, рухани, этникалық т.б. топтық мүдделер. Саясат түрлі объективті мүдделердің қоғамдық пікірде, қатынастарда көрніс беруі. Ірі топтардың дүниетанымы, идеологиясы мен позициясы олардың саяси доктриналарынан көрінеді. Либерализм, социализм, демократия, консерватизм т.б. көзқарастар негізінде саясат бағыттары қалыптасады, дамиды.

Тірек сөздер: саясат, субъект, мүдде, топтар, ұлттық қауіпсіздік.

Аннотация

Борбасов С.М.¹

¹ доктор политических наук, профессор

ПРИРОДА ПОЛИТИКИ

В статье рассмотрена сущность политики на современном этапе. В данной статье автором анализировано целостное влияние политики, что является неотъемлемой частью жизнедеятельности каждого человека на планете. Современное состояние политики в обществе зависит от внешних объективных факторов. Политика включает в себя экономическую, социальную, духовную, этническую и д.р. составляющую. Политика проявляется в общественных мнениях, суждениях и взглядах. В массовых группах мировоззрение, идеология и позиция ярко выражена в их политических доктринах.

Ключевые слова: политика, субъект, требования, группы, национальная безопасность.

Abstract

Borbassov S.M.¹

¹ doctor of political sciences, professor

THE NATURE OF POLITICS

The essence of politics at the present stage is considered in the article. In this article, the author analyzes the integral influence of politics, which is an integral part of every person's life on the planet. The current state of politics in society depends on external objective factors. Politics includes the economic, social, spiritual, ethnic, and so on. Component. Politics is manifested in public opinion, judgments and views. In mass groups, the worldview, ideology and position are clearly expressed in their political doctrines.

Keywords: policy, subject, requirements, groups, national security

Адамзат өмірінде әрбір адамға ықпалын тигізетін құбылыстың бірі – саясат. Адамзат өзін саясаттан тысқары тұрмын деп есептесе де, саясатқа қатысқысы келмесе де саясат оған белгілі бір дәрежеде әсер етпей қоймайды. Сондықтан әрбір адам қоғамдық ұйымда өмір сүрген жағдайда өзіне саясаттың он, теріс ықпалын сезінбей тұра алмайды. Көп жағдайда саясат ықпалы жанама. Оның әсерлерін біз байқамай да өмір сүре береміз. Бірақта, саясат әрбірімізге өз әсерін тигізбей қоймайды. Саяси ұстанымдар арқылы көрінетін саясат билік арқылы, азаматтық қоғам ұйымдары арқылы, саяси партиялар, топтар мен қозғалыстардың қызметтері арқылы іске асады, қоғамдық қатынастарды реттеуге, басқаруға араласады. Билікті іске асыратын мемлекет саясатты өмірге енгізудің ең тиімді және әмбебап құралы болып табылады. Бұлай болуы жалпыадамзаттық құбылыс.

Саясат дегеніміз – адамдардың белгілі бір тобының билікті пайдалану арқылы қоғамға өзінің мақсаттарын, мұраттары мен құндылықтарын таңудың идеялары, жоспарлары, бағдарламасы мен

айла-тәсілдері. Демек, саясат өркениетті адамзатпен бірге жасасын келе жатқан қоғамдық құбылыс. Ол түрлі топтардың мүдделерінің өзара бәсекелесу, теке-тіресу, бірін-бірі сынау алаңы іспеттес. Саяси идеялар, көзқарастар мен бағдарламалар негізінде саясат әлеуметтік қауымдастықтың игілігіне айналады. Ал, әртүрлі топтардың мүдделері, мақсаттары мен құндылықтары әр-түрлі, тіптен сан-алуан болғандықтан, саясат та сан-алуан бағыттар мен жолдардан тұрады. Саясатта адамдар мен олардың көзқарастары, ұстанымы, мүдделері шешуші рөл атқарғандықтан ол субъективті құбылыс. Ал, саясаттың болуы қоғамда орын алып отырған объективті факторларға байланысты. Саясат себебі экономикалық, әлеуметтік, рухани, этникалық т.б. топтық мүдделер. Саясат түрлі объективті мүдделердің қоғамдық пікірде, қатынастарда көрніс беруі. Ірі топтардың дүниетанымы, идеологиясы мен позициясы олардың саяси доктриналарынан көрінеді. Либерализм, социализм, демократия, консерватизм т.б. көзқарастар негізінде саясат бағыттары қалыптасады, дамиды.

Саясат объективті шындық. Өмірде материалдық заттар қаншалықты орын алса, саясаттың да алатын өз орны бар. Оның ерекшелігі көзге көрініп тұрмайтындығы, қолмен ұстап ала алмайтындығымызда. Саясат біздің өмірімізге, қоғамдағы орнымызға, бізді қоршаған дүниеге өзінің ерекше ықпалын тигізуімен де ерекшеленеді. Саясат – сөз, мақсаттар, жоспарлар, идеялар, ұсыныстар, бағдарламалар, заңдар мен Конституциялардан көрініс табады. Ол – субъективті құбылыс. Демек, саясат адамдардың түрлі топтарының, халықтардың, мемлекеттердің, трансұлттық ұйымдардың мақсаттар, міндеттері мен мүдделерін жинақтаған көрінісі, синтезі. Саясат мүдделер негізінде қалыптасады. Ал, адамдардың түрлі топтарының мүдделері әр қилы, қарама-қайшы, тіптен полярлы, бітіспейтін қайшылықта болатындығы белгілі. Саясатқа араласатын саясаттың субъектілерін «мүдделі топтар» деп атау қабылданған. Саясат осы мүдделі топтар арасында жүреді. Ол субъекті-субъектілік қатынастар жүйесі. Яғни, саясат адамдардың түрлі топтарының ара-қатынастарының саласының бірі. Саясаттың себебі экономикалық, әлеуметтік, мәдени, рухани, ұлттық-этникалық, территориялық, қаржылық, ақпараттық мүдделер. Көбінесе, экономикалық-қаржылық мүдделер басым болатыны белгілі. Алайда, ұлттық қауіпсіздік, этникалық мүдделер де аса маңызды. Қоғамдық қатынастардың негізгі салаларының барлығы дерлік саяси сфераға, саяси қатынастарға қатысты дамиды. Саясат қоғамдық өмірдің негізгі бағыттарын толықтай қамтиды. Әсіресе, саясат экономикалық мәселелерді шешуге басымдылық береді. Марксистердің «саясат – экономиканың жинақталған көрінісі» – деген анықтамасы шындық.

Саясат қоғамдық құбылыс ретінде саяси қатынастар барысында қозғалысқа түседі. Саяси қатынастар жаһандық, халықаралық ұйымдар арасында, мемлекеттер, халықтар, әлеуметтік топтар мен таптар, саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар және түрлі ерекше мүдделері бар топтардың ара қатынастары барысындағы қозғалыс. Мүдделі топтардың мақсаттарын, көкейкесті міндеттерін және мүдделерін олардың саяси позициясынан, көзқарастарынан, ұсынған идеяларынан және қоғамдық қатынастарды өзгертуге, немесе жаңартуға бағытталған іс-әрекеттерінен көреміз. Билікке қол жеткізген мүдделі топтар өз саясатының негізінде мемлекет пен қоғамды дамытуды мақсат тұтатын түрлі реформаларды жасайды және іске асыруға ұмтылады.

Саясат билікпен байланысты болғанда іске асу жылдамдайды. Әсіресе мемлекеттік билікке қол жеткізген топ өз саясатын елге таңуға, оны мемлекеттік басқару органдарының қызметі арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Билікке қол жеткізе алмаған мүдделі топтар өз саясатын халық арасында насихаттаумен және билікке ықпал етуге тырысумен айналысады. Демек, саясат пен билік тәуелді байланыста. Билік мәселесі үнемі саясат мәселесіне, ал саясат мәселесі билік мәселесіне айналып отырады. Билік саясатты іске асырудың құралы. Ал, саясат билікті жүргізудің, іске асырудың, ұстап тұрудың және билікті пайдаланып қоғамды өзгертудің жолдары, айла-тәсілдері және бағыт-бағдары. Билігі бар топ өз саясатын неғұрлым тиімді жүргізе алады. Қарсылас топтар билікке қол жеткізіп өз саясатын іске асыруға үнемі ұмтылып отырады. Бұл құбылыс барша мемлекеттерге тән әлемдік құбылыс. Саясаты жоқ ел мен халық болмайды. Сондықтан саясат адамзатқа тән жалпылық сипатқа ие жалпыадамзаттық құбылыс.

Саясат адамдардың түрлі топтарының дүниетанымы, көзқарастары мен қоршаған ортаға қарым-қатынасының негізінде қалыптасады. Мысалы, либерализм идеологиясы адамның бостандықтарын, еркіндіктерін бірінші кезекке қояды. Либералистік дүниетанымға нарықтық қатынастарды еркін дамытуға мүмкіндік беретін капитализм тартымды. Ал, коммунистік, марксистік таным қаналушы таптардың бостандығын, адамдардың мүліктік теңдігін, еңбекті қанауды болдырмайтын социалистік қоғамды таңдайды. Анархизм болса мемлекеттік биліктің болуын адамды зорлау деп есептеп

адамдардың өздерін-өздері басқаруын дұрыс деп біледі. Капитализмді, социализмді, анархизмді дұрыс емес, болашақ конвергентті қоғам болады деушілер де бар. Міне, осыншама әр түрлі дүниетанымды, идеологияны ұстанатын топтардың саясаты да әр түрлі. Өздерінің дүниетанымдық ұстанымдарының негізінде өздеріне тән саясат бағыттарын ұстанады, жақтайды, өз идеялары жеңуі жолында жан аямай күресуге барады. Ұлтшылдықтың ең әсіре формасы шовинизм идеологиясы фашистік партияның саясатына айналғаны белгілі. Басқа халықтарды төмен санау, бағындыру, олардың жер және материалдық байлықтарын тартып алу саясаты үнемі әлемдік соғыстардың себебі болып келеді. Адамзат қоғамы осындай күрмеуі қиын, шым-шытырық саяси көзқарастар мен саяси тартыстар алаңы.

Саясат ғылым және өнер. Оның ғылым болуы күрделі қоғамдық қатынастар мен объективті шындықтарға тікелей қатынаста, солардан туындауына байланысты. Ал, саясатты өнер қылатын адамдар, түрлі топтар, саяси партиялар. Кім айлакер, кім халыққа жағымды, кім сүйкімді, кім елді өз соңынан ерте алады. Мұның барлығы саясат өнері. Саясатта алдау, жалған уағданы үйіп-төгіп беру, популизм, сүйкімді имидж жасау сияқты құбылыстардың ешбір сөкеті жоқ. Кейбір партиялар ұлтшылдық, отаншылдық ұрандарымен электоратты тартса, келесі партиялар экологиялық мәселелерді шешу жолдарын ұсынып халықты өз соңынан ертуге тырысады. Тіптен агрессиялық, шовинистік ұрандармен халықты өз соңынан ертіп әкететін партиялар бар. Саясатта әділет, қулық, арамдық, халықшылдық, патриотизм т.б. түрлі көзқарастар шым-шытырық орын алып жатады. Саясат феноменінің күрделі болуы да осында. Атауы әдемі, дамыған мемлекетте қызмет етіп отырған партияның адамзатқа жаулық жасау саясатын, халықтар мен мемлекеттерді соғыстыру саясатын ұстанып отырғандығын көреміз.

XX ғасырдағы КСРО да басталған социалистік қоғамды құру саясаты 60 миллионға жуық адамның өмірін жалмаса, шовинистік фашизм саясаты да осыншама адамның өмірін құрбан етті. XX ғасыр фашизм мен социализмнің теке-тіресі болса, XXI ғасыр жаһандық қарама-қарсылықтың шиеленісе түсуімен ерекшеленуде. Техникалық прогресті адамзатты сақтау, адамның өмір сүру мүмкіндігін арттыруға жұмылдыру саясаты шешуші маңызға ие болуда.

Мемлекеттер мен халықтарды жақсылық пен жасампаздыққа, немесе жаулық пен зорлыққа да бастайтын саясат. Мүдделі топ ізгілікті, гуманизм мен демократияны басшылыққа алса өркениеттіліктің жолындағы даму бағыты ашылды. Ал, ол топ агрессияны, зорлықты басқа халықтарды бағындыруды мақсат етсе агрессияшыл, зорлық саясаты таңдалады. Саясат мақсаттардың, құндылықтар мен жоспарлардың жемісі. Қоғамдық шындыққа сәйкес келмейтін саясатта, немесе оны бұрмалайтын саясатта болашақ жоқ. Ондай саясат қоғамды, мемлекетті тоқырауға ұшыратады, кері кетіреді. Жалғандыққа, мақтау мен ұраншылдыққа негізделген саясат та тиімді емес. Ондай қоғамдар үнемі дағдарыстарға ұшырап отырады. Өтірік уағдалардан, орынсыз мақтаулардан халық тез жерінеді. Өз халқын объективті шындықтар мен нақты ахуалға дұрыс баға беру саясатымен тәрбиелеген мемлекеттер ұдайы табыстарға жетіп отырады. Әрине, тек қана шындық пен әділетті ұстанатын мемлекет болмайды. Қай елде болмасын белгілі дәрежеде ұрандар, идеялар, артық айту, мақтаншыл болмай қоймайды. Алайда, олар белгілі шеңберден аспауы дұрыс. Мемлекетшілдік пен ұраншылдықтың ара жігін ажырата білу маңызды.

Саясат құбылысы әлем мемлекеттерге ортақ болғанымен әрбір мемлекет өзінің мүдделеріне сәйкес саясат ұстанады. Өкінішке орай кейбір мемлекеттердің саясатын аз санды билеуші топтың эгоистік, жемқорлық, топтық саясаты айқындайды. Ондай мемлекеттерде халық билеуші топ саясатына іштей, немесе ашық қарсылық көрсетуде болады. Адамзат тарихында басым мемлекеттер өзінің саясаты арқылы өз құндылықтарын әлем халықтарына таңуға үнемі ұмтылып келеді. Агрессиялық, басқыншыл саясатты ұстанған мемлекеттер қаншама. Әлсіз халықтардың жер байлықтарын, еңбек ресурстарын ғасырлар бойы қанаған отаршыл мемлекеттердің отарлық саясаты оларға көп пайда әкелгендігі белгілі. Европа қалаларын көркейтіп тұрған зәулім, әсем сарайлар мен үйлер ХУ ғасырдан басталған отарлау саясатының табысына салынғаны белгілі.

Қазір дамыған мемлекеттер дәстүрлі отарлау саясатынан бас тартқанымен, неше-түрлі қитұрқы айла-тәсілдерге негізделген неоимпериалистік саясат ұстануда. Технология, ақпарат, бизнестік жобалар, инвестициялар т.б. әлсіз халықтарды сорудың жаңа саясатына айналған. Әсіресе, әлемдік бұқаралық мәдениетті уағыздау, тарату кең қанат жаюда. Америкалық поп музыка, эстрада, джаз т.б. әлем халықтарын мәдени бірегейлендіруде.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы адамзат тарихында шешуші рөл атқарып отырған, басым саясат-жаһандану саясаты. Жаһандану үрдістері әлемдік унификацияланған

нарықтық қатыстар негізінде пайда болды. Бірегейленген экономикалық, қаржылық жүйелер, американдық трансұлттық корпорациялардың күшеюімен бірге келген АҚШ долларының әлемдік валютаға айналуы, әлем мемлекеттерін жақындастырған сауда-саттық, ақпараттық тасқын мен ортақ технологиялар жаһандану тенденциясын тіптен күшейте түсуде. Барлық елдерде дерлік материалдық байлыққа құштарлықтың артуы, адамдар санасының ақшаға құнығуы жаһанданудың жаңа бір ортақ белгісін ашып берді. Ол белгі – қайтсем де ақша табам, қайтсем де бай болам деуге құлшыныс. Басым державалар өз миллиардерлерінің және мемлекетінің баюы мүддесі үшін дамушы елдерге неше түрлі айла-тәсілдермен, күш көрсетумен зорлықтар жасауда. Неоимпериалистік, жаңа отарлау саясатының мақсаты дамушы елдердің ресурстарын сору арқылы бай түсу. Жаһандану саясатындағы осы қайшылық әлемдік қауіптер мен қатерлердің себептеріне айналу да. Батыс державаларының жаһандану саясаты арқылы әлемді бағындыру саясатына ашық қарсы болған Ирак, Ливия, Ауғанстан сияқты мемлекеттер халықаралық агрессияға ұшырауда. Әлемді бағындыруға ұмтылған АҚШ мемлекеті «американ ұлтының мемлекеттік қауіпсіздігіне нұқсан келтіреді» деген сылтаумен Ауғанстанды, Сирияны тас-талқан етті. Әрине, бұл мемлекеттердің ішкі ахуалы мен саясаты өз халықтарының мүдделеріне сәйкес келген жоқ. Бірақта, АҚШ пен оның одақтастары үшін әр ұлттың өз тағдырын өзі шешуі, өз билігін өзі таңдауы маңызды болып отырған жоқ. Жаһандану саясаты күрделі үрдістер арқылы халықтар мен мемлекеттерді біріне-бірі ұқсас ете түсуде. Батыстық стандарттар қазіргі кезеңде инвестициялар, технологиялар, қарыз беру, біріккен құрылыстар салу, ортақ бұқаралық мәдениет арқылы тіптен жылдам таралуда. Әлем мемлекеттері мен халықтарында ортақ белгілер мен құбылыстар көбе түсуде. Жаһандану саясатының түпкі мақсаты – әлем халықтарына американдық, батыстық ойлау жүйесін және өмір салтын таңу. Сонымен қатар жаһандану үрдісінің табиғитарихи себептері де бар. Адамзат қоғамының дамуының өзі жаһандану үрдістерін әкелуде. Мұндай себептердің қатарына әлемдік экологиялық дағдарысты, түрлі індет аурулардың таралуын, азық-түлік тапшылығын, қуат көздерінің тапшылығын, халықаралық терроризмді т.б. құбылыстарды жатқызуға болады. Сондықтан жаһандану үрдісінің бір жағынан жасанды, екінші жағынан объективті себептері бар.

Қазіргі қоғамда әлем мемлекеттерінің саяси жүйелерінің жаһандану үрдісінің ықпалына ұшырағаны байқалуда. Халықтардың неғұрлым әділетті, тиімді, халыққа жақын саяси жүйені жасауға ұмтылуы әлемдік аренадағы демократиялану үрдісін өмірге әкеледі. Демократия әлем халықтарының әділетті билік жасаудағы ортақ, озық тәжірибелерінің жиынтығы. Саясаттағы ізгілікті, гшуманитарлық ойдың озық жетістіктері адамның бостандақтары мен құқықтарын қорғаудың, оның өмірін қалыпты етудің жолдарын демократия құндылықтарынан тапты. Сондықтан қазіргі кезеңде әлемдегі 194 егемен мемлекеттердің 150-ден астамы демократиялық жүйені және демократияландыру саясатын таңдап отыр.

Адамзаттың гуманитарлық ойы демократиядан басқа дұрыс, әділетті қоғам құру жолын таба алған жоқ. Белгілі кемшіліктеріне қарамастан демократиялық қоғам құру саясатынан озық ештеңе жоқ. Демократияны таңдаған мемлекеттер ғана дамудың жолына сенімді түрде түсе алуда. Бірақта, демократия жасанды, көзбояу үшін ғана болмауы керек. Шын мәніндегі демократия әлемдік саяси ой мен тәжірибеде әбден сыналған әмбебап принциптерге негізделеді. Олар: биліктің халық алдында есепті, жауапты болуы; негізгі билік тармақтарын халықтың басым көпшілігінің дауыс беруімен сайлануы; сайлау нәтижелерінің әділ болуы, оны бұрмалауға жол бермеу; билік тармақтарының бөлінуі, бірін-бірі қатаң бақылауы; Конституция мен заңдардың толыққанды орындалуы; сөз, баспасөз, көзқарастар бостандықтарының болуы, қоғам үшін ортақ нормалар принциптері мен ережелердің орындалуы т.б. Міне, осындай мемлекеттік саясатты таңдаған елдердің экономикалық-әлеуметтік дамуда табысқа жете алатындығына сенім күшті.

Толыққанды демократияландыру саясаты ғана Қазақстанда шын мәніндегі дамыған мемлекет құруға көмектеседі. Қазақстан әлемдік демократия толқынына еніп, нақты демократиялық құндылықтарды қалыптастыруға міндетті. Жоғарыда аталған демократиялық қоғам белгілерімен қатар қазақ халқының ұлттық тілінің, мәдениеті мен өнерінің, тарихы мен дәстүрлерінің сақталуына күш салатын саясат Қазақстанның бағын ашады. Демократия талаптары мен ұлттық құндылықтардың ұштасуы Қазақстанның даму моделінің негізгі белгісі болмақ. Осы талаптар орындалған жағдайда өмір сүруге қолайлы қауіпсіз мемлекет жасалады. Онда азаматтар сапалы білім ала алады, медициналық көмектен кенде болмайды. Мемлекеттік билік өз азаматтарының белсенді еңбек етуіне барынша қолайлы жағдай туғызады. Табысты еңбек арқасында әр отбасы азық-түліктен таршылық көрмейді. Олардың әр қайсы өз үйлерінде тұруға қол жеткізеді. Еңбек

демалысы толыққанды болып, әр азамат мәдени демалу мүмкіндігіне ие болады. Азаматтар саяси пікірлері мен көзқарастарын ашық айта алады. Билік халық алдында жауапты болып, биліктің өзі халық қалауымен сайланады. Міне осындай әлеуметтік мемлекетқұру саясаты дұрыс саясат ретінде таңдалады. Қазіргі халық үшін капитализм, либерализм, социализм маңызды емес. Ол үшін тыныш, отбасының бай-қуатты өмірі маңызды. Саясат қарапайым адами құндылықтарға бет-бұрыс жасауымен елдің санасын билейді.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында осындай халықтық және мемлекеттік құндылықтарды ұштастырып шешу міндеттері күн тәртібіне қойылып отыр. Әлемдік 4-ші индустриалдық революция көшінен қалмау мақсатында 100 нақты қадамдар бекітілген. Ол қадамдарды өз мерзімінде орындау Қазақстанды жаһандық бәсекеге қабілеттілікке жеткізетініне сенім бар. Қазақстан билігі дұрыс саясат таңдап отыр. Осы халықтық саясатты іске асырсақ Қазақстан шын мәніндегі «Мәңгілік Елге» айналала алады.

УДК 001.3 (574)
МРНТИ 03.01.06

«АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО» В УСЛОВИЯ ИНТЕГРАЦИИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

А.Е. Байғараева¹

*¹PhD, ассоциированный профессор кафедры социально-экономических наук
Университета Международного Бизнеса, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: baigarayeva@gmail.com*

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос значимости академического письма в сфере образования и науки. Роль академического письма через призму «интеллектуального предпринимательства», интеграции науки и образования на современном этапе. Автор на основе примеров подачи заявок на научно-исследовательские гранты, научные статьи и дискуссии, посвященные исследуемой проблематике, показывает, что исследуемый вопрос вызывает интерес и споры в академической среде.

Ключевые слова: «академическое письмо», интеграция науки и образования, «интеллектуальное предпринимательство», академическая среда, академическая культура, «интеллектуальная ценность».

Аңдатпа

А.Е. Байғараева¹

*¹PhD, Халықаралық Бизнес Университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
E-mail: baigarayeva@gmail.com*

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ ИНТЕГРАЦИЯ АЯСЫНДАҒЫ «АКАДЕМИЯЛЫҚ ХАТ»

Бұл мақалада білім және ғылым саласындағы академиялық хат маңыздылығының мәселесі қаралады. Сонымен қатар, қазіргі кезеңде ғылым мен білімді интеграциялау призмасы арқылы академиялық хат рөлін және «зияткерлік кәсіпкерлікті» қарастырады. Автор, мысалдарға сүйене отырып және зерттелетін мәселеге еқатысты пікірталастар мен ғылыми-зерттеу гранттар, ғылыми мақалалар негізінде, мүдде мен пікір таластарды академиялық ортада туғызады.

Түйін сөздер: «академиялық хат», ғылым мен білім интеграциясы, «зияткерлік кәсіпкерлік», академиялық орта, академиялық мәдениет, «зияткерлік құндылық».

Abstract

Baigarayeva A.E.¹

¹PhD, Associate Professor at Social and Economic Sciences Department, University of International Business, Almaty, Kazakhstan. E-mail: baigarayeva@gmail.com

“ACADEMIC WRITING” IN CONDITIONS OF INTEGRATION OF SCIENCE AND EDUCATION PROCESS NOWADAYS

This article examines the importance of academic writing in the field of education and science. The role of academic writing consider through the prism of “intellectual entrepreneurship”, the integration of science and education at the present stage. The author, on the basis of examples of applying for research grants, scientific articles and discussions on the subject matter in question, shows that the issue under study causes interest and controversy in the academic environment.

Keywords: “academic writing”, integration of science and education process, “intellectual entrepreneurship”, academic environment, academic culture, and “intellectual value”.

Актуальность исследования и выработка новых подходов к понятию «академическое письмо» обусловлено современными приоритетами интеграции науки и образования. Сегодня, область научной деятельности нацелена на исследовательскую работу по принципу «интеллектуального предпринимательства» [1, с. 44], а не «исследование ради исследования» или же «наука ради науки». В этой связи необходимо понять как «интеллектуальное предпринимательство» связано с выработкой верных подходов к «академическому письму». А также понимать значимость «академического письма» с точки зрения интеграции науки и образования.

И так, роль «академического письма» в научно-исследовательской деятельности выражается через структурированное письмо и «единый понятийный аппарат» [2, с. 136], не терминология отдельной научной сферы или специализации, а верным подходом к научному письму. Почему это важно, так как есть необходимость создать правильную академическую среду через научно-письменное междисциплинарное общение. К примеру, даже если рассмотреть подачи заявок на участие в конкурсе для получения фундаментального или программно-целевого научного гранта по линии Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. В заявке вне зависимости от специализации дана строгая структура ее оформления, которая содержит в себе: общую информацию (наименование темы проекта, сроки, запрашиваемая сумма), описание проекта (цель и задачи проекта, научная новизна и практическая значимость проекта), методы исследования, группа реализации и управления проектом, ожидаемые результаты и библиография. В подразделах заявки также указаны следующие важные составляющие: например, в описании проекта при расшифровке научной новизны и практической значимости проекта «ученый-заявитель» должен дать обзор предшествующих научных исследований, проведенных в мире. Как эти исследования взаимосвязаны с темой проекта представленной в заявке, а также представить предпосылки к разработке проекта, и дать обоснование научной новизны. Однако главной задачей обоснования является выведение практической значимости проекта, то есть, как результаты исследования будут реализованы, какой профит они несут. Из чего следует, что значимость научно-исследовательской деятельности неразрывно связана с «интеллектуальным предпринимательством» и реальной жизнью.

Продолжая тему заполнения заявки на участие в конкурсе для получения исследовательского гранта «ученый-заявитель» сталкивается с вопросом методов исследования. Причем, учитывая объект исследования, методы необходимо выбирать с целью глубинного изучения исследуемого вопроса, что может привести к необходимости междисциплинарного подхода. Далее, опять же учитывая область «академического письма» необходимо провести анализ-обоснование отобранных методов исследования, а затем определить критические точки, альтернативные пути реализации проекта с условием обеспечения соблюдения принципов научной этики, а также помнить об условиях оформления и разделения прав интеллектуальной собственности на результаты исследования. На этом этапе не завершается оформление научной заявки, так как после методов исследования необходимо представить календарный план работы на три года, план должен быть выполнен в таблице задач и диаграмме Ганта. После чего «ученый-заявитель» представляет смету расходов, оплату труда исследовательской группы, возможности исследовательской среды или же материально-техническую базу заявителя, что, несомненно, требует неких бухгалтерских навыков от заявителя. Прделав работу ученого исследователя, бухгалтера-экономиста, заявитель должен отобразить в ожидаемых результатах применимость полученных научных результатов, ожидаемый научный и социально-экономический эффект, целевых потребителей полученных результатов, распространение результатов работ среди потенциальных пользователей, сообщества ученых и широкой общественности. И на завершающем этапе «ученый-заявитель» представляет библиографию. Такой трудоемкий процесс требует от современных ученых не только способность заниматься интересующим делом, но и навыки письма согласно структуре заявок и их внутренней составляющей.

Все это приводит к нежеланию участвовать в конкурсах на получение научного гранта. Однако еще с древних времен ученые были нацелены на достижение результатов исследования, с возможностью поделится, отдать их обществу, принести пользу. Написание заявки на получение научного гранта лишь мизерная часть того, что включает в себе «академическое письмо». И проблема кроется не в том, какие усложненные заявки требуют сегодня, так как можно просмотреть множество заявок на получение гранта, взять зарубежный пример, все они главным условием выдвигают практиче-

скую значимость исследования, применимость его результатов, четкую структуру и фокус над чем работает исследователь и что планирует получить на выходе. Конечно, за исключением, что у нас на постсоветском пространстве к этому прибавляются дополнительные особенности бюрократии и возможности для «подстраховки» заказчика, выдающего гранты. Сама же проблема заключается в отсутствие навыков структурированного академического письма не только среди студенческой молодежи, но и нас, кого принято называть «академическим сообществом». Такой вывод не является оскорблением нас, а лишь открывает возможности новых подходов к научному письму через призму «интеллектуального предпринимательства», интеграции науки и образования, взаимосвязь с бизнес сферой.

Как отмечает Л.В. Гурская: «В нашей академической культуре основным требованием к тексту было соблюдение структуры «Вступление – Основная часть – Заключение», что касается языка – чем непонятнее и мудренее, тем лучше, – статьи, в конце концов, писали не для того, чтобы их легко читать было. Пришли иные времена...» [3, с. 149]. В своей статье Л.В. Гурская рассматривает требования к тексту относительно научных статей, и все же чтобы сравнить отношение к любому из видов академического письма приведем пример также трехступенчатой структуры письма предложенной Линном С. (Lynn, S): «фокус (focus), организация (organization) и механика (mechanics)» [4]. В данной структуре четко выделены три отдельные составляющие письма, тем менее представляющие собой единое целое. Рассматривая первую ступень как «фокус» можно выделить отношение значимости к письму, то есть до начала работы над вступлением – основной частью и заключением, автор имеет четкий скелет от «А» до «Я» на чем сфокусирована проблема исследования. На втором этапе определяется организация фокуса так как, именно организация научного письма может повлиять на научную значимость и траекторию фокуса. И только тогда ученый может заняться механикой, которая производит впечатление некой легкости, хотя именно механика через стилистику, правила письма и другие маленькие детали может «окрасить» либо «совсем потерять» актуальность и значимость фокуса.

Такое различие можно заметить не только через искусство письма, но и искусство говорить об исследуемом вопросе. Зачастую рассказ о научно-исследовательской работе на постсоветском пространстве прослеживается энтузиазмом ученого к исследуемому вопросу, такой же рассказ в международном мире будет преподнесен через ключ проблемы и структуру, подходы по нахождению ответов к ключу. Потому, еще в XVIII веке Адам Смит писал: «Наука есть великое противоядие от яда энтузиазма и суеверия».

Подводя итоги, по вопросу оформления и написания научной заявки для получения гранта нужно отметить, что не только форма и структура как писать научные заявки изменились, но и приоритеты. Так, не выходя даже за рамки республиканских требований можно заметить, что приоритетными являются темы, содержащие в себе практическую значимость, процесс реализации и конечного продукта (профит). Потому на сайте Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан [5], мы видим объявления о грантах с уклоном на «коммерциализацию науки» и «стимулирование продуктивных инноваций». Так может, это требование времени исследовать то, что можно реализовать и получить полезный выход в условиях развития «интеллектуального предпринимательства» и «интеллектуальной ценности».

Рассматривая разные виды академического письма через призму не только научного подхода, но и процесса обучения мы отмечаем «пробелы» понимания и навыков письма также в студенческой среде. Зачастую студенты приходят в высшее учебное заведение без возможности ясно и правильно написать заявление, не говоря уже об эссе, реферате, логических таблицах по «критическому мышлению», курсовой работе и других видов письменной работы, которые есть неотъемлемая часть их студенческой жизни. Многие ответят, что этому студент должен обучиться в вузе, однако, если студент писал изложения и сочинения в школе, то он должен владеть минимальными основами навыков письма. Хотя не хотелось бы «ругать» только школы, потому как эта проблема глобальнее, всего постсоветского пространства, где отсутствует фундаментальный, концептуальный подход к академическому письму. Взять хотя бы как пример: когда у нас есть просьба или необходимость консультации, совета - чаще всего это будет обсуждено в устной форме. Идентичную ситуацию в международной практике выглядит следующим образом «Напишите мне на электронную почту суть вопроса, по которому Вам необходима консультация», что явно заставит студента подумать о том, что и как написать в электронном письме. Хотя в последнее время, нужно отметить, что все чаще слышишь: «отправьте мне на электронную почту» на нашем пространстве, это радует!

Как отмечает Э.В. Барбашина: «Однако большие сложности, на мой взгляд, обусловлены отсутствием самой традиции академического письма. К сожалению, в отечественной системе образования отсутствует опыт последовательного (дошкольное образование – школьное образование – высшее образования) формирования навыков, которые являются базовыми и необходимыми для академического письма. Написание грамотного и содержательного текста предполагает, во-первых, владение навыками логического, критического, аргументационного мышления, во-вторых, способность применять эти навыки при написании письменного текста... формирование навыков и умений академического письма у российских студентов (а впоследствии и ученых-исследователей), не имеющих «фундамента», становится затруднительным на самых первых, простейших этапах. Еще раз подчеркну, что формирование навыков и умений академического письма предполагает некий «фундамент» и его отсутствие делает невозможным создание качественного, профессионального текста» [6, с. 186]. И так, фундамент академического письма уже указывает на то, что дисциплина «академическое письмо» должна стать основной и для всех специальностей. Так, например, менеджер обязан представить понятный, доступный и достойный бизнес-план и другие письменные представительные работы любых проектов, ученый-исследователь ясно и четко написать научную заявку, отчет, анализ исследования и другие виды академического письма, и даже специалист в области информационных систем должен правильно донести до «обывателей» о возможностях предлагаемой им программы.

Таким образом, вопрос об академическом письме с точки зрения процесса обучения становится все более востребованным, а потому требует фундаментальных разработок, выработанных понятий или «единого понятийного аппарата», наличие концептуальной, методологической и методической базы курса. Б.Е. Степанов отмечает: «Становление практики обучения академическому письму в новой образовательной ситуации находится еще на начальной стадии: отсутствует консенсус по поводу организации обучения, стандартов и образцов преподавания и даже смысла используемых понятий» [7, с. 134]. Отсюда возникает опасность давно прижившего в нашей жизни правила «хотели как лучше, а получилось как всегда» (причем такое «всегда» имеет негативный окрас). Поэтому мы считаем необходимо выделить цель статьи как обращение к Министерству образования и науки Республики Казахстан, к академической средепровести коллегиальную письменную работу по определению стандартов преподавания курса академическое письмо. Так как, в некоторых университетах Казахстана курс «академическое письмо» уже преподается, но не только не имеет стандартов, образцов преподавания и смысла используемых понятий, но и статуса. В одних вузах курс «академическое письмо» является обязательным, в других элективным. С таким отношением и подходом нет возможности достичь нужного результата, высокого уровня эффективности. И как следствие снижение возможностей развития процесса интеграции науки и образования, отсутствие продуктов «интеллектуального предпринимательства», разрозненная академическая среда, низкая академическая культура, а также негативное отношение к «интеллектуальным ценностям».

В заключение хотелось бы отметить, что очевидно изучать курс академическое письмо необходимо всем и каждому. И чтобы научиться писать грамотно, нужно начать писать потому как чтение, дискуссии и диалоги не усовершенствуют мастерство письма (человек, посмотревший много фильмов, не может на основе этого опыта сразу стать великим актером, или режиссёром). Мастерство письма приходит с опытом только через собственное создание документов, эссе, рефератов, статей и других видов письма, как творчество логического, достойного и понятного переноса мыслей на бумагу. В таком творчестве Роберт Баррасс (*Robert Barrass*) определил важность письма через правило трех сил (развитие навыков): письмо помогает думать (размышлять), письмо помогает наблюдать, письмо помогает помнить (запоминать) [7, с. 8-15].

Список использованной литературы:

1. Крутикова О.Н. «Академическое письмо» в условия «академического капитализма». – *Высшее образование в России* №5, 2012. – с. 43-47.
2. Короткина И.Б. Академическое письмо: на пути к концептуальному единству. – *Высшее образование в России* №3, 2013. – с. 136-142.
3. Гурская Л.В. Академическое письмо как ответ на вызов времени. – *Электронный архив УГЛТУ (Уральский государственный лесотехнический Университет), Екатеринбург, 2016. – с.149-152.*
4. Lynn, S. *Rhetoric and Composition*. Cambridge: Cambridge UP, 2010.
5. *Официальный сайт Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан - <http://sc.edu.gov.kz/r>*

6. Барбашина Э.В. Академическое письмо: заметки заинтересованного лица. – Профессиональное образование в современном мире Т.6. №1, 2016.- с. 185-187.

7. Степанов Б.Е. Еще раз об «Академическом письме»: Критика академической критики. – Высшее образование в России №7, 2012. – с. 130-138.

8. Barrass R. Scientists must write. A guide to better writing for scientists, engineers and students. Routledge, London, 2003, pp. 203.

УДК 93/94(574):17.241
МРНТИ 03.20 / 03.23.55

РЕЛИГИОЗНОСТЬ МАСС: ИСТОКИ И ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ

Д.С.Байгунаков¹

М.К.Надыров²

Г.Е.Сабденова³

¹ доктор исторических наук, профессор ЦАУ

² доктор философских наук, профессор ЦАУ

³ кандидат исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

Аннотация

Данная публикация, не претендует на полноту освещения проблемы в силу ее масштабности. В настоящей статье рассматривается религиозность масс и дается объяснения тенденций постепенного роста влияния религии на общественную жизнь. Рассмотрены общие тенденции присущие гуманитарным наукам. Авторы раскрывают некоторые содержания понятия «религиозность масс в период распада СССР», выделяют несколько групп признаков проблем для дальнейшего изучения. Рассматривается историческая роль религии в жизни общества, выявляются тенденции и новые формы взаимодействия названных сфер в современных условиях. Актуальность исследования религиозности масс определяется возросшей ролью религии в современном обществе. Возрождение религии является социальным фактом и происходящие процессы во многих странах можно иногда тесно связывать с ней. В настоящее время в мире ведется огромная работа по совершенствованию межрелигиозного диалога.

Ключевые слова: религия, масса, диалог, культура, разум, общество, мир.

Аңдатпа

Д.С.Байгунаков¹

М.К.Надыров²

Г.Е.Сабденова³

¹ тарих ғылымдарының докторы, ОАУ профессоры

² философия ғылымдарының докторы, ОАУ профессоры

³ тарих ғылымдарының кандидаты, эл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті

Алматы қ., Қазақстан

БҰҚАРА ДІНШІЛДІГІ: ҚАЙНАР-БАСТАУЛАРЫ МЕН ЖАЛПЫ ҮРДІСТЕРІ

Бұл жарияланым көтерілген проблеманың ауқымдылығына орай мәселені толыққанды қарастыра қоймайды. Аталмыш мақалада бұқара халықтың діншілдігі қарастырылып, діннің қоғамдық өмірдегі рөлінің біртіндеп күшею үрдістері мен ықпалына талдау жасалынады. Мәселенің гуманитарлық ғылымдарға тән жалпы тенденциялары сөз болады. Авторлар «КСРО ыдырай бастаған кездегі бұқараның діншілдігі» сынды түсініктерге жалпы мазмұн беріп, мәселені ары қарай зерделенуі тиіс қырларын атап өтеді. Қоғам өміріндегі діннің тарихи рөлі зерделенеді, бұл екі саланың өзара ықпалдастықтағы үрдістері мен жаңа тұрпаттағы қарым-қатынастары айшықталынады. Бұқара діншілдігін зерттеудің өзектілігі діннің қазіргі қоғамдағы орнының күшеюімен тікелей байланысты. Діннің өрлеуі әлеуметтік факт болып табылады және де көптеген елдерде орын алып отырған үдерістердің бірқатарын дінмен байланыстыруға болады. Әлемде қазіргі таңда дінаралық диалогтарды жетілдіру мақсатында қыруар жұмыстар атқарылуда.

Түйін сөздер: дін, бұқара, диалог, мәдениет, ақыл, қоғам, әлем.

Abstract

D.S. Baigunakov¹

M.K. Nadurov²

G.E. Sabdenova³

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Central Asian University

²Doctor of Philosophy, Professor of the Central Asian University

*³Candidate of historical sciences, associate professor of KazNU al-Farabi
Almaty, Kazakhstan*

RELIGIOUSNESS OF MASSES: ORIGINS AND GENERAL TRENDS

This publication, does not pretend to the full coverage of the problem due to its scale. This article examines the religiosity of the masses and explains a trends in gradual growth of the religion influences in public life. The general tendencies inherent in the humanities are considered. The authors reveal the concept of “religiousness of masses in the USSR”, and identified a number of attributes of its study. The historical role of religion in society, identify trends and new forms of interaction between these spheres in modern conditions. Relevance of the religiosity of masses study determined role of religion in modern society. The revival of religion is a social fact and ongoing processes in the country sometimes could be closely associate with it. Currently, World is doing huge work to improve inter-religious dialogue.

Keywords: religion, mass, dialogue, culture, reason, society, world.

Введение. Чтобы сохранить религиозную стабильность в стране и веками сложившийся этно-конфессиональный баланс мы должны первым делом анализировать и досконально изучить вопрос о религии, а также проблему религиозности масс. Этот вопрос всегда сопровождался противоречивостью во взглядах его исследователей. Поэтому мы, не претендуя на полноту раскрытия проблемы, вкратце рассмотрим общие тенденции в этом вопросе и присущие моменты как психологической, историко-философской, так и социологической наукам. Общим характером, которая сопровождает любое массовое общество всегда и везде является система верований. Она их цементирует, держит вместе и позволяет мобилизовать людей вплоть до требования пожертвовать своей жизнью. Вождь не смог бы основать и руководить такой партией, необходимой для выполнения своей задачи, если бы он не владел этой системой. Ведь массы действуют лишь ведомые верованиями, а верования существуют только благодаря массам. Именно поэтому пророк стал архетипом современного лидера: нужно, чтобы он создавал твердую веру вокруг себя. Любой человек, зараженный религиозной идеей может спокойно превратиться в частицу религиозной массы. В каждом конкретном случае причины присоединиться к религиозной массе, особенно к радикальным течениям индивидуальны. В первую очередь, низкий моральный уровень представителей официальных религиозных структур вызывает в обществе негативное отношение. Представители радикальных течений могут даже диктовать свои видения местным имамам, поправив их и подсказав свои доводы публично и в итоге разочарованные прихожане, особенно неопытная молодежь идет за ними или за харизматической личностью вызывающего к дестабилизации или разрушению социальной общности. Во-вторых, низкий уровень жизни, невозможность зарабатывать на жизнь законным путем, высокий уровень коррупции и разочарованность властью и другие социальные проблемы постепенно вызывают в обществе религиозность масс.

Религиозность масс в период распада СССР. Всем известно, что принижение религии шло полным ходом в СССР и антирелигиозная пропаганда стало осуществляется почти с первых дней советской власти. 20 января 1918 года был издан Декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Законодательно отделив церковь от государства советская власть строила «свою религию», основанную на пропаганде атеизма или научно-материалистического мировоззрения. Особенно в 1920-30-х годах понижается роль религии, разрушаются божественные «храмы» (церковь, мечеть и т.д.), уничтожаются религиозные школы, в репрессию попадают духовные служители и религиозные проповедники. В годы «советско-германской» войны руководители практически всех религиозных объединений СССР поддержали освободительную борьбу народов страны против немецко-фашистского агрессора. Обращаясь к верующим с патриотическими посланиями, они призывали достойно выполнить свой религиозный и гражданский долг по защите Отечества, оказать всю возможную материальную помощь. Такую политику не могла не учитывать советская власть, поэтому постепенно ее церковная политика начала частично меняться. А религиозные объединения в свою очередь, почти что смирились с советской властью и согласились на «мирное сосуществование». По мнению А.Б. Юнусовой, «и до войны как церковь, так и верующие зачастую активно

поддерживали всевозможные начинания и кампании советов, ... не противопоставляли себя стране и властям» [1, с.200]. Все эти заслуги были учтены коммунистами. В итоге в мае 1944 г. был учрежден Совет по делам религиозных культов при Совнаркомом СССР, на который возлагалась задача осуществления связей «между Правительством СССР и руководителями религиозных объединений: мусульманского, иудейского, буддийского вероисповеданий, армяно-григорианской, старообрядческой, греко-католической, католической и лютеранской церквей и сектантских организаций по вопросам этих культов, требующим разрешения Правительства СССР».

Но с враждебно настроенной по отношению к ним властью религиозным объединениям жилось в притеснении и в тоталитарный период. Если изучить советское законодательство то мы не находим ярких запретов в отношении религий в Конституции и Законах. В 1964 г. был создан Институт научного атеизма. Советский Союз всячески препятствовал распространению религии, ввел в ВУЗ-х обязательную учебную дисциплину «Научный атеизм» и провел системную работу в этом плане. В 1965 году начал работать Совет по делам религий при Совмине СССР. Он имел право принимать решения о регистрации и снятии с регистрации религиозных объединений, об открытии и закрытии молитвенных зданий, проверять деятельность религиозных организаций. Целый пласт постановлений и решений Совета по делам религий получил правовое признание. В этих решениях были всякие немыслимые запреты и табу, например: ограничение колокольного звона двумя минутами, крещение только при предъявлении паспорта, не показываться на улицах в церковных одеяниях и т.д. Также различные решения Совета запрещали религиозным организациям осуществлять любую общественную деятельность, кроме чисто религиозной: они не имели права организовывать художественную самодеятельность, создавать библиотеки и читальные залы, оказывать медицинскую помощь, организовывать специальные женские, детские религиозные объединения и т.п. Таким образом, можно сказать, что советская власть полностью контролировала религиозность масс в СССР.

На этот вопрос коренные изменения внесла «перестройка». Политика СССР и проводимые программы вызывающие общество к гласности, демократизации и перестройке постепенно дали свои плоды. «В конце 1987 – начале 1988 года появилось новое направление советской политики по отношению к церкви. Его можно обрисовать так: «Советский Союз не является режимом, преследующим религию, но это страна, в которой и атеисты и верующие совместно строят социализм». Горбачев нуждался в содействии Церквей, преимущественно РПЦ. Он воспользовался готовившимся празднествам Тысячелетия Крещения Руси, для того, чтобы заручиться поддержкой своего курса на территории страны (верующие) и за ее пределами (позиция Запада). В начале 1988 года советские издания, включая областные, были заполнены религиозной тематикой, священникам повсюду давали высказаться. В тот период, главное атеистическое издание «Наука и религия» со временем превратился в серьезный и познавательный религиозно-научный журнал» [2]. Действительно, тысячелетие крещения Руси ознаменовало подлинное преобразование советской религиозной политики. Некоторые простые люди по-разному относились к происходившим в церковно-государственных отношениях переменам. СССР конца 1980-х гг. испытал необычайный подъем религиозных настроений в обществе. Вызывали волну настроений также экстрасенсы и другие чудо-люди. В 1990 году был принят закон СССР «О свободе совести и религиозных организациях», пятая статья которого гласила, что «государство не финансирует деятельность религиозных организаций и деятельность по пропаганде атеизма». Закон предоставил религиозным организациям права юридического лица [3]. Религия пережившая эпоху советских гонений стала вновь обретать силу, поднятие религиозных ценностей и культуры, отказ от атеистической пропаганды и рост религиозности населения, в том числе молодежи – постепенно складывают начало религиозности масс в СССР. Но религиозность масс в СССР полностью не смогла себя показать, так как это государство вскоре распалось и религиозность масс постепенно начало возрастать в государствах-приемниках. За годы, истекшие после распада Советского Союза, во многих постсоветских странах заметно изменилось общественное сознание, в частности, претерпели серьезную эволюцию их религиозные характеристики и мировоззрения. Переход от общества, всячески ограничивавшего религиозные потребности граждан, к обществу, в котором религия признается нормальным аспектом духовной жизни, изменил религиозную картину и в постсоветских странах. Для многих граждан выбор религии стал кредом жизни.

Некоторые проблемы религиозного возрождения. Сегодня известно большое количество религиозных организаций, отличающихся друг от друга не только нравственным вероучением и своей многовековой историей, но и количеством последователей и ролью в этнокультурном развитии того

или иного региона, народа или страны. Некоторые религиозные организаций стали даже международными, транснациональными. Иницируя ценнейшие нравственные начинания, некоторые из них вызывают в государствах религиозность масс.

Следует отметить, что после того как в начале 1990-х было отменено советское отношение к религии, массы людей обратились к конфессиям и количество считающих себя верующими выросло в сотни раз. Такое стремительное расширение контингента не могло оставить исследователей равнодушными. Они изучали различные аспекты религиозности. Например, А.Марков пишет, что «Среди социологов нет единого мнения о том, какую роль – положительную или отрицательную – играет религия в современных высокоразвитых обществах. Одни авторы утверждают, что массовая вера в бога или богов, поощряющих высокоморальное поведение и наказывающих за грехи, способствует общественному благополучию (снижению преступности, коррупции, экономическому процветанию и т. д.). Другие исследователи доказывают, что разумная политика светских правительств гораздо важнее для процветания общества, чем массовая религиозность населения. Некоторые факты указывают и на возможное негативное влияние религиозности». Он проведя анализ по научным изысканиям Грегори Пола, пишет, что «комплексный анализ многих десятков социально-экономических показателей в 17 процветающих странах «первого мира» не подтвердил гипотезу о том, что высокий уровень религиозности населения способствует благополучию общества» [4]. Получается, религиозность не показатель цивилизованности народа. Может быть был прав Г.Лебон говоривший, что сила цивилизации не в технических и культурных достижениях, а в характере и идеалах [5].

Религию считают способной мобилизовать людей, обращаясь к их преданности ценностям – свободе, справедливости, революции и так далее – или сообществам – французов, трудящихся, мусульман и тому подобное, поскольку религия, по выражению А. Грамши – «это огромная власть, на службе, у которой состоят самые сильные человеческие эмоции» [6].

Для большинства людей из бывшего «Советского Союза» отказ от коммунизма и социализма породил идеологический вакуум. Многие люди этот вакуум заполняли религией. Вроде бы началось возрождение религий, но как оно развивается сегодня, это уже отдельная тема.

Светская религия и религиозность масс. Проникая в поры массового общества, религия становится сутью человеческой жизни, энергией свободной веры, без которой все умирает. Понятие такой религии – одно из открытий Французской революции. Робеспьер первым признал в ней самое средство возрождения нации. Он увидел в ней инструмент, позволяющий установить Республику вместо и на месте монархии. Гражданские праздники Разума и Высшего существа узаконили это открытие.

Каковы функции такой? Первая – создать единую картину мира, которая сглаживает фрагментарный и частный характер каждой науки, каждой технической отрасли и знания вообще. В недрах человеческой природы существует изначальное желание гармонизировать в рамках некой совершенной системы все то, что нам кажется противоречивым и необъяснимым с точки зрения нашего опыта. Более того, мы чувствуем себя бессильными перед разнообразием экономических сил, психологических проблем и массой неконтролируемых событий. Но человек в обыденной жизни этого не принимает. Ему нужны твердая уверенность, неоспоримые истины. Только они позволяют укротить силы настоящего и строить планы на будущее. Ему нужна целостная картина, имеющая единое основание – общественный класс, нация и т.п., универсальный принцип – борьба классов, естественный отбор и т.д., и определенное видение мира человеческого и нечеловеческого. По существу, светские религии обеспечивают ему такое всеобъемлющее видение. Они предлагают мировоззрение, где для каждой проблемы есть решение. Таковы либеральная доктрина, националистические доктрины или же марксистская теория, которая, по Фрейду, в Советской России «получила энергию, автономный и исключительный характер мировоззрения, но в то же время стала опасно подходить на то, с чем она борется» [7, с.416].

В массовом обществе многие средства потеряли свой авторитет, а значит, свою действенность. Одни религии (их миссионерские подразделения) могут еще создавать такие привязанности. Религии признают стремление к счастью, потребность в защите, которые людям присущи с детства. Нарисовав в самых мрачных тонах силы, которые им угрожают, они предлагают решение. Они указывают, как и почему наступит ясный и безоблачный мир: тело без болезней, общество без конфликтов и классов, сообщество всеобщей любви, демократия без бога и повелителя и т.д. Это – религии надежды. Они гарантируют людям, что те, в конце концов, выйдут победителями из борьбы,

при условии, что они идентифицируют себя с идеалом, который их превосходит, и будут следовать исходящим от них предписаниями. Это дает им возможность предложить ценностную шкалу, которая четко разделяет две категории поступков, мыслей, эмоций: одни «разрешены», другие «запрещены». Следуя правилами, каждый избегает конфликта, который может противопоставить его обществу. Это избавляет от множества моральных и психологических страданий. «Религия, - утверждает Фрейд, – сужает возможность выбора и адаптации, поскольку она навязывает всем в одинаковой степени свой путь к достижению счастья и защите от страданий» [7, с.417].

Можно утверждать, что большинство искусственных толп – армии, церкви, партии – связаны с такой тайной. Они используют совокупность церемоний, эмблем, паролей, которые ее защищают, пресекая всякую попытку ее раскрыть. Она служит для оправдания иерархии.

Китайский философ Лао Цзы уже знал это: «тот, кто хочет достичь полной правды, не должен заниматься добром и злом. Конфликт добра и зла – это болезнь разума» [8]. Эти процессы надолго превращают политический мир в мир религиозный. Ничего удивительного, как мы видим, в том, что доктрина сближается с религией, где партии играют миссионерскую роль, – религией двойственной природы: между тайным обществом и обществом открытым. Многие говорят, что в любой религии, светской и политической, заложена одна и та же идея, идея завладения умами и сознанием масс, для провозглашения и утверждения власти и господства в обществе.

Выводы. Данная публикация, не претендует на полноту освещения проблемы в силу ее масштабности. Но тем не менее, хочется сказать, что во многих странах имеет место усиление религиозности, стихийных религиозных движений, порой всячески порождая религиозность масс в регионах. Вместе с этим укрепляются социальные корни религии, вызванные бессилием людей перед стихией капитала, эксплуатацией и разрушением. Во всем мире наблюдается необычайный интерес не только к вопросам религии, но и к мистике, чудесам, паранормальным проявлениям и т.д. Это тоже в свою очередь, открывает дорогу религиозности масс с поверхностной осведомленностью и порой даже характеризуется как всеобщая профанация основных вех религиозных учений. Религия используется политическими деятелями с целью расширения своего влияния на народные массы. Таким образом, с религиозностью масс связан целый ряд характерных особенностей взаимодействия религии и политики. Давно уже ставится под сомнение концепция марксистского религиоведения, что религия является исторически преходящей формой общественного сознания и она будет отмирать в той мере, в какой будет развиваться социализм. Отказ руководства бывших советских республик от пути социалистического пути развития привел к идеологическому вакууму, этот вакуум заполнила религиозность. Многие советские ученые в свое время не смогли и не были готовы к «большим» переменам, поэтому оказались без сил перед новой «религиозной политикой» «мирового сообщества». В современном мире наиболее распространенным типом взаимоотношения государства и религиозных объединений является их сотрудничество. Будучи гарантом всеобщего интереса, государство защищает традиционные и культурные ценности общества. У государства есть все, что необходимо для регулирования взаимоотношений политических и религиозных структур. Реализация государством своих функций в деле религиозной политики обеспечивает нормальное функционирование и всестороннее развитие общества.

Список использованной литературы:

1. Юнусова А.Б. *Ислам в Башкортостане*. –Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 1999. – 356 с.
2. Нефед А.И. *Церковь в период правления М.С.Горбачева. Перестройка и тысячелетие крещения Руси // Молодежный научный форум: Общественные и экономические науки: электр. сб. ст. по материалам V студ. междунар. заочной науч.-практ. конф. –М.: «МЦНО», 2013. –№5(5) / [Электрон. ресурс]. URL: [https://nauchforum.ru/archive/MNF_social/5\(5\).pdf](https://nauchforum.ru/archive/MNF_social/5(5).pdf). (дата обращения: 8.4.2017)*
3. Сосновских Е. Г. *Трансформация государственно-конфессиональных отношений в 1985-1997 гг. (на материалах Челябинской области)*. Дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. – Челябинск, 2014. – 163 с.
4. Марков А. *Религиозность населения не способствует процветанию общества // Элементы*. 1.9.2009. http://elementy.ru/novosti_nauki/431139 [Электрон. ресурс]. (дата обращения: 8.3.2017)
5. Лебон Г. *Психология народов и масс*. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.
6. Грамши А. *Избранные труды*. – Т.1-3. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957-1959.
7. Фрейд З. *Психология масс и анализ человеческого Я // Преступная толпа*. – М.: Институт психологии РАН, Изд-во «КСП+», 1998. – 649 с.
8. Степанова Л.М. *Проблема личности в учении Лао-цзы о совершенно мудром // Вестник Бурятского государственного университета*. – 2008. – № 6. – С.24-29

UDK 314.7

МРНТИ 314.7: 316: 347: 316. 356.4

THE CONCEPTS OF DIASPORA

*Gulnash Askhat*¹

*Zhabina Zh.R.*²

¹*a PhD student Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages*

²*doctor of political sciences, professor Ablai khan University of International Relations and*

World Languages Almaty, Kazakhstan

Abstract

Diaspora has always existed, but it is now against the background of globalization the world interest in them as a socio-political and ethno-cultural phenomenon is extremely increased. In the context of economic and political globalization, migration processes have begun to play a significant role in the formation of the modern system of international relations. In this connection, the growing role and influence of the Diaspora is becoming an extremely important phenomenon in the international arena. Today Diaspora groups and individuals are being recognized as major actors who can play a significant role in domestic and international politics. In this context, the article provides a brief introduction about diasporas and goes on to analyze the concept of diaspora.

Keywords: diaspora, ethnic group, emigrants, migration

Аннотация

*Гулнаш Асхат*¹

*Жабина Ж.Р.*²

¹*докторант КазУМОиМЯ им. Абылай хана*

²*д.п.н., профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана*

г. Алматы, Казахстан

КОНЦЕПЦИИ ДИАСПОРЫ

Диаспоры существовали всегда, однако именно сегодня на фоне всеобщей глобализации мира интерес к ним как общественно-политическим и этно-культурным явлениям чрезвычайно возрос. В условиях экономической и политической глобализации миграционные процессы стали играть значительную роль в формировании современной системы международных отношений. В этой связи возрастание роли и влияния диаспор – крайне важное явление на международной арене. Сегодня группа диаспор и отдельные лица признаются в качестве основных действующих лиц, которые могут играть значительную роль во внутренней и международной политике. В этом контексте в статье рассматривается краткое введение в диаспоры и далее анализируется концепция диаспоры.

Ключевые слова: диаспора, этническая группа, эмигранты, миграция

Аңдатпа

*Гулнаш Асхат*¹ *Жабина Ж.Р.*²

¹*Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ –нің докторанты*

²*с.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ*

Алматы қ., Қазақстан

ДИАСПОРА ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Диаспора әрқашанда болған, дегенмен жаһандану аясында қоғамдық-саяси және этно-мәдени құбылыстар айрықша ұлғайып, қазіргі экономикалық және саяси жаһандану жағдайындағы оларға деген әлемдік қызығушылық арта түсіп, халықаралық қатынастардың қазіргі жүйесін қалыптастыруда жалпы көші-қон үдерістері маңызды рөл атқара бастады. Бұл тұрғыда, диаспорасының рөлі мен ықпалы артуы, халықаралық аренада өте маңызды құбылыс. Бүгін диаспоралық топтар мен жеке тұлғалар ішкі және халықаралық саясатта маңызды рөл атқаруы мүмкін акторлар ретінде танылады. Бұл тұрғыда, мақалада диаспора жөнінде қысқаша тоқтала отырып, диаспора тұжырымдамалары талданады.

Түйін сөздер: диаспора, этникалық топ, эмигранттар, көші-қон.

The term of diaspora dates back to the period around 250 BC, the Jews of Alexandria adopted the term which signifies “their own scattering away from the homeland” [1, p.1]. Its meaning has been stretched in different directions. The term applied principally to Jews and less commonly to Greeks, Armenians and Africans and now has been applied to other religious and ethnic groups. Ethnic groups that declare that they are a diaspora have increased.

In his book “Global diasporas” Robin Cohan states that diaspora studies have gone through four phases. According to him, first phase is from the 1960s and 1970s, the classical meaning, a description of the dispersion of Africans, Armenians and the Irish. The second phase is in the 1980s and diaspora was described as different categories of people – ‘expatriates, expellees, political refugees, alien residents, immigrants and ethnic and racial minorities tout court’. Mid-1990s was the third phase which was marked by social constructionist critiques of ‘second phase’ the current phase is considered as the fourth phase [2 p1.].

Diasporas are widespread ethnic groups across different countries. They have influenced international politics since ancient times and they continue to do so today. People have moved from their home countries for centuries, for many reasons. Moreover, diaspora is one of the little studied actors in the political life of various countries. But now against the background of globalization the world interest in diasporas as a socio-political and ethno-cultural phenomenon is extremely increased. In the context of economic and political globalization, migration processes have begun to play a significant role in the formation of the modern system of international relations. In this connection, the growing role and influence of the Diaspora is becoming an extremely important phenomenon in the international arena. Understanding this fact is necessary in general to all countries, but especially those who today tend to occupy a leading place in the modern world politics and should be seen as a tool for promoting national interests in improving the country’s foreign policy image.

All above prove that diasporas are drawn to a new place either positive factors or negative factors. There is no country in the world which doesn’t have any emigrants. They have moved because of poverty, hunger, persecution, discrimination, civil war, unemployment.

Recently migrant numbers have risen rapidly in the last decade simply for education and better jobs. Today Diaspora groups and individuals are being recognized as major actors who can use their influence and financial resources to contribute to local development in their homelands. They have a unique role in international relations because they find themselves in between two countries, sharing in two cultures, having an emotional investment in two nations, and preserving social connections in two societies.

As mobilized groups with a strong sense of identity, diasporas can play a role both in domestic and in international politics. As far as domestic politics is concerned, they may influence both the domestic politics of their homelands and the domestic politics of their host states regarding issues that are of interest to them.

According to Robin Cohen common features of diaspora can be characterized as :

1. Dispersal from an original homeland;
2. The expansion from a homeland in search of work;
3. A collective memory and myth about the homeland, including its location, history, suffering and achievements;
4. Imagined ancestral home and a collective commitment to its maintenance, restoration, safety and prosperity, even to its creation;
5. The frequent development of a return movement to the homeland;
6. A strong ethnic group consciousness (the transmission of a common cultural and religious heritage and the belief in a common fate);
7. A troubled relationship with host societies;
8. A sense of empathy and co-responsibility with co-ethnic members in other countries
9. Enriching life in host countries with a tolerance for pluralism [3, p.17].

While there is a slight difference in William Safran’s list of criteria for diaspora groups where the author emphasizes the following features:

1. Dispersal from an “original ‘centre’ to two or more foreign regions
2. Retention of “collective memory “of the homeland
3. Partial or full exclusion or marginalization from hostland society
4. Desire to return homeland
5. Maintenance of homeland
6. Collective consciousness [4, p.83].

There have been distinguished different kinds of diaspora by different scholars, based on its causes peculiar to each country.

Robin Cohen suggests ideal types of diaspora. For example, Jews, Africans, Armenians (Irish and Palestinians) are considered to be victims. Indentured Indians are as labours (‘proletarian diaspora’). British are as imperial. Lebanese, Chinese as trade and Caribbean peoples, Sindhis, Parsis and other religious diasporas are deterritorialized [5, p.18].

According to Mendikulova G.M. before considering the concept of “diaspora”, three kinds of relations should be defined: a) ethnic groups in their various linguistic, religious, historical forms; b) homeland, i.e., the geographical area to which ethnic groups have affection; c) host country, i.e., the country where the diaspora currently resides. Historically, three important diasporas are known among which them - Indian, Chinese and Jewish characterized by the compact living of large ethnic groups far from the region of origin for several centuries. Moreover the author states that in the modern period of political science particular interest was paid to the studies of the problem of the impact of diasporas on international relations as an object of domestic policy and a subject of international relations connecting thread between the domestic and foreign policy of the state. The Diaspora, being one of the six categories of ethnic politics (irredento or non-reunified nations, diaspora, ethics as a strategic source, nations without their own state, transnational ethnic economic communities of internalization of minority rights) was an integral part of ethnic pluralism that affects interstate and interethnic relations and has the opposite effect of international problems on internal ethnic conflicts [6, p.].

In his book “Diaspora Politics” Gabriel Sheffer disusses the political and cultural group formation within diaspora group who have recognized notion of homeland-and a “stateless” diaspora sharing two cultures, persevering social connections, play a significant role in domestic and international politics and have the power to influence both to national foreign decisions. Moreover Sheffer describes six broad strategies of integration- assimilationist, integrationist, communalist, autonomist, irredentist and separatist within the host country which influence according to their socio-economic and political mandates [7, p.8].

Diasporas are building political and cultural bridges between two counties, contributing to enhance the quality of life and introduce best international practice. Diasporas are often in agreement with the policies of their country of origin regarding foreign policy issues facing the homeland and they mobilize in support of such policies. There are many examples of such cooperation between diaspora and country of origin.

For example, Kotabe M. et al. (2013) examine cross-border movements of financial capital through foreign direct investment and the transnational flows of people and the different types of capital that they possess. The authors identify the role of Diasporas and how they invest in their home countries through direct and portfolio investments or through the establishment of new ventures in their homelands. Moreover Diaspora capital is a useful development resource for migration-sending countries, many of which are among the most capital needy in the world. And Diasporas build networks which overcome various challenges such as language and foreignness that result in positive economic effects in the homeland. The authors state that diasporans play influential roles in the foreign-market entry decision-making process, often encouraging their employers to at least investigate the possibility of investing in the diasporan’s country of origin and generates new jobs and increased income [8].

Brah defines the concept of diaspora “an interpretive frame referencing the economic, political, and cultural dimensions of these contemporary forms of migrancy [migrant, immigrant, expatriate, refugee, guest worker, exile]” [9] Furthermore the author relates diaspora to the notion of “home”.

The fact that Diasporas can create enormous benefits for their home countries has become apparent in recent years. Diaspora communities have been mobilizing their financial, human and social capital to set up and implement development projects that are directed at their communities of origin.

When we talk about Diasporas we talk about different nationalities, which mean different cultures, and different homelands. It is clear that immigration can be beneficial for migrants, it can also be economically beneficial for both countries of origin and host countries, and however, with present economic and trading structures it is the rich and powerful countries that benefit most.

On the other hand, migration is a very old phenomenon and strongly related to conflict, underdevelopment and environmental dangers. Despite several international achievements regarding international security and development the number of migrants has rather increased than decreased over the last couple of decades.

Western political science proposes a division of the theory of migration into three groups: classical, conflictual, systemic. They are determined by the nature of the decision to leave the migrant: a) real, by comparing income and expenditure (classical theories); B) forced, under economic and political pressure (conflict); C) multi-causal with relative stress (systemic).

There are, of course, many critical arguments about a definitive diaspora model, in this sense; it is useful to establish models of diaspora and to consider alternative diaspora groups. On the other hand, as a term do different things in different historical contexts. Diaspora is one of the important and understudied actors in

present economic, political and cultural relations and occupies its own niche in the political life of various countries.

Conclusion

Diasporas widely recognized in international activities that aim at the promotion of international peace and development operates globally and locally. The growing role and influence of the diaspora is becoming an extremely important phenomenon in the international arena. It should be noted that researchers estimate that the migration processes in the world have a tendency to a permanent increase; more and more people are involved in them. Diaspora can contribute to the realization of the state's foreign policy objectives of its outcome. Understanding this fact is necessary in general to all countries, but especially those who today tend to occupy a leading place in the modern world politics and should be seen as a tool for promoting national interests in improving the country's foreign policy image.

Diasporas maintain a sufficient level of elements of national identity which oppose the challenges of assimilation nature, always present in varying degrees of intensity and in the framework of a different nationality of the state of the environment. Diasporas may influence the foreign policies of their host countries. This is especially true of diasporas integrated into democratic societies, where they often organize as interest groups that influence the foreign policy of their host government. Diaspora often creates a system of networking; the historic homeland is becoming one of the links in the international chain creating a network of economic, political and other ties is a common international practice.

References:

1. Khachig Tölölyan. 2007. *The Contemporary Discourse of Diaspora Studies. Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27 (3), 647-655
2. Cohen R. *Global Diasporas. An introduction. Second Edition. 2008, 2-3*
3. Cohen R. *Global Diasporas. An introduction. Second Edition. 2008. 17-18*
4. William Safran. 1991. *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1(1): 83-89
5. Cohen R. *Global Diasporas. An introduction. Second Edition. 2008. 17-18*
6. Mendikulova G.M. *Istoricheskiye sudbi kazakhskoi diaspory. Proyshozhdenyie I razvityie. Almaty: Gylym, 1997, 264 c.*
7. Sheffer, Gabriel. *Diaspora Politics: At Home Abroad. New York: Cambridge University Press. 2006. 8-9*
8. Kotabe M. et al. *Diaspora Investment and Entrepreneurship: The Role of People, Their Movements, and Capital in the International Economy, International Management* 19, 3-5. 2013
9. Brah Avtar. 1996. *Cartographies of diaspora: contesting identities. London: Routledge*

UNIVERSAL DECIMAL CLASSIFICATION (UDC)

327: 338.45 (574)
MPHTH

CHINA'S RISE AND ASIAN SECURITY

Mukan Saken¹

Manhak Kwon²

¹PhD in International Relations, Associate Professor at Social and Economic Sciences Department,
University of International Business, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: sakenmukan@gmail.com

²PhD in Political Science, Professor at College of International Studies,
Kyung Hee University, Suwon/Republic of Korea

Abstract

A strange and seemingly contradictory phenomenon is haunting scholars of international relations in this early decade of the XXI century. On the one hand, market capitalism spreads throughout the globe, integrating not only former communist countries but also countries like China and Vietnam which are ruled by communist parties. On the other hand, such global integration is gradually negated by the increasingly strengthening power politics between China and its neighboring countries, and ultimately between China and the United States. Debated are how we should understand China's rise and the so-called G-2 era, and what will happen in the long-term Asian Security?

This paper tries to answer these questions by way of discussing relevant theories, building an alternative theory, that is, “regime competition” as a key concept in understanding world politics, and applying the theory to China’s external relations. The timeframe is 2012 from historical perspective.

Kew words: China, security, Asia, USA, communism, foreign direct investment, theoretical debate.

Аңдатпа
Мұқан Сәкен¹
Манхак Квон²

¹*Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Халықаралық бизнес университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан. E-mail: sakenmukan@gmail.com*

²*Саясаттану саласындағы PhD докторы, Кюнг Хи университеті, халықаралық қатынастар колледжінің профессоры. Сувон қаласы, Корея Республикасы.*

ҚЫТАЙДЫҢ КӨТЕРІЛУІ ЖӘНЕ АЗИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК

XXI ғасырдың алғашқы ондығында халықаралық қатынастар мамандары қарама-қайшы құбылыстарды байқауда. Бір жағынан, капитализм, бұрынғы коммунистік мемлекеттерде ғана емес, сонымен қатар Қытай мен шекаралас елдердің ішінде нарық бойынша өсуімен қолданылады. Вьетнам және Қытай елдерінде коммунистік партиялармен басқарылады. Екінші жағынан, жаһандық интеграция үрдісі орын алып жатқан мемлекеттер мен Қытай арасындағы шекаралас мемлекеттер және оның күші біртіндеп өсуімен қатар, Қытай мен Америка Құрама Штаттары арасындағы қарым-қатынастар дамуда.

Бұл сұрақтарға жауап беру арқылы баламалы талқылау теориялар, теория құру арқылы мақаланың авторлары ашып көрсетуге тырысады. “Жарыс режим бойынша” ұғымы әлемдік саясат пен сыртқы қатынастарға қолдану ұғымында теориясы кілт ретінде қаралады. Қаралып отырған кезең 2012 жылы және тарихи тұрғыдан қарастырылады.

Кілтме сөздер: Қытай, қауіпсіздік, Азия, АҚШ, коммунизм, шетелдік тікелей инвестициялар, теориялық пікір-таластар.

Аннотация
Мукан Сакен¹
Манхак Квон²

¹*PhD в области международных отношений, доцент кафедры социально-экономических наук, Университет международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан. E-mail: sakenmukan@gmail.com*

²*PhD в области политологии, профессор колледжа международных отношений, Университет Кюнг Хи, г. Сувон, Республика Корея*

ВОЗВЫШЕНИЕ КИТАЯ И АЗИАТСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Странное и на вид противоречащее явление преследует ученых международных отношений в раннем десятилетии XXI века. С одной стороны, капитализм рынка распространяется повсюду по земному шару, объединяя не только бывшие коммунистические страны, но также и страны как Китай и Вьетнам, которыми управляются коммунистическими партиями. С другой стороны, глобальная интеграция постепенно инвертируется все больше и больше усиливающейся политикой силы между Китаем и его пограничными государствами, и в конечном счете между Китаем и Соединенными Штатами. Обсуждаемая тема, как мы должны понять возвышение Китая и так называемую G-2 эру, и что произойдет в долгосрочной перспективе с азиатской безопасностью?

Авторы статьи пытаются ответить на эти вопросы посредством обсуждения соответствующих теорий, построения альтернативной теории, то есть, “соревнование по режиму” как ключевое понятие в понимании мировой политики и применении теории к внешним сношениям Китая. Рассматриваемый период является 2012 с исторической точки зрения.

Ключевые слова: Китай, безопасность, Азия, США, коммунизм, прямые иностранные инвестиции, теоретические дискуссии.

1. Rise of China

Thanks to more than 30 years of “reform and opening” policies, that is, developing market capitalism, China has constantly grown economically, militarily, and politically.

Economically, China’s GDP surpassed Japan’s in 2010 and is ranked the second largest economy in the world, with more than 7 trillion dollars in 2012. China recovered its position as the number 2 economy in the world it had held 100 years ago.

Militarily, China’s defense spending has been growing by a double-digit number for the last 20 years. China’s arsenal has been expanded and modernized, as symbolized by the commissioning of its first aircraft carrier Liaoning and testing of their second stealth fighter J-31 which appears to become China’s future aircraft carrier-based fighter jet when the country builds a second, catapult-based carrier succeeding the

current ski-jump style flight deck built on the old Ukrainian carrier Varyag. Homeported in Dalian, the Liaoning has transformational implications for Chinese force projection in East Asia [1].

Politically, China quitted the decades-long policy of “biding time” and began to behave like a great power. China maneuvered with show of force in the Taiwan Strait and South China Sea, alarming neighboring countries in the region. Alarmed by their fierce reactions, China has tried to ameliorate “China bashing” with the slogan of “Peaceful Rise”, but neighboring countries still harbor a Sinophobia as the increasing Chinese military may come to the fore any time in the regional conflicts, repeating the millennium of domination by the middle kingdom in the region.

China is entering a hard phase on the road to a great power. Economically, despite the GDP, Chinese per capita GDP is only a fraction of those advanced countries including the U.S. Chinese economic growth rates cannot but slow down as other East Asian economic models have shown. Gradually, the FDI-based Chinese economy will face more technological nationalisms as it has to seek higher technology investments from abroad. Accordingly, Chinese military technology will stay for some time behind that of the U.S. and other democratic countries, which limits Chinese military modernization. Politically, as an authoritarian country, Chinese soft power far lags behind its hard power and other democratic countries, though Beijing is stepping up its soft power investments like Confucius Institutes.

Despite critical lackings in qualifications as a great power, its sheer population size and rapid economic growth rates have undoubtedly raised China as a power and will continue to do so in not only absolute but also relative terms. The power transition to China and its status as a member of the G-2 will continue for the foreseeable future. To foretell the future, it is almost certain China will have a larger GDP than the U.S. in the 2020s, *ceteris paribus*.

2. Theoretical Debates

As China’s rise has global implications, debates are focused on whether China. Initial questions include: Will the powerful China challenge the international order set up by the old hegemon United States?; Will it risk a hegemonic confrontation with the U.S.?; What will Chinese intentions be in utilizing its huge capabilities?; Will China be more nationalistic rather than internationalistic?; Will it be threatening to other countries?; What will result from all these developments?

Both classical realism and neo-realism share critical assumptions. First, states pursue as “ultimate” goals, “freedom, security, prosperity, or power itself” [2]. Though realists do not make it explicit, states also pursue, when possible, imperialist domination and hegemony. Consequently, states are threatened by others pursuing exploitation and oppression, and consequently security or self-preservation emerges as a top priority. Second, states pursue “political power”, which is an “immediate” aim which plays a means for the ultimate goals, because under the structural conditions of anarchy in international relations, competition for domination and self-preservation ultimately requires the power. States can increase power by self-help or alliances. Third, if these assumptions are met, then distribution of power or polarity will determine international relations and state behaviors [3]. Neo-realism is similar to modern economics where corporate behaviors differ depending on market polarities like monopoly, duopoly, oligopoly, and free competition. Fourth, political power is ultimately determined by “armed strength as a threat or potentiality” [4]. If not, power becomes comprehensive enough to include authority, expertise, technology, etc., which loses analytical attributes.

Applied to US-China, realist theories predict that their relations will change depending on the polarities. Based on the prospects of China’s GDP and consequently per capita GDP growth, there will be formed “an unbalanced bipolarity” between the two countries by 2025, and “a balanced bipolarity” by 2050 [5]. In the transition, China will keep neutrality under US polarity, between neutrality and hostility under unbalanced bipolarity, and ultimately “a grueling competition” will characterize the balanced bipolarity, as power transition theories suggest.

Unlike neo-realists who emphasize “structure”, liberals focus on relations and “processes”. They argue anarchy does not necessarily mean disorder. Based on a revised prisoners’ dilemma game where they can communicate and on iterative games, they show how “cooperation under anarchy” can occur even with same assumptions as realists [6]. In history, states have preferred increasing interdependence through trade and direct investment and accession to international regimes in return for increasing limits to their sovereignty. As they all benefit from trade as modern economic theories show and so share a common goal of not disturbing trade, they develop international regimes that could facilitate further cooperation. Today, the world is far more institutionalized than, for example, the pre-WW II era. Applied to US-China relations,

China will not break basically cooperative relations with the US and other trading partners. As the CCP (Chinese Communist Party) is jokingly called the Chinese Capitalist Party, the “capitalist peace” will be maintained with the capitalist China’s rise.

In synthesis, both perspectives need to be revised and refined. Important here is to compare theoretical assumptions to reality and evaluate their relevance.

First of all, most realist theories are now outliving their destiny and rarely relevant in the XXI century world. Initially created in the early 1930s when war clouds were casting over Europe, the classical realism was corroborated by the actual occurrence of the World War II. It was again confirmed by the ensuing Cold War. However, in this XXI century, critical realist assumptions cannot stand the transformed reality. Today, except in a few regions like the Middle East, few countries feel their survival at risk. The age of imperialism is gone and today imperialist adventures would have to pay an insurmountable cost, as shown in the US invasion of Iraq. The norms against imperialism are institutionally strengthened by democratic peace. Today two thirds of the states are classified as “free” or “partly free” by the Freedom House and they cannot go to war without the approval of their people who will fall first victim to wars should they occur [7]. In this situation, many countries scarcely worry about national security and use of force, but concern themselves more with economic prosperity, and other forms of power such as technology, knowledge and expertise. Unlike force, these powers are exercised within institutionalized rules.

Today the polarity principally based on force does not determine many outcomes in international politics. Further as security concerns become questions of lesser importance than preservation, they do not always occupy top priority in the XXI century, as exemplified by the agreement of China, Japan, and South Korea in November, 2012 to start negotiations on an FTA in the immediate wake of most fierce territorial conflicts over Senkakus (Diaoyutao) and Dokdo (Takeshima) since the end of the World War II. Here the traditionally high politics of security did not weigh highly than the traditionally “low politics” of economy. Once survival is not at risk, security questions are weighted in terms of cost and benefit against economic questions.

Emerging from and reflecting the new interdependence in the 1970s, liberalism “describes” more appropriately what is happening now in the international politics. In other words, liberalism is “descriptive” of the phenomena such as interdependence, international cooperation and institutionalization. Going further beyond descriptions, however, we need to investigate why this has been happening.

Since the emergence of states in the ancient times, they were plunged into a pool of states where they had to compete for survival, that is, a realist world. In Western Europe, the realist world reemerged after a millennium of interval called feudalism. In order to win the competition and survival, they have been pressured to build externally competitive regimes. When market capitalism emerged as the most efficient economic mode of production in history, states gradually or abruptly as in Japan, adopted the system. Precursors in this competition have dominated the modern realist world. Those who did not external threats were dormant and slow in adopting capitalism.

Capitalism clashed with the traditional goals of the ruling elite, that is, exploitation and oppression, making the society and state out of kilter. Where developed, capitalism began to democratize political regimes, neutralizing the authoritarian states and forcing the elite to compete for government power. In time, democracy was more efficient than authoritarianism not only in governance but also economic production. Wisdom of democratic many is superior to limited intelligence of the ruling few. Also, capitalism emerged as a better alternative for prosperity to increasingly costly and destructive exploitation of other peoples. This competition for building more competitive regimes are continuing today in order to produce more efficiently, which remains a better alternative to the traditional way of conquering other states. This type of competition will determine and characterize not only China’s foreign policy but US-China relations.

A Dynamic Analysis of Whither China

In this XXI century, the structure that will determine China’s external policy is not the structural polarities derived from the distribution of power. More and more, the structural division is being formed between states and entities that readily use or threaten to use force, and states that eagerly replace force with international law and negotiations. China is no exception to the global pressure under which most states are placed. Even the unipolar US was not an exception in that it did not get enough support from other powers in its “overstretch” to Iraq and its power was much limited in the Iraqi civil war that ensued its quick occupation, showing limits of unipolarity both inside and outside of Iraq.

Another structural element is China’s internal politics. Most prospects on China’s foreign policy commit a sin of static analysis, that is, project current China into the medium to long-term future. This is a trap in

which social scientists fall frequently. China will undergo serious changes, in the near and medium-term future and the changes will certainly change China's external policy.

Though the CCP has successfully managed to lead China's "modernization" very efficiently and consensually up to now, the country is unavoidably entering a new era. Up until now, China underwent big economic changes, which, in its turn, brought about big social changes. Income and consequently asset gap between the rich and poor have grown large to a dangerous degree, with its Gini's coefficient surpassing 0.5 recently [8]. It is an explosive degree and in 2011 more than 180,000 social protests and demonstrations were reported out in this country which used to have crime rates only one tenth of the Japan's. Contrasted to this, is the NYT report that Prime Minister Wen Jiabao's relatives have been controlling "assets worth at least \$2.7 billion" [9]. The report allegedly laid bare the corruption and hypocrisy of the secretly shrouded communist leaders.

In tandem, the social grievances began to create chasms in the political leadership as exemplified in the former Chongqing (CCP) party chief Bo Xilai incident. Starting out as a member of "princelings," Bo implemented populist policies with an iron fist in Chongqing, going against Hu Jintao's liberal policies. There are no correct answers to capitalist China's problems unlike the socialist era and diversity of economic and social interests began to divide the party leadership, resulting in policy and power struggles. Rising social protests and splits within the political elite are symptoms towards democratization. Together with China's per capita GDP over \$ 5,000, political democratization in China has begun [10]. In the process of democratization, China may be more nationalistic in its external policy until it moves to a higher phase after democratization. However, it should also be true that China in democratic turmoil and explosive social demands will have to focus on internal politics.

In external politics, China does not have much room to diverge from its current policies. First of all, Chinese leadership is firmly committed to continuing economic development through integrating into the world market. This has been the motor force for China's rise and the leadership should accept the rules of market economy game to continue with the prosperity. This also applies to Russia, which does not necessarily share values with democratic countries, but has to pursue capitalist growth. Though China shifted emphasis from "biding time" to "peaceful rise", Chinese leaders including the new CCP General Secretary Xi Jinping have explicitly expressed support for this policy. If there are disruptions in their FDI-led economic growth, it will definitely exacerbate the daunting task of bringing economic justice back to the "People's Republic" at a time when it is gearing up from "an easy phase" to a higher and hard phase in economic development where "the tendency of growth rates to fall" sneaks in.

Chinese foreign policy includes political, economic and security issues. Politically, China's human rights will remain a problem with the US, but the issue will not threaten the basic relations between the two countries. The Clinton administration initially adopted a linkage policy binding the issue to the renewal of MFN status, but abandoned under pressures from American corporations which invested in China. The issue will continue to be raised, especially due to American domestic politics, until China democratizes, which is not unforeseen. The US takes issue with China's perennial trade surplus and foreign exchange manipulation. This issue too, however, is not a structural issue as China is committed to capitalist and internationalist economic growth ideologically and practically. The conflicts surrounding mercantilism and protectionism tend to occur with developing economies elsewhere too and the international trade regime will take care of the problems.

China does have security issues with neighboring countries and ultimately with the US. Though China does not have survival issues externally, it has territorial disputes with India on the Himalayan border, with some Southeast Asian countries on Paracel and Spratly Islands in the South China Sea, and with Japan and Taiwan over the Senkakus (Diaoyutao) in East China Sea. Territorial disputes, which involve especially delimiting broad EEZ (exclusive economic zone) areas with affluent resources, are "critical", though not "vital", issues. The question is whether the countries concerned try to resolve disputes by force or by international law and negotiations. Force was mobilized in the late 1990s and recently in 2012. The US urged reduction of tensions and resort to international law. Certainly, China would not like US involvement in these issues. However, so far as the issue is left for international law and the US does not side with any particular country on the ownership, China will not ruin its fundamental relations with other countries, which will essentially negate its outward economic development, though this does not necessarily mean China will accept smoothly the legal and non-violent resolution.

Even though China tries to resolve these conflicts, resorting to its growing and regionally dominant power and in a unilateralist way, it has fundamental limits. First, in addition to its internal politics of

democratization, the world will see more democracies as time goes on and will see more embedding of democratic peace as a resulting outcome and as intersubjective norms among states. China's realist policy would have to face insurmountable resistance from the international society. Second, if China tries to form favorable semi-alliances, it has a fundamental weakness. China is surrounded in both East and South China Sea by countries that have zero-sum interests against China. Further, China has disputes with India which has virtually no possibility of allying with China. The country stands on the opposite side in the border conflicts, has an economy that is competitive with the China's and complementary to the US's. Also, India shares democratic values with the US. The combination of the US high-tech armament with India's population as huge as China's will continue to stand in the way and will ultimately discourage any China's ambition to practice "power politics" in the region.

Conclusion

As China rises higher, it will not always be peaceful. There may be show of force and even small military clashes. However, there are fundamental limits to China's possible resort to realpolitik.

First, in this XXI century world of non-imperialism where China's fundamental survival is not threatened, any China's resort to unilateral force would be resisted by the democratic majority of the world. Unlike realist precepts, anarchy is not necessarily a Hobbesian state of nature dictating wars of all against all. Today's anarchy is what today's states make of it [11]. Today, realism is hardly "realistic" in most regions of the world. Fundamentally, China could not overcome the superiority of a plausible alliance of the US, India, and unfavorable surrounding countries in military terms for a long future. These negative environments for a Sino-adventurism will foist a Bismarkian grand strategy on the rising China [12].

Second, Chinese resort to power politics would cost its economic growth the country cannot give up. With any large disruptions, China could not endure with its trade dependence on the global market reaching more than 50%, not to speak of incoming FDIs. Also, the country needs more economic resources as its internal demand for economic justice continues to intensify. It would be contradictory if China challenges the norms of peace despite the risk of ruining its economic base which makes the challenge possible.

Third, a dynamic analysis envisions a China that democratizes and shares more values such as human rights, free market economy, and peace, with a majority of states in the world.

After all, predictions that Chinese version of the "Monroe Doctrine" will "be on the horizon" [13], will, not hopefully but empirically, turn out to be a realist, not realistic, exaggeration.

References:

1. *The Liaoning "when operational could have a significant influence on regional maritime disputes, in particular China's smoldering conflicts in the South China Sea"* (CNN online, "New pictures show second Chinese stealth fighter being test flown", November 2nd, 2012. 08:28 PM ET). Also an expert at a Chinese strategic think tank, was quoted as stating that "China's first aircraft carrier...will play an important role in China's settlement of islands disputes and defense of its maritime rights and interests" (Andrew Erickson and Gabe Collins, "Introducing the 'Liaoning': China's New Aircraft Carrier and What it Means", *The Wall Street Journal*, online, September 25, 2012, 3:03 PM HKT).
2. Hans Morgenthau revised by Kenneth Thompson, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Alfred Knopf, 1985), p. 31.
3. Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (New York: McGraw Hill, 1979).
4. Hans Morgenthau, *op. cit.*, p. 33.
5. Hyung-Min Joo, "US-China Relations at a Crossroad: What Lies Ahead" (*EAI Security Initiative Working Paper*, November 2012), p. 19.
6. Kenneth Oye, ed., *Cooperation under Anarchy* (Princeton: Princeton University Press, 1986).
7. Freedom House, *annual Freedom in the World reports*.
8. For comparison, South Korea's Gini coefficient stands at 0.32.
9. David Barboza, "Billions in Hidden Riches for Family of Chinese Leader", *The New York Times*, October 25, 2012.
10. Political scientists find countries "with a per capita GDP of less than \$5,000 are rare democracies" and "countries with a per capita GDP of more than \$8,000, however, are mostly democracies" (Michael Roskin, et al., *Political Science: An Introduction* (New York: Longman, 2012), p. 33.
11. Alexander Wendt, "Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics", *International Organization*, vol. 46, no. 2, 1992.
12. Avery Goldstein, "An Emerging China's Emerging Grand Strategy, A Neo-Bismarkian Turn?" in John Ikenberry and Michael Mastanduno, eds., *International Relations Theory and the Asia-Pacific* (New York: Columbia University Press, 2003), p. 232.
13. Joo, *op. cit.*, p. 28.

УДК 11-256
МРНТИ 03.01.08

ЭФФЕКТИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: АЗИАТСКИЙ ОПЫТ

Айнура Конуратова¹

¹ *Руководитель информационно-аналитического отдела,
Национального центра тестирования МОН РК.*

Аннотация

В данной статье рассматривается такая важная тема для образования и науки, как эффективное образование. В статье проанализированы основные системы образования азиатских стран, таких как Япония, Южная Корея, Сингапур, а также определены основные возможности применения элементов данных систем для образования Республики Казахстан. Данные страны были выбраны нами потому, что они пользуются особой популярностью среди студентов из Казахстана. Системы образования в странах Азиатского региона в настоящее время действительно являются эффективными, динамичными, подстраивающимися и быстро реагирующими на все изменения во внешней среде, но, как и все в нашем мире, не лишены определенных недостатков, преодоление которых с успехом поможет вывести данные образовательные системы на наивысший уровень мирового развития.

Ключевые слова: Эффективное образование, азиатские системы образования, образовательные учреждения, интеллектуальный потенциал.

Аңдатпа

Конуратова Айнура Сансызбаевна¹

¹ *ҚР Білім және Ғылым Министрлігінің Тест орталығының Ақапараттық талдау бөлімінің бастығы*

ТИІМДІ БІЛІМ: АЗИЯ ТӘЖІРИБЕСІ

Мақалада білім беру мен ғылым саласындағы өзекті тақырыптардың бірі тиімді білім беру мәселесі қозғалады. Негізінен автор азия елдерінің, соның ішінде Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур сияқты елдердің білім беру саласының негізгі жүйесі қарастырылады. Сонымен қатар автор аталған елдердегі білім беру саласының тиімді бағыттарының Қазақстан Республикасында қолданылу аясын талдайды.

Біздің елімізде барлық қалған елдер сияқты, Азия өңіріндегі білім беру жүйесінің белгілі бір тиімді болып жатқан тұстарына мән беріп, осы тәжірибені алуға ұмтылу білім саласының сапасын арттыру деп түсіну керек. Бұл әрекеттер білім беру жүйесінің табыстылығы мен әлемдік даму катырнан көрінуге көмектеседі.

Түйін сөздер: Тиімді білім: Азия тәжірибесі.

Resume

Ainura Konuratova¹

¹ *Head of Information and Analytical Department, National Testing Center of the Ministry
of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.*

EFFECTIVE EDUCATION: ASIAN EXPERIENCE

This article discusses such an important topic for education and science, as an effective education. The article analyzes the main education systems in Asian countries such as Japan, South Korea, Singapore and identifies the main opportunities of using of elements of these systems for the formation of the Republic of Kazakhstan. These countries were chosen because they are very popular among students from Kazakhstan. The educational systems in the countries of the Asian region are now really effective, dynamic, adjusting and responding quickly to all changes in the external environment, but, like everything else in our world, not without certain shortcomings, the overcoming of which will successfully help to bring these educational systems to The highest level of world development.

Key words: Effective education, Asian education systems, educational institutions, the intellectual potential.

В современной мировой экономике интеллектуальному потенциалу уделяется привилегированное внимание, ибо в цивилизованном обществе важной и приоритетной ценностью по сравнению с другими (например, материальными) выступает интеллектуализация человеческого капитала, уровень и качество которого способно предоставить объективную информацию о национальном благосостоянии страны и уровне её конкурентоспособности. Для достижения высокого уровня конкурентоспособности чрезвычайно важным фактором в мировой практике менеджмента является способность нации поддерживать систему современного и эффективного образования и увеличивать потенциал рабочей силы через качественное обучение и подготовку [1].

Достижение целей технологической модернизации, безусловно, должно согласовываться с развитием социокультурной сферы, которой посвящен отдельный раздел Послания Президента РК

«Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 26 января 2017 года. В частности, одним из важных моментов является повышение эффективности системы образования в Казахстане. Этот вопрос тесно связан с развитием человеческого капитала [2].

Реализация новых экономических программ, в том числе охватывающих вопросы индустриализации и освоения цифровой технологии, требует подготовленных профессиональных кадров. И усовершенствование сферы образования – обязательное условие. Распространение английского языка, с одной стороны, как языка международного общения, и с другой – основного языка современных информационных технологий, приобретает особое значение. Его продвижение будет способствовать более глубокой интеграции республики в глобальные цифровые технологии.

В этом плане на образовательные учреждения, главным образом, школы, возлагается основная нагрузка. Соответственно, предполагается, что с 2019 года в старших 10-11 классах отдельные предметы будут вестись на английском языке. В то же время, Президент уточняет, что данный вопрос требует более детального изучения.

Действительно, есть ряд факторов, которые потенциально могут усложнить процесс внедрения английского языка. Прежде всего, это, конечно, дефицит кадров, особенно в сельской местности, где качество и уровень образования по объективным причинам несколько отстают от городских школ. Более того, даже в городских условиях наблюдается нехватка специалистов, которые могут преподавать профильные предметы на иностранном языке. Отсюда, и предлагаемый Посланием тезис о поэтапном внедрении английского языка в школьном образовании. И, конечно, многое будет зависеть от стратегии и тактики правительства, в частности, министерства образования и науки [3, с.55].

Одной из движущих сил прогресса в любой человеческой деятельности является синтезирование накопленного мирового опыта. В условиях реформы системы образования в нашей стране все большую важность приобретают изучение и анализ развития образования за рубежом, учитывая стремление многих абитуриентов учиться за рубежом, в таких странах как Россия, Китай, США, Великобритания, Сингапур, Япония. В последнее время все более актуальными направлениями обучения становятся азиатские страны, в числе которых наиболее популярны Япония, Сингапур и Южная Корея. Также перенимать мировой опыт весьма полезно поскольку в общепризнанных международных системах образования можно подчерпнуть много полезных идей и взять на вооружение их негативный опыт, чтобы его не повторять.

В данной статье проанализируем основные тенденции развития образования в странах Азиатского региона, как наиболее близкого по ментальности региона для Республики Казахстан, а также проанализируем что можно будет применить к отечественной системе образования. В качестве таких стран для сравнения с Казахстаном возьмем наиболее популярные среди отечественных студентов Японию, Сингапур и Южную Корею.

Поскольку Япония считается наиболее технологичной страной мира, выпускающей одни из наиболее востребованных и высокотехнологичных кадров, начнем анализ с этой страны. Успехи Японии, второй экономической державы мира, во многом связаны с высоким уровнем образования. Не случайно Японию называют великой образованной державой.

Действительно, в этой стране всегда придавали большое значение просвещению. Стремление к более высокому статусу – свойство японского менталитета. На протяжении всей истории страны образование было непреходящей духовной ценностью, одним из приоритетов государственной политики, базовым компонентом «японского чуда» [4].

Сегодня в условиях серьезных социально-экономических перемен правительство ставит перед образованием новые крупномасштабные задачи. В эпоху информатизации софтизации, венчурного бизнеса нужны не столько «трудолюбивые пчелы», сколько оригинально мыслящие специалисты. Задача их подготовки решается в ходе текущей реформы образования. Ей придается даже более важное значение, чем проводимой ныне административной реформе с которой связывают выход из затянувшейся рецессии 90-х годов.

Японское правительство держит под контролем структуру образования, внося в нее коррективы в соответствии с потребностями общества. Система образования до сих пор базируется на принятых в 1947 г. Основном законе об образовании и Законе о школьном образовании, в которые по мере необходимости вносились соответствующие поправки.

Система включает дошкольное, начальное, среднее и высшее образование. Детские сады также находятся в ведении министерства просвещения, что имеет большое значение для контроля над

всем процессом формирования личности. Более половины из них частные остальные принадлежат в основном органам местного самоуправления и лишь незначительная часть – государству.

Срок обучения в начальной школе составляет 6 лет, средней школе первой и второй ступеней - по 3 года, высших учебных заведениях, как правило, 4 года. Обязательное 9-летнее образование является бесплатным. В соответствии с административным делением в каждом микрорайоне имеется одна государственная школа системы обязательного образования, которую посещают все проживающие там дети. Частные школы охватывают лишь незначительное число учеников. Средних школ второй ступени, как правило, несколько в одном районе, в них можно учиться по свободному выбору [5, с.63].

Для школ всех ступеней существуют учебники обязательного пользования. Выбор их из числа одобренных министерством возлагается на соответствующие отделы образования органов местного самоуправления или директоров государственных школ. С середины 60-х годов учебники для обязательного обучения предоставляются бесплатно, в том числе в частных школах, вечерних и заочных отделениях средних школ второй ступени школах для детей-инвалидов. Каждые три года в учебники вносятся поправки в соответствии с изменениями сделанными в курсах обучения.

Японской системе образования свойственны очень жесткие экзамены при переходе на каждую последующую ступень обучения. Это породило репетиторство, ставшее по сути вторым обязательным образованием. Абитуриенты вынуждены ходить на дополнительные занятия в специально созданные для этого частные учебные центры или заниматься с преподавателями дома. Хотя система вступительных экзаменов постоянно совершенствуется, этот вопрос продолжает беспокоить японское общество.

В целом система образования является достаточно эгалитарной. Строгие экзамены независимо от социального положения поступающих помогают отобрать наиболее достойных. Вместе с тем большое значение придается престижности всех типов учебных заведений. Элитарный детский сад нередко автоматически открывает двери в соответствующие школы и университеты, что в свою очередь гарантирует место в политической и экономической элите.

Социально-экономические перемены на рубеже 70-80-х годов поставили перед образованием новые проблемы. Компаниям стали нужны не просто хорошо подготовленные кадры а думающие работники. Изменения касаются всего комплекса системы образования - начального, среднего и высшего, непрерывного обучения административного управления и финансирования. На всех уровнях образования предоставляется большая свобода выбора гибкость и многовариантность обучения с упором на развитие творческих способностей.

Децентрализация и большая самостоятельность на местах касается административного управления и финансирования. Продолжается стимулирование непрерывного образования с переносом центра тяжести на обучение в течение всей жизни человека. Это позволяет оставаться активным членом общества с учетом 80-летнего жизненного цикла японцев [6, с.30].

Наиболее важным компонентом является перестройка высших учебных заведений – самого узкого места всей системы образования. Ее реализация решает две задачи – сформировать квалифицированные трудовые ресурсы, отвечающие нынешнему уровню научно-технического прогресса и обеспечить науку творческими кадрами. Высшая школа должна содействовать воспитанию у человека потребности в непрерывном обучении. Поэтому здесь обращается больше внимания на раскрытие индивидуальных способностей личности, от чего во многом будет зависеть развитие страны в XXI в.

Важной проблемой вставшей перед системой образования, является повышение уровня преподавания иностранных языков, особенно в высшей школе. В немалой степени это отвечает потребностям подготовки управленческих кадров для работы на японских предприятиях за рубежом, прежде всего в странах Европы и США.

В ходе реформирования системы образования большое внимание уделяется совершенствованию работы административных органов в этой сфере. Речь идет прежде всего о существенных переменах в деятельности министерства просвещения – усиливается исследовательская и аналитическая работа, совершенствуется организационная структура.

Итак, в ходе реформы особое внимание обращено на новации в средней школе как подготовительный этап для поступления в университет, и на аспирантуру как заключительный этап высшего образования. В целом проблема образования постоянно находится в центре внимания правительства.

Таким образом при всей эгалитарности остается иерархичность системы и качество высшего образования не всегда является критерием для занятия высших постов в административных органах. В то же время японская система образования содействует стиранию различий между социальными группами. Представитель любого слоя, окончивший, например Токийский университет, уже принадлежит к клану его выпускников, что обеспечивает ему высокий статус в обществе.

Подводя итоги можно с уверенностью сказать что система образования Японии является одной из лучших не только в Тихоокеанском регионе но и во всем мире. Японцы синтезировав все последние достижения педагогической науки с особенностями построения японского социума смогли обеспечить своей стране не только впечатляющие темпы роста экономики, но и достаточно высокий уровень жизни. Они раньше других осознали, что эффективная система образования в стране с высоким уровнем автоматизации является не то, что обязательной она жизненно необходима. Поэтому можно с уверенностью заявить, что львиная доля экономического и социального развития этой страны -это следствие грамотно построенной системы образования.

В заключение хотелось бы отметить, что японский опыт представляет интерес для Казахстана при выработке концепции дальнейшего реформирования системы образования.

Также весьма популярна среди отечественных студентов и Южная Корея которая по развитию технологий не отстает от Японии, а вот по уровню демократизации несколько ее превосходит. С 1995 года Южная Корея принимает участие в международных исследованиях по оценке качества образования ТИМСС с 2000 года ПИЗА и последние годы признана страной-лидером с высоким уровнем качества образования. Одним из факторов высокого качества образования в Южной Корее – это национальный характер образовательной культуры корейцев которые уже традиционно считают образование важной составляющей успешности будущего и страны, и каждой семьи. По данным международной организации экономического сотрудничества и развития ОЭСР социально-экономическое развитие Южной Кореи не имеет прямого влияния на образовательные достижения страны а связаны с эффективной национальной системой образования. И как следствие, высокое качество образования приводит к повышению социально-экономического развития страны в целом [7, с.66].

Полное школьное образование в Южной Корее составляет 12 лет по системе 6 лет начальная школа, 3года средняя и 3года старшая школа. По окончании каждой ступени обучения нумерация класса не продолжается, как в России или некоторых других странах, а отсчитывается сначала (6-3-3). Школьное образование включает бесплатное обязательное девятилетнее и необязательное платное в старшей школе три года). Обучение в старшей школе не является обязательным, однако по данным исследований Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) в 2015 году 97% учащихся окончили старшую школу.

Начальная, средняя и высшая школы отделены друг от друга расположены в разных зданиях и организационно никак не связаны.

Школьный период начинается с шестилетнего возраста. На этом этапе с детьми занимается один преподаватель. Он обучает детей корейскому языку основам математики и естественных наук. Также в обязательном порядке проводятся занятия по рисованию и музыке. Ребенка знакомят с культурой и традициями родной страны.

В Корее применяется практика перемешивания преподавательского состава. Учитель не может долгие годы работать в одном и том же месте. Цель такой ротации – однородность системы образования, так как власти полагают, что скопление в одном заведении сильного педагогического состава неизбежно приведет к получению привилегий у учеников при поступлении в высшее учебное заведение.

В возрасте 12 лет дети переходят в среднюю школу, где требования и нагрузка намного выше. Дети проводят на занятиях по 14 часов и возвращаются домой уже вечером. Вводятся новые обязательные дисциплины, огромное внимание уделяется глубокому изучению английского языка.

Процесс обучения в высшей школе также занимает три года но, как мы упоминали ранее, не считается обязательным. Программа здесь направлена на подготовку к дальнейшему поступлению в высшие учебные заведения.

Старшая школа в Южной Корее имеет большую автономию и профилизацию которая дусматривает углубленное изучение определенных предметов. Старшая школа готовит учащихся для поступления в колледж, так существуют школы с естественнонаучным уклоном, художественные,

лингвистические школы и т.д. Здесь изучаются общеобразовательные (30%) и специальные дисциплины (70%), внимание уделяется как теоретическим так и практическим навыкам. В такие школы принимают с учетом успеваемости за последний год (итоговые оценки и результатов вступительных испытаний). Если после обязательного девятилетнего обучения молодые люди не изъявляют желание продолжать обучение в старшей школе то им дается возможность поступить в профессиональное училище [8, с.43].

По окончании старшей школы выпускникам предоставляется возможность поступления в колледж (2 года обучения) или университет (4-6 лет обучения сдав единый общенациональный экзамен, при этом также учитываются итоговые оценки, полученные в старшей школе. Начиная с 1996 г. некоторые университеты проводят дополнительные испытания в форме сочинения. Следует отметить что престижность поступления в колледж снижается, в то время как престижность поступления в университеты возрастает. Так, например к 2010 г. абитуриентов колледжей сократилось на 14% а университетов увеличилось на 28%. Это связано с тем, что при приеме на работу некоторые компании отдают предпочтение выпускникам университетов выпускникам колледжей же приходится немного сложнее.

Все вопросы связанные со сферой образования всегда находились в ведении Министерства образования Южной Кореи. Однако в настоящее время в соответствии с политикой расширения местной и школьной автономии в сфере образования некоторые полномочия и ответственность в сфере школьного образования Министерством делегированы от центрального до местного самоуправления и школ.

Подводя итоги можно отметить, что мониторинг системы образования в Южной Корее состоит из комплексной оценки: оценки школы, оценки учителя, ученика и связь с анализом оценки других субъектов образовательного процесса. Мониторинг включает комплексную диагностику проблем в области образования, усовершенствование системы образования, пересмотр учебной программы, охватывает деятельность по планированию мер для улучшения образовательного процесса и повышение качества образования.

Наконец, завершим анализ систем образования азиатских стран системой образования в Сингапуре, который стремительно ворвался в наше образовательное пространство и уже успел завоевать лидирующие позиции на образовательном рынке.

Оценка национальных образовательных систем с использованием единых критериев страдает заведомой неполнотой. Используя, например тесты TIMSS или считая количество университетов мирового уровня в данной стране, попадающих в рейтинг Times, мы всегда рискуем упустить нечто более важное. Целью образования как культурной практики является не только подготовка специалистов для рынка труда и не только успех учащихся в международных тестах, но прежде всего формирование личности человека и передача через поколения некоторого объема культурного опыта локального сообщества или нации. Ценность образования в этом случае находится внутри самой образовательной практики, и последняя не должна оцениваться с использованием например, рыночных критериев эффективности. Образовательная система каждой страны уникальна поскольку в разных странах системы образования преследуют в той или иной степени разные цели а также имеют собственную историю становления и пути развития, в зависимости от которых и приобретают неповторимые черты [9, с.240].

Сингапур – страна образовательная система которой удивительным образом изоморфна обеим логикам. Образование в ней имеет прочные и даже традиционные национальные основания но в то же время оно ориентировано на международный рынок труда и на подготовку специалистов мирового уровня. При бурном социально-экономическом развитии Сингапура последних десятилетий образование здесь оставалось наиболее консервативным институтом, но этот институт сумел успешно адаптироваться к сельскохозяйственным и индустриальным революциям по всему миру, к закату религиозного влияния, а также взять на вооружение новые печатные и аудиовизуальные технологии. Нет сомнений что он с немалым успехом ответит на вызовы современной глобальной экономики, оставаясь укорененным в национальных ценностях.

Для экспертов в области образования Сингапур интересен по крайней мере тем, что система образования в этой стране оценивается как одна из лучших в мире. Во-первых, по данным исследования PIRLS уровень функциональной грамотности населения Сингапура один из наивысших в мире. Во-вторых, сингапурские школьники показывают лучшие в мире результаты в

сравнительных международных тестах знаний математики и естественных наук (TIMSS) начиная с 1995 г. В-третьих, консалтинговая компания McKinsey в 2008 г. назвала сингапурскую систему образования самой эффективной в мире, особенно была отмечена организация подготовки учительских кадров. В-четвертых, согласно результатам исследований IMD проведенных в 2007 г. образовательная система Сингапура является наилучшим образом приспособленной к требованиям глобальной экономики.

Включение Сингапура в глобальную экономику, основанную на занятиях, потребовало создания национальной инновационной инфраструктуры. В образовании было необходимо сместить акцент с производственной и процессуальной логики эффективности на то что очень сложно было измерить, - на механизмы зарождения и развития идей [10, с.22].

Министерство образования является основным действующим лицом в сфере школьного обучения. Все государственные школы подчиняются непосредственно ему, а все учителя являются государственными служащими. Всего в Сингапуре насчитывается 354 школы в которых обучаются около 521600 школьников.

Административно Сингапур разделен на четыре образовательных округа. В каждом округе семь школьных кластеров, которые управляются суперинтендантами. В каждом кластере от 12 до 14 начальных средних школ. Школы в рамках кластера соревнуются друг с другом за получение дополнительного финансирования на развитие каких-либо проектов или углубленных специализаций. В то же время школы особенно расположенные близко часто помогают друг другу, совместно используют инфраструктуру и образуют своеобразные центры коллективного пользования спортивными сооружениями, лабораториями сложным учебным оборудованием.

Суперинтенданты кластеров контролируют деятельность директоров школ. В их руках находится распределение финансирования. Тем не менее директора школ обладают существенной самостоятельностью которая увеличивается, если школе по результатам деятельности дают статус автономной. В частности, школы приобретают дополнительные права в подборе кадров, финансовой деятельности и выстраивании образовательного процесса [11].

Министерство образования Сингапура ставит перед школами цель – и щедро финансирует ее осуществление – развивать ту или иную специализацию в обучении в той сфере, в которой школа имеет наилучшие результаты. В зависимости от внутренних возможностей школа сама выбирает свою нишу и обосновывает реальность ее развития перед суперинтендантом и министерством. После одобрения программы она получает дополнительные ресурсы и становится центром развития лучших практик по выбранному направлению в данном кластере. Ее ресурсами по согласованию могут пользоваться все школы кластера. Министерство образования контролирует этот процесс для того чтобы специализированные школы равномерно распределялись по всем кластерам и в каждом кластере процветало разнообразие специализаций.

Министерство образования Сингапура в своей политике исходит из убеждения что качество преподавания напрямую зависит от квалификаций учителей и что эффективнее вкладываться в компактную систему подготовки педагогов чем решать проблему качества обучения «в ручном режиме» в рамках собственно образовательного процесса. Процесс отбора и подготовки учителей в Сингапуре достаточно долог и сложен но он гарантирует что учителями становятся действительно лучшие из лучших.

Монополистом в сфере подготовки учителей в городе-государстве является Национальный институт образования, созданный в 1991 г., и работающий на базе Наньянгского технологического университета. Только он имеет право готовить специалистов на учительские позиции и по согласованию с Министерством образования направлять их для работы в школы.

Сами создатели системы образования Сингапура и ее реформаторы отмечают что их политика не всегда была четко выверенной и благотворно сказывалась на состоянии сингапурского общества. Однако, в целом несмотря на то что в процессе создания и трансформации образовательной системы от многих программ реформирования отказывались так же быстро, как их разрабатывали, основная цель образовательной политики была неизменной: все молодые сингапурцы, вне зависимости от расы языка, половой и религиозной принадлежности, должны быть образованными. На протяжении десятилетий образовательная система адаптировалась к изменяющимся потребностям национальной и мировой экономик но при этом сохраняла верность гражданским и моральным ценностям, главным для страны. Сформулируем основные причины, которые, на наш взгляд, позволили Сингапуру добиться высокого уровня институциональной эффективности в сфере образования.

Сингапур на этапе получения независимости в 1965 году находился в уникальной ситуации: в стране не было универсальной образовательной системы. Это обстоятельство можно расценить как большой недостаток, но можно отнестись к нему как к благу и использовать возможность «с нуля» сконструировать систему образования без истории неудач. Для институционального дизайна системы образования привлекались лучшие мировые эксперты [12, с.15].

Сингапур – страна которой удобно управлять. Небольшая по размеру, с высокой, но равномерной плотностью населения удобным географическим положением она является идеальным полем для интегрированного планирования. Подчинение всех учебных учреждений единому органу – Министерству образования – существенно снизило издержки проведения и управления реформами и повысило их эффективность. Министерство образования является универсальным органом координирующим процессы во всей сфере образования страны.

Принятие английского языка в качестве основного языка преподавания в школах и языка межнационального общения теперь, спустя годы можно оценить как очень дальновидный шаг. Он позволил использовать лучшие англосаксонские практики преподавания, а главное – мировой интеллектуальный капитал и экспертизу. Стали возможными академические обмены и «перекрестное опыление» лучшими идеями с западным миром. При этом сохранение и изучение в школах языков разных этнических групп позволяет развивать культурные и экономические связи с азиатским миром, а следовательно пользоваться возможностями его бурного роста.

Правительству Сингапура удалось создать имидж образовательной системы как одной из наиболее инновационных и престижных сфер в которой интересно работать и комфортно учиться. Развитие образования стало своеобразным национальным проектом, в который были вовлечены все граждане а правительство оказывало ему максимальную поддержку, тем самым повышая его ценность в глазах населения.

Конкуренция выступает принципом и руководящим механизмом деятельности в системе образования Сингапура. Она сыграла в целом положительную роль позволив выработать четкие и объективные индикаторы результативности работы директора школы преподавателя, ученика, чиновника от образования. Четкими стали показатели, которых необходимо достичь, чтобы, например получить повышение или премию в конце года. Таким образом вместе с целью «быть успешным», которая ставится массовой культурой перед каждым гражданином Сингапура разработаны понятные критерии успешности, которые предлагают прозрачные и ясные способы достижения этой цели.

Серьезное отношение сингапурцев к нравственным ценностям и отсутствие цинизма являются основой институциональных трансформаций в системе образования. Сингапурская гражданственность изначально основана на конфуцианских идеях патернализма подчинения и прилежания (дисциплины). В отношении современных граждан страны к этим ценностям не проявляется цинизма, средства массовой информации распространяют истории достижения успеха при усердной и дисциплинированной учебе и работе, которые становятся примером для подражания [13].

Итак, как видно из содержания статьи, в проанализированных нами системах обучения есть определенные достоинства, которые с успехом мог бы применить Казахстан – это и всеобъемлющий характер образования в Сингапуре, большая грамотность среди населения, это и более строгий отбор в старшие классы средних школ и ротация преподавательских кадров для избежания элитарности определенных школ в Южной Корее, это и бесплатность учебных пособий и всяческая поддержка и стимулирование обучения малоимущих семей в Японии.

Но вместе с тем, есть в данных системах образования и определенные недостатки, учесть которые и не применять на практике стоит и Казахстану. В числе их и эгалитарность образования и клановость выпускников высших учебных заведений, обладающих статусом, в Японии, и платность обучения в старшей школе в Южной Корее, которая отсекает возможность для получения высшего образования и тем самым, возможность широких перспектив для одаренных детей из малоимущих семей, и многие просчеты во время построения эффективной системы образования Сингапура, учтя которые Казахстан сможет преодолеть собственные пробелы в образовательной среде.

Таким образом, системы образования в странах Азиатского региона в настоящее время действительно являются эффективными, динамичными, подстраивающимися и быстро реагирующими на все изменения во внешней среде, но, как и все в нашем мире, не лишены определенных недо-

статков, преодоление которых с успехом поможет вывести данные образовательные системы на самый высокий уровень мирового развития.

Литература

- 1 «Новое десятилетие – новый экономический подъём – новые возможности Казахстана» Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. – Астана, 2010.
- 2 Послание Президента РК народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 26 января 2017 года. – Астана, 2017
- 3 Драйден Г. Вос Дж. Революция в обучении. – М.: Знание, 2013. – 362 с.
- 4 Аналитический обзор по проблеме «Образование и информатика» (понятия, состояние перспективы) // Образование и информатика. Материалы II Международного конгресса ЮНЕСКО. – М. 2014. С. XV-5.
- 5 Волгин Н. Японский опыт, который стоит изучать и разумно заимствовать. // Человек и труд. – 2013. – №6. – С. 63-70
- 6 «Япония. Как её понять: очерки современной японской культуры» / ред. Роджер Дж. Дэвис, Осаму Икэно; пер. с англ. Ю.Е. Бугаева. – М.: АСТ: Астрель, 2015. – 223 с
- 7 Гришин М.Л. Современные тенденции развития образования в Азии. – М.: Эксмо, 2015. – 352 с.
- 8 Микаберидзе Г.В. Южная Корея: образовательная стратегия для XXI века // Педагогика. – 2013. – № 3.- С.42-45
- 9 Алишев Т.Б., Гильмутдинов А.Х. Опыт Сингапура: создание образовательной системы мирового уровня. // Вопросы образования. – 2010. – №4. – С.227-246
- 10 Goh Chor Boon, Gopinathan S. (2008) The development of education in Singapore since 1965/Toward a better future // Education and training for economic development in Singapore since 1965 / Lee Sing Kong, Goh Chor Boon, B. Fredriksen, Tan Jee Peng (eds). World Bank. P. 12–38.
- 11 Образование в Сингапуре. Официальный сайт: Образование за рубежом. URL.: <http://ru.globalstudygroup.com/1/8/323/obrazovanie-v-singapore>
- 12 Боротко Н.М. Педагог в пространствах современного воспитания: Монография. Волгоград: Перемена, 2014. – 214 с.
- 13 Singapore Ministry of Education Press Release. MOE Launches Third Masterplan for ICT in Education. URL: <http://www.moe.gov.sg/media/press/2008/08/moe-launches-third-masterplan.php>

УДК 94(594)
МРНТИ 04.41.21

ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕОЛОГИИ В КАЗАХСТАНЕ В СВЕТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ»

Калханова А.Н.¹ к.и.н., Рахипова С.К.² к.ф.н.
Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова,
г. Талдыкорган, E-mail: k.alfia-68@mail.ru

Аннотация

На протяжении многих лет в Казахстане ведется поиск национальной идеи и дискуссии о перспективах создания новой государственной идеологии. Причина столь обширного внимания к этой проблеме очевидна – пережив период глубокого идеологического кризиса, казахстанское общество постепенно возвращается к осознанию важности государственной идеологии как социально-политического института, объединяющего граждан страны в единый народ со своими целями, ценностями и интересами.

В Стратегии «Казахстан-2030» была осуществлена попытка осмысления и определения роли государства в решении экономических, социальных, политических, идеологических проблем. Особое внимание было уделено трансформации массового сознания, при этом, основной упор делался на молодое поколение, как часть общества наиболее адаптированную к новым условиям и, в силу демографических причин, призванную реализовать обозначенные стратегические приоритеты.

Ключевые слова: идеология, гражданское общество, государство, политические партии, демократия, выборы.

Аңдатпа

Калханова А.Н. к.и.н., Рахипова С.К. к.ф.н.
І. Жансугуров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
«МӘНГІЛІК ЕЛ» БАҒДАРЛАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ БАҒЫТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қазақстанда көптеген жылдар аясында жаңа мемлекеттік идеологияны құру келешегі жөнінде пікірталас және ұлттық идеяны таңдау жүргізілуде. Бұл мәселеге кенінен көңіл бөліну себебі айқын – терендеген идеологиялық кризис

кезеңін басынан өткерген Қазақстан қоғамы біртіндеп мемлекеттік идеологияның маңыздылығын түсінуде, яғни еліміздің азаматтарын өзіндік мақсаттары, құндылықтары және қызығушылықтарымен бірегей халыққа біріктіруші әлеуметтік-саяси институтты құру өткір мәселе болып отыр.

«Қазақстан – 2030» стратегиясында экономикалық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық мәселелерді шешуде мемлекеттің рөлін анықтау жүзеге асырыла бастады. Негізгі назар бұқаралық сананың трансформациясына бағытталды, сонымен бірге стратегиялық басымдықтардың жүзеге асырылуында демографияның қозғаушы бөлігі болып табылатын жас ұрпақтарға негізгі басымдық жасалды.

Кілт сөздер: идеология, азаматтық қоғам, мемлекет, саяси партиялар, демократия, сайлау.

Abstract

A.K. Kalkhanova¹

¹Juridicheskij fakul'tet, ZhGUim. I Zhansugurova, Taldykorgan, Kazahstan

S.K. Rahipova²

²Juridicheskij fakul'tet, ZhGUim. I Zhansugurova, Taldykorgan, Kazahstan

KAZAKHSTANI STATE IDEOLOGY FORMING ACCORDING TO THE PROGRAM REALIZATION “MANGILIK YEL”

During many years national idea and discussion is searched about prospects of state ideology creation in Kazakhstan. The reason of great attention to this problem is obvious – outliving the period of deep ideological crisis. Kazakhstani society gradually goes back to realization importance of state ideology as a socio-political institute, which unites the citizens of country with its own aims, values and interests.

In Kazakhstan strategy 2030” was carried out meaning and determination role of economic, social, political and ideological problems.

Special attention was given to transformation of mass-consciousness.

The young generation is taken as the main part of society, which can be easily adopted and can implement all new inventions according to new life conditions.

Key words: ideology, civil society, state, political parties, democracy, elections.

В Республике Казахстан после обретения ею независимости первоочередными задачами стали строительство суверенного государства, формирование институтов гражданского общества, в том числе института политических партий.

Общеизвестно, что без серьезных качественных изменений в политической системе нельзя добиться поставленных целей преобразования и других сферах.

Переход казахстанского общества от авторитарной, однопартийной, административно-командной системы к демократической, фактически начался с конца 1986 года, когда остро были поставлены вопросы народовластия, политического плюрализма, суверенитета. Можно констатировать, что именно в это время зарождаются предпосылки появления институтов гражданского общества, позволяющих артикулировать и агрегировать интересы социума и формирующих механизм доведения требований общества до органов государственного управления.

Анализ политической жизни Казахстана последнего десятилетия и процесса формирования основ гражданского общества показывает, что динамика политической жизни в стране соответствует общемировым закономерностям демократизирующихся обществ, хотя имеет и неизбежные специфические особенности, обусловленные переходом от тоталитаризма к новой системе.

На протяжении многих лет в Казахстане ведется поиск национальной идеи и дискуссии о перспективах создания новой государственной идеологии. Причина столь обширного внимания к этой проблеме очевидна – пережив период глубокого идеологического кризиса, казахстанское общество постепенно возвращается к осознанию важности государственной идеологии как социально-политического института, объединяющего граждан страны в единый народ со своими целями, ценностями и интересами.

В Стратегии «Казахстан-2030» была осуществлена попытка осмысления и определения роли государства в решении экономических, социальных, политических, идеологических проблем. Особое внимание было уделено трансформации массового сознания, при этом, основной упор делался на молодое поколение, как часть общества наиболее адаптированную к новым условиям и, в силу демографических причин, призванную реализовать обозначенные стратегические приоритеты.

По сути, Стратегия «Казахстан-2030» стала первым документом, обозначившим основные направления государственной политики, пути и методы их достижения. Это позволило планировать все действия власти в центре и на местах, придало им целенаправленный, системный и последовательный характер. В результате принятого комплекса мер, ресурсы государства были сконцентриро-

ваны на решении главных задач и не «распылялись», что было особенно важно в переходное время. Но самое главное – Стратегия «Казахстан-2030», в определенной степени, способствовала мобилизации и консолидации казахстанского общества.

С началом экономического кризиса на первый план в официальном дискурсе выдвинулась идеология обеспечения достойной жизни для народа. Документально она была закреплена в Посланиях президента «Рост благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики» в 2008 году, «Через кризис к обновлению и развитию» в 2009 году.

В 2010 году было обнародовано Послание «Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности Казахстана», являющееся, по сути, Стратегическим планом развития страны до 2020 и, соответственно, составной части Стратегии «Казахстан 2030». Ключевым приоритетом Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2020 года является устойчивый рост экономики за счет форсированной индустриализации и развития инфраструктуры. В основе устойчивого и сбалансированного развития страны в ближайшие 10 лет должны быть положены ускоренная диверсификация, повышение конкурентоспособности национальной экономики, а также комплексный рост производительности труда. При этом ключевым фактором повышения производительности труда является введение инноваций.

27 января 2012 года Президент нашей страны выступил с очередным Посланием народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана», где отметил очень важное направление современной реальности. «Сегодня цель и смысл социальной модернизации состоит в том, чтобы подготовить общество к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики, найти оптимальный баланс между форсированным экономическим развитием Казахстана и широким обеспечением общественных благ, утвердить социальные отношения, основанные на принципах права и справедливости».

В Стратегии «Казахстан-2030» была осуществлена попытка осмысления и определения роли государства в решении экономических, социальных, политических, идеологических проблем. Особое внимание было уделено трансформации массового сознания, при этом, основной упор делался на молодое поколение, как часть общества наиболее адаптированную к новым условиям и, в силу демографических причин, призванную реализовать обозначенные стратегические приоритеты.

По сути, Стратегия «Казахстан-2030» стала первым документом, обозначившим основные направления государственной политики, пути и методы их достижения. Это позволило планировать все действия власти в центре и на местах, придало им целенаправленный, системный и последовательный характер. В результате принятого комплекса мер, ресурсы государства были сконцентрированы на решении главных задач и не «распылялись», что было особенно важно в переходное время. Но самое главное – Стратегия «Казахстан-2030», в определенной степени, способствовала мобилизации и консолидации казахстанского общества.

С началом экономического кризиса на первый план в официальном дискурсе выдвинулась идеология обеспечения достойной жизни для народа. Документально она была закреплена в Посланиях президента «Рост благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики» в 2008 году, «Через кризис к обновлению и развитию» в 2009 году.

В 2010 году было обнародовано Послание «Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности Казахстана», являющееся, по сути, Стратегическим планом развития страны до 2020 и, соответственно, составной части Стратегии «Казахстан 2030». Ключевым приоритетом Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2020 года является устойчивый рост экономики за счет форсированной индустриализации и развития инфраструктуры. В основе устойчивого и сбалансированного развития страны в ближайшие 10 лет должны быть положены ускоренная диверсификация, повышение конкурентоспособности национальной экономики, а также комплексный рост производительности труда. При этом ключевым фактором повышения производительности труда является введение инноваций.

27 января 2012 года Президент нашей страны выступил с очередным Посланием народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана», где отметил очень важное направление современной реальности. «Сегодня цель и смысл социальной модернизации состоит в том, чтобы подготовить общество к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики, найти оптимальный баланс между форсированным экономическим развитием Казахстана и широким обеспечением общественных благ, утвердить социальные отношения, основанные на принципах права и справедливости».

Озвучивая Послание в ноябре текущего года, Глава государства отметил, что это связано с непростыми процессами в мировой экономике, геополитическим кризисом и предстоящими изменениями в мировой архитектуре, которые пройдут только сильные государства, сплоченные народы.

Нурсултан Абишевич особо подчеркнул, что новая экономическая политика «Нұрлы Жол» носит контрициклический характер, и призвана обеспечить стабильное развитие государства и общества в предстоящий непростой период. Эта политика обеспечит, прежде всего, сохранение социальных достижений Казахстана, позволит в полном объеме выполнить социальные обязательства государства перед народом Казахстана.

Приоритетом новой экономической политики станет развитие инфраструктуры экономики Казахстана, что обеспечит мультипликативный эффект для всех отраслей. Выдвижение новой экономической политики закономерно и объективно обосновано последовательностью политического курса нашего Президента на построение стабильного и процветающего Казахстана, создание общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда. Новая экономическая политика «Нұрлы Жол» – это глобальный шаг на пути в число 30 самых развитых стран мира. Глава государства особо отметил, чтобы пройти глобальный экзамен на зрелость, мы должны быть сплоченными, крепить доверие между всеми казахстанцами. Народ Казахстана должен беречь единство и межэтническое согласие. Мы сделали сегодня правильный выбор – выбор в пользу единства народа, благополучия и процветания нашей страны. Единство народа Казахстана, государственный язык, равноправие всех граждан и их общая ответственность за честь и судьбу Родины станут тем краеугольным камнем, который обеспечит успешный прогресс Казахстана в XXI веке. Мы призываем всех граждан проникнуться глубинным смыслом общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», ставшей надежной опорой нашей Независимости, неиссякаемым источником энергии нашего народа, объединяющим всех казахстанцев.

В основе государственной концепции стратегии реформ в Казахстане лежит программа демократизации и политических реформ. Эта программа является ярким примером наличия динамизма и эффективных подходов государства к сфере дальнейшей демократизации общественных процессов.

Годы независимости суверенного Казахстана стали для страны нелегким временем коренного преобразования общества, перестройки экономической и политической систем и возрождения государственности. Сегодня страна продолжает развиваться в соответствии с долгосрочной Стратегией «Казахстан-2050». Важное место в ней отводится проблемам создания эффективного, профессионального государства, в котором существует четкое разделение полномочий между центральными и местными органами власти, а также реализации принципа децентрализации внутри исполнительной вертикали, между центром и регионами, между государством и частным сектором. Принимаются последовательные меры по укреплению национальной безопасности и внутривнутриполитической стабильности, дальнейшей демократизации общества, развитию регионального сотрудничества.

Стабильно повышается жизненный уровень населения, решаются социальные проблемы. Казахстанцы заинтересованы, чтобы этот поступательный процесс продолжался, а для этого нужна, прежде всего, политическая стабильность. Поэтому все реформы, в том числе и государственного управления, связанные с вопросами перераспределения властных полномочий, не должны нарушать сложившейся системы сдержек и противовесов, сохранять существующую стабильность, способствовать развитию институтов гражданского общества.

Конституция Республики Казахстан гарантирует права партий, движений, ассоциаций, за исключением тех, чья деятельность направлена на «насильственное изменение конституционного строя, нарушение целостности республики, подрыв безопасности государства, разжигание социальной, расовой, национальной, религиозной, сословной и родовой розни». Вмешательство государства в дела партий и общественных объединений не допускается.

Политические партии играют важную роль в общественно-политической и государственной жизни, выступая в качестве связующего звена между обществом и государством. Задача партий — активно участвовать в политической жизни на всех стадиях политического процесса: в выборах, в формировании представительных органов власти, в принятии политических и государственных решений. В демократическом государстве состязательности между политическими партиями отводится ключевая роль.

В целом осуществление указанных реформ предполагает, что в Казахстане установится демократический режим (зрелая, или консолидированная, демократия).

Литература:

1. Патриотический акт - Мәңгілік Ел. Казахстанская правда, 2016
 2. Политические партии на новом этапе // Мир Евразии. -2006.-№1
 3. Мельник В.А. Политические идеологии. -Минск, 2009.
 4. Сейлеханов Е.Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы. -Алматы, 2009.
 5. Предвыборная конфигурация // Мир Евразии. -2007.-№8.
- Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Нұрлы жол-Болашаққа бағыт». <http://akorda.kz/>

УДК 364.29
МРНТИ 81.93.25

С.Т.Омарова¹

¹Научный сотрудник, магистр, РГКП «Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства здравоохранения и социального развития Республики Казахстан», Астана, Республики Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ПЕНСИОННЫХ СИСТЕМ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Аннотация

В данной статье рассмотрены профессиональные пенсионные системы зарубежных стран. Охарактеризованы особенности развития профессиональных пенсионных систем как основной составляющей в совокупной структуре пенсионных выплат. Проведен анализ структуры тарифа на пенсионное страхование. При создании профессиональной пенсионной системы должны быть решены следующие вопросы: обязательно ли участие предприятия в профессиональной пенсионной системе; тип страховой системы (с установленным размером взносов или с установленным размером выплат); сохранение пенсионных прав при увольнении и переходе на другое предприятие; индексация суммы пенсии; предоставление льгот по налогообложению компаниям, вводящим профессиональную пенсионную систему; соотношение пенсионных взносов, уплачиваемых работниками и работодателями.

Ключевые слова: государственные пенсионное обеспечение, профессиональные пенсионные системы, индивидуальное пенсионное обеспечение, социальный кодекс, корпоративное пенсионное обеспечение, коллективный договор, отраслевые пенсионные фонды, программы.

Аңдатпа

С.Т. Омарова¹

*¹«Қазақстан Республикасы денсаулық сақтау және әлеуметтік даму Министрлігінің еңбекті қорғау жөніндегі Республикалық ғылыми-зерттеу институты» РМҚК ғылыми қызметкері, магистр
Астана, Қазақстан Республикасы*

ШЕТ ЕЛДЕРДЕ КӘСІПТІК ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада шет елдердің кәсіби зейнетақы жүйесі қаралды. Зейнетақы төлемдерінің жиынтық құрылымында негізгі құрамдасы ретінде кәсіби зейнетақы жүйелерінің ерекшеліктері сипатталады. Зейнетақы сақтандыру тарифтік құрылымына талдау жүргізілді. нарықтың өзін-өзі реттеу қабілеті, ел экономикасының әртүрлі салаларына мемлекеттің кіріспеуі қажетті қолдау көрмеді. Сонымен қатар, қоғамда және де ерекше түрде әлеуметтік қамтамасыз ету аясында болып жатқан процесстерді мемлекет реттеу керек.

Халықты әлеуметтік қорғаудың құрамасының бірі болып оның зейнетақымен қамтамасыз етілуі табылады. Ол халықтың барлық қабаттарының мүддесін қамтиды, еңбек пен капитал нарығына әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар жұмыс істейтін халық ұрпақтарының арасында да бөлініске салады. Осылайша, зейнетақымен қамсыздандыру жүйесі ең күрделі және көп функционалды экономикалық жүйелердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: мемлекеттік зейнетақымен қамтамасыз ету, кәсіптік зейнетақы жүйелері, жеке зейнетақымен қамтамасыз ету, әлеуметтік кодекс, корпоративтік зейнетақымен қамтамасыз ету, ұжымдық келісім, салалық зейнетақы қорлары, бағдарламалар.

Abstract

S.T. Omarova¹

¹Researcher, Master, Republican State Enterprise “Republican Scientific-Research Institute for Occupational Safety of the Ministry of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan”, Astana, Republic of Kazakhstan.

FORMATION OF PROFESSIONAL PENSION SYSTEMS IN FOREIGN COUNTRIES

This article discusses professional pension systems of foreign countries. Characteristics of the development of professional pension systems as the main component in the overall structure of pension payments are characterized. There was taken analysis of the structure of the pension insurance tariff. When creating a professional pension system, the following issues should be resolved: is it necessary to participate in a professional pension system? Type of insurance system (with a fixed amount of contributions or with an established amount of payments); Retention of pension rights upon dismissal and transfer to another enterprise; Indexation of the amount of pension; Provision of tax benefits to companies introducing a professional pension system; The ratio of pension contributions paid by employees and employers.

Key words: state pension provision, professional pension systems, individual pension provision, social code, corporate pension provision, collective agreement, industry pension funds, programs.

Введение

Современный международный опыт свидетельствуют о том, что за рубежом успешно функционируют различные модели пенсионных систем, где в большинстве стран данные системы включают в себя различные институты социальной защиты.

Профессиональные пенсионные системы в развитых странах мира становятся сегодня важнейшим источником долгосрочного капитала, как для экономики данной страны. В отличие от ресурсов, концентрирующихся в распределительных пенсионных схемах, активы профессиональных систем используются сравнительно свободно и независимо от политических целей, которые ставит то или иное правительство.

В промышленно развитых странах государственные и негосударственные пенсионные системы существенно отличаются друг от друга как по структуре, масштабам и характеру охвата, так и по условиям участия в них и размерам пенсионных выплат. Общими же для негосударственных видов является то, что они управляются частными структурами, а государство создает экономические предпосылки и правовые рамки, позволяющие ему эффективно функционировать. При этом государственные и частные пенсионные институты рассматриваются как единые национальные системы социального обеспечения, призванные решать важные вопросы социальной защиты населения от массовых по характеру социальных рисков утраты дохода в связи со старостью, инвалидностью или утратой кормильца.

Зарубежный опыт профессиональной пенсионной системы

Германия. В настоящее время основным нормативным правовым актом, регулирующим отношения по социальному обеспечению, является Социальный кодекс Германии (нем. «das deutsche Sozialgesetzbuch», сокр. SGB), который представляет собой, как и прежде, собрание законов, и состоит из 12-ти книг. В его четвертой книге (SGB IV) – «Общие предписания социального страхования» («Gemeinsame Vorschriften für die Sozialversicherung»), вступившей в силу 01 января 1977 г., в пятой книге (SGB V) – «Государственное страхование на случай болезни» (нем. «Gesetzliche Krankenversicherung»), вступившей в силу 01 января 1989 г., в шестой книге (SGB VI) – «Государственное пенсионное страхование» (нем. «Gesetzliche Rentenversicherung»), вступившей в силу 01 января 1992 г., в седьмой книге (SGB VII) – «Государственное страхование от несчастных случаев» (нем. «Gesetzliche Unfallversicherung»), вступившей в силу 01 января 1997 г. [1]. В ФРГ пенсионная система включает несколько базовых систем (государственное пенсионное обеспечение, обязательное пенсионное страхование, корпоративное пенсионное обеспечение, система пенсионных пособий для фермеров). Также существуют пенсионные системы дополнительного характера, а также различные виды частного пенсионного страхования.

Профессиональные пенсионные системы Германии основаны на страховании и представляют из себя форму материального обеспечения в старости.

В Германии развиты корпоративные пенсии, которые являются дополнением к обязательному государственному пенсионному обеспечению. большое количество предприятий осуществляют дополнительные выплаты своим бывшим сотрудникам. Работодатели обязаны обеспечивать данными пенсионными планами своих работников. Профессиональное обеспечение носит сугубо индивиду-

альный характер, размер корпоративных пенсий зависит от прибыли работодателя, стажа работника и занимаемой им должности.

Профессиональные пенсионные схемы в отличие от государственных финансируются работодателями как на добровольной основе, так и на условиях, определяемых коллективным договором через профессиональные объединения и союзы. Производственное пенсионное страхование (Betriebliche Altersversorgung) образует, вместе с обязательным (gesetzliche Rente) и частным (Privat Rente) страхованием, прочный фундамент для безбедной жизни в преклонном возрасте. При этом как для работодателя, так и для наемного сотрудника имеются существенные налоговые преимущества.

Коллективный договор (Tarifvertragsgesetz) от 9 апреля 1949 г. состоит из 13 разделов и устанавливает правовые рамки для ведения коллективных переговоров. Коллективный договор [2], регулирует права и обязанности сторон коллективных соглашений (профсоюзы, индивидуальных предпринимателей и объединений работодателей) и содержит правовые нормы, содержание, заключение и расторжение трудовых договоров, оперативная и работы конституции может организовать вопросы (§1 п.1 ВАРУ) [3].

Пенсия имеет распределительный характер и зависит от уровня зарплаты и трудового стажа. Работник и работодатель отчисляют в государственный пенсионный фонд в равных долях, в процентах от годовых заработков застрахованного (размер тарифа от фонда оплаты труда – **20,3 %** от заработка; по **10,15 %** с работодателя и работника). Пенсионные взносы работники платят только с заработков, не превышающих 6.000 евро или 5.000 долларов в месяц. Если же заработная плата существенно больше, то взносы все равно нужно платить только 6.000 евро. Остальную сумму обычно помещают в фонды необязательного страхования. Размер немецкой пенсии может достигать до 70% от заработной платы, но это возможно только при наличии минимум 12 лет трудового стажа. Государственная пенсионная система Германии до сих пор одна из самых консервативных. Пенсионный возраст в Германии общий для мужчин и женщин – 65 лет (с 2012 до 2030 гг. будет 67 лет).

Нидерланды. Нидерланды имеют одну из самых развитых систем пенсионного обеспечения в Европе. Официальной датой ее рождения можно считать 1919 год, когда в стране впервые были сформированы базовые принципы государственной пенсионной системы.

В настоящее время в Голландии уже сформировалась и успешно действует в течение десятилетий трехуровневая пенсионная система: государственное пенсионное обеспечение, являющееся базовым (пенсии АО и ANW); *профессиональное пенсионное обеспечение*, которое носит обязательный (дополнительный) характер; индивидуальное пенсионное обеспечение.

Важную роль во внедрении профессиональной пенсионной системы сыграл принятый правительством в 1949 году Закон о профессиональных пенсиях. В соответствии с этим законом участие всех хозяйствующих субъектов в отраслевых пенсионных фондах стало обязательным. Таким образом, практически все голландские служащие оказались участниками системы профессионального пенсионного обеспечения. [4]. При этом профессиональные пенсии охватывает более 90% населения и обеспечивают примерно 30% от общего размера пенсии голландского пенсионера. Фундамент профессиональных пенсионных систем – отраслевые пенсионные фонды. Таких фондов в Голландии насчитывается несколько сотен. Среди наиболее известных и крупных отраслевых фондов – пенсионный фонд государственного сектора АВР и пенсионный фонд металлургический промышленности ВРМТ. Занятое население активно участвует во втором уровне пенсионной системы – профессиональных пенсионных программах. 90% работников вовлечены в отраслевые ПФ, пенсионные фонды компаний и фонды для самозанятых. Накопительная ставка большинства программ колеблется от 1,75% до 2,2% годовых, что при стаже в 40 лет позволяет компенсировать 70% зарплаты. Размер взносов (обычно 15–16% зарплаты) закрепляется в коллективном договоре и распределяется между работниками и работодателем [5]. Пенсионный возраст в Голландии составляет 65 лет (с 2020-го – 67 лет), причем как для мужчин, так и для женщин. Средняя пенсия: \$2700 [6].

Швейцария. Пенсионная система Швейцарии заработала по результатам федерального референдума, который прошел 3 декабря 1972 года. Пенсионное обеспечение в Швейцарии носит исключительно страховой характер. Составными частями пенсионного страхования являются: обязательное (государственное), корпоративное и добровольное страхование [7].

Первая – федеральное страхование по старости и на случай потери кормильца (AHV), которое финансируется за счет текущих доходов; вторая – *профессиональное страхование* (BVG) лиц, работающих по найму, предполагающее формирование страхового капитала; и третья – добровольное страхование.

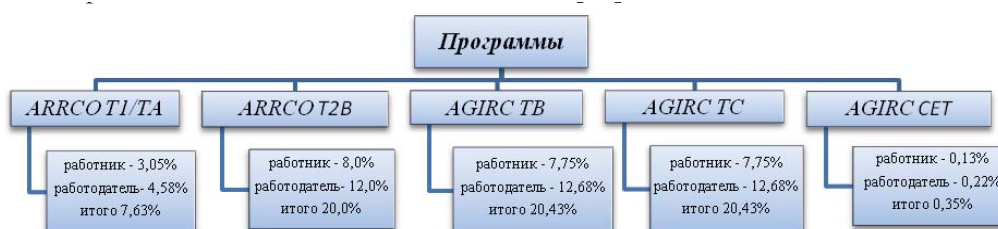
Федеральная конституция Швейцарской конфедерации (ст. 110,111,112,113) законодательствует по вопросам профессионального страхования [8]. Профессиональное страхование финансируется из взносов, застрахованных; если застрахованный является наемным работником, то предприниматель берет на себя по меньшей мере половину суммы взносов.

Профессиональное (корпоративное) пенсионное страхование направлено на повышение размеров пенсий. Его суть совершенно не совпадает с теми профессиональными пенсионными системами, о введении которых в течение многих лет говорилось в странах ЕврАзЭС. В Швейцарии нет досрочного пенсионного обеспечения по старости в связи с работой в неблагоприятных условиях труда. Их профессиональное пенсионное страхование является аналогом корпоративному страхованию, упоминаемому в Стратегии развития пенсионной системы. Во избежание путаницы в терминологии швейцарское профессиональное пенсионное страхование в работе именуется корпоративным страхованием. Оно распространяется на граждан, получающих заработную плату выше определенного законом уровня (в 2014 г. - 21060 швейцарских франков в год и выше), независимо от специфики их трудовой деятельности, а его финансовую базу составляют отчисления работников, работодателей и доходов от инвестирования средств.

Профессиональное страхование складывается из выплат как застрахованного в качестве работника на производстве, так и работодателя. Регулируется «Законом о профессиональном страховании» («Bundesgesetz über die Berufliche Alters-, Hinterlassenen-, und Invalidenvorsorge») [9]. Взносы по этому режиму платят практически все наемные работники, самозанятое население может делать это в добровольном порядке. Цель второй части – обеспечить людям, выходящим на заслуженный отдых, в сочетании с первой части, привычный достаток, минимально на уровне примерно 60% от последней зарплаты, максимально – до 80%.

Рассчитывается пенсия в рамках второй части на основе «преобразовательного коэффициента», который сейчас находится на уровне 6,8% (начиная с 2014 года). Например, накопив на своем пенсионном счете 500 тыс. франков, человек может получить в месяц 2,8 тыс. франков. Это, не забудем, в придачу к выплатам по первой части. Получается примерная пенсия в 4 тыс. франков. Данная сумма находится на уровне фактически действующего в Швейцарии МРОТ (минимальный размер оплаты труда), что по местным меркам все-таки весьма скромно. Пенсионный возраст в Швейцарии наступает для мужчин в 65 лет, для женщин в 64 года [10].

Франция. Пенсионная схема Франции зависит от профессиональной группы работника. Современная пенсионная система Франции состоит из трех уровней. Первый уровень – это схема, основанная на распределительном принципе (PAYG) и финансируемая за счет взносов работника и работодателя. Вторым уровнем – это профессиональные добровольные схемы (Plan Partenaire ID'EpargneSalariale Volontaire pour la Retraite, PPESVR), которые могут основываться на принципе PAYG или быть полностью накопительными (в зависимости от профессиональной группы работника). Третий уровень - это индивидуальные добровольные пенсионные планы (Plan D'Epargne Individuelle pour la Retraite, PEIR). Обязательная профессиональная пенсия (mandatory occupational). Данной пенсионной программой предусмотрены пенсии двух видов. Пенсии ARRCO (Association pour le régime de retraite complémentaire des salariés) выплачиваются частным работником и работникам, занятым в сельском хозяйстве. Основные и дополнительные пенсии AGIRC (Association générale des institutions de retraite des cadres) выплачиваются штатным управленческим и административным сотрудникам (cadres) частного сектора экономики (промышленность, торговля, услуги, с/х). Ставка отчислений составляет 6,2% по нормативам «стандартной государственной пенсии». В рамках программы «Обязательная профессиональная пенсия» применяются и дополнительные ставки [11].

В рамках данной программы пенсии назначаются при достижении гражданином возраста 65 лет или при достижении им возраста 60 лет, в том случае если он соответствует одному из нижеперечисленных условий: период уплаты взносов должен составлять 40 лет (160 кварталов) – 41 год (164 квартала) для людей, родившихся до 1953г.; нетрудоспособность; ветеран войны; многодетная мать (вырастившая трех и более детей); шахтер, подземный горнорабочий; военнопленный и другие категории. Кроме программ государственного пенсионного обеспечения, во Франции возможно и добровольное профессиональное пенсионное обеспечение (voluntary occupational pensions scheme). Работник может стать участником коллективного сберегательного-пенсионного контракта с работодателем в рамках программы PERCO (pland'épargne retraite collectif). Программа работает с 2006 г. Сумма отчислений устанавливается коллективным договором. Отчисления блокируются на соответствующих счетах, и работник не может ими воспользоваться, за исключением следующих случаев: приобретение основного жилья; наступление инвалидности; смерть (в этом случае накопленная сумма выплачивается родственникам); наличие чрезмерной задолженности (debt overload); истечение срока получения пособия по безработице.

Верхний предел пенсионных отчислений работника – 25% от начисленной ежегодной зарплаты. Взносы работодателя обязательны, их минимальный уровень не ограничен, а максимальная сумма отчислений составляет EUR 4600 в год. Для работодателей выгодно участие в данной программе, поскольку использование такой системы дает право на снижение социального налога (social tax) [12]. На сегодня минимальная пенсия около 6.000 евро в год, максимальная в два раза больше. Чтобы получить полную пенсию в рамках общей схемы, необходимо достичь пенсионного возраста 60 лет и подтвердить выплату страховых отчислений в течение 40 лет.

Выводы

Зарубежный опыт показывает, что при создании профессиональной пенсионной системы должны быть решены следующие вопросы: обязательно ли участие предприятия в профессиональной пенсионной системе; тип страховой системы (с установленным размером взносов или с установленным размером выплат); сохранение пенсионных прав при увольнении и переходе на другое предприятие; индексация суммы пенсии; предоставление льгот по налогообложению компаниям, вводящим профессиональную пенсионную систему; соотношение пенсионных взносов, уплачиваемых работниками и работодателями.

Профессиональные пенсионные системы в западных странах создаются, как правило, в рамках отдельной отрасли или предприятия, являются действительно корпоративными и не обусловлены спецификой условий труда.

Список использованной литературы

1. Антропов Р.В. Социальное законодательство Германии во второй половине XIX века: особенности, эволюция и роль в историческом процессе. http://e-notabene.ru/hr/mag_about.php
2. Tarifvertragsgesetz. <https://de.wikipedia.org/wiki/Tarifvertrag>
3. Betriebsverfassung <https://de.wikipedia.org/wiki/Betriebsverfassung>
4. Негосударственные профессиональные пенсионные взносы и зарубежный опыт <http://studbooks.net>
5. De Nederlandsche Bank. URL: <http://www.dnb.nl>.
6. У кого пенсия 2700 долларов. <http://finance.bigmir.net>
7. Седегова Ю.Г. Формирование и функционирование профессиональных пенсионных систем за рубежом. Октябрь 2012, Экономические науки.
8. Швейцария. Конституция <http://www.krugosvet.ru>
9. Лакутин С., Женева. Пенсионная система Швейцарии. 12.07.2012. Наша Газета. <http://nashagazeta.ch>
10. Bundesgesetz über die berufliche Alters-, Hinterlassenen- und Invalidenvorsorge (BVG). vom 25. Juni 1982 (Stand am 1. Januar 2017) <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19820152/index.html>
11. Страхование и управление рисками: проблемы и перспективы. Под редакцией д-ра экон.наук, проф. С.А.Белозерова, д-ра экон.наук, проф. Н.П.Кузнецовой. ООО «Проспект», 2016. - 242с.
12. Страхование и управление рисками: проблемы и перспективы. Под редакцией д-ра экон.наук, проф. С.А.Белозерова, д-ра экон.наук, проф. Н.П.Кузнецовой. ООО «Проспект», 2016. - 243с.

УДК 621.643(5-191.2) (4)
МРНТИ 11.25.91

Оралов Асхат¹,
докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОСТАВОК ГАЗА ИЗ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ЕВРОПУ

Аннотация

Страны Центральной Азии прорабатывают новые маршруты поставок энергетических ресурсов на международные рынки в целях наращивания экспорта, развития экономических связей и взаимовыгодного сотрудничества. Регион обладает ощутимым энергетическим потенциалом, включающий значительные запасы нефти и газа. На мировые рынки и в том числе в страны ЕС казахстанская и туркменская нефть поступает по нефтепроводу «Баку-Тбилиси-Джейхан».

Функционирование и возникновение нефтепровода «Баку-Тбилиси-Джейхан» получило политическую и экономическую поддержку стран Запада с учетом проработки технической или транспортной составляющей проекта (транспортировка осуществляется танкерами).

Европейский Союз инициировал строительство газопровода «Южный газовый коридор» из Азербайджана для диверсификации поставок газа и обеспечения энергетической безопасности Европы. Введение газопровода в перспективе позволит обеспечению газом потребителей Южной, Восточной и частично Западной Европы. Прорабатываются вопросы строительства Транскаспийского газопровода для поставок газа из Туркменистана по дну Каспийского моря. Существуют ряд проблем, связанных с определением правового статуса Каспия и опасений со стороны России и Ирана из-за увеличения влияния ЕС и западных стран в энергетическом секторе региона. Перспективой поставок газа из Центральной Азии, вероятно, станет техническая проработка транспортировки газа в сравнении с нефтепроводом «Баку-Тбилиси-Джейхан».

Ключевые слова: Европейский Союз, Южный газовый коридор, межгосударственное сотрудничество, Центральная Азия.

Аңдатпа

ОРТА АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНЕН ЕУРОПАҒА ГАЗ ТАСЫМАЛДАУДЫҢ КЕЛЕШЕГІ

А.Оралов¹, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты, Астана қ., Қазақстан

Тиімді ынтымақтастық, сонымен қатар экономикалық және экспорт байланыстарды ұлғайту мақсатында Орталық Азия мемлекеттері энергетикалық ресурстарды шетел нарығына жеткізудің жаңа бағыттарын қарастыруда. Бұл аймақ көптеген энергетикалық әлеуеті қамтитын елеулі мұнай мен газ қорларына ие. Әлемдік нарыққа, соның ішінде Еуро Одақ елдеріне қазақстан мен түрікменстан мұнайы «Баку-Тбилиси-Джейхан» құбыры бойынша қамтылады.

«Баку-Тбилиси-Джейхан» мұнай құбырының пайдалануы мен іске асырылуы жұбаның құрамдас бөлігі транспорт немесе техникалық мәселелерін пысықтауды ескере отырып Батыс елдерінен саяси және экономикалық қолдау алды (тасымалдау танкерлермен жүзеге асырылады). Еуропалық Одақ Еуропаның энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және газ жеткізуді әртараптандыру үшін Әзірбайжәннен «Оңтүстік газ дәлізі» деп аталатын газ құбырының құрылысын бастамашылық етті. Газ құбырын жүргізу болашақта Оңтүстік, Шығыс және ішінара Батыс Еуропа тұтынушыларын газбен қамтамасыз ету мүмкіндігін береді. Түркіменстаннан газ жеткізу үшін Каспий теңізінің түбімен Транскаспий газ құбырының құрылыс мәселесі пысықталуда. ЕуроОдақ пен Батыс елдерінің бұл аймақта энергетикалық секторда әсерлерінің ұлғаюына байланысты Ресей мен Иран тарапынан қауіпі және Каспийдің құқықтық мәртебесін анықтаумен байланысты бірқатар проблемалар бар. «Баку-Тбилиси-Джейхан» мұнай-газ құбырымен салыстыра отырып Орталық Азиядан газ жеткізудің болашақ перспективасы тасымалдаудың техникалық сұрақтарын пысықтау болып табылады.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, Оңтүстік газ дәлізі, мемлекетаралық ынтымақтастық, Орталық Азия.

Abstract

PROSPECTS FOR GAS SUPPLIES FROM CENTRAL ASIAN COUNTRIES TO EUROPE

Askhat Oralov¹, PhD candidate at Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

The countries of Central Asia are working on new routes for the supply of energy resources to international markets in order to increase exports, develop economic ties and mutually beneficial cooperation. The region has a tangible energy potential, which includes significant oil and gas reserves., Kazakh and Turkmen oil is supplied to the world markets and including to the EU countries via the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline.

The functioning and emergence of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline received political and economic support from Western countries, taking into account the technical or transport component of the project (transportation by tankers).

The European Union initiated the construction of the South Gas Corridor from Azerbaijan to diversify gas supplies and ensure energy security in Europe. The introduction of the gas pipeline in the long term will allow gas supply to consumers in Southern, Eastern and partly Western Europe. The issues of construction of the Trans-Caspian gas pipeline for gas supplies from Turkmenistan along the Caspian Sea bottom are being studied. There is a number of problems related to determining the legal status of the Caspian Sea and the fears of Russia and Iran due to the increased influence of the EU and Western countries in the energy sector of the region. The prospect of gas supplies from Central Asia is likely to be the technical elaboration of gas transportation in comparison with the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline.

Key words: European Union, Southern Gas Corridor, interstate cooperation, Central Asia.

Современная ситуация в энергетическом секторе стран Центральной Азии характеризуется необходимостью диверсификации поставок энергетических ресурсов из региона. Открытие новых рынков и нахождение потребителей энергетических ресурсов позволяют достижению целей и задач энергетической политики в условиях конкуренции.

Происходящие неблагоприятные экономические процессы на глобальном и региональном уровнях, неустойчивость стоимости цен на основные экспортируемые энергетические ресурсы не позволяют устойчивости экономик стран Центральной Азии. По оценкам экспертов, в Туркменистане складывается кризисная ситуация снижения доходов из-за направленности поставок газа на китайский рынок. Исходя из этого, особую актуальность приобретает выбор и строительство новых маршрутов для поставок энергетических ресурсов из региона Центральной Азии.

Методами исследования рассматриваемой тематики является герменевтический метод, анализ выгод и издержек в международных отношениях.

В основе герменевтического метода рассматривается интерпретация информации и ее структурное изучение с целями и задачами исследования.

Использование метода выгод и издержек в международных отношениях обуславливается рядом причин.

Во-первых, природа международных отношений такова, что у актора возникает необходимость взаимодействия с другими субъектами и это отражается:

- на международном положении, другие субъекты становятся частью его внешней среды;
- на возможностях, возникает необходимость тратить материальные и нематериальные ресурсы на взаимодействие с другими субъектами;
- на потребностях (например, может появиться потребность в согласовании позиций по общим вопросам) и, в конечном счете, на его предпочтениях (или интересах) [1].

Во-вторых, в условиях функционирования принципов рыночной среды государствам и странам мира следует учитывать фактор «выгоды – издержки», так как позволяет более реалистичному подходу в международных отношениях. Неучет или пренебрежение данного фактора не способствует созданию атмосферы доверия, особенно в долгосрочном периоде. В-третьих, можно об этом судить на примере нереализованного проекта строительства газопровода «Набукко» по поставкам газа в Европу из Азербайджана по территории Грузии, Турции, Болгарии, Румынии и Венгрии. По оценкам, азербайджанского эксперта Г.Рзаевой «после многих геополитических размышлений на первый план стали все больше выходить экономические аспекты. Решение об отмене базируется на коммерческих соображениях, хотя стратегическая ценность «Набукко» значительна [2].

По оценкам экспертов по международным отношениям существует несколько подходов к вопросу выхода энергетических ресурсов на мировые рынки из стран Центральной Азии.

Первый подход отражает необходимость продолжения диалога в энергетическом секторе с Российской Федерацией по транспортировке энергетических ресурсов по существующей транзитной инфраструктуре (Средняя Азия – Центр, Бухара – Оренбург и т.д.). Российское или северное направление сложилось во времена Советского Союза, когда были построены основные транзитные пути поставок энергетических ресурсов.

Второй подход сконцентрирован на вопросах поставок в восточном направлении, в частности в Китайскую Народную Республику. По оценкам экспертов, в данной стране существует устойчивый спрос на энергоносители, который в средне и долгосрочной перспективе будет только увеличиваться. В настоящее время, в направлении Китая построен газопровод «Центральная Азия – Китай», проходящая по территории Туркменистана, Узбекистана, Казахстана и далее до границы с КНР.

Третий подход отражает направленность экспорта энергетических ресурсов региона в южном направлении, в такие государства как Афганистан, Пакистан и Индию. В тоже время, в данном на-

правлении преобладает скептицизм в экспертной среде из – за нестабильного Афганистана.

Четвертый подход связан с западным, или точнее с европейским направлением. Из ощутимых выгод для государств региона следует отметить по оценкам экспертов более высокую стоимость за поставляемые ресурсы в сравнении с другими маршрутами. За последнее время в материалах средств массовой информации выдвигаются предположения о том, что например, Туркменистан столкнулся с кризисными явлениями из-за одной направленности экспорта энергетических ресурсов в сторону Китайской Народной Республики и низкой стоимости.

В случае с европейским вектором поставок энергетических ресурсов из региона, то следует отметить нефтепровод «Баку-Тбилиси-Джейхан». Ключевая геополитическая цель возведения нефтепровода заключалась в создании альтернативного от России маршрута доставки нефти из каспийских месторождений. Тем не менее, азербайджанские месторождения не обеспечивали рентабельный уровень функционирования нефтепровода. В этой связи, для владельцев и непосредственного идеолога этого проекта – США было очень важно участие Казахстана. Участие в данном проекте, например для Казахстана стало дополнительным маршрутом поставок нефти (существующие направления: КТК, система Транснефть и китайское направление), которое отражает многовекторный характер внешней политики Казахстана. По мнению президента Казахстана Н.Назарбаева «Баку — Тбилиси – Джейхан» является одним из важных путей транспортировки казахстанской нефти на мировые рынки. 24 января 2007 компания «КазМунайГаз» подписала меморандум о взаимопонимании по проекту создания казахской каспийской системы транспортировки нефти, которая позволит экспортировать нефть через Каспийское море в Европу по маршруту «Ескене-Курык-Баку-Тбилиси-Джейхан» посредством танкеров. 3 ноября 2008 года по нефтепроводу началась транспортировка казахской нефти [3]. Всего за все время (до 2016 г.) использования компания ВТС по трубопроводу «Баку-Тбилиси-Джейхан» доставила порядка 24,04 млн. т казахстанской и туркменской нефти на мировые рынки [4].

Таким образом, следует отметить, что маршрут поставок нефти в обход России был реализован и приносит выгоды для таких стран Центральной Азии как Казахстан и Туркменистан. Этому предшествовала политическая и экономическая поддержка стран Запада и США, но и техническая проработка транспортировки нефти посредством танкеров.

Однако, рассматривая поставки нефти нельзя не отметить и потенциал месторождений газа стран Центральной Азии. Согласно расчетам, резервы прикаспийских стран (Азербайджан, Туркменистан, Казахстан) и Узбекистана составляют более 21 трлн. кубометров газа (из них Туркменистан – 17,5 трлн.; Казахстан – 1,9 трлн.; Азербайджан – более 1,2 трлн.; Узбекистан – 1 трлн. кубометров газа) [5]. Резервные возможности демонстрируют потенциал для дальнейшего экспорта в Европу.

Учитывая существующую необходимость диверсификации поставок газа на европейский рынок в соответствии с энергетической политикой ЕС было инициировано создание маршрута «Южный газовый коридор». Проект «Южный газовый коридор» продвигаемый Европейским союзом представляет собой расширение Южнокавказского газопровода по маршруту «Баку – Тбилиси–Эрзрум» по экспорту азербайджанского газа со строительством на территории Турции ветки газопровода TANAP (Трансанатолийский газопровод), а его продление в Европе именуется TAP (Трансатлантический газопровод). Первый этап предполагает мощность 10 млрд. куб природного газа. Первоначальные поставки в Грузию и Турцию намечены на конец 2018 г., а в Европейский Союз в 2020 г. [6]. Следует отметить, что специалистами высказываются предположения о недостаточности объемов азербайджанского газа из месторождения «Шах-Дениз». Поэтому, из вариантов решения становится необходимость дополнительных поставок из Ирана и Центральной Азии. Экспертами высказываются предположения, что функционирование газопровода позволит подключению к нему месторождений Северного Ирака (оцениваемые запасы 2 трлн. куб.м.), Ирана (33 трлн. куб.м.).

В целом, «Южный газовый коридор» обозначает планируемый проект, направленный на повышение энергетической безопасности и энергоснабжения ЕС, путем доставки природного газа из Каспийского региона в Европу. По оценкам оператора проекта «Trans Adriatic Pipeline» «Южный газовый коридор» является уникальным проектом в мире, протяженностью 3500 километров по территории семи стран, с участием десятка энергетических компаний, включающий несколько проектов на своем пути.

«Южный газовый коридор» включает несколько этапов:

– разработка месторождения «Шах-Дениз-2», бурение скважин и добыча газа на шельфе Каспийского моря;

- расширение завода по переработке природного газа в Сангачальском терминале на побережье Каспийского моря;
- строительство трех газопроводов: «Южнокавказский трубопровод» по территории Азербайджана, Грузии; Трансанатолийский трубопровод (TANAP) по территории Турции; Трансадриатический трубопровод (TAP) по территории Греции, Албании, Италии;
- передача газа в рамках Трансадриатического трубопровода по основным газопроводным сетям Европы. В первую очередь это поставки по маршрутам стран пролегания газопровода (от Греции до Италии). В последующем, каспийский газ предполагается поставлять в Австрию, из Швейцарии в Германию и Францию, а также далее в Великобританию и Голландию. Кроме того, каспийский газ поступит в Восточную Европу, в частности в Болгарию, Хорватию, Албанию, Черногорию и Боснии и Герцеговину.

По данным «Natural Gas Europe», стоимость «Южного газового коридора» составляет около 40 млрд. долл., включая 9,3 миллиарда долларов на проект Трансанатолийского трубопровода (TANAP), 6 миллиардов долларов — на проект Трансадриатического трубопровода (TAP), 23,8 миллиарда долларов — на вторую стадию разработки месторождения «Шах Дениз» и расширение Южнокавказского газопровода [7].

На официальном уровне происходят постоянные контакты в рамках обсуждения включения Туркменистана в Южный газовый коридор. В июле 2013 года после переговоров на высшем уровне в Ашхабаде было подписано рамочное соглашение между правительствами Туркменистана и Турции о сотрудничестве в поставках туркменского газа в Турцию и в Европу.

Краеугольный вопрос связан с прокладкой газопровода по дну Каспийского моря. Против строительства газопровода выступает Россия и Иран, ссылаясь на экологические аспекты и нерешенность принадлежности секторов Каспийского моря. Тем не менее, наблюдатели склонны полагать, что противодействие России связано с опасением роста влияния Запада и конкуренции на газовом рынке. Тем не менее, Баку и Ашхабад отвергли возражения России и Ирана, отметив, что проект затрагивает интересы только двух прибрежных государств и, следовательно, может осуществляться на двусторонней основе. ЕС также не считает «отсутствие решения о статусе Каспийского моря препятствием для реализации проекта» [8]. Тем не менее, в июне 2016 года на 45 заседании Специальной рабочей группы статус Каспийского моря не был определен.

В рамках сотрудничества между ЕС и каспийскими государствами существует соответствующая нормативно-правовая база. В 2006 году между ЕС и Азербайджаном был заключен Меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве в области энергетики, а в 2008 году был заключен Меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве в области энергетики между ЕС и Туркменистаном. Следует отметить, что заключение данных меморандумов позволяет развивать сотрудничеству между каспийскими государствами в энергетической сфере.

В свою очередь, появлению проекта строительства газопровода «Южный газовый коридор» способствовала отмена другого проекта «Набукко», который по коммерческим соображениям не был реализован. В 2009 году была принята Декларация по Южному энергетическому коридору, подписанная на саммите ЕС в Праге в 2009 году. В 2010 году Спецпредставитель госдепартамента США по евразийским энергетическим вопросам Ричард Морнингстар подчеркнул, что «совершенно не сомневаюсь в том, что Южный коридор станет полностью успешным проектом, отношусь к нему очень позитивно, и надеюсь, что газовые ресурсы Азербайджана будут направлены именно в западном направлении» [9]. В 2011 году с участием председателя Европейской комиссии Жозе Мануэля Баррозу и Президентом Азербайджана И. Алиевым была подписана Совместная декларация по Южному газовому коридору. Следует отметить, что на протяжении нескольких лет осуществляются консультации с Азербайджаном, ЕС и Туркменистаном по вопросам реализации проекта «Южный газовый коридор».

В феврале нынешнего года, по итогам третьего заседания Консультативного совета «Южного газового коридора» в Баку была подписана совместная декларация с участием представителей Азербайджана, Албании, Болгарии, Грузии, Греции, Италии, Турции, Хорватии, Черногории, Великобритании, США и вице-президента Европейской комиссии. В коммюнике документа говорится, что участники проекта поддерживают начало переговоров по поставкам в Европу дополнительных объемов газа. В документе также указывается, что участники заседания готовы продолжать и углублять долгосрочные взаимоотношения между странами-производителями энергоресурсов, а также поставщиками и потребителями, расположенными вдоль «Южного газового коридора». Таким образом, это говорит о том, что проект рассматривает участие других производителей энергетических ресурсов. На более позднем этапе к проекту могут быть подключены другие источники. В частности, в 2016 году Министерство энергетики Азербайджана и рабочая группа ЕС обсудили вопрос

подключения стран Центральной Азии к проекту «Южный газовый коридор» [10]. Кроме того, заместитель помощника по энергетической дипломатии госсекретаря США Робин Данниган заявила в феврале 2017 года на встрече с президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым, что новые власти США продолжают оказывать поддержку проекту «Южный газовый коридор» [11].

Туркменистан рассматривает вопрос поставки газовых ресурсов в Европу. Об этом было заявлено Президентом Г.Бердымухамедовым в рамках визита в Германию в августе 2016 года. Тем не менее, Г.Бердымухамедов заявил, что «конечно, здесь очень много законодательных вопросов, которые именно зависят от Европейского союза, ряд правовых вопросов, которые зависят, прежде всего, от Европейского союза, а не от производителя» [12]. Таким образом, на официальном уровне подчеркивается заинтересованность властей Туркменистана в энергетическом сотрудничестве с ЕС, несмотря на негативные оценки европейских институтов в вопросах соблюдения прав человека и необходимости в решении ряда правовых вопросов. Наблюдатели отмечают напряженность отношений между Азербайджаном и Туркменистаном из-за нерешенности нефтегазового месторождения «Сердар-Кяпаз», которое может повлиять на контуры энергетического сотрудничества двух стран.

В свою очередь, Казахстан рассматривает возможность строительства Транскаспийского газопровода «Актау – Баку» с последующим присоединением к газопроводу «Баку – Тбилиси – Эрзурум» (Южно-Кавказский трубопровод). Однако, «реализация данного проекта сопряжена с рядом рисков, основным из которых является правовой статус Каспийского моря, который непосредственно влияет на политику прокладки трубопровода по дну моря, а также наличие в перспективе необходимых объемов казахстанского газа для экспорта» [13].

Заключение

Сравнительный анализ реализации проектов «Южный газовый коридор» и нефтепровода «Баку-Тбилиси-Джейхан» позволяет сделать несколько выводов.

Во-первых, проекты получили политическую и экономическую поддержку США и ЕС;

Во-вторых, поставка казахстанской и туркменской нефти в нефтепровод «Баку-Тбилиси-Джейхан» осуществляется посредством танкеров, т.е. существовала транспортная проработанность маршрута. Ранее, предполагалось строительство по дну Каспийского моря, но в силу экологических причин и нерешенности правового статуса моря транспортировка осуществляется посредством танкеров;

В-третьих, по поводу строительства газопровода по дну Каспийского моря в целях поставок туркменского газа вопрос остается открытым. В этой связи, перспективой становится проработка иных маршрутов (через Иран), либо поставок в сжиженном виде посредством танкеров.

Тем не менее, несмотря на определенные проблемы обусловленные причинами правового характера и противоречиями между Туркменистаном и Азербайджаном проект «Южный газовый коридор» позволит укреплению сотрудничества между странами Южного Кавказа, Центральной Азии, Турции и ЕС. Кроме этого, реализация данного проекта позволит:

- увеличению энергетической безопасности ЕС;
- росту инвестиций в государства пролегания маршрута газопровода;
- развития инфраструктуры;
- реализации многовекторной внешней политики государств и диверсификации поставок энергетических носителей из региона.

Список использованной литературы

1. А.Г.Олейнов. Анализ международных отношений с позиций экономической теории. Вестник МГИМО Университета, №1, 2011 г.- с.15-24-с.16.
2. «Набукко» потерпел крах. [Электрон.ресурс inosmi.ru] - 2013 г. URL: <http://inosmi.ru/world/20130628/210481118.html> (дата обращения 19.03.2017 г.)
3. Нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан им. Гейдара Алиева. Справка. [Электрон.ресурс ria.ru] - 2009 г. URL:<https://ria.ru/economy/20090417/168381928.html>
4. Баку-Тбилиси-Джейхан наращивает транспортировку нефти третьих сторон. [Электрон.ресурс ria.ru]- 2016 г. URL: <http://vestikavkaza.ru/news/Baku%E2%80%93Tbilisi%E2%80%93Dzheykhan-narashchivaet-transportirovku-nefti-tretikh-storon.html> (дата обращения 20.03.2017 г.)
5. Азербайджан и ЕС обсудили подключение ЦА к ЮКГ. [Электрон.ресурс ria.ru]- 2016 г. URL: <http://ann.az/ru/azerbaydzhan-i-es-obsudili-podklyuchenie-ca-k-yuzhnomu-gazovomu-koridoru/#.WM90jdLyjIU> (дата обращения 20.03.2017 г.)

6. Угрожает ли Азербайджану «Турецкий поток»? [Электрон.ресурс haqqin.az]- 2016 г. URL: <http://haqqin.az/news/77795> (дата обращения 21.03.2017 г.)
7. Вице-президент ЕК призвал финорганизации обратить внимание на «Южный газовый коридор». [Электрон.ресурс Iprime.ru]- 2015 г. URL: <http://Iprime.ru/energy/20170223/827186286-print.html> (дата обращения 21.03.2017 г.)
8. CCEE Policy Brief Series. [Электрон.ресурс ccee.ada.edu.az. URL: http://ccee.ada.edu.az/files/articles/1143/CCEE_Policy_Brief_October_23_2013_Jackson.pdf (дата обращения 19.03.2017 г.)
9. Госдеп США надеется, что Азербайджан будет экспортировать газ на запад. [Электрон.ресурс ria.ru] - 2010 г. URL: <https://ria.ru/economy/20100601/241253329.html>
10. Информация по проекту «Южный газовый коридор». [Электрон.ресурс trend.az]. – 2011 г. URL: https://www.trend.az/infographics_page.php?id=177 (дата обращения 19.03.2017 г.)
11. В Азербайджане заявили о поддержке США «Южного газового коридора». [Электрон.ресурс ria.ru]. - 2017 г. URL: <https://ria.ru/economy/20170222/1488576984.html> (дата обращения 25.03.2017 г.)
12. Туркменистан планирует продавать газ в ЕС. [Электрон.ресурс ntdtv.ru]- 2016 г. URL: <http://ntdtv.ru/53890-turkmenistan-planiruet-prodat-gaz-v-es>
13. Транскаспийский газопровод. [Электрон.ресурс kmg.kz]. URL: <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/gas/transkaspiy/> (дата обращения 26.03.2017 г.)

УДК 327.2

МРНТИ 03.01.17

Ydyrys S.S.

*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics,
Doctor of Economic Sciences, Professor, serikbay-s@mail.ru*

Ydyrys K.S.

*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations,
PhD, ydyrys.kanat@mail.ru*

RUSSIAN – CHINESE STRATEGIC COOPERATION IN ENERGY SECTOR

This study aims to determine the positions of China and Russia in terms of energy policy and to provide a perspective regarding the possible future cooperation and conflicts between these states. In addition considering the fact that Russia's energy policy is the main determinant of its foreign policy and is regarded as a tool to obtain the foreign policy objectives, it is imperative to assess the Russian foreign policy first. Russian foreign policy has experienced an important evolution and many breaks during the 25 years following the end of the Cold War. Thus we should first focus on the changes in Russian foreign policy and breaking points in its energy policy. This methodology will help us to understand how Russian foreign policy instrumentalized energy and will reveal the background of the China policy of Russia. In turn this background will help us to analyze the bilateral and multilateral aspects of the Russian-China relations and to determine China's place in Russia's energy policy.

Key words: Russia, China, energy, foreign policy, geopolitics

Түйіндеме

Ыдырыс С.С. экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика» кафедрасының профессоры

Ыдырыс Қ.С. PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы

Энергетика саласындағы Ресей - Қытай стратегиялық әріптестігі

Осы зерттеудің мақсаты - энергетикалық саясат саласындағы Қытай мен Ресейдің ынтымақтастығын қарастыру. Сонымен қатар, Ресейдің энергетикалық саясаты өзінің сыртқы саясатын анықтауда маңызды фактор болып табылады, және сыртқы саяси мақсаттарға қол жеткізу құралы ретінде көрінеді. Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін 25 жыл бойы, Ресей сыртқы саясаты айтарлықтай реформаларға тап болды. Мақалада, Ресейдің энергетикалық саясатындағы өзгерістер талқыланды. Өз кезегінде, бұл факт Ресей - Қытай қарым-қатынастарының екі жақты және көп жақты аспектілерін талдауға көмектеседі, және Ресейдің энергетикалық саясатындағы Қытайдың жерін айқындайды.

Түйін сөздер: Ресей, Қытай, энергетика, сыртқы саясат, геосаясат

Резюме

Бідырыс С.С. доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

Бідырыс Қ.С. PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

Российско-китайское стратегическое сотрудничество в энергетическом секторе

Цель этого исследования - определить позиции Китая и России в области энергетической политики и дать представление о возможном будущем сотрудничестве и конфликтах между этими государствами. Кроме того, учитывая тот факт, что российская энергетическая политика является основным фактором, определяющим ее внешнюю политику, и рассматривается как инструмент для достижения внешнеполитических целей, в первую очередь необходимо оценить внешнюю политику России. В течение 25 лет после окончания холодной войны российская внешняя политика пережила значимые реформы. Таким образом, в статье также рассмотрены изменения во внешней и энергетической политике России. В свою очередь это обстоятельство поможет нам проанализировать двусторонние и многосторонние аспекты российско-китайских отношений и определить место Китая в энергетической политике России.

Ключевые слова: Россия, Китай, энергетика, внешняя политика, геополитика

Russia's and China's interests began to converge after the Cold War. It is a widely recognized fact by many international relations expert that this convergence showed a generally stable progress between 1991 and 2015. This strategic cooperation model began as a mutual objection against unipolarity and then spilled over to political and economic topics. In this section, we will inquire whether this strategic cooperation extends to the energy policy field, which is a very vital policy for Russia.

In order to achieve this, we will first analyze China's position regarding energy. In this context, we will first see the status of China in terms of energy and its energy needs, and then begin to reveal its dependency to Russia especially for natural gas and oil. We also investigate China's energy policy and look at its energy imports from Russia. Then we will look at the energy projects, pipelines and energy agreements to determine in what extent Russia can meet the energy need of China. Finally using the information obtained from these analyses, we will reach to some conclusions about the characteristics of energy cooperation between these two countries.

China shows annual growth rates that bedazzle the world. China also showed the required political will to support and sustain these growth rates with structural reforms, so gained an important place in the global economy. This in turn provided a significant increase in both national and personal income. This incredible growth requires developments in transportation and the need to accommodate approximately 20% of the world population is added, this creates an ever growing energy need. This need forced China to import energy from other countries and changed the structure of the international energy demand. Thus we first need to analyze the energy status in China and how China managed its needs. The most important factor is the huge energy consumption in China. Currently China is the number one consumer of coal and oil; it also has an ever growing natural gas need. This makes China the number one energy consumer of the world. Therefore China is the most important energy market for the energy producing countries.

Energy demand of China not only exceeded that of the U.S.A. in 2010, it is also predicted to be doubled by 2040. Besides, it is expected to increase approximately 50% in every ten years [1]. When factors such as increased personal income, increased urbanization and increased personal energy consumption is considered, we can see the reason behind this increase. When we look at the current structure of energy needs in China, we see that the coal occupies the first place. But projections show that in the future this structure will change in favor of oil and natural gas.

Coal is the primary energy resource used in China and it provides 70% of the energy need. Coal gained this primacy because it is a basic and cheap resource, thus it was used extensively in the less developed regions of China during the Cold War era. There are also very rich coal mines in China. However Chinese government decided to lower the consumption of coal because of the pressures coming from the environmental NGO's and suffocating air pollution in major cities. In particular, it is decided to use natural gas to produce electric and provide household heating in metropolises [2].

This is considered as a positive development for Russia. Noteworthy point is that even small amounts are actually very substantial. As the greatest economy of the world and the biggest country in terms of population (1.5 billion), even small percentages such as 18% (oil) and 4% (natural gas) are very big opportunities for energy exporting countries like Russia. When we look at the oil need of China, we can easily observe an ever increasing consumption, demand and import rate.

Consumption is high than production since 1993. This difference is especially getting bigger and bigger since 2000. Even though China has the greatest oil reserve in Asia Pacific region with a 24.4 million proven reserve, this amount cannot meet its national demand. As we mentioned before, even though 18% seems small at first glance, with its current consumption, China is the second greatest oil consumer in the world after the U.S.A. and the number one oil importer. Therefore it is almost inescapable for China to cooperate with Russia to import oil, especially after deciding to lower the consumption of coal. Yet it is logical for China not to depend entirely to Russia to meet its needs. Hence China diversified its oil import routes, because this is important to guarantee its energy security [3].

Russia ranks as the fourth biggest oil exporter of China and there is a significant difference between Russia and Iran, the third biggest exporter. However considering the facts given above, it is highly probable that Russia will try to increase its share by realizing new projects.

Russia's biggest chance to increase its market share in China is natural gas reserves. As we mentioned before China decided to increase 4% share of the natural gas to gain access to the clean energy and to prevent air pollution. To achieve these aims, it is possible to import natural gas from Russia to China using pipelines. New pipeline projects, especially the enormous project signed in 2014 can be seen as the realization of this opportunity.

But Russia has to realize many more similar projects to increase its share in the ever growing energy market of China. Because the half of China's natural gas imports are coming from Turkmenistan and Russia ranks far behind.

Russia has only 1.2% market share in China's total energy imports. Historically Russia has put much more emphasis to exporting natural gas to Europe. Thus Russian projects aiming European market surpass that of aiming China. Therefore it is possible for Russia to gain an important income source by realizing new projects for the Chinese market. Moreover China's economy is big enough to provide a completely new alternative to Europe. So Russia can consider changing its long term strategies.

Two important factors that may force Russia to increase its natural gas export to China are hidden behind the China's energy/economy policies. First, China started to use natural gas in reformed sectors, and second China will possibly be a long term consumer.

China's household and commercial energy consumption is increasingly supplied by natural gas. The most important factor behind this development is replacing coal with natural gas to create cleaner cities. Similarly, new infrastructure is using natural gas instead of coal. Taken together, these will greatly increase the share of natural gas in Chinese energy market. Furthermore this will happen in short term, not in long or middle terms. Another important factor that will affect the natural gas consumption is the depletion of Chinese natural resources. As China has the biggest natural gas reserve in the Asia Pacific region, used its reserves to meet its energy demand, thus minimized imports down to 4%. This balance began to change by 2007.

Structural changes in China began to show its effect by 2011 and the difference between natural gas production and consumption started to increase. This difference is getting bigger and bigger every passing year. This requires importing more natural gas, construction of new pipelines with greater capacities, and providing security for those lines. Realization of such project will provide Russia with a China card. And Russia will surely use this card to tip the scales between Russia and Europe.

Russia was swift to realize this opportunity and quickly act to develop new relations with China, especially on the energy field. However Russia's China strategy has a long history and except rare incidences it has a stable progression. Thus we first need to focus on the strategies toward China or including China developed by Russia after the Cold War. We must then move to developments between two countries after the Ukrainian crisis. Only after these we can provide an answer to the discussion whether they developed a new strategic axis [4].

China mostly sells machines and technology products to Russia, while Russia's main export is energy products. However both countries main trade partner is the Western World and this is an important counterargument for the new axis theory. It is suggested that Shanghai Cooperation Organization is a strategic institution that aims to oppose unilaterality, to solve problems between member countries and to provide an alternative for the international security problems [5]. BRICS is also an important platform to fight against the Western dominance over the economy, but it is shown that it lacks the physical infrastructure to provide a new axis. BRICS is also not very useful as it is not possible or too costly for Brazil and South Africa to import energy products from Russia. Thus its main objective is to oppose economic unipolarity. Considering these, we focused mainly to the energy relationship between China and Russia.

Finally we emphasized that China follows a multidimensional strategy with the aim of securing energy supply. China is also a giant country with giant energy consumption. Although Russia has an advantage, yet still is back in ranking especially in natural gas exports. We also emphasized that China wants to increase the natural gas consumption and Russia desires to establish stronger relations with the east. Hence Ukrainian Crisis provided a basis for cooperation and negotiations on energy trade has been hastily concluded. Thus as 400 billion worth agreement signed after the 2014 Ukrainian Crisis showed, this crisis forced both sides to compromise. However after all these developments, Russia failed to become the number one energy provider of China.

In conclusion, although two countries established a strategic relation, this relation cannot substitute the relation of Russia with the EU. Thus China-Russia relations can be interpreted as cooperation between two Asian powers to fight against the unipolarity and influence of the West over the other Asian states. Russia gained sustainability for its struggle against the EU, with which China can buy energy product from cheaper prices. This is why; both countries are expected to maintain their relations with the West. China has an important place for Russia as a trade partner and an energy importer. China holds a much more important place in Russia's policies than Germany, Holland or Turkey. However this cooperation is not strong enough to form an axis. It will just act as a balancer for the relations of Russia with the West.

1. A. Kudrin, *Vliyaniye dohoda ot eksporta neftegazovih resursov na denezhno-kreditnyuyu politiku Rossii (The impact of income from oil exports to the monetary policy of Russia)*, *Voprosy Ekonomiki*, 2013, pp. 4-18

2. T. Tang, *China's natural gas imports and prospects*, Durham: Duke University, 2014, pp. 36-38

3. *China Country Report 2014*, Washington: EIA, 2014, pp. 21-24

4. A. Gabuyev, *A "soft alliance"? Russia-China relations after the Ukraine Crisis*, *European Council on Foreign Relations*, pp. 4-5

5. A. Peterson and K. Barysch, *Russia, China and the geopolitics of energy in Central Asia*, *Centre For European Reform*, 2011, pp. 13-18

УДК 130.2:572:17.035.3

МРНТИ 04.11.21

С.К. Рахипова¹

¹ кандидат философских наук Гуманитарный факультет,
ЖГУ им. И Жансугурова, Талдықорган, Казахстан. E-mail: Sayra.76@mail.ru

² А.К. Калханова

² кандидат исторических наук, Гуманитарный факультет,
ЖГУ им. И Жансугурова, Талдықорган, Казахстан. E-mail: Sayra.76@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ ПОД ВЛИЯНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ

Каждая эпоха выдвигает определенные проблемы. Главным вызовом современной эпохи являются две взаимосвязанные проблемы идентичности и глобализации. Глобализация является общим мировым процессом и имеет много различных направлений от политических и экономических до уровня и образа жизни как отдельного индивида, так и народа и социума в целом, это сложный комплекс трансграничных взаимодействий между физическими лицами, институтами, предприятиями и рынками.

Ключевые слова: Этнос, идентификация, политика, нация, традиция, глобализация, инновация.

С.К. Рахипова¹

¹ философия ғылымдарының кандидаты

А.К. Калханова²

тарих ғылымдарының кандидаты, ²Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы
ЖМУ. Талдықорған, Қазақстан. E-mail: Sayra.76@mail.ru

Қазіргі саяси-әлеуметтік, мәдени факторлардың ұлттық сана сезімге ықпалы

Әр кезеңнің өзіне тән мәселелері болады, қазіргі қоғамдағы көкейтесті мәселенің бірі этностық идентификация. Этностық идентификация-әр адамның этностық топтағы басқа бір адаммен бірігуде

эмоциялық қатынастың процесі. Мұнда сол этностың тарихына, мәдениетіне, ұлттық салтына, әдет-ғұрпына, олардың мұраттарына, сезімі мен фольклоры мекендейтін аймағы мен оның менталитетіне деген жағымды көзқарастары арқылы теңдестіру. Этностық идентификация адамның өзін сол немесе басқа этносқа жатқызып қоюы ғана емес, сондай-ақ өз халқы туралы, оның өзгеше қасиеттеріне мәдениетіне, тіліне, тарихи өткен өміріне тән «біз» бейнесінің көрінісі. Жаһандану заманында инновациялық даму жолына тек ұлттық идентификация арқылы ғана шыға аламыз, халықты жойылып кету қауыпынан сақтаймыз.

Негізгі сөздер: Этнос, идентификация, мәдениет, ұлт, салт, әдет-ғұрп, жаһандану, инновация.

S.K. Rahipova¹

¹Juridicheskij fakul'tet, ZhGUim. I Zhansugurova, Taldykorgan, Kazahstan

A.K. Kalkhanova²

²Juridicheskij fakul'tet, ZhGUim. I Zhansugurova, Taldykorgan, Kazahstan

The problem of ethnic identity in the context of globalization

Each epoch proposes certain issues. The main challenge of the modern era are two interrelated problems of identity and globalization. Globalization is the General global process and has many different directions from political and economic to the level and way of life of an individual and of the nation and society in General, is a complex cross-border interactions between individuals, institutions, companies and markets. The emergence of new forms of relationship and interaction between countries and people under the influence of globalization entails rethinking the established views on the different kinds of identities and their coexistence. Moreover, the picture of globalization consequences would be incomplete without lighting situation related to cultural identity. In the conditions of globalization of the transformation and pluralization identity. Under the influence of globalization, cross-cultural communication of the countries and peoples transformed radically, resulting in a drift of socio-cultural identity.

Key words: globalization, identity, ethnicity, traditions, unification, threat, culture, integration.

Особенности трансформации национального самосознания под влиянием современных социально-политических и культурных факторов.

Глобализация, оказывая неравномерное влияние на все стороны общественной жизни, актуализируется потребность в более адекватном понимании места и роли этнического в современном полиэтничном обществе.

Объектом исследования является этническая идентификация в современном социуме.

Предмет исследования – особенности трансформации национального самосознания под влиянием глобальных социально-политических, экономических и культурных факторов.

Цель исследования состоит в выявлении и анализе сущностных изменений этнической самоидентификации, обусловленных трансформационными процессами глобализирующегося социума.

Методологическую основу составляют принципы системности, историзма, единства исторического и логического,

Каждая эпоха выдвигает определенные проблемы. Главным вызовом современной эпохи являются две взаимосвязанные проблемы идентичности и глобализации. Глобализация является общим мировым процессом и имеет много различных направлений от политических и экономических до уровня и образа жизни как отдельного индивида, так и народа и социума в целом, это сложный комплекс трансграничных взаимодействий между физическими лицами, институтами, предприятиями и рынками. Французский исследователь Б. Бади отмечает наличие трех измерений глобализации: 1) глобализация как постоянно идущий исторический процесс; 2) глобализация как гомогенизация и универсализация мира; 3) глобализация как «размывание» национальных границ [1, с. 9]. Появление новых форм взаимосвязи и взаимодействия стран и народов под влиянием глобализации влечет за собой необходимость переосмысления устоявшихся представлений о разных видах идентичности и их сосуществовании. Более того, картина глобализационных последствий была бы неполной без освещения ситуации, связанной с культурной идентичностью. В условиях глобализации происходит трансформация и плюрализация идентичности. Под влиянием глобализации межкультурная коммуникация стран и народов трансформируется самым радикальным образом, результатом чего становится дрейф социокультурной идентичности в сторону мультикультурализма. Нетрудно заметить, что в глобализирующемся мире нарушено равновесие между традициями и новациями; наблюдается стремление к очень быстрому изменению во всех сферах че-

ловческого бытия. В этих условиях люди и страны, ощущая духовный кризис, обращаются к определению своей идентичности: «кто я»? или «кто мы»? В этом контексте можно говорить о кризисе идентичности. Проблема идентичности остро встает как перед отдельно взятыми индивидами, так и передразного рода сообществами, этносами, народами, государствами. Это подтверждает тезис о росте сложности и напряженности самоидентификации в глобализационную эпоху.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев размышляет об культурной самоидентичности современных казахов, отмечая: «Однако ни включенность в тюркский историко-культурный контекст, ни евразийский компонент нашего мироощущения не составляют главного содержания культурной идентификации. Главное содержание культурной идентификации, и чем дальше тем больше, будет связано с судьбами нашей общей Родины – Казахстана, с его уникальной историей и культурным ландшафтом, не сводимым в чистом виде ни к восточным, ни к западным культурным моделям... Вообще ориентация человека и нации в мире культуры порой удивительно совпадает. И также как в памяти человеческой события личностного порядка окрашиваются либо в романтические, либо в трагические тона, также и память народа - это не столько прошлое, сколько настоящее, обращенное в будущее» [2, с. 145]. В условиях глобализации формирование личности будет происходить в рамках культуры, этноса, нации, цивилизации. Причем все это детерминировано диалектикой нового и старого, что переводит межэтнические отношения в совершенно иной контекст – контекст общего и национально-особенного. Культурная глобализация рождает множество новых культурных моделей и образцов поведения, формирует отличную от прежней систему ценностей. Эти ценности особо значимы в социальных практиках повседневности, они генерируют модели мышления и социального действия. Глобализация, таким образом, предстает в ином ракурсе – она фактически выступает не только как инициатор преобразований общественного бытия, но и как ответ на вызовы современности.

В современном полиэтническом и поликонфессиональном казахстанском обществе социокультурные и этнические процессы характеризуются возрождением и переоценкой памяти этносов и их этнических культур. Профессор З.К. Шаукенова полагает, что этническая самоидентичность отражает глубинные начала и проявляется как один из «психологически мотивированных актов личности. С ее помощью человек решает вопрос о приоритетности для себя конкретной этнокультурной базы существования с ее ценностными элементами: языком, традицией, образом жизни, исторической памятью, национальной культурой и так далее. При этом личность может в полном объеме и не владеть этими этнокультурными ценностями в силу условий воспитания, образования, социализации. В этом смысле акт этнической самоидентификации носит как бы иррациональный характер, выражая эмоциональное слияние личности с объектом - этносом, нацией». [3, с. 3]. Данное обстоятельство имеет множество следствий, главной среди которых является рождение плюрализма социальных и культурных практик, а также возможность их сосуществования в рамках единого пространства.

Чем сильнее глобализация открывает культуру, ценности и т.д. от их собственной исторической почвы, тем больше число людей ищет убежища в своем, предсказуемом мире норм и моделей поведения, в стремлении сохранить особенности и отличия своей культуры. Иными словами, идет процесс напряженного и обостренного поиска культурной идентичности. Но идентификация по-прежнему возможна только в процессе отграничения своего от чужого. «Культура никогда не была и никогда не будет отвлеченно-человеческой, она всегда конкретно-человеческая, т.е. национальная, индивидуально-народная и лишь в таком своём качестве восходящая до общечеловечности...» [4, с. 259]. Эффект может быть совершенно противоположным: больше релятивизма, чем универсализма.

В условиях глобализации ярко выраженная тенденция к унификации культур обостряет у некоторых этносов потребность в сохранении собственных культурных ценностей. Целый ряд этносов и культур демонстрируют свое активное, нередко агрессивное и взрывное по форме самоопределение, категорическое неприятие глобальных культурных изменений. Все это усугубляется наличием нерешенных исторических проблем, главным образом геополитических, ведущих к изменению границ политико-экономических пространств, появлению горячих точек, превращению границ между культурами в военные рубежи. В результате мы являемся свидетелями этнорелигиозных конфликтов, националистических настроений в политике, религиозных фундаменталистических движений. «Глобальная политика начала выстраиваться

вдоль новых линий - культурных. ... Народы и нации пытаются дать ответ на самый простой вопрос, с которым может столкнуться человек: кто мы есть. И они отвечают традиционным образом - обратившись к понятиям, имеющим для них наибольшую важность. Люди определяют себя, используя такие понятия, как происхождение, религия, язык, история, ценности, обычаи и общественные институты. Они идентифицируют себя с культурными группами: племенами, этническими группами, религиозными общинами, нациями и - на самом широком уровне - цивилизациями» [5, с. 12,]. Глобализация содействовала тому, что мир становится единым пространством, в котором происходит интенсивное взаимодействие народов, государств и регионов, поэтому процессы возрождения этнических ценностей усиливаются как стремление сохранить этническую культуру в современном мире. Безусловно, невозможно сохранить культуру в изначальном виде. Сохраняя культуру, не избежать проблем, с которыми человечество столкнулось с началом эпохи глобализации. А именно: как соединить необходимую преемственность с неизбежными переменами, как устранить дисфункциональные элементы и сохранить функциональные, пытаюсь улучшить собственную традицию, можно разрушить все культурное наследие целиком.

Н.А. Бердяев еще в начале XX века размышлял о всечеловечности этнических культур и о том, что глобальное единство вызовет разные противоречия в мире, в котором историческая ответственность за сохранение этноса как сообщества станет социальной ответственностью самого этноса и его представителей. «Судьба нации и национальных культур должна совершиться до конца. Принятие истории есть уже принятие борьбы за национальные индивидуальности, за типы культуры... Все великие национальные культуры - все человечны по своему значению. Нивелирующая цивилизация уродлива.

Нация есть динамическая субстанция, а не преходящая историческая функция, она корнями своими врастает в таинственную глубину жизни. Национальность есть положительное обогащение бытия, и за нее должно бороться, как за ценность. Национальное единство глубже единства классов, партий и всех других преходящих исторических образований в жизни народов. Каждый народ борется за свою культуру и за высшую жизнь в атмосфере национальной круговой поруки» [4, с. 260].

Если на протяжении многих веков основное направление развития отдельных континентов, стран и народов шло в сторону их дифференциации под воздействием специфики местных условий, то в настоящее время начинается интенсивный процесс интеграции мира, «сборки» автономных национальных и региональных узлов в глобальный агрегат жизнедеятельности человечества. Это не означает отказа от особенностей, специфики различных регионов. Эта специфика продолжает сохраняться, а порой и углубляться в едином процессе жизнедеятельности, что, собственно, и обуславливает взаимозависимость отдельных частей друг от друга. В этой связи перспективу явлений, развивающихся на рубеже тысячелетий, адекватнее отражает не взгляд на мир как на традиционную карту с рельефно обозначенными национальными границами, а восприятие нашей планеты такой, какой она, например, представляется с орбиты.

В результате развития высоких технологий меняется само понятие «территория». С одной стороны, «территория» расширяется за пределы национальных границ, открывая возможности быстрой связи и взаимодействия людей из разных стран, с другой - сужается, охватывая через сеть Интернет отдельные корпоративные или иные группы. Возникают новые общности и новые формы идентичности, которые далеко не всегда не совпадают с национальными или иными географическими границами. Эти группы все активнее становятся участниками современных международных отношений, ставя под сомнение гипотезу С. Хангтингтона о столкновении цивилизаций, которые при всем многообразии характеристик, выделяемых С. Ханггинтоном, все же предполагают географическую территорию. Современная культура предстает не как статичная замкнутая система, а как поток смыслов, который непрестанно разрушает старые связи и создает новые, она делает все больший акцент не на автономию, а на коммуникацию. Растет число людей, пересекающих границы своего культурного мира и пытающихся осесть в другом культурном регионе.

Великий интернационалист и патриот Индии Махатма Ганди писал: «Я не хочу, чтобы мой дом со всех сторон окружал забор, и чтобы мои окна были закрыты. Я хочу, чтобы ветры культуры из всех стран оведали мой дом настолько свободно, насколько это возможно. Однако я отказываюсь, чтобы ветры культуры сбивали меня с ног».[6, с. 26].

Следовательно, чрезвычайно важно, чтобы современная политика смогла выработать совершенно новый тип идентичности - идентичность, ориентируемая не на одну конкретную культуру, а на множество культур. Культура является, наверное, сферой наиболее чувствительной к глобализации. Глобализация, несомненно, способствует сближению людей. Однако она не должна вести к унификации культур или господству одной или нескольких культур над всеми остальными. Не должна она и поощрять фрагментацию или менталитет гетто. Напротив, глобализация должна стимулировать плюрализм, имеющий своим компонентом культуру межэтнического общения.

Казахстан представляет собой яркий пример в этом плане. Мозаика ее народов, культурное разнообразие, обогащавшее ее на протяжении многих веков, являются одним из главных сокровищ Республики. Глобализация никоим образом не должна вести к единообразию того, что по определению должно оставаться многогранным.

Литература:

- 1 Элиаде М. *Космос и история: Избранные работы*. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
- 2 Назарбаев Н.А. *В потоке истории*. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.
- 367 Шаукенова З.К. *Этническая, конфессиональная и социальная идентификация*. - Астана: Академия государственной службы при Президенте Республики Казахстан, 2004. – 17 с.
- 4 Бердяев Н.А. *О человеке, его свободе и духовности. Избранные труды / Редактор и сост. Л.И. Новиков и И.Н. Сиземская*. – М.: Московский психолого-социальный институт Флинта, 1999. – 312 с.
- 5 Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. *Основы межкультурной коммуникации*. - М.: НИТИ-ДАНА, 2003. - 352 с.
- 6 *Глобализация: человеческое измерение*. - М., 2002. -СП. [4, с. 260].

ӘОЖ 94(5-191.2)

МРНТИ 11.25.40

П.Н. Нұсқабай¹

¹ PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ж.Б. Қожабекова²

² PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

А.Қ. Тоқсанбаев³

³ гуманитарлық ғылымдар магистрі

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы

А.Т. Сүйнова⁴

⁴ гуманитарлық ғылымдар магистрі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда осы тақырыпқа байланысты көптеген сараптамалық зерттеу жұмыстары жарық көрген. Осы жұмыстарда зерттеушілер аймақтағы тұрақсыздық табиғатын ашуға және негізгі себептерін көрсетуге тырысқан. Міне осы себептерге байланысты мен осы тақырыптың әліде болса аз зерттелген тұстарын игеріп оған терең ғылыми тұрғыда баға беруге ұмтылдым. Мақалада көптеген авторлардың назарынан аймақ елдеріндегі саяси жүйелердің бір-бірінен оқшаулығы, әр этностың менталитеті оншалықты зерттелмеген көресіздер. Сондай-ақ, аталған елдер экономикалық дамуының тұрақтылыққа қаншалықты ықпал ететіндігі аз зерттелген. Көптеген жұмыстарда тек қана тұрақсыздыққа негізгі себеп бұл діни экстремизм деген жалаң бағалауға бой ұрған. Бұл жерде олар аталмыш қоғамның күні кеше ғана кеңестік атеистік идеологиясынан құтылып шыққаны және діни фанатизмнің бұл аймақ қоғамдарының табиғатына тән емес екендігі айтылмайды. Осы мақалада Орталық Азия қоғамының ерекшеліктеріне назар көп аударылып, тұрақсыздық факторларының қалыптасуына көп жағдайда ішкі қоғамдық қалыптасқан жағдайдың себеп болып отырғаны жазылды.

П.Н. Нускабай¹

¹ PhD, КазНУ имени аль-Фараби

Ж.Б. Кожобекова²

² PhD, КазНУ имени аль-Фараби

А.Қ. Токсанбаев³

³ магистр гуманитарных наук

КазНУ имени аль-Фараби, кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения

А.Т. Суйнова⁴

⁴ магистр гуманитарных наук, КазНУ имени аль-Фараби

Проблемы нестабильности в странах Центральной Азии

В настоящее время многие экспертные исследования опубликованы на эту тему. В данной работе исследователи попытались показать нестабильность и основные причины этого региона. По этим причинам я изучил плохо изученные стороны и попытался оценить с глубоким научным подходом к развитию. В этой статье можно увидеть, что многие авторы не уделяли внимания на политических систем стран Центральной Азии, что они были отделены друг от друга и менталитет различных этнических групп не была тщательно изучена. А также экономическая стабильность в развитии стран, перечисленных выше, было мало упомянуто. Во многих работах, основная причина нестабильности оцениваются как религиозный экстремизм, то, что дает неверное обоснование. Исследователи в своих работах не показали, что общество живет в этом регионе не предрасположен к религиозному экстремизму, при этом они не раскрывают их освобождение от советской атеистической идеологии. В этой работе большое внимание было уделено особенностям общества Центральной Азии, и было написано, что в большинстве случаев формирования внутренней нестабильности, вызванной социальными ситуациями.

P.N.Nuskabai¹

¹ PhD, al-Farabi Kazakh National University

Zh.B.Kozhabekova²

² PhD, al-Farabi Kazakh National University

A.K.Toksanbayev³

³ al-Farabi Kazakh National University, Department of World History, Historiography and Source Studies

A.T. Suinova⁴

⁴ al-Farabi Kazakh National University

Instability issues in Central Asian countries

Nowadays we have a lot of investigations about this theme. And researchers tried to show the instability and the main causes of the region. For these reasons, I have learnt the poorly studied sides and tried to appreciate with a deep scientific approach to developing. In this article can be seen that many authors didn't give attention to the political systems of Central Asia countries that they were separated from each other and the mentality of different ethnic groups has not been thoroughly studied. And also the countries which were mentioned above, little has been learned about how economic development affects stability. In many works, the main cause of instability is estimated as religious extremism, what gives a wrong justification. The researchers in their works did not show that the society living in this region is not predisposed to religious extremism, nor did they disclose their deliverance from Soviet atheistic ideology. In this work a lot of attention was paid to the peculiarities of the Society of Central Asia, and was written that the most cases of the formation of internal instability caused by social situations.

Түйін сөздер: мәдениет, өнер, Қытай, Азия, саяси-экономика.

Кіріспе

Соңғы кездері гуманитарлық ғылым саласында Орталық Азия аймағында болып жатқан саяси процестер және тұрақсыздықтар факторлары аса маңызды тақырыпқа айналып отыр. Осы проблема төңірегінде тек қана аймақ зерттеушілері ғана емес, әлемдік масштабтағы зерттеушілер де ерекше қызығушылық танытып отырғаны шындық.

Ғылымда интеграциялық процестер қоғамды сауықтырады деген оптимистік болжамдарға карамастан аймақтық қалыптасқан тұрақсыздықтардың салдары өте ауыр болатынына әлем жұртшылығы көз жеткізіп отыр. Ол міндетті түрде саяси билікті төңкеріп тастайды немесе нақты бір ел мысалында азамат соғысына әкеліп келіктіретіні сөзсіз. Оның мысалы ішкі тұрақсыздық салдарынан араб әлемінде болған соңғы саяси өзгерістерді келтірсек те жеткілікті деп ойлаймын. Орталық Азия қазіргі таңда әлем жұртшылығын өзіне ерекше назарын аудартып отырған аймақ болып отыр. Оның негізгі себептері – посткеңестік Орталық Азия елдерінің әлемдік қауымдастыққа толыққанды мүше болуы, елдердің сыртқы әлеммен тығыз саяси, экономикалық, рухани-мәдени байланыстарын орнатуы болып отыр. Жаһандану үрдісі де аймақтың қоғамдық өміріне өз лебін

тигізуде. Осылардан бөлек аймақтың геостратегиялық орналасуы, шикізат қорларының молдығы да аталмыш елдер қоғамында орын алып жатқан процесстерге сыртқы факторлардың араласуына мүмкіндік беріп отыр.

Қазіргі таңда аймақ елдерінде орын алған өзгерістер мен тұрақсыздықтар факторларын зерттеу жұмысы барысында мынандай бағыттарға назар аудару керек:

1. Аймақтағы елдерді саяси, экономикалық және діни сипатта жеке-жеке қарастырған жөн. Әрине бұл жерде тұрақсыздықты қалыптастырып отырған қандай негіздер және алғышарттар деген мәселеге жауап табу басты мақсат.

2. Аймақтағы тұрақсыздыққа негіз болған экономикалық факторларды орталық азиядағы жеке елдер мысалында қарастыру керек. Бұл жерде әрбір елдің экономикалық-әлеуметтік даму деңгейі мен мүмкіндіктері де ерекше. Аймақ тұрғындарының осы саладағы проблемаларын зерттеп олардың қоғамдық тұрақсыздықтың қалыптасуына қаншалықты әсер ететіндігіне назар аудардым.

3. Аймақ елдерінің саяси құрылымдары және олардың аталмыш мәселеге қаншалықты әсер ететіндігі ерекше назарда ұсталды. Бұл жерде зерттеуді салыстырмалы түрде жүргізіп, осылардың ішіндегі аймаққа тән саяси дәстүрлер мен ұстанымдар зерттелді. Тұрақсыздықтың туындауына әсер етуші саяси факторларға қарастырылды.

4. Аймақта қалыптасқан діни ахуалдардың тұрақтылыққа қаншалықты әсері болатындығы және баспасөз беттерінде сәнге айналған діни экстремизм шын мәнінде осы аймақта соншалықты кең таралып, зор ықпалға ие болып отыр ма? Аймақ елдерінің дін саласында ұстанған саясаттарының табиғаты қандай? Діни экстремизм мен тұрақсыздықты туындатып отырған қандай факторлар болуы мүмкін? Міне осы бағыттар кең қарастырылып, зерттеу керек. Аймақта соңғы кездердегі қалыптасып отырған саяси, экономикалық, рухани дағдарыстар мамандар арасында кең қызығушылық тудырып отыр. Қоғамдардағы тұрақсыздықтың қалыптасуы алғышарттары көп жағдайда ішкі және сыртқы факторлар әсерінен қалыптасып отырғанын анық көруге болады. [3, 19-а].

Әдістері

Атақты ағылшын тарихшысы және ойшылы А. Тойнби кезінде «Мәдени элемент- бұл шын мәнінде сол өркениеттің рухын, тегін, қанын, және мазмұнын көрсетеді, ал оның жанында саяси және экономикалық мәтіндер қолдан жасалған дүние ретінде ғана көрініс береді» деп жазған еді. Осы тұжырымдамаға сүйене отырып біз мәдениет кез келген әлеуметтік-саяси, тарихи-ментальдық негізде қалыптасатын әлеуметтік- этникалық феномен және соның ішінде қоғамдық тұрақсыздықты сипаттайтын мазмұнда екендігін ескерсек, бұл мәселені кез келген тұрақсыздықты зерттейтін маман айналып өте алмайтыны шындық.

Өкінішке орай Орталық Азия аймағы қоғамдары тұрақсыздық зардаптарын өз бастарынан кешіруде. Қысқа ғана өткен жиырма бес жыл ішінде бірнеше қоғам ішінде тұрақсыздықтар орын алып олар адам шығындарына алып келді. Іс жүзінде бұрынғы пост кеңестік бірде бір ел осы тұрақсыздықтан айналып өте алмады. Тағы байқалған бір көрініс өндірісі біршама дамыған елдер қоғамдарында тұрақсыздық көріністері аз болды және ол айтарлықтай шығындарға алып келмеді, керісінше негізінен аграрлы экономикасы басым аймақ елдерінде ішкі қоғамдық тұрақсыздықтар жиі болып олар адам шығындарына көп алып келгенін көре аламыз. Осы салыстырмалы зерттеу ден шығатын ұйғарым тұрақсыздықтың түпкі әрі қозғаушы факторлары-бұл сол қоғамның әлеуметтік-экономикалық мәселелері болып отыр. Кедейшілік бүгінгі таңда аймақ елдерін өз құрсауында қысып отыр. [3, 300].

Мақалада сіздердің назарларыңызды бөлуді ұсынатын тағы бір ұйғарым аймақтағы тұрақсыздыққа негіз болып отырған фактор бұл тұрғындардың жаппай кедейленуі, сыртқа жалақы іздеп ағылу және сол қоғам биліктерінің осы мәселені шешуде іс жүзінде ешқандай қадамдарға бармай отырғандығы көрінді. Кейінгі кезде көптеген зерттеушілердің Орталық Азиядағы қақтығыстар төркіні тек бір жақты діни факторлардан іздеу талпыныстары объективті еместігін дәлелдеп отыр. [4; 5, 99-103].

Әрине осы процеске біржақты діни фактордың да ықпалы бар, бірақ ол ықпал етуші шешуші орында емес. Сондықтан да Орталық Азия қоғамдарындағы тұрақсыздық факторларының қалыптасуы алғышарттарын аймақтың әлеуметтік-экономикалық артта қалушылығынан іздеу керек сияқты. Күнделікті өмірдегі тұрақтылық, кепілденген жалақы, зейнетақының мемлекет тарапынан болуы, коррупция мен жершілдіктің, трайбализмнің болмауы, қарапайым адам ертеңгі күні үшін қайғырмауы-міне осы жағдайлар шешілген күнде ғана аталмыш мәселе аймақта өз шешімін табатыны сөзсіз. Аймақты әрекет етіп келе жатқан әр түрлі діни-экстремистік ұйымдар қатарын жастар

толтырып отыр деген мәліметтер қазір күнделікті айтылады. Ал оған жастардың не үшін баратынына ерекше көңіл аударған жөн.

Сол елдердегі коррупцияға белшесінен батқан билік жүйесін олар жек көреді. Міне осы топ әрине әлгі аталған діни-экстремистер қатарын толықтыруға таптырмайтын дүние. Осы жолға олар күнделікті кедейшіліктен шығатын жол таппағандықтан еріксіз барады.

Нәтиже:

Орталық Азия аймағы өзінің географиялық, экономикалық, ұлттық, тарихи, мәдени және тағы басқа факторларының қызметіне сәйкес геосаяси және экономикалық жағынан өзіндік ерекшеліктерге ие аймақ болып табылады.

Ең алдымен, ол географиялық жағынан батыстағы Еуропа мен шығыстағы Азияның, солтүстіктегі Ресей мен оңтүстіктегі ислам әлемінің тоғысқан жерінде орналасқан. Сондықтан да аймақтың стратегиялық маңызы өте зор.

Екіншіден, тікелей теңізге шыға алмайтын құрлық ортасындағы аймақ, әлемнің басқа аймақтарына тек көрші мемлекеттер арқылы ғана шыға алады, сондықтан көршілес елдермен байланыс орнатудың мәні қаншалықты зор екендігін айтпаса да түсінікті.

Үшіншіден, аталмыш аймақ, табиғи ресурстарға өте бай, соның ішінде әсіресе табиғи газ, мұнай, түсті металдар және басқа да пайдалы қазбалар көздері бар. Ауыл шаруашылығы саласында мақта, астық, көкөніс және тағы басқа экономикалық дақылдарды дамытудағы жағдайы айтарлықтай жақсы, сондықтан едәуір зор экономикалық потенциалға ие.

Төртіншіден, ұлттық, діни, мәдени жағынан алғанда бұл аймақ өзіне тән ерекшеліктерге ие, түркі және ислам мәдениетімен дәстүрлі байланысы зор, оған қоса батыс пен шығыс мәдениеттерінің қосылған ықпалы да бар. Тәуелсіздік алған бес мемлекеттің әлеуметтік-саяси жағдайы, экономикалық дамуы бірдей деңгейде болды. Ал жеке-дара мемлекет ретінде өмір сүре бастаған кезде Орталық Азия республикалары өзіндік даму жолын таңдап, олардың әрқайсысының ұстанған саяси бағыты әртүрлі болды. Мысалы, Түркменстан ешкімге қосылмайтын бейтараптық саясатты таңдап, оқшауланып алды. Тәжікстанда мемлекет ішіндегі топаралық тартыстардың салдарынан 5 жылдан аса уақытқа созылған азамат соғысы басталып кетті. Қазақстан көптармақты сыртқы саясатты ұстана отырып, әлем елдерімен тең құқықты ынтымақтастықты дамытуға бет алды. [6,11-6].

Бірақ орталықтан басқарылған мемлекет құрамында болып келген 5 республика үшін өзара шаруашылық байланыстардың үзілуі салдарынан болған экономикалық дағдарыстан шығудың жолдарын да іздестіру қажет болды. Дәл осындай жағдайда Орталық Азия елдерінің шикізат пен табиғи ресурстарға бай болуы, олардың геосаяси жағдайы әлемдік экономикалық, қатынастарға бірігуіне мол мүмкіндіктер туғызды. Кеңес Одағының құрамында болған кезде Орталық Азия елдерінің басқа да одақтас республикалар сияқты шет мемлекеттермен байланыстары орталықпен басқарылып, сыртқы саяси қайраткерлігі өте шектеулі болды.

Ал тәуелсіздік алғаннан соң сыртқы саясат жүргізу ісінде дербестікке қол жеткізіліп, алыс-жақын шет елдермен жан-жақты ынтымақтастықты орната бастады. Көптеген қолайлы факторларға сәйкес, әлемнің ірі мемлекеттерінің осы аймаққа деген назары ерекше ауып, Орталық Азия аймағы әлемдік саясаттың белсенді қатысушысына айналды. Бүгінгі таңда Орталық Азия АҚШ, Қытай, Ресей, Түркия, Иран және Үндістан сияқты мемлекеттердің мүдделері қақтығысқан өңірге айналған. 1990-шы жылдары бұл аймақта ірі мемлекеттер негізінен экономикалық мүддені көздеген болса, 21-ші ғасырдың басынан бастап экономикалық мүдде саяси мүддеге ауысқандай.

КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азия ұлы державалар ғана емес, сондай-ақ орташа деңгейдегі аймақтық «күш орталықтары» қатысқан жаңа «үлкен ойынның» сахнасына айналды. Егер 19 ғ. - 20 ғ. басында негізгі ойыншылар Ресей және Британ империялары болса, енді Ресей Федерациясы, АҚШ, Қытай, Түркия, Иран, Үндістан, Пәкістан, Сауд Арабиясы, сонымен қатар еуропалық мемлекеттер де белгілі дәрежеде қатысады. Орталық Азиядағы үш негізгі ойыншы - Қытай, Ресей және АҚШ. Әрқайсысының өзіндік мүддесі бар, оған қоса олардың үшеуі де бұл аймақтың тыныштығы мен гүлденуіне мүдделі. Ал бұл өз кезегінде бірлесіп күш жұмсауды қажет ететін радикалды исламды жеңген кезде ғана мүмкін болмақ. Сондықтан оларды біріктіретін осы мақсаттар олардың мәмілеге келуін қажет етеді. Мұның өзі үшеуінің ортақ мүддесі болып табылады.

Тәуелсіз мемлекеттер мәртебесіне ие болған шақта Орталық Азияның әлемнің ірі мемлекеттерінің қызығушылығын тудырған басты нәрсе – ол өңірдің табиғи ресурстарға бай болуы, әсіресе негізгі

талас Каспий мұнайы болды. Каспий мұнайын игеру мақсатында алғашқылардың бірі болып АҚШ-тың ірі мұнай компанияларының өңірге келгені белгілі. Орталық Азиядағы «жана үлкен ойынға» ірі державалардың қатысуының басты мақсаты дәл осы Каспий мұнайы мен табиғи газ.

Каспий теңізінің жағалауы бойымен және оның түбінде әлемнің ірі көмірсутекті отынның игерілмеген қорлары бар. Мұнай қоры 243 млрд. баррельге бағаланып отыр, ал олардың құны 4 трлн. АҚШ долларына жуық. АҚШ энергетика министрлігінің болжамы бойынша, тек Әзірбайжан мен Қазақстанның өзінде бұл қорлар 130 млрд. баррель құрауы мүмкін, бұл АҚШ қорларынан 3 еседен асып түседі екен [7,10-б]. «Эксон Мобил», «Шеврон Тексако» сияқты мұнай алпауыттары жаңа өндеу көздеріне қазірдің өзінде 30 млрд. долл. құйған. Бұл аймақ Құрама Штаттардың ОПЕК-ке – мұнай экспорттаушы елдер ұйымына деген тәуелділікті бәсеңдетуге мүмкіндік береді деп болжануда[6,11-б].

Аймақтағы ірі ойыншылар мұнай мен газды игеруде ғана емес, оны тасымалдаудағы мұнай құбырларының бағыты үшін де күреседі. Ресей Солтүстік Кавказдағы өз аумағы арқылы өтетін бағытты қаласа, Қытай Қазақстаннан шығыс бағытқа қарай болғанын қалайды. Иран Парсы шығанағы арқылы өз құбыр жүйесін ұсынса, Вашингтон, керісінше, Ресейдің де, Иранның да аумақтарынан тыс өтетін бағыттарды қолдайды. Қалай болғанда да, тасымалдау жолдарына бақылау орнатуда Ресей үшін артықшылықтар басым. Көптеген орталықазиялық құбырлар Ресей аумағы арқылы өтеді. Бүгінгі таңда АҚШ-қа жеткізілетін мұнайдың 15 пайызғ жуығы Ресей еншісінде екен. Ресейдің экономикалық даму және сауда министрі Г.Грефтің сөзі бойынша, Ресей американдық рынокқа мұнай жеткізуде араб елдерімен бәсекелесе алады [7,28-б].

Осы аталған көріністерден ақ Орталық Азия аймағының геостратегиялық тұрғыда қазіргі әлемдік деңгейдегі маңызын көруге әбден болады. Аймақ елдерінің ішкі және сыртқы тұрақтылығы шынында дәл осы әлемдік процесстермен де тығыз байланыста екендігі белгілі. Көптеген зерттеушілер пікірі бойынша аймақ елдерінің қоғамдық тұрақтылығына саяси және діни факторлар қатты әсер етеді деген түйіндемеге тоқталады. Аймақ үшін қазір әлемдік ірі державалар арасында қызу күрес жүріп жатырғаны шындық. Аймаққа енудің түрлі саяси-экономикалық жолдары қарастырылып жатқаны да шындық. Сондықтан да ішкі тұрақтылық осы факторларға да тәуелді екені заңдылық. Алайда қазіргі таңдағы аймақ елдеріндегі тұрақсыздықтардың негізгі факторы ретінде ішкі мәселелерді назардан тыс қалдырмаған жөн.

Жалпы аймақ қоғамдарындағы тұрақсыздық ошақтарының табиғатын анықтау,зерттеу мәселесінде осы аталған бағыттар қарастырылғаны жөн. Экономикалық фактор кез келген қоғамда ортаны,көңіл күйді қалыптастыратындығы туралы баяғыдан ақ зерттеушілер тарапынан айтылып келеді. Қарапайым адам ертеңі үшін қайғырмаса, семьясын қалай асырауды қайғырмаса билік осы тұрғындардың әлеуметтік ахуалын көтерсе –бұл міне қоғамдық тұрақтылықтың негізгі кепілі ретінде керегі осылар. Орталық азия қоғамының менталитетінің ерекшелігін назарда ұстай отырып біз бүгінгі таңда аймақ елдеріндегі осы қарапайым элементарлық алғышарттардың жоқтығына көз жеткізіп отырмыз

ДИСКУССИЯ

1. Адамзат қоғамының тарихына көз салатын болсақ онда олардың лайықты өмір үшін күрескенін көреміз. Кейбір жағдайда осы жақсы өмір сүру үшін күресу өз кезегінде болашақтағы қоғамдық қақтығыстарға негіз салып кеткенін де көруге болады. «Біз және олар» деген мазмұндағы оппозициялық қағиданың қалыптасып ұзақ өмір сүруі, қоғамдағы әділетсіздіктерге көнбеу көріністері іс жүзінде қоғамдағы өмір тұрақтылығына әр деңгейде әсерін тигізіп отырған.

2. Орталық Азия аймағы патшалық Ресей империясының отарына айналғаннан кейінде көптеген тұрақсыздық факторлары іс жүзінде ұлт-азаттық қозғалыстарға алып келгені белгілі. Одан кейінгі Кеңестік империя кезеңінде қоғамдық тұрақсыздық мәселесі аз зерттелген және көпшілікке жария етілмейтін тақырыпқа айналды. Оның көріністері Алматыдағы Желтоқсан оқиғасы,Баку,Тбилисидегі оқиғалар бұрмаланып мүлдем өзгеше мәтінде түсіндірілді. Аймақ елдері өз Тәуелсіздіктеріне қол жеткізген 90-шы жылдардан кейін біз осы тұрақсыздық факторларын өз көзімізбен көріп, оны бағалауға үйрендік. Осы тұрақсыздықтың басты факторларын объективті түрде көрсетіп оны зерттеу мәселесі қазіргі зерттеушілердің басты міндеттері болып отыр. Әліде болса кеңестік қоғам менталитетінен толық арыла алмаған аймақ қоғамдарында тұрақсыздықтың қалыптасуының нендей себептері бар? Ол қандай факторлар?

3. Тәуелсіздікке ие болған Орталық Азия елдерінің болашаққа деген жарқын үміттері пайда болды. Женіс эйфориясы бұл қоғамға сол кезеңде оптимистік көңіл күйде қарауға үйретті. Аймақ

елдерінің жаңа билік жүйелері сырт көзге бір сарынды болып көрінгенімен олардың әр қайсысының ұстанған ішкі, сыртқы бағыттары, таңдаған даму жолдары әр түрлі болды. Билік жүйесінің ұстанған ішкі қатал саясаттары көп жағдайларда қоғам тұрақсыздығының қалыптасуына кең мүмкіндіктер жасап берді. Аймақтың кейбір елдерінде қалыптасқан билік жүйелері автократиялық сипатта болып ол жүйе қоғамдық өмірдің еркін дамуына және сырт әлеммен байланыста болуына мүмкіндік бермеді. Мұның өзі қоғамда тұрақсыздықтың негізін қалыптасуына септігін тигізді.

4. Аймақ елдерінің басым бөлігі ұстанған ішкі және сыртқы экономикалық саясаты әр түрлі сипатта болды. Жаһандану заманында әлемдік экономикалық кеңістікке араласуға шектеу қою міндетті түрде қоғам қарсылығын туғызады. Аймақ елдерінің басым бөлігінде сөз жүзінде нарықтық экономиканы таңдағанымен ол қарапайым тұрғындарға ештеңе бермей отыр. Ол елдерде экономикаға қатаң мемлекеттік монополия орнатылды. Экономикалық реформалар өз деңгейінде жүргізілмеді немесе реформалар мүлдем болмады. Бұл өз кезегінде тұрғындардың әлеуметтік өміріне кері әсерін тигізді. Әр түрлі оппозициялық топтар осы мүмкіндіктерді пайдалана отырып өз қатарларын көбейтті және тұрақсыздық факторларының қалыптасуына алғышарттар жасады. Қоғамда экономикалық тұрғыда меншік түрлерінің тұрғындарға тиімді бөлінбеуі, реформалардың нәтиже бермеуі, аз топтың ғана байып, негізгі тұрғындардың кедейленуі факторлары да Орталық Азия елдеріндегі тұрақсыздықтың күшеюіне жол ашып берді [8, 300].

5. Аймақ елдерінің басым көпшілігінде ішкі дін мәселесі өз шешімін толық таппады. Дәстүрлі ислам дінінің сырттан келетін аймаққа жат ағымдар әсеріне ұшырауы, мемлекеттің дінге деген қысымының күшеюі, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті діни жолмен шешу мәселесі, діни сауаттылықтың төменділігі, міне осы себептер өз кезегінде қоғамдық өмірде діни тұрғыда тұрақсыздық негіздерінің дүниеге келуіне жол ашып берді. Діни оппозицияның күшеюіне жоғарыда аталған экономикалық факторларда әсер етті. Мемлекет тарапынан діни саясаттың дұрыс жүргізілмеуі себептері де осыған мүмкіндіктер беріп отыр.

6. Аймақ елдерінде ұзаққа созылған жүйелік дағдарыстар, күрделенген әлеуметтік-экономикалық жағдай, мемлекетті сауатсыз басқару, билік жүйелерінің барлық сатыларының коррупциялануы, басқарудың бюрократиялық жүйесінің пайда болуы, трайбализм элементтерінің билік жүйесіне араласуы міне осы жағымсыз көріністер іс жүзінде Орталық Азия елдері қоғамдарын дүр сілкіндірген тұрақсыздыққа бой алдырып отыр. Дәстүрлі аймақ қоғамдарында саяси элита өздерінің немесе кландық мақсаттағы мүдделерді басшылыққа ала отырып әрекет етеді. Ол өз кезегінде мемлекеттік және тұрғындардың мүдделеріне қарама-қайшы сипатта болады. Бұл өз кезегінде сол қоғамда тұрақсыздықтың қалыптасуына алып келеді.

Қортынды

Өткен ғасырдың 90-шы жылдардағы болған саяси процестердің нәтижесінде Орталық Азия аймағында тәуелсіз мемлекеттердің пайда болды. Жаңадан пайда болған тәуелсіз мемлекеттерде саяси тұрақсыздық пен экономикалық құлдырау, инфляция, жұмыссыздық пен қылмыстың етек алуы көрініс тапты. Кеңес заманындағы құндылықтарды басқа құндылықтар алмастыра бастады.

Бой көтерген идеологиялық ахуал діни жанданыстардың біртіндеп көрініс табуына себепші болды. Бұрыннан Орталық Азия аймағына тамырын жайған дәстүрлі діндерден басқа келімсек діндермен қатар радикалды ағымдардың ошақтары қалыптаса бастады. Экстремизм, фундаментализм сынды құбылыстардың етек алуы, сондай-ақ, қалыптасқан жаңа әлеуметтік-саяси конъюнктура, жаңа өмір салтымен қоғамға аяқ басқан жаңа қауіп-қатерлер қауіпсіздік мәселесін жаңа қырынан зерттелуіне түрткі болуда.

Сонымен қорыта келгенде түйіндейтін ойымыз Орталық Азия елдері қоғамдарына және олардың тұрақты дамуына бөгет болып отырған негізгі себептер мен факторлардың табиғатын зерттеп оларға ғылыми тұрғыда объективті бағалауға талпыныстар жасалды. Ендігі міндет аймақ қоғамдарындағы қалыптасқан тұрақсыздық ошақтарының алдын алу және халықтың рухани-әлеуметтік деңгейін көтеру қолға алынуы керек. Осы қоғамдар өмірлік маңызы бар айтылған проблемалар өз уақытында шешімін таппаса аймақ үшін бұл проблема ешқашанда шешілмек емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лаумуллин.М.Т. *Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике.* – Алматы, 2009 г. Стр
2. Е.Султанмурат, Р.Мухаметдинов, Б.Каримов *Тюркский пояс стабильности.* – Алматы, 2008 г.
3. *Центральная Азия. Аналитический ежегодник.* – 2006 стр 5.

4. Лаумуллин.М.Т Азиатская безопасность и СВМДА. Казахстан и мировое сообщество. 1995 г. №1, 11, 13.
5. Утегенова А.Р. Казахстан и ОБСЕ; Опыт сотрудничества. Казну-2001г.
6. Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализаций Алматы-2000г.стр 41,51.
7. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. – Алматы, 1992 г.
8. Кадыров.Ш Дворцовый переворот? Азия и Африка сегодня. – Москва 2007 г.

УДК 327.2

МРНТИ 04.01.17

RUSSIA'S ENERGY POLICY TOWARDS CHINA

Ydyrys K.S.

*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations,
PhD, ydyrys.kanat@mail.ru*

Ydyrys S.S.

*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics,
Doctor of Economic Sciences, Professor, serikbay-s@mail.ru*

This article examines the role of China in the external energy policy of the Russian Federation. The article contains data on existing and planned energy projects between China and Russia. Also, the article compares the potential of China and the European Union in Russia's energy policy, that is, how much China can replace the EU in the consumption of Russian oil and gas energy resources.

Keywords: Russia, China, European Union, energy policy, energy security, geopolitics

Түйіндеме

Ыдырыс Қ.С.

*PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар»
кафедрасының аға оқытушысы*

Ыдырыс С.С.

*экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
«Экономика» кафедрасының профессоры*

Ресейдің Қытайға қатысты энергетикалық саясаты

Бұл мақалада Ресей Федерациясының сыртқы энергетикалық саясатындағы Қытайдың рөлі қарастырылған. Мақала Қытай мен Ресей арасындағы қолданыстағы және жоспарланған энергетикалық жобалар бойынша деректерді қамтиды. Сондай-ақ, мақалада Қытай ресейлік мұнай және газ энергия ресурстарын тұтынуда Еуропалық Одақты қаншалықты ауыстыралатыны зерттелген.

Түйін сөздер: Ресей, Қытай, Еуропалық Одақ, энергетика, энергетикалық қауіпсіздік, геосаясат

Резюме

Ыдырыс К.С.

*PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения»,
Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи*

Ыдырыс С.С.

*доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика» Международного
казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи*

Энергетическая политика России в отношении Китая

В данной статье рассматривается роль Китая во внешней энергетической политике Российской Федерации. В статье приводятся данные о существующих и планируемых энергетических проектах между Китаем и Россией. Также, в статье сравнивается потенциал Китая и ЕС в энергетической политике России, то есть насколько Китай может заменить ЕС в потреблении российских нефтегазовых энергетических ресурсов.

Ключевые слова: Россия, Китай, Европейский союз, энергетическая политика, энергетическая безопасность, геополитика

Russia has an edge in the Chinese energy market, as she possesses great oil and natural gas reserves. Russia also has a geographic advantage against its competitors, as it is closer to China. Hence Russia developed many projects after the Cold War to reach the Chinese energy market and still developing. Moreover, as we will see soon, character of these projects changed significantly after the 2013-2014 Ukrainian Crisis.

Russia's main advantage is the geographic closeness of its energy reserves to China. We can start with the oil reserves [1].

Oil reserves of Russia are mostly located in the eastern regions of the country. Even the oil reserves in the central regions have advantageous transport routes to China. Especially two important natural gas reserve regions, Siberia and Ural-Volga regions are relatively at the east and have advantageous routes to China. Similarly neighboring Krasnoyarsk, Irkutsk and Yakutia regions are also at the east of the country and have advantageous routes to China. Therefore Russia has advantage over the other competitors in terms of transportation of oil. Although natural gas reserves of Russia is scattered to many regions, almost half of these are located in Siberia and the other eastern regions. Even these reserves have advantageous routes to China over the Kazakhstan.

Almost all Russia's natural gas deposits are located in Siberia region, and an important part of these located in the Tyumen oblast. However this region is in the central part of the country, it is in the south. Therefore it is possible to construct pipelines through Kazakhstan to China. Although the production represents a small fraction of the total natural gas production in Russia, as Russia is the biggest natural gas producer, even this small fracture corresponds to an important amount. Thus project to transport natural gas from the east to China has been developed. These projects will help Russia to create a more stabilized export market by reaching equally both to east and west [2]. Now we have completed the geographical advantage, we can move to assess ongoing projects. Russia can transport natural gas in the liquefied form with ships. But as Russia and China are neighboring countries, using pipelines is considered more cost-effective in the long term. This is why, it is important to look at the existing pipelines, especially the ones reaching to China. Because most of the currently functioning Russian pipelines were constructed to provide the West.

Majority of the natural gas exports from Russia is realized via the pipelines and to the West. However there are many singular pipelines just for China and these pipelines show the importance of China for Russia. China is big enough to cover the trade with all EU countries. As it is known China ranks third among the natural gas importers from Russia. This situation can also be seen in the pipeline projects. Compared to 6000 miles long pipeline to the west with a capacity of 5.5 million bbl/d, there are 846 miles long pipeline to the southeast with a capacity of 2 million bbl/d. But 2 million bbl/d oil going to the southeast is only bought by China, 5.5 million bbl/d oil going to the west is shared by 10 EU countries including Germany and Holland. These numbers prove the importance of China. Almost all of the oil sold to China is delivered through the East Siberia-Pacific Ocean Pipeline (ESPO) [3].

ESPO pipeline consists of two routes. First line reaches directly to China; the second line is used to transfer oil to the other customers of Russia such as Japan, South Korea, Philippines, and Singapore. This pipeline only provides natural gas to the northeast region of China. This is why new projects are needed and these new projects can be connected with this pipeline system.

China wants to increase natural gas consumption and Russia is the most possible partner to provide the required natural gas. This choice was mostly coincided and developed in parallel with the Ukrainian Crisis. China was demanding to buy natural gas from Russia from low prices. This situation forced Russia to accept this offer. In return China accepted Russia's offer to increase Russia's share in the Chinese energy market. The reason behind China's change of mind was to create an alternative to EU. Two project gained prominence during this period was Altay and the "Power of Siberia" pipeline projects, both initiated before the crisis. These two lines depart from the Russia's rich natural gas deposits and arrive to the northwest and northeast of China. They founded the basis of natural gas trade between the two countries and started in 2014.

It seems that an important milestone was crossed by 2015 and this will change the current situation drastically. The negotiation between Russia and China lasted more than 10 years and reached to conclusion in May 2014, just after the Ukrainian Crisis broke out. An agreement worth more than 400 billion dollar was signed (Bloomberg, 2014). The construction will be completed in 2018 and after completion will carry 38 billion cubic meter natural gas every year for 30 years. Considering that one thousand cubic meter natural gas is worth to approximately 350 - 400 dollars (BBC, 2014), the importance and value of the project for Russia can be understood. Agreement was signed between great oil companies of Russia and China, Gazprom and CNPC (China National Petroleum Corporation). Presidents of both countries, Putin and Jinping participated to the ceremony and the stock value of Gazprom increased 2% after the agreement. The estimated cost of the pipeline construction varies between 22 and 30 billion dollar. This will surely boost the Russian economy [4].

This development proves that the natural gas consumption of China will continue to rise. It is estimated to rise from 4% to 14% in the next 10 years. Russia secured its place as the biggest energy partner of China with this agreement. But the real question is whether this will cause Russia to change its axis in the international politics. We have to answer to some intermediate questions to reach any conclusion on this: Will the demand of China continue to rise? Will these projects be feasible? How much advantage these projects will give to Russia in negotiating EU. Therefore we will be assessing the characteristics of this strategic cooperation and providing the last piece necessary to reach a conclusion.

If we can answer whether newly developing energy relation between Russia and China can prove to be an important dynamic or not, we will also give answer to the question whether this is a change of axis or not. Thus we need to evaluate Russia's cards against EU and their sustainability. This is why we need to determine what this energy trade means for both sides, Russia and China. This will allow us to discuss the role of PRC in the Russian energy policy in general. First of all we need to analyze the meaning of this energy trade for Russia. Russia already has a stable relation with China since the end of the Cold War. They increased their trade capacity from just a couple billion dollars to 200 billion dollar in a very short time [5]. So they actually have become strategic partners long ago. However this positive economic relation is not enough for Russia. Russia's energy exports already comprises 65% of its exports and there are many customers. So it is more important for Russia to establish a stable trade partnership. To assess whether this is possible, we should first look whether the existing trade is enough to establish such a stable partnership.

First of all China's oil imports is still not big enough to be an alternative against the EU. Although China is the third biggest oil importer of Russia and will shortly rise to the second rank, China's share is still very small compared to the whole Europe. Another issue to be evaluated is the locations of the existing pipelines. As can be seen in various tables, most of the pipelines constructed by Russia deliver energy to Europe. As we mentioned before constructing pipelines between Russia and China can be very costly. Thus it is hard for these changes to create an axis change. In other words, creating an oil flow enough for Russia to change its axis is impossible in the short term. Thus it is more appropriate to describe China as a "strategic partner" instead of a new axis. With regard to natural gas, there is a developing relation between Russian and China [3]. Although China became a possible alternative to the EU with the last agreement guaranteeing a 400 billion dollar oil purchase, it is important for Russia to recognize China as a long term partner. For this to happen, China have to change its energy consumption structure and increase the share of natural gas far above 4%. All these assessments show us that China can be seen as a "strategic partner" of Russia[6].

China is more concerned with guaranteeing its energy security. China is careful in diversifying its energy sources and providers. This is why, China imports oil from 15 countries and natural gas from 10 countries. Also as can be seen in the negotiations between China and Russia that ended with mutual compromises in 2014 after the Ukrainian Crisis, China also careful on transportation and regional security issues. These considerations limit Russia's export capacity. Thus Russia failed to become the major energy provider of China. Although Russia's energy export rates are rising, the number one oil provider of China is still Saudi Arabia and the number one natural gas provider is Turkmenistan. So we can say although China supports Russia's argument against unipolar world, China is not a complete alternative to the Western world.

Another important point is that China is also open to the Western world and may use the Western world as an alternative to Russia. In 2015, U.S.A. started to compete with Russia for Chinese energy market through the Asia Pacific Economic Cooperation. This development supports this argument. All these analyze beg for a general evaluation. After showing the position of Russia's energy policies in the global energy policies, analyzing their effect on the Russian foreign policy, and why Russia's energy based foreign policy turned to China, we now can move to a general evaluation. So we will be able to determine PRC's place in context of the Russian energy policies.

1. Miroslav Mareš and Martin Laryš, "Oil and natural gas in Russia's astern energy strategy: Dream or reality?" *Energy Policy* 50 (2012), pp. 436-448;

2. A. Gabuyev, *A "soft alliance"? Russia-China relations after the Ukraine Crisis*, European Council on Foreign Relations, pp. 4-5

3. J.P., Cabestan, *The Shangai Cooperation Organization, Central Asia, and the Great Powers, an Introduction: One Bad, Different Dreams?*, *Asian Survey*, 53(3), 2013, pp. 423-435

4. T.Tang, *China's natural gas imports and prospects*, Durham: Duke University, 2014, pp. 36-38

5. James Henderson & Tatiana Mitrova, "Energy Relations between Russia and China: Playing Chess with the Dragon", *Oxford Institute for Energy Studies*, August 2016, pp. 35-37

6. Ministry of Energy of the Russian Federation, *Energy Strategy of Russia for the Period Up to 2030* (Moscow: Institute of Energy Strategy, 2010), pp. 20-23;

УДК 314.122.6
МРНТИ 04.01.07

Уалиева С.К.¹

¹ кандидат исторических наук, старший преподаватель
ВКГТУ им. Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан, ualli@mail.ru

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЛЮДЕЙ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме

В статье рассматриваются понятие и типы этнической идентичности: моноэтническая, маргинальная. По материалам социологических исследований выявлены особенности этнической самоидентификации людей межэтнического происхождения в Казахстане, различия в самоидентификации старшего и молодого поколений. Раскрываются особенности и сложности выбора этнической идентичности, на основании полученных интервью показано, насколько сложен для людей сам момент выбора, их осознание собственной отличности. Выявлены отличия этнической самоидентификации детей из одной семьи. Рассматривается воздействие гендерного фактора на определение этнической принадлежности: в большей степени респонденты считают значимым этническую принадлежность отца, по ней идентифицируя собственную этническую принадлежность.

В целом, рассмотрение результатов конкретных социологических исследований подтверждает, что определение этнической идентичности людьми смешанного происхождения процесс неоднозначный. Мнения респондентов варьируются от точного определения по отцу, что «должно быть на уровне автоматизма», до определений: «метис», «казахстанец». Изучение этнической идентичности людей смешанного происхождения показывает необходимость аккуратного и корректного обращения с данным вопросом.

Ключевые слова: этническая идентичность, межэтническая семья, моноэтническая идентичность, Казахстан, межэтнические браки, интернациональная семья, этническая принадлежность, самоидентификация.

Түйіндеме

Уалиева С.К.¹

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Д. Серікбаев атындағы ШҚМТУ, Өскемен, Қазақстан ualli@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ АДАМДАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ

Мақалада этникалық бірегейліктің түсінігі мен түрлері қаралады: моноэтникалық және маргиналдық. Әлеуметтік зерттеулердің мәліметтері бойынша Қазақстандағы этносаралық адамдардың этникалық ерекшеліктері, этникалық бірегейліктің ересектер мен жас ұрпақтың арасындағы айырмашылығы анықталды. Алынған сұхбат бойынша этникалық бірегейліктің ерекшеліктері мен таңдау күрделілігі, адамдарға өз ерекшеліктерін ұғыну үшін таңдаудың өзі қаншалықты қиын екендігі байқалады. Анықталған айырым бір отбасы балаларының этникалық бірегейлігін көрсетеді. Баланың қай ұлтқа жататындығына гендерлік фактордың әсері қарастырылады. Респонденттердің көбі әкесінің этникалық тиесілілігін маңызды деп санайды және сол бойынша өзінің этникалық тиістілігін таңдайды.

Жалпы айтқанда, әлеуметтік зерттеулердің нәтижелері бойынша, аралас текті адамдардың этникалық бірегейлік процессінің анықталуы әрқелкі болып келеді. Респонденттердің пікірлері әкесінің шыққан ұлтынан «барі автоматизм деңгейінде болу керек» дегеннен, «метис», «қазақстандық» деген ұғымдарға дейін өзгеріп отырады. Этносаралас адамдардың этникалық бірегейлігі мәселесін зерттеу ұқыпты және дәлдікті талап ететін сурақ.

Түйін сөздер: этникалық бірегейлік, ұлтаралық отбасы, моноэтникалық бірегейлік, Қазақстан, ұлтаралық некелер, интернационалдық отбасы, этникалық тиістілігі, өзін тану.

Summary

Ualiyeva S. K.¹

candidate of historical sciences, senior lecturer of

¹D. Serikbaev EKSTU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, ualli@mail.ru

Ethnic identity of people of interethnic origin in Kazakhstan

The article concerns the concept and types of ethnic identity: mono-ethnic and marginalized. Sociological studies reveal the peculiarities of the ethnic self-identification of people of interethnic origin in Kazakhstan, the differences

in the self-identification of old and young generations. Choice peculiarities and complexities of the ethnic identity are discovered. Surveys indicate the difficulty of having a choice, their awareness of their distinguishability. Differences the ethnic children's self-identification of the same family are revealed.

The article takes into account gender factor when identifying the ethnicity: more respondents consider father's ethnicity to be important when identifying theirs.

Overall, the examination of the results of actual sociological researches confirms that the identification of ethnic identity of people of mixed origin is a very ambiguous process. The opinions of the respondents vary from a precise identification according to father's ethnicity, "that should be at the level of automaticity" to the definitions: "mixed", "Kazakhstani". The study of the ethnic identity of people of mixed origin shows the need for careful and proper treatment to the issue.

Key words: ethnic identity, ethnic family, a mono-ethnic identity, Kazakhstan, interethnic marriages, international family, ethnicity, identity.

Понятие этническая идентичность и ее становление являются актуальной темой, в особенности в смешанных семьях. Для людей, у кого родители разных этносов, остро встают вопросы определения собственной этнической идентичности. Поскольку у них по законодательству в Казахстане есть право выбора в документах этничности одного из родителей, либо оставить прочерк. Однако вопросы определения своей этнической идентичности встают перед людьми смешанного происхождения не только при получении удостоверения личности и паспорта, эти вопросы могут волновать их долгое время. Влияние имеют в первую очередь родители, затем круг общения, социальное окружение подрастающих молодых людей.

Существует ряд научных подходов к понятию этническая идентичность:

1) это осознание человеком своей принадлежности к определенной этнической общности, принятие им определенных групповых представлений, готовность к сходному образу мыслей и разделяемые этнические чувства [1].

2) это когнитивный процесс объединения субъектом себя с другими представителями одной с ним этнической группы, а также его позитивное ценностное отношение к истории, культуре, национальным традициям и обычаям своего народа, к его идеалам, чувствам и интересам, фольклору и языку, территории проживания этноса и его государственности [2].

3) В психологии этническая идентичность рассматривается как одна из черт личности, являющейся социальной по своим последствиям. Этническая идентичность – это осознание своей принадлежности к определенной этнической общности и обособления от других этносов. Этническая идентичность – это переживание своего тождества с одной этнической общностью и отделения от других. Этничность определяется по ряду объективных показателей: этнической принадлежности родителей, месту рождения, языку, культуре [3].

Наиболее отчетливо человек осознает свою этническую идентичность в процессе межнационального общения, в поликультурной среде. В особой степени данный аспект важен в межэтническом браке.

В научном мире выделяют несколько типов этнической идентичности [3]:

- Моноэтническая идентичность. Она возникает, когда в семье родители принадлежат к одной этнической группе или когда личность отождествляет себя с культурой одного из родителей (если родители разной национальности, но одной расы). У большинства людей преобладает моноэтническая идентичность.

- Моноэтническая идентичность с чужой этнической группой (измененная этническая идентичность) возможна в случаях, когда в полиэтничном обществе чужая группа расценивается как имеющая больший высокий статус, чем своя. Конечным результатом идентификации с чужой группой является полная ассимиляция.

- Биэтническая идентичность свойственна людям, осознающим свое сходство с двумя группами и обладающими компетентностью в двух культурах.

- Маргинальная идентичность проявляется у тех людей, кто балансирует между двумя культурами, не овладевая в должной мере нормами и ценностями ни одной из них.

Таким образом, отмеченные типы этнической идентичности, в различной мере влияют на поведение человека и на определение его места в социуме [4].

Возможна четко не выраженная идентичность или даже ее отсутствие в ряде случаев на осознаваемом уровне, когда человек отрицает значимость этнической принадлежности в жизни. Кроме того, для людей смешанного происхождения характерны биэтническая или маргинальная идентичность в большей степени.

Межэтническая семья является плодотворным базисом для формирования идентичности тех, про кого говорят, что они этнические маргиналы. Этнические маргиналы, то есть люди, которые не усвоили ценности ни одной из этнических групп [5].

Межэтническая семья выступает как источник социологической информации о процессе формирования этнической идентичности. Интерес представляет, каким образом в межэтнической семье формируется этническая идентичность.

Специальные социологические исследования по теме позволяют на конкретном материале рассмотреть вопросы этнической идентификации людей смешанного происхождения. В данной статье представлены исследования: материалы глубинных интервью по теме исследования: «Межэтнические браки в Казахстане» кандидата исторических наук Уалиевой С.К. [6], и исследователя Инджиголян А.А., кандидата социологических наук, доцента кафедры политологии и социологии Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова, опубликованные в журнале «Дiaspora» [7]. Следует отметить, что исследования были проведены автономно, и результаты дополняют друг друга. В обоих исследованиях были получены интервью у людей смешанного происхождения.

Поскольку межэтническая семья предполагает неодинаковую этническую принадлежность родителей, то ребенок оказывается объективно вовлечен в ситуацию межэтнического взаимодействия. Таким образом, агент первоначально объективно вовлечен в ценностно-нормативное пространство этнических групп. Его окружают культурные артефакты, которые представляют определенную ценность для той или иной этнической группы [5].

В случае если агент появляется на свет в межэтнической семье, то подобных артефактов становится бесчисленное множество, причем символическое значение определенного артефакта для этнических групп, к которым принадлежат родители, могут быть очень разными. Таким образом, этнический маргинал попадает в ситуацию свободного выбора, при котором ценность того или иного культурного артефакта для него определяется им самим [5].

Межнациональные браки как явление свидетельствуют о межэтническом взаимодействии и толерантности. Отношение в обществе к таким бракам демонстрирует наличие толерантности в целом. В таких браках происходит смешение культуры разных этносов. Межнациональные браки сами представляют собой пограничье культур, являясь сотрудничеством этносов в отдельно взятой семье. Все это может отражаться на определении собственной идентичности детей в пограничном пространстве семьи, где смешаны разные этнические культуры и религии.

Изучение воспроизводства национальной идентичности показывает актуальность вопросов толерантности в обществе для людей смешанного происхождения. В данном ключе вопросы самоидентификации людей смешанного происхождения показывают возможность свободно выбирать и осуществлять воспроизводство идентичности в определенном государстве.

Материалы наших интервью показывают, насколько разным и сложным является процесс определения собственной идентичности людьми смешанного происхождения в современном Казахстане. Особый интерес представляет мнение людей, по происхождению из смешанных браков. Дети из межнациональных браков более открыты и толерантны к восприятию различных культур. Сами себя люди смешанного происхождения из таких семей называют чаще всего метисами. Отличия во внешнем облике таких детей прослеживаются. Что отражается на самоидентификации, причем по-разному.

Интерес представляет, как определяют себя дети из межэтнических браков в Казахстане. При этнической самоидентификации детей из межэтнических браков, внешние данные не играют первоочередной роли, не имеют преобладающего значения. Имя, фамилия, отчество - также не являются определяющими для этнической принадлежности. Выбор детьми этнической идентификации из смешанных браков при получении документа удостоверения личности в Казахстане может быть: 1) по отцу, 2) по матери, или 3) отказ от заполнения этой графы (может быть просто прочерк в документе).

Исследователь Инджиголян А. по материалам проведенных интервью отмечает, что практически все респонденты не отрицали, что и в раннем детстве, и в зрелом возрасте у них возникали проблемы с определением своей этнической идентичности. Так, отвечая на вопрос: «Какая национальность указана у вас в паспорте?», все без исключения респонденты говорили, что она указана по отцу [7, стр. 102].

Материалы проведенных нами интервью так же показывают, что дети из смешанных семей выбирали этничность в большинстве по отцу. Следует отметить ряд интервью, когда респонденты не

испытывали сомнений в определении этнической принадлежности. В данном случае, роль играет и воспитание, и окружение, повлиявшее на выбор.

Данная точка зрения выражена частью респондентов, преимущественно, представителями смешанных межэтнических браков, где один из родителей представитель титульной национальности (казахской), либо мусульманского вероисповедания. По их мнению, различий между этнической принадлежностью отца и ребёнка, даже в том случае, когда мать принадлежит иной этнической группе, быть не должно вследствие сложившихся культурных традиций восточных народов. Информант А. (ж., 41 год, казахско-русская родительская семья): «Я считаю, что по отцу должна определяться национальность человека. Это всё должно быть на уровне автоматизма» [7, стр. 103].

Из материалов нашего исследования: интервью респондента Сажида Дмитриева (девичья фамилия Валиулина), 51 год (родилась в межнациональном браке: папа – татарин, мама – русская) по поводу выбора национальности: «У нас этот вопрос как-то даже и не стоял. Мама так нас воспитывала, что главный папа, раз папа главный - значит и национальность по папе. У меня это вопрос даже как-то и не стоял, я татарка выбрала и все» [8].

Пример из интервью респондента Тимур Бейсембаев, 20 лет: «Я из интернациональной семьи, папа казах, мама русская. Бабушка (папина мама) обрадовалась, когда в документе я записался казах. В плане выбора – было просто, выбирай что хочешь. Принципиального значения не было ни со стороны мамы, ни со стороны отца. Я подумал, что со стороны отца возьму национальность. И взял со стороны отца – казах. Так свободно, даже долго не раздумывая. Мама нормально отнеслась. Теперь в семье два казаха. Я и отец» [9].

Тимур Жампеисов, 25 лет, смешанного происхождения, отец казах, мама русская, отмечает в интервью: «Вопроса с выбором национальности не возникало. Как продолжатель рода, по мужской линии выбор был предопределен, и сомнений не было. По национальной принадлежности я считаю себя казахом» [10].

Однако ответы на вопрос: «К какой национальности Вы себя сами относите? Почему?» во многих случаях не были столь однозначными. В реальности, у детей из межэтнических браков этническая самоидентификация зачастую не совпадает с тем, что записано в документах. То есть, этническая принадлежность и самоидентификация личности из межэтнического брака де-юре и де-факто не совпадают. Влияние имеют разные причины. В целом, важен процесс социализации - и отношения в семье, и круг общения, друзья, родственники, и влияние общества в целом.

Вполне реальна ситуация, когда ребенок из межэтнической семьи не может определиться со своей этнической принадлежностью и в результате выбирает себе какую-то другую этническую принадлежность, либо никакой. В этом случае представляет интерес способ взаимодействия с социальной средой. Представляет интерес, каким образом агент действует в ситуации, когда взаимодействие с другими индивидами строится на основе этнической принадлежности. Какую именно этническую принадлежность агент принимает на себя, когда это становится необходимым [5].

В одной семье — двое детей могут идентифицировать себя по-разному, один по отцу, другой по матери. Так, в межэтническом браке, у респондента псевдоним «Дарья Ким» [11], 58 лет, (украинка, муж кореец), старшая дочь в документах записалась корейкой, как и отец. А младшая дочь выбрала этническую принадлежность матери – украинка. При этом обе дочери внешне выглядят как люди смешанного происхождения.

Информант К. (ж., 25 лет, отец казах, мать русско-татарского происхождения): «Вы знаете, я как-то к определённой нации себя не отношу, я с детства привыкла, что во мне несколько кровей, метиска... метиска (улыбается)...» [7, стр. 102].

Из интервью с респондентом Анна Нугуманова, 21 год: «Я метиска. Папа казах, мама русская. В документах записана казашка. Все же я отличаюсь. Я говорю – я метиска. Мне нравится, что я метиска. Хочешь - и казашка, и хочешь – русская» [12].

Информант А. (ж., 26 лет, отец казах, мать грузинско-украинского происхождения): «Мама у меня наполовину грузинка по папе, а по бабушке она украинка. Папа – казах, чистый казах. И, соответственно, я метиска, но в удостоверении – казашка».

Материалы приведенных интервью показывают, насколько в самосознании респондентов присутствует понятие «метис». Им проще таким образом определять свою идентичность.

Информант В. (м., 47 лет, украинско-корейская родительская семья): «Вопрос философский... Я родился при Союзе, и я считаю себя гражданином СССР. Как ни смешно, но до сих пор. Для меня

нет особой разницы между гражданами бывших союзных республик. Сейчас я гражданин Казахстана. Я считаю, этого достаточно» [7, стр. 102-103].

Представляет интерес процесс идентификации детей из межэтнической семьи, процесс становления этничности. Каким образом этническая структура представляет ребенку набор базисных этнических ценностей через родителей. Каким образом ребенок их соотносит со своей ценностной структурой, и каким образом происходит процесс выбора этнической принадлежности [5].

Материалы следующих интервью показывают определенные сложности в самоощущениях, в чувствах респондентов в процессе определения этнической идентичности. Из интервью респондента псевдоним «Олжас Дубров», 19 лет, папа русский, мама казашка: «Получая документ, когда выбирал, какую национальность, у меня встал вопрос: либо обидеть маму, либо папу. И мама у меня человек понятливый. Мне там предложили вообще не писать никакой национальности. Я ответил, лучше я возьму национальность русский, как у отца. Мои затруднения при выборе увидели окружающие. До этого момента, меня мама готовила, а я относился так, легкомысленно. Да ладно, что там, выбрать и все. Когда именно на месте, когда происходит выбор – либо то, либо то. Это очень тяжело выбирать между двумя близкими национальностями. Я выбрал национальность отца – русский. Папа был очень рад, и поблагодарил маму. Они, скорее всего, решили уже между собой» [13].

По поводу этнической самоидентификации Руслан Кимасов, 19 лет, смешанного русско-казахского происхождения, записанный русским, как отец, отмечает: «Я привык не идентифицировать себя ни с русскими, ни с казахами. Мне от этого больно, что ли... Я ущемляю права мамы или папы на мою национальную принадлежность. С другой стороны, глобальных проблем не возникало, так как я думаю на русском, разговариваю на русском, но так как я живу в Казахстане и из-за моей внешности, то и к казахам у меня хорошее отношение. Я как бы на стыке двух культур» [14].

Информант В. (м., 31 год, русско-еврейская родительская семья): «Не люблю этот вопрос. Как будто на тебя хотят повесить ярлык. Никогда не отвечаю прямо про свою национальность. Я – казахстанец» [7, стр. 104]. Респондентам было предложено ответить, как должна определяться этничность человека, если родители разной национальности. Были высказаны весьма оригинальные идеи, начиная от полного отказа от этого определения (как на Западе) и до предложения создать категорию нового отдельного смешанного «этноса».

Информант Р. (м., 27 лет, казахско-русская родительская семья): «Этничность никак не определяется, потому что человек считает себя двунациональным». Информант Г. (м., 45 лет, русско-молдавская родительская семья): «Думаю, что должен быть какой-то отдельный этнос, но в общем-то затрудняюсь ответить на этот вопрос. Либо, наверное к какому этносу больше лежит душа, соответствует внешний облик человека и мировоззрение» [7, стр. 104].

Вопросы этнической идентификации у людей смешанного происхождения вызывают определенные сложности. Практически, они в большей степени, более обостренно воспринимают и чувствуют сложности в межнациональных отношениях. Они ощущают в своем менталитете общность и неразрывность составляющих двух этносов. Так, Михаил У-Кон, 19 лет, смешанного китайско-украинского происхождения, записанный в удостоверении по отцу китайцем, отмечает: «Моя идентификация такая, чтобы брать лучшие качества со всех сторон. Я не причисляю себя ни к китайцам, ни к украинцам. Это всё равно что меня пополам поделить (подчеркнуто нами). Если бы была такая национальность – казахстанец, я бы так и написал» [15]. Важно отметить, что гражданская идентичность у таких людей становится более приоритетной.

Важным моментом в вопросах самоидентификации является предпочтение гражданской идентичности, когда люди смешанного происхождения определяют себя «казахстанцами». Опыт межнациональных браков в формировании толерантности в обществе является значимым. Люди смешанного происхождения более восприимчивы к культуре и особенностям разных национальностей. Они более открыты к диалогу, именно через них формируются новые гармоничные межнациональные отношения в обществе. Воспроизводство идентичности именно таких людей свидетельствует о состоянии толерантности в государстве.

В целом, рассмотрение результатов конкретных социологических исследований подтверждает тезис о том, что определение этнической идентичности людьми смешанного происхождения процесс неоднозначный. Мнения респондентов варьируются от точного определения по отцу, что «должно быть на уровне автоматизма», до следующего понятия: «метис», «казахстанец». Изучение этнической идентичности людей смешанного происхождения показывает необходимость аккуратного и корректного обращения с данным вопросом.

Литература:

1. <http://www.edu-resource.asia/glossariy-2/>
2. *Этнопсихологический словарь*. – М.: МПСИ. В.Г. Крысько. 1999.
3. Султанбаева К.И. *Курс лекций по дисциплине этнопедагогика и этнопсихология*. – Абакан, 2010
4. Прокофьева Л.В. *Этническая идентичность, ее структура и свойства* // <http://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2012/11/15/etnicheskaya-identichnost-ee-struktura-i-svoystva>
5. Исхаков Р.Р. *Этническая идентичность в полиэтнической среде (деятельностный подход)*. / Диссертация на соискание звания магистра социологии, Институт социологии РАН, Центр социологического образования, Москва, 2000. // <http://www.iskhakov.narod.ru/diss.html>
6. Уалиева С.К. «Имена людей смешанного происхождения в Казахстане» // «Вестник КазНУ», серия историческая, Алматы, 2013, №3(70), стр. 119-125.
7. Инджиголян А. *Межэтнические браки в Казахстане (по материалам социологического исследования)* // Независимый научный журнал «Диаспоры», Тема номера «Казахстан: этничность и миграции», Москва, 2014, № 2, стр. 97-114.
8. *Интервью: Сажиды Дмитриева (девичья фамилия Валиулина), апрель 2010 г.*
9. *Интервью: Тимур Бейсембаев, август 2009.*
10. *Интервью: Тимур Жампеисов, январь 2013.*
11. *Интервью с «Дарьей Ким» (псевдоним), февраль 2008.*
12. *Интервью: Анна Нугуманова, июнь 2010 г.*
13. *Интервью с «Олжас Дубров» (псевдоним), январь 2009.*
14. *Интервью с Русланом Кимасовым, май 2011.*
15. *Интервью с Михаилом У-Кон, апрель 2011.*

УДК 323.28 (5-191.2)
МРНТИ 04.01

Тулеев М.С.¹

¹ кандидат политических наук, кафедра международных отношений
Казахского университета международных отношений и мировых языков имени
Абылай хана E-mail: muratkeru@mail.ru

РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье рассмотрены проблемные вопросы об опасности исламского фактора для государств Центральной Азии на фоне незрелости институтов гражданского общества независимых политических партий, легальной оппозиции, которые создают благоприятную почву для формирования религиозно-политических движений-оппозиционной направленности. В настоящее время в республиках центрально-азиатского региона имеет место беспрецедентный рост религиозности населения, идет усиление роли религии в жизни общества. В Центральной Азии религиозно-политический экстремизм имеет свои отличительные черты. Здесь главными доминантами являются исламские религиозно-политические организации радикального толка. Их деятельность является одной из основных серьезных угроз безопасности региона.

Ключевые слова: ислам, религиозно-политический экстремизм, Центральная Азия, терроризм, Узбекистан, ИДУ, «Аль-Каида», «Талибан», «Хизб ут-Тахрир аль Ислами».

Тулеев М.С. ¹

¹ саяси ғылымдардың кандидаты,
E-mail: muratkeru@mail.ru

Орталық Азия елдеріндегі діни- саяси ұйымдар халықаралық терроризмді тудырушы фактор ретінде

Аннотация

Мақалада азаматтық қоғам институттарының, тәуелсіз саяси партиялардың, заңды оппозицияның әлсіздігі аясында, Орталық Азия елдері үшін ислам факторынан туындайтын қауіптің проблемалық мәселелері оппозициялық бағыттағы діни-саяси қозғалыстардың түзілуіне қолайлы мүмкіндіктер туғызатындығы талқыланады. Қазіргі кезеңде орталық-азиялық аймақ елдерінде халықтың діни нанымдарға берілуі шектен тыс артқандығы орын алып, қоғам өмірінде діннің ролі өсіп отырғандығы туралы айтылады. Орталық Азияда діни-саяси экстремизм өзіне ғана тән ерекше сипатқа ие болғандығына тоқталады. Мұнда оның басты до-

минанттары радикалдық бағыттағы исламдық діни-саяси ұйымдар болып отыр. Олардың қызметі аймақтың қауіпсіздігіне төнетін басты қауіп-қатердің бірі болып отырғандығына назар аударады.

Тірек сөздер: ислам, діни-саяси, экстремизм, Орталық Азия, терроризм, Өзбекістан, ИДУ, «Аль-Каида», «Талибан», «Хизб ут-Тахрир аль Ислами».

Summary

Tuleyev M.S.¹

¹ candidate of political sciences, department of international relations of the Kazakh university of international relations and world languages of the name Abylai khan, Republic of Kazakhstan, E-mail: muratkeru@mail.ru.

RELIGIOUSLY-POLITICAL ORGANIZATIONS AS FACTOR OF RECOMING OF INTERNATIONAL TERRORISM IN COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

The article deals with the problematic issues of the danger of Islamic factor for the Central Asian states on the background of the immaturity of civil society independent of political parties, the legal opposition, which create a fertile ground for the formation of religious and political movements of the opposition direction. Currently, in the republics of Central Asia have the unprecedented growth of religiosity, is to strengthen the role of religion in society. In Central Asia, religious and political extremism has its own distinctive features. Here are the main dominant Islamic religious-political organizations of the radical wing. Their work is a major serious threats to security in the region.

Key words: Islam, religious and political extremism, Central Asia, terrorism, Uzbekistan, IMU, “Al-Qaeda”, “Taliban”, “Hizb ut-Tahrir al-Islami.”

В результате проводившейся в СССР государственной атеистической политики в ряде центрально-азиатских стран (бывших союзных республик) сложились благоприятные условия для деятельности сторонников так называемого радикального ислама, а также появления различных сект и религиозных течений крайнего толка. Принятые в начале 1990-х гг. в новых независимых государствах законы о свободе вероисповедания существенно расширили и свободу действий религиозным организациям.

Распространение ислама на постсоветском пространстве характеризуется довольно быстрым ростом числа мечетей и медресе, значительным увеличением количества паломников, совершивших хадж в Мекку и Медину, широким распространением исламской литературы, а также возросшим влиянием зарубежных миссионеров на мусульманскую умму [1].

Немаловажная роль в радикализации ислама, считает Г.К. Искакова, принадлежит представителям ряда арабских стран, жертвования которых на строительство мечетей, религиозных учебных заведений, выпуск религиозной литературы привели к зависимости как местного духовенства от зарубежных «инвесторов», так и верующих. Так, в Узбекистане создание благоприятных условий для пропаганды ислама привело к проникновению в республику таких религиозно-политических группировок, как «Акримйлар», ваххабиты, «Ислом лашкарлари» («Воины ислама»), «Адолат уюшмаси» («Общество справедливости») и наиболее влиятельная среди религиозной общественности партия «Хизб ут-Тахрир аль-Ислами» (Партия исламского освобождения) [2].

Вместе с тем, в Таджикистане выход исламизма на политическую арену не получил ведущей роли в масштабе региона. Население Ферганской долины, территория которой разделена между Таджикистаном, Кыргызстаном и Узбекистаном, всегда отличалось относительно высокой религиозностью. Еще в советский период там функционировали нелегальные учебные центры, где часть лидеров Партии исламского возрождения Таджикистана получила теологическое образование.

Таким образом, религиозно-политический экстремизм в таком его крайнем проявлении, как терроризм, со всеми негативными последствиями становится в настоящее время одной из составляющих общественно-политической жизни ряда государств Центральной Азии.

Рассматривая общие базисные причины возникновения и развития религиозно-политического экстремизма, считаем необходимым выделить процесс модернизации традиционного исламского общества, геополитические изменения, идеологические факторы, а также процессы глобализации. Отличительной чертой религиозной идеологии является внедрение идеи превосходства собственного мировоззрения над другими учениями, а также противопоставление друг другу религиозного и светского образа жизни.

В исторической науке, социологии и политологии еще не существует однозначного понимания религиозного экстремизма как социального явления. Однако, по нашему мнению, ясно, что в основе появления этого феномена лежит естественное столкновение интересов и противоречий политического, экономического, социального, этнического, конфессионального характера различного масштаба.

Кроме содержания и масштабов различными могут быть и причины возникновения экстремизма для каждого отдельного общества и государства. Экстремизм как средство решения противоречий может возникнуть в любом государстве, независимо от уровня развития, однако степень подверженности экстремизму наиболее высока в так называемых «странах переходного периода». В исследованиях современных авторов достаточно глубоко проанализированы факторы, способствующие возникновению и распространению экстремизма.

В Центральной Азии экстремизм имеет свои отличительные черты. Здесь главными доминантами являются исламские религиозно-политические организации радикального толка. Их деятельность является одной из самых серьезных угроз безопасности региона.

По нашему мнению, отличительные особенности центрально-азиатского экстремизма обусловлены рядом факторов. В частности, в 20-90-х гг. XX в. в странах Центральной Азии произошло относительное ослабление роли традиционного ислама, дефицит квалифицированных кадров духовенства, проповедовавших традиционные формы ислама. Как следствие, в начале 90-х гг. в регионе возросло количество нетрадиционных исламских течений, в том числе радикального толка. В это же время мусульманская молодежь из постсоветских стран стала выезжать для получения религиозного образования за рубеж. Большое количество студентов попало в сомнительные учебные заведения в Пакистане, Саудовской Аравии и др. Оказалось, что многие обучались по радикальным направлениям ислама, в том числе так называемой идеологии «чистого ислама».

В условиях ухудшения социально-экономического положения государств Центральной Азии появилась необходимая почва для распространения религиозного экстремизма. Опыт мусульманских стран арабского Востока показывает, что исламские движения являются протестными движениями. Их ряды постоянно пополняются социально ущемленными гражданами, которые считают, что государство, основанное на принципах исламской справедливости «халифат», может оказаться экономически стабильным и справедливым.

В середине 90-х гг. XX столетия в центрально-азиатском регионе начали формироваться религиозно-политические организации фундаменталистского толка, практически не подконтрольные органам власти. Главной их целью изначально было создание на территории ряда центрально-азиатских стран, объединенных религиозной и политической общностью, единого исламского государства (халифата) со своей идеологией, основанной на законах шариата, соответствующими структурами управления, бюджетом.

Например, Исламское движение Узбекистана было основано в 1996 г. с целью создания исламского государства на территории Центральной Азии. Руководство ИДУ тесно сотрудничает с рядом международных и региональных исламистских организаций и движений, с такими как «Аль-Каида», «Талибан», «Хизб ут-Тахрир», «Братья-мусульмане» и др. За боевиками движения числятся теракты, в том числе с массовыми человеческими жертвами [3].

Таким образом, формирование в ряде государств Центральной Азии исламистских политических групп, выступающих за изменение существующего конституционного строя, стало основой возникновения международного терроризма в регионе. Для достижения своих целей партии, организации и движения, так называемого радикального ислама, нередко практикуют использование незаконных методов деятельности.

Следует также заметить, что в распространении радикальных идей в центрально-азиатских государствах провоцирующую роль сыграл определенный непрофессионализм органов власти молодых суверенных государств, их неспособность решительно, но в то же время корректно и на правовой основе решать проблемы, связанные с обеспечением конституционных норм о свободе вероисповедания и национальной безопасности. К примеру, в Узбекистане власть прибегала к необоснованным репрессиям в отношении мирных и законопослушных мусульман.

В Узбекистане развитию исламистских радикальных направлений в постсоветский период в большой степени способствовали преследования, судебные процессы и длительные сроки заключения участников исламских групп, что привело к тому, что значительная часть активистов бежала в соседние государства – Кыргызстан, Таджикистан, Афганистан.

Наряду с этим религиозный фактор, то есть принадлежность сторон к различным конфессиональным культурам, является причиной этнического противостояния в странах региона и создает реальные предпосылки для возникновения и развития достаточно масштабных и затяжных конфликтов. Так, наблюдались попытки использования идей религиозного фундаментализма сторонниками этнократически настроенных и экстремистских группировок в Центральной Азии.

Казахстанский исследователь Н.М. Садыков отмечает, что на фоне роста числа мусульманских религиозных объединений и мечетей в Казахстане «слабое знание населением основ ислама в то время, когда в нем существует масса направлений и течений, в том числе фундаменталистского толка, которые ограничивают свободу мнений и отличаются фанатической строгостью в соблюдении обрядовых и правовых норм шариата, чревато обострением внутриэтнической ситуации между сторонниками тех или иных направлений в исламе» [4].

Помимо этого, опасность исламского фактора для государств Центральной Азии на фоне незрелости институтов гражданского общества (независимых политических партий, легальной оппозиции и т. д.) создают благоприятную почву для формирования религиозных оппозиционных движений. К примеру, как отмечают отдельные эксперты, в республиках центрально-азиатского региона имеет место беспрецедентный рост религиозности населения, идет усиление роли религии в жизни общества» [5].

На фоне этого экстремисты, обращаясь к религиозным чувствам населения, используя свободу вероисповедания, неспособность многих государственных институтов эффективно взаимодействовать с религиозными организациями, стремятся изменить существующий конституционный строй любыми методами, в том числе и силовыми. В качестве примера можно привести Узбекистан и Кыргызстан, где в последние годы наблюдался заметный рост конфликтного потенциала.

Несмотря на то, что государства Центральной Азии предпринимают определенные меры по противостоянию религиозному экстремизму, он продолжает активно развиваться. При этом историческая ретроспектива свидетельствует о том, что любая мировая религия может стать и нередко становится идеологической оболочкой национально-политических движений, а также проявлений терроризма и экстремизма.

Объективными факторами распространения терроризма и экстремизма в Центральной Азии казахстанский политолог Д. Сатпаев видит в таких явлениях, как бедность подавляющей части населения, духовный и идеологический кризис, концентрация политической власти в одних руках и репрессии по отношению к оппозиции, потеря контроля над всей территорией и региональный сепаратизм в некоторых странах региона, соседство государств Центральной Азии с «горячими точками» (Афганистан, Синьцзян-Уйгурский автономный округ и др.), а также межгосударственные противоречия внутри региона, заинтересованность отдельных государств в дестабилизации внутриполитической ситуации в регионе для ослабления местных органов власти и установления своего идеологического влияния [6].

В Таджикистане политический терроризм большие масштабы впервые приобрел как результат межклановой борьбы местных элит. При этом первоначально гражданская война имела религиозную окраску, а затем после перемирия между оппозицией и правительством сохранившиеся в стране радикальные группировки при поддержке движения «Талибан» продолжали вести активную террористическую деятельность.

В настоящее время многие страны мира, население которых в большинстве своем исповедует ислам, оказались в довольно сложной, если не сказать критической ситуации. Ее содержание, отмечает Н. М. Омаров, определяется необходимостью гармоничного взаимодействия (как минимум, взаимной бесконфликтной реакции друг на друга) традиционного мирознания мусульманской общины и глобализирующегося общества с его во многом антитрадиционалистскими установками [7].

Постсоветские центрально-азиатские государства сегодня представляют собой арену столкновения разнонаправленных идей. В значительной степени ситуация осложняется незавершенностью процесса государственного переустройства. Становление новых независимых государств проходит в острой конкурентной политической борьбе, построение демократических институтов в сочетании с сохраняющим свою силу и значимость фактором традиционного общества выступает в качестве одного из основных источников угроз светскому гражданскому обществу, создаваемому в Центральной Азии на протяжении последних лет.

Соответственно, непрекращающийся конфликт интересов сторон, преследующих различные, порой прямо противоположные цели, только способствует дальнейшему укреплению позиций международного терроризма в центрально-азиатском регионе.

Прямые вторжения в 1999-2000 гг. радикальных исламистских группировок в пограничные области Кыргызстана и Узбекистана показали, что в качестве основного средства для достижения своих политических целей они избрали террор. В аналогичном развитии событий на Северном Кавказе на-

глядно проявляется единый сценарий, по которому действуют международные террористы: засылка эмиссаров, пропаганда и насаждение радикальных идей среди населения, затем включение механизма террора и запугивания через действия специально подготовленных оперативных групп боевиков, задачей которых является демонстрация мощи правящим светским режимам. В Ферганской долине конечной целью исламских фундаменталистов, прежде всего Исламского движения Узбекистана, обозначено создание исламского государства ФАНО (по названию городов: Фергана, Андижан, Наманган, Ош) как части всемирного исламского халифата [8].

Показательно при этом, отмечает Н.М. Омаров, что исламский фундаментализм за последние тридцать лет подтвердил свою способность активно бороться с государственными режимами, порой даже уничтожая их, в то же время он ярко продемонстрировал свое бессилие в решении социально-экономических проблем, обеспечении демократических свобод, преодолении разрыва с «лидерами» мирового развития.

Наглядным примером этого стал Афганистан, который в годы правления движения «Талибан» превратился в огромную зону разрухи и нестабильности. Поэтому наверняка можно предположить, что если в Центральной Азии исламисты достигнут своей цели, ситуация в общем будет разворачиваться аналогично афганской.

Действия радикальных исламистов в Ферганской долине существенно дестабилизируют обстановку в регионе, сокращая, тем самым, возможности модернизации и получения центрально-азиатскими странами финансовой, технической, интеллектуальной помощи извне, значительно снижая приток в них иностранных инвестиций. Это, в свою очередь, негативно отражается на состоянии экономики, уровне жизни населения и может привести к падению доверия народа к государству как основному гаранту благосостояния и безопасности страны.

Как отмечают эксперты, баткенские события показали, что основная масса населения Ферганской долины не поддерживает идей радикального переустройства существующих институтов власти. В то же время сохраняющиеся социально-экономические трудности, растущая безработица среди молодежи, нехватка ресурсов воспроизводства неминуемо ведут к росту недовольства протекающей здесь модернизацией складывавшегося веками традиционного общества. В значительной степени этому способствует идеологический вакуум, порождаемый несоответствием декларируемых целей переустройства общества текущим результатам. Вследствие этого действия сторонников исламских радикальных групп во многом приобретают форму ответа на современные вызовы, ежедневно предъявляемые им глобальным развитием, в частности, проявляющиеся в последовательном сокращении «поля безопасности».

Распространению международного терроризма и религиозного экстремизма в центрально-азиатском регионе в значительной степени способствует отсутствие здесь полноценных демократических институтов. Место светской демократической оппозиции всё более прочно занимают подпольные исламские радикальные движения, использующие в своем политическом лексиконе привлекательные для большинства населения понятия равенства и социальной справедливости.

Наряду с этим к увеличению числа сторонников исламистских организаций ведет преимущественный акцент на меры репрессивного характера со стороны светских режимов некоторых стран центрально-азиатского региона. Так, мартовские события 2004 г. в Узбекистане продемонстрировали в крайней форме неприятие частью граждан республики жесткой внутренней государственной политики, проведение которой, по существу, закрывает населению страны доступ к реализации элементарных демократических прав и свобод. Кстати, выгодной альтернативой этому является стремление кыргызстанских властей путем публичного диалога значительно сократить массовую аудиторию радикальных исламистов.

Практикуемые боевиками радикальных исламистских движений средства: провокации на межэтнической и межконфессиональной почве, вооруженные террористические акты, использование «внешних сил влияния» из развитых исламских стран – наносят существенный урон безопасности стран региона.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1. Сухов А.В. Кыргызстан: Роль «Хизб ут-Тахрир» в радикализации ислама // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – №6 (48).*
- 2. Исакова Г.К. Центрально-азиатский регион в стратегии России, США и Китая // Politbook – 2012. – Вып. 3. – С. 148.*

3. Убитому лидеру узбекских исламистов нашли замену (17 августа 2010) // URL: <http://meta.kz/184181-ubitomu-lideru-uzbekskikh-islamistov-nashli-zamenu.html>
4. Садыков Н.М. Этнос и религия как идентификационные факторы // Саясат. – 1998. – № 5.
5. Маликов К. Ислам и демократия: поиск объединяющих факторов (18.04.2011) // URL: <http://www.analitika.org/Kyrgyzstan/kg-islhttp://wam/16-20110418034924781.html>
6. Сампаев Д. Терроризм в Центральной Азии: реальность и перспективы // Саясат. – 2008. – №12
7. Омаров Н.М. Исламский радикализм как глобальный вызов безопасности современной Центральной Азии // URL: afghanistan.ru/dos/4932.html
8. Құлбараров Р. Д. Проблемы терроризма в Центральной Азии // Терроризм: проблемы противодействия: Мат-лы Междунар. практ. конф. 22–23 июля 2011 г. // URL: <http://conference.antiterror.rsb.kz/index.php/doklads/36-kylbarakov>

UDK 11.25.91
МРНТИ 04.01.39

Aidarbek Amirbek¹

¹PhD, Deputy Director of Eurasian Research Institute,
Almaty, Kazakhstan, a.amirbek80@gmail.com

Zhengizkhan Zhanaltay²

² Research Fellow at Eurasian Research Institute
Almaty, Kazakhstan, ccanaltay@hotmail.com

EVALUATION OF THE RESETTLEMENT PROCESS: TURKEY-EU AGREEMENT AND 20 JULY 2015 SCHEME

Abstract

With the continuation of the civil war in Syria since 2011 more than 12 million people has been forced to leave their home. Among them, 6.6 million of them has relocated to safer regions in the country while almost 5 million of them seek refuge mostly in neighboring countries. Currently, Turkey hosts more than half of the refugees while a large part of them reside in countries like Lebanon, Jordan, Egypt, and Iraq. Moreover, around 1 million of them has tried to reach the Europe through legal or illegal ways. In order to regulate the irregular migration flow, Turkey and EU have agreed to work together to provide a safe and legal passage for refugees and reduce the migration flow through Turkey-Greece route. This research evaluates the Turkey-EU agreement and 20 July 2015 Scheme achievements and short fallings since their initiation.

Keywords: Turkey-EU Agreement, Migration influx, Resettlement, Refugees.

Резюме

Амирбек А. ¹

¹Доктор PhD, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу
институтының директорын басары, a.amirbek80@gmail.com

Жаналтай Ж. ²

²Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу
институтының ғылыми қызметкері, ccanaltay@hotmail.com

Қоныс аудару үдерісін бағалау: 2015 жылғы 20 шілдедегі қоныс аудару жоспары мен Түркия-Еуропалық Одақ арасындағы келісім-шарт

2011 жылдан бері Сириядағы азаматтық соғыс салдарынан 12 миллионнан астам сириялық отанын тастап, бас сауғалап кетуге мәжбүр болды. Бұлардың 6,6 миллионы ел ішіндегі қауіпсіз аймақтарға қоныс аударған болса, 5 миллионы көрші елдерден пана іздеуде. Қазіргі таңда босқындардың жартысынан көбі Түркияда тұрып жатыр, ал олардың айтарлықтай бөлігі Ливан, Иордания, Мысыр және Ирак сияқты елдерде өмір сүруде. Бұған қоса, шамамен 1 миллион сириялық заңды немесе заңсыз жолмен Батыс Еуропа елдеріне өтуге тырысты. Заңсыз көші-қон ағынын реттеу мақсатында Түркия және ЕО босқындар үшін қауіпсіз және заңды дәлізді қамтамасыз ету және Түркия-Грекия бағыты арқылы көші-қон ағынын азайту үшін бірге жұмыс істеуге келісті. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысы Түркия мен ЕО арасындағы келісімді, 2015 жылғы 20 шілдедегі қоныс аудару жоспарының жетістіктері мен кемшін тұстарын бағалайды.

Кілт сөздер: Түркия-ЕО келісім-шарты, көші-қон ағыны, қоныс аудару, босқындар.

Амирбек А.¹

¹Доктор PhD, заместитель директора Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А. Ясави, a.amirbek80@gmail.com

Жаналтай Ж.²

² научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А. Ясави, csanaltay@hotmail.com

ОЦЕНКА ПРОЦЕССА ПЕРЕСЕЛЕНИЯ: ПЛАН ОТ 20 ИЮЛЯ 2015 ГОДА И СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И ЕС

С 2011 года из-за гражданской войны в Сирии более 12 миллионов человек были вынуждены покинуть свои дома. 6,6 миллиона из них переехали в более безопасные районы страны, в то время как почти 5 миллионов из них ищут убежище в основном в соседних странах. В настоящее время в Турции проживает более половины беженцев, тогда как значительная часть из них проживает в таких странах, как Ливан, Иордания, Египет и Ирак. Более того, около 1 миллиона из них пытались добраться до Европы законными или незаконными путями. В целях регулирования незаконного миграционного потока Турция и ЕС договорились объединить силы для того, чтобы обеспечить для беженцев безопасный и законный коридор и сократить миграционный поток через маршрут Турция-Греция. Данное исследование оценивает соглашение между Турцией и ЕС, достижения Плана переселения от 20 июля 2015 года и недостатки с момента его создания.

Ключевые слова: Соглашение между Турцией и ЕС, миграционный приток, переселение, беженцы.

The civil war in Syria has created one of the largest migration influxes since WWII where 11 million Syrians left their homes in order to escape from the conflict between the regime and opposition forces. During the last six years, 6.6 million Syrians have settled in different parts of Syria, while 4.95 million have migrated to the neighboring countries, such as Turkey, Lebanon, Jordan, Egypt, and Iraq. Moreover, around 1 million Syrians tried to reach the European countries through legal or illegal ways. By accepting 2,910,281 people Turkey hosts more than half of the Syrians who seek refuge abroad while Lebanon hosts 1,011,366 people, Jordan – 656,170, Iraq – 233,224 and Egypt – 177,519 people in 2016. [1].

In order to regulate the uncontrolled migration influx to Europe, in March 2016 Turkey and the EU signed the Turkey-EU Refugee agreement aimed to create a legal mechanism for accepting the refugees who are in need of international protection and reduce the number of arrivals via the Turkey-Greece route. According to the agreement, the EU declared that they could accept up to 72,000 Syrians from Turkey in 2016. [2]. However, during 4 April 2016-27 February 2017 only 3,565 refugees have been resettled in the EU under the Turkey-EU deal. [3]. Looking at the first year performance of the resettlement process it could be said that the result is not a surprise since under the 20 July 2015 scheme the EU member states have agreed to accept 22,504 people until July 2017 but so far resettled 14,422 refugees including 3,565 people covered by the Turkey-EU agreement. [4]. In its first year under the 20 July 2015 pledges the EU has accepted 6,790 persons including 511 under the Turkey-EU agreement, therefore, expecting a number of resettled refugees close to 72,000 in one year under the Turkey-EU agreement would have been unrealistic [5].

With regard to the second aim of the agreement, Turkey has shown tremendous effort, and in its first year the Turkey-EU Refugee agreement has managed to reduce the number of daily arrivals by 98% from 1,700 people in January 2016 to 45 in January 2017 [1]. Tightened control played a major role in deterring migrants using the Eastern Mediterranean route. In 2015 856,723 people used the Eastern Mediterranean route to reach Europe whereas with the implementation of the agreement this number dropped to 21,431 people between April 2016-February 2017 meaning Turkey's efforts on tightening the controls over its shores has managed to reduce the number of arrivals by 40 times [1]. These results show that Turkey has successfully managed to curb the migration flow from Eastern Mediterranean and also contributed to lowering the death rates since the number of dead refugees or those missing in sea has decreased by 80% [1].

According to the 20 July 2015 agreement, the EU member states have pledged to resettle on a voluntary basis 22,504 people who are in need of international protection in the Middle East, the North of Africa and the Horn of Africa under both multilateral and national schemes. [3]. The EU Commission planned the scheme for 2 years, which will be over in July this year. According to the plan, every month 938 people were supposed to be resettled in one of the EU member states, however, the monthly resettlement number now stands at 721 per month falling short by 217 people. [6]. It appears that at its current rate the total resettlement number could reach 22,504 at the end of 2017 rather than in July 2017 as planned [7].

Comparing the first (July 2015-July 2016) and second-year (July 2016-February 2017) performances it could be concluded that a number of resettled people almost doubled reaching 954 people per month be-

tween July 2016-February 2017 whereas it was 523 person per month in its first year (July 2015-July 2016). In the first year, 6,790 people were resettled in the EU member states, whereas during the last eight months 7,632 persons have been resettled [4]. The resettlement number has only exceeded the required level of 938 people per month in order to achieve the goal of resettling 22,504 people by July 2017 in the scheme's second-year period. One of the major factors that has boosted the number of resettlements is the contribution of the Turkey-EU 1:1 agreement. In the last 10 months since the first arrivals on 4 April 2016, 356 refugees have been resettled among the EU member states per month meaning that the refugee exchange agreement has increased the number of accepted refugees by 37.4% per month [4].

One of the major factors that slowed down the resettlement process is the anti-migrant stance of certain EU member states in defiance of their 20 July 2015 promises. For instance, the countries such as Bulgaria, Cyprus, Greece, Croatia, Malta, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia pledged to accept a total of 1,737 refugees under the resettlement process but have not accepted any migrants to date [3]. In addition to that, there are a number of countries that are behind their schedules and have not reported their numbers for at least several months, such as the Czech Republic, Denmark and Portugal that pledged to resettle 1,412 people but have so far only accepted 545 migrants [3]. The lack of cooperation from some EU member states caused by their anti-migrant stance also negatively affects the Turkey-EU agreement.

Another factor is the varying numbers of refugees that the EU countries pledged to accept. For example, Iceland reached its pledge number in June 2016 by accepting 50 migrants, whereas Norway's fulfillment level was at 84% in February 2017 although 2,924 migrants have already resettled in the country that is 59 times higher than in Iceland. Based on its pledge number, Norway is expected to accept 576 migrants more in order to fulfill its commitment under the 20 July 2015 scheme [3].

The major disagreement on the 20 July 2015 scheme is related to the calculation index of the pledge numbers. The EU Commission created a mechanism in order to distribute refugees between the member states in accordance with the national capabilities. Therefore, different weights have been set for different conditions when identifying the pledge numbers. Within the index, the size of the population has a weight of 40%, economic growth – 40%, unemployment – 10%, and previous engagement with asylum seekers weighs 10%. Under this index, the countries with higher economic growth and larger populations are supposed to accept larger numbers of refugees [8].

In addition to disagreements, security related reasons have stalled the resettlement process of asylum seekers. Due to long bureaucratic procedures regarding the security background controls, even if the member states are willing to accept refugees, certain internal mechanisms slow down the process. Therefore, the EU Commission has advised the member states to apply security background controls if they deem necessary [9].

Based on this information, it could be concluded that the EU has faced an internal cooperation problem that slows down its operation capabilities. The Turkey-EU agreement was sought as a contribution to the 20 July 2015 agreement, and 3,565 refugees were resettled from 4 April 2016 to February 27, 2017 in 13 member states (Belgium, Germany, Estonia, France, Italy, Latvia, Lithuania, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Spain, Finland and Sweden). In return, 1,487 people were returned to Turkey, including 159 Syrians whose asylum applications had been rejected [3].

However, the agreement occasionally becomes the target of political arguments and increases the tension between Turkey and the EU, especially in the case of Schengen zone visa-free travel for Turkish citizens. According to the agreement, Turkey should be able to join the Schengen zone after completing the 72 relevant regulations. However, the Schengen process has been put on hold since June 2016 after the EU demanded a reform of Turkish anti-terror laws which was not acceptable to Turkey [10].

Moreover, incidents such as blocking the rallies in the Netherlands and other EU states and preventing Turkish Minister of Foreign Affairs Mevlut Cavusoglu from meeting with Turks living in the Netherlands have quickly escalated the tension between Turkey and the EU. On March 15, 2017, Cavusoglu stated that the agreement consisted of immigration, readmission and Schengen zone visa-free entry provisions and that Turkey complied with every provision of the agreement. At the same time, he added, the EU did not fulfill its agreement obligations and continued to stall the implementation of the visa waiver for Turkish citizens. Therefore, according to Cavusoglu, if the EU did not accept Turkey into the Schengen zone soon, Turkey could unilaterally cancel the Turkey-EU agreement [11].

In conclusion, in its first year, the Turkey-EU agreement has successfully stopped the migration flow through the Turkey route and decreased the number of deaths and missing in the sea among refugees. How-

ever, due to different factors the process of resettlement operated slowly than expected since the number of resettled people under the agreement has barely reached 5% of the limit for 2016 and 0.3% of total migrants covered by the Turkey-EU agreement. The cancellation of the only operational solution for the regulation of the uncontrolled migration flow will erase all efforts and achievements to date. As a result, the number of arrivals to Europe through Turkey will sharply increase and, consequently, the number of dead or missing refugees will rise again. Therefore, both sides of the agreement need to take into consideration potential negative consequences of canceling the agreement and try to find a way to end the current political crisis between Turkey and the EU.

Reference

1. *Syria Regional Refugee Response Inter-agency Information Sharing Portal* // <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>
2. *Turkey 'delivering on its promise' to resettle refugees* // <http://aa.com.tr/en/europe/turkey-delivering-on-its-promise-to-resettle-refugees/744398>
3. *Tenth report on relocation and resettlement* // European Commission.
4. *Annex to the tenth report on relocation and resettlement* // European Commission *Tenth report on relocation and resettlement, Annex 4.*
5. *Third report on relocation and resettlement* // European Commission.
6. *EU Migration Crisis Actions with a focus on the EU-Turkey Agreement* // http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/40925/RSCAS_MPC_2016_04.pdf?sequence=1
7. *Questions and Answers: Commission calls for renewed efforts in implementing solidarity measures under the European Agenda on Migration* // http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-17-349_en.htm
8. *Many EU countries say "no" to immigration quotas* // <http://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/many-eu-countries-say-no-to-immigration-quotas/>
9. *Eighth report on relocation and resettlement* // European Union Law and other public documents.
10. *EU min: Changing Turkey's terror laws would 'threaten' security* // <http://aa.com.tr/en/europe/eu-min-changing-turkey-s-terror-laws-would-threaten-security/720338>
11. *Turkey Threatens To Cancel Landmark Refugee Agreement With EU.* <http://www.rferl.org/a/turkey-threatens-cancel-landmark-refugee-agreement-eu-cavusoglu-visa-free-eu-membership/28372683.html>

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК94(574) 17/19:930.253
МРНТИ 03.81.37

К.С. Бижигитова¹

¹к.и.н., доцент кафедры социально-экономических наук Университета
Международного Бизнеса, Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: bks777@list.ru

ИЗМЕНЕНИЕ РОЛИ ЖЕНЩИН В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД
НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ (40-Е ГОДЫ XIX– НАЧАЛО XX ВВ.)

Аннотация

На основе анализа многочисленных архивных документов (XIX-начала XX вв.) в статье – выдвинута основная исследовательская гипотеза, согласно которой – в колониальный период традиционное кочевое казахское общество подвергается существенной трансформации. Изменения коснулись всех сфер жизни казахов, в том числе наблюдаются новые явления в социальных отношениях, когда изменяются представления о месте и роли женщин в традиционном обществе. Это приводит к росту активизации женщин, увеличению попыток защитить свои «женские» права, путем подачи прошений в русскую колониальную администрацию разного уровня.

Ключевые слова: «женский» вопрос, гендер, адат (обычное право), левират, кочевое общество.

Аңдатпа

К.С. Бижигитова¹

¹т.ғ.к., Халықаралық Бизнес Университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: bks777@list.ru

МҰРАҒАТ КӨЗДЕРІ НЕГІЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ОТАРЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ
ӘЙЕЛДЕР РӨЛІНІҢ ӨЗГЕРУІ (XIX Ғ. 40-ЖЖ. – XX Ғ. БАСЫ)

Мақалада көптеген мұрағат құжаттарды (XIX-XX ғасырдың басы) сараптамалық талдау негізінде – дәстүрлі қазақ қоғамындағы негізгі зерттемелік болжам жасалынады, оған сәйкес отарлау кезеңіндегі қазақ әйелінің мәртебесі елеулі өзгерістерге ұшырайтындығы туралы ұсынылды. Өзгерістердің болуы, оның ішінде әлеуметтік қатынастардың орны мен рөлі туралы ұсыныс әйелдер өмірінің барлық салаларына жаңа құбылыстарды таныстырылуы және қазақтардың дәстүрлі қоғамда өзгерген жағдайда байқалады. Бұл әр түрлі деңгейдегі отарлау ерекшелігінің жаңа орыс әкімшілігіне беру жолымен оларды қорғау әрекеттерінің өсуімен әйелдер өздерінің «әйелдер құқығын» жандандыру өсуіне әкеледі.

Түйін сөздер: «әйел» мәселесі, гендер, әдет, әменгерлік, көшпенді қоғам.

Abstract

Bizhigitova K.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Department of Social and Economic Sciences, University of International Business. E-mail: bks777@list.ru

THE CHANGE IN THE ROLE OF WOMEN IN THE KAZAKH STEPPE IN THE COLONIAL PERIOD
ON THE BASE OF ARCHAIVAL SOURCES (40-IES OF THE XIX-XX CENTURY)

The main research hypothesis of this article is put forward based on the analysis of numerous archive documents (XIX - beginning of the XX century). According to it, the Kazakh society underwent a significant transformation in the colonial period. Changes have affected all spheres of Kazakhs' life and include new phenomena in social relations when perceptions about the role and place of women in traditional society are changing. This leads to growth of women's role, increase of attempts to protect their 'women' rights by submitting claims to the Russian colonial administration of various levels.

Key words: 'women' issue, gender, adat (customary law), levirate, nomad society.

Гендерная история – одно из актуальных направлений современных научных исследований, как на западе, так и на территории всего постсоветского пространства.

Надо отметить, что современные авторы рассматривают весьма разнообразный спектр тем по гендерной проблеме, охватывая различные исторические эпохи, регионы. К примеру, интерес со

стороны современных российских авторов к «женскому» вопросу в кочевом и оседлом обществах на примере Туркестана и Казахской степи в колониальный период можно увидеть в ряде опубликованных статей [1]. Так, Бусина О.И. в своей статье «Брак и развод в народных судах Туркестана: взаимодействие адата и шариата при российском управлении» на основе архивных данных, рассматривая практику разбора брачных дел в народных судах на примере Туркестана во 2-ой половине XIX – начале XX вв., приходит к выводу, что под влиянием российского управления происходит определенная трансформация положений адата и шариата, хотя «прямого сближения традиционных систем судопроизводства с общероссийским законодательством на основе каких-либо заимствований из него не происходило».

Современные же исследователи из Центральной Азии, в том числе и казахстанские авторы, большей частью сосредотачивают свое внимание на анализе вопросов гендерной истории, связанных с современным периодом (начиная с 1990-х годов) [2].

Надо заметить, что вопросы семейного права казахов, в том числе формы брака, освещались отдельными авторами, начиная с 1920-х годов большей частью в контексте обобщающих этнографических трудов по результатам экспедиций в те или иные регионы Казахстана [3].

Только с 1970-х годов выходят этнографические работы, которые непосредственно рассматривают вопросы семейно-брачных отношений казахов [4].

В основу анализа данной статьи легли интересные архивные документы – многочисленные прошения женщин-казашек (XIX в.) в российскую администрацию с просьбами о разводе, о предоставлении права свободного выхода в замужество, об отказе от повторного брака (левирата). Данные архивные источники сосредоточены в фондах Центрального Государственного Архива Республики Казахстан (фонды: 374. – «Пограничное управление сибирскими киргизами», 345. – Областное управление сибирскими киргизами, 369. – Акмолинское областное правление, 744. – Акмолинский внешний окружной приказ пограничного управления сибирскими киргизами, 64. – Канцелярия Степного генерал-губернатора, 338. – Омское областное правление). Также основными материалами исследования явились исследования дореволюционных авторов, данные периодической печати и др.

В ходе написания статьи были использованы ряд методов исторического исследования: структурный метод анализа архивных источников, сравнительный метод.

Основной вопрос, который находится в центре внимания нашего исследования – это прошения женщин-казашек (в 40-е годы XIX - начало XX вв.) в русскую администрацию с просьбами о разводе, о предоставлении права свободного выхода в замужество, об отказе от повторного брака (левирата). В данной статье мы останавливаемся на анализе архивных источников, касающихся казахов Среднего жуза (современная территория центрального, северного, северо-восточного и восточного Казахстана). В колониальный период в результате проведения ряда административных территория Среднего жуза вошла в состав «Области сибирских киргизов» по «Уставу о сибирских киргизах» 1822 г., в Западно-Сибирское генерал-губернаторство – по Временному Положению от 21 октября 1868 г. «Об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях», в Степное генерал-губернаторство – по «Положению об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями» от 25 марта 1891 г. [5].

Прежде чем подробно останавливаться на анализе прошений женщин-казашек в русскую колониальную администрацию, напомним какие формы брака практиковали казахи согласно обычному праву – адат. Итак, обычное право знало следующие основные формы брака, тесно связанные друг с другом:

1. калымный брак (қалың мал);
2. безкалымный брак (бел құда);
3. колыбельный сговор (бесікқұда);
4. обменный брак (қарсықұда);
5. брак с похищением (умыкание невесты);
6. брак с отработкой;
7. левиратный брак (эменгерлік);
8. сороратный брак (балдызалу).

Среди казахов распространенной формой брака был калымный брак – женитьба путем сватовства и выкупа невесты за калым. Для нашего же исследования интерес представляет левиратный

брак, учитывая, что многие прошения женщин были связаны с отказом от такой формы брака. Так, по левиратному праву у казахов вдова после годичной поминки должна была выйти замуж за брата или другого близкого родственника покойного мужа. Вместе с ней ее дети и имущество переходили по наследству к новому мужу. Левиратное право у казахов распространялось не только на вдов, но и на засватанных невест в случае смерти жениха [6, с.578].

По мнению известного казахстанского этнографа Аргынбаева Х.А. к левиратной форме брака многие авторы относились предвзято, «...не учитывая многих существенных деталей и вариантов, а главное, рассматривая левират, как право, принадлежащее одним мужчинам. У казахов правом левирата пользовались и сами овдовевшие женщины. В одних случаях они могли проявить собственную инициативу при выходе замуж по левиратному праву, по своему желанию выбрать мужа из числа аменгеров, наконец, могли отказаться от левиратного брака или вообще от вторичного замужества и т.д.» [7, с.97].

Тем не менее были случаи, когда женщины были недовольны своим браком и обращались суд биев за справедливым решением. К сожалению, мы не располагаем архивными данными по вопросу того, как часто находили женщины в суде биев удовлетворение по брачным искам, и можем представить картину лишь по косвенным источникам, в первую очередь по материалам обычного права казахов, собранные и записанные русскими исследователями. Согласно этим материалам, женщины к кочевом обществе по нормам обычного права имели право подавать жалобы в суд биев на своих мужей и даже требовать развода с ними.

Итак, что же служило поводом для расторжения браков по адату? Брак расторгался по следующим причинам:

1. по бедности мужа, если жена жалуется, что муж не в состоянии содержать ее;
2. по физической неспособности мужа; жене предоставляется право выйти замуж за деверя или за другое лицо;
3. по несовершеннолетию супругов;
4. по жестокому обращению мужа [8].

Несмотря на то, что разводы в казахском традиционном обществе было довольно редким явлением, но они имели место и, по всей видимости, их инициаторами наряду с мужчинами выступали и женщины. При этом надо иметь в виду, что развод, как и брак, не был личным делом только супругов. В браке супруги были связаны между собой вопросами наследования и раздела имущества, прежде всего с вопросом калыма, соответственно решались на уровне двух семейно-родственных групп – семьи мужа и родственников жены. Таким образом, при решении брачных дел, как впрочем, и других, по нормам обычного права, суды биев поддерживали интересы группы, а не отдельной личности. Вероятнее всего поэтому женщины, не находя удовлетворения своих исков в системе адата, стали обращаться к русским властям, надеясь на их решение в свою пользу.

Произошли ли изменения в системе семейно-брачных отношений кочевников согласно колониальным реформам?

По «Уставу о сибирских киргизах» 1822 г., по которому впервые устанавливались правовые основы контроля колониальной администрации над территорией казахов Среднего жуза, все судебные дела кочевников подразделялись на три рода: уголовные, исковые и по жалобам на Управление. В «Уставе» нет специальных статей, касающихся семейно-брачных отношений казахов, и все эти вопросы относились к делам исковым, которые должны были разбираться судом биев в аулах и волостях. Обращает внимание содержание статьи 218, по которой кто был недоволен решением биев, «тогда с представлением ясных доказательств может возобновить дело подачею письменной просьбы областному начальству» [5, с.103].

На основании статей 162 и 163 Временного Положения 1868 г. «Об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях» брачные и семейные дела казахов, подлежали ведению суда биев, но решения последнего, по жалобам сторон, могли быть пересмотрены уездными начальниками и в некоторых случаях переданы на рассмотрение Губернатору [5, с. 333-334].

С введением Положения об управлении Туркестанского края 1886 г. и Степного Положения 1891 г. в порядок решения семейно-брачных дел кочевников были внесены изменения. Такого рода дела были выведены из ведения колониальной администрации и переданы для рассмотрения в народные суды.

Примечательно, что подобного рода изменения вызвали недовольство со стороны колониальной администрации самого высокого уровня на местах. Так, в 1893 г. военный губернатор Тургайской

области ходатайствовал перед Министром Внутренних Дел о сохранении в Степи порядка решения брачных дел среди кочевников по Положению 1868 г., когда была возможность оказывать влияние на решение суда биев. По его мнению: *«изъятие из ведения администрации брачных и семейных дел киргизов, будет несогласно с русскими интересами и будет знаменовать собою крупный шаг назад в деле упрочения русского влияния в среде киргизского магометанского населения... Едва ли, наконец, русская власть выиграет и оттого, что она в лице киргизских женщин потеряет искренних своих почитательниц»* [9, лл.4об, 5].

В том же, 1893 г. на имя Министра Внутренних Дел направлено подобное ходатайство от Степного генерал-губернатора барона фон Таубе в котором он приходит к мнению, что необходимо: *«сохранить за администрацией право влияния на решение брачных и семейных дел, согласно действующих до сего времени положений, ради ограждения женщин от действий обычного права, идущего весьма часто в полный разрез с идеями человеколюбия»* [10, лл. 6об, 7].

Преемник барона фон Таубе на посту Степного генерал-губернатора – генерал-лейтенант Сухотин в 1902 и 1906 гг. вновь обращается на имя Министра Внутренних Дел с ходатайствами *«восстановления того порядка решения брачных и семейных дел киргизов Степных областей, какой существовал в них, согласно параграфам 162-163 Временного Положения 1868 г., до введения в действие Положения 25 марта 1891 г.»*. На что последовал ответ Министерства Внутренних Дел, что *«предложения Главного Начальства края по сему предмету могут получить осуществление при общем преобразовании управления в Степных областях»*. Соответственно центральная власть не спешила активно вмешиваться в семейно-брачные дела кочевников.

Переходим к анализу прошений и ходатайств женщин-казашек в колониальную администрацию, которые и стали отправной точкой нашего исследования. Все эти прошения с точки зрения представителей колониальной власти расценивались как повышение уровня «цивилизованности» женщин непосредственно под русским влиянием. И как писал один из авторов XIX в.: *«Киргизская женщина увидела и оценила иные отношения, ознакомилась с более высокими запросами, в ней зарождается потребность к образованию, и цепи рабства, гнет насилия ей начали казаться невыносимо тяжелыми. Естественным следствием этого является то, что киргизская женщина, хотя пока робко и нечасто, стала делать попытки сбросить с себя оковы бесправия и завоевать себе хоть какую-либо свободу...»* [11, с.19-20].

Соответствовали ли эти слова действительности, что же на самом деле было на практике? Мы имеем дело с очень интересным материалом – это многочисленные прошения и ходатайства женщин-казашек на имя должностных лиц разного уровня колониальной администрации. Но при анализе этих источников нужно иметь в виду, что эти прошения писались не самими женщинами, а с их слов – переводились и записывались разного рода переводчиками и толмачами. Подобную услугу женщинам могли оказывать только мужчины и ими могли быть русские казаки, мещане и другие лица. Насколько точно эти переводчики могли на письме передать все сказанное женщинами и не исказить суть этих словесных прошений? Перед нами возникает непростая задача: попытаться услышать действительные голоса женщин-казашек в этих прошениях.

Работая с описями дел фондов Центрального Государственного архива Республики Казахстан: 374. – «Пограничное управление сибирскими киргизами»; 345. – Областное управление сибирскими киргизами; 369. – Акмолинское областное правление; 64. – Канцелярия Степного генерал-губернатора, мы разделили дела, связанные с прошениями женщин по временным рамкам: первые из них охватывают 40-50 гг. XIX в. и вторые – 80-90 гг. XIX - началом XX вв. При этом заметили, что число вторых намного превышает число первых, а также практически не встречаются дела такого рода, датируемые 60-70-ми годами XIX в. Первые прошения подавались на имя Пограничного начальника области сибирских киргизов (казахов), вторые – на имя военных губернаторов Акмолинской и Семипалатинской областей и непосредственно Степному генерал-губернатору. Риторика и характер этих прошений несколько отличаются друг от друга. К примеру, в прошениях, поданные в 40-50 гг. XIX в. женщины чаще жаловались на жестокое обращение со стороны мужей, на выдачу в замужество за несовершеннолетних. Во втором случае, к тем же жалобам женщин присоединяются их отказы от повторного левиратного брака (аменгерства) и связанные с ним имущественные вопросы (калым). Читая и анализируя прошения 80-90 гг. XIX - начала XX вв. складывается впечатление, что «голоса» женщин становятся все увереннее и настойчивее. Как было указано выше, в эти года число прошений было больше по сравнению с прошедшими годами, что наверняка заставляло составителей этих исков для большей убедительности все чаще стали прибегать к ссылкам на отдельные па-

раграфы и статьи законоположений. Так в одном из таких прошений находим следующее: «Государь Император Наш Манифестом 17 октября 1905 г. объявил свободу личности. Распространяется ли сила Его на положение киргизок?» [12, лл. 12об, 13]. Чем можно объяснить подобную «уверенность» в прошении женщин? В пореформенный период традиционное казахское общество испытало ряд серьезных социально-политических трансформаций, что в первую очередь связано с ослаблением родовых отношений, а с другой стороны – постепенным укреплением института отдельной семьи. Понятно, что для женщин – подавать иски и пытаться отстоять свои права было довольно сложным делом. Они испытывали значительные трудности: начиная с того, что сам факт подачи ходатайств в колониальную администрацию – шел в разрез с устоявшимися традициями и обычаями, помимо этого, им приходилось преодолевать длительные расстояния, чтобы добраться до Омска, найти подходящих людей, чтобы написать эти прошения и многое другое. Надо полагать, что женщины, не имеющие собственных средств, не смогли бы без материальной и моральной поддержки своих родных в лице отцов и братьев подавать такие прошения в различные инстанции колониальной администрации и рассчитывать на их удовлетворение. Доказательством этому служат некоторые из архивных дел, где прошения были поданы не самими женщинами, а от их имени выступали отцы и братья в качестве в доверенных лиц [13]. В некоторых случаях женщины с тем, чтобы решить подаваемые иски в свою пользу манипулировали угрозой принять христианскую веру, вынуждая влиятельных людей своей волости оказывать давление на мужа и его родственников признать их независимость [14, лл. 1, 1об].

По архивным делам можно проследить так называемый процесс или ход подачи этих прошений, когда женщины подавали вначале свою жалобу в суд биев (есть упоминания в этих исках), не находя удовлетворения пересылали в волостную или уездную администрацию, заканчивая высшими инстанциями на уровне губернаторов областей и Степного генерал-губернатора. Отсюда вывод, что женщины использовали все возможности для удовлетворения своих исков.

На очереди, не менее интересный вопрос: какова была реакция представителей колониальной администрации, к которым и были адресованы эти многочисленные прошения женщин? Отвечая на прошения женщин, поданные в 40-50 гг. XIX вв. Пограничное управление области сибирских киргизов – администрация, хотя и предписывала «оказать законное удовлетворение просительницам», но в конечном итоге отсылала их на рассмотрение местного духовного начальства для разбора и принятия решения по «магометанскому закону», а ходатайства 80-90 гг. XIX - начала XX вв., поданные на имя Степного генерал-губернатора – на разбор суда биев по «народным обычаям». Следовательно, российская власть, вообще говоря, не навязывала каких-либо норм, чуждых местному населению, а пыталась исходить из местных обычаев. В целом процесс подачи прошений затягивался на неопределенное время и по многим архивным источникам трудно установить, чем заканчивались эти дела.

В редких случаях, когда иски женщин не были связаны с имущественными вопросами, как-то брак с несовершеннолетним, – решались в их пользу, но зачастую остальные прошения оставались «без последствий» как писалось в постановлениях администрации. В некоторых случаях решения разных звеньев колониальной администрации по брачным вопросам казахов противоречили друг другу, к примеру, уездное начальство могло принять решение удовлетворить иск женщины, предоставив ей право свободного выхода замуж, Областное правление отменить это решение, а в свою очередь, высшая инстанция в лице Степного генерал-губернатора окончательно принимало решение своей резолюцией «Решение Областного Правления по бракоразводному делу отменить и предписать привести к исполнению решение уездного начальника. Имущественный иск о калыме передать на суд биев» [15, лл. 1-13об].

Таким образом, семейно-брачные дела кочевого населения представляли для всех звеньев колониальной администрацию «большую путаницу» (по их же собственным признаниям). Нередко постановления российских властей противоречили правовой системе кочевников, что приводило к затяжным процессам.

Из всего вышесказанного можно прийти к следующим выводам: 1) по мнению русских чиновников, казахские женщины могли взять на себя роль в качестве успешных распространителей русской культуры в традиционном кочевом обществе; 2) семейно-брачные дела казахского кочевого населения представляли для всех звеньев российской колониальной администрации «большую путаницу» (по их же собственным признаниям). Нередко постановления российских властей противоречили

правовой системе кочевников, что приводило к затяжным процессам; 3) колониальная власть, хотя и демонстрировала практическую невозможность кардинально решать вопросы семейно-брачных отношений кочевников, менять их согласно собственным правовым установкам, но, тем не менее, предпринимала попытки косвенного воздействия на решения суда биев, корректируя их в пользу женщин; 4) с другой стороны – обычное право кочевников (адат) само изменялось, приспосабливаясь новым правилам и условиям. По архивным материалам прослеживается определенное смягчение, и даже изменение некоторых правовых норм в процессе адаптации системы обычного права к требованиям российского управления. В первую очередь, это касается появившейся возможности заменять неприемлемый для женщины брачный союз материальной компенсаций, т.е. возвратом калыма.

Еще один вопрос, который заслуживает внимания и глубокого анализа в будущем: сравнение положений адата и шариата по «женскому вопросу». Несмотря на то, что в повседневной жизни женщины кочевых народов были более свободны, чем у оседлых мусульманских народов, но в юридическом отношении последние более защищены. Это выражается в том, что женщины в обществе с нормативной исламской культурой имеют право на свою личную собственность – на *махр*. Тогда как женщины в кочевых обществах практически не имеют права на имущество, даже их приданное переходит в собственность мужа, семьи или рода.

Вероятно отсюда: правовая или юридическая незащищенность кочевых женщин являлась главной причиной того, что с приходом русской власти они пытались в их лице найти определенную защиту и оспаривали свои права?

1. Брусина О.И. *Брак и развод в народных судах Туркестана: взаимодействие адата и шариата при российском управлении // Этнографическое обозрение. – 2012.-№2.- С. 151–166.; Стасевич И.В. Социальный статус казахской женщины. Традиции и современность // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. Спб., 2007.- Вып.1. - С.189-223.; Она же. Брак и семья у казахов в конце 19-начале 21 вв. // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. Спб., 2009.- Вып.2. - С.93-111.*

2. Ильева У.З. и др. *Право женщин на землю // Гендерные исследования в Казахстане. Алматы, 2005. – С.38-52.; Ускембаева М.А. Гендерное неравенство глазами субъектов системы образования Республики Казахстан // Гендерные исследования в Казахстане. Алматы, 2005. – С.114-127.; Кальши А.Б. Выбор брачного партнера у казахов и других этносов Южного Казахстана и Жетысу // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии.-2009. - №1. – С.95-103.; Она же. К вопросу национально-смешанных семьях населения г. Алматы в 1980-1990-е годы // Наука и жизнь Казахстана – 2010. - №3. –С.58-63. и др.*

3. Кальши А.Б. *Историография семьи и брака казахов (20-30-е годы XX века) // Алаш, 2005. - №1(1).-89-98.; Его же. Историография семьи и брака казахов (40-50-е годы XX века) // Алаш, 2005. - №2(2).-83-93.; Его же. Проблемы семьи и брака казахов в исследованиях ученых 60-х годов XX века // Алаш, 2005. - №3(3).-103-108.*

4. Аргынбаев Х.А. *Традиционные формы брака у казахов // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии. Нукус, 1989.- С.244-259.; Его же. О некоторых пережиточных формах брака у казахов // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. Сборник статей. – М., «Наука», 1978. – С.94-105.; Кuryлев В.П. Семейно-родственные группы у казахов конца XIX-начала XX вв. (по некоторым литературным источникам) // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. Сборник статей. – М., «Наука», 1978. –С.132-143.; Кисляков Н.А. Наследование и раздел имущества у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград, 1977.; Его же. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. –Ленинград, «Наука». – 1969. -240 с.*

5. *Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-АтаИзд-во Академии наук Казахской ССР, 1960. – Т.1. - 440 с.*

6. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) в 5-ти томах.- Том 2. - Алматы: «Атамұра»,1997.-624 с.*

7. Аргынбаев Х.А. *О некоторых пережиточных формах брака у казахов // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. Сборник статей.- М., «Наука», 1978. – С.97.*

8. Козлов И. *Обычное право киргизов // Памятная книжка Западной Сибири. Омск, 1882. – С. 339.; См. также: Малышев Н. Обычное семейное право киргизов. Ярославль, 1902.; Тронов В.О. Обычаи и обычное право киргиз // Записки РГО по отделениям этнологии. 1891. - Т.17.- вып.2. - С. 71-87. и др.*

9. ЦГА РК. Ф.64. - Опись 1. - Д.1923. - ЛЛ.4 об, 5.

10. ЦГА РК. Ф.64. - Опись 1. - Д.1923. - ЛЛ.6 об, 7.

11. Малышев Н. *Обычное семейное право киргизов. Ярославль: Типография Губернского правления, 1902.- 104 с.*

12. ЦГА РК. Ф.64.- Опись 1. - Д.1923. – ЛЛ. 12об, 13.

13. ЦГА РК. Ф.64. – Опись 1. – Д.2130.; Ф.64. – Опись 1.-2149.; Ф.374. Опись 1. Д. 1345.

14. ЦГА РК. Ф.374. – Опись 1. – Д.1748. – ЛЛ. 1., 1об.

15. ЦГА РК, Ф.64.Опись 1. Д.1675. – ЛЛ.1-13об.

УДК 930 (470+574)
МРНТИ 03.23.07

Ж.С. Мажитова¹

¹доктор истор. наук, доцент, профессор кафедры гуманитарных дисциплин
университета «Астана». e-mail: mazhitova_69@mail.ru

А.Г. Ибраева²

² доктор истор. наук, доцент, профессор кафедры истории Казахстана и
социально-гуманитарных дисциплин Северо-Казахстанского государственного
университета имени М. Козыбаева, e-mail: akmaral1971@mail.ru

СУДЫ БИЕВ И ПРАВОВОЙ ПЛЮРАЛИЗМ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЧИНОВНИКОВ ОРЕНБУРГСКОЙ ПОГРАНИЧНОЙ КОМИССИИ)

Официальная исламская религия не имела в массе казахского населения достаточно долгое время глубоких корней, поскольку кочевники верили в Небо – Тэнгри, а судебные споры разрешались судами биев с применением норм обычного права. Позднее, мероприятия имперской власти привели к тому, что на территории Казахской степи к началу XIX века возникает правовой плюрализм, включавший нормы адатного права, шариата и некоторые положения российского законодательства. Судя по материалам чиновников Оренбургской пограничной комиссии, обычное право и шариат в процессе параллельного развития смешивались, дополняли друг друга, в итоге нашли наиболее приемлемый вариант сосуществования.

Ключевые слова: шариат, адат, бии, правовой плюрализм.

ТҮЙІНДЕМЕ

Ж.С. Мажитова¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, доцент, «Астана» университеті әлеуметтік пәндер
кафедрасының профессоры

А.Г. Ибраева²

² тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА БИ СОТТАРЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ПЛЮРАЛИЗМ (ОРЫНБОР ШЕКАРА КОМИССИЯСЫ ШЕНЕУНІКТЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Ресми ислам діні ұзақ уақыт бойы қазақ халқында жеткілікті кең таралмаған, өйткені көшпенділер Аспан Тәңіріне сенген, ал сот дауларын би соттары адат нормаларын пайдаланып шешкен. Кейінірек, империя билігінің іс-шаралары Қазақ даласында XIX ғасырдың басында адат, шариат нормаларынан және бірқатар ресейлік заңнама қағидаларынан тұратын құқықтық плюрализмнің пайда болуына әкелген. Орынбор шекара комиссиясы шенеуніктерінің материалдарына қарағанда, адат пен шариат параллельді даму үрдісінде бір-бірін толықтырып араласқан, нәтижесінде қатар бірге болудың ең оңтайлы нұсқасын тапты.

Кілт сөздер: шариат, адат, би, құқықтық плюрализм.

SUMMARY

Mazhitova Zh.S.¹

¹doctor of history, associate professor, professor
of humanitarian disciplines of the «Astana» University

A. G. Ibraeva²

² doctor of history, associate professor, professor of Kazakhstan history and social and humanitarian
disciplines of the Kozybayev North Kazakhstan State University

COURT OF BIES AND LEGAL PLURALISM IN THE KAZAKH STEPPE (BASED ON THE MATERIALS OF THE ORENBURG BOUNDARY COMMISSION OFFICIALS)

The official Islamic religion was not deeply rooted in Kazakh population for a long time, because nomads had believed in the divine Sky named Tengri. While, the relations between them were governed by the customary law. Later, the actions of the imperial power led to the legal pluralism in the territory of the Kazakh steppe by the beginning of the 19th century. This pluralism includes the standards of the adat right, Sharia and some provisions of the Russian legislation. Based on the materials of the Orenburg Boundary commission officials, the customary law and Sharia mixed up during the concurrent process of development and complemented each other. As a result, they found the most acceptable coexistence option.

Keywords: sharia, adat, biys, legal pluralism.

В исторической науке есть мнение, что ислам к началу XIX века не получил широкого распространения среди казахов. Основными доводами для такого вывода ученых служили следующие факторы. Во-первых, казахи, занимаясь кочевым и полукочевым скотоводством, находились на периферии мусульманской цивилизации. Сезонный характер хозяйства приводил к невозможности изучения основных канонических норм ислама, поэтому он не нашел благоприятной почвы для своего развития. Во-вторых, нормы обычного права, бытовавшие среди местного населения, регулировали патриархально-родовые отношения, тем самым отвечали требованиям казахов и позволяли сохранять целостность кочевого коллектива. Основные нормы адатного права трактовались биями, к помощи которых казахи прибегали для разрешения возникающих конфликтов.

Приоритетную позицию адат сохранял вплоть до XVIII века. В это время вхождение казахских земель в состав Российской империи в XVIII веке актуализировало перед российским правительством задачу изучения казахского общества, в том числе тех традиционных институтов, которые играли среди кочевников определяющую роль. Имеющиеся скудные этнографические материалы не позволяли в полной мере создать объективную картину жизни новых подданных и значительно затрудняли работу по проведению в крае административно-правовых мероприятий. И даже указ Екатерины II от 30 апреля 1778 года о составлении уложения обычного права казахов не решил проблемы. Трудность задачи заключалась в отсутствии письменной кодификации норм обычного права, мешал также кочевой образ жизни казахов. Поэтому неудивительно, что даже в начале XX века, как верно заметил генерал-губернатор Степного края Н.А. Сухомлинов, право казахов «и по сей день осталось мертвою буквою! Конечно, кодификация инородческих обычаев дело не легкое, все же — 120 лет, как хотите» [7, л. 5].

Одним из шагов по включению края в орбиту российских отношений стали мероприятия по исламизации казахов, которые рассматривались правительством России как цивилизаторский фактор империи по отношению к кочевым окраинам. С этой целью территория Казахской степи стала подчиняться Духовному управлению мусульман России, который открылся в 1788 году, одной из функций которого стало распространение ислама среди казахов. К тому же строительство мечетей, появление мулл должно было по замыслу российской администрации способствовать усилению позиций ислама среди кочевников.

Насколько процесс исламизации населения был успешным можно судить на основе норм обычного права, зафиксированных в нескольких вариантах российскими исследователями в начале XIX века. Так, в записке Я.П. Гавердовского, побывавшего в западных регионах Казахской степи (1803-1804), написано, что основные догмы ислама виделись казахами в «...многоженстве, что доведено здесь... до чрезвычайности и <в том, чтобы> не питаться свиным мясом. Богомоление и омовение производятся очень изредка, иногда вместо воды обтираются пылью, песком». Все это позволило Я.П. Гавердовскому сделать вывод: «Вера магометанская не производит в них ни споров в разномыслии, ни общего энтузиазма, как в других народах, исповедующих сию веру» [2, с. 440-441]. Кроме индифферентного отношения казахов к исламу, в материалах Я.П. Гавердовского мы не находим сведений о нормах шариата. Нет их и в записи старшины жаппасовского рода К. Шукуралиева, записанные Г. Спасским и опубликованные в журнале «Сибирский вестник» в 1820 году.

Первая письменная кодификация норм шариата встречается в сборнике Сибирского комитета (1824) и в работе А.И. Левшина (1832), в которых, к примеру, указывалось применение норм мусульманского права, касающихся лишь таких преступлений как богохульство, богоотступничество, а также меры наказаний за эти преступления (закидывание камнями, лишение наследства). Так, А.И. Левшин отмечал: «Богохульника, избличенного семью свидетелями, должно убивать камнями» [3, с. 174].

Однако редкое упоминание норм шариата не говорит об отсутствии его влияния на казахское право. Известно, что в ходе освободительных выступлений казахов первой половины XIX века, такие руководители движений, как Арынгазы (1815-1821) и Кенесары Касымов (1837-1847) для укрепления ханской власти произвели своего рода «судебную революцию». Так, они значительно ограничили судебные права родовой знати – биев, а возникавшие иски передавали на рассмотрение назначаемыми ими судей – кази. Причем судебный процесс производился не по законам обычного права казахов, а по шариату [1, с. 115].

Об усилении позиций шариата говорят данные о праве казахов Младшего жуза, собранные в 1840-х годах чиновниками Оренбургской пограничной комиссии. Дело в том, что имеющиеся мате-

риалы не давали полного представления администрации края о деятельности судов биев, об обычно-правовой системе казахов. В 1820-х – 1840-х годах российская администрация провела ряд реформ («Устав о сибирских киргизах», «Устав об оренбургских киргизах», «Положение об оренбургских киргизах», «Об отдельном Управлении Сибирскими киргизами»). Целями их было: ослабление исполнительной, судебной и законодательной власти руководителей кочевых общин; создание местной управленческой администрации, пользующейся доверием у населения и претворяющей в кочевой среде решения российских властей; реформирование традиционных правовых (обычное право, суд биев и т. д.) институтов с последующей безболезненной инкорпорацией в российское законодательство и судопроизводство. Однако проведенные в эти десятилетия реформы лишь отчасти решили поставленные цели, они стали своего рода первым этапом в этом направлении.

Предстоящее реформирование казахского общества и дальнейшее включение обычного права в орбиту общероссийского законодательства вновь актуализировали задачи сбора сведений и составлении на их основе полного письменного свода адата. Поэтому в 1844 году на Оренбургскую пограничную комиссию была возложена важная миссия по собиранию материалов по адатному праву казахов. В результате этого, в конце 1845 года Оренбургская пограничная комиссия предложила своим чиновникам, находящимся на службе в Казахской степи, собрать устные сведения об обычаях народа, имеющих силу закона и представить собранный материал в Пограничную комиссию к 1 апреля 1846 года.

Поступившие рапорты от поручика Аитова, губернского секретаря Беглова, младшего толмача Лукина, попечителей Александрийского, Костырина, письмоводителей Ячменева, Сосновского, Белозерова, Половорота во многом схожи и носили характер служебных отписок. Как отмечал в своем рапорте попечитель прилинейных казахов Костырин: «Вполне понимая всю важность этого поручения, я не смею решиться, не имея особого времени вникнуть и разобрать все буквально, делать какое-либо описание потому, что... законы, обряды, процессы и обычаи перевраны, переиначены, уменьшены и увеличены, что, так как и докладываю выше, без особого времени и тщательного наблюдения, ничего общего по достижению цели, сделать не можно» [6, с. 133].

Несмотря на это, представленный материал вызывает определенный интерес. Так, в рапорте Аитова в разделе о брачных отношениях казахов, мы находим положение о том, что «бракосочетание совершается в ауле невесты по обряду Магометанскому». В порядке разбирательства дел биями использовалась присяга, как средство доказательства виновности или невиновности одной из сторон, при этом в ней принимали участие родственники «известные по лучшему поведению, и испытанные в знании правил Магометанского закона» [6, с. 103, 105]. Положения шариата, судя по рапорту поручика Аитова, применялись и при погребении умерших. Так, он писал: «Когда окончено погребение, совершаемое обыкновенно, по Магометанскому закону, родственники умершего делают подарки муллам за чтение по нем молитв» [6, с. 106]. Аналогичные сведения можно найти в рапортах других чиновников Пограничной комиссии.

Однако, как выше указывалось, сведения носили неполный и отрывочный характер, поэтому для устранения этих недостатков в 1846 году Оренбургским военным губернатором Обручевым было принято решение о командировании в казахскую степь чиновников особых поручений д'Андре и Шершеневича для завершения работы по сбору материалов. Перед поездкой в степь, чиновникам была вручена инструкция, в которой помимо важности «...правительственной цели, для которой предлагается собрать и привести в порядок обычаи киргиз (далее казахов. – Ж. М., А. И.)» [11, л. 163], в 11 пункте указывалось «бии и другие лица, которым представляется ...чинить суд или расправу – в приговорах и решениях руководствуются положениями, основанными на особом толковании обязанностей человека при шариате (подчеркнуто в документе), следовательно, на алкоране, первоначальном источнике законодателей, а также на неразрывном с ним сюжетох, или сборнике преданий об изречениях Магомета и его учеников, признаваемых у мусульман святыми. Разыскание коренных оснований киргизского народного права и по возможности определение относительно к Алкорану – было бы весьма полезно» [11, л. 166]. То есть чиновникам предлагалось не просто отделить шариат от адата (коренного основания казахского права), но в определенной степени конфронтировать их друг другу.

В фондах Пограничной комиссии отложились дела, в которых были представлены только черновики, отчеты и рапорты д'Андре. Выступив в степь 13 июля от крепости Илецкая Защита, вместе с отрядом полковника Бларамберга, д'Андре приступил к опросу биев Западной и Средней частей,

«известных в орде по своим познаниям киргизских обычаев». Буквально через несколько дней он написал рапорт в Пограничную комиссию, в котором просил передать на перевод с арабского языка применяемые кочевниками нормы казахского права, так как «...коллежский секретарь Григорьев (он участвовал в поездке в качестве переводчика. – Ж. М., А. И.) отозван в незнании вовсе арабского языка» [11, л. 47]. Пробыв два с половиной месяца в степи, опросив собранных султанами-правителями известных биев, д'Андре в сентябре того же года, подводя итог своей работы, написал в Пограничную комиссию, что «достигнул своей цели, допросив подробно обо всем, что только соответствовало программам, основанной по данной Вашим Превосходительством инструкции» [10, л. 142 об.].

Уже в ноябре 1846 года д'Андре представил собранный материал в виде свода норм обычного права. Можно себе представить насколько трудная стояла перед ним задача отделения шариата от адата, так как написанный им свод был во многих местах исчерпан ссылками на Коран. Так, например, он писал: «По маловажным делам основанием суда бия служат собственный ум и опытность. По делам более важным бий прибегает к Алкорану» [13, л. 54]. Или дела особой важности «обслуживаются уже не на одних обычаях, а на Алкоране» [13, л. 64]. В черновиках д'Андре даются примеры шариатских наказаний. К примеру, «Определение алкораном числа 100 и 80 ударов за важное и 3 удара за маловажное преступление не могут быть отменены бием» [6, с. 170]. Фиксация шариатских норм в решении конфликтных вопросов отнюдь не устраняла применение адата, который оставался в кочевой среде общеупотребительным. Вместе с тем, материалы д'Андре позволяют проследить появившуюся тенденцию к относительному слиянию правовых норм адата и шариата. Конечно, нормы разнились и в мере наказания, и в оценке тяжести того или иного деяния. Однако их взаимовлияние можно проследить на примере мер наказания. Так, «наказание за какую-бы то ни было вину (кроме преступления противу веры) — может быть заменено выкупом (тугузом). Алкоран», или «мера наказания при повторении одного и того же проступка не изменяется до 3-х раз. За совершение же того же самого поступка в 4-й раз — определена смертная казнь или уплата (выкуп)» [6, с. 170]. В этих и других случаях мы видим, что нормы адата и шариата дополняли друг друга, образуя смешанную систему права. Более того, шариат и адат нашли наиболее приемлемый вариант сосуществования. Он заключался в том, что по шариату стали решаться дела, касающиеся религии, семейных отношений, все остальные вопросы регулировались по нормам обычного права. В подтверждении сказанных слов можно привести примеры с погребальными обрядами, свадебными церемониями, которые обладали локальными патриархально-родовыми особенностями, но в то же время имели обязательную процедуру — чтение священных молитв из Корана. Произошла своего рода рецепция норм шариата в адат, переплетение правовых норм было настолько крепким и естественным, что, с одной стороны, можно говорить о начале процесса исламизации обычного права и, с другой — об отсутствии правовой дифференциации, так как бии судили дела, как по адату, так и по шариату.

В то же время считать доступным шариатский суд общей массе кочевников, на наш взгляд, будет неправильным. Тот же д'Андре, отмечая в своем рапорте от 4 ноября 1846 года наличие шариатских норм в казахском праве, писал «суд основанный на Алкоране, почти вовсе не доступен к общепринятому в Орде разбирательству, отчасти потому, что бии не в состоянии исполнять строже суры Магоммеда, а также и от того что самих киргизов нельзя назвать ревностными поклонниками своего пророка» [10, л. 156 об.]. д'Андре был убежден, что шариат рассчитан на образованные народы, знающие письменность, казахи же были «...еще так дики, понятия ...столь малоразвиты в отношении моральном» [10, л. 156 об.], что привитие норм шариата среди кочевников казалось делом неопределенного будущего: в нем были сильны позиции адата. Хотя подвижки в этом направлении в представленном им своде уже имелись.

В 1847 году Оренбургской пограничной комиссией принимается решение об отправлении д'Андре в три части Младшего жуза для дополнения и приведения в единую систему обычного права казахов [12, л. 15]. В этот раз д'Андре сразу же просит предоставить ему «нижеследующие книги: 1. Описание киргизских степей сочинения Левшина; 2. Описание Оренбургского края Эверсмана и 3. Алкоран в переводе на русский или французский языки» [12, л. 31]. Однако составленный д'Андре свод обычного права казахов был встречен с неодобрением в администрации края. Так, созданная по распоряжению господина оренбургского военного губернатора Комиссия «...нашла рапорт д'Андре неудовлетворительным, во-первых, потому что в сборнике не было правильной системы, и статьи

не связаны последовательностью, во-вторых, важные статьи пропущены и самые статьи неполные» [12, л. 69 об.]. Полагаем, что за формальными словами комиссии стоит официальное осуждение администрацией Оренбургского края работы чиновника д'Андре в связи с некоторой идеализацией им суда биев и показом благополучного сосуществования двух разных норм права: шариата и адата.

Поэтому в 1849 году эта работа поручается чиновнику Азиатского департамента министерства иностранных дел коллежскому секретарю О.Я. Осмоловскому, «...изучавшему кроме киргизского и другие восточные языки, знакомому некоторым образом с верою ислама, с историею Востока, его поверьями и преданиями, следовательно, более прочих способному исполнить это поручение» [12, л. 70 об.]. Осмоловский вместо назначенных ему для работы 3-х месяцев, провел на территории Младшего жуза гораздо больше времени. Такая задержка в сроках связана, на наш взгляд, с тем, что Осмоловский обнаружил определенную разницу в нормах права. Так, он писал: «Не удержался от сделания общего взгляда на киргизские обычаи и от определения отношения их к Алкорану и вообще шариата, иль законам мухаметанским, потому что киргизы Восточной части орды, в которой составлен мною сборник заметно отличаются от киргизов других частей, как своим образованием, так и образом жизни; кроме того, нельзя сказать чтобы на киргизов Восточной части, имеющих по своим торговым оборотам беспрестанные сношения с другими народами, как то бухарцами, хивинцами, кокандцами, и наконец русскими не действовало чуждое влияние, могущее значительно изменить самобытный характер народа, а следовательно, и его обычаи» [12, л. 111 об.]. Очевидно, влияние культуры соседей (мусульман бухарцев, хивинцев и т. д.) на казахов Младшего жуза было столь серьезным, что О.Я. Осмоловский в 1850 году вновь для перепроверки своего сборника отправился в Среднюю, Западную части и Внутреннюю Орду, с тем, чтобы найти объяснение «тем киргизским обычаям, которые могли бы показаться странными и невероятными, но на самом деле существующие, и показать отношение этих обычаев к мусульманским законам, или шариату» [12, л. 194 об.]. О сложности и мозаичности правовой ситуации в южных районах казахской степи говорит письмо от 10 апреля 1849 года генерала от инфантерии Обручева, в котором он признал необходимым для предотвращения беспорядков и злоупотреблений казахам «Раимского укрепления... всякое разбирательство оканчивать миролюбиво... в точности держась шаригата и народных обычаев» [14, л. 1].

Как писал в своих воспоминаниях в середине XIX века генерал-лейтенант А.И. Макшеев: «Осип Яковлевич Бончъ-Осмоловский принадлежал к числу самых просвещенных и симпатичных деятелей в Оренбургской киргизской степи. [Он] составил между прочим прекрасный сборник юридических обычаев киргиз, с комментариями, и представил его начальству, но этот замечательный труд остается до сих пор погребенным в архиве» [5, с. 246-247].

Действительно, ранее отмечалось, что собранные О.Я. Осмоловским материалы отсутствуют в делах Пограничной комиссии [4]. Его записка об обычно-правовой практике казахов была обнаружена нами в Российском государственном историческом архиве, сравнительный анализ которой с предыдущими записями чиновников Оренбургской пограничной комиссии, позволяет утверждать, что «обновленный» свод норм казахского права подтвердил, а где-то усилил позиции шариата в правовой практике тех казахов, которые граничили со среднеазиатскими народами, что в условиях политики инкорпорации местного права в общероссийское законодательство считалось нежелательным.

Остановимся на некоторых положениях записки Осмоловского. В первую очередь обращает на себя внимание то, что если ранее в записке д'Андре отмечалось, что «не всегда суд и расправа биев основаны на правилах, изложенных в Алкоране и на толкованиях последователями магометан. Подобные правила не во всех случаях удобоприменяемы к киргизскому народу» [6, с. 165], то позднее Осмоловский написал: «Бий в своих решениях руководствуется правилами *алкорана, шариата*, народными обычаями и, наконец, собственным своим умом» (курсив наш. – Ж.М., А.И.) [8, л. 47 об.]. И если д'Андре расставляя акценты в судебном-процессуальном вопросе, делал упор на то, что бии «при решении тяжб или споров, основываются на обычаях», то Осмоловский иначе смотрел на судебную практику биев – они в решении возникающих судебных споров применяли в первую очередь нормы шариата.

В своей записке Я. Осмоловский поместил главу «О благочинии в аулах», в которой стоит обратить внимание на раздел «О предупреждении против нарушения и неисполнения догматов, предписанных исламом». В параграфе 538 этой главы отмечалось, что «Муллы обязаны увещевать и направлять на путь истинный мусульман, уклоняющихся от обрядов, исламом предписанных; в случае

недействительности своих увещаний жаловаться судьям» [8, л. 67]. Заметим, что ранее функция по созданию благоприятного морально-психологического климата в среде рядовых кочевников принадлежала биям. Так, д'Андре отмечал, что «бий соединяет в себе права казья, Муллы и некоторым образом власть султана в том отношении, что ни рода претензии, ни важность преступления не могут препятствовать ему в своем суде. Главная обязанность его водворять и поддерживать в аулах спокойствие немедленным разбирательством жалоб и через это самое прекращать распри при самом их начале, не давая повода вражде или продолжительному спору» [6, с. 165]», или «ордынец, избличенный в каких либо богохульных изречениях против веры своей или пророков, подлежит первоначально увещанию бия» [6, с. 172-173]. Судя по этим положениям, бию в его подведомственном ауле вверены были не только духовные дела, но и вопросы обеспечения жизнедеятельности кочевой общины.

В целом в донесениях чиновников Пограничной комиссии, касающихся семейно-брачных отношений, можно проследить мысль о том, что «нет преступления (кроме преступлений противу веры), которые не могли быть выкупленными скотиной или вещами, ордынец не осуждая строго поступки, относящиеся до прелюбодеяния, готов выменять честь жен и дочерей своих на несколько голов баранов и т.п.» [6, с. 176]. Буквально через три года в записях Осмоловского мы находим иное назначение наказания за такого рода преступления: «В замечаниях же, сделанных в Средней и Западной частях Орды сказано, что если жених докажет, что кто-нибудь изнасиловал его невесту, то тогда виновного подвергают наказанию по шарияту» [8, л. 35 об.].

Еще на один момент хотелось бы обратить внимание. До записки Осмоловского, в донесениях чиновников Пограничной комиссии отмечалось, что разрешением судебных вопросов занимались бии и почетные ордынцы: «Все дела, требующие расправы в орде, производятся преимущественно биями, как главными представителями народного права» [6, с. 164]. В материалах О. Осмоловского, также относившего биев к «народным судьям. Они имеют право решать дела, сопряженные с проступками и преступлениями; от них зависит определение наказания», говорилось и о муллах, которые «по просьбе спорящих сторон, входят в разбирательство маловажных претензий киргизов» [8, л. 45]. Правда, Осмоловский в примечании отмечал, что «эти люди (муллы, аксакалы, всякие лица. – Ж.М., А.И.), входящие в разбирательство (§264, 265 и 266) не могут считаться народными судьями, они только примирители претендующих сторон» [8, л. 47]. Тем не менее, Осмоловский выделял мулл в качестве возможных примирителей спорящих споров. Скорее всего, акторы судебного процесса обращались к ним в надежде разрешить спорный вопрос по шарияту.

Записи Осмоловского позволяют сделать вывод о том, что постепенно позиции шарията в казахской судебной практике начинали занимать всё более крепкие позиции. Отметим, что, с одной стороны, произошло своего рода ограничение в деятельности института биев — часть вопросов, касающихся духовных дел, перешла в ведение мулл и кади. Произошла своего рода профессиональная специализация в судебно-процессуальной практике. С другой — в своей судебной деятельности бии использовали как нормы адата, так и шарията.

Долгое время записи Осмоловского были не доступны научной общественности, отчасти из-за того, что «публикация сборника может явиться шагом “к утверждению магометанства в степи” и препятствовать “улучшению со временем общественного и нравственного быта киргизов”». Наряду с этим «осознание к 1840-м гг. принципиального различия между адатом и шариятом (пусть и существующее главным образом лишь в теории) было использовано разными группами внутри имперской администрации и разными социальными элементами в степи в оде многочисленных конфликтов интересов. Этим конфликтам придавался вид принципиальных разногласий, и “правильность” решения вопроса о соотношении адата и шарията зачастую решалась тем, какая сторона конфликта брала вверх в аппаратной или политической интриге» [9, с. 92-93].

Таким образом, материалы чиновников Пограничной комиссии позволяют говорить об усилении позиций шарията в крае. Правовые реформы империи в первой половине XIX века (сфера приложения российских законов была весьма ограничена: измена, разбой и т. д.), шарият и собственно местный адат привели к возникновению нормативного плюрализма, как правовой системы. Каждая правовая подсистема в свою очередь в силу внутренних и внешних факторов, конечно же, влияла на соседнюю. Очевидно, процесс исламизации адатного права на рубеже XVIII-XIX веков был столь видимым, а мероприятия властей по включению казахского края в российское правовое пространство столь же неощутимы, что этот процесс вызывал обеспокоенность в имперской России.

Обычное право и шариат в процессе параллельного развития смешивались, дополняли друг друга, в итоге нашли наиболее приемлемый вариант сосуществования. Он заключался в том, что по шариату стали решаться дела, касающиеся религии, семейных отношений, все остальные вопросы регулировались по нормам обычного права.

1. Бекмаханов Е.Б. *Казахстан в 20-е – 4-е годы XIX века.* – Алматы: Казак университеті, 1992. – 400 с.
2. Гавердовский Я.П. *Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2-я) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 670 с.
3. Левшин А.И. *Описание Киргиз-казачьих или Киргиз-кайсацких орд и степей. Этнографические известия. Ч. 3.* – СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. – С. 154-186.
4. Мажитова Ж.С. *Шариат и/или адат в казахском праве (первая половина XIX в.) // Исламоведение.* – 2015. – №3. – С. 25–33.
5. Макшеев А. *Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю А. Макшеева.* — СПб.: Военная типография, 1896. – С. 246-249.
6. *Материалы по казахскому обычному праву. Сб. 1.* – Алматы: Жалын, 1998. – 464 с.
7. *Российский государственный исторический архив (далее. – РГИА).* – Ф. 427. – Оп. 1. – Д. 283.
8. РГИА. – Ф. 853. – Оп. 2. – Д. 65.
9. Сартори П., Шаблей П. *Судьба имперских кодификационных проектов: адат и шариат в Казахской степи // Ab Imperio.* – 2015. – № 2. – С. 63–105.
10. *Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее. – ЦГА РК).* – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 401.
11. ЦГА РК. – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 2380.
12. ЦГА РК. – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 2382.
13. ЦГА РК. – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 2794.
14. ЦГА РК. – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 3543.

ӘОЖ 930:94(574)
МРНТИ 03.01.07.

Құндақбаева Ж.Б.¹, Дүйсебаева А.И.²

¹т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің I курс магистранты, Алматы қ.,
Қазақстан

КЕҢЕСТІК ДӘУІРДІҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ДИСКУРС ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ БАТЫСТЫҚ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада кеңестік кезеңдегі гендерлік қатынастардың трансформациясын зерттеуде қазіргі батыс ғалымдарының қандай методологиялық тәсілдерді, тұжырымдамаларды пайдалануы мәселесі қарастырылды. Талдау жұмысын жүргізу барысында, осы мәселеге байланысты соңғы жиырма жылда жазылған батыс классиктерінің ауқымды еңбектері қолданылды. Бұл зерттеушілер өз еңбектерін жазуда, үлкен деректік қорды пайдалана отырып, жаңа зерттеу стратегияларын қолданды. Сонымен бірге авторлар негізгі тұжырымдамалар мен дискуссиялық жағдайларды да көрсетеді. Ал біз үшін, шетел тарихнамасын және де жаңа тұжырымдамалар мен стратегиялардың сонымен бірге методологиялық тәсілдерді қарастырып, игерудің маңыздылығы өте жоғары. Оның себебі әлі күнге дейін гендерлік мәселе бойынша отандық ғылымда және тарихнамада бұл мәселеге көңіл бөлініп жазылған зерттеулер мен еңбектер аз. Сондықтан да мақалада көтеріліп отырған мәселе, қазіргі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Түйін сөздер: гендерлік қатынастар, әйел эмансипациясы, трансформация, худжум, екі есе жүктеме.

Аннотация

Кундакбаева Ж.Б.¹, Дүйсебаева А.И.²

¹д.и.н., профессор, Казахского Национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

²Магистрант 1 курса, Казахского Национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

**Концепции современной западной историографии о трансформации гендерного
дискурса в ранний советский период**

В статье рассматривается проблема, какие методологические подходы, теории и концепции к исследованию трансформации гендерных отношений в ранний советский период используют западные авторы. Для анализа использованы работы, написанные за последние двадцать с лишним лет. Они стали классическими, так как написаны на основе большого круга источников, с использованием новейших исследовательских стратегий. Авторы статьи выделяют узловые концепции и дискуссионные моменты, которые нужны нашей отечественной науке при изучении гендерных отношений в советский период. Так как на сегодняшний день, очень мало работ посвящено именно этому вопросу. И поэтому, проблематика рассматриваемая в статье, является актуальной на сегодняшний день.

Ключевые слова: гендерные отношения, женская эмансипация, трансформация, худжум, двойной гнет.

Abstract

Kundakbaeva Zh.¹, Duisebayeva A.²

¹*D.Sc. , professor of the KazNU named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan*

²*1st year master of the KazNU named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan*

**Concepts of modern Western historiography on the transformation of gender discourse in
the early Soviet period**

The article deals problem of methodological approaches, theories and concepts to the study of the transformation of gender relations in the early Soviet period, using by Western authors. To analyze used the works, written in the last twenty years. They have become classics, as written on the basis of a large variety of sources, using the latest research strategies. The authors distinguish nodal concept and discussion points that need our domestic science in the study of gender relations in the Soviet period. As for today, very few studies have been devoted to this issue. And so, the problems considered in the article is relevant today.

Key words: gender relations, woman emancipation, transformation, hudjum, dual burden

Батыс зерттеушілерінің кеңестік дәуірді зерттеуде ерекше көңіл бөліп зерттеген мәселелерінің бірі – гендерлік қатынастар еді. Бұндай қызығушылық ең алдымен үкімет билігінің бүкіл одаққа жүргізген саясатына байланысты болды, себебі мемлекеттің басты объекті ол – адам деп саналды. «Жаңа әйел» мен «жаңа еркекті» сонымен бірге жаңа қатынастарды қайта құру, кеңес үкіметі орнаған алғашқы күндеріннен бастап белең алған саясаттарының бірі болды. Оны әрі қарай дамыта келіп, әйелдерді қоғамдық өндіріске, саяси өмірге тартып, жанұяны мемлекет тарапынан реттеуге, еркектік пен әйелділікті өзінше түсіндіруге және ресми түрдегі дискурсті қайта құрып, өзгертуге тырысты. Гендерлік қатынастардың трансформациясын зерттеп жүрген қазіргі ресейлік пен шетелдік зерттеушілер, әлеуметтанушылар, Кеңес үкіметі кезінде әйел тарихындағы төрт кезенді бөліп көрсетеді [1].

Батыс тарихнамасында гендерлік зерттеулер, батыстық ғылымның кеңестік мемлекеттің сипаты жөніндегі дискуссиясының бір бөлігі болып табылды. Сонымен бірге бірнеше қалыптасқан көзқарас бар - КСРО расымен де көпұлтты мемлекет пе, әлде XIX-XX ғғ. соңындағы еуропалық отарлық империя ма? Өзгелер еуропалық мемлекеттердің тәжірибелерін салыстыра отырып, КСРО саясатын пан-еуропалық бүгінгі заманға жатқызады, сонымен бірге кеңестік тәжірибелер мен өзге еуропалық мемлекеттердің жаппай мобилизациясы, этникалық классификация және халық саясаты аясындағы тәжірибелерінің айырмашылығына аса көңіл бөлді. Кеңестік империяның сипаты жөніндегі дискуссия бес жыл шамасында жүрді – Мәскеу мен орыс емес перифериялардың арасындағы қатынастарға отаршылдық теорияны қолдану кезінде, кеңестік мемлекет расында да позитивті әрекетті, халықтық және бетперде киген империя ма деген пікірлер туындады. Сонымен бірге, Кеңестік одақ пен Батыс Еуропа империялары арасындағы саяси және мәдени ұқсастықтары жөнінде де пікірталастар болды. Басқалары болса ерекшеліктерін атап өтуде, себебі Кеңестік одақ социалистік интернационализм идеологиясы негізінде барлығына теңдік беруді қалады. Үшінші топ зерттеушілерінің пікірі бойынша, Кеңестік одақта империяның да, ұлттық мемлекеттің де белгілері болды. Империялар айырмашылықтарды бекітеді, ал ұлттық мемлекеттер біркелкілік пен ынтымаққа бағытталған. Кеңестік мемлекетте империяның да, ұлттық мемлекеттің де қырлары болды.

Гендер саласының зерттеушілері де пікірталасқа қатысты. Американ ғалымы Дуглас Нортроптың айтуы бойынша, Өзбекстан саяси биліктің кең тарихының бөлігі ретінде және мәдени өзгерістерге отаршылдықтың әсерінен ұшыраған мемлекет ретінде қарастырылу қажет деген ойға келді, себебі орталық пен периферия арасындағы теңсіздік және большевистік алдын-артын орап алатын ынтасымен Орта Азиядағы артта қалғандықты жоюды қалады [2]. Ал өзге американдық зерттеуші, Марианне Камптың пікірі бойынша, Өзбекстанға қатысты кеңестік саясат империалистік болған жоқ, бірақ модернизацияланған мемлекет үшін әдеттегідей болды: «кеңестік биліктің өзбек әйелдеріне қолданған саясаты империялық болған жоқ, бірақ XX ғ. модернизацияланған мемлекеттің әдеттегідей саясаты болды» [3, 85 б.].

Кеңес тарихы мен Қазіргі Орталық Азия зерттеушісі, сонымен бірге ұлттар мен ұлтшылдықты, әйел мен гендерді де қоса зертеп жүрген американдық ғалым Адрианне Едгардың есептеуі бойынша, Орта Азия әйелдеріне қатысты кеңестік саясаты, Франция мен Англияның Таяу Шығыс немесе Солтүстік Африкадағы саясатынан айтарлықтай ерекшеленеді. Кеңестік саясат әйелдерді қоғамдық жұмыстарға тартады, олардың сауатсыздығын жоюға тырысып, жиналыстарда сөз сөйлеп және партия қатарына кіруге мәжбүр етеді. Исламдық тәжірибелерге тыйым салынды, бетпердеге қарсы кампания ұйымдастырылды. Большевиктер өздерінің білім беру және сауатсыздығын жоюда көптеген жұмыстарды атқаруымен танымал болды, әсіресе бұл үрдісті әйелдер мен қыздарға көп қолданды. Сонымен бірге мұсылмандық аудандардағы әйелдерге оқуға түсу үшін квоталар жариялап, әкелері немесе күйеулері қарсы шығатын болса жауапқа тартылатын болды. Ал британдық бақылау орнатылған Египетте Мухаммад Али кезінде басталған, кішігірім білім берудің науқанына шек қойылды. Ағылшындықтар ер адамның білім алуына да екі жақты қарсы болды, оның себебін артық білім беру олардың ұлтшылдық қасиеттерінің пайда болуына және ағылшын билігіне қарсы шығуы мүмкіндігінен қауіптенді. Ағылшындықтарды египеттік қыздарға білім беру еш қызықтырмады, және орта білімі бар әйелдерге жоғарғы оқуға түсуіне де мүмкіндік бермеді. Франция да ағылшындықтар секілді Левант аумағындағы тұрғындарына білім беруді ойластырған жоқ, кейін 1920-шы жылы мандат қабылдаған соң ғана ұлдар мектебін ашып, ұл балалардың білім алуына көңіл бөле бастады. Соның өзінде мектептер француз тілінде ашылды, ал дәстүрлі құран оқыту әдісі бойынша беретін мектептерді қысқарта бастады. Осындай қысқаша шолу арқылы, Кеңестік үкіметтің Батыс елдерге қарағанда отарлық саясаты Батыс елдерінің жасап отырған саясатына қарағанда отарлық сипаты аз болды. Батыс елдері өз отарларына қылмыстық кодекс пен сауда келісімдері үшін еуропалық құқықты енгізді, ал отбасы құқығына жергілікті құқықты қалдырды. Кеңестік үкіметтің мұсылман әйелдеріне қатысты саясаты жетекші батыс елдерінің саясатынан алыс болды, көбінесе көрші мұсылман елдерінің саясатына ұқсас болды. Олардың ішінде мұсылмандық тәуелсіз мемлекеттермен ұқсастықтары көбірек елдер Түркия мен Иран болды. Кеңестік одақта өзгерістер барлығына бірдей жасалды, периферия үшін де және одақ бойынша метрополияға да жүргізілді. Әйелдердің эмансипациясы біркелкі халықты құрудағы жобаның бір бөлігі болды, бұл жоба бойынша барлығы бірдей білім алып, бір идеологияны жұтып және әрқайсысы өзін кеңестік мемлекетпен теңестіру міндетті болды [4].

Гендерлік қатынастарды зерттеу барысында басты назар аударған мәселелерінің бірі – **әйел эмансипациясы** болды. Батыс зерттеушілері болсын, кеңестік саясаткерлер болсын барлығының да ойы бір жерден шығып отырды, яғни, олар сырлы шымылдық астына бүркеленген «шығыс» әйелін көз алдарына елестетті. Зерттеудің келелі мәселелеріне байланысты айтар болсақ, батыс авторлары ең алдымен әйел эмансипациясы саясатын іске асыру барысындағы кеңестік мемлекеттің мақсаттары мен ниеттерін анықтауға тырысады. Осылайша, бір авторлар идеологиялық себептерді бірінші орынға қояды. Олардың айтуы бойынша, жобаның негізінде революциялық идея жатты – әйелдерге ер адамдармен бірдей құқық беру [5].

Ағылшын зерттеушісі Сара Ашвиннің ерекше көңіл бөлген мәселесі, кеңестік биліктің әйел эмансипациясында шаруаларды бағындырудың жолын көруі және эмансипацияны тәртіптің жеңіс символы ретінде қолдануы болды [6]. Өзге авторлар болса, әлеуметтік факторлардың рөлін дәріптейді. Осылайша, австралиялық зерттеуші Тэй Элис Эр-Сун үшін әйел эмансипациясы әйелдердің дәстүрлі және отбасы иерархиясынан, күйеуі мен әкенің қысымынан азат болудың жолы ретінде көрінеді. Бірақ большевиктердің стратегиялық мақсаты болып, мемлекеттің функционалды бірлігі ретінде жаңа кеңестік отбасын құру [7]. Сонымен бірге Ашвин, әйелдің патриархаттық отбасы езгісінен азат болуындағы негізгі мақсаты – мемлекет пен әйел арасындағы тікелей байланысты

құрып, әйел санасын өзгерту мүмкіншілігі деп есептеді [6]. Яғни, большевиктер өздерінің билігін әйелді қоғамның әлсіз буыны ретінде пайдалана отырып нығайту үшін пайдаланды.

Зерттеушілердің өзге тобы большевиктердің отбасылық гендерлік қатынастар саласындағы модернизациясын жүргізуде, экономикалық факторлар басым рөлге ие болды деп санайды. Осындай пікір иесі, американдық зерттеуші Рошель Рутхилд, әйел эмансипациясын кеңес экономикасының модернизациясындағы еңбек нарығын толтыратын қайнар көзі ретінде көрді [8]. Ал Мэри Бакли болса, кеңестік мемлекет тәртіптің аман қалу мақсаты мен жылдамдатылған индустриаландыруды басшылыққа алып, эмансипацияны қосалқы міндет ретінде қарастырды деп санайды [9]. Сонымен бірге американдық әлеуметтанушы Максин Молинье де, кеңес мемлекетінің ең алдымен экономикалық себептерді негізге алынды, ал әлеуметтік өзгерістер тәртіп жоспарына кірмеген деп есептейді [10].

Ал үшінші топ зерттеушілері кеңестік эмансипацияның саяси мақсаттарын көрсетті. Стэнфорд Университетінде Халықаралық зерттеулер институтындағы аға ғылыми қызметкері, Кеңестік тарих бойынша жазған көптеген еңбектердің авторы, Гейл Лапидустың айтуы бойынша, кеңес басшылығы буржуазиялық демократияны бұза отырып, әйелдер толығымен өмірге ат салыса алатын саяси өмірдің демократизациясына қол жеткізе аламыз деген ойда болды [11]. Дегенмен, кеңес басшылығы, Лапидустың келтіруі бойынша, әйелдерді саясатта тым жоғарғы лауазымдарында отыруына, және олардың Әйел бөлімдерін (женотдел) басқара алатынына күдікпен қарады. Сондай-ақ, австралиялық ғалымдар Тедин мен Яптың атап өтуі бойынша, кеңес әйелдері саясатты «кір» жұмыс ретінде қабылдап, ер адамдарға сол істерді шешуге қалдырды. Сондықтан да, екі жақтың да әйелдерді саясатсыздандыруында өз себептері болды. Сонымен бірге әйелдер кеңестік қоғамда екі есе жұмыс атқаруы тиіс болды, үйде және жұмыс орнында, сол себепті де олар саясатқа қызығуға қолдары тимеді [12].

Дегенмен, кейбір авторлар кеңестік саясатты әзірлеушілер бұл барлық мақсаттар мен ойларды тәртіптің ғұмырлығы үшін жасады деген пікірді ұстанады. Бұл бір саясатты жүзеге асырып, екіншісіне негіз дайындау үшін мүмкін болды. JNA Associates- Кеңес Одағына қатысты бағалау және жобалар бойынша жұмыс істейтін ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Нэнси Любиннің пікірінше, әлеуметтік, саяси тіпті экономика саласындағы басты мақсат әйелдердің ер адамдар теңдігі болды. Кеңес жетекшілері осы мақсаттарға жету барысында, әйелдерге барша материалды және рухани қолдау көрсете отырып, өздерінің ана міндеттерін атқаруына көмек беруі тиіс еді [13]. Молинье, кеңестік тәртіптің идеологиялық мақсаттарына жету барысында әйелдерді жұмыс күшіне қосып, ер адамдармен теңдігін әлеуметтік, саяси, экономикалық және білім беру салаларында заңдастырып, сексуалды қанаушылыққа тыйым салу секілді шараларды қолданды деп көрсетеді [10, 90 б.].

Батыстық тарихнамада кеңестік саясат эмансипациясының жаңа әйел дискурсы пайда болады, ол бойынша әйелді (мысалға, өзбек әйелін) құрбан емес, керісінше барлық процестің белсенді қатысушысы, қалай болғанда да оның жағдайы мен бостандығының шегін анықтаушы құқығы бар деп көрсетеді. Белгілі американдық ғалым, М.Камп айтуы бойынша, өзбек әйелдерінде ер адамдар бақылауы мен мемлекет бақылауы арасында таңдауда, оларда бейімделуге тура келетін, өзгерістерді түсінудің өзіндік көзқарасы болды. Әйел жоғары білім алып, жұмыс істей мүмкіндігін алды, бұл оны бірте-бірте әлемге ашып қана қоймай, тойтарыс бере алатындай және балалары мен өзін асырай алатындай ресурстармен қаруландырып, оны өзгертті. Худжум және анти-худжум, Марианне Камп бойынша, мәдениеттер шиеленістерінің түрі болды, өзінше әлемдер мен өркениеттердің сан ғасырлық қарсылығы, кеңестік кезеңде большевиктік батыстандыру тарапынан қарсыласуға тап болды (немесе қазіргі өзбек тарихнамасындағы, отарға қарсы наразылық). Камп ғылыми зерттеулеріндегі негізгі зерттеу нысаны мемлекеттік саясат емес, 1920-1930-ы жж. отбасы мен кіші әлеумет (махалла) және мемлекеттегі ислам қоғамдарының кеңестік модернизациясының диірменінен екі рет өткен, өзбек әйелі. Камптың атап өтуі бойынша, әйелдерді босатудың кеңестік нұсқасы әйелдер үшін емес, саяси-экономикалық мәселелерді шешу үшін жасалды – тәртіп мақта өндіру және өзге ауыл шаруашылық жұмыстары үшін арзан еңбек күшіне зәру болды. Әйелдер экономикалық міндеттерді орындау барысында бағынышты позицияға қойылды – мақта плантацияларындағы жұмыс (іс жүзінде құлдық еңбек), және осылайша жаңа сегрегацияға ұшырады. Бірақ үкімет оларды үй шаруасынан босатпады [14].

Түркменстанда әйелдер эмансипациясының кеңестік саясаты аса сақтықпен өткізілді, себебі үкімет өзінің әлеуметтік негізі – ерлерді өзіне қарсы қойылуына жол бере алмады, және олар

үшін төңкеріс те өткізілді. Эдгардың ескертуі бойынша, Түркменстандағы 1920-1930 жж. әйел эмансипациясы саясатында өзіндік күрделі тұстары болды, бұл тек қана түркмен қоғамындағы әйел бағыныштығылығы жағдайының сыртқы таңбаларының – бетперде/хиджабтың жоқ болуы ғана емес, ең бастысы эмансипация саясатының жетекшілері болып ер адамдар болуында еді. Өзбекстандағы, Тәжікстандағы және Түркменстандағы кеңестік гендерлік саясат, батыс зерттеушілердің көзқарасы бойынша, бірнеше себептердің салдарынан сәтсіздікке ұшырады. Негізгі себеп ретінде, діни/ислам нормаларының этно-мәдени нормаларымен тығыз шиеленісі деп көрсетеді. Қоғамдағы әйелдің дәрежесі қауымның өмір сүру негіздеріне тікелей байланысты және бұл негіздердің жойылуы апатты зардаптарға алып келуі мүмкін болды. Қоғам негіздерінің қорғаушысы да, әйелдерді бақылаушы да ерлер болды. Әйелдер негізгі нысана болғанымен, кеңестік тәртіптің ақырғы мақсаты болған емес [15].

Кеңестер үкіметінің әйелдердің эмансипациясы саясатын жүзеге асыру барысында, батыстық ғалымдар - *dual burden approach* - қосарлы жүктеме тұжырымдамасын ұсынды. Жеңілдіктер саясаты, отбасылық жәрдемақы, балаларға қоғамдық білім берудің дамыған жүйесі - және екі есе жұмыс, нақтырақ айтсақ, жұмыс пен үй арасында жарылуға тиіс болған әйелдер екі жақты қысымға тап болды.

1930-шы жылдардан бастап, әйелдер еңбекақы төленетін жұмыспен және де үй шаруасымен айналысуға мәжбүр болды. Кеңес экономикасы дамуы экстенсивті факторлар есебінен жүрді, қоғамдық өндіріс үнемі жұмыс күшіне мұқтаждықта болды, еңбек ету саласына тұрақты жаңа контингенттерді, яғни зейнеткерлер мен үй шаруасындағы әйелдерді тартып отырды. Әсіресе бұл үрдіс қалалық аймақтарда көбірек орын ала бастады, олар мемлекеттік және жеке сектор үшін де үлкен жауапкершілікке ие болды. Үкімет әйелдерді жұмыс күшіне тарту, және оларды тек қана сыртқы жұмыспен ғана емес, оған қоса үй шаруасын да өз қолына алуға, сонымен бірге бала табу функциясын бірге алып жүруге міндеттеді. Бұндай ауыртпалықтың нәтижесінде «екі жақты қысым» өмірге келуіне себепкер болды [16]. Олар үйден тыс жерде жұмысына кедергі болмайтындай, үй шаруасымен де айналысуға міндетті болып саналды. Сонымен қатар олар ұзақ уақыт бойы тамақ даярлауға да арнау қажет еді. Биліктің бала туу дәрежесін ұлғайту жөніндегі саясатын қабылдауы, бұл ауыртпалықты даусыз факт ретінде анықтады [17]. Аталған тұжырымдама Лapidустың еңбектерінде өз дамуын тапты. Оның пікірінше, әйелдер Кеңестік мемлекет тарапынан аталған теңдікке жете алмады, және тіпті Батыс әйелдеріне қарағанда сорақы жағдайда болды. Олар ұзақ сағат бойы, физикалық түрде қиын мамандықтарда жұмыс жасап қана қоймай, сонымен бірге үйге келіп, үй шаруасымен айналысуға және күйеулері мен балаларына да қарау керек еді. Бұндай екі есе жүктеме әйелдер үшін қанаушылық сипатта болды, себебі олардың үй шаруасындағы тірлігі төлемақы төленетін жұмысқа қарағанда екінші орында тұрды. Сонымен бірге, бұл жүктеме әйелдерге «нағыз элемге» аяқ басуына мүмкіндік бермеді. Оның үстіне, әйелге таңылған «супер-әйел» образы да психологиялық тұрғыдан ауыр әсер етті. Кеңестік индустриалдық саясаттың әйелдердің жағдайына тигізер әсеріне байланысты, Лapidустың пікірі бойынша, кез келген революциялық мақсаттар немесе әйелдерді үй шаруашылығынан азат ету істері соғыс жағдайына және ауылдық экономиканы белгілі бір дәрежеде модернизациялау қажеттілігіне байланысты ескірді [18]. Осындай қиындықтардың кезіккенде, гендерлік теңдіктің нығаюы саясат пен инвестициялық басымдықтарды құлатты. Сонымен бірге аталып өткендей, Кеңестіктің экономикалық дамуының сипаты әйелдерге зардабын тигізді. Американдық зерттеуші Джо Пирстың айтуы бойынша, әйелдер кеңестік билік үшін тек жұмыс күші ғана емес, сонымен бірге экономика үшін де өте маңызды, бірақ бала көтерушілер есебінде, әсіресе жұмыс күшінің жеткіліксіздігі контекстінде қажет болды [19].

Үкіметтің әйелдерге қатысты стратегиясының екінші аспектісі ретінде, жұмыс істеу барысындағы әйелдердің қатыстылығын реттеу әрекеті, атап айтқанда, барлық назарды әйелді потенциалды ана ретінде және де артықшылықтары бар топ жұмыскерлері есебінде «қорғауға» алу. Әйелдердің жұмысқа араласып, жұмыс күшінің бірі болуы белгілі бір уақыттағы экономикалық қажеттіліктің барысында туындады. Бірақ әйелдердің қоғамдық өндіріске бұқаралық қатысуы олардың экономикалық және әлеуметтік тәуелсіздігін дамытқанмен, олардың басты функциясы – аналық шетте қалып қойды. Сондықтан мемлекет аналардың еңбегін біршама қысқартып, оларды біршама жеңіл жұмысқа жіберуге тырысты. Бұл әсіресе жүкті әйелдерге қатысты болды, тіпті көтерер салмағының ауырлық мөлшерін де бекітті. Сонымен бірге әйелдерге түнгі ауысымға қалуға, қосымша жұмыс атқаруға да тыйым салды. Осы кезде әйелдерді өзге жұмыс салаларына ауысу науқаны басталды. Бірақ бұл саясат көбінесе айла-шарғы сипатта жүрді, себебі жеңіл жұмыста, яғни

қызмет көрсету саласындағы жұмыс ауырлығы өндіріс саласымен тең болды. Мысалы, сатушылар жиі ауыр қораптарды, отыз киллограмдық мата рулондарын жалғыз өздері көтерді. Сонда да бұндай сипаттағы жұмыстан әйелдерді алыстату секілді ойлар енді көтерілмеді. Осыдан көрінгендей әйелдер айлаға көнетін жұмыс күші ретінде бағаланды, және мемлекет тарапынан қорғауда болды деп саналды. Ал әйелдердің өздері, орталықтың саясатына қарамастан ауыр жұмыс жасаудың шектеулерін көрмеді, себебі олардың басты мақсаты қалай болса да көбірек ақша көзін табу. Мысалы, бір шахтер әйелдің сөзі бойынша: «Егер маған одан бетер ақша төлейтін болса, мен ядролық реакторға күнде жорғалауға, тіпті жерасты жұмыстарына да баруға дайынмын», – деп келтірді. Бұндай жұмыс түрі оларға ай сайын түсетін еңбекақының өсіміне, және де болашақта он жылға ерте шығып, көбірек зейнетақы алуға да мүмкіндік берді [20]. Бұдан көретініміз, әйелдер олардың өзге салаларға ауысып, жалақыларын төмендеуіне тек қосымша жұмыс іздеуімен жауап берді. Себебі оларға төленетін ақы да салыстырмалы түрде аз болды. Ер адамдар атқарған жұмысы үшін, әйелдерге қарағанда көбірек алатын болды. Бұл жағдайды жұмыстың ауырлығына және де мамандардың біліктілігіне қатысты деп түсіндірді. Яғни, жұмыс берушілер немесе үкімет, әйелдерді бұндай жұмыстарды атқаруға біліктілігі жеткіліксіз деп санады, және жұмыс уақытының қысқаруын да сылтау қылды. Сонымен қатар еңбектің өзі механикаландырылмады, әйелдер үнемі шамадан тыс физикалық жұмыстар атқарды, дәлел ретінде үкімет билігінің, ауылдық жерлеріне өткізген жұмысқа жұмылдыру саясаты барысындағы есептердің арқасында келесі мәліметтерден көре аламыз [21].

Кесте 1. 1927 жылғы қазақ ауылындағы барлық атқарылған жұмыстардың жалпы уақыттық бюджеті.

	Жыл ішіндегі күндер саны	Істелген жұмыс сағаты		Жылына істелген сағат саны	Пайыздық қатынасы
		жылына	бір күндік орташа есебі		
Әйел	360	2698	10,1	154	62,3
Ер адам	360	2338	6,3	97	37,7
Жалпы саны				251	100

Әйелдердің шамадан тыс жұмыс жүктемесі айқын көрініп тұр, сонымен бірге ерлер жылына 33 күн үкіметтік емес мекемелерде жұмыс атқарды, жиналыстарда, базарларда; ал әйелдің ондай 1 ғана күні болды.

Екі есе жүктеме тұжырымдамасы кейінгі Эйнхорн, Лафон, Зеллер және Верткин еңбектерінде көрініс тапты. Жұмыс орнындағы еңбек бөлінісінің теңсіздігі, оған төленетін ақы мен берілетін дәреже түрлілігі, сонымен бірге жұмыс істейтін әйелдерге жеңілдік ретінде жасалынған, бала туу кезіндегі көрсетілетін қолдаудың шектеулігі, ауыртпалықты одан бетер күшейте түсті. Авторлар Кеңес Одағындағы үштік ауыртпалық жөнінде қарастырылуы тиіс деген пікір айтады. Әйелдер тек қана үй шаруасына көңіл бөліп, жұмыс күшінің бір бөлігі ғана болып қоймай, сонымен бірге кеңес идеологиясы аясында саяси белсенділік танытуға шақырылды [22]. Осылайша, тәртіптің қабылдап жатқан түрлі шараларына қарамастан, екі есе немесе үштік ауыртпалық мәселесі туындады.

Қорытындылай келе, келесі нәтижелер анықталды, бастапқыда Орталық Азия әйелдерінің жұмыс күшіне қатысу ниеті болғанымен, ақырғы нәтижесі күткендей болмады. Себебі, әйелдер ер адамдармен тепе-тең дәрежеде болу үшін, біліктілік дәрежесі төмен деп есептелді, біліктілігі төмен қол еңбегі жұмыс орындарына қайта ұсынылып, жұмыскер әйелдердің саны әлі де сол қалпында қалып отыруына түрткі болды. Әйелдерге қосарлы жүктеменің артылуы, оның дене күші және психологиялық мүмкіндіктерін есепсіз пайдалану анық көзге көрінді. Нәтижесінде жыныстар теңдігі проблемасының шешілмегендігі ашық болмаса да мойындала бастады. Және бұл батыстық тұжырымдамалардың негізінде анықталған нәтиже ретінде көрсете аламыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Здравосмылова Е. А., Темкина АА. Государственное конструирование гендера в советском обществе // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т.1. – № 3/4. – Р. 299-321.
2. Northrop Douglas. *Veiled Empire: Gender & Power in Stalinist Central Asia.* – Ithaca: Cornell University Press, 2004. – 392 p.

3. Kamp M. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity and Unveiling under Communism*. – University of Washington, 2006. – 332 p.
4. Adrienne E. *Bolshevism, Patriarchy, and the Nation: The Soviet «Emancipation» of Muslim Women in Pan-Islamic Perspective* // *Slavic review*. – 2006. – Vol. 45. – № 4. – P. 252-272.
5. Lubin N. *Women in Soviet Central Asia: Progress and Contradictions* // *Soviet Studies*. – 1981. – Vol.33. – №2. – P.182-203.
6. Ashwin S. *Introduction: Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. In S. Ashwin *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. – London: Routledge, 2000. – P. 1-29.
7. Tay A.E. *The Status of Women in the Soviet Union* // *The American Journal of Comparative Law*. – 1972. – Vol.20. – №4. – 662 p.
8. Ruthchild R. *Sisterhood and Socialism: The Soviet Feminist Movement*. // *Journal of Women Studies*. – 1983. – Vol.7. – №2. – P. 4-12.
9. Buckley M. *Women in the Soviet Union* // *Feminist Review*. – 1981. – №8. – P. 79-106.
10. Molyneux M. *The Women Question in the Age of Perestroika* // *Agenda*. –1991.–№10. – P. 89-108.
11. Lapidus, G. W. *Political Mobilization, Participation, and Leadership: Women in Soviet Politics* // *Comparative Politics*. –1975. – Vol.8. –№1.– P. 90-118.
12. Tedin K. L. & Yap O. F. *The Gender Factor in Soviet Mass Politics: Survey Evidence from Greater Moscow* // *Political Research Quarterly*. –1993.– Vol.46.– №1. – P.179-211.
13. Lubin N. *Women in Soviet Central Asia: Progress and Contradictions* // *Soviet Studies*. –1981. – Vol.33. –№2. – P.182-203.
14. Kamp M. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity and Unveiling under Communism*. – University of Washington, 2006. – 332 p.
15. Akiner S. *The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State*. –London: Royal Institute of International Affairs, 1995. – 83 p.
16. Schrand T.G. *The Five-Year Plan for Women's Labour: Constructing Socialism and the 'Double Burden', 1930-1932* // *Europe-Asia Studies*. –1999. –Vol.51.–№8.– P.1455-1478.
17. Kennedy-Pipe Caroline. *Whose Security? State Building and the «Emancipation» of Women in Central Asia* // *International Relations*. –2004. – Vol.18. –№1. – P. 91-107.
18. Lapidus G. *Women in Soviet Society*. –Berkeley: California University Press, 1978. – 247 p.
19. Peers J. *Soviet women and the demographic crisis*. In: Holland, B. (ed.) *Soviet Sisterhood*. –Fourth Estate, 1985. – 487 p.
20. Harden, J. *Beyond the dual burden: Theorizing gender inequality in Soviet Russia* // *Critique*. –2002. – Vol.30.– №1. – P. 43–68.
21. ҚР ОММ 248 қор. 1 тізбе. 47 іс. 15 н.
22. Zellerer E., Vyortkin D. *Women's Grassroots Struggles for Empowerment in the Republic of Kazakhstan* // *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*. –2004. – Vol.11. – №3. – P.439-464.

УДК 930(470+574)
03.23.17

З.Г. Сактаганова¹

¹ доктор истор. наук, профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории Карагандинского государственного университета имени академика Е.А. Букетова
Ж.С. Мажитова²

² доктор истор. наук, доцент, профессор кафедры гуманитарных дисциплин университета «Астана»

Е.Н. Аймахов³

³ магистр истории, ст. преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений Карагандинского государственного университета имени академика Е.А. Букетова

ГОСУДАРСТВО И РЕЛИГИЯ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИИ: ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматриваются этапы истории взаимоотношений государства и религии в СССР в целом и, в частности, в Казахстане. Авторы акцентируют внимание на законодательной базе религиозной политики советского государства, формах и методах антирелигиозной борьбы. Более подробно останавливаются на роли ислама в повседневности советских казахстанцев во второй половине XX века. Делается вывод о том, что, несмотря на активизацию, в определенные периоды советской истории антирелигиозной борьбы, доля верующих и сочувствующих религии, в различных регионах Казахстана была весьма значительной.

Ключевые слова: советская история, религиозная политика, ислам, религиозная повседневность

Түйіндеме

З.Ф. Сақтаганова¹

¹ тарих ғылым. докторы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры

Ж.С. Мажитова²

² тарих ғылым. докторы, доцент, «Астана» университетінің гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры

Е.Н. Аймақов³

³ тарих магистры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, бүкіл әлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы

Кеңестік тарихтағы мемлекет және дін: Қазақстандағы өзара қатынастар кезеңдері және ерекшеліктері

Мақалада КСРО елінде, оның ішінде Қазақстанда мемлекет және дін арасындағы қатынас тарихының кезеңдері және ерекшелігі қарастырылады. Авторлар кеңес мемлекетінің дін саясатына қатысты құқықтық базасына және дінге қарсы күрестің түрлері мен тәсілдеріне көңіл бөлген. XX ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік қазақстандықтардың күнделікті өміріндегі исламның рөлі егжей-тегжейлі қарастырылған. Кеңес тарихының белгілі кезеңдерінде дінмен күрес саясатының қарқындылығына қарамастан, Қазақстанның әртүрлі аймақтарында діни адамдардың және дінге жанашырлардың айтарлықтай көп болғаны жөнінде қорытынды жасалған.

Түйін сөздер: кеңестік тарих, дін саясаты, ислам, күнделікті діншілдік.

Summary

Z.G. Saktaganova¹

¹ doctor of history, professor of archeology, ethnology and National history at Karaganda State University named after E. A. Buketov

Zh.S. Mazhitova²

² doctor of history, associate professor, professor in humanitarian disciplines at «Astana» University

E.N. Aymakhov³

³ master of history, senior lecturer of the world history and the international relations at Karaganda State University named after E. A. Buketov

State and religion in the Soviet history: the stages and features of relationship in Kazakhstan

Stages of the history of the state and religion relationship in the USSR and, in particular, in Kazakhstan are considered in this article. The authors focus their attention on the legislative base of the religious policy of the Soviet state, on the forms and methods of antireligious fighting. They go into Islam roles in daily occurrence of the Soviet Kazakhstan citizens in the second half of the XX century more precisely. To conclude, in spite of the activization of antireligious fight during certain periods of the Soviet history, the proportion of believers and sympathizers of religion was very considerable in various regions of Kazakhstan.

Keywords: soviet history, religious politics, Islam, religious daily occurrence

На всем протяжении существования СССР взаимоотношения государства и религии носили дихотомический характер. Неоднозначным оставалась и линия партии в отношении религии и деятельности религиозных организаций. Твердое убеждение коммунистов в том, что «религия своим одурманивающим свойством уводит трудящихся от злободневных дел», стало руководством к действию для советских руководителей по отношению к верующим и религиозным организациям. Однако в зависимости от политической ситуации и конъюнктуры момента, политика по отношению к религии менялась иногда самым полярным образом.

Поиск, выработка и построение соответствующей модели государственной политики в отношении конфессий являлись насущной проблемой в ходе всей истории существования Советского Союза. В основе религиозной политики государства в целом лежала установка, что «коммунизм и религия несовместимы», и властью проводилась работа по вытеснению религиозных организаций из внутренней жизни общества, но были и определенные этапы мирного сосуществования власти и религии.

Религиозная политика советского государства имела принципиальные различия в этапах: одни этапы характерны для религиозной политики в отношении христианских конфессий, и другие, например, для районов, где доминировал ислам (в частности, Центральная Азия). При выделении этапов нами была заложена общая траектория, вектор религиозной политики с учетом, прежде всего, взаимоотношений власти с христианской церковью и исламом. Мы предлагаем следующий вариант в периодизации религиозной политики в СССР в целом и, в частности, в Казахстане:

Первые меры, нацеленные на разрушение и уничтожение устоев ислама в стране, строившей коммунизм, были приняты почти на 10 лет позже наступления на христианские и др. конфессии.

В целом с 1917 по 1929 гг. – период относительной свободы в отношении советского руководства к исламу. Если с 1917 по 1923 гг. – в России можно выделить период большевистского активного выдавливания христианства (в первую очередь), когда воинствующий атеизм делает первые шаги в религиозной политике. Хотя в 1917 г. «Декларацией прав народов России» провозглашалась «отмена всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений», этот этап проявился жесткими процессами гонений и репрессий против православных, католических и др. верующих и священнослужителей, когда известное марксовское определение религии, как «опиума для народа», стало стержневым в политике советского государства. В 1918 г. специальным декретом СНК РСФСР церковь была отделена от государства и от государственной школы, лишена прав юридического лица и собственности, религия объявлялась частным делом граждан, но влияние религии на общество было весьма значительным. На данном этапе с 1918 по 1920 гг. развернулась кампания по преследованию православной религии: по вскрытию мощей святых православной русской церкви, начались массовые изъятия ценностей и грабежи храмов, расстрелы священнослужителей. По некоторым данным только в период с 1917 по 1921 гг. общее число жертв среди христианского духовенства и верующих составило более 25 тысяч человек (Проскурина, 2002, с. 113). С 1923 по 1929 гг. – время относительной «религиозной свободы». Антирелигиозная политика первых лет советской власти не увенчалась успехом, началось частичное религиозное возрождение. В 1923 г. И.В. Сталин издал циркулярное письмо всем губкомам с требованием запретить закрытие церквей и аресты религиозного характера. И, как следствие, в период 1923-1929 гг. религиозная политика государства претерпела некоторое смягчение. Ряд исследователей, проводя параллели с этапами советской истории, называют этот период «религиозным нэпом» (Неживых, 2000, с. 264).

Что же касается отношений власти с мусульманской религией, то, как отмечают французские исследователи (Беннигсен, Лемерсье-Келькеже, 1981), из стратегических соображений после периода гражданской войны, характеризовавшегося «кавалерийскими набегами» на религиозные институты, московское правительство приняло по отношению к исламским институтам политику относительной терпимости и избегало с десяток лет прямой конфронтации с исламскими религиозными «учреждениями».

Авторы этот период, с 1918 по 1928 гг., в своих исследованиях называют «мусульманским национальным коммунизмом» в СССР, описывая его следующим образом: десятилетие не характеризовалось столь жесткими репрессивными мерами по отношению к мусульманской конфессии (но это обстоятельство, на наш взгляд, в значительной степени можно отнести и к другим нехристианским религиям), и 1918-1928 гг. в целом оставались этапом относительной «религиозной свободы». Соглашаясь с французскими исследователями, считаем нужным обозначить причины более лояльного отношения власти к исламу и мусульманам. В период 1917-1918 гг. в советской России один за другим были провозглашены территориальные автономии в национальных регионах страны (Туркестанская автономия, автономия «Алаш» и др.); большевики планомерно уничтожают их один за другим в годы гражданской войны (1918-1920 гг.), при этом пытаясь привлечь национальную элиту этих автономий к сотрудничеству, ибо без их поддержки обрести сторонников в национальных окраинах невозможно. В таких условиях власть не обостряла религиозный вопрос в этих регионах. Поэтому системных, активных действий антиисламского характера не было, неслучайно речь идет лишь о редких «кавалерийских наскоках» на ислам. Соответственно, не обостряли отношений с Москвой и лидеры национальных и религиозных элит до середины 1920-х гг.

В сентябре 1920 г. было создано Центральное духовное управление мусульман (ЦДУМ) Европейской России, Сибири и Казахстана. В 1920-х гг. отмечается активизация религиозной жизни в казахском обществе. Антирелигиозная комиссия ЦК РКП(б) разрешила муллам работать в советских школах и позволила преподавание вероучения в мечетях детям (Худобородов, Яшина, 2014, с. 115). Мусульманские учреждения развернули свою работу по всему региону, на долю казахов приходилось около 90% верующих и служителей культа. К 1924 г. в республике насчитывалось несколько десятков медресе, строились мечети, действовал шариатский суд. Мечети получили определенную финансовую самостоятельность в результате массового сбора пожертвований (садака и др.) от населения (Религиозные объединения, 2015, с. 8).

В 1929-1941 гг. начинается ужесточение антирелигиозной борьбы, когда «религиозный нэп», характеризующийся частичной либерализацией, был свернут. В борьбе с религией агитация и пропа-

ганда стала постепенно отходить на второй план, уступая место воинствующей и открытой борьбе с религиозными организациями и репрессиями против верующих, а период с 1932 по 1937 гг. получил в истории церкви название «безбожной пятилетки».

В апреле 1929 г. вышло постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях», ставшее основным правовым актом с этого времени в религиозной политике советов. Оно ограничивало деятельность религиозных служителей стенами храмов, монастырей, домов молитвы, мечетей и синагог, а также местом проживания верующих, и регулировало религиозную жизнь в СССР фактически до распада компартии и Союза. Главными методами борьбы с религиозными организациями стали конфискация зданий храмов, молитвенных домов, мечетей, синагог; лишение религиозных общин и союзов государственной регистрации, закрытие учебных заведений и религиозных изданий, а также фактический запрет на какую-либо активность вне церковных стен.

Если до 1930 г. для закрытия любой церкви требовалось согласие Комиссии по делам культов при Президиуме ВЦИК РСФСР, что несколько препятствовало массовой ликвидации молитвенных зданий, то в 1929 – начале 1930-х гг. был принят ряд нормативных актов, серьезно ограничивших права религиозных организаций и духовенства и давший местным властям право закрытия церквей. После этого кампания по закрытию и сносу религиозных зданий стала массовой.

Именно на данном этапе и начинается активное преследование и ислама в СССР. К 1928 г. были закрыты все мусульманские религиозные начальные и средние учебные заведения. Если в 1912 г. в России было более 26000 мечетей, в которых насчитывалось около 45000 служителей культа, к началу 1941 г. их осталось лишь около 1000 (Беннигсен, Лемерсье-Келькеже, 1981, с. 11). В Казахстане в период 1928-1933 гг. закрыто 198 церквей и мечетей.

В 1932 г. начались первые репрессии представителей мусульманского духовенства и верующих. Но, несмотря на давление, репрессивные меры и уничтожение значительной части духовенства, активную атеистическую пропагандистскую деятельность, в том числе «Союза воинствующих безбожников» (1925-1947 гг.), религия продолжала играть существенную роль в духовной жизни общества: православие сохранило свои позиции в российском селе, особенно среди среднего и старшего поколения, но среди городского населения религия не была истреблена. И только молодежь-комсомольцы воспринимали агитацию, как реальность. Г. Маркузе в своей работе «Одномерный человек» характеризует человека «развитого индустриального общества», однако многие его характеристики типичны для «homo soveticus». Советская пропаганда манипулировала сознанием молодежи, которая в результате «социальной дрессировки» (Геллер, 1994, с. 106) становится атеистами, но и этот атеизм весьма поверхностен. Поскольку «право на окончательный ответ в вопросе, какие потребности истинны и какие ложны, принадлежит самим индивидам, но только на окончательный, то есть в таком случае и тогда, когда они свободны настолько, чтобы дать собственный ответ. До тех пор, пока они лишены автономии, до тех пор, пока их сознание – объект внушения и манипулирования (вплоть до глубинных инстинктов), их ответ не может считаться принадлежащим им самим» (Маркузе, 1994, с. 9).

В обществе шли процессы, контролируемые тотально, причем «формы общественного контроля были интродуцированы до такой степени, что стало возможным воздействовать на индивидуальный протест уже в зародыше» (Маркузе, 1994, с. 13-14). Интеллектуальный и эмоциональный отказ «следовать вместе со всеми» становился невозможным. Казалось, что воинствующий атеизм вторгается в личное пространство и сводит на нет всю религиозность, но она все равно остается, правда, лишь в том личном пространстве, где человек имеет возможность оставаться «самим собой».

Мусульманское же население «демонстрировало безразличное и даже враждебное отношение при попытках наступления на ислам» (Bennigsen, 1985). И следующий этап подтверждает устойчивые позиции религиозной духовности в советском обществе.

1941-1953 гг. – время частичного возрождения религиозной жизни в стране и «оттепели» в религиозной ситуации. Необходимость во время войны консолидировать общество, использовать все резервы для его мобилизации послужили причиной пересмотреть государственно-религиозную политику. В этот период выстраивается четкая вертикаль органов управления религиозной жизнью страны. В 1943 г. создано Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ), в целом управление духовными делами мусульман СССР осуществляли четыре независимых друга от друга центра. При СНК СССР в сентябре 1943 г. были созданы Совет по делам Русской Православной Церкви (СДРПЦ), в мае 1944 г. Совет по делам религиозных культов (СДРК).

В 1946 г. на территории СССР насчитывалось 10547 соборов, церквей и молельных домов (Дроботушенко, 2015, с. 79), в том числе, в Казахстане в июле 1946 г. действовало 22 православные церкви.

Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви при СМ КазССР в 1946 г. сообщает, что по неполным данным совершение религиозных православных обрядов осуществлялось достаточно широко. Так, крещение производилось не только младенцев, но и взрослых детей в возрасте от 5 до 15 лет; имели место случаи принятия православия гражданами других вероисповеданий и т.д. Посещение церквей и молитвенных домов верующими постоянно увеличивалось и, особенно, в дни церковных праздников (Балтабаева, 2008, с. 67).

Мусульманская община республики находилась в ведении САДУМ, административный центр которого находился в Ташкенте (Религиозные объединения, 2015, с. 9). Управлением посылались письма к муллам с просьбой о подборе контингента слушателей в открываемых в Ташкенте и Бухаре медресе. Казахстану было предоставлено 37 мест, возраст слушателей должен был соответствовать 23-35 лет. Однако в 1945 г. отмечался слабый набор слушателей, несмотря на то, что возрастной ценз был увеличен от 18 до 40 лет (Балтабаева, 2008, с. 68). По Казахстану в целом преобладали незарегистрированные мусульманские общины и молитвенные сооружения, верующие самовольно занимались строительством мечетей, устраивали массовые богослужения. Наибольшее распространение среди мусульман получили так называемые «бродячие» муллы; появление «бродячих» мулл было связано с тем, что советские власти отказывали им (как и служителям других конфессий) в регистрации. Их деятельность была связана с совершением обрядов при похоронах, венчании, чтении намазов в религиозные дни («Ораза-Байрам», «Курбан-байрам»). В религиозных праздниках принимали участие от 20-30 до 400-500 человек в поселках и гораздо больше в городах: в Алма-Атинской мечети, например, в 1951-1953 гг. посещаемость в дни мусульманских праздников составила от 4000 до 5500 человек. В архивах имеются сведения о забое жертвенного скота в день «Курбан-айта»: в 1951 г. - 1155 баранов в 1952 - 1912. Причем следует отметить, что эти сведения охватывают лишь 6-8 областей Казахстана и по 3-4 населенных пункта из каждой области (АП РК, л. 16). Исследователи отмечают устойчивость религиозных традиций в семье, в которой нередко старшие члены следуют мусульманским предписаниям. Совершают пятикратную молитву (намаз), постятся (оразы), пытаются привлечь к этому и младших членов семьи.

Как отмечается в публикациях, в период войны и послевоенный сталинский, то есть до 1954 г., между властью и исламом в стране наблюдалось относительное ослабление напряжения. Создание нескольких духовных управлений мусульман (в Уфе, Баку, Буйнакске, Ташкенте) помогло выстоять исламским институтам. В Казахстане открытия отдельного духовного управления не последовало, однако позиции ислама в республике крепились. На наш взгляд, этот тезис подтверждается и частными фактами из повседневной жизни верующих Центрального Казахстана, например, г. Караганды. В архивах отслежено отправление культов в Сталинском районе Караганды, причем абсолютное большинство из них осуществлялось муллами на дому. Так, например, соблюдение ритуалов «жаназа» (отпевание покойника) в 1948 г. зафиксировано 163 случая, к 1953 г. - 363 (в 2,2 раза больше); «исим» (наречение имени) 33 и 69 соответственно (в 2 раза больше); «неке» (венчание) - с 6 до 14 (в 2,3 раза больше) (АП РК, л. 75). В колхозе им. Сталина Кокшетауского района Северо-Казахстанской области в один день был произведен «сундет» (обряд обрезания) над 15 мальчиками, при этом для организации тоя было зарезано 15 баранов. А в одном из районов г. Джамбула ежегодно около 500 человек соблюдали 30-дневный пост (оразы) и ходили на поклонение могиле «Святого Карахана» (АП РК, л. 21). Это лишь единичные зафиксированные факты, в повседневной жизни их было гораздо больше.

Активизировалась жизнь других конфессий: после постановления СНК (декабрь 1944 г.) «О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов» в 1945-1948 гг. молитвенные здания были открыты во многих городах КазССР (Алма-Ате, Семипалатинске, Павлодаре, Уральске, Акмолинске, Джамбуле, Чимкенте и др.). В целом, количество зарегистрированных молитвенных домов составило 30 (Ауанасова, 2007, с. 18).

Российский же исследователь О.Ю. Васильева называет разрешение на беспрепятственное открытие храмов («О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов», 1944 г.) фарсом (Васильева, 1999, с. 24); считает, что процедура получения разрешения на открытие храма длилась 2-3 года с момента подачи первого заявления. Но, тем не менее, «лед тронулся», и самая благопри-

ятная пора для открытия храмов в СССР приходилась на 1947-1948 гг., когда было удовлетворено 100% ходатайств (Поспеловский, 1995, с. 274).

«Потепление» отношения к религиозным организациям со стороны государства с началом войны не означало, что оно отказалось от своей стратегической цели - уничтожения религии, но в связи с необходимостью консолидации общества на некоторое время перестали «выпячивать» эту проблему. Антирелигиозную пропаганду перевели в плоскость распространения и расширения пропаганды материалистических взглядов, естественно-научных и научно-технических знаний, о чем и было заявлено в постановлении ЦК ВКП(б) в 1944 г. «Об организации научно-просветительской пропаганды» (О религии, 1981, с. 71). Таким образом, партии удалось сохранить баланс между политическими (использование церкви) и идеологическими (необходимость вытеснения религиозных представлений) интересами.

Начало консолидации антирелигиозного фронта произошло в 1947 г. с созданием общества «Знание», но его деятельность еще набирала обороты. С ноября 1948 по март 1953 г. в СССР не было открыто ни одного храма (Васильева, 1999, с. 43). Потепление шло на спад, но агрессивных, полярно менявших общую тенденцию взаимоотношений институтов государства и религии, действий пока не происходило. В 1948-1953 гг. шел процесс некоторой стагнации, как в религиозной жизни советского общества, так и в церковной политике государства. И хотя многие современные российские исследователи говорят об «ужесточении антирелигиозной политики» в послевоенный сталинский период, на наш взгляд, репрессивный механизм сталинской машины в большей степени обрушился не духовенство и верующих, а на интеллигенцию (творческую, научную и т. п.). Государство не изменило направление основного вектора религиозной политики военных лет и в сталинский послевоенный период, так что термин «оттепель» из лексики советологов о хрущевском периоде в «советской модели государственной церковной политики» закономерно использовать как «сталинская оттепель».

В целом в послевоенный период религиозная политика в СССР осуществлялась в контексте общего развития страны, на нее влияли атмосфера холодной войны, позиция партийных лидеров и борьба за лидерство в КПСС конца 1940-х - 1950-х гг. Московская Патриархия, да и другие религиозные институты расценивалась руководством СССР, прежде всего, как инструмент государственной внешней политики - в разные периоды более или менее важный. Советский Союз использовал для достижения своих внешнеполитических целей, в том числе и церковные каналы (Шкаровский, 2009, с.12).

В 1954-1964 гг. продолжается ужесточение антирелигиозной политики после XX съезда, активизация антирелигиозной борьбы, распространение «научного атеизма». Десталинизация в религиозной политике «потепления» 1941-1953-х гг. вылилась в хрущевское время в мощную антирелигиозную кампанию.

После смерти И.В. Сталина были внесены коррективы в религиозную политику и законодательную деятельность государственно-партийных органов в сфере религии, принято два постановления в 1954 г. с промежутком в четыре месяца (июль и ноябрь). Их принятие - свидетельство дихотомии в религиозной политике. С одной стороны, постановление ЦК КПСС «О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения», которое, отмечая активизацию «церкви и различных религиозных сект», рост числа граждан, отправляющих религиозные обряды, требовало от партийных, комсомольских организаций и других институтов проводить антирелигиозную работу «систематически, со всей настойчивостью, методом убеждения, терпеливого разъяснения и индивидуального подхода к верующим людям». С другой — постановление ЦК КПСС «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения», осуждало методы клеветы, оскорблений, административного вмешательства в деятельность религиозных организаций и тоже требовало «развертывания систематической кропотливой работы по пропаганде естественнонаучных знаний и идейной борьбы с религией». Исследователи отмечают, что последний документ, впервые с 1920-х гг. резко и открыто осуждал «силовые методы» в отношении религии (Русская Православная церковь, 1999, с. 23).

Но не прошло и двух лет, как антирелигиозный курс политики стал доминантным и, хотя период правления Н.С. Хрущева называют «оттепелью», между государством и религиозными организациями наступило значительное охлаждение отношений. И уже после ряда постановлений ЦК КПСС и СМ СССР 1958 г. («О записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам

«О недостатках научно-атеистической пропаганды»; «О монастырях в СССР», «О повышении налогов на доходы епархиальных предприятий и монастырей») началась активная борьба с «религиозными пережитками и ужесточение условий существования религиозных общин, что свидетельствовало о новом этапе наступления на церковь.

Следует согласиться с известным российским исследователем религии и религиозной ситуации в СССР М.И. Одинцовым, который считает, что для государственно-церковных отношений «хрущевская оттепель» обернулась откатом в 1930-е гг. (Одинцов, 1996). В руководстве КПСС одержали победу сторонники жесткого курса в отношении религии и церкви, окончательно оттеснившие государство от формирования церковной политики. В новых условиях на Советы возлагалась задача максимально содействовать сокращению числа религиозных организаций. В результате, если на начало 1954 г. в СССР насчитывалось 18474 действующих религиозных обществ (в т. ч., православных - 13423), то в 1965 г. - 11702 (в т. ч., православных - 7551) (Одинцов, 1996), то есть, за 10 лет уменьшение более чем на треть (36%).

Религиозная политика советского государства при Н.С. Хрущеве характеризовалась гонениями на исламскую веру и верующих. Частные примеры подтверждают это: резко уменьшается количество желающих выполнить паломничество (хадж) в г. Мекку. В 1958 г. на паломничество в Мекку было подано 53 заявления, в 1959 г. - 52, 1960 - 17; из них паломничество совершили в 1958 - 1 человек, 1959 - 1, а в 1960 г. не ездил никто» (Султангалиева, 1998, с. 152). Следовательно, к 1960 г. количество желающих выполнить хадж сократилось в три раза, а совершивших паломничество не было ни одного.

Ужесточение проявилось в секретном постановлении от 16 марта 1961 г. «Об усилении контроля за выполнением законодательства о культах», которое требовало немедленного восстановления в полной силе законодательства 1929 г., обязывало местные советские органы обеспечить строгий контроль за его выполнением, своевременно принимать меры к ликвидации нарушений этого законодательства духовенством и религиозными объединениями. Все постановления 1940-х гг. признавались утратившими силу (ГАРФ, л. 2-2 об.).

На основании постановления ЦК КПСС 1958 г. «О мерах по прекращению паломничества к так называемым «святым местам», в Казахской ССР было закрыто 13 из 26 святых мест. Святой источник «Аяк-Калкан» (Алматинская обл.) стал курортом, мавзолеем Укач-Ата - лагерем для пионеров, «Узун-Ата» - ветеринарным пунктом (Ауанасова, 2007, с. 37). Если в 1959 г. на учете в СССР в органах власти состояло 839 мусульманских «святых» мест, то к 1974 г. их число сократилось до 612 (Ислам и советское государство, 2011, с. 328).

Большинство действующих мечетей в СССР было закрыто, из 1500 в 1954 г. через десять лет, в 1964 осталось меньше 500. Массированная антимусульманская пропаганда была развязана в печати, по радио, на телевидении и в театре (Бенигсен, 1999, с. 10). Увеличилось издание литературы антирелигиозного характера на разных языках СССР, в период 1962-1964 гг. в СССР издано 210 произведений, в том числе 50 на казахском языке. В СССР за этот период было выпущено около тысячи антиисламских трудов на разных языках мусульманских республик.

Новые уголовные кодексы, введенные в 1961 г. в союзных республиках, устанавливали три вида ответственности за нарушение религиозного законодательства: дисциплинарную, административную и уголовную. Уклонение руководителей религиозных объединений от регистрации и другие нарушения ими законодательства о культах наказывались административным штрафом (до 50 руб.) Уголовная ответственность (до 3-х лет лишения свободы) предусматривалась за посягательства на личность и права граждан под видом исполнения религиозных обрядов, принудительное взимание сборов; изготовление и массовое распространение обращений, писем, листовок, призывающих к неисполнению законодательства о религиозных культах и пр. (Иванов, Лобазов, 1973, с. 46).

Идеологическая машина с первых лет существования советской власти активно внедряла в массовое сознание «синдром жертвенности» (Сактаганова, 2012, с. 12), и люди, жертвовавшие во имя победы коммунизма, самоотверженный труд, годы жизни, материальные ценности, приспособившиеся и выживавшие в условиях тоталитарной системы, сохранили духовность, в том числе, религиозную. Несмотря на длительное атеистическое давление и репрессивные меры, мусульмане Казахстана особенно в сельской местности продолжали исполнять мусульманские обряды и отмечать религиозные праздники.

Исламские и доисламские традиции в сфере семьи и семейно-родственных отношений были частью повседневной жизни верующих. Повсеместно были распространены погребально-поминаль-

ные и свадебные обряды, обряд обрезания, массово отмечались праздники жертвоприношения – Курбан-айт (особенно в южных районах Казахстана), окончания поста – Ораза-айт. Практически во всех казахских семьях (даже в семьях коммунистов) в эти дни пекли баурсаки, шелпеки, поминали аруахов (предков). Казахстанские религоведы на основе полевых исследований выделяют в 1950-е – 1960-е гг. две группы верующих. Первую группу представляли люди старшего поколения, которые искренне считали себя мусульманами, им были известны основы мусульманского вероучения, они совершали мусульманские обряды. Таким верующим было свойственно терпимое отношение к атеистическому мировоззрению других людей. Ко второй группе были отнесены люди пожилого и среднего возраста, среди них встречалась и молодежь. Они не отличались строгим выполнением религиозных предписаний и в их сознании отрывочные, часто неопределенные религиозные представления сочетались с естественно-научными знаниями, причем нередко они даже были коммунистами. В печати мелькали сообщения о праздновании главного мусульманского праздника Курбан-айт: приводились случаи невыхода людей на работу в связи с празднованием Курбан-айта. Отмечалось, например, что в день празднования Ораза-байрам только в двух колхозах Георгиевского района Южно-Казахстанской области не вышло на работу более 350 жителей. В колхозе имени Джамбула Джамбульской области на работу не вышла половина населения. Приводилось число принесенных в жертву овец: в частности, в колхозе имени Андреева Каскеленского района, во время «Курбан-байрама» было зарезано 60 овец (АП РК, л. 65). Массовые невыходы на работу не были распространены повсеместно, но религиозные праздники отмечались так или иначе во многих казахских семьях.

В 1961 г. зарегистрировано 25 мусульманских объединений, имевших мечети. Общее количество мусульман, совершавших намазы в этих мечетях, оценивалось в 40 тысяч, из которых 10-20 % составляли женщины. По данным властей, действовало 66 незарегистрированных исламских общин. При этом широкую известность получает деятельность «бродячих мулл», то есть служителей культа, справлявших обряды (похороны, свадьбы и др.) на дому, без соответствующей регистрации; в 1961 г. культовую деятельность в республике вели 521 «бродячий мулла» (Религиозные объединения, 2015, с. 10).

Таким образом, ислам и тесно связанные с ним доисламские культы вытеснялись в сферу влияния семьи и продолжали бытовать в жизни значительной части казахского общества.

1964 - 1990 гг. – время активизации «научного атеизма» в религиозной политике государства и партии. В эпоху Л.И. Брежнева отношения государства и религиозных организаций приобретают более спокойную и «цивилизованную» форму. В 1965 г. СДРПЦ и СДРК были преобразованы в единый орган – Совет по делам религий (СДР) при Совете Министров СССР. Ритм массивного наступления на религию несколько замедлился, а антирелигиозная пропаганда продолжалась в иной форме, претендующей на «научность». Антирелигиозная деятельность, включая пропаганду, представляла собой целую систему от исследовательских институтов научного атеизма Академии общественных наук ЦК КПСС до пионерских пропагандистских групп. Менялась лишь форма: от открыто репрессивной к «научно-атеистической». Для антирелигиозной пропаганды используются все средства массовой информации: передачи по радио, фильмы, постоянные или передвижные выставки, статьи в газетах, специальные периодические издания и публичные лекции.

Антиисламская пропаганда продолжается и даже усиливается после 1980 г. Ислам несколько теряет позиции и одной из значительных проблем усугубивших эту тенденцию стал крайне низкий образовательный уровень мусульманского духовенства. Отсутствие в СССР системы мусульманского духовного образования (функционировало лишь одно медресе в Бухаре и исламский институт в Ташкенте) привело к низкому уровню духовного образования у мусульманских священнослужителей. Например, в 1990 г. из 857 имамов и муэдзинов РСФСР только 21 имел высшее образование (Сосновских, 2014, с. 195). Доминирующее число служителей исламского культа — «бродячих мулл» с достаточно невысоким уровнем знаний более чем в 10 раз превышало число зарегистрированных мулл. В 1980 г. в стране без регистрации действовали 5,5 тысяч из 6 тысяч мулл.

В 1981 г. ЦК КПСС подготовил очередное антирелигиозное постановление «Об усилении атеистического воспитания». В 1983 принято постановление «О мерах по идеологической изоляции реакционной части мусульманского духовенства», причем оно было направлено на недопущение распространения «догматической исламской идеологии, активизировавшейся после исламской революции в Иране» (1978-1979 гг.). В годы перестройки происходит переход от антирелигиозной политики государства к сотрудничеству с религиозными организациями. Последнее атеистическое

постановление «Об усилении борьбы с исламом» было принято в августе 1986 г. И только в конце 1980-х гг. можно говорить о прекращении атеистических гонений в СССР. С 1987 г. происходят наиболее значительные изменения в политике СССР по отношению к конфессиям. Впервые в СССР официально праздновали религиозные юбилейные даты: 1000-летие Крещения Руси, 200-летие Духовного управления мусульман Европейской части России и Сибири и 1100-летие принятия ислама населением Поволжья и Приуралья. В 1990 г. был принят закон СССР «О свободе совести и религиозных организациях», который радикально изменил характер отношений государства и религиозных организаций.

Анализируя советскую модель государственной религиозной политики в различные периоды советской истории необходимо отметить, что в ней были и этапы лояльного отношения государства к религии и религиозной жизни верующих, и жесткого тотального уничтожения священнослужителей, конфессий и духовной жизни советских людей. Религиозная политика коснулась каждой советской семьи и, безусловно, сыграла значительную негативную роль в духовном развитии общества. Некоторой компенсирующей составляющей в духовности стали коммунистические ценности, которые пропагандистская машина имплантировала в советское общество. Но это все весьма дискуссионные вопросы. Возвращение к советской истории – это возвращение в прошлое. А прошлое, по определению М. Блока (Блок, 1986), есть некая данность, которую уже ничто не властно изменить, но изучение прошлого развивается, непрестанно преображается и совершенствуется.

1 Алексеев В.А. Государственно-церковные отношения: содержание, характер, тенденции эволюции на материалах отечественной истории послеоктябрьского периода XX века. Дис. в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора филос. наук. – М., 1994. – 33 с.; Алексеев В. А. Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.; Кашеваров А.Н. Государство и церковь: из истории взаимоотношений советской власти и русской православной церкви 1917-1945 гг. – СПб.: СПб. гос. тех. ун-в., 1995. – 271 с.; Кашеваров А.Н. Православная Российская Церковь и советское государство (1917-1922). – М.: Издательство Крутицкого подворья, Общество любителей церковной истории, 2005. – 440 с.

2 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). – Ф. 708. – Оп. 26. – Д. 344. – Л. 16-75.

3 АП РК. – Ф. 708. – Оп. 5/1. – Д. 617. – Л. 21–23.

4 Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941–1991 гг.): Дис. ... канд. истор. наук. – Уральск, 2007. – 135 с.

5 Балтабаева А.М. Особенности религиозной жизни Казахстана в период великой отечественной войны. Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право. – 2008. – № 2. – С. 67–71.

6 Беннигсен А., Лемерсье-Келькеже Ш. Забытые мусульмане. Ислам в Советском Союзе. Париж, Maspero. 1981 / Деловая Неделя. – 2005. – № 35–36.

7 Беннигсен А. Мусульмане в СССР. – Казань: Иман, 1999. – 84 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://kitap.net.ru/benigsen> (дата обращения 23.02.2017).

8 Блок М. Апология истории или ремесло историка. Издание второе, дополненное. – М.: Наука, 1986. – 178 с.

9 Васильева О.Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг.: Автореф. дис. ... доктора истор. наук. – М., 1999. – 24 с.

10 Геллер М.Я. Машина и винтики. История формирования советского человека. – М.: МИК, 1994. – 336 с.

11 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 302. – Л. 2–2 об.

12 Дроботушенко Е.В. Динамика роста количества православных храмов и молитвенных домов Сибири и Приморья в середине 40-х гг. XX в. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 3 (53). – С. 77–82.

13 Иванов А.И., Лобазов П.К. Политика советского государства по вопросам религии и церкви. – М.: Знание, 1973. – 214 с.

14 Ислам и советское государство (1944–1990). Сборник документов. Вып. 3 / Сост. Д.Ю. Арапов. – М.: Издательский дом Марджани, 2011. – 528 с.

15 Конкретные исследования современных религиозных верований (методика, организация, результаты) / Отв. ред. А.И. Клибанов. – М.: Мысль, 1967. [Электронный ресурс]. URL: <http://vipstudent.ru/index.php> (дата обращения 23.01.2017).

16 Коновалов Б.Н. К массовому атеизму. – М., 1974. – 215 с.; Ладоренко В.Е. К вопросу об изменении политической ориентации русской православной церкви (1917–1945) // Вопросы истории религии и атеизма. Вып. 112. – М., 1964. – С. 13–18; Эзрин Г.М. Государство и религия. Религиозные организации и политическая структура общества. – М., 1974. – 135 с.

- 17 Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: Refl-book, 1994. – 341 с.
- 18 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): Дис. ... доктора истор. наук. – Уральск, 2007. – 310 с.
- 19 Неживых Н. А. Отношение советской власти к протестантским организациям в 1919-1925 гг. // Лютеране в Сибири. Сборник научных статей. – Омск: Издательство Омск. гос. тех. унив., 2000. – 266 с.
- 20 Одинцов М. И. Государственно-церковные отношения в России (На материалах отечественной истории XX века). Дис. в виде доклада ... доктора истор. наук. – М.: РАГС, 1996. – 50 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://rusoir.ru/president> (дата обращения 13.02.2017).
- 21 О религии и церкви. – М.: Политиздат, 1981. – 176 с.
- 22 Проскурина А.В. Политика советской власти в отношении религии и церкви в деревне Северо-Запада России в конце 1920-х—1930-е гг. Дис. ... канд. истор. наук. – Псков, 2002. – 249 с.
- 23 Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
- 24 Религиозные объединения в Казахстане: Справочник. – Астана: МЦКР КДР МКС РК, 2015. – 42 с.
- 25 Русская Православная церковь и право. Комментарий / Гефендер В.Э., Ильичев М.В., Масляев А.И. и др. – М.: БЕК, 1999. – 464 с.
- 26 Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946—1970 гг. – Караганда: Глассир, 2012. – 363 с.
- 27 Сосновских Е.Г. Трансформация государственно-конфессиональных отношений в 1985—1997 гг. (на материалах Челябинской области). Дис. ... канд. истор. наук. – Челябинск, 2014. – 279 с.
- 28 Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество. – Алматы: КИСИ, 1998. – 188 с.
- 29 Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М.: Весь мир, 2000. – 296 с.
- 30 Худобородов А.Л., Яшина М.А. Стояние за веру в дни лихолетья: взаимоотношения русской православной церкви и советского государства в 1917 – начале 1930-х гг. (на материалах Южного Урала). – Челябинск, 2014. – 179 с.
- 31 Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943-1953 г. // Acta Slavica Iaponica, 2009. – Volume XXVII. – 27 p.
- 32 Bennigsen A., Wimbush S.E. Mystics and Commissars. Sufism in the Soviet Union. – London: Hurst, 1985. – 195 p. Bennigsen A., Wimbush S.E. Muslims of the Soviet Empire: a Guide. – London: Hurst, 1986. – 294 p.

ӘӨЖ 17.011
МРНТИ 03.01.21

С.Д. Саркулова¹

¹PhD доктор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, sarkulova_84@mail.ru

А.Т. Қаипбаева²

²т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, aina_78@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ОРЫС ЖӘНЕ ТАТАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛҒАН КІТАПТАР

Аңдатпа

Зерттеу жұмысында Ресей империясында 1900-1917 жылдар аралығында қазақ тілінде жарық көрген кітаптардың идеялық мазмұны және соған сәйкес оның қоғамдық маңызы талдауға алынады. Қазақ кітаптарында көтерілген оқу-ағарту ісі мен жас ұрпақ тәрбиесі, қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік-экономикалық, дін, отбасы және салт-дәстүр мәселелері, сондай-ақ патшалық кезең тұсындағы қазақ кітаптарына қатысты жүргізілген іс-шаралар мен оның авторларының кеңестік жүйе жағдайындағы тағдыры зерттеледі. Аталған мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ тіліне аударылған кітаптар жайындағы мәселелер қаралады. Қазақ тіліне аударылған кітаптар негізінен патша өкіметінің отаршылдық саясатын жүзеге асырушы діни мазмұндағы кітаптар болды. Сонымен қатар әдебиет, медицина, ауыл шаруашылығына арналған кітаптар да жарыққа шықты.

Түйін сөздер: Тарих, Түрік, Мұсылман, Қазақ кітаптары, Қазақ интеллигенциясы, Баспасөз.

С.Д. Саркулова¹

*PhD доктор, ¹Казахский Государственный Женский Педагогический Университет
Алматы, Казахстан, sarkulova_84@mail.ru*

А.Т. Қаипбаева²

*²К.и.н., ассоциированный профессор, Казахский Государственный Женский
Педагогический Университет, Алматы, Казахстан*

aina_78@mail.ru

Книги в русской и татарской литературе переведенные на казахский язык в начале XX века

Аннотация

Аннотация В данной работе показано идеологическое содержание опубликованных книг на казахском языке на территории Российской империи (1900-1917) годах, а так же анализируется общественное значение данных книг. В данной работе изучается просветительская работа обсуждаемая в казахских книгах и вопросы воспитания молодого поколения, политическое, социально-экономическое положение казахского общества, а так же вопросы религии, семьи и традиции. А так же изучается мероприятие по вопросам казахских книг во время царского периода и судьба авторов во время советской системы. Ключевые слова: История, Тюрк, Мусульманин, Казахские книги, Казахская интеллигенция, Пресса. В данной статье рассматривается проблема книг, переведенных на казахский язык в начале XX века. В основном книге, переведенные на казахский язык, явились литературой религиозного плана, отражающие колониальную политику царского империй. Кроме этого были изданы книги, предназначенные для медицины, сельского хозяйства, а также литературного жанра.

Ключевые слова: История, Турок, Мусылман, Казахские книги, Интеллигенция, Издательство.

S. Sarkulova¹

¹PhD doctor of the Kazakh State Women's Teacher Training University

Almaty, Kazakhstan

sarkulova_84@mail.ru

A. Kaipbaeva²

²Candidate of historical sciences at the Kazakh State Women's Teacher Training University.

Almaty, Kazakhstan

aina_78@mail.ru

Kazakh translated books in Russian and Tatar literature at the beginning of XX century

Annotation

In research work the ideological contents of the books published in the Kazakh language in 1900-1917 in the Russian Empire and their corresponding public importance are analyzed. It is investigated problems of enlightenment and education of young generation, political and social and economic problems of the Kazakh society, a problem of religion, a family and the custom, mentioned in the Kazakh books, and also measures taken concerning the Kazakh books in the period of the imperial power and destiny of their authors in the Soviet system are studied. The problem of the books translated into the Kazakh language at the beginning XX of century is examined in this article. Mainly to the book, translated into the Kazakh language, were literature of religious plan, reflecting colonial to the politician tsar's empires. Except it the books, intended for medicine, agriculture, and also literary genre, were published.

Keywords: History, Turkic, Muslim, Kazakh books, national liberation movement, literary genre.

Орыс кітаптарын түркі халықтары тіліне аудару мәселесі XIX ғасырдың 60 жылдары патша үкіметі тарапынан қолға алынды. Әсіресе, 1867 жылы Қазанда «Әулие Гурия» қауымдастығы құрылған кезден бастап үлкен қарқын ала бастады. Бұл қауымдастықтың қызметіне қызу араласқандардың бірі белгілі ғалым-ориенталист, Қазандағы діни академияның профессоры, миссионер Николай Иванович Ильминский болды. Комитеттің құрамына танымал миссионерлер Н.Я. Близновский, Е.А. Малов, В.Т. Трофимов, Н.Н. Остроумов, Н.И. Золотницкий, И.Я. Яковлев, Н.А. Бобронилов, В.В.Катаринский енді.

Қауымдастықтың негізгі алға қойған мақсаты орыс емес халықтардың балалары үшін орыс тілінде мектеп ашу, бұратана халықтардың арасында дін насихатын барынша өрістету, қазақ тілінде миссионерлік тақырыпта алуан түрлі кітап шығару арқылы мұсылман халықтарының сана-сезімін отарлау еді. Ол үшін осы миссионерлік саясатты жүзеге асыратын мамандарды даярлаудың қажеттігін түсінді. Бұған шоқындырылған татарлар тартылды.

«Әулие Гурия» қауымдастығының орыстандыру саясатында қолға алған ісі орыс тіліндегі кітаптарға аударма жасау арқылы оны түркі халықтарының қолдануына енгізу болды.

XIX ғ. 60 ж. соңында Н. Ильминскийдің бастамасымен Қасиетті жазуды және діни әдебиеттерді Ресей халықтарының тіліне аудару ісі қарқынды жүргізіле бастады. 1875 ж. православиелік миссионерлік қоғамы Аударма комиссиясын құрып, оны Н. Ильминский басқарды.

Аударма ісін қолға алған Н.И. Ильминскийдің де алға қойған бірден-бір мақсаты – орыс емес ұлттарды орыстандыру арқылы оларды дін және тіл жағынан біріктіру еді. Ол татар, чуваш, марий, удмурт және басқа тілдерде аудармалар жасады. Дьякон И. Смолин 1913 жылға дейінгі аралықта миссионерлердің 261 көлемі тұратын 320 шағын кітаптарының жарық көргенін библиографиялық көрсеткішінде келтірген [1, 38-б.].

Н.И. Ильминский өзінің бұратаналар арасында жүзеге асырмақ болған мақсатын Қасиетті Синодтың обер-прокурор К.П. Победносоевке жазған хатында солардың тілімен жүргізу керектігін, солардың тілімен дінді енгізуге болатындығын ашық жазған. Сонымен қатар ол орыстандыру саясатын оқу-оқытуды да әр халықтың өз тілінде жүргізу арқылы жүзеге асырудың, орыс тілді әдебиеттерді аудару арқылы насихаттаудың маңыздылығын көрсеткен.

Ғалым М. Мырзахметов Ильминскийдің татар, қазақ тілінде кітаптарды шығарудағы мақсатын: «... халықтың өмірге келген жаңа ұрпағын өзінің ғасырлар бойы сұрыпталып тұрақтанған тарихы есінен, тілі мен нанымынан, ата дәстүрінен, өткен тарихынан, ұлттық сезімінен қол үздіріп рухани мәңгіртке айналдырудан басқа ешнәрсе де емес. Бұл іспеттес халқының рухани бұлағынан көз жазып, туған халқының салт-дәстүрінен өгейсуі – оның қатарға қосыла алмас рухани мешеулікке ұрынуы – адамзат тарихындағы ең қатерлі апат. Тілін, дінін, ұлттық дәстүрінен айыру арқылы кез келген халықты тарих санасынан өшірудің тәжірибесі тарихтың әр кезеңінде-ақ ұшырастыра беретін құбылыстарға жатады», – деп көрсетті [2, 28-б.].

«Вятские епархиальные ведомости» газетінде жарияланған «Практические замечания о переводах и сочинениях на инородческих языках» мақаласында Н. Ильминский бұратана елдердің сеніміне кіру үшін орыс тілінде емес, бірден солардың тілінде жазу қажеттігін баса айтқан [3, 332-б.].

Н. Ильминскийдің идеясын Аударма комиссиясы қуаттап, бұратана елдерді идеологиялық тұрғыда шырмайтын әдебиеттерді шығаруға белсене кірісті. Жалпы бұратана аталған елдердің санасын орыстандыруда төмендегі кітаптарды аударуды маңызды санаған: 1. діни; 2. оқулықтар; 3. әдеби, тарихи, көркем шығармалар; 4. тұрмысқа қажетті (медицина, аграрлық, техникалық және т.б.)

Діни кітаптарды шығарудың маңыздылығын миссионер Н.И. Ильминский «Орыс әліпбиін бұратаналар тілінде қолдану» деп аталған мақаласында айқын келтірген. Ол жалпы бұратаналарға христиан дінін насихаттауда шығарған кітаптардың қызықты, бірден еліртіп әкететіндей ету қажет деген тұжырым айтқан [4, 16-20-бб.].

Миссионерлердің қолға алуымен қазақ тіліне аударылған діни мазмұндағы кітаптардың бірі – «Шестипсалмие» деп аталады. Кітап 1904 жылы Орынбордағы Б.А. Бресмен типо-литографиясында басылды. Оның негізі құдайға жалбарынуға арналған дұғалар келтірілді.

Мұсылман халықтарының арасында, әсіресе көшпелі қырғыздардың (қазақтардың – С.С.) арасында православиелік діни сарындағы кітаптарды тарату барысы XIX ғасырдың аяғында кең өріс алған. Бұл турада православиелік комиссияның бір есебінен айқын көруге болады: «Бөтен сенімдегі халық бұқарасы, әсіресе Мұхаммед үмбеттері тұйық өмір сүреді. Діни негізде мықты қауым құрайды. Інжілді дәріптейтін орыс адамына бұл қауым ішіне тұмсығын сұғу мүмкін емес. Бірақ соңғы кезде мұсылмандарға ықпал етудің жаңа бір саңылауы ашылды ма дерсің: мұсылмандар христиан дініндегі өздерінің туған-туысқандарымен қатынас орнатудан қашпайды екен. Мысалы, қырғыз даласының Бөкей бекетіндегі миссионер 15 ақпанда Аударма комиссиясы мүшесіне жолдаған хатында былай деп жазылды: «Өткен жылдың қазан айында Сіз маған қырғыз және шоқыншы татар тілінде бірнеше дана кітап жібергеніңіз есіңізде шығар. Сол кітаптардың бір бөлегін мен қырғыз бекеттеріне жібердім де, қалғандарын жаңа шоқынған және шоқынбаған қырғыздарға үлестірдім. Кітаптың бірсыпыра данасы сауатты шоқынбаған қырғыздардың (болыс управителдері, олардың хатшылары және ауылшаруашылық мектебінде курс бітірген жас сауатты қырғыздар) қолдарына тиді. Олар жіберілген кітаптарды қырғыз ағайындарына оқып беріп үлгіртті, енді сол қырғыздар жаңағыдай, өздерінің тілімен айтқанда «жақсы» кітаптар берсеңіз екен деп өтініш айтып келгіштеп жүр» [5, 115-116-бб.]. Осындай есептер арқылы қазақтардың санасын ұлай бастағандығын қуанышпен хабарлаған.

Қауымдастық құрылғаннан бастап, 1910 жылға дейін қазақ тіліне аударылған 77-і кітаптардың 51-і інжілді уағыздауға арналғандығын қазақ сөздіктерінің тарихын зерттеген ғалым Қ. Малбақов: «Қазақ сөздіктері» кітабында келтіре келе, осы аударма ісімен айналысқан адамдар жөнінде: «Алғаш Н.И. Ильминскийдің төрағалық етуімен «Әулие Гурий бауырластығының» аударма жөніндегі комиссиясында орыс тілінен қазақ тіліне аударма жасау жағынан маманданған Катаринский, кейінірек,

Ильминскийдің ұсынысымен қазақ, башқұрт мектептерінің инспекторы болған соң, қазақ тілінің оқулықтары мен сөздіктерін ешқандай кедергісіз шығаруға мүмкіндік алды», – деп жазған болатын [6, 39-б.].

Діни ұйымдар мен секталардың ашылуына жол беріп, православие дінін уағыздайтын кітаптар қазақ тілінде шығарылып, таратыла бастады.

Патша үкіметі Орыс емес халықтардың оқу-ағарту ісінде патша үкіметі арабша жазуды орыс графикасына көшіруді қолға алуды маңызды санаған. 1876 жылы патша ағзам қазақтардың бірнеше ғасыр бойы қолданып келе жатқан арабша жазуын орыс жазуына алмастыру туралы жарлық шығарған болатын. Қазақ мектептеріне арнап шығарылған Ы. Алтынсариннің оқулығы осы орыс жазуымен басылып шықты.

XIX ғасырдың екінші жартысынан ашыла бастаған жаңа түрдегі орыс-қазақ аралас мектептер үшін оқулықтар жазу мәселесі қолға алынып, нәтижесінде Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского языка», «Самоучитель русской грамоты для киргизов» және т.б. сияқты оқулықтары жарық көрді. «Оқу ісін қазақ балаларына білім жеңіл сіңетіндей етіп ұйымдастыруға керек. Сонда олар алған білім сауатсыз бұқараға оңай көшеді – деп жазды Н.И. Ильминский. – Бұл мақтақа жеткізетін ең қолайлы құрал – бұратана халықтарға оқу-білімді ана тілінде тағылымды түрде жеткізетін кітап. Мұндай кітап жергілікті халықтың қарапайым ауызекі тілінде жазылғаны жөн. Ел санасына қонымды болуы үшін жабайы халық ұғымына мейілінше жақын, ет бауыр сөздерді, тіркестерді ғана емес, ой жүйесінің өзі соқырға таяқ ұстатқандай түсінікті жүйемен түзіліуі тиіс» [5, 114-б.].

Жалпы миссионерлік бағыттағы кітаптар туралы мағлұмат, хабарлар Православиелік миссионер қоғамының жыл сайын шығып тұрған есептерінде, библиографиялық көрсеткіштерінде жарияланып тұрды.

1898 жылдан бастап 1909 жыл аралығында, яғни миссионерлік аударма комиссия өз қызметін тоқтатқанға дейін көптеген сөздіктер дүниеге келді. Мәселен, 1893, 1897, 1898 жылдардағы қысқаша орысша-қазақша сөздіктер, 1903, 1906 жылдардағы қазақша-орысша сөздіктерді атап өтуге болады.

Н.Ф. Катанов Қазандағы аударма комиссиясының төрағасы ретінде оқу округі жанынан жарық көрген орысша-қазақша сөздіктердің қажеттілігін дәлелдеп, басылып шығуына жағдай жасады. Н. Катановтың басшылығымен 1910 жылы орысша-қазақша сөздік басылып шықты. Бұл сөздік 1915 жылы екінші рет қайталана басылды [6, 42-б.].

Жалпы екі тілді сөздіктерді шығарудың мақсатын «самоучитель русской грамоты для киргизов» атты тілашар кітапшасының алғы сөзінде Н.И. Ильминский: «Тек орысша үйренбек үшін алыс жерге бармақ керек, қай бірі баласын көзінен таса қылғысы келмейтұғын, қай біреуі шаруашылыққа айналып, үйден кетсе, артында қаларға кісісі жоқ мал басын қарайтұғын, қай бірінің көлігі жоқ алыс жерге мінітұғын, енді сол жөнге қарағанда, елінен кетірмей-ақ орыс жазуын білудің бір амал-айнасы бола ма деп қарап, қараған соң орыс сабағын бір кішкене кітаппенен білдіріп, сол кітапты ауыл-ауылға таратсақ, не болар еді, тек нешкімнің көрсетуінсіз-ақ, һәркім жалғыз өзі де түсінердей болсын деп едік. Оның қалай десеңіз, өздеріңнің білген мұсылманша жазбаңызбен орысша жазуды теңестіріп қарап, арасында нендей ұқсастығы менен айырмасы бар екенін аңдап, түсінуге себеп болар еді. Олай болғанда, орысша сөздердің не астында, не қасында көкірегі аз-ақ жөн-жосығына түсінер деп, ақ көкірекпен тырысып, мына кішкене кітапты шығардым. Тілашарда диалогтар ауыл тұрмысына, қазақ ұғымындағы дәстүрлі суреттемелерге құрылады. Тілі әрі жеңіл, әрі тәрбиелік мәні зор», – деп жаза келе, бұл сөздіктің екі тіл арасында дәнекер рөлін атқаратындығын жеткізген болатын [6, 46-47-бб.].

Сөздіктермен қоса аударма кітаптар да кең қолға алына бастады. Қазан қаласында В.М. Ключников баспаханасынан қазақ тілінде дінді насихаттаған бірнеше аударма кітаптар жарық көрді. Жалпы діни кітаптар XX ғасырдың басына дейін де аударылып, басылып, қазақ арасына таратылып, мектептерде кең түрде оқытыла бастаған болатын. «Об Иове», «Об Аврааме», «Об Иосифе», «О чудеса Иисуса Христа» және тағы басқа кітаптар орысшадан қазақшаға тәржімаланып, христиан дінін насихаттау өріс ала бастады. 104 беттік «Шын сөзге үйрететін кітап» («Учение о православной вере») кітабы. Негізгі мақсаты – христиан дінінің құдайын таныту болды. Оқуға аса жатық тілде жазылған кітаптың ішіндегі дұғалардың түсінікті болуы үшін, символикалық белгілер де берілді [7].

1904 жылы осы баспаханадан «Требник» кітабы қазақшаға аударылды. Бұл кітапты шығарудағы ой қазақтардың православиелік дінге деген құштарлығын арттыру, сөйтіп, оларды шоқындыру

арқылы христиандық идеяны жүзеге асыру болды. 1905-1910 жж. аралығында таза миссионерлік бағыттағы діни «Иов», «Священная история Ветхого и Нового Завета», «Инжіл» («Евангелие»), «Янга өсиет» («Новый Завет») және басқа басылымдар жарық көрді.

1905-1907 жж. аударма оқу кітаптарын шығару ісі қолға алына бастады. Оқулықтар шығару мәселесіне орай Уақытша комитеттің кеңесі өткізіліп, оған Қазан, Орынбор, Уфа және т.б. ірі қалалар мен Кавказ, Түркістаннан арнайы шақырылғандар қатысып отырды. Кеңес Қазан миссионерлер қоғамы осы уақытқа дейін тек діни-адамгершілік және өсиеттік кітаптарды аударумен және басумен айналысып келгендігін мойындап, енді заман талабына орай оқулықтарды шығару ісін қолға алуды өз міндеттеріне алды. Аударма комиссиясының басшылығына шығыстанушы Қазан университетінің профессоры Н.Ф. Катанов тағайындалды. Оқу құралдарын жазу ісіне В.В. Катаринский, А.Е. Алекторов, А.И. Безсонов, А.Н. Тарнавскийлер қатыстырылды.

Халық ағарту министрлігінің 1907 жылы 16 шілдесіндегі қаулы бойынша, мектептерге қажетті аударма кітабын шығаруға арнайы қаржы бөлініп, бұратана мектептер үшін оқулықтар мен оқу құралдарын аударумен шұғылданды.

Діни және оқу кітаптарынан басқа әдеби және медициналық кітаптарды шығарудың маңыздылығы байқалған. Орыс әдеби шығармаларын аударуда қазақ азаматтары тартылды. Сөйтіп, ғасыр басында шығарған кітаптарында Пушкин, Шиллер, Лермантов және тағы басқа ақындардың өлеңдері қазақшаға аударылып берілді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ тілінде А.С. Пушкиннің «Балықшы мен балық», «Қысқы жол», «Дубровский», «Капитан қызы», «Боран» деген шығармалары, Гогольдің «Тарас Бульбасы», Лермантовтың бірсыпыра өлеңдері, Крыловтың көптеген мысалдары аударылды. М. Дулатовтың 1912 және 1914 жылдары шыққан «Азамат» атты жинағын атауымызға болады. Жинаққа өзінің өлеңдерімен қатар орыс ақындары Пушкин мен Лермантовтың бірнеше өлеңдері енгізілді. Ағартушы Спандияр Көбеевтің 1910 жылы «Үлгілі тәржімә» деген атпен кітабы шығып, онда ақын Крыловтан аударған аудармалар топтастырылды.

Дегенмен ол кездерде баспасөздің болмауы және баспадан шыққан кітаптардың ел арасына жетпеуі бұл аударылған кітаптардың мазмұны ауыздан-ауызға ертегі, әңгімелер ретінде ауызша таралды.

Ғ.Тоқайдың орыс тіліндегі аудармасынан А.Сабалов А.С. Пушкиннің «Алтын балық туралы ақызын» қазақ оқушыларына жеткізеді де, бұл жеке кітап болып екі рет басылып шықты. Кейін осы шығарманы И. Байшорақов та аударып ағайынды Кәрімовтардың баспаханасынан үшінші рет шығарды [8].

Халықтың сана-сезімін оятып, бойына ізгілік дарыту, оны жағымсыз мінез-құлықтардан арылту мақсатында қызмет етер деген ниетпен А. Байтұрсынов И.А. Крыловтың мысалдарын аударып, 1909 жылы Петербургте өзінің қаражатына «Қырық мысал» деген атпен жеке кітап еітп шығарады. Мұхтар Әуезовтың кейініректегі сөзімен айтқанда, қазақ халқының құлағына алғаш рет төңкеріс рухында естілген бұл өлеңдер тез уақыттың ішінде қолдан қолға тарап, сол өңірдегі бұқара халықтың аузында Ахметтің атақ-даңқын асыра түседі [9, 89-б.].

А. Байтұрсыновтың 1911 ж. шыққан «Маса» жинағына да А. Пушкиннің «Ат», «Данышпан Олегтің ажалы» атты өлеңдері мен «Балықшы мен балық», «Алтын этеш» ертегілері аударылып енгізілді. Бұл жерде А. Байтұрсынов қазақ оқырмандарына ерлікті, отаншылдықты сезіну, сүйіспеншілікті орнықтыруды мақсат тұтты.

А.С. Пушкиннің «Капитан қызын» қазақ тіліне алғаш рет Молданияз Бекімов аударып, 1903 жылы Қазан қаласында Харитонов баспасынан бастырып шығарған. Қазақ арасынан шыққан білімді алғашқы офицерлердің бірі, этнограф, фольклорист, аудармашы, Алаш қозғалысына белсене араласқан қайраткер ел аузынан ертегілер, мақал-мәтелдер жинап баспасөз бетіне этнографиялық мақалалар жариялаған [9, 101-103-бб.].

А.С. Пушкиннің аударма кітабы жақсы қағазға 48 бет болып басылған. Кітаптың сыртқы бетінде: «Шығарушы – Россияның артық шешен поэті Александр Сергеевич Пушкин. Перевод еттім – Молданияз Бекімов» деп жазған. Кітаптың ішкі бетінде М. Бекімов ұстазы болған Д.Н. Григорьевке екі тілде: «Бағыл етемін переводымды есімі өшірілмес үшін сүйікті ұстазым Дмитрий Николаевич Григорьевқа». «Посвящаю свой перевод доргому наставнику Дмитрию Николаевичу Григорьеву» деген арнау жазған.

Негізінде Молданияз Бекімов А.С. Пушкиннің бұл кітабын толық аудармаған. Көп жерін ықшамдап, қысқартқан. Сонымен қатар ол бұл кітаптың негізгі идеясы Е. Пугачев бастаған көтеріліс екендігін ұқпаған. Ғалым Б. Кенжебаевтың жазуынша, Петр Андреевич Гринев пен Марья Иванов-

на Миронованың сүйіспеншілік әңгімелері деп ұғып, Пугачев қозғалысына байланысты жерлерін ықшамдап, қысқартып отырған [10, 317-б.].

Жастарды жанаша, орысша оқуға, елді мәдениетті, өнер-білімді болуға шақырған қазақ кітаптарының арасында оқытушы Тайыр Жомартбаевтың 1912 жылы шығарған «Балаларға жеміс» жинағының маңызы зор болды. Бұл жинаққа орысшадан «Балалар оқуға бар, жатпа қарап» өлеңі, Л. Толстойдың «Махмұт патша һәм қайыршы» әңгімесі аударылып енгізілді [10, 314-б.].

Комиссияның басшылығымен 1905-1917 жылдар аралығында қазақ тілінде аударма 19 кітап шығарған. Осы кітаптың ішіндегі тек «Тырысқақтан қалай сақтану керек» және Ғ.Р. Жүрсіновтің «Орыс етістігінің қосымшасы және орыс шылауы» деген екі кітаптан басқасы мазмұны жағынан миссионерлік бағыттағы діни уағыздардың жинақтар болып табылатын әліппе мен оқу құралдары болды [8].

Қазақ халқы мал баққан халық болғандықтан, оны өсіру, баптау мәселесіне ерекше көңіл бөлген. Орысша шыққан мал шаруашылығына қатысты кітаптарды қарапайым халыққа жеткізуде орыс тілінде оқыған қазақ азаматтары белсене кірісті. 1911 жылы Орал қаласындағы облыстық баспаханадан орысшадан С. Мендешевтің аударуымен «Малда болатын жұқпалы аурулардың һәм оларға қарсы қалай амал қолдану хақында» атты 16 беттік кітап басылып шықты. Бұл кітаптың аударып шығарудың басты мақсаты ауыл ауылға тарап бара жатқан мал ауруының алдын алу болды [11].

Келесі жылы Қазақ ақыны Мақыш Қалтайұлы татар тілінде екі кітапты аударған. Олардың бірі «Сақ уа Сұқ халдері» (1913), екіншісі, «Айна» (1913) деп аталады. Алайда оның аудармасы жөнінде зерттеушілер арасында түрлі пікірлер бар. Мәселен, Б. Кенжебаев алғашқы зерттеуінде М. Қалтайұлы татар тілінен «Сақ уа Сұқ халдері» мен «Айна» кітаптарын аударды десе [12, 72-б.], одан кейінгі жылдары шыққан еңбектерінде төрт кітап аударғандығын атайды [13, 26, 51-бб.]. Көпшілік зерттеулерде М. Қалтайұлы татар тілінен екі кітап шығарған деген пікірді ұстанады.

«Айна» кітабының авторы Зәриф Кәримі болса, ал екінші «Сақ уа Сұқ халдері» кітабының авторы Ғ. Рашиди. Бірінші кітап авторы жөнінде ғалым Ә.Кәримүллин «Книги и люди» деген еңбегінде оның мұғалім болып, қазақ халқының фольклорына байланысты материал жинағандығын келтірген. Бұл тұжырымға Мақыш Қалтайұлының ақындық мұрасын зерттеген Ә. Әміренов келіспейді. «Бұл жерде З. Кәримидің «Айна» кітабы қазақ фольклоры үлгілерінен тұрады деген Ә. Кәримүллиннің пікірімен келісе қою қиын. Өйткені кітапта «Қатындардың бала уағуы» атты бесік жырынан басқа ауыз әдебиетіне қатысты ештеңе кездеспейді», – дейді [14, 21-22-бб.].

Міне, көріп отырғанымыздай, ХХ ғасыр басында қазақ тіліне аударылған кітаптардың көздеген өз мақсаты болды. Оның бірі дін жағынан бұратана атанған халықтардың санасын улау болса, екінші жағынан оқулықтар шығару арқылы тілін жоғалту еді. Соның жолында миссионерлер белсене, құлшына кірісіп, насихат жұмыстарын жүргізе берді. Дегенмен де медицина, ауыл шаруашылығына арналған аударма кітаптардың қазақ халқына тигізген пайдасы да жоқ емес. Халық арасына кең тараған жұқпалы ауруларды ауыздықтауда немесе мал, егін шаруашылығында бұл кітаптардың берген кеңестері мол болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Смолин Н. *Справочный каталог для осотавления миссионерской библиотеки.* – СПб., 1913. – 38 б
- 2 Мырзахметов М. *Қазақ қалай орыстандырылды.* – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 128 б.
- 3 *Вятские епархиальные ведомости.* – 1904. – №6.
- 4 Ильминский Н.И. *Избанные места из педагогических сочинений днях его жизни.* – Казан, Типография Императорского Университета, 1892. –136 с.
- 5 Елеуқенов Ш., Шалғынбаева Ж. *Қазақ кітабының тарихынан (Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін).* – Алматы: Санат, 1999. – 192 б.
- 6 Малбақов М. *Қазақ сөздіктері.* – Алматы: Ана тілі, 1995. – 112 б
- 7 *Шын сөзге үйрететін кітап. Учение о православной вере.* – Казан, В.М. Ключников типографиясы, 1901. – 104 б.
- 8 Каримүллин Ә. *Қайнардың көзі // Қазақ әдебиеті.* – 1985. – 9 август.
- 9 Алаш. *Алашорда. Энциклопедия / Құраст.: Ғ.Әнес, С. Смағұлова.* – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 544 б.
- 10 Кенжебаев Б. *Түрік қағанатынан бүгінге дейін...* – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2004. – 344 б.
- 11 *Малда болатын жұқпалы аурулардың һәм оларға қарсы қалай амал қолдану хақында.* / Орысшадан тәржіма қлды: С. Меңдешұлы. – Уральск: Урал. Обл. Тип., 1911. – 16 б.
- 12 Кенжебаев Б. *Мақыш Қалтаев // Әдебиет және искусство.* – 1950. – №12.
- 13 Кенжебаев Б. *Әдебиет белестері: зерттеулер, мақалалар.* – Алматы: Жазушы, 1986. – 400 б.
- 14 Әміренов Ә.Д. *Дәуірі туғызған ақын / Мақыш Қалтайұлының ақындық мұрасы / Оқу құралы.* – Павлодар, 2008. – 139 б.

ӘӨЖ: 930.2
МРНТИ 03.01.09

Хазретәлі Тұрсұн¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, *tursunhazret@mail.ru*;

Вахдет Таракчы²

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты, *vahdettarakci@hotmail.com*. Түркістан қаласы

ШОҚАЙТАНУ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі тарихының тарихнамасы арнайы қарастырылады. Қазіргі кездегі шоқайтану ғылыми бағытының тарихнамасын кеңестік және тәуелсіздік кезеңге бөліп қарастыру арқылы әр кезеңнің ерекшеліктері сөз болады. Сонымен бірге отандық, шетелдік тарихнаманың бағыттары мен ерекшеліктері талданып, шетелдік тарихнаманы ресейлік, түркиялық және өзбекстандық деп топтастырылып, олардың өкілдерінің еңбектері талданады. Түркі халықтарының арасынан шыққан ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы аса ірі саяси қайраткер ретінде М.Шоқайдың мұрасын зерттеуді одан әрі жалғастыру қажеттігі жөнінде тұжырым жасалады.

Түйін: Шоқайтану ғылыми бағыты, тарихнама, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы, Тұтас Түркістан идеясы.

Аннотация

Хазретәлі Тұрсұн¹

¹ доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

Вахдет Таракчы²

² докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

ИСТОРИОГРАФИЯ НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ЧОКАЕВЕДЕНИЕ

В статье рассматривается историография общественно-политической деятельности Мустафы Чокая. Выделяются особенности историографии научного направления чокаеведения на советский и постсоветский периоды истории. Вместе с тем, анализируются особенности отечественной, зарубежной историографии и классифицируются труды направления иностранных ученых: российских, турецких и узбекистанских представителей. Делается вывод о необходимости дальнейшего исследования наследия М.Чокая - видного политического деятеля первой половины ХХ века из числа тюркских народов.

Ключевые слова: Чокаеведение научное направление, историография, Туркестанское национально-освободительное движение, Единая Туркестанская идея

Abstract

Khazretali Tursun¹

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University turns

Vahdet Tarakchy²

² doctoral student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University turns

HISTORIOGRAPHY OF SCIENTIFIC DIRECTION THE CHOKAYEVEDENIE

In article are considered a historiography of social and political activity of Moustapha Chokay. To mark out features of the direction of Chokayevedenie: for the Soviet and independent periods of history. At the same time, features of a domestic, foreign historiography are analyzed and works of the direction of foreign scientists are classified: Russian, Turkish and Uzbekistan representatives. The conclusion about need of a further research of heritage M. Chokay - the prominent politician of the first half of the XX century from among the Turkic people is drawn.

Keywords: Chokayevedenie scientific trend, historiography, Turkestan national liberation movement, the idea of United Turkestan

Түркі халықтарының тәуелсіздігі мен бірлігі жолында пәрменді қоғамдық-саяси қызметі мен жарқыншығармашылық еңбегімен танылған Мұстафа Шоқай жөнінде қоғамтанушы ғалымдар, соның ішінде тарихшылар қауымы соңғы жылдары түбірлі мәселелер қозғап, көптеген зерттеу еңбектерін жазды. Осы еңбектер қоғамдық ғылымдар салаларының тоғысында дүниеге келген шоқайтану ғылыми бағыты жөнінде келелі ой қозғап, тұжырымдар жасауға негіз болады. Алғашқы кезекте шоқайтану ғылыми бағыты тарихнамалық талдау жасауды қажет етеді.

М.Шоқай туралы ғылыми зерттеулерді бірнеше бағыттарға бөліп қарастырған орынды. Бірінші бағыт: кеңестік кезеңде қалыптасқан тарихи зерттеулер. Екінші бағытты тәуелсіздік жылдары жүргізілген зерттеулер құрайды. Үшінші бағытты шетелдік тарихнама деп айқындаймыз. Әрине, шетелдік тарихнаманы кеңестік факторына сай түркиялық, ресейлік, өзбекстандық деп бөліп қарастыруға да болады.

Мұстафа Шоқайдың кеңестік кезеңде қалыптасқан тарихнамасы бойынша арнайы ғылыми еңбектер жазыла қоймағаны мәлім. Ол туралы партиялық әдебиеттерде оның қызметін біржақты айыптаған саяси бағалар берілді. Әрине, бұндай тұжырымдарға И.Сталиннің 1925 жылдың мамырында БК(б)П Қазақ Өлкелік партия комитетіне жолдаған әйгіл хаты негіз болған еді. Осы хатта «ұлттар көсемі» «Мен осыған байланысты белгісіз емес Шоқаевтың ақгвардияшыл баспасөздегі кейбір мақалаларын еске түсірдім және өзімді шошытқан осы мақалалар мен «Ақ жол» журналының рухани «бірлігі» деуге болатын кейбір жаңалықты аштым. Ақылға сыймаса да бұл факт. «Ақ жол» әрине, өзі де аңғармастан Шоқаевқа көлемді материал берді» [2, Б.91] деп жазған болатын. Осы жерде аталған «Ақ жол» газеті және Шоқайдың Ташкентте 1922-1925 жылдары жарық көрген бұл басылыммен байланысы өз алдына бөлек әңгіме. Міне, осы басылымды жабу және онда қызмет істеген алашшыл тұлғаларды партия-кеңес, білім беру жұмыстарынан шеттетуге бағытталған хаттың ықпалымен Қазақстанда басталған саяси науқан Брайнин, Шафино сияқты тарихшылардың саяси-партиялық сипаттағы тапсырыспен жазылған әдебиеттерін дүниеге әкелді. Оларда қалыптасқан Шоқай туралы айыптау сарынындағы тұжырымдар көркем әдебиетке ауысып, Серік Шәкібаевтың 1972 жылы жарыққа шыққан әйгілі «Үлкен Түркістанның күйреуі» сияқты еңбекке негіз болды. «Қатаң құжаттық негізде» жазылған бұл повест-хроникада кеңестік қауіпсіздік қызметінің офицері «қазақ ұлтшыл-контрреволюционері» Мұстафа Шоқайдың жағымсыз бейнесін сомдаған. Әрине, қазіргі кезде бұл көркем туындының деректік құны жоқ дегенімізбен кеңестік кезеңде өмір сүрген бірнеше буынының М.Шоқай туралы тарихи танымы осы еңбек арқылы қалыптасқаны ақиқат. Ол таным Мұстафаны елге «ұлтшыл», фашистермен сыбайласқан, отанына опасыздық жасаған жексұрын тұлға етіп танытып еді. Тарихшылар үшін қоғамда орын алған бұндай саяси-психологиялық стереотипті бұзу көп күшке түсті.

Шоқайтану бағыты, оның болашақ сұлбасы тарих ғылымының маркстік таптық қағидалардан арылып, жалпыадамзаттық құндылықтарға сай еліміз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында қалыптаса бастады. Осы кезеңде Шоқай туралы Ә.Әлімжанов, А.Шарафидинов, И.Шәмшатұлы, Т.Омарбеков, К.Нұрпейісов [1] М.Қойгелдиев [2, 3] және т.б. ғалымдар мен әдебиетшілер қайраткердің шынайы тарихи бейнесін қалыптастыруды алғашқы болып қолға алды. Бұл еңбектердің басты ерекшелігі тоталитарлық билік қалыптастырған М.Шоқай тұлғасына деген біржақты айыптауға негізделген тұжырымды ғылыми тұрғыда әшкерелеуге бағытталғандығы деп білеміз.

Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне жаңа әдіснамалық тәсілдермен ғылыми талдау жасаған М.Қойгелді оның күрескерлік қызметі «тұтас Түркістан идеясына» байланғандығы жөнінде қорытынды тұжырым жасайды. Әсіресе, ұлт-азаттық күрестің дем берушісі ретінде Шоқайдың осы мәселеге ерекше назар аударып, түркілік бірлік және тәуелсіздік жолындағы күрес тәжірибелерін қорытқан пікірлеріне өте әділ баға берген. Зерттеуші ұлт-азаттық күрестің тарихи кезеңінің тәжірибесіндегі орын алған мынадай үш кемшілікті атайды: «біріншіден, Түркі елі зиялыларының орыс революцияшыл демократтарына сеніп, оған арқа сүйеу арқылы бостандық алудан үміттенуі; екіншіден, ендігі бір топтағылардың «саяси табысқа дұға арқылы жететініне» сенгендігі; үшіншіден, бұларға қосымша қозғалыс басшыларында саяси кемелдіктің жетіспегендігі, жалпы қозғалыстың басын біріктіретін ортақ бағдарламаның болмауы, өзара түсінісе алмаушылықтың етек алуы еді» [3, Б.209]. М.Қойгелдиев «Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX –ғғ.)» еңбегінде «Мұстафа Шоқай және Тұтас Түркістан идеясы» атты арнайы тарауда оның осы идеяны қалыптастыру, дамыту және нақты саяси жағдайда іске асыру жолдарын көрсеткен элиталық тұлға ретіндегі саяси көрегендігін Алаш қозғалысының идеяларымен сабақтастырып көрсетеді. Ғалымның «Шоқай өнегесінің құндылығы халқымыздың жүріп өткен жолын, әсіресе XX ғасырдағы тағдырын жаңа көзқарас тұрғысынан қорытуға, сол арқылы бүгінгі жағдайымызды түсінуге себепші болуында» [3, Б.199] деген тұжырымының концептуалды маңызы бар деп білеміз. Өйткені, Шоқайды тану арқылы біз өз тарихымыздың тұтас кезеңін жаңа қырынан танытын боламыз. Бұлай деп тұжырым жасауымызға Шоқайдың мұғажырлық жағдайда тоталитарлық биліктің қазақ жерінде жүргізген ұлт саясатының шынайы бет-бейнесін әшкерелеудегі ұстанымдары кеңестік биліктің идеологиялық

қасаң қағидаларының өлшеміне сыймайтындығы және оған мүлдем қарама-қарсы методологиялық бағыт ұстануы негіз болады.

Дегенде, Кеңес Нұрпейіс пен Мәмбет Қойгелдиевтердің іргелі зерттеулеріндегі басты ерекшелік М.Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығын негізінен Алаш қозғалысына қатысты қарастырудан туындайды. Шындығында да, Мұстафа Шоқайдың Түркістанда және Ресейдің орталығында жасаған қоғамдық-саяси қызметі Алаш қозғалысымен тығыз байланыста өрбігендігі белгілі. Оның Алаш көсемі Ә.Бөкейхановпен тығыз саяси бірлікте болуы олардың отаршылыққа қарсы идеялық күресте ой-пікірлері мен идеяларының үндесіп жатуына негіз қалаған.

Шоқайдың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін жекелеген географиялық аймақтарға бөліп қарастыруда зерттеуге айқындық береді. Айталық Х.Тұрсұнның зерттеулерінде М.Шоқайдың Түркістандық кезеңінің тарихы, соның ішінде Түркістан Мұхтариятын құру жолындағы қызметтеріне арнайы ғылыми талдау жасалады. Әсіресе, оның Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының бастауында тұрған саяси қайраткер ретіндегі қызметі деректік негізде тұлғаланған. Түркістанда Ақпан төңкерісіне дейін жасырын жағдайда жұмыс істеген қазақ зиялыларының «Кеңес» үйірмесінде М.Шоқайдың идеялық ықпалы аңғарылады деген тұжырым жасаған [4, Б.323] Х.Тұрсұн Түркістан Мұхтариятын құрудағы Шоқайдың қызметіне кеңінен тоқталады. Сол сияқты зерттеуші Түркістандағы саяси ахуалға талдау жасай келе «Өлкеде өз саяси қарсыластарын түрлі жолдармен ығыстырған большевиктер жеке дара билікке қол жеткізді. Ұлттық элитаның саяси күресінде басымдыққа ие болған түркілік, мұсылмандық, түркістандық бірлік идеялары бөздей сетінеп, этносаяси мүддеге қарай ойыса берді. Кеңестік билікпен келісімге келе алмаған ұлттық күштердің басым бөлігі басмашылық қозғалысқа бет бұрса, Түркістан ұлттық элитасының Мұстафа Шоқай бастаған үркердей тобы саяси мұғажырлық жағдайда коммунистік билікке қарсы бітіспес күрес бастады» [4, 344 б] деген тұжырым жасай отырып, оның алаштық идеялардың ауқымын кеңейтіп, ол идеяны саяси, әлеуметтік тұрғыда барынша ауқымды мұсылмандық, түркілік бірлік идеяларына ұластырғандығын, сол арқылы Орта Азия мен Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи маңызын халықаралық деңгейге шығарғандығын атап көрсетеді.

Д.Қыдырәлінің зертеуінде М.Шоқайдың мұғажырлық жағдайдағы саяси қызметі мен шығармашылығы арнайы тақырып ретінде қарастырылады. Түрік тілін еркін меңгерген ғалым Шоқай еңбектерінің түпнұсқасына ғылыми талдаулар жасаған [5]. Ал С.Шілдебайдың зертеуінде Шоқайдың түркішілдік қозғалыстағы рөліне баса көңіл бөлініп, М.Қойгелдінің Шоқай қызметіне өзек болған түркілік бірлік тұжырымы одан әрі өрбітіледі. Ал Б.Садықованың зерттеулерінде [6, 7] М.Шоқайдың тұлғасына тоталитарлық биліктің таққан саяси айыбының бірі - оның фашистік биліктің қамқорлығында Түркістан легионын құру мен оның қызметіне қатысты «аңыз» деректік негізде әшкереленеді. Сонымен бірге жалпы көпшілікке беймәлім болып келген Шоқайдың неміс тұтқынындағы мұсылман бауырларына жасаған көмегі жөнінде тың мағлұматтар ұсынылған.

Шоқайтану ғылыми бағыты дегенде, осы бағыттың қыры мен сырын ашып, оның ғылыми өмірбаянын барынша толық қалпына келтіруде барынша өнімді еңбек еткен Көшім Есмағамбетовтың зерттеулерін атап өтуге болады [8, 9]. Ғалымның шоқайтанудағы тәуелсіздіктің алғашқы жылдары басталып, он екі томдық толық шығармалар жинағын жарыққа шығаруымен қорытындыланған зерттеулерін теориялық тұжырымдарының жаңалығы мен деректік құндылығының жоғарылығына қарап Қазақстанның тарих ғылымы үшін үлкен жетістік деп бағалауға болады. Осы зерттеулерде Шоқайдың өмірбаяны деректік тұрғыда толық тұлғаланды және оның қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығы барынша толық нұсқада ғылыми қалпына келтірілді деп айта аламыз.

Ендігі кезекте шоқайтану бағытының шетелдік тарихнамасында ресейлік тарихшылардың зертеулері аса маңызды. Өйткені, Шоқайға қатысты Кеңес Одағы тұсында қалыптасқан идеологиялық мақсатты көздеген тұжырымдардың сеңін бұзу оңай емес еді. Қайта құру және жариялылық жағдайы көптеген мәселелерді жаңа көзқараспен бағалауға мүмкіндік берді. Осы мүмкіндікті пайдаланған ресейлік зерттеушілердің қайта қараған тақырыптарының бірі – татар, башқұрт халықтарының ХХ ғасырдың бас кезіндегі тәуелсіздікке ұмтылған ұлт-азаттық қозғалысының тарихы еді. Посткеңестік кеңістікте Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығы осы контексте қарастырылды. Оның тұлғасына қатысты деректік негізде ғылыми тұжырымдар жасаған ресейлік ғалымдардың арасында С.М.Искаковтың [10, 20] зерттеулері назар аудартады. Оның зерттеулерінде қайраткердің ұлт-азаттық күрестегі қызметіне саяси догмалардан арылған, шынайы ғылыми баға берілген. Бұл зерттеулерде Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі патшалық Ресейдің отарлық саясаты мен кеңестік

тоталитарлық биліктің ұлт саясатына қарсы түркі халықтарының азаттық жолындағы күресінің аясында және татар, башқұрт зиялыларымен тығыз қарым-қатынаста қарастырылады.

М.Шоқайдың ұлт-азаттық күрестегі қызметі Түркістан өлкесінде басталып, қалыптасқандығын ескерсек, өзбекстандық ғалымдардың да оның өмір жолына қатысты жүргізген зерттеулерінің маңызы үлкен. Осы орайда Түркістан Мұхтариятының тарихын ғылыми негіздеген ғалым С.С.Агзамходжаевтың зерттеулерінде [12] Шоқайдың өлкедегі қайраткерлік қызметі Түркістан зиялыларымен тығыз бірлікте қарастырылады. Түркістан өлкесінде кең өріс алған ұлт-азаттық қозғалыста жергілікті халықтар – қазақтар, өзбектер, тәжіктер, қырғыздар және түркімендердің зиялылары арасындағы түркілік, мұсылмандық бірлік сияқты ортақ идеялармен бірге этносаяси процестердің барысында өмірге келген саяси ағымдар жайлы және Шоқайдың осы ағымдардың бірлігін сақтау жолындағы еңбегіне лайықты баға берілген. Әсіресе, Түркістан Мұсылмандар Кеңесі – «Шураи Исламия», «Шураи Улема» қоғамдық ұйымдарындағы Шоқайдың қызметі Түркістан жәдитшілері М.Бехбуди, Мунауар Қары, Ташбулатбек Нарботабеков, Абдулла Авлони және т.б. қайраткерлермен өзара байланыстарының Түркістан Мұхтарияты түрінде ұлттық мемлекеттік құрылымды жариялауға ұласқандығы талданған. Осы ұлттық ұйымдар мен қозғалыстардың большевиктік биліктің ұлт мәселесіндегі ұстанған озбыр саясатына қарсы күрес тактикасын айқындаудағы өзге жәдит көсемдерімен бірге еврапалық білімі және Ресейдің орталығындағы саяси күресте мол тәжірибе жинақтаған Шоқайдың саясаткерлігіне жоғары баға берілген.

Шоқайдың мұғажырлық жағдайдағы өмірі мен қызметі Түркиямен тығыз байланыста өрбігендіктер де, оның үстіне кеңестік билік кезеңінде шоқайтану «жабық» тақырыпқа айналған кезде түрік ғалымдары бұл мәселеге жіті назар аударған болатын. Жалпы, шоқайтану ғылыми бағытының тарихнамасына А.З.Тоғанның [13] негіз қалағандың атап айтуға болады. Шоқайдың замандасы әрі идеяласы ретінде ғана емес, сонымен бірге тағдырласы әрі мұғажырлық жағдайдағы күрестегі жолдасы ретінде ғалым оның қайраткерлігіне барынша ғылыми баға беруге тырысқан. Дегенде, Тоған мен Шоқайдың тұлғалық қатынастарында жекелеген мәселелерге қатысты орын алған пікір алшақтығы, ғылыми, саяси мәселелер бойынша келіспеушіліктері орын алғанымен де олардың Тұтас Түркістан идесы төңірегіндегі ұстанымдары мен идеялары ортақ болғандығы күмәнсіз еді. Сол үшін де Тоғанды шоқайтану ғылыми бағытына алғаш қалам тартқан зерттеуші ретінде атай аламыз.

Түркиялық тарихшылар арасынан шоқайтанумен арнайы айналысқан Абдулақап Қараның еңбегіне [14] тоқталуға болады. Оның зерттеуінде М.Шоқайдың мұғажырлық кезеңдегі қызметі барынша толық ашылған. Түркиялық тарихшылар, соның ішінде А.Қара да бар, Шоқай қызметінің тарихын негізінен түркілік бірлік идеясын ғылыми тұрғыда одан әрі дамытып, оны халықаралық жағдайға байланысты сол кезеңдегі саяси ахуалдағы мәселелерге қатысты көтере білген шығармашыл және күрескер тұлға ретінде бағалайтындығын айтуымыз керек.

Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық саяси қызметі және шығармашылығы туралы арнайы зерттеулер жүргізген ғылыми зерттеу институттары, ғылыми орталықтар және жекелеген ғалымдардың қатары мол. Үкіметтік ұйымдар мен қоғамдық қорлардың ұйымдастыруымен Астана, Алматы, Қызылорда және т.б. қалаларда Шоқайдың 125 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда шоқайтану ғылыми бағытының әртүрлі желілерін қамтыған баяндамалар жасалды. Конференция материалдарының жинақтарында да көптеген мақалалар жарық көрді. Көшім Есмағамбетовтың құрастыруымен М.Шоқайдың 12 томдық толық шығармалар жинағының жарық көруі де шоқайтану ғылыми бағытының дамуына орасан зор ғылыми деректердің кешенін ұсынды. Міне, осындай жұмыстар тақырыптың аясын кеңейте түседі, шоқайтанудың жана тақырыптары мен желілерін игеруге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, М.Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығы жайлы жүргізілген зерттеулердің тұтастай кешені қалыптасты. Оның тұлғасына қатысты ғылыми деректер талданып, ұстанған саяси құндылықтары мен азаматтық ұстанымын, шығармашылық кредосын айқындаған тұжырымдар жасалды. Осы тұжырымдар оның тұлғасын ұлт-азаттық идеяларын аймақтық, ұлттық деңгейден шығып, халықаралық дәрежеге көтерген түркі халықтары арасынан шыққан ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы аса ірі саяси қайраткер ретінде бағалауға негіз болады. Біз тарихнамалық шолуымызда шоқайтану ғылыми бағыты тарихнамасының негізгі бөлігіне ғана шолу жасаумен шектелдік. Шоқай тұлғасын толық тану үшін алдағы уақытта осы тақырыптағы зерттеулер одан әрі жалғасын табуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрпейіс К. Алаш Һәм Алашорда. – Алматы, 1995.
2. Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы. – Алматы, 1997.
10. Қойгелдиев М. Ұлттық элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX-ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2004. – 400 б.
4. Тұрсұн Х. Алаш Һәм Түркістан. – Алматы: «Ел-Шежіре» ҚҚ, 2013. – 400 б.
5. Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. – Астана, 2007. 287 б.
6. Садықова Б. История Туркестанского легиона. – Алматы: Қайнар, 2002. – 248 с.
7. Садықова Б. Мұстафа Чокай. – Алматы: Алаш, 2004. – 240 с.
8. Есмагамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе. – Алматы: 1992
9. Есмагамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы, 2008 -504 б.
10. Искаков С. Мұстафа Чокаев о революции в Центральной Азии // Acta Slavica Japonica. 2001. №18
11. Искаков С.М. Мұстафа Чукаев: Революция в Туркестане. Февральская эпоха // Вопросы истории. 2001. №2
12. Агзамходжаев С.С. История Туркестанской автономии: (Туркистон Мухторияти) /С.Агзамходжаев; (Отв. ред. Д.А.Алимова); АН Республики Узбекистан, Ин-т истории. – Т.: Изд.-полигр. объединение «Тошкент ислом университети». 2006 -268 с.
13. Валидий Тугон. Бугинги Турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи. – Стамбул, 1947. 388 с.
14. Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. /Түрік тілінен ауд. Г. Шадиева. –Алматы: Арыс, 2004. – 320 б. және т.б.

УДК 930:929(574)
МРНТИ 03.01.11

Ибрагимова М.Н.¹

¹ әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
ibragimova.meruert@mail.ru

Тастемирова Г.А.²

² әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
gulshar.t@mail.ru

Нусупбаева С.А.³

³ әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, n.salta_82@mail.ru

Саткенова Ж.Б.⁴

⁴ әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
zhanar_03@mail.ru

«МАДЖМА ‘ АТ-ТАВАРИХ-И СУЛТАНИЙА» ШЫҒАРМАСЫ–ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеу өткен ғасырдың бай мұрасымен тығыз байланысты. Олардың ішінде бүгінгі күнге дейін ғылыми маңыздылығын жоғалтпаған парсы жазба деректері ерекше орын алады. Шынайы тарихымызды жазу үшін ең алдымен деректермізді дұрыс меңгеруіміз керек. XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда арнайы деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Сондықтан да Темір әулеті шығармаларын ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде арнайы зерттеудің маңызы зор. Мақалада темірлік деректердің бірі – «Маджма ‘ ат-таварих-и Султаныйа» шығармасының Қазақстан тарихын зерттеудегі маңыздылығы жайлы қарастырылған. Автор түрлі деректерді салыстыра зерттей отырып, осы мәселеге қатысты белгілі зерттеушілердің пікірлерін талдайды. Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары пайдаланған деректер көбіне ортақ болып келгендіктен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың қайсысы шындыққа жақын екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: дерек, пікір, әулет, хан.

Резюме

Ибрагимова М.Н.¹

¹ КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, ibragimova.meruert@mail.ru

Тастемирова Г.А.²

² КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,

gulshar.t@mail.ru

Нусупбаева С.А.³

³ КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, n.salta_82@mail.ru

Саткенова Ж.Б.⁴

⁴ КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,

zhanar_03@mail.ru

Сочинение «Маджма ‘ ат-таварих-и Султанийя»–источник по истории Казахстана

Изучение истории Казахстана XIV-XV вв. тесно связано с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свое научное значение.

В статье рассматривается значимость одного из данных тимуридского периода произведения «Маджма ‘ ат-таварих-и Султанийя» в исследовании истории Казахстана. Сопоставляя различные исторические источники, автор статьи анализирует точки зрения известных исследователей по данной проблеме. Так как историки поколений Амира Темура и его самого использовали одни и те же источники, их описания события совпадают. Исходя из этого, в статье приводятся доказательства того, какие из данных более достоверны.

Ключевые слова: источник, точка зрения, династия, хан.

Summary

Ibragimova M.N.¹

¹ al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, ibragimova.meruert@mail.ru

Tastemirova G.A.²

² al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,

gulshar.t@mail.ru

Nusupbaeva S.A.³

³ al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, n.salta_82@mail.ru

Satkenova Z.B.⁴

⁴ al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,

zhanar_03@mail.ru

The composition «Madjma’at-tavarih-y Sultanya»– a source on history of Kazakhstan

Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

The significance of «Madjma’at-tavarih-y Sultanya»(which is one of Timur’s period’s data) in research of Kazakhstan’s history is considered in the article.

Comparing various historical sources, the author of article analyzes the points of view of famous researchers on this problem. Because of Amir Timur’s and the historians of his ancestors used the same data and information their reporting is similar. Therefore, in the given article by comparing them which of them is close to the truth is proved.

Keywords: source, points of view, dynasties, khan.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгелі біршама уақыт өтті. Одан бері міне Қазақстан жан-жақты дамып келеді. Соның ішінде тарих ғылымында да елеулі істер атқарылды. Мысалға айтар болсақ тарихшылардың зерттеу жұмыстарының әдіс тәсілдері қайта қаралып, деректерге деген көзқарастары біртіндеп өзгерді.

Еліміздің тарихын білу қазақстандық әрбір азаматтың міндеті. Өткен өмірде жіберілген қателіктерді болдырмау үшін және де сол өмірдің тәжірибелерінің негізінде болашаққа жол алу мақсатында өз тарихымызды білу маңызды. Ал сол еліміздің тарихын біз сан қырлы деректер негізінде ғана танып біліп, меңгере аламыз. Алайда деректерді алып пайдаланған бір бөлек те, оларды талдау арқылы пайдаланған бір бөлек. Сондықтан да қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін, ең алдымен сол тарихтың негізін құрайтын деректермен жұмыс істей білу қажет.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен 2004-2006 жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырыла бастаған болатын. Соның негізінде

көптеген тың деректер қазақ және орыс тілдеріне аударылып, айналымға енгізіліп, кітап болып шығып оқырмандарға ұсынылып отыр. Енді зерттеушілердің деректерге қол жеткізуі біршама жеңілдей түсті. Осы орайда ұлттық деректанушыларымыздың жұмысы күрделене түскендігін айта кеткен жөн. Өйткені олардың алдында сол деректерді өзіндік ерекшеліктерінен шыға отырып, оларды дұрыс, әрі тиімді пайдаланудың жолдарын, әдіс-тәсілдерін іздеп табу секілді ауқымды істер күтіп тұр.

«Мәдени мұра» бағдарламасы өзінің бастаған ісін тоқтатпай 2007-2009 жылдарды қамтитын екінші кезеңін бастап кетті. Бұл кезеңде енді жиналған мол мұрамызды сақтау, оларды пайдалану сияқты мәселелерге көңіл бөлініп отыр.

Десек те еліміздің тарихын зерттеуде негізгі дерек көзі болып табылатын көптеген деректер зерттеушілермен пайдаланылғанымен, оларға деректанулық талдаулар жүргізу әлі де болса кенжелеп келеді. Сондай талдауды қажет ететін деректердің қатарына әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармалар жатады. Осы уақытқа дейін бұл деректер ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде негізгі деректердің қатарында қолданылып келген болатын. Алайда оларға жүйелі түрде деректанулық талдау жасалынған жоқ. Әр түрлі сипаттағы және жиі бір-біріне қайшы келетін, түрленіп отыратын темірлік деректердегі еліміздің тарихына қатысты мәліметтерін жеткілікті түрде жұмылдыру және оларды басқа дерек көздерімен салыстыра отырып зерттеу аса өзекті.

Темір және оның ұрпақтарына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармалар ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді.

Десек те еліміздің тарихын зерттеуде негізгі дерек көзі болып табылатын көптеген деректер зерттеушілермен пайдаланылғанымен, оларға деректанулық талдаулар жүргізу әлі де болса кенжелеп келеді. Сондай талдауды қажет ететін деректердің қатарына әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармалар жатады. Осы уақытқа дейін бұл деректер ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде негізгі деректердің қатарында қолданылып келген болатын. Алайда оларға жүйелі түрде деректанулық талдау жасалынған жоқ. Әр түрлі сипаттағы және жиі бір-біріне қайшы келетін, түрленіп отыратын темірлік деректердегі еліміздің тарихына қатысты мәліметтерін жеткілікті түрде жұмылдыру және оларды басқа дерек көздерімен салыстыра отырып зерттеу аса өзекті. Темірлік деректерде ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда тарихшылар өздеріне керекті тұстарын ғана өз зерттеулері үшін үзіп-үзіп алып отырды, ал ол деректерге деректанулық талдаулар жасалған жоқ.

Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармаларға мына деректерді жатқызамыз: Әмір Темірдің «Тузук-и Темури», Низам ад-Дин Шамидің «Зафар-наме», Му‘ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му‘ини», Шараф ад-Дин ‘Али ибн Шайх Ходжи Йазидің «Зафар-наме», Мырза Ұлықбектің «Тарих-и арба ‘улус», «Маджма ‘ат-таварих-и султанийа» және Шихаб ад-Дин ‘Абдаллах ибн Абд ар-Рашид ал-Харавидің (Хафиз-и Абрудың) «Тарих-и Хафиз-и Абру», Абу-л-Хасан Са ‘ид ‘Али ал-Джурджани, Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Харавидің «Муджмал-и Фасихи», Камал ад-Дин ‘Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандидің «Матла ‘ас-са ‘дайн ва маджма ‘ал-бахрайн», Мухаммад ибн Саййид Мухаммад ибн Амир Бурхан ад-Дин Хаванд-шах ибн Шах Камал ад-Дин Махмуд Балхидың (Мирхондтың) «Раузат ас-сафа фи сират ал-анбийа ва ал мулук ва ал-Хулафа», «Ма ‘асир ал-Мулук» және Гийас ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Хумам ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Джалал ад-Дин ибн Ходжа Бурхан ад-Дин Мухаммад Хусайни Ширази Херавидің (Хондемирдің) «Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад ал-башар», «Му‘изз ал-ансаб» және де Захир ад-Дин Мұхаммед Бабырдың «Бабыр-намесі», «Силсилат ас-салатин» шығармалары. Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармалар Әмір Темір (1370-1405) мен Темір әулеті (1370-1506) билеген кезеңді қамтиды.

Әмір Темір және оның ұрпақтарының өмір сүрген уақыттары мен олардың сыртқы саясаттары жайлы сарай тарихшылары ғана нақты жазып қалдырған. Шығармаларда олардың көрші елдер мен халықтар жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп.

Материалдың мазмұнына қарап, оларды жалпы және әулет тарихы топтарына бөлуге болады:

1. Негізінен жалпы тарихқа зерттеушілер: «Мунтахаб ат-таварих-и Муғини», «Маджма ‘ ат-таварих-и султанийа», «Раузат ас-сафа фи сират ал-анбийа ва ал мулук ва ал-Хулафа», «Маджма ‘ ат-таварих-и султанийаның» төртінші томы «Зубдат ат-таварих-и Байсунгари» шығармаларын жатқызады.

2. Әулеттік темірлік шығармаларды екі топтамаға бөлуге болады. 1) Бірінші топтаманың авторлары өз шығармаларын әулеттің қандай да бір өкілінің билігін бейнелейді. Мысалы мынадай шығармалар: «Зафар-наме», «Зафар-наме-ий Тимури» шығармалары Әмір Темірдің өміріне арналған. 2) Екінші топтаманың авторлары қандай да бір әулеттің тұтас өкілдерінің билігін бірінен кейін бірін бейнелейді. «Тарих-и арба ‘ улус» Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының тарихына арналған.

Біз қарастырып отырған «Маджма ‘ ат-таварих-и Султанийа» шығармасы жалпы тарихқа топтастырылған. Бұл шығарма Қазақстан тарихы үшін маңызды деректердің бірі болып табылады.

«Маджма ‘ ат-таварих-и Султанийа» («Сұлтанға арналған жылнамалар жинағы») шығарма 826/1423-830/1427 жж. құрастырылған. Шығарманың авторы Шихаб ад-Дин ‘ Абдаллах ибн Мутфуллах ибн ‘ Абд ар-Рашид ал-Харави, ол Хафиз-и Аbru деген атпен танымал. XV ғ. тарихшысы Абд ар-Раззак Самаркандидің айтуынша ол 763/1361-1362 ж. «Гератта туылып, Хамаданда тәлім алып, 834/1431 ж. «маусым-шілдеде» Зенджанда қайтыс болған» [1, 75-76].

Хафиз-и Аbru – әйгілі тарихшы, география, астраномия, геодезия бойынша кең көлемде білімге ие болған, өлең жазған. Тарихшы Абд ар-Раззак Самарканди оны өзінің шешендігімен, ділмәрлығымен танымал, жылнамашылар ішіндегі дана, игі істер атқарған және жоғарғы мәртебелі билеушілермен жеке өзі әңгіме жүргізген патша сарайының хатшысы болған адам ретінде сипаттайды [2, 128-129].

Хафиз-и Аbru Шахрух тұсында өзінің патшасының бұйрығымен кең көлемді географиялық және тарихи еңбектер құрастыру керек болатын. Автор шығарманың кіріспесінде 820/1417-18 ж. өзінің географиясы бітпей жатып-ақ, Шахрухтан жалпы тарих бойынша жинақ құрастыруға бұйрық алады. Онда негізінен Табари (парсы аудармасында), Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағы» және Низам ад-дин Шамидің «Зафарнамесі» негізінде, оған Шахрухтың билеген жылдары тарихын қосып жазу керек болатын [1, 94].

«...Қолжазба авторы Шахрухтың замандасы болған,-дейді В.В.Бартольд,-осы патшаның есіміне үнемі мынадай формула қосылып отырады: «Кұдайым, оның билігі мен үстемдігін мәңгі ете гөр»» [1, 95].

Шығарманың жоспары мен мазмұны Хафиз-и Аbru еңбегін дерек ретінде пайдаланған Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ‘ ас-са ‘ дайн ва маджма ‘ ал-бахрайны» бір бөлігіне өте жақын. Көп жерінде Оксфордтағы қолжазба мәтініні Абд ар-Раззак Самаркандидің мәтінімен сәйкес келеді. Алайда Абд ар-Раззак Самаркандиде көп жағдайда толығырақ беріледі[3].

Қазақ тарихын жазуда шығарманың төртінші томындағы мәліметтер аса құнды болып табылады. Шығармада Низам ад-дин Шамидің «Зафарнамесінен» мәтін келтіріліп, жаңа мәліметтермен толықтырылады.

«Зубдат ат-таварих» шығармасында қазіргі күнге дейін сақталған географиялық атаулар келтірілген: Ташкент, Чинас, Ахангаран, Андиган (Андижан), Сайрам, Отырар, Тоқмақ, Шарын, Или (Іле), Алакөл, Ертіс, Жұлдыз, Күнгес, Наврин (Нарын), Бадахшан, Памир, Хива, Хузар (Гузар), Аксу, Шу [2, 128-129].

Хафиз-и Аbruдың «Тарих-и Хафиз-и Аbru» («Хафиз-и Аbru тарихы») шығармасының екі редакциясы бар. Бірінші редакциясы 817/1414 ж., екіншісі 820/1417-823/1420 ж. жазылған. Берілген шығарма араб тілінен парсы тіліне аударылған географиялық еңбек.

Алғы сөзінде автор өзі болып қайтқан жерлерінің атауларын береді: Мауараннахр, Түркістан, Дешті Қыпшақ, Хорасан, Иракйан, Фарс, Әзірбайжан, Иран, Мучан, Гурджистан, Кіші және Үлкен Армения, Рум мен Шам мемлекеттерінің барлық аудандары, Ефрат жағалаулары, Забайн, Текрит, Мосул, Дийарбақр, Хазар көлінің жағалаулары, Дербенд, Ширванат, Рустамзад, Амуль, Сари, Журджан, Гилан, Забул, Кабул, Мансур ауданы, Синд және Хинд, Мултан, Уджа, Дели, Ганг өзені. Жоғарыда берілген қалалар мен мемлекеттер Темір жаулап алған жерлерге кірген, ал оның жорықтарында Хафиз-и Аbru да хатшы ретінде қатынасқан [2, 129-130].

Арнайы «Зубдат ат-таварих-и Байсунгари» деп аталған төртінші томы материалдарының Қазақстан тарихына қатысы бар[4]. Ол түпнұсқа Шами мен Натанзи шығармаларының негізінде, бірақ ғасырдың одан кейінгі ширегі үшін, 1428-29 жылдарға дейін, яғни алғашқы Темір ұрпақтары

заманына арналған. Ұлықбектің Моғолстанға Мұхаммед ханға қарсы жорығы туралы, сондай-ақ Темір ұрпағы Шахрухтың XV ғасырдың 20-жылдарында Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы арқылы жүріп өткен жолды суреттеуде өлкенің тарихи географиясы жөнінде деректер бар, ол сол кезеңдегі Моғолстанның ішкі саяси жағдайы жөнінде пікір айтуға мүмкіндік береді.

Ортағасырлардағы Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеуде парсы деректері құнды мәліметтер береді. Алайда ол деректердің көптігіне байланысты оларды жеке-жеке топтастырып, зерттеуді қажет етеді. Бізге дейін де темірлік шығармалар зерттеушілермен пайдаланылып келген болатын. Алайда оларға деректанулық талдау жасалған зерттеу жоқтың қасы.

В.В.Бартольдтің «Деректану бойынша жұмыстар» атты шығармасында темірлік тарихнамашылар Хафиз-и Аbru мен Абд ар-Раззакі Самарқандидің өмірі мен қызметі жайлы мәліметтер бар. Автор Хафиз-и Аbruдың Шахрухтың замандасы болғандығын атап өтеді [1, 95]. В.В.Бартольд шығарманың құрылымы мен мазмұны Абд ар-Раззакі Самарқанди шығармасының кейбір тұстарымен сәйкес келетіндігін айта келе, белгілі болғандай Хафиз-и Аbruдың еңбегі Абд ар-Раззакі Самарқанди үшін негізгі дерек болғандығын мәлімдейді.

Жоғарыда аталған Темір және оның ұрпақтарына арналған парсы шығармасы кейіннен қазақ халқының құрамына енген Оңтүстік-Шығыс Қазақстан және Жетісу территориясында өмір сүрген халықтар жайлы көптеп мәлімет береді. Сонымен қатар Дешті Қыпшақтағы билеуші хандар арасындағы алауыздықты, халықтардың бытыраңқылығын жақсы суреттейді.

Өмір Темір және оның ұрпақтарының өмір сүрген уақыттары мен олардың сыртқы саясаттары жайлы сарай тарихшылары ғана нақты жазып қалдырған. Шығармаларда олардың көрші елдер мен халықтар жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп.

«...Деректанудың негізгі методологиялық принциптері деректермен жұмыс істеудің әр түрлі кезеңдерінде нақты көрініс табады» [5, 29]. Алғашқы кезең деректерді іздеу, табу жағына келетін болсақ қазіргі кезде темірлік деректердің орысша, өзбекше, ескі өзбек тіліндегі аудармалары жарық көрген. Және бұл деректер ғылымда да айналымға енген бұрыннан мәлім деректер. Дегенмен соңғы уақытта темірлік шығармалар болып табылатын жаңа деректер де зерттеушілермен айналымға енгізілді.

Келесі кезең деректанулық талдау жағына келетін болсақ бұл темірлік деректерді зерттеуде аса қажет мәселелердің бірі. Профессор Қ.Атабаев деректердің пайда болуын сынауда кездесетін проблемаларды жеке-жеке атап өтеді [5, 29].

Темірлік деректердің сақталу формаларына келетін болсақ қолжазбалар болып табылады.

Темірлік шығармалардың пайда болу уақытына тоқталатын болсақ, көп жағдайда деректің жазылған уақыты туралы құнды мәліметті сол шығарманың өзінен, оның мазмұнынан табуға болады. Және темірлік деректер көбінесе Темір не оның ұрпақтарының тарихына арналғандықтан тарихшының қай тұлғаның кезінде өмір сүргендігіне қарай да анықтауға болады. Қосымша деректерден де темірлік шығармалардың қай уақытта жазылғандығы туралы мәлімет ала аламыз.

Жоғарыда аталған тексттің оқу және уақытын анықтау үшін пайдаланылған тәсілдердің көбі оның пайда болған жерін анықтау үшін де қолданылады.

Темірлік деректер авторының не құрастырушысының атын анықтау (атрибуция) мәселесіне келетін болсақ, темірлік тарихшылардың өз шығармаларынан да, қосымша деректердің көмегімен де табуға болады. Соған қарамастан кейбір темірлік шығармалардың әлі күнге дейін авторлары белгісіз.

Темірлік деректерді зерттеуде мәтінді талдау жасау және әр түрлі деректерді қарама-қарсы салыстыру тәсілдері пайдаланылған.

Профессор Қ.Атабаев оқиғаны жақыннан суреттеген жылнамашылардың еңбектерінде оқиғаның бейнелеу дәрежесінің жоғары болатындығы рас дейді [5, 39]. Дегенмен, шынайылық проблемасына келетін болсақ темірлік деректердің бір ерекшелігі онда жасампаздық пен өз әмірлерін асыра мақтаушылық байқалады.

Типі бойынша қазақтар мен Қазақстан тарихына арналған барлық темірлік шығармалар нарративті жазба деректерге жатады.

Түрі бойынша баяндаушы, темірлік деректер тарихи хроникалар, анналдар, естелік жазбалар, өмірбаяндар, күнделіктер болып табылады.

Темір ұрпақтары шығармаларының Қазақ хандығы тарихының дерек көзі ретінде алатын орны

ерекше. Онда қазақ елін ел ретінде қалыптасуына ат салысқан басқарушылары жайлы мәлімет көптеп кездеседі.

Темірлік деректерде Қазақстанда мекен еткен ру-тайпалар жайлы мәліметтер көптеп кездеседі.

Әмір Темір жорықтары Қазақстан территориясындағы өмір сүріп жатқан халықтарға ауыр соққы береді. Темір жорықтары оның тарихшыларымен жақсы бейнеленеді. Кей жерлерде ақиқатты жасырып қалса да, Темірдің жаулап алған жерлеріндегі халықтарға озбырлығын бүкпей көрсетеді. Темір қайтыс болғаннан соң оның бірде-бір мирасқоры ол секілді жорықтар ұйымдастырмақ түгілі Әмір Темір жаулап алған жерлерді сақтап қала алмайды. Ішкі талас-тартыстардың салдарынан Темір мемлекеті күйреуге ұшырап, соңында құлайды.

Темірлік шығармаларда Қазақ хандығының құрылуының алғы шарты болған мемлекеттердің саяси тарихы, және Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі оқиғалар бейнеленеді.

Жалпы алғанда, Темір мен оның ұрпақтарына арналған шығармалардың ортағасырлық Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеудегі басқа ортағасырлық шығыс мұсылман деректердің арасындағы алатын орны жоғары деуге болады.

Әдебиеттер:

1. Бартольд В.В. Работы по источниковедению. / Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. М., 1973. 723 с.
2. Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XII-XIX вв. Дисс.на соискание уч.степени д.и.н. – А.,2003. – 406 с.
3. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды, Т. II, Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва-Ленинград, 1941,- 308 с.
4. Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. – Алма-Ата, 1987. – 41 с.
5. Атабаев Қ.М. Деректану – Қазақстан қоғамдық ғылымдарының методикалық негізі // «Тарихи дерек: археография және деректану мәселелері» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 30 қазан 2007 ж. – Алматы, 2007. – 3-11 бб.

УДК 125-89

МРНТИ 03.01.39

Сексенбаева Г.А.

д.и.н., доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ им. аль – Фараби, s.gulzira@mail.ru

Алпысбаева Н.К.

к.и.н., доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ им. аль – Фараби, nurzipakz@mail.ru

ДОСТУП К ИНФОРМАЦИИ КАК АРХИВНАЯ ИДЕОЛОГИЯ

Поводом для написания статьи явился тот информационный вакуум, который создан вокруг проблемы по рассекречиванию документов в государственных архивах Казахстана. Недостаточное их освещение в средствах массовой информации вновь и вновь поражает домислы и будет формировать мнение общественности о «закрытости архивов». В немалой степени этому способствуют и сами архивисты, лишая общественность информации о своей деятельности по расширению документальной базы нашей истории. Архивным работникам полезно было бы учесть опыт государственных архивов многих зарубежных архивов, где в начале каждого года объявляется об открытии доступа для широкой общественности к архивным документам, сроки хранения которых на закрытом режиме истекли. Актуальность проблемы состоит в том, что доступ к информации и поныне является важнейшей проблемой, без ее разрешения невозможно взаимодействие архивов с представителями исторической науки и общественности. Полноценное и разностороннее использование документальных богатств архивов возможно лишь при их открытости, т.е. наличии свободного доступа граждан к архивным документам и научно-справочному аппарату. Правовое регулирование доступа к информации в соответствии с нормами демократического общества, является необходимым условием существования архивов в современной информационной среде. Доступ к государственным архивам и документной информации, хранящейся в них, является частью прав гражданина, а в широком смысле соблюдаемых в мире демократических ценностей - частью прав человека.

Ключевые слова: архивы, архивное право, доступ к информации, доступ к архивным документам, документная информация, принцип публичности.

Түйіндеме

Сексенбаева Г.А.

әл – Фараби атындағы ҚазҰУ, т.ғ.д., доцент, s.gulzira@mail.ru

Алпысбаева Н.К.

әл – Фараби атындағы ҚазҰУ, т.ғ.к., доцент, nurzipakz@mail.ru

Ақпараттарға қолжетімділік мұрағаттық идеология ретінде

Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағаттарындағы құжаттарды құпиясыздандыруға байланысты туындаған мәселелер осы мақаланы жазуға себеп болды. Ауқымды ақпараттардағы олардың жеткілікті түрде қамтылмауы қоғамның санасында «мұрағаттардың құпиялылығы» ретінде қалуда. Қоғамды өз тарихымызды қамтитын құжаттамалық база ақпараттарынан айыруда мұрағатшылардың да кінәсі бар. Мұрағаттық қызметкерлерге Ұлыбритания елінің мемлекеттік мұрағаттарының тәжірибесін ескеру пайдалы болар еді. Мұнда әр жыл басында құпия режимде сақталған, бірақ сақталу мерзімі аяқталған мұрағаттық-құжаттарға қоғам үшін қолжетімділік туындайды. Мәселенің өзектілігі ақпараттарға деген қолжетімділіктің қазіргі таңда да маңызды мәселелердің бірі екендігінен туады, оның рұқсатынсыз мұрағаттардың тарихи ғылым мен қоғамдық өкілдердің арасындағы қарым қатынасы мүмкін болмас еді. Мұрағаттардың құжаттамалық құндылықтарын толық және әр жақты пайдалану олардың «ашық» жағдайында ғана жүзеге асады, яғни азаматтардың мұрағаттық құжаттармен ғылыми-анықтамалық аппаратқа деген қолжетімділігі еркін болған жағдайларда.

Түйін сөздер: мұрағаттар, мұрағаттық құқық, ақпараттарға деген қолжетімділік, мұрағаттық құжаттарға деген қолжетімділік, құжаттамалық ақпарат, жариялылық қағидасы.

Summary

Seksenbayeva G.A.

KazNU named after al – Farabi, associated professor, doctor of historical sciences,

s.gulzira@mail.ru

Alpysbayeva N.K.

KazNU named after al-Farabi, associated professor, candidate of historical sciences, nurzipakz@mail.ru

Access to information as an archival ideology

The reason for writing this article was the information vacuum, which was created around the issue of declassifying of the documents in the state archives of Kazakhstan. The lack of coverage of the data in the media originates wild guesses and forms public opinion about “closed records”. Moreover, archivists themselves contribute to this issue, depriving the public of information about its activities to expand the documentary base of our history. It would be useful for archivists to consider the experience of the state archives of many foreign countries, where at the beginning of each year archives declare about the opening of access for the general public to archival documents, whose shelf life in a closed regime expired. The actuality of the problem lies in the fact that access to the data is still a major issue, without its permission there cannot be the interaction with the archives of historical science and the public.

Keywords: archives, archival right, access to information, access to archival documents, documental information, the principle of publicity.

Архивы по своей общественной роли не только хранят рероспективную информацию, но на них возложена социальная функция и по использованию этой информации. Поэтому при использовании архивной документации должен доминировать приоритет прав человека, включая и право знать историю собственной страны.

Открытие ранее недоступных документов и восполнение существовавших лакун в нашем историко-документальном наследии-завоевание последних лет. Под воздействием процессов, происходящих в республике, архивы открыли для исследователей в прошлом засекреченные по идеологическим мотивам многие страницы истории.

Гарантия права доступа культурным ценностям, к каковым относятся и архивные документы, зафиксирована в законах республики. Однако абсолютной «открытости архивов» не существует и задача потребителям архивной информации останется всегда дозированной.

Доступ к архивным источникам важнейший аспект архивной идеологии. В ее рамках необходимо четко обозначать принципы свободного использования информации и ограниченного доступа к тем архивным документам, которые касаются безопасности страны и законных интересов и прав граждан.

В последнее время в республике были сделаны шаги для внедрения принципов, принятых во всем цивилизованном мире, касающихся вопросов доступа к архивной документации, и эти проблемы нашли свое частичное законодательное урегулирование.

Принцип публичности, т.е. доступности государственных архивов для широкой публики, впервые был провозглашен в годы Великой Французской буржуазной революции. Согласно законам 1790

и 1794 годов каждый француз в определенные дни недели мог лично ознакомиться с архивными документами. Принципы заложенные во французских законах, послужили во многом примером или исходным моментом для архивного законодательства других европейских стран. Однако внедрение в практику принципов в публичности столкнулось со многими препятствиями.

Проблема доступа к архивным источникам встает остро после второй мировой войны. Постановке этой проблемы содействовала деятельность ЮНЕСКО, сформулировавшей одной из своих целей широкое распространение информации в гуманитарной сфере. Проблема доступности остается одной из важных и в программе деятельности Международного Совета архивов (МСА) – неправительственного консультативного органа, координирующего профессиональные архивные контакты на международном уровне. Одной из отраслевых функций МСА по учредительному уставу является: «Облегчение условий пользования архивами и создание возможностей для эффективной, беспристрастной оценки документов... путем улучшения информации о фондах и обеспечения большей доступности к архивам» [1]. Поэтому данная проблема поднималась практически на каждом из проходивших с 1950 года международных архивных форумах, где обсуждались не только собственно физический допуск к документам, связанный с существующими временными ограничениями, но и его важнейшие аспекты: архивные поисковые средства, техническая оснащенность (копирование, микрофильмирование, применение ЭВМ и т.д.), права потребителей информации и другие юридические нормы оформления допуска.

Специальные дебаты по вопросу облегчения условий пользования архивами развернулись на внеочередном конгрессе МСА в Вашингтоне в 1966 году. Непосредственным поводом явились исследование специальной комиссии государственного департамента США дипломатических архивов 74 стран мира с целью выяснения доступности архивных материалов. В итоге исследования вырисовывалась следующая пестрая картина: в 27 странах архивы или совершенно недоступны для исследователей, или в них отсутствуют твердые правила, в 17 странах к вопросу о допуске в архив подходят индивидуально, в 12 странах ограничительный срок не превышает 50 лет и примерно в 30 странах дипломатические документы доступны по истечении определенного срока (от 50 до 100 лет) или после определенной даты [2].

Несмотря на отсутствие единства взглядов на проблему «упрощения доступа в архивы» (приводились различные доводы – «архивный интерес», «оскудение письменных памятников», «охрана личных тайн» и др.), конгресс «выразил пожелание, чтобы ответственные архивные власти приняли меры к существенному облегчению правил доступа к архивам путем сокращения, насколько это является возможным, существующих сроков ограничения и, кроме того, путем досрочного открытия определенных категорий документов для исследовательских целей» [3].

На последующих форумах архивистов: X Международной конференции «Круглого стола» архивов (1967 г.), VI (1968 г. – Мадрид), VIII (1976 г. – Вашингтон) Международных конгрессах архивов, внимание акцентировалось на выработке общей линии данной проблемы и в рекомендациях были сформулированы более четкие, конкретные положения, введение которых облегчило бы допуск исследователей к архивным документам. Так, Мадридский конгресс архивов рекомендовал:

а) «В целях облегчения научных исследований и устранения всех неоправданных ограничений, закрытый период архивов не должен в общем превышать 30 лет, причем определенные серии или фонды могут быть открыты ранее, другие же засекреченные документы могут не выдаваться ученым и более продолжительное время, которое, однако, не может превышать 80 лет;

б) ограничительные даты и правила доступа должны быть в целом одинаковы, как в отношении частных, так и государственных документов; граждане страны и иностранцы должны находиться в вопросах доступа к архивам в равном положении...» [4].

Рекомендации Международного конгресса архивов сыграли известную роль и способствовали введению в архивное законодательство большинства стран сокращенных сроков доступа, исчисляемых 30 годами. По истечении этого предельного срока архивная документация, находившаяся ранее на режиме ограниченного доступа, выдалась для использования.

Безусловно, состав документации, поступающей на хранение в национальные архивохранилища, неоднороден. В каждой стране, исходя из специфики исторического развития, ограничительные сроки устанавливаются на различные категории документов (их определяют не архивы, а создатели документов). Так в принятом Национальной ассамблеи и сенатом Франции «Законе об архивах от 3 января 1979 г. говорится, что «документы, выдача которых была свободной до их передачи на хра-

нение в государственный архив, по прежнему без ограничений выдаются любому лицу, которое их потребует» [5]. Закон устанавливает 30-летний срок, по истечении которого документация правительственных учреждений открывается для публики. В случае несогласия исследователя с отказом в доступе, окончательное решение выносит специальный орган – Комиссия доступа к административным документам.

В законе определяются несколько категорий документов, пользование которыми ограничивается на срок, превышающий 30 лет. К ним отнесены документы, затрагивающие личные интересы частных лиц: 150 лет – для личных дел; документов, относящихся к делам юрисдикции; и документов, содержащих индивидуальные сведения, имеющие отношение к личной или семейной жизни. Отсрочка в 60 лет устанавливается для документов, содержащих информацию, раскрытие которой нанесет ущерб государственной безопасности и национальной обороне.

В ФРГ действует «Закон об обеспечении сохранности и использовании архивных документов федерального уровня в ФРГ» от 6 января 1988 г, согласно которому каждый гражданин имеет право пользоваться архивными документами через 30 лет после их создания, если нет специальных инструкций к ним. Архивные документы федерального уровня, относящиеся к определенной личности, могут быть использованы третьим лицом через 30 лет после смерти данного лица. Ограничительные сроки не относятся к документам, которые с момента создания были предназначены для опубликования. Кроме того, ограничительный срок в 30 лет может быть уменьшен, если документы используются для научно-исследовательских целей или для удовлетворения правовых интересов граждан. При этом гарантируется соблюдение интересов создателей документов [6].

Уменьшение и увеличение ограничительного срока регламентируют сами учреждения. Использование документов высших федеральных ведомств и учреждений запрещается, если оно может нанести вред интересам ФРГ или одной из ее земель, противоречит охраняемым законом интересам третьего лица, повредит сохранности документов, повлечет за собой недопустимые затраты ведомства.

Довольно сложное законодательство о доступе к информации в США «Закон о свободе информации», «Закон о сохранении тайны» 1974 г.) прокомментировано в статье американского архивиста Фрэнка Г.Берк: «...как и везде, в интересах национальной обороны и безопасности, защиты частной собственности и деловой информации, соблюдение секретов управления, если правительство вынуждено работать в особом режиме, создаются ограничения в допуске к правительственным архивам. В США существует также традиция препятствовать действиям правительства, направленным на секретное хранение своих документов. Исходя из презумпции, что документы должны быть открытыми, а для того, чтобы закрыть их на какой-либо срок, требуется определенный акт правительства, последний подвергается самому внимательному изучению Верховным судом страны, согласно закону о свободе информации. Это значит, что в США политические документы государственных учреждений открываются для изучения через 20 лет и более, после их создания и обычно по истечении 30-летнего срока хранения почти все материалы становятся доступными» [7].

Заслуживает внимания канадское законодательство, где вопросы доступа к документной информации регулируются специальными актами, принятыми в 1983 г: «Доступ к информации» и «Закон о сохранении приватности».

До 1983 года ограничительной датой доступа к информации служил 30-летний срок после создания документа. В соответствии с законами 1983 г. ограничительные даты в использовании информации сняты. Никаких временных ограничений в доступе к информации, за исключением личной, не существует. Законы 1983 г. обязывают учреждения выдавать гражданам любую интересующую их информацию. В случае отказа гражданин имеет право апеллировать к арбитру. Однако имеется категория документов, доступ к которым определяется ограничительным сроком в 20 лет (протоколы заседаний Кабинета Министров и протоколы Казначейства) [8].

Законы Канады, обеспечивая доступ к архивной информации, одновременно защищают личные права граждан. Существует несколько исключений, которые предусматривают запрет на выдачу информации: так, не может быть выдана информация, полученная от других государств, информация о системе выборов голосования (в провинциях и муниципалитетах), о личности, торговые секреты третьего лица, информация коммерческого и технического характера о третьем лице, о переговорах, в которых затронуто третье лицо.

Вопросы выдачи информации личного характера регулируются Законом о сохранении приватности, основные положения которого сводятся к следующему: каждый гражданин имеет право доступа

к информации о нем самом, доступ к информации личного характера открывается только через 20 лет после смерти человека, либо через 110 лет со дня рождения, материалы переписей доступны спустя 92 года после ее проведения. Для личных фондов архивов продолжает существовать 30-летний ограничительный срок [9].

Архивный ценз присутствует и в «Правилах пользования Национальным архивом Японии» от 25 апреля 1972 г. Помимо общедоступных документов, которые открыты для публики, существует категория официальных документов, не подлежащих использованию общественностью в течение определенного периода времени [10].

Законодательство некоторых стран в отношении архивной информации придерживается более длительных временных ограничений. Так, по «Указу о новом регулировании границы пользования в Государственном архиве Австрии» от 12 сентября 1974 г. для архивных документов принято решение о скользящей границе пользования, исчисляемой 40 годами. Некоторым категориям пользователей архивной информацией (преподаватели высших учебных заведений, знаменитые зарубежные ученые, государственные служащие и др.) могут выдаваться документы, которые не открыты для общего пользования и созданы минимум за 20 лет. Ограничительные условия сохраняются за документами, содержащими денежные требования к юридическим лицам (30 лет) [11].

Согласно закону Италии «О государственной архивной службе» от 30 сентября 1963 г. документы, хранящиеся в госархивах, предназначены для свободного пользования, за исключением тех, которые имеют секретный характер, доступ к которым ограничен 50-ю годами с момента их создания. Для документов, относящихся к частным лицам, и судебных материалов установлен срок ограничения в 70 лет [12].

Как видно, законодательство по доступу к информации в зарубежной практике прежде всего базируется на национальном интересе страны. Наиболее широко применяемый 30-летний срок ограничения действует на сведения военного, экономического, внешнеполитического и другого характера, распространение которых может причинить ущерб государственным интересам страны. Кроме того, в законах четко оговаривается архивное хранение документов, касающихся интересов отдельной личности.

Из стран СНГ существенный интерес представляет подход Российской Федерации к проблеме доступа к архивным документам статьей 20 «Основ архивного законодательства». Установлен 30-летний ограничительный срок доступа к архивным материалам, содержащим государственную тайну. Ограничения в 75 лет предусматриваются в использовании архивных документов, содержащих сведения о личной жизни граждан (об их здоровье, семейных и интимных отношениях, имущественном положении), а также создающие угрозу для их жизни и безопасности жилища [13].

К проблеме рассекречивания относится и распоряжение президента Российской Федерации от 22.09.94 г., где разрешается комплекс вопросов: об образовании Комиссии по рассекречиванию документов; о передаче документов, сроки ведомственного хранения которых истекли; о судьбе архива бывшего Политбюро ПК КПСС. Согласно распоряжению, в течение 1994-1995 гг. историческая часть этого архива передана на государственное хранение и становится общедоступной [14].

Как и в странах СНГ, в Казахстане работа по рассекречиванию и снятию ограничений и доступа к архивным документам началась со второй половины 80-х годов. Под влиянием активизации общественного интереса к архивным секретам и на основе правительственных актов (постановление Кабинета Министров РК от 03.08.92 г. «О создании на базе бывших Республиканского и Алма-Атинского областного партийного архивов Центрального Государственного архива новейшей истории»; Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14.04.93 г.) проводились «локальные рассекречивания» отдельных событий нашей истории и снятие с них завесы «государственной тайны».

На республиканском семинаре-совещании по теме «Расширение источниковедческой базы исторических наук на основе либерализации допуска к документам бывших архивов Компартии Казахстана» (1994 г.), организованного Главным управлением архивами и документацией, работникам архивов была дана установка: при рассекречивании руководствоваться Законом «О защите государственных секретов Республики Казахстан» (введен в действие постановлением Верховного Совета РК от 19.01.93 г.), который прежде всего защищал тайну информации и устанавливал основные принципы отнесения ее к государственным секретам.

В Законе помимо дефиниции государственных секретов, их категорирования, присвоения им разной степени секретности определялось, что государственные органы, юридические и физические

лица – собственники секретной информации – вправе засекречивать их на срок до 20 лет. Обоснованность засекречивания пересматривается каждые 5 лет. По закону, рассекречиванию не подлежат сведения, затрагивающие личную (внеслужебную) жизнь гражданина, если на это не имеется его согласия, а в случае его смерти – ближайших родственников. На совещании были перечислены основанные на этом законодательстве другие нормативные документы: инструкция по обеспечению режима секретности, перечень сведений, составляющих государственную тайну РК и др. [15].

Республиканский форум, посвященный проблеме доступа к архивной документации, принял ряд рекомендаций о необходимости активизации работы по рассекречиванию. Позже, на основе рекомендации семинара-совещания было разработано методическое письмо по рассекречиванию документов бывших партийных архивов. Положения этого документа дают более конкретные ответы на вопросы о том, какие категории документов подлежат рассекречиванию в архивах. Так, доступ открыт к документам, связанным с политической борьбой, дискуссиями внутри партии о путях индустриализации, коллективизации, развития культуры, строительства госаппарата. Рассекречиванию подлежали документы, касающиеся новой экономической политики, голода, конфискации имущества, вооруженных столкновений, вызванных перегибами в политике, о последствиях освоения целинных и залежных земель, искривлениях в национальной политике и т.д.

В категорию ограниченного доступа переводятся персональные дела, касающиеся проступков, и личные дела (учетного характера) коммунистов.

На режиме секретности рекомендовано оставить документы, содержащие сведения о третьих странах, деятельности пограничных таможен, землеустройстве и землепользовании в пограничных районах, а также документы, использование которых может нанести ущерб интересам государства [16].

Несомненно, проведенная работа по рассекречиванию архивных документов способствовала расширению информационно-документальной базы. На основе в прошлом недоступных фактов, научная общественность получила возможность изучать и реконструировать новый подход к некоторым проблемам нашей истории.

В правовом государстве должны существовать не только законы, защищающие государственные секреты, но и обеспечивающие потребности общества в информации. В силу этого, важным аспектом доступа и использования архивных источников является урегулирование отношений между пользователями документной информацией и ее хранителями. В контексте этого имеет значение процедура облегчения доступа к архивной документации. В казахстанских архивах доступ к архивным документам обеспечивается путем предоставления пользователю архивными документами справочно-поисковых средств и информации об этих средствах, а также подлинников и (или) копий необходимых ему документов.

В целях оперативного учета и розыска документов разработана система НСА (научно-справочного аппарата), включающая перекрестные справочники, используемые как главный инструмент в работе архивной службы. Автоматизация архивной службы заключается в переводе всей системы НСА на работу в автоматизированном режиме. С целью облегчения доступа к архивным документам создаются электронные базы данных - база документов на электронных носителях и соответствующее ей программное обеспечение для поиска. Основными задачами при разработке программного обеспечения являются хранение и обработка огромных информационных ресурсов, которые впоследствии могут быть использованы потребителями.

Архивы по своей общественной роли не только хранят ретроспективную информацию, но на них возложена социальная функция и по использованию этой информации. Поэтому при использовании архивной документации должен доминировать приоритет прав человека, включая и право знать историю собственной страны.

1 <http://www.ica.org>

2 <http://www.ica.org>

3 <http://www.ica.org>

4 <http://www.ica.org>

5 Розин Клейо-Мишо. *Архивное дело во Франции // Отечественные архивы, 1994. – № 6. - с.99-104.; Государственная архивная служба Франции. Подг. Л.Н. Воронова/ Информационный вестник, 1997.- « 2(6).- с. 34-36.*

6 *Современное состояние архивного дела в ФРГ: аналитический обзор/ ВНИИДАД. – 1987.- 40 с.*

7 Фрэнк Г. Берк. Национальный архив и управление документацией в США // Советские архивы, 1988. - № 3. - с. 92-101.

8 Кожевников Е.М. Об архивах Канады // Отечественные архивы, 1998. - № 4. - с.90-96.

9 Копылова О.Н., Нуралова Б.А. Как работает Национальный архив Канады // Отечественные архивы, 1994. - № 1. - с.109.

10 Архивное дело в капиталистических странах: Сб. официальных документов / ОЦНТИ.- М., 1990. 198 с.

11 Архивное дело в капиталистических странах: Сб. официальных документов / ОЦНТИ.- М., 1990. 198 с.

12 Ваганова Л.Ф. Государственная архивная служба Италии. Экспресс-информация «Архивное дело, архивоведение и археография», 1991.-№ 2(68).

13 Основы законодательства Российской Федерации об Архивном фонде Российской Федерации и архивах от 7 июля 1993 г. - archives.ru.

14 Федеральный Закон от 22 октября 2004 г. № 125-ФЗ «Об архивном деле в Российской Федерации» - pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102089077.

15 Закон Республики Казахстан «О защите государственных секретов Республики Казахстан» от 19 января 1993 г. - kazakhstan.news-city.info/docs/sistemas/dok_persto.htm.

16 Материалы республиканского семинар-совещания «Расширение источниковедческой базы исторических наук на основе либерализации допуска к документам бывших архивов Компартии Казахстана». Алматы, 1994 г.

УДК 930:929(574)
МРНТИ 03.01.79

Ибрагимова М.Н.¹

¹ әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
ibragimova.meruert@mail.ru

Тастемирова Г.А.²

² әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, gulshar@mail.ru
Нусупбаева С.А.³

³ әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, n.salta_82@mail.ru
Тойшыбекова Ж.К.⁴

⁴ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zhulduz_agz@mail.ru

АБД АР-РАЗЗАК САМАРКАНДИДІҢ «МАТЛА ‘ АС-СА ‘ ДАЙН ВА МАДЖМА ‘ АЛ-БАХРАЙНЫ» ШЫҒАРМАСЫ – ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеу өткен ғасырдың бай мұрасымен тығыз байланысты. Олардың ішінде бүгінгі күнге дейін ғылыми маңыздылығын жоғалтпаған парсы жазба деректері ерекше орын алады. Шынайы тарихымызды жазу үшін ең алдымен деректермізді дұрыс меңгеруіміз керек. XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда арнайы деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Сондықтан да Темір әулеті шығармаларын ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде арнайы зерттеудің маңызы зор.

Мақалада темірлік деректердің бірі – Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ‘ ас-са ‘ дайн ва маджма ‘ ал-бахрайны» шығармасының Қазақстан тарихын зерттеудегі маңыздылығы жайлы қарастырылған. Автор түрлі деректерді салыстыра зерттей отырып, осы мәселеге қатысты белгілі зерттеушілердің пікірлерін талдайды. Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары пайдаланған деректер көбіне ортақ болып келгендіктен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың қайсысы шындыққа жақын екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: дерек, пікір, әулет, хан.

Резюме

Ибрагимова М.Н.¹

¹ КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, ibragimova.meruert@mail.ru

Тастемирова Г.А.²

² КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,

gulshar.t@mail.ru

Нусупбаева С.А.³

³ КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, n.salta_82@mail.ru

Тойшубекова Ж.К.⁴

⁴ Казахский Государственный Женский Педагогический Университет zhulduz_agz@mail.ru

Сочинение Абд ар-Раззак Самарканди «Матла ‘ас-са’ дайн ва маджма ‘ал-бахрайн» – источник по истории средневекового Казахстана

Изучение истории Казахстана XIV- XV вв. тесно связано с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свое научное значение.

Чтобы писать достоверную историю надо правильно изучить источники. Данные истории Средней Азии и Казахстана XIV-XV вв. хорошо указано в нарративных исторических трудах средневековых авторов, которые основном состоят из тимуридских произведений. Эти произведения написано историками амира Тимура и его наследников. Эти источники до этого времени обширно использовались исследователями. Однако специально не анализировано. Поэтому исследование тимуридских произведений как источник средневекового Казахстана занимает важную роль.

В статье рассматривается значимость одного из данных тимуридского периода произведения «Му’изз ал-ансаб» в исследовании истории Казахстана. Сопоставляя различные исторические источники, автор статьи анализирует точки зрения известных исследователей по данной проблеме. Так как историки поколений Амира Темура и его самого использовали одни и те же источники, их описания события совпадают. Исходя из этого, в статье приводятся доказательства того, какие из данных более достоверны.

Ключевые слова: источник, точка зрения, династия, хан.

Summary

Ibragimova M.N.¹

¹ al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, ibragimova.meruert@mail.ru

Tastemirova G.A.²

² al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,

gulshar.t@mail.ru

Nusupbaeva S.A.³

³ al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, n.salta_82@mail.ru

Toyshubekova Z.K.⁴

⁴ Kazakh State Women’s Teacher Training University, teachersofhistory_zhulduz_agz@mail.ru

The composition Abd ar-Razzak Samarkandi “Matla ‘expert-sa’ Dine va Majma ‘is scarlet-bakhrayn» – a source on history of Kazakhstan

Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

The significance of «Mu izz al-ansab» (which is one of Timur’s period’s data) in research of Kazakhstan’s history is considered in the article.

Comparing various historical sources, the author of article analyzes the points of view of famous researchers on this problem. Because of Amir Timur’s and the historians of his ancestors used the same data and information their reporting is similar. Therefore, in the given article by comparing them which of them is close to the truth is proved.

Keywords: source, points of view, dynasties, khan.

Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Темір әулеті шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Темірлік деректерде ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі.

XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып

қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда тарихшылар өздеріне керекті тұстарын ғана өз зерттеулері үшін үзіп-үзіп алып отырды, ал ол деректерге деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Темірлік деректердің бірі – Камал ад-Дин ‘ Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандидің «Матла ‘ ас-са ‘ дайн ва маджма ‘ ал-бахрайн» шығармасы Қазақстан тарихы үшін маңызды деректердің бірі болып табылады. Шығарманың авторы 816/1413 ж. Гератта туылып, 887/1482 ж. сол жерде қайтыс болады. «Абд ар-Раззак Самаркандидің өзі Гератта медресе тәрбиесін алған, Темірліктер сарайында қазылық пен имамдық қызметінде болған атасы мен өз дәуірінің әйгілі зиялылары болған ағаларының көмегімен ол тафсир, хадис, фикх білімдерін және де тарих пен тіл-әдебиет пәндерін терең меңгерген» [1, 84]. Абд ар-Раззак Самарканди 845/1441 ж. Үндістанға (848/1444 ж. оралған), 850/1446 ж. Гилянға елші болып барды [2, 582]. Бұған оның «Үндістанға сапар дастаны және ол жердің ғажайыптары» атты естеліктері дәлел бола алады [3]. Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ‘ ас-са ‘ дайн ва маджма ‘ ал-бахрайн» шығармасында Иран мен Орта Азияның Хулагу және Темір ұрпақтарының 1304 жылдан 1471 жылға дейінгі тарихы баяндалған. «Өз еңбегін жазу кезінде Абд ар-Раззак Самаркандиге бір топ ғалымдар көмек берген, олардың арасында Низам ад-Дин Абдул Васий (Низам ад-Дин Шамиден басқа) де бар еді. Қолжазбаны 1470 ж. жазып бітірсе де, бұдан кейін де оған өзгертулер енгізген» [4, 18-19].

Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ‘ ас-са ‘ дайн ва маджма ‘ ал-бахрайн» шығармасы тілінің астарлығы мен мазмұндалуының біржақтылығына қарамастан, оның кейбір жағдайда объективті және XV ғ. Мауараннахр мен Хорасан тарихын зерттеуде құнды тарихи дерек болып табылады [5, 18]. Негізінен оның шығармасы басқа да Темір ұрпақтары шығармалары секілді «Темірді мадақтау сипатына ие» [6, 19]. Б.А. Ахмедов шығарманы тек «терең меңгеру арқылы ғана керекті мәліметтерді алуға» болатындығын айтып өтеді.

«Матла ‘ ас-са ‘ дайн ва маджма ‘ ал-бахрайн» шығармасы екі бөлімнен тұрады. Біріншісі, Әбу Са’ид елханның туылғаннан 704/1304-05 ж., Темірдің қайтыс болғанға дейінгі және 804/1404-05 ж. Самарқандта оның немересі Мырза Халил таққа отырғанға дейінгі оқиғаларға; екіншісі – сол жылы Темірдің төртінші ұлы Шахрухтың таққа отыруынан және 875/1470-71 ж. Сұлтан-Хұсейіннің екінші рет таққа отыруына дейінгі оқиғаларға арналған [7, 150]. Бірінші бөліміндегі 1405-1427 жж. оқиғаларды Абд ар-Раззак Самаркандидің өзінен алдын жазылған тарихи шығармалардан, негізінен «Зубдат ат-таварих-и Байсункарийден» пайдаланып жазған. Бұдан кейінгі 833 (1429-1430) – 875 (1470) жалдардағы өзі замандас болып, тарихи шығармалар жазбас бұрын мемлекет қызметінде жүргендегі басынан өткен оқиғалар баяндалады [8, 7].

Әмір Темір және оның ұрпақтарының өмір сүрген уақыттары мен олардың сыртқы саясаттары жайлы сарай тарихшылары ғана нақты жазып қалдырған. Шығармаларда олардың көрші елдер мен халықтар жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп.

Әмір Темір қайтыс болғаннан кейін Темірдің жаулап алған жерлерін оның ұрпақтары ұзақ сақтап қала алмады. Олардың жоғарғы билік үшін таластан қолдары босамады. Осы кезде олар біршама жерлерінен айрылып қалған болатын. 1409-1447 жылдар аралығында Гератта билік жүргізген темірдің төртінші ұлы Шахрух темірліктердің жоғарғы басшысы болып саналды. Самарқандтың билеушісі етіп тағайындалған Шахрухтың үлкен ұлы Ұлықбек кейіннен тәуелсіз мемлекетке айналды.

Темір ұрпақтары да Темір саясатын жалғастыра отырып, өзара талас-тартыс салдарынан айырылып қалған жерлерін қайта қайтарып алу мақсатында жорықтар ұйымдастырды.

20-жылдары Ұлықбек Моғолстан мен Жетісу жерлерінде, Солтүстік Тянь-Шаньда өз иелігін кеңейтуге әрекеттер жасады. Мұның ең басты әдісі – өзара алауыздықтар мен қырқысуларға араласу, өзіне бас сауғалап келген адамдарына қолдау жасау болып табылады. Жоғарыда айтып өткеніміздей моғол хандары Уәйіс хан мен Шер-Мұхаммед арасындағы таққа таласушылық кезінде екіншісі Ұлықбектен көмек сұраған болатын. Шер-Мұхаммедтің өтініші бойынша 1421 жылы маусымда Моғолстанға жорыққа аттанады, алайда әзірше Моғолстандағы өзара қырқыстарға бас тіккісі келмей, Қарабұлаққа дейін жетті де, кері қайтты. Темір ұрпағының Моғолстанға нағыз жорығы 1425 жылы орын алды. Шер-Мұхаммед Ұлықбектің көмегімен Моғолстан тағын иемденгеннен кейін оған бағынудан бас тартады. Сол себептен де Ұлықбек әскерлерін жарақтап 1425 жылы 16 ақпанда Моғолстанға аттанады. Жорық алдында Темір әулетінің әскерлері Сайрам, Отырар, Сауран, Янги-Тараз қалаларымен қоса Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аудандарын басып алды. Оңтүстік-

Шығыс Қазақстанда Ұлықбек әскерлері Ашпара арқылы өтіп, Ибрахим, Азйуран, Ұлжайту елдерін талан-таражға салады. Самарқанди шығармасында: «Победоносные воины, пустившись следом, убили Ибрахима и его двух сыновей. Это событие произошло в местности Аксу 14 раби` II (5 марта). Победоносные войска захватили многочисленную добычу и полон», – [9, 166] деп керейлердің басшысы Ибрахимді қалай талқандағанын сипаттайды. Одан әрі Мырза Ұлықбектің Аксу тұрағынан Қараман ұлысына бет алғандығы, Шу өзені арқылы өтіп Абар Қайту тауына көтеріліп, Сурх-Аб өзеніне келетіндігі баяндалған. Олар Халқұн-Бәбіштен өтіп, Қайту-Құталға көтеріледі де сол жерде күзет мұнарасын салып, Ару-Жары аңғарына түседі. Шарын өзені арқылы өтіп, Гурийан-Түркеш пен Кук-Бинада ордасын тігеді. Сол аймақта Ұлықбек пен моғол билеушісі Шер-Мұхаммед арасында соғыс орын алады. Бұл соғыстың нәтижесі моғол әскерлерінің жеңілісімен аяқталады. Ол жайлы Самарқанди былай деп көрсетеді: «Знамя Улугбек Гургана вознеслось [с помощью] божественной силы и всевышней поддержки. Солнце победы и успеха засияло в месте восхода благоволения. В тот день до ночи победоносное воинство занималось только тем, что громило, брало в плен и убивало» [9, 166]. Одан әрі Ұлықбек Жұлдыз жазығына аттанады. Ол жерде де көптеген олжаға қарқ болады. Ұлықбектің 1425 жылғы Моғолстанға жасаған жорығы жайлы В.В. Бартольд былай дейді: «...но и поход Улугбека не имел никаких прочных результатов, не привел ни к умиротворению степи, ни к восстановлению оседлости и городской жизни» [10, 161].

Жоғарыда атап өткеніміздей Барақ ханның Ақ Орданың бұрынғы астанасы Сығанақ қаласын қайтару бағытындағы талаптары 1427 жылы Ұлықбектің Ақ Ордаға қарсы жорығына себеп болды.

Шаһрух пен Ұлықбектің өлімінен соң 1457 жылы Әбу Сейіт уақытша болса да Мауеренахр мен Хорасанды біріктірді. 1469-1506 жылдары темірліктердің мемлекетін Сұлтан-Хұсейн биледі. Оның ұлдары Бади-аз-Заман мен Мұзаффар-Хұсейн тұсында (1483-1530) Темір мемлекеті Шайбан ханның өзбектерімен жаулап алынды. Ал Ферғананың билеушісі темірлік Бабырдың (1483-1530) 1526 жылы Үндістанда Ұлы Моғолдардың әулетін қалағандығы және оның 1858 жылға дейін өмір сүргендігі бізге мәлім. «Темір ұрпақтары дала көшпелілерінің арасынан шыққан соңғы ірі мұсылман әулеті болды. ‘Осман, Сефеви және Моғол империясы секілді әскерлері жақсы дайындалған және оқ атқыш қаруларды қолданған құдыретті мемлекеттердің өрлеуі Еуразия далаларынан төнетін жаңа ірі көлемдегі жаулап алуларға қарсы сенімді кепілдік болып шықты» [11, 234].

Темір қайтыс болғаннан соң оның бірде-бір мирасқоры ол секілді жорықтар ұйымдастырмақ түгілі Әмір Темір жаулап алған жерлерді сақтап қала алмайды. Ішкі талас-тартыстардың салдарынан Темір мемлекеті күйреуге ұшырап, соңында құлайды.

«...Деректанудың негізгі методологиялық принциптері деректермен жұмыс істеудің әр түрлі кезеңдерінде нақты көрініс табады» [12, 29]. Алғашқы кезең деректерді іздеу, табу жағына келетін болсақ қазіргі кезде темірлік деректердің орысша, өзбекше, ескі өзбек тіліндегі аудармалары жарық көрген. Және бұл деректер ғылымда да айналымға енген бұрыннан мәлім деректер. Дегенмен соңғы уақытта темірлік шығармалар болып табылатын жаңа деректер де зерттеушілермен айналымға енгізілді.

Келесі кезең деректанулық талдау жағына келетін болсақ бұл темірлік деректерді зерттеуде аса қажет мәселелердің бірі. Профессор Қ.Атабаев деректердің пайда болуын сынауда кездесетін проблемаларды жеке-жеке атап өтеді [12, 29].

Темірлік деректердің сақталу формаларына келетін болсақ қолжазбалар болып табылады.

Темірлік шығармалардың пайда болу уақытына тоқталатын болсақ, көп жағдайда деректің жазылған уақыты туралы құнды мәліметті сол шығарманың өзінен, оның мазмұнынан табуға болады. Және темірлік деректер көбінесе Темір не оның ұрпақтарының тарихына арналғандықтан тарихшының қай тұлғаның кезінде өмір сүргендігіне қарай да анықтауға болады. Қосымша деректерден де темірлік шығармалардың қай уақытта жазылғандығы туралы мәлімет ала аламыз.

Жоғарыда аталған тексттің оқу және уақытын анықтау үшін пайдаланылған тәсілдердің көбі оның пайда болған жерін анықтау үшін де қолданылады.

Темірлік деректер авторының не құрастырушысының атын анықтау (атрибуция) мәселесіне келетін болсақ, темірлік тарихшылардың өз шығармаларынан да, қосымша деректердің көмегімен де табуға болады. Соған қарамастан кейбір темірлік шығармалардың әлі күнге дейін авторлары белгісіз.

Темірлік деректерді зерттеуде мәтінді талдау жасау және әр түрлі деректерді қарама-қарсы салыстыру тәсілдері пайдаланылған.

Профессор Қ.Атабаев оқиғаны жақыннан суреттеген жылнамашылардың еңбектерінде оқиғаның бейнелеу дәрежесінің жоғары болатындығы рас дейді [12, 39]. Дегенмен, шынайылық проблемасына келетін болсақ темірлік деректердің бір ерекшелігі онда жасампаздық пен өз әмірлерін асыра мақтаушылық байқалады.

Типі бойынша қазақтар мен Қазақстан тарихына арналған барлық темірлік шығармалар нарративті жазба деректерге жатады.

Түрі бойынша баяндаушы, темірлік деректер тарихи хроникалар, анналдар, естелік жазбалар, өмірбаяндар, күнделіктер болып табылады.

Материалдың мазмұнына қарап, оларды жалпы және әулет тарихы топтарына бөлуге болады.

Темір және оның ұрпақтарына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Жоғарыда аталған Темір және оның ұрпақтарына арналған парсы деректері кейіннен қазақ халқының құрамына енген Оңтүстік-Шығыс Қазақстан және Жетісу территориясында өмір сүрген халықтар жайлы көптеп мәлімет береді. Сонымен қатар Дешті Қыпшақтағы билеуші хандар арасындағы алауыздықты, халықтардың бытыраңқылығын жақсы суреттейді. Енді XIII ғ. басына дейін қыпшақ дәуірінде Қазақстан аумағындағы этникалық процесс халықтық деңгейге жақындап, ортақ этникалық кеңістік қалыптасып болған еді. Алайда, монғол шапқыншылығы халықты бытыратып жібереді. Кейіннен тарихи арена сахнасына көтерілген Әмір Темір жорықтары да Қазақстан территориясындағы өмір сүріп жатқан халықтарға ауыр соққы береді. Темір жорықтары оның тарихшыларымен жақсы бейнеленеді. Кей жерлерде ақиқатты жасырып қалса да, Темірдің жаулап алған жерлеріндегі халықтарға озбырлығын бүкпей көрсетеді. Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі. Алайда оларды алып пайдаланбас бұрын деректерді сыннан өткізген дұрыс болар еді.

Темірлік шығармаларда Қазақ хандығының құрылуының алғы шарты болған мемлекеттердің саяси тарихы, және Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі оқиғалар бейнеленеді.

Жалпы алғанда, Темір мен оның ұрпақтарына арналған шығармалардың ортағасырлық Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеудегі басқа ортағасырлық шығыс мұсылман деректердің арасындағы алатын орны жоғары деуге болады.

Әдебиеттер:

1. *Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. /Тахрир хайъати: М.М. Хайруллаев, А. Уринбоев, О. Буриев; Тузувчилар: А. Уринбоев, О. Буриев.- Т., 1997, 168 б.*
2. *Бартольд В.В. Работы по источниковедению. / Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. М., 1973. 723 с.*
3. *Уринбоев А. Абдураззақ Самарқандининг Хиндистон сафарнамаси. Т., 1960. Б. 133.*
4. *Темур ва Улугбек даври тарихи. Т., 1996, 264 б.*
5. *Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М., 1965, 195 с.*
6. *Темур ва Улугбек даври тарихи. Т., 1996, 264 б.*
7. *Материалы по истории киргизов и Киргизии. Под ред. В.А. Ромодина, М., 1973. Вып. 1, 280 с.*
8. *Абдураззақ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва маджмаи бахрайн. Форс - тожик тилидан таржима, кириш суз ва изохли лугатлар тарих фанлари кандидати А. Уринбоевники. Т., 1969. 464 б.*
9. *Материалы по истории киргизов и Киргизии. Под ред. В.А. Ромодина, М., 1973. Вып. 1, 280 с.*
10. *Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. / Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. Ч. I. М., 1963. 1020 с.*
11. *Босворт К.Э. Мұсылман уәлеттері. (Хронология мен генеалогия бойынша анықтамалық) Қазақ тіліне аударған Ерлан Әбден – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 424 б.*
12. *Атабаев Қ., Қадыртаева М. Деректанудың теориялық мәселелері; оқу құралы. А., 1999.*

УДК 94:331(571.12)
МРНТИ 03.81.37

Nurman Sholpan
Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the
Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

LIFE HISTORY AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE 20TH CENTURY

Abstract

The article is devoted to a new direction of the history of Kazakhstan as a “life story” or “a history of everyday life”. The author analyzes what topics and a period cover the study of the history of everyday life in the modern historiography of Kazakhstan, in particular at the Department of History of Kazakhstan at the Institute of History and Law of Abai Kazakh National Pedagogical University and ascertain the growing research interest in this topic. The author draws conclusions about the contribution of the history of everyday life introduced into the study of the history of Kazakhstan in the 20th century as a historical source.

Key words: Life history, History of everyday life, History of Kazakhstan in the 20th century, a historical source.

Резюме

Нұрман Ш.Т.

т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті

КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ XX Ғ. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ ДЕРЕГІ РЕТІНДЕ

Мақалада Қазақстанның тарих ғылымындағы жаңа бағыт болып табылатын күнделікті өмір тарихы туралы мәселе көтеріледі. Күнделікті өмір тарихының пайда болуы мен қалыптасу барысы және қазіргі таңдағы оның жай-күйі қарастырылады. Олардың санатында күнделікті өмір тарихы тұрғысынан зерттелетін тақырыптар мен кезеңдер ауқымының кеңейіп келе жатқаны көрсетіледі. Әсіресе, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының осы бағыттағы атқарылған жұмыстары атап айтылады. Күнделікті өмір тарихының тарихи деректер қалыптастырудағы үлесі мен маңызы туралы қорытындылар беріледі.

Кілт сөздер: күнделікті өмір тарихы, XX ғ. Қазақстан тарихы, тарихи дерек.

Резюме

Нұрман Ш.Т.

к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX ВЕКА

Статья посвящена новому направлению в истории Казахстана как история повседневности. Автор анализирует, какие темы и периоды охватывает изучение истории повседневности в современной историографии Казахстана, в частности на кафедре Истории Казахстана Казахского национального педагогического университета имени Абая и констатирует возрастающий исследовательский интерес к данной тематике. Автор делает выводы о вкладе вносимом историей повседневности в изучение истории Казахстана XX в. как исторический источник.

Ключевые слова: история повседневности, история Казахстана XX в., исторический источник.

In the science of History of Kazakhstan the concept of “Life history” or a “history of everyday life” started relatively not long ago. So, the history of everyday life is one of the modern trends in the development of historical science. Within this direction, the research has been conducted in living conditions, work and leisure as well as considering the factors influencing the formation of consciousness and behavior, and the socio-political preferences of ordinary people. The history of everyday life is the story of those without whom there could be no history, but according to historians, who went down in history primarily as «anonymous» and «silent.»

The first studies of a new direction of the history of Kazakhstan were devoted to local history, such as the history of the city and countryside but now there is wider chronological and thematic research. The research and publishing boom of life history in our country related to various aspects of everyday life. For example, in our department, 8 masters out of 32 are defending their works on life history. This is 21% of all master’s students. And 12 (31, 5%) of research work that contain parts that were devoted to Life history.

Life history differs from household history. A historian of daily life does not study just the material side of the surrounding reality; he studies what meaning this placed on people in their daily lives. This approach takes a stronger position in the system of training professional historians in Kazakhstan.

Increased interest in the history of everyday life in Kazakhstan is also related, on the one hand, to the lack of documentary materials for a comprehensive and in-depth study of the life of ordinary people in the soviet periods, the lives of people who were deported to Kazakhstan, the influence of the Soviet transformation on the life strategies of the indigenous population, the camp life of deported people and of their families.

On the other hand, we are increasingly losing the memory of the older generation as they disappear. In the Soviet era creating family archives was not allowed in most cases. Therefore, it is important for us to ensure that person's memory did not disappear along with them.

In order to collect oral sources, our department of History of Kazakhstan at the Institute of History and Law of Abai Kazakh National Pedagogical University - Head of chair Professor, Corresponding Member of NAS RK MambetKoygeldiev – began to organize field expeditions with the participation of teachers, masters and doctoral students from 2012.

The crucial point of this work was that about 260 interviews were collected. This research allows us to expand the social base of the research and increase the range of the studied problems. Analysis of several hundreds of memories is not meant to be all-embracing and to give complete description, but it allows identification of the problem in a subjective perception.

Life history as one of the modern approaches of teaching and research is important for the study of social history and the reconstruction of a particular materially-spatial of the historical environment. Household material is a supplement to the topics on the history of culture in the traditional approach. Thus, Life history can be a connecting knot of economic, social, political and spiritual history. The first is to give students a better perception of the historical process that is not only confined to global issues. The history of everyday life removes the contradiction between history and life.

Secondly, an appeal to the history of everyday life facilitates the understanding of the historical material; when the researcher approaches to the historical process, it creates the effect of complicity.

Life history helps to overcome stereotypes and established a priori judgments about Soviet society.

What does the life history contribute to the science of history of Kazakhstan?

First, a significant increment of the source base for research; the study of everyday life opens up opportunities to collect materials and sources for reconstruction of the history of ordinary or "little" people.

A specialist in the history of 20th century has an opportunity to apply the method of oral history. Collection and recording of "life stories", interviews of all kinds, are not just a collection of material, but in some cases, the creation of a new kind of source. The 20th century was full of significant moments in the history of Kazakhstan, such as industrialization, collectivization, confiscation of property, repressions and deportation of people, war and post-war reconstruction and development of virgin lands. And today it is important for us to collect materials from witnesses of these events.

Secondly, opportunity to build typical patterns from regional materials that characterize "everyday life and standard of living throughout the country"; the study of the history of everyday life is associated with local history.

Thirdly, the analysis of everyday life can help to identify cultural and psychological characteristics of outwardly mundane aspects of human life. A critical analysis of the life history sources allows recreation of historically real and scientifically confirmed images through the study of life and customs (e.g. Kazakh bai).

Fourthly, some important questions of everyday relationships and everyday practices of the Soviet people since the 1920s with the regularities of the formation of mass consciousness and the coexistence of tradition and innovation in daily life.

Fifthly, there is the possibility of isolating and revealing the new "Soviet" forms of everyday life. Research is devoted to everyday life under Stalinism, which emphasizes the importance to the survival of the population.

Finally, the expansion of a chronological framework in the study of Soviet people's daily life. New to national historiography the number of problems which was first thoroughly discussed in relation to the history of 1920-1930, gradually covers the daily period of "thaw", "stagnation" and the subsequent segments of the Soviet and post-Soviet history.

For our country's history was characterized by the silence the tragic fate of the people. Hunger that resulted from the Soviet policy of settling nomadic people, repression destroyed the elite and intelligentsia of the nation and the war claimed the lives of thousands of people. These people have remained anonymous. The fates of these people are connected to the history of the state. New and professional historians and ordinary people who want to recreate these "small" stories are in active search.

Summing up, I want to say that Life History as a source in historical research can be a unique source and offer the only evidence of the past. Life History as a source needs to check with other forms of sources. It should also be explored in context, and only then can it be interpreted as fully as possible.

Secondly, for the reconstruction of history using Life history as a source, is not possible, but necessary. Life histories reproduce a specific image of the epoch, with details, little things. They make sense of the emotional atmosphere and understandings of history. As is known, there are two ways of cognition, the intellectual and the emotional. At any stage of history and education, they both are present. The history of everyday life gives great opportunities for empathy with the era (in the words of Weber), the integration of the emotional moment.

Life History as a source allows the adding of the historiography operation of the historian and gives new methodical opportunities to the researcher.

All of the above points lead to the conclusion that the story of everyday life is not only capable of self-development, but is also actively seeking new ways of integration.

Today, when in the history of Kazakhstan there are more questions than answers, the role of research is greatly increased. It gives us a new opportunity to gain a more objective view of our history, which is now re-evaluated, rewritten, and reinterpreted.

When we were engaged in global issues, we did not see what was happening but now it is important not to go to the opposite extreme which is not to see the forest for the trees.

Study of the history of everyday life is in the ability to assess each present day. Then each of those days appear not accidental; it is an essential part of internal content, and it fills all of the cultural traditions.

On the other hand, the study of the history of everyday life gives us the opportunity to see the typology: in individual decisions taken in different situations. "The history of everyday life" proves that people going along the same experience path do not have the same. Perhaps there is a way to understand the total history which would be possible through a separate study in recreating the life of the past century.

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 903/904 (574.3) 638

МРНТИ 03.81.21

Ахияров И.К.¹

¹Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты

Дүйсенбай Д.Б.²

² Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты

Жұмыс 4370/ГФ4 «Орталық Қазақстан ертесік қоныстарын зерттеу» гранты аясында орындалды

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САҚ ҚОНЫСТАРЫНДАҒЫ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР

Мақалада Орталық Қазақстанның сақ қоныстары, оның ішінде Абылай қонысы туралы сөз қозғалады. Қоныс топографиялық орналасуы бойынша таулы жерде орналасқан.

Ескерткішке 208 ш.м. аумаққа қазба салынды. Барлығы 8 сопақша және дөңгелек пішінді құрылыс орындары аршылды. Зерттеу барысында қоныстан көптеген қыш бөліктері, тастан жасалған құралдар мен жан-жануарлар сүйектері табылды. Барлығы 1207 дана қыш бөлігі табылып, оның ішінде 143 дана ыдыс ернеуінің бөлшегі шықты. Ескерткіш б.з.д. 7-5 ғасырлармен мерзімделеді

Кілт сөздер: археология, сақ дәуірі, қоныс, тас құралдар, қыш бөлігі, құрылыстар

Резюме

Ахияров И.К.¹

¹Институт Археологии имени А.Х. Маргулана МОН РК

Дүйсенбай Д.Б.²

²Институт Археологии имени А.Х. Маргулана МОН РК

Новое исследование сакских поселений Центрального Казахстана

В статье рассматриваются вопросы сакских поселений Центрального Казахстана, среди которых поселение Абылай. Согласно топографии поселение расположено в гористой местности.

На памятнике был заложен раскоп площадью 208 кв. м., было открыто 8 овальных и одно круглое сооружение. В ходе раскопок, было обнаружено огромное количество фрагментов керамики, каменных орудий и костей животных. Среди фрагментов керамики, было найдено 143 венчика, 33 доньшка. Памятник датируется 7-5 вв. до н.э.

Summary

Akhiyarov IK¹

¹institute of archaeology named after A. Kh. Margulan

Dysenbai D.B.²

²institute of archaeology named after A. Kh. Margulan

A new study of the Saka settlements of Central Kazakhstan

This article examines issues related to the Saka settlements of Central Kazakhstan, including the Abylai settlement. According to the topography, the settlement is located in a mountainous area.

During the excavation process at the settlement, an area of 208 square meters was unearthed, in which eight oval and one round structure were discovered. A large number of fragments of pottery, stone tools and animal bones were found. Among the fragments of the pottery were 143 vessel rims and 33 bottoms. The site dates around the 7th-5th centuries B.C.

Орталық Қазақстанның сақ қоныстарының зерттелуі мәселесі уақыт өткен сайын өзектілікке айналып келеді. Кейінгі жылдары аталмыш ауданның сақ дәуірінің жерлеу ескерткіштері кешенді түрде зерттеліп, белгілі бір деңгейде базалық мәліметтері қалыптасқан ауқымды жұмыстар атқарылды. Қоныстың тұрғынжай, шаруашылық мәселелері және топографиялық, планиграфиялық бойынша мәселелер жаңа ғасырдың басынан бастап алдыңғы қатарға шықты. Орталық Қазақстанның сақ қоныстары бойынша осындай зерттеулер А.З.Бейсеновтың жұмыстарымен тығыз байланысты [1;2]. Соңғы жиырма жылда 40-тан астам үлкенді-кішілі қоныстар табылып отыр. Бүгінгі таңда белгілі қоныстардың орталығы – қазіргі Қарағанды облысы мен Павлодар облысының оңтүстік-батыс бөлігін қамтиды [3]. Олардың ең ірілеріне Сарыбұйрат, Тағыбайбулақ, Едірей-1, Керегетас-2 қо-

ныстары жатады [4;5;6]. Сонымен қатар, сақ қоныстары Ақмола облысынан [7], Ертіс бойынан [8], Жетісу аймағынан [9;10] және шығыс қазақстан облысынан [11] табылып отыр.

Соның бірі – Абылай қонысы. Абылай қонысы 2004 жылы А.З. Бейсеновтың жүргізген барлау жұмыстары кезінде табылып, тізімге алынды.

Ескерткіш Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Еңбек ауылдық округі аумағында, Нүркен ауылынан солтүстік-батысқа қарай 10,7 км, ескерткіш атымен аттас қыстаудан солтүстік-батысқа қарай 1,1 км жерде орналасқан. Қоныс тау массивінің солтүстік-батыс жағында, барлық жағынан қыраттармен қоршалған. Қоныстың солтүстік жағынан солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс бағытта дала жолы өтеді. Қоныстан шығысқа қарай әртүрлі қашықтықта екі бұлақ орналасқан. қазіргі таңда қонысқа жақын орналасқан бұлақ құрғап қалса, одан шығысқа қарай орналасқан екінші бұлақ ағып жатыр. Қоныс жалпы орналасуы бойынша суға жақын, әрі көзге әрең шалынатын тасалы жерде орналасқан. Қыс мезгілінде қары қалың түсетін ауданда таулы жер малға жайылымы үшін қолайлы орын ретінде таңдап алынған. Бұрын зерттелген қоныстардан алынған нәтижелер көрсеткендей, сақ дәуірінің қоныстарын мекендеген тұрғындар күннің суытуы, климаттың өзгеруіне байланысты табиғатқа бейімделіп өмір сүрген [12]

Қоныстың солтүстік бөлігі қыраттың жоғарғы жағынан басталып оңтүстікке қарай көлбеу салынған. Солтүстік жағының теңіз деңгейінен биіктігі 796 м болса, оңтүстік жағынікі – 788 м. Солтүстік-оңтүстік ұзындығы 70-80 м, батыс-шығыс бағытта ұзындығы 20 м-ге жуық.

Қоныс бастапқы кезде қалың шөптен, бұтадан әрең көрініп жатыр. Әсіресе, солтүстік және орталық бөлігінен байқауға болады. Ескерткішті толықтай зерттеу барысында солтүстік, орталық және оңтүстік бөліктен тұратындығы анықталды. Солтүстік және орталық топ бір-біріне жанасып жатыр, ал оңтүстік топ бұлардан әлдеқайда бөлек орналасқан. Солтүстік топтағы құрылыстар көбінесе кішкентай болып келеді, әрі сопақша пішіндес. Құрылыстар солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс бағытта созылған 3 қатарда орналасқан. 1 қатарда СШ-ОБ бағытта №1 және 4 құрылыстар, екінші қатарда №5-7 құрылыстар, үшінші қатарда №8-9 құрылыстар орналасқан. Олардан оңтүстікке қарай аумағы басқаларынан қарағанда екі есе үлкен құрылыс орны бар. Үлкен болуына қарағанда, мал қора ретінде пайдаланған тәрізді. Кішкентай құрылыстардың өлшемдері 2,5x4 м, 3,5x5м.

Орталық бөлікте орналасқан құрылыстар да негізінен сопақша пішіндес болып келеді, Өлшемдері 3,5x3,5м және 4x5 м шамалас. Құрылыстар бір-біріне өте жақын, тіркесе орналасып жатыр. Тек оңтүстіктегі 1 ғана құрылыс жеке орналасқан.

Соңғы, үшінші топта екі кішкентай құрылыс пен бір үлкен құрылыс бар. Кішкентай құрылыстар өлшемдері мен пішіндері жағынан басқа топтағы құрылыстарға ұқсас. Ал, үлкен құрылыс олардан оңтүстікке қарай орналасқан. Оның батыс, оңтүстік және шығыс жақтары тауға тіреледі. Аталған жақтарының іргетастарының көбі бастапқы орнында сақталмаған және алынған тастарының іздері де байқалмайды. Соған қарағанда, тек солтүстік жағының іргетасы немесе қабырғасы таспен қаланып, қалған жақтары талшарбақпен қоршалуы мүмкін.

Өткен жылы қоныстың солтүстік бөлігіне 208 ш.м. аумақта қазба салынды. Қазба барысында өлшемі 4x4 м болатын 13 шаршы салынды (Сур. 1). Қазба аумағы солтүстік топтың барлығына дерлігін қамтып өтеді. Зерттеу кезінде қоныстың шым қабаты 10-15 см-ді құрайтындығы анықталды. Шым қабатынан алынған соң, ССШ-ООШ бағытта Б2 шаршыдан А2 және А3 шаршы аумағы арқылы өткен негізгі қабырға көрінді. Қалған қабырғалар осы қабырғаға қосылып отырады. Солтүстік жағындағы қабырғалардың қалыңдығы 1,2 м, ал оңтүстік жағынікі – 1,8 м.

Сурет-1. Абылай қонысы. Қазба көрінісі

№1 құрылыс топтың солтүстік-шығыс жағында орналасқан, жартылай сопақша пішіндес, ұзындығы 2,4 м, жалпақтығы 1,6 м, қабырғасының тастары тереңдігі 0,1 м жерге қазылып орнатылған. Оған шығысқа қарай №10 құрылыс тіркесіп жатыр. Дөңгелек пішіндес, диаметрі 1 м.

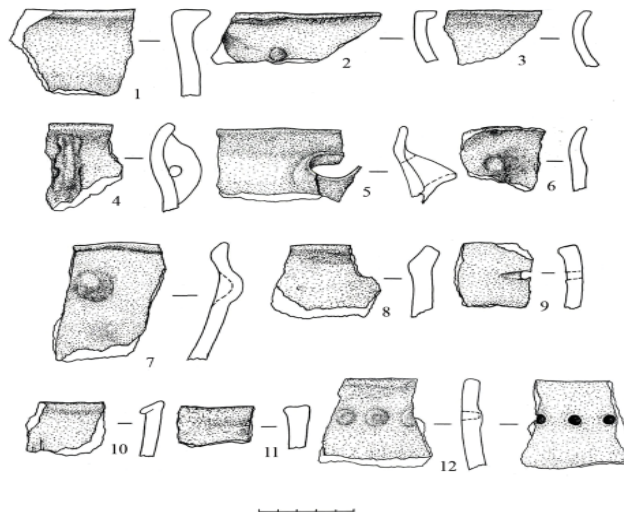
№2 құрылыс ұзындығы 2,4 м, жалпақтығы 1,6 м. Кіретін жағы солтүстікке қараған. Мұның ішінде 3 шұңқыр табылды. Батыс жақтағы №1 шұңқыр дөңгелек пішінді, диаметрі 22 см, тереңдігі 5 см. Оңтүстік-шығыс жақтағы №2 шұңқыр сопақша пішінді, ұзындығы 20 см, ені 10 см, тереңдігі 15 см. Солтүстіктегі №3 дөңгелек пішіндес шұңқырдың диаметрі 10 см, тереңдігі 5 см. №4 құрылыс қоныстың батыс жағында №4 құрылыс орналасқан. Ұзындығы 2,4 м, ені 1,6 м, тастары материкке 0,8-1,2 см қазып орнатылған. №5 құрылыс оңтүстік-шығыс жақта орналасқан, сопақша пішінге ие құрылыстың ұзындығы 4 м, ені 2 м. Кіретін жағы шығысқа қараған №6 құрылыстың ұзындығы 2,4 м, ені 0,8 м. №7 құрылыстың ұзындығы 4 м, ені 2 м. №8 құрылыстың ұзындығы 2,4 м, ені 1,6 м. №9 құрылыстың қазбаның оңтүстік-батысында орналасқан.

Қазба барысында шаруашылық шұңқырлары да табылды. Барлық саны 6. №1 шаруашылық шұңқыры Г0 шаршыдан табылды. ОШ-СБ бағытта созылып жатыр, ұзындығы 1,2-1,7 м, ені 0,4-1 м. №2 шұңқырдың ұзындығы 0,75 м, ені 0,6 м, тереңдігі 0,45 м. №3 шаруашылық шұңқыр дөңгелек пішіндес, диаметрі 0,65 м, тереңдігі 0,55 м. тереңдігі 0,1 м жерден бірнеше қыш бөліктері шықты. №4 шаруашылық шұңқыр сопақша пішіндес, ұзындығы 0,5 м, ені 0,4 м, тереңдігі 0,08 м. №5 шаруашылық шұңқыр №6 құрылыстың оңтүстік-шығыс жағынан табылды. Шұңқыр ұзындығы 0,45 м, ені 0,35 м, тереңдігі 0,09 м. №6 шаруашылық шұңқыр сопақша пішіндес, ұзындығы 1,9 м, ені 1,3 м, тереңдігі 0,35 м. Сонымен қатар Г1 шаршыдан күл қабаты табылды.

Қоныстың стратиграфиялық қабатынан біртекті кабаттан - қоңыр түсті құмды топырақтан тұрады.

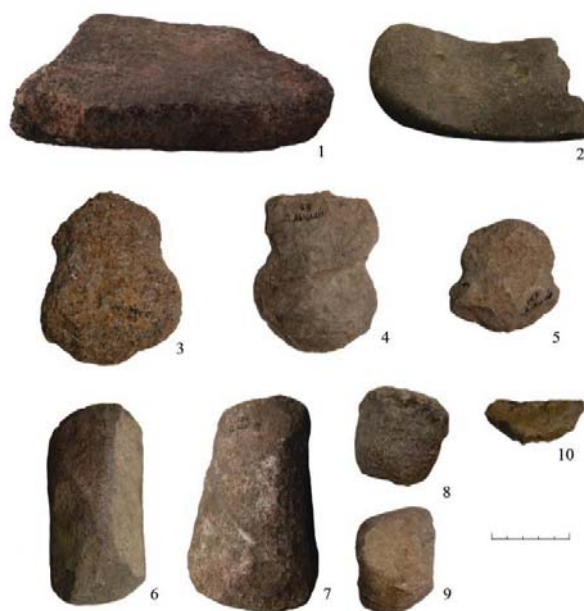
Б3 және В3 шаршылар аумағынан қорғандас кезеңіне тән жерлеу орны табылды. ШШС-ББО бағытта созылып жатыр. Қазба барысында тереңдігі 0,25 м жерден жерлеу шұңқыры кішірейеді. Тереңдігі 0,5 м жерден адам сүйегі табылды. Өлшемдері 2,5x1 см болатын темір бөлшектері табылды. Тонауға ұшыраған. Жерлеу шұңқырының ұзындығы 2,3 м, ені 0,8 м.

Жалпы қазба аумағының әр жерінен 1207 қыш бөлігі табылды. Оның басым бөлігі А1, А2, А3, Б1, В0 и В1 шаршы аумақтарынан шықты. Барлық қыш бөліктерінің 143-і ыдыс ернеуінің бөлігі. Ернеулері сыртқа қарай шығыңқы жасалған (сур. 2, 1,2,3,6,8). Сонымен қатар ернеуі тік жасалған қыш бөліктері де бар (сур. 2, 10-12). Қыш бөліктері көбіне горшок пішінді ыдыстікіне сай келеді, одан кейін банка тәрізді ыдыстардың қыш бөліктері табылды. Қалғандары пішіндері нақтыланбаған қыш бөліктеріне жатады. Өрнектер тек аздаған бөлігінде ғана кездеседі (сур. 2, 2,7,12,13). Ірі көлемдегі қыш бөліктері аздап қана кездеседі. Қыш ыдыстардың орташа көлемі 4,5x5 см-ді құрайды.

Сурет-2. Абылай қонысы. Қыш ыдыс бөліктері

Одан кейінгі артефактілердің бірі – тас құралдар 200 жуық табылды. А1, Б1, В0, Г0 и Б2 шаршыларынан тастардың басым көпшілігі шықты. Жартысына жуығы шым қабатынан табылды. Кетпен немесе кетпенге ұқсас тастардың саны 48 дана. Қырғыш, дәнүккіш, курант тәрізді т.б. құралдар да шықты(сур. 3). Тас құралдардың тұрмыста қолданылғанына мал сүйектері белгілі бір мөлшерде шықты.

Сурет-3. Абылай қонысы. Тас құралдар

Жалпы, Абылай қонысы Орталық Қазақстан аймағындағы қоныстық ескерткіштерді зерттеудегі маңызы зор нысандардың бірі. Заттай деректер – тас құралдар, қыш бөліктері, мал сүйектердің көптеп табылуы көне заман тұрғындарының тұрмысын зерттеуде үлкен рөл атқармақ. Соңғы жылдарда қозғалып келе қоныстардың жалпы архитектурасы, планиграфиясы, құрылымы бойынша мәселелерді қарастыруда Абылай қонысын маңызды стратегиялық нысан ретінде қарастыру қажет. Ескерткішті зерттеуде бұрын зерттелген қоныстар Едірей-1, 3, Керегетас-2 сынды қоныстардан алынған тұжырымдарды қолдана отырып зерттелуі қажет [12]. Сондықтан қонысқа ары қарай толықтай қазба жұмыстарын жалғастыру Қазақстан аумағын мекендеген тұрғындар туралы маңызды мәліметтер қатарын толықтырмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Бейсенов А.З. Жилище сакской эпохи. Вестник Томского Государственного Университета. История. – 2017. №45. – С. 72-82.
2. Бейсенов А.З. Круглое жилище сакской эпохи. Самарский научный вестник. – 2017. Том 6. №1 (18). – С. 94-10.
3. Бейсенов А.З. Поселения раннесакского времени Центрального Казахстана // Записки ИИМК. – 2014. №9. – С. 92-102.
4. Бейсенов А.З. Поселение Сарыбуйрат – памятник раннего железного века Центрального Казахстана // Вестник Университета Кайнар. – 2009в. – Вып. 4/2. – С. 8-11.
5. Бейсенов А.З. Поселение Тагыбайбулак в Центральном Казахстане // Изв. АлтГУ. – 2014а. - №4-1 (84). – С. 35-41.
6. Бейсенов А. З. Поселение раннесакского времени Едирей-1 в Центральном Казахстане // Алаш (Историко-этнологический журнал). Алматы, 2009. № 6 (27). С. 56–63.
7. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы, 1994. – 170 с.
8. Мерц В.К. Материалы ранних кочевников с поселений Северо-Восточного Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. – Караганда, 2011. – С. 170-173.
9. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Новые данные по изучению поселений раннего железного века в Жетысу // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. – 2001. – №1 (230). – С. 53-65.
10. Горячев А.А. Поселение и могильник раннего железного века археологического комплекса Тургень-2 // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы, 2011. – Вып. 3. – С. 325-341.
11. Төлеубаев Ә.Т., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Шығыс Қазақстан жеріндегі сақ дәуірінің Қарашоқы-1 қонысы // Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана, 2014. – С. 58-63.
12. Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. – Алматы, 2009. – 264 с.

УДК 903/904 (574)
МРНТИ 03.23.07

Абдуллаева А.Г.¹

¹НАНА Институт Археологии и Этнографии (Азербайджан)

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ КАРАБАХА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Статья посвящена истории изучения погребальных памятников Карабаха эпохи поздней бронзы и раннего железа. Эта уникальная в физико-географическом, экономическом, культурном, в том числе археологическом плане исторически неотъемлемая область Азербайджана, является одной из центров древней цивилизации. Огромное количество разнотипных, богатых памятников Карабаха привлекало внимание путешественников и исследователей уже с начала XIX в. Эти уникальные по своей конструкции, богатые вещественными материалами могильники, относятся к Ходжалы-Кедабекской культуре и датируются XIV-VII вв. до н.э. Погребальные памятники Карабаха дают ценную информацию как о социальном укладе внутри общества, о жизнедеятельности древних людей, религиозном мировоззрении, экономических и культурных контактах с внешним миром (Древний Восток), так и о военных столкновениях и прочих процессах, обусловивших упадок первобытного общества.

Ключевые слова: Погребальные памятники, эпоха поздней бронзы и раннего железа, курганы, каменные ящики, культурные контакты.

Summary

Abdullaeva A.N.¹

¹*Institute of Archeology and Ethnography (Azerbaijan)*

TO THE HISTORY OF STUDYING THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE BURIAL MONUMENTS OF KARABAKH

The article is devoted to the history of studying the late Bronze and early Iron Age burial monuments of Karabakh. This historically integral region of Azerbaijan unique in terms of the physical-geographical, economic, cultural, including archaeological aspects is one of the centers of ancient civilization. Since the early XIX th century a huge number of different-type, rich monuments of Karabakh attracted the attention of travelers and researchers. These burial grounds - unique for their design and rich in materials, belong to Khojaly-Gedabey culture and date back to the XIV th-VII th centuries B.C. Burial monuments of Karabakh provide with valuable information on both the social order within the community, about vital activity of ancient people, their religious outlook, economic and cultural contacts with the outside world (Asian Near East and the Ancient East) and of military clashes and other processes that caused the decline of primitive society.

Key words: Burial monuments, the era of late bronze and early iron, barrows, stone boxes, cultural contacts.

Түйін

А.Г. Абдуллаева¹

¹*Археология институты және этнография (Азербайджан)*

КЕЙІНГІ ҚОЛА ЖӘНЕ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ ҚАРАБАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада кейінгі қола және ерте темір дәуіріндегі Қарабақ жеріндегі жерлеу ескерткіштерінің зерттелу тарихын сипаттайды. Археологиялық, соның ішінде, физикалық-географиялық, экономикалық, мәдени байланыс жағынан бұл ескерткіштер Әзірбайжанның ажырамас облысы ежелгі өркениет орталықтарының бірі болып табылады. Қарабақ ескерткіштерін XIX ғасырдың басынан бастап саяхатшылар мен зерттеушілердің назарында болды. Нақты зираттар кешендері XIV-VII ғасырлар үшін Ходжалы-Гядабейского мәдениеті мен бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Қарабақ жерлеу ескерткіштері ежелгі адамдардың өмірі, діни дүниетанымы, сыртқы әлеммен экономикалық және мәдени байланыстар (Ежелгі Шығыс) және әскери жанжалдар туралы құнды ақпарат беріп, алғашқы қауымның ыдырау процестерін көрсетеді.

Түйін сөздер: Жерлеу ескерткіштері, кейінгі қола дәуірі мен ерте темір ғасыры, қорғандар, тас жәшіктер, мәдени байланыстар.

Карабах, будучи неотъемлемой частью Азербайджана, является одним из уникальных областей Южного Кавказа, как в физико-географическом, экономическом, культурном, так и в археологическом плане.

Карабах включает в себя Карабахское нагорье и Карабахскую равнину, составляющую большую часть Куро-Аракской низменности. Средоточием археологических памятников древнего Карабаха

является междуречье Гаргарчая и Тертерчая, которое охватывает зону северного Карабаха, а именно большую часть равнинного и горного Карабаха. Исследуемые в статье памятники, в основном находились на территории нынешних Шушинского, Ходжалинского, Кельбеджарского, Агдамского, Тертерского, Бардинского, Агджабединского районов.

Благоприятные природно-географические и климатические условия, богатые водные и минеральные ресурсы, пестрая фауна и флора Карабаха издревле обуславливали заселение ее древними людьми, развитие здесь первобытного и классового общества, а также различных отраслей хозяйства, установление межплеменных связей и т.д. Отражением всех этих процессов являются многочисленные археологические памятники, в частности погребальные памятники Карабаха эпохи поздней бронзы и раннего железа, отличающиеся своей уникальностью, разнообразием и богатством.

Исходя из всего этого неудивительно, что интерес к этим памятникам стал проявляться уже в начале XIX в.

Первые отрывочные сообщения о памятниках Шахбулага и о памятниках, находящихся вдоль почтового тракта у населенного пункта Тертер принадлежат Дюбуа де Монперо (1834 г.) [21, 5; 53]

В к. XIX в. по поручению Подготовительного Комитета Пятого Археологического съезда Н.О.Цилосани проводил частичные раскопки в окрестностях Барды и зафиксировал здесь курганы [21, 5].

Первые и наиболее достоверные же сведения о памятниках Карабаха (о курганных памятниках Ходжалы, Уч-тепе, Султанбуд, Баят, Афатлы, Барда и т.д.) принадлежат С.Вейссенгофу, который в начале 80-ых гг. XIX в. в результате разведывательных работ на древних памятниках Мильско-Карабахской равнины и Нагорного Карабаха, можно сказать, составил первую примитивную археологическую карту Карабаха [21, 5].

Но уже первые археологические раскопки памятников Тертерчайского бассейна были проведены Э.А.Реслером (1891-1898 гг.), который в конце XIX в. работал преподавателем немецкого языка в Шушинском реальном училище. Хотя в дореволюционный период методологический уровень археологических исследований был низким, тем не менее, за это время он обнаружил и раскопал большое количество каменных ящиков и курганов, которые дали очень ценные вещественные материалы.

В 1891г. Э.Реслер начал первые раскопки в городе Шуша и в окрестностях Шушакенда, которые продолжались и в 1895-1897 гг. В 1893г. здесь он обнаружил 3 подкурганных каменных ящика XII-XI вв. до н.э. О раскопках Э.Реслера 1891 г. имеются очень поверхностные сведения. Они хранятся в архиве С.-Петербургского отдела Института Археологии Российской АН и изданы в немецком журнале (ZE VBGAEU). В 1893 г., 1895 г., 1896 г., 1897 г. он проводил раскопки у сел. Дашалты, Ченахчи и Мехтикенд [6,72].

В 1893-1894 гг. Э. Реслер работал в районе среднего течения реки Хачынчай, в селе Довшанлы, где исследовал два кургана; в 1894г. и в 1897г.- в курганных погребениях сел Баллыкая и Сырхавенд (кстати под курганами Баллыкая вместо каменного ящика и грунтовых могил под насыпью обнаружили остатки бревенчатого помоста на деревянных столбах) [6,72]. В ходе исследований Э. Реслер в 1894 г. проводил раскопки в селе Дамголу, в 1897 г. - в селе Ахмахи (из 8 обнаруженных курганов им было раскопано всего 5, а 3- уже были разграблены), а в 1897 г. – в Хачынчае [21,5; 6, 74]. Часть бронзовых предметов из Довшанлинского кургана №2, Сырхавендского кургана №1 хранится в Государственном Эрмитаже, остальные бронзовые и костяные предметы, керамика, а также все материалы из курганов Ахмахи хранятся в Государственном Историческом Музее в Москве.

В 1896 г. Э.Реслером вблизи с. Гюлаблы Агдамского района было зафиксировано 3 типа могильников: 36 каменных ящиков, названные местным населением «гевур гебирлери», грунтовые погребения, именуемые местным населением «гарачи гебирлери» и группа памятников, состоящая из курганов Наби-тепе и Кирпич-тепе. Точную датировку некоторых из них установить было невозможно [6, 97].

Самым несравнимым и уникальным открытием Э.Реслера безусловно являются Ходжалинские погребальные памятники, находящиеся в месте слияния рек Ходжалычай, Илисучай и Гаргарчай.

В изучении Ходжалы-Кедабекской культуры ходжалинские памятники играют исключительную роль. Нигде на Кавказе не встречается такой насыщенный комплекс памятников, как в Ходжалах, с его разнотипными группами погребальных памятников. Ходжалинские курганы были объединены Э.Реслером в 5 групп и эта типология курганов актуальна до сих пор, хотя по внешним признакам

их можно разделить и на 3 типа: малые земляные курганы, большие земляные курганы и большие каменные курганы. Хронологически самыми древними среди них соответственно являются малые земляные курганы.

Помимо этого Ходжалинский комплекс включает каменные ящики, менгиры, каменные сооружения-заборы типа лабиринта (в районе кургана Хача-тепе) и т.д. и все они относятся к XIV-VIII вв. до н.э., т.е. к периоду поздней бронзы и раннего железа.

Ходжалинские курганы, в основном встречаются на «большом курганном поле», названном так И.И.Мещаниновым и на левом берегу Гаргарчая на «поле валунов».

«Большое курганное поле» на севере заканчивается одиноко стоящим самым высоким (15,5 м) двухвершинным курганом, названным местным населением Хача-тепе, на западе от которого находятся два больших менгира и лабиринтный каменный забор.

Группа малых земляных курганов, в основном, находится на левом берегу Ходжалычая, на берегу Илисукая, впадающего в Ходжалычай.

Каменные ящики встречаются на всех этих территориях, в частности на севере с. Ходжалы, на склонах Боздага.

В 1894-1897 гг. Э.Реслером в Ходжалах были раскопаны 21 курган и 4 каменных ящика [6,84].

В 1896 г. Московским археологическим обществом в Закавказье был направлен А.А. Ивановский, который провел там археологические раскопки на курганах Хачынчайского бассейна, у сел. Дамголу (№ 78-80), Гюльятаг (№81) и Ванк (№ 82), а также в Ходжалах (каменные ящики № 83-86), открыл и исследовал группу богатых Карабулагских курганов (№ 87-91) эпохи поздней бронзы [33, 143-151,153-164].

В отличие от Э.Реслера, исследования которого носили описательный характер, А.А. Ивановский пытался анализировать обнаруженные артефакты, установить их датировку [33,164-184].

В связи с отъездом Э.Реслера в 1899 г. в г. Гянджу (Елизаветпольскую губернию) археологические изыскания на территории Карабаха приостановились [35].

В 1924-25 гг. по поручению Азербайджанского археологического Комитета, ученым секретарем которого был В.М. Сысоев и инструктор Г.Садиги совершили поездки через Евлах в Шушу и Лачин. В 1924г. в Лачине В.М. Сысоевым был исследован один небогатый полуразрушенный каменный ящик эпохи поздней бронзы [21,6].

В 1924 г. Ассоциация Востоковедения при Закавказском ЦИКе снарядила научную экспедицию в Карабах и Зангезур, в составе которой С.Тер-Аветисян провел разведывательные исследования памятников [21,6].

В 1926 г. Общество Обследования и Изучения Азербайджана снарядило археологическую экспедицию для планомерного исследования памятников Гаргарчайского бассейна. В 1927 г., 1929 г. и в 1933 г. помимо Мильско-Карабахской равнины и горного Карабаха экспедиция вела работы и в других районах страны [46,6-11; 47, 5-29]. Экспедицией, руководимой академиком И.И. Мещаниновым, при участии Дж.Александровича – Насыфи И.Азимбекова, А.Алекперова, И.Джафарзаде, Б.Латынина и Т.Пассек были определены границы Ходжалинского могильника, проведены раскопки на курганах и в каменных ящиках, на большом курганном поле и поле валунов на левобережье Гаргарчая и составлены топопланы [5,13-26; 43, 104-107; 48, 217-240]

В 20-х годах XX в. Дж.Александрович-Насыфи исследовал некоторые ходжалинские памятники, уточнив координаты известных памятников [6,82-83].

Таким образом, раскопки Э.Реслера, а затем планомерные исследования экспедиции И.И.Мещанинова можно считать важным достижением в разрешении многих вопросов древней истории, как Азербайджана, так и всего Южного Кавказа.

Хотя в дореволюционный период результаты раскопок, проведенных в Карабахе, отчасти издавались, однако первые обобщающие труды, положившие начало историографии азербайджанской советской археологии, были изданы в 20-х гг. XX в. К ним относятся труды Т.Пассек и Б.Латынина, посвященные результатам исследований Э.Реслера и А.Ивановского в Карабахе, а также знаменитому Ходжалинскому кургану №11, богатому привозными золотыми украшениями, глазурованными сосудами и особенно, с одной интересной бусиной с именем ассирийского царя Ададнрари. Упомянутой бусине были посвящены также работы И.И. Мещанинова [44, 3-5; 45, 6-11; 51, 112-113, 121-128,146 ; 50; 51, 15-23].

Надо отметить, что активные участники экспедиции И.М. Джафарзаде и А.К. Алекперов в дальнейшем заложили основу отечественной археологической науки [1,19-26; 5,13-26].

В 1938 г. у с. Ашаги Оратаг Тертерского района на курганном памятнике Кара-тепе эпохи поздней бронзы археологическими раскопками занимался С.М. Казиев [21,8].

В 1938 и 1939 гг. в междуречье Гаргарчая и Тертерчая проводил раскопки Я.И. Гуммель, который исследовал памятники Ханкенди, Кяркиджахана, находящегося на юге Ханкенди и в Ходжалах [2, 67; 3, 209-214; 4,141-142].

Несмотря на то, что Я.Гуммель по профессии не был археологом, он также, как и А.А.Ивановский старался анализировать, трактовать, датировать обнаруженные материалы и памятники, даже если его периодизация (многие памятники он относил к периоду развитой и поздней бронзы, а некоторые – к раннебронзовому периоду) и некоторые выводы не соответствуют сегодняшней реальности, что объясняется тогдашней хронологической шкалой, методикой и др. причинами.

С 50-х гг. XX в. начинается новая веха в исследовании памятников Карабаха. Совместная археологическая экспедиция Института Археологии АН СССР и Института истории АН Азерб. ССР под руководством А.А. Иессена проводила тщательное обследование и изучение памятников Мильско-Карабахской равнины и юго-восточных склонов Малого Кавказа (поселения и могильники - Наргиз-тепе, Гей-тепе, Расултепе, Узерликтепе, Учтепе, Ходжалы, Малый курган), определила точные координаты и типы памятников, обнаружила новые памятники от периода энеолита до средневековья включительно [34, 10-35, 22-30, 125; 40, 135-177].

Следует подчеркнуть заслуги Б.Б. Пиотровского, который в своем курсе лекций «Археология Закавказья», изданном в 1949 г., выдвинул практически первую археологическую периодизацию Южного Кавказа, отчасти основанную на памятниках Карабаха [52, 8,12, 39-40, 55-56, 58,68].

Среди исследователей данного региона отметим также имя Кушнаревой К.Х., которая не только участвовала в археологических раскопках памятников исследуемого региона, но и посвятила этим памятникам, как свою кандидатскую работу, так и многие статьи (1954г., 1957г., 1970г., 1973г. и 1983г.) и монографии (в соавторстве с Т.Н. Чубинишвили) [37, 11-19; 38, 9-15; 39; 40, 135-177; 41, 109-124; 42].

В статьях, опубликованных в 1954 г. и в 1957 г. она предложила свою периодизацию памятников Нагорного Карабаха III-I тыс. до н.э., основанную на анализе артефактов, обнаруженных до конца 30-х годов [40, 135-177].

В 1980 г. Институтом истории АН Азерб. ССР был создан отряд Мильско-Карабахской экспедиции, возглавляемый Г.Ф. Джафаровым. Главной целью экспедиции было систематическое и планомерное исследование памятников данного региона, установление связи между поселениями и погребальными памятниками, горными и равнинными регионами и т.д., на что раньше не обращалось особого внимания.

В 1980-1981 гг. в бассейне реки Тертерчай были обнаружены группа курганов: у сел. Бурудж, Аджи Гервенд (Едди-тепе), Хорузлу, Саров и Беимсаров, Борсунлу, Джамилли, Демирчилер-Тертерского района, Хангервенд, Гараманлы – Евлахского района, Шатырлы, Етимляр – Бардинского района [11, 421; 12, 56-61].

Среди погребальных памятников, выявленных Мильско-Карабахской экспедицией под руководством Г.Ф. Джафарова, следует перечислить курганные поля у сел. Максудлу, Гей-тепе, Кызыллы-Кенгерли, Уч-оглан, Кузанлы, Сарычобан (Агдамский район), Эвоглы, Гюсенлы (Тертерский р-н), Наиблы, Диванлы (Бардинский р-н), Гюсеюлы, Тайнак, Баят (Агджабединский р-н) и т.д [21, 10].

Одним из уникальных памятников Тертерчайского района является курганное поле у с. Борсунлу, находящееся в среднем течении р. Инджечай. Здесь было раскопано более 30 курганов всех трех этапов бронзового периода. Курганы Карабаха различных форм и размеров, в основном, в виде правильных конусообразных земляных, каменных и смешанных холмов. Под насыпями находились могилы (грунтовые, четырехугольные, удлинено-овальные, круглые в плане, иногда с дромосом, редко сложной конструкции), в которых покойники захоронены различными погребальными обрядами (одиночное захоронение в рядовых могилах, коллективное – в могилах высшего сословия общества) с сопровождающим их инвентарем. По внешним признакам, по конструкции могильной камеры и по погребальному обряду курганы, предназначенные для вождей племени и племенной знати, отличаются от остальных. В них отчетливо прослеживается процесс возникновения и углубления имущественного и социального расслоения, начатый уже в раннебронзовый период, т.е. в III тыс. до н.э. Тщательными работами экспедиции в 1981-1983 гг. и в 1986 г. были изучены многие вопросы истории раннебронзового периода (периода Куро-Аракской культуры) вплоть до периода развитого железа [11, 418, 421; 12,56-61; 13, 433-434; 14, 485; 24; 49,462-463]

В 1982г. вторым отрядом Мильско –Карабахской экспедиции Института Истории АН Азерб. ССР на курганном поле у с. Борсунлу был исследован знаменитый курган №8 (XIV-XIII вв. до н.э.) с огромной могильной камерой, площадью 256 кв. м (32 x 8 x 4м), диаметр курганной насыпи которого равнялся 80м, а высота - 7м.

Могильная камера была перекрыта более 200 бревнами из твердых сосновых пород в два и три (местами – в четыре) наката, между которыми находился толстый слой настила из хвороста и камыша. Таким же слоем было покрыто и все могильное дно камеры. Этот Большой Борсунлинский курган, получивший такое название из-за своих размеров, являлся погребением племенного вождя, которого сопровождали 9 людей (дружинники, наложницы и слуги) и 8 лошадей с уздечками и богатыми украшениями. В могиле были найдены кости крупного и мелкого рогатого скота. В западной части могилы на деревянном помосте-ложе (не сохранился полностью), украшенном бронзовыми (возможно и золотыми) пластинками, с вбитыми в него бронзовыми гвоздями с золотыми шляпками, лежал сам вождь. Такие помосты-ложа встречались в ходжалинских и в довшанских погребениях тоже [13, 433-434; 9, 1-12]. Несмотря на то, что погребение было ограблено еще в древности, здесь все же было найдено много интересных материалов. В могиле были найдены керамические сосуды (кувшины, блюда, котел) чернолощенные с буро-сероватыми оттенками, один краснолощенный котел, одна глазурованная чаша, расписанная бирюзовой краской «ассирийского типа», красивой орнаментами, не имеющие близких аналогий среди местных памятников исследуемого периода (за исключением грибовидных выступов, характерных для Ходжалы-Кедабекской культуры). Металлические предметы состоят из бронзовых топоров-секир, плоских топоров, долот, удила, стамесок, позолоченных бронзовых пуговиц, булавок и гвоздей, блях, наконечников копий и стрел, панцирных пластинок, различных узлов от конской узды, золотой пряжки, украшенной рельефными колосьями и др. Очень много в погребении стеклянных бус шаровидной формы зеленого, синего, серого и черного цветов, пастовых и сердоликовых бус, украшений из слоновой кости и раковин крупных моллюсков круглой формы, инкрустированных бронзой и золотом, орнаментированных в виде трилистника-лотоса, декора характерного для Передней Азии, Египта и Индии. Отличаются изяществом костяные псалии с изображениями человеческого лица. Они также как изделия из слоновой кости не имеют аналогов на Кавказе. Редкими находками считаются мраморная булава каплевидной (грушевидной) формы и стеклянные пуговицы.

На основе оригинального инвентаря из данного погребения, относящегося как к Ходжалы-Кедабекской культуре, так и редко встречаемого на Кавказе (сюда относятся как некоторые формы и орнаменты керамических изделий, так и наконечники копий и стрел, бляшки из слоновой кости и раковин моллюсков, с разными элементами декора, костяные псалии с человеческим изображением), Г.Джафаровым были выделены, так называемые, «памятники Борсунлинского круга». Эти памятники представляли собой локальный вариант Ходжалы-Кедабекской культуры.

В 1984 г. Г.Джафаровым были проведены археологические раскопки в 19 каменных ящиках Ходжалинского могильника у с. Ходжалы при слиянии трех рек (Илису, Ходжалы и Гаргарчай), самые поздние из которых датированы VII-VI вв. до н.э.

Было обнаружено два новых некрополя на левобережье р. Илису, левого притока Ходжалычая и ряд памятников в Аскеранском районе [15, 418].

В 1985-1986 гг. были проведены раскопки одного кургана в сел. Беимсаров Тертерского района и еще одного кургана в сел. Сарычобан Агдамского района с целью установить ареал распространения «памятников Борсунлинского круга», датированных XIV-X вв. до н.э. [16, 155-170; 17, 191-207; 25, 21-23; 27, 457-458; 32, 14-15].

Сравнительный анализ памятников показывает, что несмотря на многочисленность некрополей периода к. II – нач. I тыс. до н.э., поселений эпохи поздней бронзы и раннего железа очень мало (Кара-тепе, Мисир кышлак, Гевур тепе), и даже количество многослойных поселений, содержащих культурные слои данного периода также незначительно (Гей-тепе, Ак-тепе, Намазлы, Уч-оглан 2).

Такой парадокс Г. Джафаров объясняет «расцветом полукочевого или же яйлажного скотоводства, которое по этнографическим данным, было ведущим до к. 40-х гг. XX в. в этом регионе» [21, 11].

В деле изучения и исследования памятников Карабаха и в целом Ходжалы-Кедабекской культуры заслуги Г.Ф.Джафарова непременно следует особо подчеркнуть. После долгих исследований на территории данного региона в 1987-1988 гг. Г.Джафаровым были систематизированы все известные к тому времени основные археологические памятники, уточнены их координаты и хронология, об-

наружены новые поселения и некрополи, определены соотношения отдельных типов памятников, составлена археологическая карта Карабаха [6; 36, 14-16]

С его именем связаны раскопки таких уникальных на Кавказе курганов и некрополей, как Борсунлу, Беимсаров и Сарычобан, отличающихся своими размерами, конструкцией, погребальным обрядом и археологическими материалами [11,421; 13, 433-434; 8, 31-35; 23,133-135; 7, 56-61].

Перу исследователя принадлежат многочисленные статьи и монографии, посвященные результатам его собственных раскопок, исследованиям своих предшественников, а также работы, посвященные конкретным актуальным вопросам древней истории.

Так например, одним из волнующих автора вопросов является проблема древних путей сообщения, взаимоотношений с сопредельными странами, торговых связей т.д. И это не случайно. Среди археологических материалов, найденных в памятниках Карабаха, обнаруживались предметы, как местного производства со спецификой Ходжалы-Кедабекской культуры, так и импортного производства, что естественно вызывало ряд вопросов.

В монографии «Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа» Г. Джафаров на основе керамики, кинжалов, цилиндрических печатей, раковин моллюсков, оловянных предметов и др. выделяет несколько центров, в частности Иран, Ассирию, Сирию, Палестину, поддерживающих торгово-экономические, культурные связи с племенами на территории Азербайджана [26].

Вопрос же путей сообщения между Кавказом (в том числе Азербайджаном) и Древним Востоком, по которым поддерживались эти связи, рассматриваются им в статье «О древних путях сообщений Азербайджана» [18, 127-128].

Интересны работы автора, посвященные конским снаряжениям, золотым изделиям позднебронзового и раннежелезного периодов, найденным на территории Азербайджана, в частности в погребениях Карабаха [19,75-76; 10,11-12].

В своей докторской работе, изданной в виде монографии в 2000 г. под названием «Азербайджан в конце IV – начале I тысячелетия до н.э. (на основе материалов из памятников бассейна рек Гаргарчай и Тертерчай Карабаха)», Г. Джафаров привлек к исследованию огромное количество археологических памятников Карабаха, охватывающих широкий хронологический диапазон, на основе которых были прослежены этно-культурные процессы, культурно-экономические связи, развитие различных отраслей хозяйства, ремесла и общественного уклада [6].

С конца 80-х – нач. 90-х гг. XXв. в связи с началом боевых действий Армении на территории Карабаха, к сожалению, все его историко-культурное наследие оказалось в эпицентре боевых действий, сотни бесценных культурных памятников старины оказались под угрозой варварского уничтожения оккупационных войск. В Шуше и Ходжалах при помощи боевой техники сепаратисты стерли с лица земли уникальные курганы и многие другие памятники Ходжалы-Кедабекской культуры.

Только после 20-летнего перерыва, в 2008 г. «Мильско-Карабахская археологическая экспедиция» Института Археологии и Этнографии НАНА возобновила систематические полевые археологические исследования на территории Агдамского района и в прилегающей к нему зоне. Наряду со стационарными раскопками целью экспедиции, руководимой Г.Ф.Джафаровым (в экспедиции принимали участие Д. Джафарова и Н. Алиев), являлось исследование степени сохранности и защищенности памятников на территории близких районов – Барды и Агджабеди [20,125-127].

Основным объектом исследования был, случайно обнаруженный во время хозяйственных работ некрополь «Палыдлы» эпохи поздней бронзы и раннего железа. Некрополь находится между селами Юхары Юзбашлы и Миращелли Агдамского района. Синхронного поселения здесь не было [20,125-127].

Примечателен тот факт, что, несмотря на более чем вековой период исследования могильников Карабаха, некрополь, состоящий из грунтовых погребений, был выявлен впервые. Безусловно, вопрос полного отсутствия грунтовых погребений в таком интересном крае не мог не вызывать сомнения у исследователей. Причиной же этому возможно служило то, что погребения не имели никаких наземных признаков, таких, как бугорки, холмики, ямы, каменные скопления, могильные перекрытия и т.д.

В течение 5 лет, с 2008 по 2014 гг. в некрополе было обнаружено и исследовано 29 погребений, в основном четырехугольной конструкции с округленными углами.

В 2009 г. здесь было раскопано 4 погребения (№ 1,2,3,4) различных размеров (2,5 x1,5 x 0,8м; 3x1,7x1м; 3,5x2,5x1,2м) [28, 89-93].

В 2010г. археологические изыскания проводились на площади свыше 200 кв.м. В результате были очищены остатки 4 погребений (№ 5,6,7,8) [29, 90-94].

В 2012г. в некрополе Палыдлы было раскопано еще 5 грунтовых погребений. Погребения №12 и №13 были ограблены еще в древности (это первые ограбленные погребения в Палыдлы) [31, 122-127].

В 2013 г. в некрополе было исследовано 9 погребений (№ 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20,21, 22), из которых погребения под №17,18,22 были также ограблены еще в древности [30,127-132].

В 2014 г. было раскопано еще 7 погребений (№23,24,25,26,27,28,29). Размеры погребений колеблются между 2x1,5x0,8м; 2x3,5x1м; 3x4x1,5-1,8м. Погребения №23,24,26 были ограблены в древности [30,127-132].

В могилах в основном наблюдается обряд ингумации, в одном погребении № 21 – парное захоронение, редко встречается только череп без челюсти и зубов (№9) и детский череп (№27).

Одним из самых интересных погребений некрополя, наверное, является погребение №11, где была захоронена женщина с младенцем в области брюшной полости. Такой случай на территории Карабаха встречается впервые.

Как правило, в обряде погребения наблюдается закономерность: покойники, в основном, уложены на левом и правом боку, скорченно, руки согнуты в локтях, ноги – в коленях, головой к западу, ногами на восток. Археологический материал некрополя, в основном состоит из керамических сосудов серого, черного и красного цветов различного типа, назначения и размеров, оружия, предметов украшений, среди которых имеются и привозные с Ближнего Востока и Индийского океана и др. Оружия, главным образом, биметаллические и железные кинжалы иногда с ажурными головками (№4,5,19, 25) также проливают свет и на вопросы появления железа.

Обнаружение в некрополе, как бедных, так и богатых погребений говорит о социальном расслоении внутри общества. По мнению Г.Джафарова здесь захоронены члены кочевого скотоводческого племени.

Анализ археологического комплекса некрополя «Палыдлы», его аналогии с материалами из погребений горного Карабаха и Мингечевира, позволили предварительно датировать грунтовые погребения XII-XI вв. до н.э., что относится ко второму этапу развития Ходжалы-Кедабекской археологической культуры.

Таким образом, на сегодняшний день некрополь «Палыдлы» является последним объектом исследования среди погребальных памятников Карабаха позднебронзового и раннежелезного периодов.

Раскопки некрополя важны тем, что помимо выявления нового типа погребений на территории Карабаха, они проливают свет на вопросы появления железа, социального и имущественного неравенства среди соплеменников, контактов с внешним миром, идеологии и религиозного мировоззрения и т.д.

Было установлено, что горная и равнинная территории Карабаха составляли культурное единство.

Подытоживая все вышесказанное, безусловно, надо еще раз подчеркнуть значимость памятников Карабаха в изучении древней истории, как Азербайджана, всего Южного Кавказа, так и Древнего Востока. Погребальные памятники Карабаха дают ценную информацию, как о жизнедеятельности древних людей, религиозном мировоззрении, о социальном укладе внутри общества, экономических и культурных контактах с внешним миром, так и о военных столкновениях и прочих процессах, обусловивших упадок первобытного общества. [22,41-43].

Список использованной литературы:

1. Алекперов А.К. История материальной культуры за 15 лет. (стр. 19-26) // Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. изд. АН Азерб. ССР. Б., 1960 г. (249 с.)
2. Гуммель Я.И. Археологические раскопки в районах Азерб. ССР (отчеты за 1938г.) (стр.67) // Известия Азербайджанского филиала Академии Наук СССР, 1939 г., №3
3. Гуммель Я.И. Из памятников материальной культуры древнего Азербайджана (стр. 209-214) // Вестник древней истории 1(10), М. 1940 г. (299 с.)
4. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской автономной области в 1938 г. (стр. 141-142) // Вестник древней истории №1, М. 1940 г. (304 с.) Отдельный оттиск из «Известий Азербайджанского филиала Академии наук СССР» №4 за 1939 г.,(стр.77-90), изд., Азфан. Баку.

5. Джафарзаде И.М. «Ходжалинская экспедиция» (стр.13-26) // Известия Азербайджанского филиала Академии Наук СССР, №2, 1941 г. (105 с.)
6. Джафаров Г.Ф. Азербайджан в конце IV – начале I тыс. до н.э. (на основе материалов бассейна рек Гаргарчай и Тертерчай Карабаха), Б., «Элм» 2000г., (187с.) (на азерб. яз.) (H.F.Səfərov – “Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında), B., “Elm” 2000, 187səh.)
7. Джафаров Г.Ф. Археологические исследования в бассейне реки Тертерчай (стр.56-61) // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.). Б., 1986 г. (160 с.)
8. Джафаров Г.Ф. Археологические исследования в предгорной зоне Карабаха (стр.31-35) // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1982 г.). Б., 1990 г. (97 с.)
9. Джафаров Г.Ф. Борсунлу – погребение племенного вождя Б., Элм. 1986, 12 с. (12 с.)
10. Джафаров И.Ф. Золотые изделия позднебронзового и раннежелезного периодов (стр. 11-12) // Итоги полевых археологических и этнографических исследований за 1972 г. в Азербайджанской ССР (тезисы) Б., 1973 г. (71 с.)
11. Джафаров Г.Ф. Исследования в бассейне Инджачая (стр. 421) // Археологические открытия 1981 года. М., 1983г. (517 с.)
12. Джафаров Г.Ф. Исследования в бассейне реки Тертерчай (56-61) // АЭИА (1980-1981 гг.) Б., 1986 г.
13. Джафаров Г.Ф. Исследования в Карабахе (стр. 433-434) // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984 г. (527 с.)
14. Джафаров Г.Ф. Исследования у сел. Борсунлу (стр. 485) // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985г. (599 с.)
15. Джафаров Г.Ф. Исследования в Ходжалах (стр.418) // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986 г. (509 с.)
16. Джафаров Г.Ф. Курган у села Беимсаров в Азербайджане (с.155-170) // Российская Археология. – М., 1992, №2
17. Джафаров Г.Ф. Курган эпохи поздней бронзы вблизи Сарычобан (стр.191-207) // Российская Археология, 1993, №3
18. Джафаров Г.Ф. О древних путях сообщений Азербайджана (стр.127-128) // Археология, этнография, фольклористика Кавказа. Новейшие археологические и этнографические исследования на Кавказе. Махачкала, 2007г. (414с.)
19. Джафаров Г.Ф. О некоторых видах конского снаряжения из кургана племенного вождя Сарычобан (стр. 75-76) // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тбилиси, 2007г. (448с.)
20. Джафаров Г. – Об археологической поездке в районы Тертер – Барда – Агдам (стр.125-127) // Археологические исследования в Азербайджане 2008, Б., 2008г. (143с.) (на азерб.яз.) - (Səfərov H. – “Tərtər – Bərdə - Ağdam rayonlarına arxeoloji səfər haqqında” (стр. 125-127) // “Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008”, B., 2008.(143s.))-
21. Джафаров Г.Ф. Очерк археологического изучения древнего Карабаха (стр.5-16) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, №2, 2006. (266с.)
22. Джафаров Г. Первобытнообщинный строй или классовое общество (41-43) // 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların uykunları, B., 2007, (201s.) (на азерб. яз.)
23. Джафаров Г.Ф. Предварительные итоги исследований в Борсунлинском могильнике» (стр. 133-135) // Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке» (тезисы докладов) Б., 17-21 мая 1985 г. (217 с.)
24. Джафаров Г.Ф. Работы второго отряда Миль-Карабахской археологической экспедиции // Тезисы докладов сессии, посвященной археологическим и этнографическим изысканиям в Азербайджане в 1986 г. Б., 1987 г.
25. Джафаров Г.Ф. Сарычобан – новое погребение племенного вождя (стр.21-23) // Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане». В.1988 г.(184 с.)
26. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам). – Б., 1984 г. «Элм» (106с.)
27. Джафаров Г.Ф., Ахундов Т.И. Раскопки кургана Сарычобан (стр. 457-458) // Археологические открытия 1986 года. М., 1988 г. (542 с.)
28. Джафаров Г., Джафарова Д., Алиев Н. Полевые исследования Карабахской археологической экспедиции (Агдамский район) (стр.89-93) // Археологические исследования в Азербайджане 2009, Б., 2010г. (310с.) (на азерб.яз.) - (Səfərov H., Səfərova D., Əliyev N. – “Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cü il çöl-tədqiqatları (Ağdam rayonu)” (стр. 89-93) // “Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009”, B., 2010.(310s.)
29. Джафаров Г., Джафарова Д., Алиев Н. Предварительные итоги полевых исследований «Карабахской археологической экспедиции» (Агдамский район) (стр.90-94) // Археологические исследования в Азербайджане 2010, Б., 2011г. (362с.) (на азерб.яз.) - (Səfərov H., Səfərova D., Əliyev N. – “Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının

2010-cu il çöl-tədqiqatların ilkin nəticələri (Ağdam rayonu)» (стр. 90-94) // "Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2010", B., 2011. (362s.)

30. Джафаров Г.Ф., Джафарова Д.Г. Исследования в некрополе «Палыды» 2013-2014 гг. (Агдамский район) (стр.127-132) // Археологические исследования в Азербайджане 2013-2014, Б., 2015 г. (419 с.) (на азерб.яз.) - Сəfərov H.F., Сəfərova D.H. – "“Palıdli” nekropolunda və ətraf ərazidə 2013-2014-cü illərdə aparılmış tədqiqatlar haqqında (Ağdam rayonu)» (стр. 127-132) // "Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014", B., 2015 (419 s.)

31. Джафаров Г.Ф., Джафарова Д.Г. Исследования Карабахской археологической экспедиции в некрополе «Палыды» (Агдамский район) (стр.122-127) // Археологические исследования в Азербайджане 2012, Б., 2013 г. (374с.) (на азерб.яз.) (Сəfərov H.F., Сəfərova D.H. – "Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının "Palıdli" nekropolunda apardığı tədqiqatlar (Ağdam rayonu)» (стр. 122-127) // "Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012", B., 2013. (374s.)

32. Джафаров Г.Ф., Махмудов Ф.Р. Итоги работы второго отряда Миль-Карабахской археологической экспедиции (стр.14-15) // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985 г.). Б., 1986 г. (184 с.)

33. Ивановский А.А. По Закавказью. МАК. – М., 1911, вып. 2

34. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // МИА СССР, 1965, вып. 125

35. Известия Императорской Археологической Комиссии, вып. 16-й, С.-П., 1905 г., «типография Главно-го Управления Уделов, Мохован, 40», (123стр. 8 табл. и 91 рисунком)

36. Исмаилов Г.С., Даниелян О.А., Джафаров Г.Ф. Исследование памятников эпохи бронзы и раннего железа Карабаха (стр.14-16) // Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане». В. 1988 г. (184 с.)

37. Кушнарера К.Х. К вопросу о социальной интерпретации некоторых погребений Южного Кавказа (стр. 11-19) // КСИА, 1973 г., вып. 134

38. Кушнарера К.Х. К проблеме выделения археологических культур периода средней бронзы на Южном Кавказе (стр. 9-15) // КСИА, 1983, вып. 176

39. Кушнарера К.Х. Культура Нагорного Карабаха по археологическим источникам (конец III-середина Тыс. до н.э.) Автореферат. диссерт. канд.ист. наук, Л.1951 г.

40. Кушнарера К.Х. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе (стр. 135-177) // Советская археология XXVII, М. 1957 г. (383 с.)

41. Кушнарера К.Х. Ходжалинский могильник (стр.109-124) // Историко-филологический журнал №3 1970г., Ереван (318 с.)

42. Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.) Л. 1970 г. (189 с.)

43. Мещанинов И.И. Археологическая экспедиция Общества Обслед. и Изучения Азербайджана в Нагорный Карабах и Нахичеванский край (стр.104-107) // Изв. ООИА, Баку, 1927, №4

44. Мещанинов И.И. Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана (стр.3-5) // Отдельный оттиск из «Общества Обследования и Изучения Азербайджана» Б., 1926г.

45. Мещанинов И.И. Бусина с клинописью из Ходжалинского могильника (стр.6-11) // Отдельный оттиск из «Общества Обследования и Изучения Азербайджана» Б., 1926 г.

46. Мещанинов И.И. Изучение доисторических памятников Азербайджана за последние пять лет (стр.6-11) // Изв. «Общества Обследования и Изучения Азербайджана» №8 вып.2, Б., 1926 г. отдельный оттиск Б., 1929г. (15с.)

47. Мещанинов И.И. Краткий осведомительный отчет о работе Мильской экспедиции 1933г. (с. 5-29) // Труды Аз.ФАН СССР, историческая серия, 1936 г., т. XXV

48. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский край, снаряженной в 1926г. обществом изучения Азербайджана (стр.217-240) // Сообщение ГАИМК, Л., 1926г.

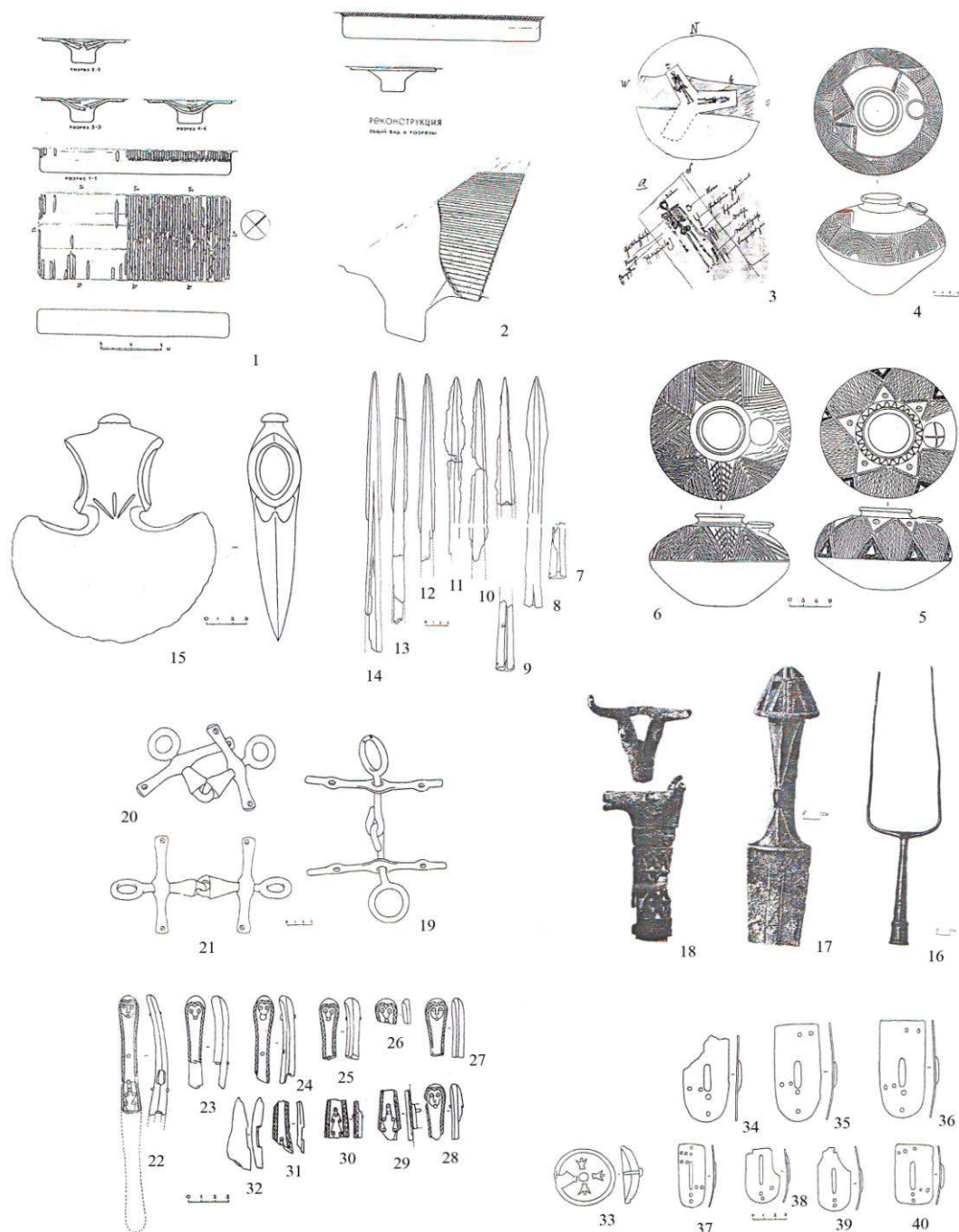
49. Нариманов И.Г., Джафаров Г.Ф., Джафарова А.Д. О работе Мильско-Карабахской экспедиции (стр. 462-463) // Археологические открытия 1986 года. М., 1988 г. (542 с.)

50. Пассек Т.С., Латынин Б.А. Очерки до истории Северного Азербайджана // ИООИА, 1926, №3

51. Пассек Т., Латынин Б. Ходжалинский курган №11 (стр.15-23) // Отдельный оттиск из «Общества Обследования и Изучения Азербайджана», №2 Б., 1926 г.

52. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен до 1 тыс. до н.э., Л., 1949 г.

53. Путешественники об Азербайджане. Т.2, 1961 г.

1-2 – планы Большого Борсунлинского кургана; 3 – план погребения в кургане №2 близ сел. Довшанлы (по Э.Реслеру); 4-6 – орнаментированная керамика Большого Борсунлинского кургана; 7-14 – бронзовые наконечники копий из Большого Борсунлинского кургана; 15 – бронзовый топор-секира из Большого Борсунлинского кургана; 19-21 – бронзовые двусоставные удила с псалями из Большого Борсунлинского кургана; 18 – навершие из кургана №1 близ сел. Довшанлы; 17 – кинжал из кургана №2 близ сел. Довшанлы; 16 – вилы из кургана №2 близ сел. Довшанлы; 22-32 – орнаментированные костяные парадные псалии из Большого Борсунлинского кургана; 33 – бляха-обойма из слоновой кости из Большого Борсунлинского кургана; 34-40 – панцирные пластины из Большого Борсунлинского кургана

УДК 94 (574)
МРНТИ 03.61.21

Ж.С.Аубакирова¹, С.К.Уалиева²

¹к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова

²к.и.н., ст. преподаватель, Восточно-Казахстанский государственный
технический университет им. Д.Серикбаева г. Усть-Каменогорск, Казахстан

СМЕРТНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

Смертность является важным демографическим процессом, тесно связанным с социально-экономическими перспективами развития общества. Уровень смертности находит свое отражение и в гендерном аспекте, возрастной структуре, а также в ожидаемой продолжительности жизни. В статье дана характеристика теоретическим аспектам смертности населения Казахстана, проанализированы основные тенденции смертности в конце XX - начале XXI веков, причины, способствующие росту основных демографических показателей, характеризующих ее динамику. Рассмотрены региональные особенности данного процесса, установлены причины смертности в разрезе областей, проанализирован комплекс факторов, оказавший влияние на дифференциацию смертности населения по регионам Казахстана. Особое внимание уделено динамике младенческой смертности.

Ключевые слова: смертность, демографический процесс, Казахстана, региональные особенности, младенческая смертность.

Аңдатпа

Ж.С.Аубакирова¹, С.К.Уалиева²

¹т.ғ.к., доценті, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

²т.ғ.к., аға оқытушы, Д.Серикбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚСТАН ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨЛІМ-ЖІТІМІ: ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІ

Өлім-жітім қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық болашағымен тығыз байланысты болатын басты демографиялық үрдіс болып табылады. Өлім-жітімнің көрсеткіші гендерлік аспектіде, жас құрылымда, сонымен қатар күтілетін өмір сүру ұзақтығында көрініс табады. Мақалада Қазақстан тұрғындарының өлім-жітімінің теориялық аспектілері мазмұндалады, XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы өлім-жітімнің басты үрдістеріне, демографиялық көрсеткіштердің өсу себептеріне талдау жасалған. Аталған үрдістің аймақтық ерекшеліктері қарастырылған, облыстар негізінде өлім-жітімнің себептері анықталған, Қазақстандағы аймақ тұрғындарының өлім-жітімінің жеке құбылыстарына әсер еткен кешенді факторларға талдау жасалды. Әсіресе бала өлімінің көрсеткішіне ерекше мән берілді.

Түйін сөздер: өлім-жітім, демографиялық үрдіс, Қазақстан, аймақтық ерекшеліктері, бала өлімі.

Abstract

Zh.S. Aubakirova¹, S.K. Ualiyeva²

¹Ph. D., associate Professor, East Kazakhstan state University after S.Amanzholov

²Ph.D., senior lecturer, East Kazakhstan State Technical University after D.Serikbaev

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE MORTALITY RATE OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ASPECT

Mortality is an important demographic process, which is closely related to socio-economic development trends of the society. The mortality rate is reflected in the gender aspect, age structure and in life expectancy. In the article the characteristics of the theoretical aspects of mortality in Kazakhstan, the main trends of mortality in late XX - early XXI centuries are examined as well as the reasons contributing to the growth of demographic indicators, which characterize its dynamics. The regional peculiarities of this process are considered, the causes of mortality; the combination of factors, which influence the differentiation of mortality by regions of Kazakhstan, are established. Special attention is paid to the dynamics of infant mortality.

Key words: mortality, demographic process, Kazakhstan, regional differentiation, infant mortality.

Смертность как демографический процесс представляет собой частоту смерти в социальной среде. После рождаемости она занимает второе место по своей важности в процессах воспроизводства

населения, оказывает серьезное влияние на численность населения, его структуру, тесно взаимосвязана со всеми социально-демографическими процессами. Причины смертности статистикой Казахстана классифицируются по основным группам: инфекционные заболевания, болезни органов дыхания, системы кровообращения, новообразованиям, несчастным случаям, отравлениям и травмам. Смертность населения является зеркальным отражением уровня социально-экономического развития общества.

В конце XX - начале XXI веков в состоянии смертности населения Казахстана произошли существенные изменения. Еще в 1997 году в Послании Президента к народу Казахстана «Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» обращалось внимание на то, что «в ранг ведущих приоритетов национальной безопасности должна быть выдвинута сильная демографическая и миграционная политика. Если наши государственные органы по-прежнему будут относиться к этому безучастно, то мы на пороге XXI века войдем вслед за Россией в ситуацию «демографического креста», когда численность населения снижается уже не только из-за процессов внешней миграции, но и естественным образом. Эта тенденция должна быть немедленно приостановлена» [1]. Определяя негативные черты демографического развития Казахстана в этот период, Н.А. Назарбаев указал на депопуляцию, «которая опасна с любой точки зрения. Начиная с 1992 г., впервые за 50 послевоенных лет население республики стало сокращаться» [2].

К началу XXI века эта тенденция была остановлена, Казахстан не вошел в число депопулирующих стран. Одной из причин депопуляции населения является ее высокая смертность. Рассмотрим этот процесс по 2 межпереписным периодам в исторической ретроспективе (1979-1999, 1999-2009 годы).

Общий коэффициент смертности за 1979-1999 гг. увеличился на 29%, т.е. за 20 лет количество смертей в Казахстане стало больше, чем на одну треть. Можно выделить одну из причин роста смертности населения Казахстана как демографическое постарение населения. Увеличение удельного веса возрастной группы старше 65 лет за 20 лет (1979-1999 г.) по сравнению с предыдущим двадцатилетним периодом произошло почти на 10%; ухудшение экологической обстановки в республике; трудности вхождения в рыночную систему экономических отношений; коммерциализация системы здравоохранения и в целом ее ухудшение; рост насильственной смертности, связанный с ухудшением криминогенной обстановки в республике.

В следующий межпереписной период 1999 - 2009 гг. общий коэффициент смертности оставался на высоком уровне, и при прочих других обстоятельствах, обуславливающих такой уровень смертности, доминирующую роль сыграло старение населения (увеличение в составе населения лиц старшего возраста, смертность среди которых всегда выше).

Следует отметить, что «пик» смертности пришелся на 1995 г. (168,7 тысяч). Уровень смертности населения на 1000 человек после этого снизился с 10,7 умерших в 1995 г. до 9,9 – в 1999 г., а затем с небольшими колебаниями в сторону увеличения и снижения к 2009 г. вновь достиг величины 9,9 умерших [3]. К 2015 году данный показатель составил – 7,57.

Рассматривая возрастную смертность, следует особо отметить, что наиболее пострадавшими в этот период оказались мужчины трудоспособного возраста. В динамике их возрастной смертности можно выделить три основные тенденции. В детских возрастах (до 15 лет) мужская смертность в целом сократилась. Существенно - в возрастной группе 0-5 лет. В 1999 г. данный коэффициент составил 5,9, в то время как в 1979 г. – 10,9 (на 46%, в 1,8 раза); в возрастной группе 5-9 лет – на 33,3%, в 1,5 раза; в возрасте 10-14 лет – на 14,3% [4].

Вторая тенденция характеризовалась тем, что с возрастного интервала 15-19 лет мужская смертность начинает постепенно увеличиваться (на 13,3%). В следующей возрастной группе 20-24 лет ее рост достиг уже – 18,2%. И наиболее существенно ухудшились показатели возрастной смертности у мужчин 55-59 летнего возраста (на 28,8%), фактически на 1/3. Этот процесс также затронул и более молодые возрасты: 25-29 лет (на 15,9%); 30-34 лет (на 14,8%); 35-39 лет (на 7,0%); 40-44 лет (на 10,5%); 45-49 лет (на 9,6%); 50-54 лет (на 8,7%). Огромное количество жизней мужчин уносила преждевременная смерть [5].

И третью тенденцию можно найти в пожилых возрастах. В возрастной группе 60 - 64 года по сравнению с предыдущими возрастными интервалами уровень мужской смертности несколько ниже, но, в целом этот показатель возрастает за данный период в 1,2 раза [5].

Изучая смертность мужчин в трудоспособном возрасте, следует отметить, что ситуация была близка к критической. В новых экономических условиях мужчины оказались наиболее уязвимыми и

подверженными различным внешним воздействиям. Так, например, с 1985 г. по 1993 гг. несчастных случаев, убийств, самоубийств произошло на 25% больше. Только за шесть лет в период с 1990 г. по 1996 г. коэффициент смертности отдельно от убийств увеличился на 36,2%, от самоубийств на 35,8% [6].

На фоне катастрофических размеров мужской смертности показатели женской смертности кажутся более благополучными. Если о данном процессе вообще можно говорить как о «благополучном». Детская смертность у женщин (0-15 лет) также существенно снизилась. Например, в возрасте 0-5 лет на 48%, в 2 раза. В возрастной группе 20-24 лет увеличилась на 18,2%, осталась на том же уровне у 25-29 летних. Затем установилась положительная тенденция в женской возрастной смертности: в возрастах 30-34, 35-39; 40-44; 45-49 лет смертность приобрела тенденцию к постоянному снижению (на 15%; 31,6%; 10,3%; 4,3% соответственно). Стабилизировавшись в возрасте 50-54 года, затем снова пошла на возрастание.

Высокая смертность населения приводит к тому, что значительная часть, как мужчин, так и женщин умирает в молодом или зрелом возрасте. По расчетам Ю.К. Шокаманова из числа 25-летних мужчин не доживает до 50 лет почти каждый пятый, до пенсионного возраста (63 года) - 45%, до 65 лет – каждый второй. Из числа 25-летних женщин не доживает до 50 лет каждая пятнадцатая, до возраста (58 лет) – каждая восьмая, до 65 лет – каждая четвертая. Сверхсмертность мужчин в молодом возрасте приводит к тому, что их численность уже с 26-летнего возраста становится меньше численности женщин, что приводит к тому, что к моменту вступления в брак ощущается недостаток мужчин. В результате значительная часть населения в возрасте после 30 лет все еще не находится в браке. Так, по данным переписи населения 1999 года среди населения в возрасте 30-34 года 14,1% никогда не состояли в браке. Сверхсмертность мужчин приводит к тому, что из числа 30-летних мужчин не доживает до 50 лет почти каждый пятый. В результате растет число вдов и детей, оставшихся без отца. В свою очередь это приводит к недостатку доходов в семье и сокращающимся возможностям в области получения образования, что увеличивает риск оказаться безработным. В конечном итоге сокращаются возможности развития человеческого потенциала супруги и детей и в других сферах - здоровье, жилищных условиях и т.д. [3].

Уровень смертности находит свое отражение и в ожидаемой продолжительности жизни, которая является адекватной обобщающей характеристикой современного уровня смертности во всех возрастах.

Ожидаемая продолжительность жизни при рождении в 1979 г. составляла 67,4 года (для мужчин – 61,9 лет, для женщин – 72,4 лет) [7]. В период с 1979 г. по 1989 г. этот показатель увеличился на 1,3 года и достиг в 1989 г. – 68,7 лет для всего населения (для мужчин – на 2 года, для женщин – 0,7 лет) [8]. Далее можно выделить этап интенсивного снижения показателя ожидаемой продолжительности жизни. Если в 1989 г. он составлял 68,7 лет, то в 1996 г. 63,5 года – на 3,9 лет (для мужчин – этот показатель снизился на 4,1 года, для женщин – на 2,7 года) [5]. Столь существенное падение рассматриваемого показателя говорит о резком ухудшении состояния смертности в республике. Согласно официальной статистике с 1995 г. ожидаемая продолжительность жизни стала увеличиваться (в 1995 г. – 63,5 лет, в 1999 г. – 65,5 лет). В 2009 году она составила – 68,6 лет, в том числе у мужчин - 63,6, женщин - 73,6 лет. Гендерный разрыв существенный и составляет 10 лет. При этом городские мужчины не доживают до пенсионного возраста (63 года). К 2015 году – данный показатель составил 72 года.

Рассмотрим смертность по основным причинам. Так, наибольшее число смертей в 1980 г. произошло от несчастных случаев, убийств, самоубийств и других внешних воздействий. На втором месте находились болезни органов кровообращения. На третьем месте - злокачественные новообразования. За 20 лет существенно изменилась структура причин смертности населения в Казахстане. В 1999 г. рост смертности наблюдался практически во всех выделенных классах болезней, но лидировали уже болезни органов кровообращения. Примерно одинаковое количество жизней уносили злокачественные новообразования и несчастные случаи, убийства и самоубийства и другие внешние воздействия. Коэффициент смертности по причине злокачественных новообразований с 1980 г. до 1995 г. значительно увеличился в 1,2 раза, затем пошел на некоторое снижение. Болезни органов кровообращения в период с 1980 г. по 1996 г. на 39% больше унесли жизней [9]. Затем их количество стало снижаться. Это же характерно и для класса несчастных случаев, убийств, самоубийств и других внешних воздействий. Только болезни органов дыхания на протяжении 19 лет как причина смерти уменьшились с 1980 г. по 1999 г. на 48%, в 2 раза [10, 11, 12]

В следующий межпереписной период основные причины смерти в Казахстане остаются неизменными. Основные причины смерти в Казахстане многие годы остаются неизменными. Лидирующие позиции занимает смертность от болезней системы кровообращения. Сохраняется высокий уровень заболеваемости злокачественными новообразованиями. В 2009 году показатель, в сравнении с 2005 годом, снизился на 5,2% (с 192,5 на 100 тысяч населения, до 182,6). Вместе с тем, преобладают запущенные формы (16,2%) [13]. Смертность от злокачественных новообразований в 2009 году занимает вторую позицию в структуре причин общей смертности, оттеснив на третье место смертность от несчастных случаев, отравлений и травм. В Казахстане высок уровень заболеваемости так называемыми социальными болезнями, в том числе туберкулезом. По уровню заболеваемости туберкулезом Казахстан занимает лидирующее положение среди стран СНГ и Европы [13].

Состояние смертности – прямое отражение значительного ухудшения здоровья населения республики. После успехов, достигнутых в борьбе с инфекционными болезнями с помощью антибиотиков, система здравоохранения оказалась неспособной эффективно противостоять заболеваниям эндогенного характера – системы кровообращения, эндокринной системы, новообразованиям и др. Оценивая новейшие тенденции смертности от болезней системы кровообращения, следует подчеркнуть, что, хотя эти болезни имеют преимущественно эндогенную природу, немалый вклад в их развитие вносят также факторы среды – напряженный ритм жизни, неправильное чередование труда и отдыха, нерациональное питание, нездоровые привычки (алкоголизм, курение и пр.), различные стрессовые ситуации и т. п. [14].

Рассматривая смертность в региональном разрезе, следует отметить высокий уровень смертности в двух регионах северо-восточном и центральном. В 1980 г. наиболее высокий общий коэффициент смертности зафиксирован в Восточно-Казахстанской области (10,0‰). Таким же высоким он являлся в Семипалатинской, Павлодарской, Кокчетавской и Кустанайской областях. Наименьшую выраженность этот показатель приобрел в Мангышлакской области (5,0‰, что в 2 раза меньше, чем в Восточно-Казахстанской области).

В целом за это десятилетие (1979-1999 гг.) наметилась тенденция ее снижения практически во всех областях. Наиболее худшие показатели отмечались также в северо-восточном и центральном регионах (в 1999 г. в Карагандинской области общий коэффициент смертности составил 11,6‰, в Павлодарской – 10,5‰). Самый низкий уровень смертности оставался в Южно-Казахстанской области (в 1999 г. – 6,8‰) и Кызылординской области (в 1999 г. – 7,4‰). Не высокий по сравнению с другими областями общий коэффициент смертности в Мангистауской области. Эти же тенденции продолжились и в следующем периоде.

В основе региональных различий смертности также находился целый комплекс факторов, оказавший влияние на дифференциацию данного процесса. Прежде всего, это различия в возрастной структуре населения (соотношение пожилого и старого населения к молодому); в объективных социально-экономических условиях, в уровне жизни населения; в состоянии экологической обстановки; в количестве эмигрантов, прежде всего, репродуктивного возраста; различия в уровне урбанизированности населения; дифференциация в этническом составе регионов. Не маловажную роль играют на наш взгляд различия в исторических условиях складывания того или иного типа производства и различия в поведенческих и средовых переменных, определяющих структуру этого процесса в регионах.

Основные причины роста смертности в Казахстане сформировались отнюдь не в последнее десятилетие XX века, но социально-экономический кризис существенно ускорил их динамику. Падение уровня жизни населения и отсутствие адекватной компенсации привело к накоплению хронических больных и вообще людей с ослабленным здоровьем. Ухудшение здоровья населения будет приводить к дальнейшему снижению продолжительности жизни в течение длительного периода времени. Состояние рождаемости и смертности населения является зеркальным отражением процессов, происходящих в обществе, уровня жизни его населения, психологического самочувствия.

Степень развития системы здравоохранения и состояние здоровья населения республики объективно отражает младенческая смертность. В 1979 г. данный показатель в Казахстане составлял 32,2 ‰; в 1989 г. – 25,3 ‰ (уровень младенческой смертности за этот период снизился на 21,4 ‰), в 1999 г. он составил 20,7 ‰. За весь период (1979-1999 гг.) рассматриваемый коэффициент, согласно данным официальной статистики, уменьшился на 35,7 ‰, в 1,3 раза, что является существенным. Снижение младенческой смертности, кроме улучшения медицинского обслуживания, можно объяснить известным эффектом снижения в целом рождаемости.

Весьма интересным является сопоставление официальных данных, публикуемых в ежегодных статистических отчетах и результатов медико-демографического исследования Казахстана (ПМДК), например, 1999 г. Однако, Агентство РК по делам здравоохранения (АДЗ) и Агентство РК по статистике (АС) в это время регистрировало данные по живорождениям и младенческой смертности, следуя критериям, установленным еще в бывшем Советском Союзе, которые отличались от критериев, рекомендуемых Всемирной Организацией здравоохранения (ВОЗ). Согласно критериям бывшего Советского Союза, беременность, завершившаяся при сроке менее 28 недель, классифицировалась как поздний выкидыш (даже при наличии признаков жизни в момент родов). Только в случае выживания преждевременно родившегося ребенка в течение 7 дней, он рассматривался как живорожденный. Исход беременности, завершившийся в 28 и более недель, классифицировался как живорождение при наличии дыхания, и как мертворождение – при отсутствии дыхания. В свою очередь, роды, завершившиеся рождением живого ребенка, при наличии любого признака жизни (дыхание, сердцебиение или произвольное сокращение мышц) ВОЗ классифицировала как живорождение, независимо от гестационного срока в момент завершения беременности; это касается и беременностей, завершившихся при сроке 28 недель и более [15].

Таким образом, ряд случаев, которые классифицировались как случаи живорождения или младенческой смертности, согласно критериям ВОЗ, которые были взяты за основу в ПМДК 1999 г., могли быть расценены в официальной статистике РК как поздние выкидыши или мертворождения [16]. Исходя из результатов медико-демографического исследования 1999 г. было установлено, что за пятилетний период времени, предшествовавший исследованию (1994-1999 гг.), уровень младенческой смертности составил 62‰ на 1000 родов. За пятнадцатилетний период времени данный показатель снизился с 55 ‰ (1984-1989 гг.) до 50 ‰ (1989-1994 гг.). Эти статистические данные служат доказательством улучшения условий жизни населения в период с конца 80-х гг. до начала 90-х гг. и ухудшения – в период с конца до конца 90-х гг. [15].

Дополнительным доказательством того, что уровень смертности младенцев в последнее время повысился, служит сравнение с показателями смертности, полученными в ходе ПМДК 1995 г. Исследованиями 1995 г. показано, что младенческая смертность составляла 40 ‰ за период времени с 1990 по 1995 гг. Этот же показатель за период времени 1994-1999 гг., полученный в ходе ПМДК 1999, составил 62 ‰ и отражает повышение показателя на 55 % [15].

Данные официальной статистики, использующие определения живорождения, не соответствующие методологии ВОЗ, показывают, что уровень младенческой смертности в стране после увеличения до 28,0 ‰ в 1993 году стал неуклонно снижаться и в 2001 году достиг 19,4 ‰: в 2003 году он снизился до 15,3 ‰, колеблясь от 11,8‰ в Алматинской до 20,8 ‰ в Мангистауской и 21,8‰ в Кызылординской областях [17]. Для сравнения приводим показатели младенческой смертности в других странах: Германия – 4,3‰, Эстония – 5,7 ‰ (2002), Латвия – 9,8 ‰ (2002), Россия – 13,3‰ (2002), Узбекистан – 16,7 ‰, Украина – 10,3 ‰ (2002), Кыргызстан – 21,2 ‰ (2002). Однако Медико-демографические исследования, проведенные в Казахстане в 1995 и 1999 годах, выявили, что уровень младенческой смертности за 10 лет (1989-1999 гг.) повысился на 24,5 %, а смертности детей до 5 лет – на 26 %. В период с 1989 по 1994 гг. средний показатель младенческой смертности на 1 000 живорожденных составлял 49,7 ‰ а смертности детей до 5 лет – 56,7 ‰ [17]. За период с 1995 по 1999 годы младенческая смертность на 1 000 живорожденных повысилась до 61,9‰, а общая смертность детей до 5 лет – до 71,4 ‰. Медико-демографическое исследование также выявило высокие показатели неонатальной и постнеонатальной смертности (Табл. 4.2), уровни которых повысились за 10 лет, соответственно, на 36,6 % и 12,7% [17].

Весьма значительны региональные различия в смертности детей первого года жизни. В тех областях, где высокая рождаемость, наблюдался и высокий уровень младенческой смертности. К 1999 г. уровень младенческой смертности оставался высоким для Мангистауской области – 33,2 ‰ (превысил среднереспубликанский на 38% или 1,6 раза), Павлодарской области – 25,7 ‰ (на 19,5%). За последнее межпереписное десятилетие (1989-1999 гг.) значительное снижение числа умерших детей до 1 года произошло в Южно-Казахстанской области (на 35 %) и достигло уровня 19,9 ‰; Атырауской области на 31% и установилось на уровне 21,2 ‰. Кроме этого, можно отметить Кызылординскую (на 26,2 ‰), Актюбинскую (на 25,4 ‰), Алматинскую (на 33 ‰) области. Вырос коэффициент младенческой смертности за данный период в Северо-Казахстанской (на 12 ‰), Жамбылской (на 20,8 ‰), Павлодарской (на 9,3%) областях [18].

Рассмотрим причины смертности детей. На первом месте – болезни органов дыхания затем от состояний, возникающих в перинатальном периоде (от 28 недель беременности, включая роды и первые 7 дней жизни ребенка) и от врожденных аномалий (коэффициент младенческой смертности от данных причин составил 10,5 ‰ из 20,0) [19,20].

Рассмотрим младенческую смертность по структуре населения. В сельской местности она значительно выше, чем в городской. Если в 1979 г. коэффициент младенческой смертности в Казахстане составил 32,2‰, то по структуре населения: в городе – 28,5 ‰, а на селе – 35,5 ‰. На 20 ‰ уровень младенческой смертности в сельской местности в 1979 г. был выше, чем в городской [21]. В 1989 г. этот коэффициент соответственно составил по Казахстану – 25,9 ‰, в городе – 24,6 ‰, на селе – 27,3‰. За 10 лет уровень младенческой смертности в сельской местности снизился на 23%, но оставался выше городского на 11% [22]. К 1999 г. коэффициент младенческой смертности в городской местности снизился на 15,9%; в сельской – на 30%. Смертность городских детей до 1 года в 1999 г. оставалась выше сельской на 11% [20].

Высокий уровень младенческой смертности в сельской местности еще раз поднимает проблему кризиса системы здравоохранения на селе. Профилактика, предупреждение патологий беременности на ранних стадиях, первичная, а главное квалифицированная медико-санитарная помощь, к сожалению, существенно сократились для сельского населения. Только с серьезными патологиями сельская женщина может получить квалифицированную медицинскую помощь в городе.

Уровень младенческой смертности зависит от качества и своевременности медицинской помощи и организации противоэпидемических мероприятий. Неблагоприятное положение с младенческой смертностью в стране связано также с плохим состоянием здоровья женщин. Произошел рост патологий беременностей и родов, ухудшения здоровья новорожденных. Одним из критериев состояния здоровья женщины и качества оказываемой им медицинской помощи является материнская смертность, уровень которой в Казахстане в период с 1990 г. по 1999 г. снизился на 11%, но остается высоким по сравнению с экономически развитыми странами. В странах СНГ в 1999 г. Казахстан по уровню материнской смертности занял второе место после России. Коэффициент материнской смертности в республике составил 49,6 на 100 тыс. человек, в России – 58,2, для сравнения в Беларуси – 20,4.

В 2000 году при поддержке ЮНИСЕФ проведен анализ причин младенческой и детской смертности, который был направлен на выяснение не только причин, но и в каком возрастном периоде, в каких регионах страны, в каких типах медицинских учреждений чаще всего умирают дети. Анализ основывался на экспертной оценке 3 168 случаев смерти детей, умерших в возрасте от 0 до 5 лет за период с 1 января по 31 декабря 2000 года. Это составило 57,3% от всех случаев смерти детей указанного возраста в целом по стране (5 524). В исследовании были представлены все пять регионов республики: Южный, Западный, Восточный, Северный и Центральный. Сбор данных проводился в пяти типах медицинских учреждений: родовспомогательные стационары, детские соматические и инфекционные больницы, центральные районные больницы, поликлиники. Анализ данных проводился в следующих возрастных категориях: ранний неонатальный (168 часов после рождения), поздний неонатальный (0-28 дней), постнеонатальный (28 дней – 12 мес.) и детский периоды (1-5 лет). Результаты данного были опубликованы в Целях человеческого развития 2000 г. и свидетельствуют о том, что в большинстве случаев (62,1%) дети умирали в раннем неонатальном периоде, меньше – в постнеонатальном (20,5%), тогда как в позднем неонатальном (8,1%) и от 1 года до 5 лет (9,3%) – значительно реже [17].

Количественное распределение умерших по регионам показало, что наибольшие потери детей зафиксированы в Южном регионе (34,6%), несколько меньшие – в Западном (21,6%) и Северном (20,6%) и наименьшие – в Центральном (14,1%) и Восточном (9,1%) регионах. Приведенные данные о состоянии здоровья матерей умерших младенцев свидетельствуют о низком индексе здоровья женщин и о снижении компенсаторных возможностей организма [17].

Список использованной литературы:

- 1 Назарбаев Н.А. *Казахстан – 2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана.* – Алматы: Білім, 1998.- 96 с.
- 2 Назарбаев Н.А. *Будущее благополучие страны – начинать строить сегодня.* – Алматы: Казахстанская правда, 1997. - 11 октября. - С.2 - 3.

- 3 Шокаманов Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. – Алматы, 2001. - С.143.
- 4 Демографический ежегодник СССР 1990 /Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. - С.367
- 5 Демографический статистический ежегодник Казахстана, 1999. Ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – С5,41,24.
- 6 Статистический ежегодник Казахстана. Ст. Сб. – Алматы: Национальное статистическое агентство Министерства экономики и торговли РК, 1997. – С.21,19,20.
- 7 Народное хозяйство Казахстана за 70 лет (Ст. сб.), Ч.1. – Алматы: Казахстан, 1990. – С.21.
- 8 Региональный статистический ежегодник Казахстана. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр Госкомстата КазССР, 1991. – С.86.
- 9 Статистический ежегодник Казахстана в 1990 г. – Алма-Ата: Казинформцентр, 1991. – С.43.
- 10 Краткий статистический ежегодник Казахстана 1995: Статистический сборник Госкомстат РК. – Алматы: Казинформцентр, 1996. – С.19.
- 11 Краткий статистический ежегодник Казахстана, 1998: Статистический сборник Агентство РК по статистике. – Алматы: Казинформцентр, 1999. - С.10.
- 12 Статистический ежегодник Казахстана. Ст. Сб. - Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. - С.22.
- 13 Кожумов К. Здоровье: расходы увеличиваются, но «болячки» еще остаются. - *АиФ Казахстан*, № 48, 2010.
- 14 Воспроизводство населения СССР /А.Г. Волков, В.А. Белова, Г.А. Бондарская и др. - М.: Финансы и статистика, 1983.- С.113.
- 15 Медико-демографическое исследование Казахстана 1999 года. - Алматы, Казахстан: Академия профилактической медицины и Macro International Inc.- С.100,101.
- 16 Женщины и мужчины Казахстана. Краткий статистический сборник. - Алматы: Агентство РК по статистике, 2001. - С.101.
- 17 Цели человеческого развития на пороге тысячелетия в Казахстане. 2005. - Алматы, 2005. - С.43,45.
- 18 Региональный статистический ежегодник Казахстана 1991. Алма-Ата: Казинформцентр, 1992. - С.43.
- 19 Демографический ежегодник Казахстана: Статистический сборник / Госкомстат РК. – Алматы: Нацстатагентство РК, 1996. - С.496.
- 20 Демографический ежегодник Казахстана /Нацстатагентство РК. -Алматы, 1997. - С.52,152.
- 21 Демографический ежегодник Казахстана. - Алматы: Казинформцентр, 1993. - С.342.
- 22 Региональный статистический ежегодник Казахстана. Ст. сб. - Алматы: Казинформцентр, 1993. - С.113.

ӘОС: 93/94 (574) 03.61

МРНТИ 03.19/03.29

Д.С.Байгунаков¹

¹тарих ғылымдарының докторы, ОАУ профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

«ҚОҢЫРАТ» ЭТНОНИМИ ТУРАЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Әлемдік тарихнамада көптеген этнонимдер көнеден тамыр тартып жатады, сондықтан да олардың пайда болуы мен дамуын бір ізге түсіру қиындық туғызады немесе оны айқындау әсте мүмкін емес. Отандық ғылымда белгілі бір терминдерге қатысты көптеген гипотезалар болғанымен бірқатар этнонимдердің шынайы мән-мағынасы әлі күнге дейін жұмбақ күйінде қалып келеді. Бұл мақалада «қоңырат» этнонимінің тарихы сипатталынып, түрлі кезеңдердегі дамуы көрсетіледі де, ғылымға кереғар концепциялар сыни көзқарастан өтеді және олардың қолданыс аясы талданады. «Қоңырат» (конрат, souncarates) этнонимінің сауалдары көпғасырлық және

күрделі тарихтан тұрады. Этнонимдердің қалыптасуы мен дамуы ұзаққа созылған әрі нақты сипаттауға келе қоймайтын үдеріс. Мақала авторына мұндай сауалдарға жауап іздестіру үшін ежелгі заман мен ортағасырлық кезең тарихына қысқаша шолу жүргізуге, тарихи оқиғалармен мәселені қабыстыра қарастыруға тура келді. Терминді түсіндіріп берудің (нақтырақ айтқанда, мән-мағынасын айшықтауға ұмтылудың) бірнеше нұсқалары бар. Көптеген авторлар «қонырат» атауын зерттеуге талпынған болатын. Бұл мақалада мәселе төңірегінде қордаланған сауалдарды жүйелеу көтеріледі. Қоныраттардың қайнар-бастаулары көне түркілер екендігі белгілі. Қоныраттардың ата-бабалары Эргэнэ хонда өмір сүрді, сонда «тығылып» жүрді, кейіннен одан шығып айналасындағы елдерді шауып отырды. Қоныраттар жауынгер халық болды. Мұның өзі олардың атауында көрсетілген. Автордың пайымдауынша, «қонырат» атауы тұңғұс-мәнжу тілдерінен енген сөз болып табылады.

Түйін сөздер: ру, тайпа, ұлыс, этноним, этногенез, аңыз, қазақ.

Аннотация

Д.С.Байғунаков¹

¹доктор исторических наук, профессор ЦАУ,

г.Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБ ЭТНОНИМЕ «КОНЫРАТ»

В мировой историографии большинство этнонимов являются довольно древними, поэтому бывает трудно или практически невозможно проследить их появление и развитие. Несмотря на существование множества гипотез, истинное значение некоторых этнонимов в отечественной науке до сих пор остается загадкой. В данной статье освещается история этнонима «конграт», его развитие в различные периоды в прошлом, критически оцениваются антинаучные концепции и практика в его применении. Вопросы этнонима «қонырат» (конграт, councarates) имеют многовековую, сложную историю. Развитие и формирование этнонимов — длительный и довольно непредсказуемый процесс. Прежде чем попытаться ответить на эти вопросы, автору пришлось совершить краткий экскурс в древность и средневековье. Существует несколько толкований (точнее, попыток объяснить значение) термина. Многие авторы попытались исследовать название «қонырат». Настоящая статья является попыткой наметить некоторые подходы к решению этих проблем. Известно, что предшественниками конгратов были древние турки. Предки қоныратов жили в Эргэнэ хоне, там и «прятались», потом выйдя из него, совершали набеги соседним племенам и племенным союзам. Қоныраты были воинственным народом. По мнению автора, название «қонырат» берет свое начало с тунгусо-манчжурских языков.

Ключевые слова: род, племя, улус, этноним, этногенез, легенда, қазақ.

Abstract

Baigunakov D.S.¹

¹Doctor of Historical Sciences, professor of CAU,

Almaty, Kazakhstan

SOME PROBLEMS ABOUT THE ETHNONYM “KONGRAT”

In world historiography, most ethnonyms are quite ancient. Therefore, it is difficult or impossible to trace their appearance and development. There are many hypotheses. The true value of some ethnonyms in the domestic science is still a mystery. This article highlights the history of the ethnonym “Kongrat”. It analyzes its development in different periods. Critical assessments of antiscientific concepts and practices in its application. The issues of the ethnonym “Kongrat” (konrat, councarates) have centuries-old complex history. The development and formation of ethnonyms is a long and unpredictable process. Before trying to answer these questions, the author made a brief excursion into antiquity and the Middle Ages. There are several interpretations (more precisely, attempts to explain the meaning) of the term. Many authors have tried to explore the name “Kongrat”. This article is an attempt to outline some approaches to solving these problems. It is known that the predecessors of the Kongrat were ancient Turks and they were living in Ergene Hon. Kongrates were a warlike people. They were “hiding” there. Then they left and raided neighboring tribes and states. According to the author, the name “Kongrats” originates from the Tungus-Manchurian languages.

Keywords: genus, tribe, ulus, ethnonym, ethnogenesis, legend, Kazakh.

Кіріспе. Қазақ ру-тайпаларының ұзын сонар тарихы бар. Осы кезге дейін олардың әрбірі ғасырлар тезінен өтіп келді де, ХҮ-ғасырда қазақ халқының құрамына енді. Қазақ этногенезіне өзек

болған рулардың бірқатары әуел баста кем дегенде ерте темір дәуіріндегі тайпалық одақтар басында тұрды, кейбіреулері жеке ұлыс ретінде танылды және мемлекет ретінде әлемге белгілі болған еді, басқалары орта ғасырларда іргелі мемлекеттер құрамында болып келді немесе ірі тайпалардан бөлініп шығып, тарих сахнасынан өз орнын алды. Ұлттың ұйысуында әрбір қазақ ру-тайпаларының өзіндік рөлі бар. Дегенмен кеңестік заманда солақай саясаттың салдарынан оларды зерттеу кемшін тартып келді. Қазіргі таңда ру-тайпаларға қатысты оқиғалар мен құбылыстарды зерделеу жолға қойыла бастағанымен көптеген мәселелер толыққанды шешімін таппай отыр. Солардың бірі тайпа атаулары болып табылады. Бұл жерде Орта жүз құрамына кіретін «қоңырат» тайпасының атауын да айта кетсе болады. Ол жөнінде өткен ғасырлардан бері алуан түрлі пікірлер айтылып келе жатқанымен, мәселенің түйіні түйіткілді екендігін айтылған пайымдаулар айқындап келеді. Мақала авторы аталған сөздің тұңғыс-мәнжу тілінен бастау алатындығын құптайды.

Отандық тарихнамада әлі күнге дейін ғалымдар арасында пікір талас тудырып келе жатқан жеке тұлғалар мен ру-тайпа, қағандық, хандық, жер-су атаулары жеткілікті. Мұны ең алдымен кейбір атаудың бірнеше түрде айтылуы, әрқилы дыбысталуы орын алумен, деректемелік қордың әлсіздігімен түсіндіруге болады. Әсіресе ежелгі және орта ғасырлардағы сан алуын деректемелер автордың ұлттық» не оны жазуға тапсырыс берген билеушінің мүддесі тұрғысынан жазылғандықтан, кейде олардың ығындағы сипаттаулар мен баяндаулар басым болып, кейбір дүниелерді шатастырып та жібереді. Осындай «қабыршықтардан» тарихи құбылыстарды тазартып, мәселені айқындағанда ғана тарихи шындыққа қол жеткізуге болады. Тек деректегі әрбір мәлімет мұқият сарапталып, ғылыми текшелеуден өткізілуі тиіс.

Осы тұрғыдан келер болсақ, «қоңырат» атауының шығу тәркінін және семантикасын ашуға бағытталған ғалымдар ой-тұжырымдары қазіргі уақытқа дейін нақты бір ізге түсірілмей, кімнің пікірі дұрыс, кімдікі бұрыс екендігіне тиянақты баға берілмей отыр. Бұл бопсаға салынбай әділ төрелігін алатын іс. Сол себепті де күрделі де жауапты дүние. Мұны Т.Омарбеков, Жеңіс Жомарт, т.б. тарихшылар соңғы жылдары айтып, «қоңырат» атауының жүйеленуіне ат салысты. Біз олардың еңбектеріне сілтеме жасай қоймадық.

Себебі бұл мәтінде жазылған дүниелер осыдан бірнеше жылдар бұрын Хайролла Ғабжәлелов басқаратын «Алаш» тарихи зерттеу орталығында жүрген кезде біздің тарапымыздан қағазға түскен болатын. Енді соны көпшілік назарына ұсынып отырмыз.

Негізгі бөлім. Ең адымен айта кететін бір жайт, антропонимнің топонимге, топонимнің антропонимге айнала беретіні белгілі. Кейде халықтардың атауын көршілері қояды, не уақыт өте келе ол өзгерістерге ұшырайды. Осы мәселелер әрдайым ескерілгені жөн. Қазақтың сөзінде тарихтың ізі жатқандығын Ғ. Қонқашбаев (1903-1986), т.б. ғалымдардың ізденістерінен де аңғаруға болады. Осы бағыттағы пайымдаулар этнонимге қатысты бір топ көзқарастарды білдіреді.

Сайып келгенде «қоңырат» атауы жөнінде деректемелерде азын-аулақ қана мәліметтер аталады. Соны талдаудан өткізген ғалымдар пікірі әр алуан. Мысалы, Ховорс өзінің «Моңғолдар тарихы» атты еңбегінде «қоңырат» атауы Шығыс Моңғолиядағы Кунгур (Конгур) өзеніне байланысты қалыптасқан деп есептейді. Бұл өзенді ол К. д, Оссон еңбегінен ұшырастырған болатын [1].

Ал, қазақтың майталман ғалымы С. Аманжолов «қоңырат» атауы «қоңыр» және «ат» сөздерінен қалыптасты деп пайымдайды [2, 62]. Автордың пікірінше бұл атау қоңыраттардың ежелгі түрік тайпасы екендігін және сөздің тотемдік тұрғыдан пайда болғандығын білдіреді. Бұл тотемдік атауды осы ру немесе тайпа өздері таңдаған. Сондай-ақ ол керек десеңіз Ховорс айтқан Шығыс Моңғолиядағы Кунгур өзенінің аты да көне түрік тіліндегі сөз деген пікірде. Яғни, ғалым «қоңырат» терминінің түбін түрік тілінен іздестіреді. Біздіңше, өзен атауын судың ағысының түсіне байланысты көне түріктер, тіпті хуннулар қоюы да ықтимал.

Ғалымның бұл ойын қолдайтын зерттеушілердің бірі – А.Абдрахманов. Ол: «көне заманда арнайы әскери форманың болмағаны белгілі. Ендеше өз әскерін басқадан айыру үшін бірыңғай түсті атқа мініп, жаугершілік жасауы да» деп С. Аманжолов пайымдауын өзінше ары қарай өрбітеді. «Қоңырат» атты жер-су атаулары Қазақстаннан да ұшырасады. Халық аңызында жер-аты осылай аталса да, бұл атау жөнінде, А. Абдрахмановтың «...қоңырат этнонимі түркі сөзінен жазылғанын және өздері де түркі тайпасы екенін дәлелдейді» [3, 116-117], деген пікірі шындыққа келетін сияқты.

Тарихи деректемелерде қоңыраттарда мал көп болғандығы айтылғанымен, жорыққа олар қоңыр түсті ат мінгендігі ешбір жазба ескерткішінде айтылмайды. Соған қарағанда автордың бұл ойы орынсыз айтылған сияқты. «Алтын шежіре», «Моңғолдың құпия шежіресі» секілді туындылардан

қоңыраттар тек қоңыр ат мінген деген сөздер мүлдем кездеспейді. Әрі соғыс немесе өзге де қақтығыстар кезінде қоңыр түсті ат іздеу күлкілі де адам миына симайтын нәрсе.

Еуропалық ғалымдар (д.Оссон, т.б.) еңбектерінде қоңырат көбінесе хонхират (councarates) деп жазылады. А. Левшин де қазақ ру-тайпаларын тізіп атаған кезде қоңыраттарды «хонхират» деген [4, 478]. З. Қинаятұлының жазуынша қидан тарихында олар «хон-ги-ло» аталған [5, 132-133]. Біздің пікірімізше, еуропалық зерттеушілер еңбектерінде қоңыраттардың бұлайша аталуы, біріншіден, олардың қоңырат тайпасын моңғол тілді деп есептеуінен, екіншіден, сөздердің түбіріне айқын мән бермеуінен туындауы ықтимал.

Сөз түбірін зерттеуге талпынған зерттеушілер арасынан Байбота Серікбайұлы Қошым-Ноғайды атауға болады. Ол «қоңқ», «хон хэрээ», «хон өрөв», «қоңқамар», т.б. моңғол тіліндегі сөздерді жан-жақты талдаған. Қоңыраттар жайлы еңбектерді саралай келе, Байбота Серікбайұлы: «қоң-үр» - «қоңыр» сөзі бүгінгі түсінігімізбен қарағанда «үлкен тұқым», «өскен ұрпақ», «көп жұрағатты ел» деген мағына беретіндігіне көз жеткіземіз» деп жорамал жасайды [6]. Қоңыраттардың іргелі ел екендігіне дау жоқ. Бірақ, біздің ойымызша автордың пікірі нақты дәйектелмей тұрған сияқты.

Қазақ халқының ұлттық тарихын, әсіресе рулар мен тайпалардың шығу тегін, олардың тарихи орнын ұзақ жылдар бойы зерттеу нысанына айналдырған Мұрат Мұқановтың отандық тарихнамадағы ғылыми орны ерекше. Бұл ғалым да «қоңырат» терминіне қатысты өз пайымдауын айтқан. Ғалым аталмыш термин туралы былай деген еді: «Дешті Қыпшақ тайпаларында «қоңырат» этнонимінің таралуы, біздің пікірімізше, моңғол құрамында болған (нөкер) институтымен байланысты. Нөкерлер дегеніміз моңғол нойонының, баһадүрінің, мергенінің, яғни моңғол қоғамының экономикалық, саяси және әскери өмірінде маңызды қызмет атқарған феодалдық тап өкілдерінің әскери жасағы. Осы ұландардың көмегімен моңғол феодалдары бағындырылған халықтарға өз үстемдігін орнатты. Мысалы, Шыңғыс-хан Иранда моңғол билігін жүзеге асыру үшін Шинк-гургенге қоңырат тайпасынан шыққан 4000 жігіт бөлген. Тегінде, қоңырат тайпасынан шыққан күшті бір әулет Дешті Қыпшақтың негізгі көпшілігі түркілерден тұратын кейбір руларды (тайпаларын) басқарып, жаңа этно-элеуметтік ұйымға үстемдік етуші феодалдық әулеттің этнонимін қалыптастырған болса керек. Н.Аристов пен В.В. Бартольд өз еңбектерінде осындай қорытындыға келеді» [7, 215-216]. Әрине, нөкер институты арнайы зерттеуді қажет ететін іргелі проблема. Бірақ, қоңыраттар осы атауымен Шыңғыс хан билікке келмей тұрып-ақ белгілі болғандығын ұмытпаған жөн.

Сондай-ақ, осы проблема бойынша қызықты ой айтқан филолог мамандардың бірі Әлібек Нұрмағамбетұлының пікірін де назар аударуға тұрарлық деуге болады. Ғалымның «Қазақ ру, тайпалары атауының төркіні» атты мақаласында мынадай жолдар бар: «Алтай тобына жататын тілдердің бірі – тұңғыс-мәнжу. Осы топтағы тілдердің сөздік қорынан мына сияқты тұлғалар және олардың мағынасын ұшыратамыз: «һунри» – тию, тиіп кету; біреудің мазасын алу; тыныштығын бұзу; «һинрут» – жасырыну, тығылу, «һунрачан» – епті, шебер, оңтайлы (ССТМЯ т. II. 349-бет). «Қоңырат» атауын осы үш түрлі сөздің қайсысымен жанастыруға болады? Міне, осыны санаға салып сараптау қажет. Істің қиыны осында. Түрік, моңғол тобындағыларды былай қойып, тұңғыс-мәнжу тобындағы тілдерге жармасуымыз кейбіреулерге ерсі іс іспеттес көрінер. Бірақ мына жағдайларды естен шығармаған орынды. Біріншіден, туыстығы жағынан тұңғыс-мәнжу тілдері түрік, моңғол тобына жақын, сондықтан да алтай семьясына қосылады. Оларды былай қойғанда, корей, жапон тілдерінің де алтай туыстығына жатқызылып жүргенін ескермеске болмайды. Екіншіден, француз ғалымы А. Жарри де Мансидың мына бір сөзі де ойымызға қамшы болғандай: «Все сии языки и особенно Тунгусской фамилии, содержат в себе великое число корней, общих многим языкам Азии, и, что всего удивительнее, языкам, заключающимся в Германской Греко-латинской фамилиях» [8].

Осы жерде тұңғыс-мәнжу тілдерінде ежелден Шығыс Сібір мен Қиыр Шығысты мекендеген халықтар, сондай-ақ Қытайдың солтүстік-шығыс бөлігі мен Моңғолияның Барги ауданындағы аз санды ұлттар сөйлейтіндігін айта кеткен жөн сияқты [9]. Былайша айтқанда осы тілдерде сөйлейтін халықтардың этникалық территориясы ежелгі қоңыраттар жерімен шектесіп жатқандығы анық. Сондықтан да Әлібек Нұрмағамбетұлының «қоңырат» атауының түп төркінін осы тілдерден іздестіруі өте орынды.

Оқырманды автордың сөзімен кеңірек таныстыру үшін сол қалпында сөзін дәйектеген сілтемесімен қоса бердік. Жоғарыда аталған терминдерді автор ой елегінен өткізе келе «епті, шебер, оңтайлы» мағынасындағы – «һунрачан» сөзін тандап алып «қоңырат» терминіне телиді. Зерттеушінің ойынша «һунрачан» уақыт өте келе өзгерістерге ұшырап бізге «қоңырат» болып жеткен.

Автор неге басқа сөздерді таңдамады? Оның пайымдауынша: «Қоңырат тайпасының атауын жоғарыда көрсетілген «жасырыну, тығылу» мағынасындағы «һунрут» немесе «біреуге тиісу, мазаны алу» ұғымындағы «һунри» тұлғаларымен туыстырудың ыңғайы жоқ. Өйткені, «тығылу, жасырыну» – қорқақ, жалтақтың, ал «тыныштық бермей, мазалау» – бұзықтық, бассыздықтың бойына біткен қасиеттер. Тарих беттерінен Қоңырат тайпасына тән мұндай қылықтар байқалмайды» [8].

Әлбетте, әрбір зерттеуші белгілі бір дерекке сүйеніп, өз жорамалын ұсынады. Біз өз болжамымызды тағы бір ғалымның тұжырымдамасынан кейін айтып өтсек дейміз.

Моңғолтануға сүбелі үлес қосып жүрген ғалымдардың бірі З.Қинаятұлы басқаларға қарағанда мүлдем өзгеше пікір айтады. Ол «қоңырат» терминін осы тайпа өсіп өнген «Эргэнэ Хон» немесе «Хон қырат» жер атауымен байланыстырады. Шындығына келгенде «Эргэнэ Хон» қонысы қай жерде екендігі даулы мәселе. Оған қатысты ғалымдар арасындағы әрқилы пайымдауларды талдай келе З.Қинаятұлы былай жазады: «Осылардың барлығының түбірі – Хон атауында жатыр. Тарихи жазбаларда айтылуы бойынша қоңыраттың арғы аталары Эргэнэ хон қыратынан жол тауып, көшіп шыққан алғашқы қауымның бірі. Олай болса олар неге «Қон қырат» қауымы атанбасқа? Моңғолдардың жоғарыда «Эргэн хад» деп отырғаны «Айнала қырат», «Жар» деген мағына беретін атау. «Хад-қырат» негізгі түбірі бір сөз. Ал қазақ жазылымдарындағы «қоңыр», «қоныс», «қону», «қоңырау», «қоңыр ат» ол тек қана балама ұқсас қуған ұғымдар. Әрине бұл ойларды ортаға салғандағы менің мақсатым, шындықты иеленуге асыққандықтан емес, шындық жолындағы ғылыми ізденістерге үн қосу болып табылады» [5, 131]. Зерттеушінің пайымдауында, біздің ойымызша, моңғолша «хон», қазақша мағыналас «қон», «қырат» сөздері біріктіріліп кеткен секілді. Оны екі тілде қайта-қайта қайталап тайпа атауын шығару негізсіз.

Осы жерде көптеген ғалымдар өз еңбектерінде әрқилы келтірген, бірақ түп төркіні бір «Эргэнэ Хон», «Ергене қон», «Ергене күн», «Ергене көн» қонысы жайлы бір ауыз айта кеткен жөн. Өйткені біздің ұсынбақ болып отырған жорамалымыздың осы қоныспен аздап болса да байланысы, қатыстылығы бар.

Жаугершілік заманда қоңыраттардың арғы аталарының көбі қырылады да, аман қалғандары құлдыққа ұшырайды. Оған дейін қоңыраттарды билеген Ел ханның Қиан және туған інісінің Нүкіз атты ұлдары тұтқынға түскен жерлерінен келіншектерімен бірге қашып құтылады. Олар жау көзіне қайтып ілікпес үшін малдарын айдап, бір биік таудың арқар соқпақпен ғана бара алатын қойнауына кіріп кетеді. Сөйтсе ар жағы адам баспаған жазық, ағынды бұлақ, аңы мен құсы жырттылып айрылатын көрінеді. Сол қонысқа екі отау тұрақтап қалып, жер атын «Ергене қон» қояды [10, 43].

Әбілғазы Баһадүр ханның жазуынша, бұл сөз «қия беткей» деген мағына береді.

Ал, «Бөрілі байрақ астында» кітабының авторы Құлмат Өміралиев бұл сөздерді «Ергене күн» деп болжам жасайды. Оның ойынша «Эргэнэ күн» сөзінің түбірінде «Күн есігі» деген сөздер жатыр.

Қазақтың сарабал ғалымы Әлкей Марғұлан болса, өз еңбектерінде бұл қонысты «Ергене көн» деп келтіреді.

Қазақ халқында «ірге» деген сөз бар. Оның қандай мағына беретіндігі әрбір қазаққа жақсы таныс. Тілші мамандар тарапынан осы сөздің шығу төркіні болашақта зерттелсе, Эргэнэ хонға қатысты бірталай жайттардың ақ-қарасы анықталар еді.

Жоғарыдағы еңбектерде айтылған аңыз-әпсаналарға қарағанда, Қиан мен Нүкіз ұрпақтары Эргэнэ хонда төрт жүздей жыл өмір сүрген. Осы уақыт аралығында олар өсіп-өнген, мал саны мен адам басы көбейген. Содан соң олар Эргэнэ хонға сыймаған, сондықтан олар байырғы отанына қайтуға шешім қабылдаған. Яғни, төл деректер бұл кезде қоңыраттардың саны өте көп болғандығын айтады.

Сонымен қатар қазақ халқының құрамындағы қоңыраттардың рулық таңбасы «босаға» таңба екендігі белгілі. Қазақтың біртуар ғалымы Әлкей Марғұлан мұны «Тамғалы тас жазуы» атты еңбегінде Эргэнэ хонның босағасы деген топшылау жасаған [11]. Бұдан да ата қоныс туралы тайпа өкілдерінің санасында ұзақ жылдар бойы сіңісіп қалған жайттар аңғарылады. «Босаға» таңбасы секілді белгі сақтаған қазақ халқын құраған қоңыраттарды әуелгі қоңыраттардың тікелей мирасқоры деуге толық негіз бар.

Ал, енді ғалымдар кеңінен қолданатын негізгі деректерге сүйеніп көрелік. Рашид-ад-Дин еңбегінде мынадай сөздер кездеседі: «передают, что это племя кунгират прежде других, без совета, внезапно вышло /из ущелья/ так, что потаптало очаги других племен. Монголы убеждены, что встречающаяся у кунгиратов болезнь ног есть следствие того поступка и что грех этого преступления пал им на ноги. Прочие племена монголов в далеком прошлом рассердились на кунгиратов за то, что те вышли прежде и стали их противниками; у них это широко известно» [12, 160].

Қорытынды. Осы деректегі сөздерді ұсына отырып, біз «қоңырат» атауын бұл тайпа Эргэнэ хоннан шыққаннан кейінгі уақытта алған деп топшыладық. Неге десеңіз оған дейін олар туралы ұзақ уақыт бойы (төрт жүз жылдай) еш хабар болмағаны анық. Ал, Эргэнэ хоннан қоңыраттардың қай заманда шыққандығын анықтау басқа мәселе. Және де болашақта ол зерттелуі қажет деген ойдамыз.

Тайпа атауын көршілері осы кездері қойған болса керек. Тарихта халық атауын көбінесе көршілерінің қоюы жиі кездеседі. Айталық, неміс («немой» - мылқау), серб (қарақшы), қытай, т. б. ұлттарға таңылған этнонимдер олармен іргелес қоныстанған халықтардың сөздерінен қалыптасқан. Сондай-ақ мұндай жайттар қазақ ру-тайпаларының атауларында жиі ұшырасады. Мысалы, найман атауының түп төркіні моңғолдық «сегіз», яғни сегіз ру мағынасын беретіндігімен зерттеушілердің барлығы түгелдей келіскен.

Көптеген тайпаларды ақ найзаның ұшымен, білектің күшімен шауып кетіп немесе жаулап ала бастаған оларға тұңғыс-мәнжу тіліндегі «һунри» (тию, тиіп кету, тиісу), «һунрут» (жасырыну, тығылу) сөздері таңылып, бірте-бірте ол этнонимге айналған болуы керек.

Біріншіден, «һунри» терминіне назар аударуымызға басты себеп, Эргэнэ хоннан шыққаннан соң қоңыраттардың жасаған шапқыншылықтарын айғақтайтын тарихи деректердің бар болуы (мәселен, Рашид-ад-Диннің іргелі еңбегі) екендігін айтқымыз келеді. Өжет әрі жауынгер қоңыраттардың жасаған шапқыншылықтарын моңғолдар, т.б. халықтар ұзақ уақыт бойы ұмытпаған. Ата қонысқа қайтқан соң, олардың өз жерін қайтарып алуға әрі мұнда орнығуға талпынуы үшін күресуі заңды құбылыс болған еді.

Екіншіден, «һунрут» сөзі қоңыраттардың ата-бабаларының Эргэнэ хонда жасырынып күн кешкендігін растайды. Ол «қорқақтықты», «жалтақтықты» емес, қайта бұрын жасырын да беймәлім болған тайпаны басқалардан бөліп көрсету үшін қолданылған. Сол кездегі халықтар мен тайпаларды бұлар қайдан келді, қайдан шықты деген сұрақ мазалап, бір-бірінен көп жылдар бойы олардың жасырынып-тығылып келгендігін естігені анық. Олар туралы әңгімелер шартарапқа жайылған. Тіпті атақ-даңқтары тұңғұс-мәнжу тілді халықтарға дейін жетсе керек. Сол себептен маңайындағы елдерге «һунрут» атауымен кеңінен танымал болған. Осы термин басқаларына қарағанда «қоңырат» атауының қалыптасуының қайнар бастауында тұрған сияқты. Оның мұндай басымдылыққа ие болуын дыбыс үндестігі мен сәйкестігі, сөздің семантикалық ренкі де айғақтай түседі.

Жоғарыда айтылған сөздер мағынасы жағынан бірін-бірі толықтырып та тұруы ықтимал. Алғашқыда екі сөз қатар қолданылып, уақыт өте келе олар «қоңырат» болып бірігіп қалыптасуы немесе біреуінің жиірек қолданылуы мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. Себебі маңайындағы түрлі халықтар баяғыдан жасырынып не болмаса тығылып келгендер шауып кетті немесе әлсін-әлсін тиісіп мазаны ала бастады деген қосарлана айтылған сөздерден туындауы да әбден мүмкін.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *History of the Mongols, etc. part 2. Divis 1, 1880, P.15; Д,Оссон К. От Чингисхана до Тамерлана. -Алматы: Санат, 1996. -250 с.*
2. *Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.1. -А.-А., 1959. -452 с.*
3. *Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы (зерттеу тарихынан). – Алматы: Ғылым, 1979, 127 б.*
4. *Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – А: Санат, 1995. -656 с.*
5. *Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – Астана: Елорда, 2001. -208 б.*
6. *Қошым-Ноғай Б.С. Шежіре шерткен сыр //Ана тілі, 1992, 7-қаңтар, 5-6 беттер; 14-қаңтар, 5-6 беттер*
7. *Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында (Құраст.: Ә. Пірманов). – Алматы: Атамұра, 2000. -464 бет.*
8. *Нұрмағамбетұлы Ә. Қазақ ру, тайпалары атауының төркіні // Ана тілі, 1992, 20-мамыр, 6-бет.*
9. *Цинциус В. И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Л.: Госучпедгиз, 1949. -169 с.*
10. *Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. –Алматы: «Ана тілі» апталығы – «Атамұра», 1994. 160 б. Атамек кестесімен.*
11. *Марғұлан Ә. Тамғалы тас жазуы // Қазақ тарихынан. – А: Жалын, 1997. – 479 б.*
12. *Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. История Монголов. История Чингисхана. В 3-х чч. / Перевод с персидского профессора Н.И.Березина. – СПб., Изд. 4-е. 1990.*

УДК 947.084 (574.2)

МРНТИ 03.61.91

Есимова Ж.К.¹

¹ЕНУ им. Л.Гумилева. Республика Казахстан, г. Астана.

E-mail: eszhan@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ В СЕВЕРНЫХ РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА В РЕЗУЛЬТАТЕ ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИНЫ

Аннотация

В статье рассматривается национальный состав населения в северных регионах Казахстана в результате освоения целины. Как известно, долгое время формирование населения Казахстана в значительной степени зависело от внешних факторов. Миграция привела к коренному изменению национального состава населения. Доля казахов в 50-е годы составляла треть населения. Определена дифференциация в территориальном расселении этносов – на юге и западе в основном казахи, на севере, востоке и в центре – европейское население. В целинных областях Казахстана сложилась парадоксальная ситуация, когда казахский этнос стал составлять только 1/10 от всей численности населения своей республики и доля казахского народа, как и доля всех остальных народов Казахстана (кроме русского) составила 10% в общем удельном весе населения, что незамедлительно сказалось на ухудшении функционирования и развития казахского языка в своей республике и в быстром росте процесса русификации, в первую очередь, казахского населения Казахстана.

Автор на основе архивных документов характеризует личный состав совхозов по кадрам, занятость населения. Северный регион Казахстана является своеобразной транзитной зоной, через который осуществляется взаимодействие народов, культур, конфессий. За короткий срок в целинных районах сформировалось ядро рабочих механизаторов и специалистов разных национальностей. Его основу составили молодые рабочие, прибывшие из индустриальных центров на покорение целины, и демобилизованные воины. Они несли в сельское хозяйство культуру промышленного труда, высокую сознательность, сплоченность. Массовый их приток на целину способствовал росту удельного веса рабочего класса в сельском хозяйстве республики.

Ключевые слова: целина, север, регион, национальность, население, партия, совхоз.

Түйін

Есимова Ж.К.

Л.Гумилев атындағы ЕҰУ. Қазақстан Республикасы, Астана қ.

E-mail: eszhan@mail.ru

ТЫҢ ЖЕРДІ ИГЕРУ НӘТИЖЕСІНДЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМАДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Мақалада тың жерді игеру нәтижесінде Қазақстанның солтүстік аймағындағы ұлттық құрамы қарастырылады. Қазақстан халқының қалыптасуы ұзақ уақыт бойы сыртқы факторларға байланысты болғаны белгілі. Миграция халықтың ұлттық құрамын түбегейлі өзгертті. 50-ші жылдары қазақтардың үлесі халықтың үштен бірін құрады. Этностардың территориялық қоныстану дифференциациясы анықталды – оңтүстік пен батыста негізінен қазақтар, солтүстік, шығыста – еуропалық нәсілдегі халықтар. Қазақстанның тың игеру облыстарында қазақ этносы республика халқының 1/10 ғана құрады, ал қазақ халқының үлесі Қазақстанның басқа халықтарының үлесі сияқты (орыстардан басқа) халықтың 10% құрады, сөйтіп қазақ тілінің республика көлемінде дамуы әлсіреп, бірінші кезекте қазақтардың орыстану үдерісі тез жүрді.

Автор мұрағат құжаттары негізінде совхоздардағы кадр құрамын, халықтың жұмыспен қамтамасыз етілуін сипаттайды. Қазақстанның солтүстік аймағы ерекше транзиттік зона болды, халықтардың өзара араласуы, мәдениет, конфессияларықпалдастығы жүзеге асты. Қысқа уақыт ішінде тың игеру аудандарында түрлі ұлт өкілдерінен жұмысшы механизаторлар мен мамандардың шоғыры қалыптасты. Оның негізін тың игеруге индустриалды орталықтардан келген жас жұмысшылар мен әскерден қайтқандар құрады. Олар ауыл шаруашылығына өндірістік еңбекті, жоғары сана, ұйымшылдықты әкелді.

Олардың жаппай тың игеруге келуі республика ауыл шаруашылығындағы жұмысшы табының санын өсірді.

Тірек сөздер: тың жер, солтүстік, аймақ, ұлт, халық, партия, совхоз.

Summary

Esimova Zh.K. - ENU named after L.Gumilev

CHANGES IN THE NATIONAL COMPOSITION OF THE POPULATION IN THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN AS A RESULT OF THE DEVELOPMENT OF THE PURPOSE

The article examines the national composition of the population in the northern regions of Kazakhstan as a result of the development of virgin land. As is known, for a long time the formation of the population of Kazakhstan largely depended on external factors. Migration has led to a radical change in the national composition of the population. The proportion of Kazakhs in the 1950s was one third of the population. The differentiation in the territorial distribution of ethnic groups was determined - in the south and west mostly Kazakhs, in the north, east and in the center - the European population. In the virgin areas of Kazakhstan, a paradoxical situation has developed, when the Kazakh ethnos began to make up only 1/10 of the total population of its republic and the share of the Kazakh people, as well as the share of all other peoples of Kazakhstan (except Russian) was 10% in the total share of the population, which immediately has affected the deterioration of the functioning and development of the Kazakh language in its republic and the rapid growth of the process of Russification, primarily of the Kazakh population of Kazakhstan.

The author on the basis of archival documents characterizes the staff of the state farms for personnel, employment of the population. The northern region of Kazakhstan is a kind of transit zone through which the interaction of peoples, cultures, and faiths takes place. For a short time in the virgin areas a nucleus of workers of machine operators and specialists of different nationalities was formed. It was based on young workers who came from industrial centers to conquer the virgin land, and demobilized soldiers. They brought to agriculture a culture of industrial labor, high consciousness, cohesion. Their massive influx to the virgin land contributed to the growth of the proportion of the working class in the country's agriculture.

Key words: virgin land, north, region, nationality, population, party, state farm.

Освоение целинных земель и общий подъем сельскохозяйственного производства, вызвал большой приток специалистов сельского хозяйства.

Ценная инициатива принадлежала Всесоюзному Ленинскому Коммунистическому Союзу Молодежи. ЦК ВЛКСМ и местные комсомольские комитеты организовали отбор добровольцев из числа комсомольцев и молодежи и направляли их в совхозы и МТС. Комсомольцы Москвы и Московской области 22 февраля 1954 года, уезжая в районы Освоения целины писали: «... мы, молодые рабочие промышленных предприятий г. Москвы, специалисты и механизаторы Московской области, отъезжающие на новые земли, обращаемся к молодым механизаторам и специалистам сельского хозяйства, рабочим промышленных предприятий и совхозов, ко всем комсомольцам, юношам и девушкам с горячим призывом: – становитесь в ряды нашей трудовой рати! Поезжайте на целинные земли!» [1, с.3].

Молодежь страны горячо откликнулась на этот призыв. 28 февраля 1954 года в Кустанай прибыл по комсомольским путевкам первый отряд молодых патриотов с Украины. Уже в марте 1954 года на казахстанскую целину из РСФСР, Украинской ССР и других союзных республик прибыло 14240 комсомольцев и молодежи [2].

Патриотическое движение за освоение целинных земель охватило и молодежь Казахстана. Комсомол республики уже в первой половине марта направил в целинные заводы и МТС 9 656 молодых патриотов, в том числе 2,4 тысяч алмаатинцев. По призыву комсомола совхоза «Мариновский» Акмолинской области осенью 1954 года на целину приехало около 60 000 молодых женщин и девушек [2].

В 1954 году в совхозы Казахстана прибыло 48,9 тысяч человек, для них при МТС были созданы курсы по подготовке механизаторов. Кроме того, училища механизации сельского хозяйства в совхозы и МТС республики направили 50,8 тысяч молодых механизаторов.

На целинные земли Казахстана ехали демобилизованные воины из Советской Армии. Ими были созданы совхозы в Кокчетавской, Северо-Казахстанской, Карагандинской и других областях.

Одновременно на казахстанскую целину переселялись и семьи колхозников, работников промышленных предприятий и учреждений Украины, Белоруссии и других союзных республик. В течение 1954-1955 годов сюда прибыло 20 тысяч семей [3, с.22]. С первых же дней целина стала школой интернационального воспитания людей и трудовой закалки.

В новые совхозы Республики партия направила 2088 работников с высшим и средним образованием в качестве директоров, главных агрономов, инженеров, бухгалтеров, инженерно-строительных кадров. Для укрепления районных и сельских партийных, советских организаций в целинные районы Казахстана в октябре 1954 года приехало 5,5 тысяч коммунистов.

Всего на первом этапе массового освоения целины (1954-1956 годы) в республику прибыло свыше 640 000 человек, в их числе: 391 500 механизаторов сельского хозяйства, 50 000 строителей, около 3000 медицинских работников, почти 1500 учителей, более 1000 работников торговли и другие. Кроме того, в совхозах работало более 66 700 выпускников училищ механизации из братских республик и свыше 19 800 из училищ Казахстана [4, с.32].

Совхоз «Шуйский» Атбасарского района Акмолинской области был организован на целинных землях в январе 1955 г. В течение зимнего периода для работы в совхоз прибыла рабочая сила всего 483 человека, главным образом из Ивановской области, города Шуя. В марте 1957 года по решению правительства совхозу был присоединен им. «Калинина», в связи с этим рабочая сила прибавилось за счет местного населения 470 человек. К отчетному периоду совхоз располагает кадрами всего 742 человека рабочих, из них 175 чел. сезонных, в том числе механизаторов 111 человек. Всего прибыло механизаторов за 4 года 623 человека, убыло за этот же период 514 человек [5]. Причины текучести механизаторов таковы:

1. Подготовка кадров механизаторов в центральных районах России и других республик. Комплектование школ механизаторов проходит вольным набором в возрасте 17-30 лет, т.е. до армейский, которые, как правило, работает только полевой период работ, а далее стремятся на родину к родителям или призываются в армию. Всего за 4 года призвано в армию 114 человек.

2. На высоте своего положения материальное обеспечение, невозможность приобрести полушубки, в достаточном количестве теплой одежды, костюм.

3. Нестабильна система зарплаты, наибольший заработок за период сева и уборки урожая. В зимнее время, особа на работе ремонта техники, зарплата составляет 300-400 руб. в месяц – это не обеспечивает нормально бытовые условия одиночек.

3. Не обеспечены полностью жильем как в центральной усадьбе, так и в отделениях.

4. В совхозе нет типовых зданий как-то: клуб, школа, больница все эти службы в приспособленных помещениях, которое не обеспечивают нормального проживания механизаторов.

5. Крайне низкие фонды на топливо, в результате не можем обеспечить рабочих топливом на 400 хозяйства, производственные службы животноводства выделено всего 900 тонн угля на год [6].

По строительству за последние 2 года, как правило, план не выполняется из-за плохого снабжения стройматериалами, как-то: лес, стекло, кровля, цемент и др. материалы.

Личный состав совхоза по кадрам составляет на 1/03-1958 г. 880 человек, из них постоянных рабочих – 712 человек, сезон. 168 человек.

По занятости состав распределяется следующим образом механизаторов – 260 чел, животноводов – 82 чел, разнорабочих – 503 чел, служащих – 23 чел, специалистов – 12 чел. [7].

Общая численность людей в совхозе 1457 чел, из них мужчин – 753 чел, женщин – 704, детей рождения 1943 года: моложе – 485 человек [8].

Состав населения совхоза по национальности:

1. Русские – 689
2. Украинцы – 303
3. Немцы – 255
4. Поляков – 92
5. Белоруссов - 43
6. Казахи – 24
7. Татары – 17
8. Мордовцы – 4
9. Болгары – 4
10. Чечены – 1
11. Ингуши – 1
12. Молдаване – 2
13. Цыгане – 2
14. Марийцы – 1
15. Гагаузы – 3
16. Корейцы – 4
17. Французы – 1
18. Башкиры – 1

Размещается личный состав по квартирам совхоза 127 семей, в своих домах – 30 семей, индивидуальных застройщиков на центральной усадьбе – 47; в общежитии молодежи 44 человека, молодежи по квартирам – 17 чел., живет в общежитии семей – 5 [9].

На целину были брошены огромные людские, финансовые, технические ресурсы. Приехали десятки тысяч специалистов, организаторов сельскохозяйственного производства. Большой приток рабочей силы требовал обустройства людей, обеспечения их жильем, питанием, работой. В связи с этим на основании постановления Совета Министров Казахской ССР от 21 сентября 1954 года за № 664 в Актюбинской области было организовано 17 новых зерновых совхозов, общей площадью 568,1 тысяч га, среди них в Карабутацком районе совхозы «Бугеткульский», «Карабутацкий», «Прииргизский» [10].

В первую очередь обеспечить работой людей, прибывших на освоение земель. Недовольство по вопросу использования местного населения на должностях трактористов и бригадиров, а то и спецпереселенцев.

Часты выпивки, драки, хулиганства, бытовая распущенность, нарушение трудовой и производственной дисциплины имеет место среди молодежи.

Несчастные случаи, смертельный исход, несоблюдение техники безопасности, незнание сельскохозяйственных видов деятельности.

Было организовано в Казахстане более 520 совхозов. В Акмолинской области - 92, в Есильском районе – 38 [11].

Зерносовхоз «Ярославский»: из прибывших в совхоз 206 человек, в совхозе живут и работают 26 человек 8 национальностей: русские, украинцы, белорусы, башкиры, армяне, греки, немцы, кореец.

Зерносовхоз «Дальний»[12]:

Прибыло:	Убыло
русских –289,	46
украинцев – 213,	43
татар – 5,	
казахов – 3,	
евреев – 4,	
белорусов – 2,	
др. национальностей -20.	2.

Таким образом, разработка и принятие третьей Программы КПСС — это важнейшее событие хрущевской эпохи. В этом документе в полном объеме, системно зафиксированы основные направления трансформации советского общества. С одной стороны, можно определенно говорить о его новом лице, постепенном высвобождении от сталинских доктрин, с другой — Программа несла в себе многие «родимые пятна», которые препятствовали правильному осознанию сущности изменений, происходящих в мире, выдвигались старые приоритеты.

Тысячи посланцев рабочего класса, приехавшие в совхозы, принесли с собой заводской опыт организации и ведения производства. Молодые рабочие несли в сельское хозяйство культуру промышленного труда, высокую сознательность, сплоченность.

В заключении можно сделать вывод о том, что в грандиозной борьбе за освоение целинных земель советские люди проявили массовый героизм и самоотверженность. В нелегких условиях, в необжитых степях приходилось осваивать целинникам новые земли.

Новоселам приходилось начинать жизнь в палатках, в вагончиках, землянках. По бездорожью и глубоким снегам они доставляли технику, семена, строительные и многие другие материалы, оборудование в новые совхозы за 250-300 км от железнодорожных станций и разъездов.

Литература

1. Комсомольская правда. Репкин В. Едем поднимать целину. 1954. 20 мая. – № 224.
2. XX съезд КПСС и его исторические реалии. – М.: Наука, 1991.
3. Крымско-татарское национальное движение. – М.: Наука, 1992. - Т. 2.
4. Тишков, В. О природе этнического конфликта // Свободная мысль. – 1993. № 4. – С. 26-37.
5. ГА. Астана. Фонд 136, опись 3, дело 19. л.5.
6. Фонд 136, опись 3, дело 19. л.6.

1. Фонд 136, опись 3, дело 19. л. 7.
2. Фонд 136, опись 3, дело 19. л. 9.
3. Фонд 136, опись 3, дело 19. л. 10.
4. Фонд 136, опись 3, дело 19. л. 11.
5. Фонд 136. опись 3. дело 19. л. 70.
6. Фонд 136. опись 3. дело 19. л. 71.

УДК 39: 314 (571.15)
МРНТИ 03.61.91

Ескекбаев Д.Б.¹

¹ т.ғ.к., Алматы менеджмент университетінің жетекшісі ғылыми қызметкері,
D.Eskekbaev@mail.ru

Омаров Г.Қ.²

² т.ғ.к., доцент, Әл-фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, музеология кафедрасының меңгерушісі, gany_omarov@mail.ru

АЛТАЙ ӨЛКЕСІНІҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫНАН (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ ЖӘНЕ 1939 Ж.) *

Мақалада XIX ғасыр мен XX ғасырдың 1940 жылдар аралығындағы Шығыс Қазақстан облысындағы демографиялық ахуал туралы баяндалады. Мақала негізінен статистикалық мәліметтер және деректік зерттеулерге сүйеніп жазылған. Рулық тайпалық құрылымдардың территориялық орналасуы және өлкеде жүгізілген саяси науқандардың жергілікті қазақтардың өсіміне тигізген кері әсерлері сөз болады.

Түйін сөздер: Алтай өлкесі, тайпалық құрылымдар, статистикалық мәліметтер, демографиялық өзгерістер.

Резюме

Из истории демографии Алтайского края (XIX в. II половина и 1939 г.)

Ескекбаев Д.Б.¹

¹ к.и.н., ведущий научный сотрудник Алматинского университета менеджмента, D.Eskekbaev@mail.ru
Омаров Г.К.¹

¹ к.и.н., доцент, заведующий кафедры Археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. Аль-Фараби, gany_omarov@mail.ru

В статье освещается демографическая ситуация в Восточно-Казахстанской области в период с XIX века до 1940 годов XX века. Статья написана в основном опираясь на статистические данные и документальные исследования. Обсуждается территориальное расположение родовых племенных структур и отрицательное воздействие политических компаний, проведенных в крае, росту местных казахов.

Ключевые слова: Алтайский край, племенные структуры, статистические данные, демографические изменения.

Summary

From the history of the demography of the Altai Territory (XIX in. II half and 1939)

Yeskekbayev D.B.¹

¹ Candidate of historical sciences, leading researcher of Almaty management university,

D.Eskekbaev@mail.ru

Omarov G.K.²

² Candidate of historical sciences, associated professor, head of department of archaeology, ethnology and museology, KazNU, gany_omarov@mail.ru

The article is about the demographic situation in the East Kazakhstan region between 19th century and 1940s of 20th century. The article is written mainly on the base of statistical data and documentary researches. It discusses territorial allocation of clannish and tribal structures and negative impact of political campaigns conducted in the region to the demographic growth of local Kazakhs.

Key words: Altay region, tribal structures, statistical data, demographic changes.

Алтай өлкесі әріге барсақ орта ғасырларда түрік қағанатының бас біріктіріп, ту тіккен ордасы болғандығы белгілі. Одан кейінгі дәуірлерде Керей мен Найман сияқты қазақ руларының тайпалық - мемлекеттік жері болды. XVII-XVIII ғасырларда жоңғарлармен арада болған шапқыншылықтар салдарынан ел ыдырап бір ауық бұл өлке бос қалғандай күй кешті. Нәтижесінде Ресейдің XVIII ғасырда өзінің отарлық экспансиясын одан әрі жалғастырып, тереңдете түсуіне байланысты ішкі өңірлерден крестьян босқындар ағылып келе бастады. Бұл туралы О. Волков пен В. Завалишин осы өлкені зерттеушілердің еңбегіне жазған алғы сөзінде: «Алтай өлкесіне орыстардың алғаш қоныстануы XVIII ғасырдан басталды. Олар помещиктен қашқан шаруалар, әскерден қашқан солдаттар, раскольниктер мен қаратабан босқындар болды», – деп жазған екен. [1, 3-4]. Міне, Түрік тайпаларының ежелгі Отаны, алтын бесігі, атамекені болған Алтай өңірінде колонизаторлық, басқыншылық жорықтар осындай әдіс, тәсілдермен бастау алған сияқты.

XIX ғасырдың орта тұсына дейін бұл өлкенің ұлттық құрамы мен халқының саны туралы нақты деректер бола қойған жоқ. 1860 жылдары қазіргі Қазақстан территориясы Түркістан, Орынбор және Батыс Сібір генерал губернаторлықтарына қарасты болып, ал 1882-жылдан бастап Батыс Сібір (Степной) және Түркістан генерал губернаторлықтарына бөлінді. 1868 жылғы өкім (Положение) бойынша облыс Семей, Павлодар, Қарқаралы, Көкпекті үйездеріне бөлініп, ал Зайсан өлкесі ерекше бағынысағы пристав дәрежесін алды. Кейіннен 1869 жылы Көкпекті үйезі мен Зайсан приставы қайыра бөліске түсіп нәтижесінде жаңа Өскемен үйезі құрылды. 1883-жылы Зайсан приставы үйез статусына ие болып, қазіргі Өскемен облысы жері осы екі үйездің территориясына сәйкес келеді. Сонымен Ертістің оң жағалауына табан тіреген тоғыз болыстықтан құралған Том губерниясы Алтай округінің құрамында мына аталынған үйездер болған еді: Александровск, Бобровск, Бұқтырма, Жоғарғы Бұқтырма, Владимирск, Зыряновск, Нарым, Риддер және Өскемен. 1921 жылы осы аталынған үйездердің бәрі де Семей губерниясы құрамына кіргізіліп, ал Өскемен қаласының бір бөлігі (Жоғарғы пристан) Том губерниясына қарасты болды.

Дегенмен де 1870-жылдардағы көрсеткіштер бойынша Шығыс Қазақстан облысының халық құрамын негізінен жергілікті қазақтар құраған (84,4%), ал Зайсан үйезі толығымен қазақтар болды. [2, 135]

Мына төмендегі таблицадан аталынған жылдардағы Шығыс Қазақстан облысы территориясындағы (Том губерниясына қарасты болыстықтарды қоспағанда) халықтың ұлттық құрамы мен адам санын салыстырмалы түрде көруге болады:

№1 кесте.

Үйездер	Қ а з а қ т а р		О р ы с т а р		У к р а и н д а р	
	Адам саны	Пайыздық көрсеткіші	Адам саны	Пайыздық көрсеткіші	Адам саны	Пайыздық көрсеткіші
Зайсан	44.7	99.8	0.1	0.2	-	-
Өскемен	65.7	76.4	20.0	23.3	0.3	0.3
Барлығы	110.4	84.4	20.1	15.4	0.3	0.2

1897 жылғы санақ нәтижесі мынадай болған (Том губерниясына қарасты болыстықтарды қоспағанда). Бұдан арада небары ширек ғасыр ғана уақыт өтсе де халық санының арасалмағы геометриялық прогрессивті сипатқа ие болғанын және ортаға басқа ұлттардың қосылып қарасы бірден көріне бастағанын байқауға болады:

№2 кесте

Үйездер	Қазақтар		Орыстар		Украиндар		Немістер		Татарлар		Басқалар	
	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%
Өскемен қаласы	656	7.5	7325	84.0	55	0.6	3	0.03	446	5.1	236	2.7
Өскемен	80529	84.9	11413	12.0	2261	2.4	3	0.003	447	0.5	200	0.3
Зайсан	88865	93.5	5149	5.4	18	0.02	7	0.007	867	0.9	166	0.2
Барлығы	170050	85.6	23887	12.0	2334	1.2	13	0.006	1760	0.9	602	0.3

Семей облысы XIX ғасырдың 70-жылдары және XX ғасырдың бас кезінде негізінен ішкі табиғи өсімдермен байланысты көбейгені байқалады. Бұл жылдары жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей Шығыс Қазақстан облысындағы халық саны 51,9% дейін өскен. Әсіресе, жергілікті қазақтар арасындағы өсім көрсеткіші өте жоғары болды: олар 1870 жылдан 1897 жылға дейінгі аралықта 54% дейін өссе, ал орыстардың саны осы кезең аралығында небары 18,8% ғана артқан. Аталынған кезең аралығында әсіресе Зайсан үйезіндегі халық саны екі еседен де астам адамға арта түскен. Мұның себебі жергілікті халықтың тек табиғи өсімі есебінен ғана емес әкімшілік-территориялық өзгерістерге де байланысты болды. 1881 жылғы Қытаймен арадағы келісім бойынша кезінде саяси себептермен Қытайға өтіп кеткен негізінен қазақтар мекендеген жерлер арадағы кесім бойынша қайрадан кері қайтарылуы салдарынан болса, керісінше Өскемен үйезіне қарасты халық саны баяу қарқынмен өсіп 20,4% ғана құраған. Үйездің кейбір өңірлерінде бұл көрсеткіш бұдан да төмен болды. Мұның себебін 1878 жылы облыс территориясындағы біраз жерлердің, оның ішінде негізінен қазақтар мекендеген селолардың Том губерниясына берілуімен және біраз қазақ ауылдарының ішкі Семей облысына қарай қоныс аударуымен байланыстыруға болар [3, 58].

Бұл жерде қазақ қытай шекаралық сызықтарының әлі де мемлекеттік деңгейде нақты белгіленбеуі салдарынан да болар этникалық қазақтардың қытай шекарасына жақындап барып көшіп қонып, жазда егіншілікпен де айналысқанына мынадай деректік мәліметтер нақтылай түседі: «О волостях, лежащих за камнем Тарбагатаем. Волости сии расположены возле китайской границы, которые имеют в летнее время кочевья свои около сего камня, а в зимнее – и при урочище Тактатау ... Все сии волости – отшельцы из Большой Орды от рода аргын-усюнского.

Волость Байсуан. Кибиток до 3500 . . .

Волость Кандур- бюрыс. Кибиток до 400 . . .

Волость Кыл-бурюк. Кибиток до 300 . . .

Волость Юсун-шапырашты. Кибиток 1500 . . .

Волость Кызык-бурюк. Кибиток до 300 . . .

Волость Кызайул-булды-тургай. Кибиток до 700 . . .

Волость Акбарак-Акбулат-Дюртауыл. Кибиток до 600 . . .

Волость Кангылы. Кибиток 120 . . .

Во всех вышеописанных волостях киргизцы начинают пахать землю, сеют хлеб, пшеницу, ячмень и просу . . .». [4, 77]. (Бұл тізімді бұдан әрі де жалғастыра беруге болар еді, бірақ мақаланың көлемі көтермейтін болғандықтан осымен шектелуге тура келді). Сондай ақ бұл өңірге арғын, найман, керей, уақ т.б. Орта жүз руларының көшіш қонып жүргенің арнайы зерттеушілер еңбектері дәлелдейді [5, 58].

Жалпы осы бір аумалы -төкпелі зар заман туралы ел аузында қалған өлең-жырларды да дерек көзі ретінде кеңінен пайдалануға болады. Мәселен Арқаға аты мәлім Сегіз сері өзінің «Туған еліме» деген арнауында Қызылжар өңірі тарлық еткендіктен сиыспай қоныс іздеп Құлынды даласына қарай бет алған 15 мың Керей Уақтың тәлейі тарихын өзінің жыр-толғауына арқау етеді:

«Көшірді бір тобыңды Құлындыға,

Ұлықтар қарт Жәнібекке тұзақ құрып.

Керей -Уақ ол жерге бармай тұрып,

Сол аймақ елсіз дала аталыпты.

Барған ел биелері көп құлындап

Сол себеп «Құлынды» деп атаныпты.

Кетірді берекеңді сол көшкен ел

Күйінді жұрты алайып Маралдай ер.

Ұтылды қартайғанда Ер Жәнібек,

Бір кезде болғанымен сіздерге бел.

Құлындыға төрт жүйе халқың көшіп,

Керей -Уақ баласы, бағың тайды.

Ол жерге елдер ұзақ тұрмай.

«Алтайға ауамыз» деп тартты қайғы.

Ұлықтар алдаған соң амал тауып,

Көпшілігі сандалды Алтайға ауып.

Онда барып шекесі қызбады елдің

*Тұрған соң алдан күтіп үлкен қауіп.
Керей- Уақ барған соң, көп ұзамай
Алтай мен Шәуешекті Қытай алды.
Орта жүзге қарасты жер болғанмен,*

Шығыс Түкістан Қытайға қарап қалды», – деген жыр жолдарынан сол дәуірдің тынысын сезінгендей боласын. Шамасы бұл толғаудың шыққан уақыты ХІХ ғасырдың бас кезі болса керек [6, 294].

Негізінде патша өкіметінің Алтай өлкесін мемлекеттік меншік деп жариялап қызғыштай қоруы («об удалении киргиз с земель Алтайского округа») ондағы жер асты байлығының дәмін сезініп, өндіріс ошақтарын молынан аша бастауымен де байланыстыруға болады. Сондықтан да Батыс Сібір генерал губернаторлығының патша өкіметінің кабинетімен келісе отырып «строжайшего указания кордонной страже не пропускать киргиз на земли заводского ведомства» деген тегеурінді талабы да осы жағыдайға байланысты туындап жатқан сияқты. Әйтсе патша өкіметі жергілікті қазақтармен бұлайша теке -тірес жағыдайда ұзақ бола алмайтының түсінген болар көп ұзамай 1873 жылы «за-уыт, рудниктерден және крестьян селоларынан қашығырақ орналасқан» Құлынды даласына көшіп-қонуға рұқсат беруге мәжбүр болды [7, 217].

Жалпы 1897 жылғы Шығыс Қазақстан облысындағы халық саны мен ұлттық құрамындағы өзгерістерді мына кестеден де байқауға болалы: №3 кесте [8, 55].

<i>Үйездер</i>	<i>Қ а з а қ т а р</i>		<i>О р ы с т а р</i>		<i>Б а с қ а л а р</i>	
	<i>Адам саны</i>	<i>Пайыздық көрсеткіші</i>	<i>Адам саны</i>	<i>Пайыздық көрсеткіші</i>	<i>Адам саны</i>	<i>Пайыздық көрсеткіші</i>
<i>Өскемен қаласы</i>	656	7,5	7325	84,0	740	8,5
<i>Өскемен</i>	80529	84,9	11413	12,0	2911	3,1
<i>Зайсан</i>	88865	93,5	5149	5,4	1058	1,1
<i>Том губерниясын</i>	5753	6,0	89725	93,5	494	0,5
<i>Барлығы</i>	<i>175803</i>	<i>59,7</i>	<i>113612</i>	<i>38,6</i>	<i>5203</i>	<i>1,6</i>

Кестеден көрінгендей қазақтар негізінен (96,5%) Өскемен және Зайсан үйездеріне шоғырланған. Ал орыстардың көпшілігі (79%) Том губерниясындағы болыстықтар құрамында болды. Бұлар негізінен қазіргі Глубоковский, Шемонайха, Зыряновск т.б. сияқты аудандар болатын.

Бұл жерде атап өтетін мәселе 1897 жылғы санақтың бір ерекшелігі халықтың ұлттық құрамын анықтауда олардың тілдік ерекшеліктеріне көбірек мән берілген сияқты. Мәселен, орыс тілінде сөйлейтін белорус және украин этностары шын мағнасында саны жағынан біршама басым болса да азшылық болып есептелініп, орыс болып жазылып кеткен. Сол сияқты қазақ тілінде сөйлеп жүрген татарлар да қазақ болып тіркелген.

Арада 30 жыл өткеннен кейінгі 1926 жылғы санақта Шығыс Қазақстан облысының халқы 500 мыңға жетіп 67% өскендігі байқалғанымен де жергілікті қазақтар санының біраз азайғандығы білініп қалды. Бұған бірден бір себеп болған 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілістер мен 1921-1922 жылдары болған азамат соғысы, ашаршылық салдары екендігі анық. Жергілікті халықтың көбі осы бір зұлмат жылдардың қыспағына шыдамай бүкіл ауыл болып қотарыла көшіп кеткен жағыдайлар жиі болған. Осылайша 1926 жылғы санақтың нәтижесі бойынша орыстар саны екі еседен де аса өсіп кетті. Ал Зайсан және Өскемен үйездерінде 1897 жылғымен салыстырғанда тіпті үш еседен де әрі асып кетті. Бұған әрине ғасырдың басында жүргізілген П.А. Столыпиннің аграрлық реформалары да аз әсер еткен жоқ [9, 18].

1939 жылы орталығы Өскемен қаласы болып белгіленген Шығыс Қазақстан облысы кейінгі екі санақ аралығында ұлттық құрамы және халық саны жағынан көп өзгерістерге ұшырады. Арада өткен коллективтендіру, индустрияландыру, байларды тәркілеу сияқты саяси науқандар мен өңірге жан-жақтан депортацияланған түрлі этностардың тоғытылуы салдарынан (Мәселен, 1937 жылы Қазақстан территориясына жер аударылған 97 мыңнан аса кәрістердің 300-ден астамы, ал Еділ бойынан қуылған 400 мыңнан аса немістердің 28 мыңы осы Шығыс Қазақстан жерінен тұрақ тапқан)

[10, 45] жергілікті қазақтар сан жағынан едәуір азайып 34% дейін төмендеп, ал керісінше орыстар 37% көбейіп және татарлар мен немістер де біршама өсе түскен. [11, 41-42].

Қорытындысында 1939 жылғы санақ нәтижесі мынадай болып тіркелінген (№4 кесте):

Елді мекендер	Барлығы	Қазақтар		Орыстар		Украиндар		Немістер		Татарлар		Басқалар	
		Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%	Адам саны	%
Өскемен қаласы	20141	1645	8,2	16549	82,2	754	3,7	60	0,3	689	3,4	444	2,2
Лениногор ауданы	64050	4459	6,9	53678	83,8	3052	4,8	134	0,2	814	1,3	1913	3,0
Зырян ауд.	50237	3286	6,5	41379	82,4	5030	6,1	207	0,4	383	0,8	1932	3,8
Больше нарым ауд.	35643	8166	22,9	24114	67,6	1749	4,9	76	0,2	558	1,6	980	2,8
Зайсан ауд.	43472	22489	51,7	17622	40,5	1312	3,0	71	0,2	888	2,0	1090	2,6
Катон Қарағай ауд.	33246	11566	34,8	19747	59,4	857	2,6	53	0,1	269	0,8	754	2,3
Күршім ауд.	34127	14110	41,3	16582	48,6	2175	6,4	66	0,2	275	0,8	919	2,7
Самар ауд.	34465	8558	24,8	22190	64,4	2275	6,6	61	0,2	336	1,0	1045	3,0
Ұлан ауданы.	21508	11449	53,2	8034	37,3	823	3,8	480	2,2	126	0,6	596	2,9
Шемонай-ха ауданы	41694	2474	5,9	34490	82,7	2115	5,1	1406	3,4	197	0,5	1012	2,4
Бұқтырма ауданы	25273	3620	14,3	19750	78,1	959	3,8	34	0,1	130	0,5	780	3,2
Киров ауд.	58944	4005	6,8	49401	83,8	2668	4,5	562	0,9	268	0,4	2040	3,6
Предгорск ауданы	44618	4413	9,9	33139	74,3	4697	10,5	738	1,6	207	0,5	1424	3,2
Тарбга-тай ауданы	20372	15338	75,3	3773	18,5	487	2,4	73	0,3	228	1,1	473	2,4
Барлығы	527790	115578	21,9	360448	68,3	26973	5,1	4021	0,8	5368	1,0	15402	2,9

Қорыта келгенде, XIX ғ. II жартысы мен 1939 ж. аралығында Алтайдың Қазақстан бөлігіндегі халықтардың саны өсті, ол ең бірінші патшалық Ресейдің жүргізген құйтырқы саясатымен байланысты болды, соның нәтижесінде орыс ұлтының саны артты. Сол сияқты кеңес өкіметінің саясаты нәтижесінде депортацияланған басқа этностардың да көбеюі, аймақтың этникалық құрамын өзгертті. Дегенмен де осы кезеңнің өзінде қазақ саны орыстармен салыстырғанда үш есеге жуық аз болды.

1 Лебедур К.Ф., Бунге А.А., Мейер К.А. Путешествие по Алтайским горам и джунгарской киргизской степи. – Новосибирск, 1993.

2 Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е гг. 19 в. 1917 г.). – М., 1986.

3 Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана: (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). – Алма-Ата, 1981.

4 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998. – 77 с.

- 5 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (Основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы-Москва, 1995.
- 6 Солтүстік Қазақстан өңіріндегі тәуелсіздік үшін күрес тарихы: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 464 б.
- 7 ГААК, ф.16, оп.1, д.11, лл.217-218 // Алексеенко Е.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. – 156 с.
- 8 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Семипалатинская область. – СПб., 1905.
- 9 Всесоюзная перепись населения 1926 г. Казахская АССР. – Том 8. – М., 1928.
- 10 Бургарт Л.А. Депортация немцев в ВКО и жизнь на спецпоселении (1941-1956 гг.). Дип. работа. – Усть-Каменогорск, 1994. – 45 с.
- 11 ЦГАНХ. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Фонд 1562, опись 336, ед.хр.568. табл. №27. лл.41-42 // Алексеенко А.Н. Народы Восточного Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1994. – 52.

* Мақала 1038/ГФ4 Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу атты ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті гранты аясында орындалды

УДК 903/904 (574.3).638
МРНТИ 03.61.71

Жамбулатов К.А.¹

¹ PhD-докторант,

НС, Институт археологии им. А.Х.Маргулана

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ПОЗДНЕ САРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Түйін

Мақалада Батыс Қазақстан мен оған жапсарлас аудандарда орналасқан соңғы сармат кезеңінің ескерткіштерін зерттеу бойынша негізгі әдебиеттерге шолу қарастырылған. Соңғы сармат мәдениетінің негізгі мәселелерінің аспектілері, оның ішінде соңғы сармат уақытының тұрғындарының шығу тегі мен этномәдени ерекшеліктері мәселелері бойынша талдау жасалды. Б.з. II-IV ғасырларындағы тұрғындардың қалыптасу мәселелері зерттелмей келеді. Мамандар соңғы сармат тұрғындарының шығу тегі бойынша екі тұжырым ұсынады: біріншісі - одан бұрынғы сармат мәдениетінің тікелей мұрагері және екіншісі, Еуразия даласының түкпірінен көшіп келген көшпелі тайпалармен байланысты.

Кілт сөздер: соңғы сармат мәдениеті, сарматтар, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Орал өңірі, миграция, зерттеулер.

Жамбулатов К.А.¹

¹ PhD-докторант,

НС, Институт археологии им. А.Х.Маргулана

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ПОЗДНЕ САРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье приводится обзор основной литературы по изучению памятников позднесарматского времени на территории Западного Казахстана, а также сопредельных территорий. Был проведен анализ научной литературы по проблемным аспектам позднесарматской культуры, включая вопросы происхождения этнокультурной идентификации населения позднесарматского времени.

Вопрос формирования населения во II-IV веке н.э. остается открытым. Специалистами предложено два варианта происхождения позднесарматского населения: первый – это преемственная генетическая связь с предыдущим этапом сарматской культуры. Второй вариант связан с пришлым компонентом кочевых племен из глубин Евразийских степей.

Ключевые слова: позднесарматская культура, сарматы, Западный Казахстан, Южное Приуралье, миграция, исследование.

Summary

Zhambulatov K. A. – PhD,

research associate, Institute of archeology of A.Kh. Margulan

TO HISTORY OF THE RESEARCH OF MONUMENTS OF LATE SARMATIAN CULTURE

In article the review of the main literature on studying of monuments of late Sarmatian time for territories of the Western Kazakhstan, and also adjacent territories is considered. The analysis of scientific literature on problem aspects

of late Sarmatian culture, including questions of an origin and ethnocultural identification of the population of late Sarmatian time was carried out.

The question of formation of the population in the 2-4th century AD remains open. Experts two options of an origin of the late Sarmatian population are offered: the first is a successive genetic linkage with the previous stage of Sarmatian culture and, the second option, is connected with an alien component of nomad tribes from depths of the Euroasian steppes.

Keywords: late Sarmatian culture, Sarmatians, Western Kazakhstan, Southern Cisural area, migration, research.

Памятники позднесарматского времени расположенные на обширной территории степей Западного Казахстана, Южного Приуралья, Северного Причерноморья и Волго-Донского междуречья привлекают специалистов уже более ста лет. За это непродолжительное время была накоплена обширная источниковая база, определены основные черты погребального обряда, характерный инвентарный набор. На позднем этапе изучения стали разрабатываться локальные аспекты развития позднесарматской культуры.

Первые погребения позднесарматского времени на территории Западного Казахстана были раскопаны А.Н.Харузиным. В 1887-1888 годах по поручению Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии А.Н.Харузин на территории Букеевской Орды (современная Западно-Казахстанская область) раскопал 36 курганов, сконцентрированных в трех группах. Первая группа располагалась вблизи Ханской ставки, вторая группа недалеко от селения Новая Казанка, а третья у села Таловка. Основная часть раскопок проводилась в районе Камыш-Самарских озер (в группах 1 и 2). В третьей исследованной группе было раскопано 3 кургана. В трех погребениях находилось по несколько сосудов, два погребения ориентированы головой в южный сектор, а третий на ССЗ с деформированным черепом. Погребенные были уложены на спину, конечности вытянуты. Также А.Н. Харузиным было сделано несколько замечаний на поводу характера насыпи курганов Таловской группы. Им было подмечено, что насыпи малы, имеют плоскую верхушку и еле видны на поверхности [1, 4-10].

Сравнивая результаты раскопок во всех трех группах, А.Н.Харузин приходит к выводу о том, что насыпи курганов в первых двух группах оставило одно население и датирует их средневековьем. Основанием для такого вывода послужила западная ориентировка погребенных, что привело к ошибочным выводам. А курганы третьей группы, А.Н.Харузин считает памятниками старины другого народа и более раннего [1, 17-18].

К сожалению, из-за отсутствия более подробного описания, а также иллюстративного материала мы в полной мере не можем воспользоваться указанным материалом. Вероятней всего, курган 3 из Таловской группы, можно отнести в первым векам нашей эры.

В 1895 году А.А.Спицын провел раскопки немногочисленных курганов на территории современной Волгоградской области, где им было раскопано несколько курганов с северной ориентировкой и деформированными черепами. Около погребенных было найдено несколько керамических изделий, фибулы и зеркала. Интуитивно, не имея аналогий, А.А.Спицын дал довольно точную датировку данного комплекса II-III века н.э., что позволило в последующем времени аналогичные памятники датировать в рамках II-IV вв.н.э. [2, 30-32].

В начале XX века уже на территории Актюбинской области член Оренбургской ученой архивной комиссии И.А.Кастанье проводил исследования сарматских памятников. Первую попытку раскопок И.А.Кастанье провел в 1904 году в бассейне рек Жаксы-Каргала и Жаман-Каргала, где было обследовано несколько исторических мест, а также проведены раскопки курганов раннего железного века [3, 188-189]. В 1906 году И.А.Кастанье продолжил свои изыскания в районе двух рек. Им было раскопано 6 курганов датированных от эпохи бронзы до средневековья. В кургане №3 было раскопано интересное погребение позднесарматского времени. Памятник расположен на вершине возвышенности, насыпь которого сооружена из камней, доставленных из речной долины. На уровне древней поверхности насыпи были найдены угольки золы и клык кабана. Погребение было совершено в яме головой на север. Погребенного сопровождал инвентарь, состоящий из бронзового зеркала с приподнятым краем, диаметр которого составил 12 см, 26 втульчатых бронзовых наконечников стрел, каменное конусообразное пряслице. Также были найдены 3 раковины, содержащие мел, ярко-голубой порошок и вещество зеленого цвета соответственно [4, 102-116].

В послереволюционное время в 1925-1927 годах на территории Западного Казахстана работает объединенная экспедиция Нижневолжского научно-исследовательского института и Саратовского

областного музея под общим руководством П.С. Рыкова. Экспедиция работала по намеченному плану систематического изучения памятников Волго-Уральского междуречья с охватом всех хронологических горизонтов.

На территории Западно-Казахстанской области экспедиция П.С.Рыкова проводила разведывательные маршруты вдоль железной дороги, а также по обоим берегам русла реки Урал. По ходу разведки экспедиция исследовала отдельные курганы для выяснения их культурной принадлежности. Так у современного села Володарка Зеленовского района были раскопаны три земляные насыпи, содержащие узкие прямоугольные ямы с подбоем под западной стенкой. Скелеты лежали на спине головой на север. Все три черепа имели деформацию. Сопровождающий инвентарь погребенных ограничился глиняными сосудами, железным ножом, бусами, бронзовой фибулой и т.д. Погребальный обряд и инвентарь, из трех погребений относится к позднесарматскому времени[5].

Параллельно работам в Западном Казахстане на территории Нижнего Поволжья также проводятся широкомасштабные работы по изучению археологических памятников. В результате был получен значительный материал по сарматской культуре. Полученные данные позволили уже в довоенный период провести аналитические исследования, выводы и классифицировать находки в хронологическом порядке.

Первую аналитическую работу в 1925 году по результатам раскопок Сусловского могильника предпринял П.С.Рыков. Он сделал попытку деления курганов на основе погребального обряда. Все курганы он разделил на семь групп, которые в свою очередь были объединены в 4 культуры. II, III, и VII группы были объединены в культуру «В», признаками которой являлись прямоугольные ямы с подбоем под западной стенкой, ориентированные на север, с деформированными черепами. П.С.Рыков датировал культуру «В» II-III веками н.э. и связывал ее с культурой аланских племен[6].

В 1927 году П.Д. Рау продолжил старания П.С. Рыкова по выделению основных характерных черт позднесарматской культуры, а также определения ее хронологических позиций в сарматской культуре. Опираясь на материал П.С. Рыкова, а также оперируя собственным материалом полученных в результате исследований по Волге, П.Д.Рау выделил две культурные стадии финала сарматской культуры. Первая (Stufe A) – раннеримская, и датируется I-II вв. н.э. Вторая стадия (Stufe B) – позднееримская III-IV вв. н.э. К позднееримской стадии П.Д. Рау относил погребения с северной ориентировкой, с деформированными черепами, в узких ямах с подбоем и без них. Далее, П.Д. Рау отмечает культурную взаимосвязь стадий «А» и «В». П.Д.Рау считал, что культурная стадия «В» была образована из мелких элементов культурной стадии «А», что в свою очередь привело к унификации погребального обряда в III-IV веках. Таким образом, П.Д. Рау, в своей работе определил характерные черты для последних двух периодов сарматской культуры [7].

В послевоенные годы практически одновременно были написаны работы по культуре и хронологии сарматских племен К.Ф. Смирновым и Б.Н. Граковым. Оба специалиста в своих работах определили основные характерные черты по каждому из четырех этапов сарматской культуры, а также определили их хронологические позиции в среде культур раннего железного века огромного Евразийского пространства.

Итогом предвоенных исследований памятников раннего железного века Западного Казахстана и Волго-Донского междуречья является обобщающая работа Б.Н.Гракова «Пережитки матриархата у сарматов» вышедшая в 1947 году. В работе автор приводит обширные сведения по савромато-сарматской культуре и разделяет ее на четыре последующих хронологических периода. Позднесарматскую культуру (аланская или шиповская) Б.Н.Граков располагает в четырехчленной системе на последнем месте, гармонично выделяя ее из среды племен среднесарматской культуры, считая ее генетически преемственной. Основные характерные черты для позднесарматской культуры Б.Н. Граков называл: узкие прямоугольные ямы, подбой под западной стенкой, северная ориентировка, искусственная деформация головы и определенный набор погребального инвентаря. Хронологические рамки для позднесарматской культуры Б.Н. Граков определил II-IV вв. н.э. [8, 100-121].

К.Ф.Смирнов в своей диссертационной работе, оперируя обширным материалом из Северного Причерноморья, внес некоторые коррективы в раннепредложенную схему П.Д. Рау. Сравнительный анализ ведущих типов вещевого материала из Северного Причерноморья позволили К.Ф.Смирнову передатировать последние два этапа сарматской культуры. В частности, стадия «А» (по П.Д. Рау) - II в. до н.э. – II в. н.э., а стадию «В» II-IV в. н.э., тем самым внес ясность в разделение между среднесарматской и позднесарматской культурами.

Также К.Ф.Смирновым впервые была озвучена идея о миграционной составляющей племен позднесарматского времени. В пришлых племенах он видел гуннов, население которых пришло в Приуральские и Поволжские степи из западносибирских или среднеазиатских степей. Однако, К.Ф.Смирнов в своей первоначальной работе мигрантам придавал незначительную роль, а большая составляющая позднесарматской культуры приходилось на потомков среднесарматских племен роксоланов, аорсов, сираков, возможно алан, объединенных позднее в единое этническое целое под названием алан [9, 79].

В последующих работах К.Ф. Смирнов дополнил проблему происхождения и развития позднесарматской культуры. К.Ф. Смирнов пересмотрел значение ведущей роли алан в позднесарматской культуре, и большее предпочтение отдал аорсам. Аланы, как единая политическая сила вызрели внутри аорской конфедерации племен и ко II в. н.э. образовали «единый этнический массив аланорских племен». Также как и раньше, К.Ф. Смирнов отмечал, что на формирование позднесарматской культуры оказали влияние пришлые компоненты в лице гуннов, памятники которых могли быть найдены в последующем времени. Однако подчеркивал, что «ни о какой решительной смене в прикаспийских степях одного населения другим речи быть не может», поскольку позднесарматская культура генетически связана с предшествующей сарматской культурой [10, 97-114].

Продолжил исследования по позднесарматской проблематике А.С. Скрипкин, который собрав значительную коллекцию погребений из Нижнего Поволжья позднесарматского времени и основываясь на миграционную концепцию формирования позднесарматской культуры, выдвинул свое видение данной проблемы. Так, по мнению А.С. Скрипкина территория Средней Азии на рубеже тысячелетий стала эпицентром формирования позднесарматской культуры. С одной стороны во II веке до н.э. в Среднюю Азию начали переселяться кочевые племена под собирательным названием юэчжи. С другой стороны, кочевые племена сарматов также вступили в контакт с племенами сако-массагетского круга Средней Азии. Данное обстоятельство стало источником формирования в первых веках нашей эры подбойно-катакомбных погребений в узких ямах с северной ориентировкой погребенных и обычаем искусственной деформации костей черепа.

Это позволило сделать А.С. Скрипкину предположение, что на рубеже I-II веков часть среднеазиатского населения с подбойно-катакомбным обрядом погребения мигрировало в Приуральские степи и повлияло на формирование позднесарматской культуры [11].

Миграционную концепцию формирования финального этапа сарматской культуры продолжил С.Г. Боталов. По его мнению, на всем пространстве от Урала до Ишима во II-IV веках н.э. существовала одна культура – гунно-сарматская. В предложенной версии, отличительными особенностями гунно-сарматской от позднесарматской культуры является ядро этнополитического образования. На формирование гунно-сарматской культуры повлиял «гуннский конгломерат племен, находившийся в окружении и в связи с этим под значительным влиянием сармато-аланского населения». В свою очередь сармато-аланы воздействовали на позднесарматскую культуру [12].

В 2009 году М.Г. Мошковой была выпущена книга «Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии». В книге было собрано 811 погребений позднесарматского времени из обширной территории от Дона до Южного Приуралья. Рассмотрев столь значительную выборку, М.Г. Мошкова пришла к ряду интересных выводов. В частности, что погребальный обряд позднесарматского времени в чистом виде сохранился на территории Южного Приуралья. В междуречье Волги и Дона традиции среднесарматской культуры сохранились дольше. Это позволило М.Г. Мошковой сделать вывод о существовании на территории Азиатской Сарматии двух локальных вариантов позднесарматской культуры, западного и восточного. Это подтверждает мнение о том, что становление позднесарматской культуры происходило в результате миграции населения с восточных районов евразийских степей [13].

На современном этапе изучения специалистами широко разрабатываются различные аспекты позднесарматской культуры. Основными моментами являются выделение региональных особенностей, в том числе изменяемости форм погребальных конструкций на различных территориях. Актуальными остаются вопросы о происхождении позднесарматской культуры, соотношении разноречивых письменных источников с населением позднесарматского времени и ее этнокультурной интерпретации.

1. Харузин А. Курганы Букеевской степи // Известия императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Т. LXIV. Труды антропологического отдела. – М., 1890. – Т. XI. Вып. 2. – 118.
2. Спицын А.А. Отчет археологической комиссии за 1995 г. / Спб. Типография главного управления уделов. 1987. – 30-32 с.
3. Кастанье И.А. Отчет об экспедиции в Актюбинском уезде летом 1904 года // ТОУАК. – 1905. Вып. XIV. – С. 188-189.
4. Кастанье И.А. Отчет о раскопках шести курганов в Актюбинском уезде летом 1906 г. // ТОУАК. – 1907. Вып. XIX. – С. 102-116.
5. Рыков П. Археологические раскопки и разведки в Уральской губернии (Казахстан) летом 1927 г. // Архив ИИМК. – Д. 187/1927 г.
6. Рыков П.С. Суловский курганный могильник. – Саратов. 1925. – 64 с.
7. Rau В.А. Die hugelgraberromischerZeitan der unterehWolga. – Pskovsk. 1927. – 112 s.
8. Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов // Вестник древней истории. М.-Л., 1947. - №3. – С. 100-121.
9. Смирнов К.Ф. Сарматские курганные погребения в степях Поволжья и Южного Приуралья // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. – Вып. 5. – М., 1947. – С. 79.
10. Смирнов К.Ф. Сарматские племена Северного Прикаспия // КСИИМК. – Вып. XXXIV. – М., 1950. – С. 97-114.
11. Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры. Саратов, Изд-во СГУ. 1984. – 149 с.
12. Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей. Челябинск. 2000. – 267 с.
13. Мошкова М.Г. Анализ сарматских погребальных памятников II-IV вв. н.э. // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. Вып. IV. Позднесарматская культура. – М., Восточная литература. 2009.

УДК 871.77

МРНТИ 12.65.51

Г.А. Мейрманова¹, Б.Ш. Солтиева²

¹ т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының доцент міндетін атқарушы,

²Археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы. Алматы қ., Қазақстан

ЭТНОГРАФ РЕТІНДЕ МАМАН ҚАЛЫПТАСУДАҒЫ ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың кең етек жайып, ғаламтор дамып жатқанда этнографиялық зерттеулер жүргізіп ел аралап зерттеулер жүргізуге қызығушылық азаюда. Сондықтан бұл мақалада этнографтардың халықтардың арасында ұзақ уақыт өмір сүріп, ол сол халықтар жайлы толыққанды мәліметтер жинап, олардың тұрмыс тіршілігі, мәдениеті, күнделікті өмірі туралы арнайы еңбек жазу қажеттігін айтқан. Сонымен қатар, этнографиялық зерттеулер тарихына толық тоқталған.

Түйін сөздер: ақпарат беруші, этнодемография, әлеуметтік әдісті қолдану, идеология, социантрополог, этнометодология.

Г.А. Мейрманова¹ Б.Ш. Солтиева²

¹ к.и.н., и.о. доцента, кафедрасы Археология, этнология және музеология КазНУ им. Аль-Фараби, ² старший преподаватель кафедрасы Археология, этнология және музеология КазНУ им. Аль-Фараби.

г. Алматы, Қазақстан

РОЛЬ ПОЛЕВОЙ ЭТНОГРАФИИ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ЭТНОЛОГ

Аннотация

В нынешнее время в условиях глобализации, в обществе мало кто интересуется «полевой этнографией». Поэтому авторы попытались рассказать основные принципы методики полевых исследований.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы работы в поле для получения этнографических материалов. В статье также проанализированы полевые исследования, которое привлекательно для тех, кто любит наблюдать за людьми или предпочитает свободный подход в проведении исследования. Ученые непосредственно общаются и наблюдают за людьми, которых изучает. В итоге всех исследований авторы считают что нужно написать книгу о каждом этносе.

Ключевые слова: информанты, социальные проблемы, идеология, методика полевых исследований, социоантрополог, этнометодология.

Abstract

¹G. A. Meirmanova, ²B. S. Soltyeva,

¹Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and museology of KazNU. Al-Farabi, Almaty; ²Senior teacher Department of Archeology, Ethnology and museology of KazNU. Al-Farabi. Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF FIELD ETHNOGRAPHY IN TRAINING ATNOLOL

At the present time in conditions of high development society few people interested in science “field Ethnography”. So we want to tell the basic principles methods of the field study. This article discusses some of the challenges of working in the field to get ethnographic materials. The paper also analyzed the field research, which is attractive for those who like to watch people or prefer a free approach in the study. Scientist directly communicates and observes people, which is studying. Keywords: informants, social issues, ideology, methods of field study, the socioanthropological, ethnomethodology

Этнологиялық зерттеу әдістері: тұрақты және мартшрутты деп екіге бөлінеді. Тұрақты зерттеу жүргізу әдісінің ең сәтті мысалы ретінде кеңес ғалымдары В.Г. Богораз және Л.Я. Штенбергтердің зерттеулерін айта аламыз. Олар патша үкіметінің жарлығы бойынша жер аударылып, сол жердің халықтарына байланысты ғылыми мәліметтер жинаған. Орыс ғалымы Н.Н.Миклухо-Маклай Жаңа Гвинея жеріндегі папуастардың арасында 1871-1872 жылдары 18 ай тұрып тұрақты зерттеу жұмыстарын жүргізген. Бұл зерттеу жұмыстарында ол папуастар туралы көптеген мәліметтер жинаған.

Этнографтар мәліметтердің көбісін осындай экспедициялар арқылы жинайды. Экспедицияның жалғасу уақыты жұмыстың қиындығына байланысты есептеледі.

Көбінесе далалық этнографиялық зерттеулер ұзақ уақыттық және қысқа уақытты экспедициялар түрінде жүргізілді. Қысқа уақытты экспедициялар (жеңіл экспедициялар) – бұл далалық зерттеулердің ең кең таралған түрі.

Этнографтар далалық материалдардың көп бөлігін осындай экспедицияларда жинайды. Олардың ұзақтығы тапсырма мен жұмыс шарттарына байланысты бірнеше аптадан бірнеше айға дейін созылады. Мұндай экспедициялар негізінен маңызды аудандарды қамтиды және халықтың бірнеше тобына зерттеу жүргізіледі. Осы секілді экспедициялар өзі алдына әр түрлі тапсырмалар қоя алады (материалдық мәдениеттің зерттелуі, отбасы қатынастарының, салт-жоралғылардың зерттелуі т.б) бірақ бәрінен бұрын олар белгілі бір уақытты талап етпейтін халық мәдениетін зерттеуге ыңғайлы болып келеді. Осылайша қысқа уақытта үй-жайлар, киім, тағам және т.б мәдениет пен тұрмыс туралы жеткілікті, толық дерек жинай алады. Қысқа уақытты экспедициялар этнографиялық барлау, алынған мәдениетті тексеру, шекаралық аймақтық таралуын анықтау үшін кеңінен қолданылады.

Далалық этнографиялық материалды зерттеу мен жинақтаудың негізгі екі әдісі бар: бағдарлы және тармақталған. Бағдарлы зерттеуде экспедиция зерттелу аймағынан тізбектелген аядамаларымен үздіксіз «сызықтық» бағытқа көшеді, әрбір пункте материал жинақтауға 3-4 күн кетеді [1, 36 б.].

Зерттелу аймағының «тармақталған» әдісінде зерттеудің басты, базалық пунктері белгіленеді, ал жақын жердегі елді-мекендер тексерулер мен мәліметтерді бекіту, базалық пункте жинақтап алынған материалдарды қарау үшін зерттеледі. «Тармақталған» зерттеу әдісінде базалық пункттегі материалдарды жинақтау үшін көп уақыт кетеді (5-7күн), ал көршілес пункттерді зерттеуге 2-3 күн.

Тармақталған зерттеу әдісі стационарлық тереңдетілген далалық зерттеулерді базалық пунктте көршілес елді мекендерде жүргізілетін маршруттық әдісті біріктіруге мүмкіндік береді. Егер экспедиция мүшелерінің саны көп болған жағдайда олардың әрқайсысы базалық пунктте жекелеген тақырыптарды зерттейді. Зерттеулер арқылы нәтижелерді алғаннан кейін экспедиция мүшелері бірнеше топтарға бөлініп, 1-2 күн ішінде сараптау маршруттары бойынша базалық пункттің айналасындағы үлкен территорияны қамтып, экспедицияның барлық тақырыптары бойынша материалдар жинай алады. Тармақталған зерттеу әр түрлі нұсқада бағдарлы зерттеумен байланысады: бұл жағдайда экспедиция тармақталған зерттеу әдісінің мақсатын біртұтас бағытта қабылдай алады немесе тізбектелген бағытта тармақталған зерттеуде, бағдарлы зерттеуде жүргізе алады (этнографиялық қызықты пункттер) [2, 22 б.].

Соңғы уақыттарда кеңестік этнографтар, стационарлы және экспедициялық зерттеу әдісінің ерекшеліктері мен биіктігін біріктіруге ұмтылды, бірнеше ұзақ уақытты немесе кейде оны «стационарлық» деп атайды, экспедицияларды қабылдайды.

Далалық этнографиялық зерттеу жұмыстарының негізгі объектісі соңғы уақытқа дейін тұрақжай болып келді (ауыл, село, қыстақ және т.б). Ондағы халық пен тұрғындардың саны әр түрлі.

Бірнеше мыңдаған тұрғындары бар ондаған аулалардан тұратын тұрақжайлар да бар; көп мыңдаған тұрғындары бар бірнеше жүз тіпті мың ауладан тұратын тұрақжайлар бар.

Егер халық этникалық тұрғыдан бір рудан болса, ірі және үлкен емес тұрақжайларды этнографтар зерттеудің бірлігі ретінде қарастырады. Бұл жағдайда тұрақты тұрғындарының тұрмысы мен мәдениетінде ешқандай этникалық айырмашылықтар болмайды. Алайда әр ұлтты аудандар мен тұрақтарда жергілікті халықтардың әртүрлі топтарының этникалық қажеттіліктерін айқындайды. Бұл жағдайда әр этникалық топты зерттеудің ерекшеленген бірлігі ретінде қарастырады. Этникалық принциптердің бөлінуі қазіргі қалалық халықтардың күрделі мәдениетін зерттеуде жеткіліксіз сияқты. Қалалардың әртүрлі әлеуметтік және кәсіби топтарының мәдениеті мен тұрмысындағы айырмашылықтар әртүрлі әлеуметтік класстар, таптар, мамандықтардың өкілдерін бөліп зерттеу қажеттілігін туғызады.

Экспедицияның тақырыбы мен тапсырмасына байланысты тұрақжайларды зерттеуде жинақталған материалдардың көрнекілігін қамтамасыз ететін әртүрлі тәсілдер қолданылады. Басты тәсілдер: іріктеу және жаппай зерттеу тәсілі.

Іріктеу тәсілінде зерттеудің негізгі объектілері белгіленеді және олар этнограф назарларының негізгі объектісі болды. Бұл уақытты үнемдейді және таңдалған объектілерді тереңдетіп нақты зерттеуге мүмкіндік береді. Іріктеу тәсілінің кемшілігі зерттеу жұмысының объектісін таңдаудағы субъективтік қателердің үлкен ықтималдығы болып табылады. Іріктеу тәсілінде субъективтік қателерден құтылу үшін, экспедиция мүшелері экспедицияға шықпас бұрын өздері далалық зерттеу жұмыстарын жүргізетін ауданның тарихы, этнографиясымен зер сала отырып танысуы керек.

Іріктеу тәсілінде этнографтар бәрінен бұрын мәдениет пен тұрмыстың ескі, көне түрінен алшақтайды. Бір жағынан алып қарағанда көптеген этникалық дәстүрлер мен мәдениеттің тұрақтылығы маңызды болып келеді, себебі бұл дәстүрлер бірнеше жүз, тіпті мың жылдар ағысында сақталып отырған. Бұрынғы кезеңдегі тұрмыс пен мәдениеттің бұл ерекшеліктері этнографтарға зерттеу жұмыстарының материалдарына сүйене отырып, аз санды ертедегі типтік объектілерді, олардың қалай, қашан құрылғанын қарастыруға мүмкіндік береді. Және осы мәліметтерге негіздеп зерттейтін халықтың мәдениетінің тарихын қалпына келтіреді. Алайда қазіргі заман мәдениет пен тұрмыс дамуының шарттарында, қарым-қатынастың жаңа формаларында зерттеу жұмысының материалдары сенімсіз болады. Қазіргі заманғы мәдениет пен тұрмысты зерттеуде сенімді әрі дұрысырағы – жаппай зерттеу әдісі.

Жаппай зерттеуде экспедиция мүшелері барлық объектілерді бірден зерттейді: мысалы, берілген тұрақтардың барлық құрылысы, барлық отбасылар т.б. Жаппай зерттеу әдісі көптеген материалдар алуға мүмкіндік береді

Кейде осы екі тәсілді біріктіреді: яғни объектілер тобы және белгілердің шеңбері. Белгілер тобының ерекшеленуі жүйелі болуға тиіс, яғни, ерекшеленген белгілер қандай да бір заңдылықты бейнеленуі тиіс. Сонымен қатар топтардың көлемі де жүйелі, дәл болуы керек: ол статистикалық көрсеткіш болуы қажет.

Жаппай зерттеу тәсілінің қолданылуы экспедицияның тапсырмалары мен жұмыстың нақты шарттарымен анықталады.

Мәдениет пен тұрмыс ерекшеліктеріне байланысты материалдардың көп бөлігін жинағанда әр түрлі анкеталар тірек бола алады. Сауалнамалық анкета көптеген сұрақтарды қамтиды және дұрыс, дәл, толық жауап алуға мүмкіндік береді. Орыс этнографиясында анкеталарды пайдалану 1845 жылы орыс географиялық қоғамының этнография бөлімі құрылғанда басталды. Орыс география қоғамы этнографиялық бөлімінің бірінші басшысы бірінші этнографиялық анкетаны құрастырды. Бұл анкеталардың жауаптары қазірге дейін құнды этнографиялық деректер болып табылады. Мұнан кейінде анкеталар жасалып, пайдаланылды (1910-1916 ж. Ресейдің этнографиялық картасын құрастыру анкетасы). Кеңестік этнографтар бұған оң көзбен қарады. Анкеталар этнографияның үлкен мәселелерін шешуде көптеген материалдар алуға мүмкіндік береді. Анкеталардың мағынасын асыра сілтеуге және тек анкета мәліметтерімен шектеліп қана қоюға болмайды. Анкеталардың дұрыс құрастырылуы үшін көптеген мәліметтерді игеру керек, себебі осы мәліметтерден анкета сұрақтары жасалады. Көбінесе этнографиялық анкеталардың келесі түрлері қолданылады: жергілікті халықтар жауап беретін анкеталар және далалық жұмыс процесі кезіндегі этнографтар өздері басшылық жасайтын анкеталар.

Анкеталардың екінші түрі өз кезегінде екі түрге бөлінеді, олар: экспедицияға дайындық барысында ертерек дайындалған анкеталар (тақырыптық анкеталар, анкета-бланкалар) және екіншісі далалық зерттеу жұмысы кезінде құрастырылған анкеталар.

Анкетаның бірінші түрі алдын-ала дайындықты қажет етпейді, себебі көп жерде қай жергілікті халықтарға сұрақтар қойылып жауабы алынады. Мұндай анкеталарға басты талап – сұрақтар мен алынған жауаптардың нақ, дәл, толық болуы және анкеталар сұрақтарға шектен тыс толық болмауы қажет. Анкеталарды өз орнына жіберу толыққанды ақпарат және мәлімет жинағанда, сонымен қатар болашақ экспедиция жұмыстарында аудандарды бекіткен кезінде қолданылады.

Тақырыптық анкеталар бәрінен бұрын өзінің сұрақтарымен белгілі бір анық тақырыпты қамтиды. Бұл анкеталардың сұрақтарына этнографтар өздері жауап береді. Анкетадағы сұрақтар анкетаның бірінші түріндегідей шектелмейді. Мұндай анкеталармен жұмыс жасаудың мақсаты – берілген сұрақтар шеңберіне байланысты салыстырмалы, үлкен көлемдегі материал алу. Басқаларынан айырмашылығы анкета-бланкалар белгілі бір тақырыпта зерттеуге байланыстар онша көп емес сұрақтарды қамтиды. Анкета-бланкалар әсіресе белгілі бір құбылысты немесе ерекшеліктердің таралу шекарасын анықтауда көмектеседі. Зерттеліп отырған халық тобы мәдениет пен тұрмысындағы ерекшеліктерін тез арада анықтау өажет болғанда этнографтар далада жасалатын уақытша анкеталарды жиі қолданады. Алынған мәліметтер ары қарай зерттеу жүргізуде типтік объектілерді ерекшелеуге мүмкіндік береді. Бланкалар тек жұмыс барысында ғана емес, сонымен қатар экспедиция материалдарын ары қарай өңдеуде қолданылады.

Жалпы анкеталармен жұмыс істеудің маңызды шарттарының бірі олардың (анкеталардың) көмегімен жиналған мәліметтің тарихилығымен қамтамасыз етілуі. Ең дұрыс, анкеталық зерттеу жұмысы этнографты қанағаттандырмауы тиіс, егер ол тек бүгінгі күннің статикалық картасын бейнелейтін болса кей жағдайларда зерттеліп отырған құбылыстың ерекшелігі бір жолғы анкеталық зерттеу жүргізгенде дамудың тарихи тенденцияларын айқындауға мүмкіндік береді. Тұрғын үйлерді зерттегенде түрлі уақыттағы топтарды бөліп зерттейді. Мысалы киімдерді зерттегенде әр кезеңнің киімдерін бөлек зерттейді [3, 66 б.]. Бұл әр кезеңдегі киімдердің өзгергенін анықтаудағы аса қиын тәсіл емес. Сонымен қатар, салыстырмалы анкеталар немесе бланкалар арқылы белгілі бір уақыт аралығында бұрын зерттелген халық тобына қайтадан зерттеу жүргізу жақсы нәтиже береді. Әр жылдағы мәліметтерді салыстыра отырып этнографтар зерттеліп жатқан құбылыстардың даму динамикасының жеткілікті толық және нақ көрсеткішін ала алады.

Анкеталық зерттеу жұмысының сәтті тәсілі бұл топтың статистикалық көрсеткіштері арасындағы мәліметтерді жинау жатады (антропологиялық топтар). Бұл жағдайда зерттеуді, шектелген объектер тобын зерттеу нақтылайды. Бұл тәсілді алғаш этнографтарды қолданған МТУ тарих факультетінің этнография кафедрасының доценті М.В.Витов болды. Тұңғыш шығыс славяндардың кей топтарының тұрғынжайларын зерттеуде пайдаланды.

Қорытындылай келе, этнограф маман экспедицияға шықпас бұрын теориялық білімін жетілдіру қажет, сонымен қатар экспедиция кезінде барынша маңызды сапалы мәлімет жинауға тырысқыны жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Г.Громов *Методика этнографических экспедиций.* – М., 1966.
2. С.П. Жлоба, И.С. Чернякевич *Полевая этнография.* – 2007.
3. Арутюнов Ю.В. и др. *Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования.* – М., 1984.

УДК 391.7 (677)
ГРНТИ03.61.91

М.З. Мусаханова¹

*¹профессор Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова,
к.и.н., доцент, член ИСОМ, г. Алматы, Республика Казахстан*

**МУЗЕЙНОЕ ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЫ КАЗАХОВ, СОДЕРЖАЩИХ
ОРНАМЕНТИКУ (ПО КОЛЛЕКЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
МУЗЕЯ РК)**

Аннотация

В статье уделено внимание описанию традиционной одежды казахов с элементами орнамента на материалах коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Представлены

особенности основных мотивов казахского орнамента, названия. Доказано, что изучать и систематизировать народный орнамент в отрыве от предметов, на которых он традиционно наносился, и для которых он во многом создавался и перерабатывался, представляется невозможным. Выявлено как узоры сочетаются друг с другом, дополняют друг друга, подчиняясь закону композиции. Об этом говорит орнаментация практически всех изделий казахского народного прикладного искусства, отделки и украшения народного костюма и других предметов материально-бытовой культуры.

Ключевые слова: музей, традиционная одежда казахов, орнамент, описание, вышивка

Аңдатпа

М.З. Мұсаханова¹

¹ *Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры, т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ICOM мүшесі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Қазақ халқының ою-өрнегі бар дәстүрлі киім-кешек сипаттамасы

(Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұражай коллекциясы негізінде)

Мақалада Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұражай коллекциясы негізінде қазақ халқының ою-өрнек элементтері бар дәстүрлі киім-кешек сипаттамасына көңіл бөлінген. Қазақ ою-өрнектің атауы мен негізгі ерекшеліктері көрсетілген. Халықтық ою-өрнектерді дәстүрлі түрде бейнеленген көркемдеуші заттарынан бөліп алып зерттеу және жүйелеу мүмкін еместігі дәлелденген. Өрнектер композиция заңына сәйкес бір-бірімен үйлесімді және бір-бірін толықтыратыны анықталған. Бұған ою-өрнек салынған барлық қазақ қолданбалы өнері бұйымдары, халықтың киім-кешек әшекейлері мен әрленуі және басқа да материалдық-тұрмыстық мәдениет заттары дәлел бола алады.

Түйін сөздер: мұражай, қазақтардың дәстүрлі киім-кешегі, ою-өрнек, сипаттама, кестелеу

Abstract

M.Z. Mussakhanova¹

¹ *professor Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, museologist, ICOM member, Almaty, Republic of Kazakhstan*

Museum description of kazakh traditional clothing containing ornament

(based on collection of Central State museum of the Republic of Kazakhstan)

The paper pays attention to the description of Kazakh traditional clothes with ornamental elements based on materials of the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. There are presented the features of the main motives of Kazakh ornament and its names. It is proved that it is impossible to study and organize folk ornament in isolation from the object traditionally was drawn upon and was created and manufactured for. It was discovered how the patterns are combined and complement each other, obeying the law of composition. It is proved by the ornamentation of almost all pieces of the Kazakh national applied art, decoration and ornaments of folk costumes and other items of material and everyday culture.

Keywords: Museum, Kazakh traditional clothes, ornament, description, embroidery.

Казахский орнамент (с лат. *Ornamentum* – украшение) зародился в самые отдаленные времена на основе искусства древних скотоводческих племен (саков, усуней, гуннов, тюрков, канглы и кипчаков). Орнаментальные мотивы передаются из поколения в поколение, отражая их художественное видение мира и сохраняясь почти в неизменном виде на протяжении веков. Все элементы казахского орнамента «читались» в свое время совершенно определенным образом [1].

Сочетание самых различных орнаментальных мотивов в изделиях казахских мастеров создает единое смысловое целое, отражающее поэтику народных представлений о строении мира, смысле жизни. «Они бесспорное свидетельство тому, что запрещение исламом изображения живых существ сковывало творческие силы, привело к условностям и схематизации в изображении. Но, приспособившись к материалам, пожеланиям заказчиков, ограниченные даже рамками орнаментального искусства, народные мастера создавали свои индивидуальные варианты, разрабатывали нередко и собственную систему орнаментации» [2, с.141]. При этом прообразами являлись предметы и явления окружающего мира, соединенные с магическими обрядовыми знаками, трансформированными творческой мыслью многих поколений.

Следовательно, изучать и систематизировать народный орнамент в отрыве от предметов, на которых он традиционно наносился, и для которых он во многом создавался и перерабатывался, представляется невозможным. Действительно, особенность типологизации этнографического материала состоит в том, что ее объекты не существуют сами по себе, а составляют суть народной культуры, и «без обращения к народной среде как к главному условию жизни этнографических явлений, любой типологический подход будет оставаться формальным, а не содержательным» [3].

В казахском орнаменте четко выделяются зооморфные (животные), космогонические, растительные, геометрические и другие мотивы (Таблица). Они легко сочетаются друг с другом, трансформируются так, что порою бывает трудно выделить их по общепринятым признакам. Отдельные из них могут выглядеть как геометрические, например, узор «Өтмекші» («паук-ткач»), на самом деле он относится к зооморфным, другие, наоборот, по характеру или названию зооморфные, а их можно принять за космогонические или растительные.

Ярким примером предметов – «носителей» казахского орнамента является коллекция традиционной одежды XIX – начала XX вв. Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Одежду и головные уборы казахи украшали вышивками и нашивками из позумента, узорной тесьмы, полосок материи другого цвета, серебряными или посеребренными бляхами и монетами. У мужчин на одежде преобладали вышивка – на камзолах, халатах, шароварах – или позументные нашивки. Украшались вышивками и нашивками тюбетейки, войлочные шляпы и т.д. [1, с. 235]. При этом казахские мастерицы большое внимание уделяли колориту, цвету. Умелое их использование создает и усиливает впечатление богатства орнамента и его композиционной слаженности. «Основной прием казахских мастериц – контрастное сочетание цветов, градации одного цвета не применяются. Гамма цветов ограничена – красный, зеленый, желтый, голубой, белый. Более старинные вышивки почти монохромны. Доминирующий цвет – красный, символ солнца, очищающего священного огня» [2].

Переплетения растительных мотивов (листья, пальметты, трилистники, бутоны, цветки), раскрывая в казахском орнаменте понятия единства, согласованности, причинно-следственной обусловленности жизни на земле, представлены на церемониальном мужском головном уборе – *тиғақ* (КП 530, рис. 1), начала XX века. Из фиолетового и зеленого бархата, на войлочной прокладке с конусообразной тульей с уплощенной макушкой и широкими отгибающимися полями, окантованными узкой золотистой тесьмой. По соединительному шву нашит закрывающий и закрепляющий галун. Внутренняя сторона полей из зеленого бархата. Вся поверхность вышита золотистыми нитями. Узор растительный. Принадлежал султану Баймухамеду Айчувакову. Материал: бархат, галун, канитель, войлок, картон. Размеры: высота 46 см., окружность 55 см. [4, с. 24].

Широко распространены в казахском орнаменте зооморфные мотивы. Однако это не только рогавидные дуговые линии, известные в искусствоведческой литературе под формально-типологическим названием «*қоґағ мүйіз*» («бараньи рога»), но и всевозможные вариации и композиции этого узора: «*түйіз*» – «рог», «*қос мүйіз*» – «двойные рога», «*сініқ мүйіз*» – «сломанные рога», а также изображение отдельных частей животных, например, верблюда: «*түйе табан*» («верблюжья ступня»), «верблюжий след»), «*түйе мойн*» – «верблюжья шея»; птиц: «*қусқанат*» – «крылья птицы», «*қаз мойн*» – «гусиная шейка» и т.д. [2, с. 142].

Примером использования зооморфных мотивов для украшения является женский головной убор «*қасаба*» (КП 3327, рис. 2), Центральный Казахстан, XIX в. Из бархата красного цвета. Круглая, слегка скошенная вниз на затылке форма. Верх состоит из двух лепесткообразных долей, подклад из красного шелка. Высокий твердый околыш цилиндрической формы обтянут красным бархатом, подклад из ситца. Вышит золотистой и серебристой канителью в виде стилизованного орнамента «*қоґағ мүйіз*», пайетками. Края околыша и макушка посередине обшиты галуном. Приобретен в 1930-е годы. Материал: бархат, шелк, ситец, галун, канитель, пайетки. Размеры: высота 11 см., окружность 63 см. [4, с. 35].

По всей вероятности, и бараньи рога, и верблюжья ступня, и птичьи крылья, и паук имели некогда значение оберегов. На это указывает и то, что их можно встретить на различных предметах домашнего обихода.

К космогоническим мотивам казахского орнамента относятся «*дөңгелек*» – «соляренный круг», «*төрт қулақ*» – «крестовина», «*жімау*» – «спираль», символизирующие мировое пространство, четыре стороны света, вечное движение; изображения солнца, луны, звезд: «*күн көзі*» – «глаз солнца», «*күн sawlesi*» – «солнечные лучи», «*сіққан күн*» – «восход солнца», «*ау гүл*» – «лунный цветок», «*ау сіқ*

gül» – «полумесяц»; звездообразными узорами «juldız gül», «juldız örneк», «top juldız» вышивалась верхняя одежда.

Элементы космогонических орнаментов в сочетании с растительным и геометрическим встречаются в следующем экспонате: штаны мужские замшевые (КП 10333, рис. 3), Восточно-Казахстанская область (Семей), нач. XX в. Из замши светло-коричневого цвета. Каждая штанина сшита из одного прямоугольного куска полотна, сложенного вдвое без клина. Расшиты тамбурным швом с использованием растительного и геометрического узора. Низ штанины без разреза, отделан вышивкой под тесьму нитками черного, белого цвета. Верхняя часть вышивки в форме круга, в котором расположены 4 цветка круглой формы. Приобретены в 1964 году у Титова Виктора (1921 г.р.), жителя г. Зырянска, к которому перешли в наследство от отца Горчакова Александра. В 1933 году штаны были куплены у казаха в с. Кокпекты Семипалатинской области. Материал: замша, шелковые нити. Размеры: длина 90 см., обхват талии 104 см., ширина штанин внизу 30 см. [4, с. 257].

Основу геометрических мотивов казахского орнамента составляют ромбы, зигзаги, треугольники, многогранники, меандровидные узоры («şinjirg», «baldaq», сетчато-пересекающиеся линии) [2, с. 143]. Пример: «Кітеşек» - женский головной убор (КП 515, рис. 4), конец XIX в. Из двух крупных и семи вставленных мелких кусков ткани. На макушке присборен и пришит на маленькую грушевидную отдельно скроенную макушечную часть «töbe». Отдельно пришит двухслойный налобник, который присборен на макушке. Вырез для лица в виде трапеции, обрамлен нашитой широкой полосой ткани, вышитой крестообразными строчками из нитей мулине красного, желтого, голубого, светло-зеленого цветов и золотой канители. Орнамент геометрический в виде цветов, обрамлен строчкой, состоящей из мелких прямоугольников, расположенных в шахматном порядке. Передняя часть прошита машинной строчкой красными нитями в виде ромбов и волн. Края низа подогнуты и прострочены на машинке красными нитями. Материал: хлопчатобумажная ткань, мулине, канитель. Размеры: длина: макушка 9 см.; наспинная часть 98 см.; передняя часть 67x61x9x61 см. [4, с. 80].

Казахский орнамент легко поддается не только интерпретированию, но и преобразованию одних мотивов в другие. Народные мастера Мангышлака, например, разрабатывая мотивы «ötкіzbe» – «вьющегося стебля», переходящего в пальметту, «üzilmes» – «роговидного завитка», превращающегося в удлиненный стебель, завершаемый снова трилистником или пальметтой, создавали ритмическое единство всей орнаментальной композиции [2, с. 143].

Таким образом, при описании традиционной казахской одежды, содержащих орнаменты убеждаешься в том, как эти узоры сочетаются друг с другом, дополняют друг друга, подчиняясь закону композиции. Казахский орнамент и сегодня остается одним из массовых и излюбленных видов народного искусства. Жизненность этого искусства в глубокой его традиционности, в богатстве палитры художественных выразительных средств и простоте исполнения. Возрождение интереса к орнаментике сегодня объясняется потребностью культурной самоидентификации в условиях глобализации. Искусство орнамента становится все более притягательным именно потому, что оно является духовным наследием наших предков [7, с. 307].

Список использованной литературы

- 1 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Альбом. Т. 2. – Алма-Ата: Öner, 1987. – 288 с.
- 2 Кукашев Р.Ш. Казахская декоративная вышивка [Электрон. ресурс] – URL: <http://ru.nomad-kazakhstan.kz/1781.html> (дата обращения 1.08.2016.)
- 3 Джанибеков У.Д. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Öner, 1987. – 304 с.
- 4 Шевцова А.А. Казахский народный орнамент как этнографический источник: на материалах XIX-начала XX вв. / Автореферат дисс. на соиск. учен. степ. кандидата исторических наук. – М., 2004. – 237 с.
- 5 Традиционная одежда казахов. Научный каталог. – Алматы: Öner, 2009. – 344 с.
- 6 Уахасова С. Великолепие казахского орнамента [Электрон. ресурс] – URL: <http://olke.kz> (дата обращения 1.09.2016.)
- 7 Baydildin Ş. Sanawlı ğımırındağı sanalı oylarım. – Astana: NPC «Ibiraytanw», 2010. – 371 b.

Таблица. Основные мотивы казахского орнамента [3, 161 с.]

Зооморфный	Растительный	Космогонический	Геометрический
1	2	3	4
Müyiz	Ağaç	Şeñber	Süyir
Qosmüyiz	Japıraq	Şimay	İrek
Qıñırmüyiz	Üşjapıraq	Törtqulaq	Törtgül
Qazmoyın	Ötkizbe	Şuğıla	Baldaq
Taban	Şiırşıq	Juldız	Qarmaq
Örkeş	Gül	Ayşıq	Tumarşa
Örmekşi	Jawqazın	Bitpes	Şınjarı

Рис. 1. «Miraq» - церемониальный мужской головной убор, нач. XX в. ЦГМ РК, г. Алматы

Рис. 2. «Qasaba» - женский головной убор, XIX в. ЦГМ РК, г. Алматы

Рис.3. Штаны мужские замшевые, нач. XX в. ЦГМ РК, г. Алматы

Рис. 4. «Кітешек» - женский головной убор, конец XIX в. ЦГМ РК, г. Алматы

УДК 903/904 (574)

Кожя М.Б.¹

¹д.и.н., профессор, МКТУ. г. Туркестан.

Амантуров М.К.²

²научный сотрудник центра Археологических исследований, МКТУ. г. Туркестан.

НОВЫЙ МАТЕРИАЛ О ЗАХОРОНЕНИЯХ В СКЛЕПАХ (САГАНА) КАЗАХСТАНА

В статье изложены материалы о склепных погребениях Средней Азии и Казахстана, что позволяет отнести надмогильное сооружение Торғайұлы Жұпарбай в кладбище Сунак Ата к распространенному в период средневековья типу надмогильных сооружений. Фиксируемая здесь форма погребения относится безусловно к мусульманскому обряду захоронения, которая известна в среднеазиатском регионе с XI в. Обычай этот определялся небольшой площадью склепов и, возможно, доисламскими верованиями. В погребальном обряде казахов, так и других народов Средней Азии, с эпохи средневековья до начала XX в. устройство подземных сооружений для группового захоронения предназначались главным образом для лиц знатного происхождения. В XX в. с ликвидацией местной элиты склепные захоронения становятся редкими. На сегодняшний день сагана Торғайұлы Жұпарбая является, возможно, единственным и последним мазаром со склепом – сагана, который сооружен в конце XX в.

Ключевые слова: Склеп, погребение, надмогильное сооружение, Сунак Ата.

Summary

Khozha M.B.¹

2 Doctor of History, Professor. ICGS. Turkestan

Amanturov M.K.²

² Scientific associate of the Center of Archaeological Research. ICGS. Turkestan

NEW MATERIAL ON ZAXORONENIYAX CRYPTS (SAGAN) KAZAKHSTAN

This article presents the materials about crypts of burial in the Central Asia and Kazakhstan, that can be attributed to the construction of gravestones in a cemetery of Torgayuly Zhuparbay in the grave of Sunak Ata which is popular in the Middle Ages the type of grave constructions. Form of burying latching here refers of course to the Muslim rite of burial, which is known in the Central Asian region with the XI century. This custom defined small area of crypts and possible pre-Islamic beliefs. In the funeral ceremony of the Kazakhs and other people of Central Asia, from the Middle Ages to the beginning of the XX century device of underground facilities for group burial intended primarily for the noble descent. XX century with the elimination of the local elite burials are rare. Today Sagan Torgayuly Zhuparbay's is perhaps the only and last mazar with a crypt – sagan that was built at the end of the XX century.

Keywords: Crypt, burial, dravestruures, Sunfk Ata.

Кожя М.Б.¹

¹т.ғ.д., профессор

Амантуров М.К.²

² ғылыми қызметкер

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САҒАНАЛАРДАҒЫ ЖЕРЛЕУ ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР

Бұл мақалаға арқау болған материал, Орта Азия мен Қазақстанда кездесетін ортағасырдағы жерлеудің сағана үлгісіне тән Сунақата ауылының қорымындағы Торғайұлы Жұпарбайдың мазар үсті құрылысы болып отыр. Жерлеу рәсімі Орта Азияға сонау XI ғ келе жатқан шарифат заңымен толықтай мұсылманша өткен. Мұндай жерлеу әдісі мұсылман дәуіріне дейін де, атакты адамдардың әулеттік жерлеуі ретінде Орта Азия халықтары мен қазақтарда да орта ғасырлар мен XX ғ. дейін кездескен. Ал XX ғ. басында жергілікті элитаның жойыла бастауынан сирексіген. XX ғ. аяғында салынған Торғайұлы Жұпарбайдың сағанасы мұндай жерлеудің бірден-бірі болып отыр.

Түйін сөздер: Сағана, жерлеу, мазар үсті құрылыс, Сунак Ата.

Летом 2015 г. при посещении современного кладбища поселка Сунак Ата, что находится на северо-востоке от центральных развалин средневекового города Сыгнак (Жанакорганский р/н Кызылординской области Казахстана), нами встречено неординарное надгробное сооружение – сагана Торғайұлы Жұпарбая, возведенное из современных материалов в конце XX в. (Рис. 1, 2). Главной особенностью данного памятника является наличие подземной камеры – склепа с двумя погребениями. Следует отметить, что это единственное сооружение со склепом на территории современного кладбища.

Здание ориентировано сторонами по странам света (Рис. 3). Надземная часть мазара размером 5х5 м возвышается почти на 6 м над дневной поверхностью. Вход в наземную часть закрыт решетчатой железной дверью, которая располагается в середине восточной стороны сооружения. На противоположной, западной стороне расположен вход в склеп, который оформлен выступающим за линию стен своеобразным коридором, сложенным из кирпича. За железной дверью начинаются ступеньки ведущие в склеп. Высота подземной части сооружения около 2,5 м. Камера разделена на две части перегородкой высотой примерно 1,5 м.

Судя по надписям на каменных плитках, замороженных в стены мазара, первым в склеп в 1994 г. поместили тело Торгайұлы Жұпарбая (Асанбай), прожившего 70 лет. В 2006 г. в подземную камеру положили тело жены покойного – Аширқызы Зензайп (Әшірқызы Зензәйіп), которая прожила 76 лет. Оба тела обернуты в белую материю – саван и располагаются в специальных возвышениях, сооруженных вдоль стен. Мужское погребение располагается в северной части, а женское – в южной. Погребенные головами ориентированы на запад.

По рассказу родственников погребенных, проживающих в с. Сунак Ата, Торгайұлы Жұпарбай – казах из рода Найман-Түкі. Покойный в молодости был чабаном, позже до пенсионного возраста проработал водителем. Его отец был мастером по изготовлению юрты. С 56 лет выполнял все предписания ислама. В старческом возрасте Торгайұлы Жұпарбая по его желанию был возведен склеп – подземная часть мавзолея. После смерти погребальный обряд был выполнен согласно требованиям ислама. Надземная часть мавзолея была сооружена после смерти. («Жұпарбай науқастанып жатқанда-ақ өзінің айтуымен, жер астындағы қабаты салынған. Жұпарбай қайтыс болғаннан кейін, жерлеу рәсімі біткеннен кейін барып үстіңгі қабаты салынған. Жерлеу рәсімі, жаназа шығарылып толықтай мұсылманша өткен»). До данного случая никто из родственников не прибегал к подобной форме захоронения, однако покойный при жизни хотел быть захороненным в склепе («ата-бабаларында мұндай жерлеу дәстүрі болмаса да, өлмей тұрып *сагана* тұрғызу арманы болған»). По предположению родственников покойный мог увидеть подобное сооружение где-то на стороне, возможно, на земле киргизов («бәлкім жас күнінде қырғыз жерінде жүргенде көрген болар»).

Согласно исследованиям этнографов захоронения в подземных камерах встречаются хотя и редко в различных районах Казахстана. Одним из первых исследователей, кто обратил внимание на данную форму погребения казахов был С.Н. Акатаев, который писал: «Сагана у казахов – костехранилище умерших членов одной семьи, представляет собой подземное помещение с отдельными площадками или полками, с лестницами. Стены подземного помещения прочно облицованы жженым кирпичом или сланцевыми плитами, потолок из мощных бревен, сверху покрытых утрамбованным гравием. Над саганой возвышается надземное куполовидное сооружение...». Он предполагал связь склепных захоронения с доисламскими верованиями [1, с. 43-49]. Подземный склеп с двумя камерами зафиксирован У.Джанибековым в 1973 г. в некрополе Макат с. Шенбер Улытауского района Джезказганской области. Этнограф именуется памятник «*сахана* – фамильный склеп» и следующим образом описывает его: «Он представляет собой традиционное портално-купольное строение, отделанное фигурной кладкой, фризом из орнаментальных кирпичей, характерных для архитектуры Центрального Казахстана.

В подземной его части, куда ведет лестница с узким проходом, сделаны две камеры, разделенные стеной, для погребения отдельно мужчин и женщин. В склепе покойник не закапывался как обычно в землю, а помещался в камеру. При новом погребении останки предыдущего покойника соответствующего пола спускали в колодец, расположенный рядом. У входа в сахану устанавливались каменные стелы с именами захороненных» [2, с. 12-13].

Исследователи А.Толубаев и М.Семби различают два вида такого захоронения – захоронения в склепах, где останки человека не тревожатся и очередное трупоположение не нарушает порядок расположения костей предыдущего покойника и на склепные погребения, где кости покойника либо сгребаются в угол склепа, либо как в данном случае сталкиваются в специальное костехранилище [3, с. 102-103; 4, с. 391-398]. Последнее захоронение в склепе Рамазана, расположенного в Жанааракинском районе Джезказганской области совершено в 1984. В указанном склепе умерших помещали открыто в один ряд. У передней стены лежали останки шести покойников разной сохранности, с обеих сторон лестницы располагались еще два покойника. Во всех сагана умерших хоронили в саване. Аналогичные сооружения известны в районе Сарысу, в западных и южных районах Казахстана [5, с. 277; 6, 30-33 бб.].

Захоронение в подземной камере зафиксировано и в самом Сыгнаке. В. Каллаур, посетивший в 1899 г. развалины средневекового Сыгнака, описал склеп под гробницей Сунак Ата, где находились 19 целых человеческих черепа. Также им отмечен склеп под другим монументальным зданием Сыгнака [7, с. 204-205]. И.А. Кастанье, посетивший в 1907 г. через семь лет после В. Каллаура эту гробницу, также спулся в склеп, где обнаружил 7 захоронений [8, с. 285-286].

Археологические исследования в г. Туркестане выявили группу позднесредневековых мавзолеев со склепами рядом с ханаккой Ходжа Ахмеда Ясави. На полу склепа «Безымянного» мавзолея XVI-первой половины XVII вв. обнаружены 7 взрослых и одно детское погребение, в склепе мавзолея Рабии Султан-бегим костные останки 6 человек [9, с.59-72; 10, с. 123-134]. В ходе реставрационных и дренажных работ вокруг ханакки были выявлены и другие склепные захоронения [11, с.52-55].

Нам известен рассказ зрителя святого места Арыстанбаба в Отраре М. Нарымбетова о погребении одного из своих предков в подземной камере на которую наткнулись при рытье могильной ямы прямо у стены указанного мавзолея, что свидетельствует, на наш взгляд, на наличие у мавзолея Арыстанбаба склепа. Есть определенные признаки указывающие на наличие подземной камеры и под усыпальницей ханакки Ходжа Ахмеда Ясави в г. Туркестане. Приходилось слышать и о склепе под мавзолеем Баба-ата, что находится в Сузакском районе Южно-Казахстанской области РК.

Большое количество склепов, обнаружено при раскопках средневекового Сарайчика. Археологи, исследующие указанное городище, часто именуют склепы как корхана. Они были семейными усыпальницами, в которых хоронили членов семьи или рода в течении длительного времени [12, с. 72]. На дне раскопанного в 2006 г. корхане № 1 выявлены кости мужчины и женщины. В кирпичном склепе № 2 обнаружено 9 захоронений [13, с. 240-241].

Так называемый «поселковый» склеп был выявлен архитектором А.Н. Проскуриным в с. Чайн (Южно-Казахстанской области РК). По мнению исследователя как тип постройки подобные склепы получили распространение на юге Казахстана в XVIII-XIX вв. и предназначались для временного массового захоронения людей, погибших во время военных действий, голода, эпидемий болезней и др. Склеп представляет собой подземную прямоугольную в плане постройку глубиной около 3 м от поверхности земли, сложенную из жженого кирпича. Состоит из 4-х небольших низких помещений и соединенных между собой проходами. Помещения перекрыты коробовыми сводами [14, с.70]. Однако автор не указал местоположения других «поселковых» склепов. Скорее всего, данный склеп являлся местом фамильно-родового захоронения, а не всего поселка.

Склепы, как специальное подпольное погребальное помещение, известны в мавзолеях Средней Азии с XI в.[15, с. 122; 16, с. 64]. В домонгольских мавзолеях Ходжа Дурбад, Шабурган-ата (Южный Таджикистан), в «башенных» мавзолеях на кладбище Машад у Дахистана (Южный Туркменистан) выявлены подземные камеры [17, с. 222, 229, 231]. Археологи зафиксировали их во многих мусульманских гробницах монгольского и тимуридского времени. В ансамбле Шахи-Зинда Самарканда обследовано 18 склепов XIV-XV вв. Выявлены подземные погребальные камеры Ишрат-хань, Ак-Сарая, склеп Тимура в комплексе Дорус-Сиадат в г. Шахрисябзе [18, с. 45-50]. Основной вид погребений, зафиксированных в склепах XIII-XV вв., – положение покойника на спине, непосредственно на полу склепа или в деревянном гробу. Во всех склепах положение костных останков обуславливалось ритуалом, но было нарушено еще в средние века. При очередном погребении в фамильном склепе все костные останки предшествующих захоронений, в том числе полуистлевшие деревянные гробы, сдвигали в сторону (в угол) и слегка присыпали землей. Обычай этот определялся небольшой площадью склепов, но, главным образом, старой традицией, уходящей в Средней Азии еще в доисламские времена с курганными и катакомбными погребениями [19, с. 62].

Склепы этнографического времени известны и в Киргизии. Примечательно, что у киргизов склепы были также известны как *сакана* или *сагана*. В склепе мавзолея известных киргизских вождей племени саяк Атантая и Тайляка было захоронено в разное время около 10 человек. По опросным данным С.М. Абрамзон в таких склепах раньше погребали только особо знатных людей, принадлежавших к кочевой феодальной знати, а также выдающихся героев (баатыр). В данной камере каждый труп отделяла от другого кирпичная стенка высотой примерно 0,5-0,6 м, в соответствии с мусульманским обычаем, который требовал, чтобы покойники не могли видеть друг друга [20, с.321-323; 21, с.163].

Таким образом, изложенные выше материалы о склепных погребениях Средней Азии и Казахстана позволяют отнести надмогильное сооружение Торгайұлы Жұпарбай в кладбище Сунак Ата к распространенному в период средневековья типу надмогильных сооружений. Фиксируемая

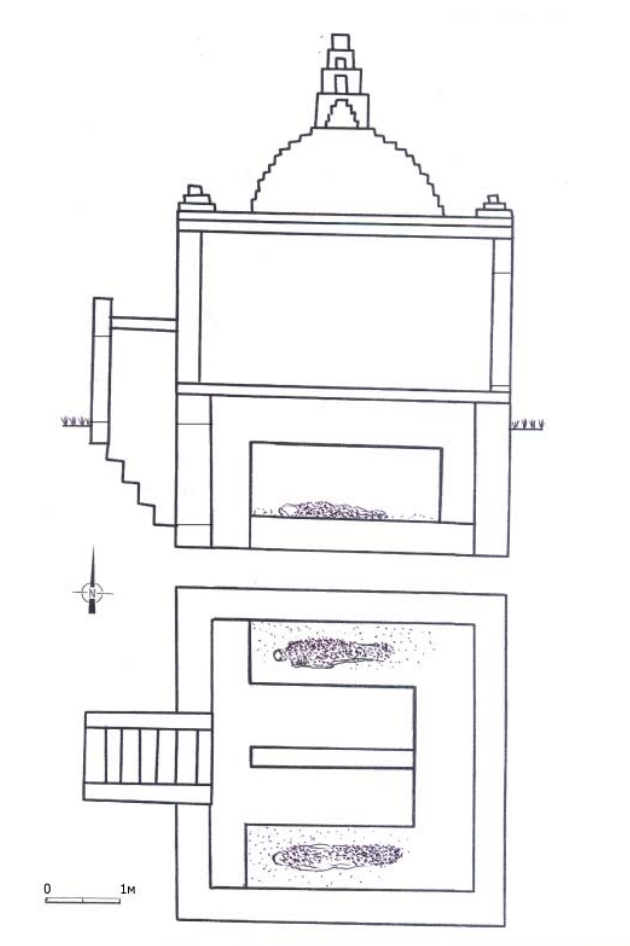
здесь форма погребения относится безусловно к мусульманскому обряду захоронения, которая известна в среднеазиатском регионе с XI в. В ряде случаев, как и в средневековье, так и в этнографическое время, при очередном погребении в фамильном склепе костные останки предшествующих захоронений, сдвигали в сторону (в угол). Обычай этот определялся небольшой площадью склепов и, возможно, доисламскими верованиями.

В погребальном обряде казахов, так и других народов Средней Азии, с эпохи средневековья до начала XX в. устройство подземных сооружений для группового захоронения предназначались главным образом для лиц знатного происхождения. В XX в. с ликвидацией местной элиты склепные захоронения становятся редкими. На сегодняшний день сагана Торғайұлы Жұпарбая является, возможно, единственным и последним мазаром со склепом – сагана, который сооружен в конце XX в.

Литература

1. Акатаев С.Н. *Культ предков у казахов в прошлом и зороастризм* // Известия АН Каз. ССР. Серия общественных наук, 1973, № 2. С. 43-49.
2. Джанибеков У. *Культура казахского ремесла*. – Алма-Ата, 1982.
3. Толеубаев А. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов*. – Алма-Ата, 1991. С. 102-103.
4. Семби М.К. *Реликты архаических ритуалов в памятниках казахской архитектуры Сарыарки* // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. – Алматы, 2001.
5. Ажигали С.Е. *Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии*. – Алматы, 2002.
6. Сейдімбек А. *Сүйек қосу*. – Мәдениет. 2006. №1.
7. Каллаур В. *Древние города Саганак (Сунак), Аинас или Эинас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис-ханом в 1219 году* // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. Туркестан, 2011.
8. Кастанье И.А. *Древности Киргизской степи и Оренбургского края*. – Алматы, 2007.
9. Ерзакович Л.Б., Нурмуханбетов Б., Ордабаев А. *Подземное погребальное сооружение в Туркестане* // Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата, 1977.
10. Смагулов Е., Григорьев Ф.П., Итенов К. *Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана*. Алматы, 1999.
11. Тұяқбаев М. *Түркістан сырлары*. – Түркістан, 2000.
12. Тасмагамбетов И., Самашев З. *Сарайчик*. – Алматы, 2001.
13. Самашев З., Кожа М. *Элитный культовый комплекс Сарайчика* // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2007. № 1. С. 236-257.
14. Прокурин А. *Склеп поселковый* // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы, 1994.
15. Армарчук Е. *Мавзолей Тюрабек-ханым в Старом Ургенче: форма, функция и возраст* // Татарская археология. 2001. №1-2 (8-9).
16. Пугаченкова Г.А. *О мавзолее Ишратхана и дворце Дильдакуша* // Искусство Центральной Азии: своеобразие исторического развития. Ташкент, 1997.
17. Хмельницкий С. *Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии. XI – начала XIII вв. Часть I*. Берлин-Рига, 1996.
18. Немцева Н.Б. *Малоизученный мавзолей из ансамбля Шахи-Зинда* // Общественные науки в Узбекистане. 1969.
19. Немцева Н.Б., Шваб Ю.З. *Ансамбль Шах-и Зинда. Историко-архитектурный очерк*. – Ташкент, 1979.
20. Абрамзон С.М. *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. – Ленинград, 1971.
21. Табалдиев К. *Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня*. – Бишкек, 1996

УДК 903/904(574)
МРНТИ 03.41.01

Нуржанов А.А.¹

¹ВНС, к.и.н. Институт Археологии имени А.Х. Маргулана МОН РК

Карибжанова Е.А.²

²к.и.н, доцент КазНПУ им. Абая.

ГОРОДСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ ЖЕТЫСУ

Казахстанская наука достигла значительных успехов в изучении городской средневековой культуры. Многолетние стационарные исследования городских центров на юге Казахстана и Жетысу открыли увлекательную историческую панораму становления и развития своеобразной городской культуры. Создали источниковедческую базу изучения развития различных сторон материальной и духовной культуры за длительный исторический период.

Ключевые слова: Жетысу, Кастек-1, урбанизация, города, тюрки, Шелковый путь, средневековье, согдийцы, цитадель, алтарь, керамика.

Түйін

Нуржанов А.А.¹

¹ аға ғылыми қызметкер, т.ғ.к., ҚР БҒМ ҒК Ә.Марғұлан атындағы археология институты

Карибжанова Е.А.²

² т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРІК МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ҚАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТІ

Қазақстанның археология ғылымы ортағасырлық қала өркениетін зерттеуде үлкен табыстарға жетті. Оңтүстік Қазақстан мен Жетысу жеріндегі іргелі археологиялық зерттеулер ортағасырлық қалалардың эталондық орталықтарын ашты. Сонымен қатар, ортағасырлық халықтардың рухани және материалдық даму көздерінің негіздерін ашты.

Түйін сөздер: Жетысу, Кастек-1, урбанизация, қала, тюрки, Ұлы Жібек жолы, ортағасыр, соғдылар, цитадель, алтарь, керамика.

Summary

Nurzhanov A.A. ¹

¹institute of archaeology named after A.Kh.Margulan

Karibzhanova E.A. ²

² Cand.Sc., associate professor KazNPU named after Abay

GORODSKAYA TYURKSKIX THE STATE OF CIVILIZATION ZHETYSU

Kazakhstan science dostigla znacitelnix wspanow izwcnenii Urban Culture srednevekovoy. Mnogoletnie stationary research gorodskix centers on yuge Kazakhstan and Zhetysu otrnili wvlekatelnwyu istoriceskwyu panoramw stanovleniya Development and Culture swoeobraznoy City. Side up its istočnikovedceskwyu bazw development study razliçnix materialnoy Culture and dwxovnoy Last dlitelnyy historical period.

Key words: Zhetysu, caste-1, urbanization, city, Turkic peoples, Selkoviy way, srednevekove, sogdiyci, the citadel, the altar, and ceramics.

Историко-культурная реконструкция прошлого, изображавшая историю Казахстана лишь как «историю кочевий», приобрела адекватную многомерную ретроспективу. Возникая и развиваясь на стыке великих степей и зоны древних среднеазиатских оазисов, на нитях караванных дорог Великого Шелкового пути, эти города являлись сгустками степных кочевых и оседлоземледельческих культур среднеазиатского типа.

История распорядилась так, что названия подавляющего большинства из них остались лишь на страницах средневековых сочинений. А на месте их ныне высятся холмы цитаделей, валы укреплений, усыпанные битой гончарной посудой. От городов остались «городища».

Понятие «город» в истории человечества существовало с глубокой древности. Город символ изоляции человека от природы и одновременно символ творческой активности человечества. Соответственно с символом существовал на разных языках и термин. Но смысл, содержание его были различными в каждую отдельную эпоху и у разных народов. Исследователи, при историческом подходе к явлениям, постоянно должны иметь в виду это условие, помогающее избежать невольной модернизации термина.

Материальное воплощение, как и социально-общественная, историко-культурная и философско-религиозная сущность понятие «город», изменялись в соответствии с конкретно-историческими условиями места и времени. Независимое зарождение городов восходит в Средней Азии, по-видимому, еще к неолитическому периоду (Иерихон, VII тыс. до н.э.), когда раннеземледельческие общины начинают окружать свои разросшиеся поселения каменными стенами и башнями. В эпоху энеолита и раннебронзового века (конец IV – начало III тыс. до н.э.) в Шумере и Египте уже существуют первые городские цивилизации и государства, возникшие в недрах рабовладельческого способа производства. В Индии и Китае окруженные стенами поселения и первые города также появляются довольно рано – в середине и второй половине III тыс. до н.э. и особенно широко распространяются в начале II тыс. до н.э., т.е. еще у земледельцев бронзового века. Г.Чайльд писал: «Термин цивилизованные, в соответствии с этимологией этого слова, применяются к людям, живущим в городах; и город должен не только обладать определенной величиной, но также служить местом сосредоточения, по крайней мере, значительного меньшинства людей, извлекающих средства к существованию не непосредственно из охоты, рыболовства или сельского хозяйства, а из-за ремесла, торговли и других занятий. В археологии за критерией цивилизации удобно брать находки предметов с надписями, т.е. существование письменности. В решении вопроса о том, когда количественный рост населения и увеличение числа ремесленников и торговцев породили качественно новое образование – город хорошим мерилom является письменность (Чайльд, 1949, с. 29-32).

Великий арабский мыслитель Ибн Халдун (1332-1406) писал: «Знай, что науки, как служат предметом изучения и обучения в городах, делятся на два вида: 1). Естественные для человека, как он приобретает умозрительным путем; 2) традиционные, как он перенимает от того, кто положил им начало» (Ибн Халдун, 1961, с. 215)

Несомненно, однако, что в многосложной и длительной культуре человечества феномен города многогранен и нередко имеет черты локального своеобразия.

Образование и развитие городов Средней Азии и Казахстана, при всех общих закономерностях, не было шаблонным, имело свои особенности. Структура средневековых городов также не была единой и зависела от объективных условий процесса градообразования. Этот вывод особенно важен и справедлив для средневекового Казахстана, где формирование городских центров происходило в условиях исторически сложившегося взаимодействия оседло-земледельческого и кочевого населения, что сказалось на топографии и типах городов, своеобразии городской культуры (Акишев, 1983, с. 5-11)

В первые десятилетия VII в. на трассе Великого Шелкового пути переместившегося в Южный Казахстан и Жетысу, появились города. Некоторые из них сформировались как ставки тюркских каганатов, другие были основаны согдийцами как торговые факторий. Доля оседлого и городского населения увеличивалась вплоть до начала XII в. То есть, на протяжении шести-семи столетий в рамках таких государств, как Тюркешский, Карлукский, Караханидский каганаты характерно сочетание скотоводства и земледелия, сопровождающееся ростом и расширением последнего, появлением селений и городов.

Жетысу занимает Шу-Балхашский бассейн, средняя высота которого колеблется в пределах 300-400 м над уровнем моря, наиболее низкое место – низовья Шу. Продольная ось Шу-Балхашского междуречья проходит через низовья Шу, Балхаш, Алаколь и через Жунгарские ворота уходит в Западный Китай к озеру Эби-Нур (Аболин, 1930, с. 6).

К югу от реки Иле начинается Заилийский Алатау. Западная часть между правым берегом г. Шу и песками, окаймляющими части которых носят название Кульжабасы, Хантау. Они имеют многочисленные перевалы, удобные для колесного транспорта. Через Курдайский перевал проходит дорога, соединяющая Илийскую и Чуйскую долины. Еще один путь проходит через перевал Кастек, соединяя долину Или с котловиной Иссык-Куля и долиной Шу. Перевал Кастек издревле служил для связи долин Шу и Иле (Бартольд, 1966, с. 38). Упоминание об этом перевале сохранилось в источниках XV в., описывающих поход Тимура. В 1375 г. армия Тимура из долины Иле шла в Атбаш через перевал Кара-Касман (Кастек) (Умурзаков, 1978, с. 53-58).

Средневековое городище Кастек-1 находится в 2,5 км от с. Кастек, на левом побережье реки Кастек у подножья горы Суык-Тобе. Географические координаты: 43°03'03,54" С.; 75°59'09,11" В., на высоте 1296 м над уровнем моря (Рис. 1). Городище расположено на месте выхода горной

речки из горных теснин на относительно широкую часть возвышенных прилавков, образующих возвышенное плато, при этом река еще сохраняет стремительность своего течения, создавая своеобразный звуковой фон местности.

Центральная часть памятника представляет собой несколько возвышенный над общей поверхностью подчетыреугольный участок, ориентированный углами по сторонам света. Размер по линии С-Ю – 210 м, В-З – 150 м, что составляет 4 га. Он обнесен крепостной стеной, которая выглядит как оплывший вал толщиной до 15 м, высотой до 4 м. По гребню вала видны впадины и всхолмления на месте оборонительных башен. В топографии городища выделяются 14 башен и 32 крупных домовладений, располагавшихся внутри стен, имеется и значительное число других построек, расположенных, главным образом вдоль реки. Вокруг вала с трех сторон кроме восточной, прослеживается ложбина бывшего рва глубиной 0,5-2 м и шириной 3-4 м, с восточной сторон город располагался на высоком берегу реки, остаток построек не нем не зафиксировано. Въезды находятся напротив друг друга в середине стен.

Конструкции верхнего строительного горизонта, выявленные на глубине 0,6-0,8 м, были представлены основанием стен, сложенным из нескольких рядов булыжников средних и крупных размеров. Некоторые камни обрушились и сместились и, таким образом, не занимают четкого первоначального местоположения по отношению к основанию стен. Слой намытой глины, мусора и зольно-угольные прослои чередовались в раскопе. Они были насыщены раздробленными костями животных и мелкими фрагментами керамики, среди них встречались обломки сосудов разного размера и формы, украшенные зигзагообразным орнаментом.

При вскрытии верхнего культурного слоя, на глубине 0,5 м обнаружены стены и пол второго строительного горизонта. Стены помещений вытянуты с востока на запад. Сохранившаяся высота стен 0,4-0,5 м (Нуржанов, 2013, с 19-22).

Общий размер раскопа – 112х64 м; верхний строительный горизонт X-XIII вв. – 19х7 м; нижний строительный горизонт VIII-IX вв. – 54х28 м;

Верхний строительный горизонт X – нач. XIII вв.

Помещение 1а (6х5,3 м). Выше уровня пола находится тандыр из обожженной глины диаметром 40 см. Его внутренняя поверхность украшена орнаментом из прорезных волнообразных линий, прочерченных вертикально и углублений-вмятин. В помещении две мусорные ямы. Одна яма диаметром 150 см, вторая яма имеет внутренний диаметр 150 см, диаметр вместе с внешним обрамляющим выступом – 230 см. Входные проемы ведут в помещения 2а и 3а.

Помещение 2а (4х1,6 м). В помещении находится глиняный тандыр диаметром 60 см. От тандыра отходит глиняный отросток, изгибаясь он доходит до противоположной стены.

Помещение 3а (4х3,4 м). Возле юго-восточной стены расположена яма, диаметр которой 130 см. Яма окружена стенкой, от нее отходит отросток, который соединяется со стеной у входа.

Помещение 4 а (4,1х3,1м) объединяется входным проемом с помещением 3а. В южной части помещения имеется перегородка, отгораживающая часть помещения. В кладке северной стены сохранились камни. С юга на возвышенном участке расположено керамическое корытце, по форме напоминающее цифру 8.

Помещение 5а (1,8х2,2 м). Объединено проходами с помещениями 7а и 6а.

Помещение 6а (2,2х2,2 м). Перегородка возле прохода в помещение образует тамбурный вход.

Помещение 7а (5х2 м). Помещение имеет входы соседние помещения 4а и 5а.

Помещение 8а (8,3х1,2 м) имеет вытянутую форму с переходом в помещение 3а.

Нижний строительный горизонт VIII-IX вв. Стены сделаны из прессованной глины. Разрез стены по линии А-А в помещении 2 с закладкой шурфа обнаружен глиняный стилобат, на котором была возведена постройка. Толщина внутренних стен от 34 до 70 см, перегородок 25 см. На данном этапе работ помещения выявлены не полностью, стены уходят под бровки.

Помещение 1 (5х3 м). У юго-восточной стены толщиной 40 см расположен двухступенчатый жертвенник нишеобразных очертаний. Нижняя ступень выдвинута больше верхней, отступает от стены на 1,45 см, образуя ступеньку. Ширина нижней ступени 1,5 м, ширина верхней – 1,10 м. На верхней ступени жертвенник – углубление из обожженной глины диаметром 40 см. С двух сторон от него – два шишковидных выступа диаметром примерно 8 см. У входа стоял сосуд, его верхняя часть отбита, диаметр широкой части тулова 35 см. На полу – очаг диаметром 0,52 м. Помещение 1 соединяется с помещением 2 входным проемом шириной 77 см. Южный угол помещения прорезает яма, вероятно, идущая с верхнего горизонта.

Помещение 2 (3,10x3,5 м). Вдоль северной стены протянута суфа шириной 80 см. Вдоль южной стены сделан стратиграфический срез А-А. Рядом заложен шурф, обнаживший часть глиняного стилобата. В верхней части стены глина светлого оттенка, затем слой глины светло-кирпичного цвета. В глиняной стене есть тонкие прослойки известняка и вкрапления кусочков сухой глины. Помещение 3 (5,20x3,9 м). Помещение 3 соединяется проходом с помещением 1. Возле юго-восточной стены расположена суфа размером 2,7x1,85 м. На суфе круглое углубление диаметром 1,60 см.

Помещение 4 (4,20x2,7 м). Вдоль западной и северной стен расположена суфа, ширина которой соответственно 70 и 50 см.

Помещение 5 (2,5x1,5 м). Толщина перегородки между помещениями 5 и 7, на которой обнаружены глиняные кирпичики, составляет 25 см. Кирпичи разного формата толщиной около 5 см, возможно, использовались для облицовки. Ширина входного проема 80 см. Он соединяет помещение 5 с помещением 7.

Помещение 6 (4,7x2,6 м) соединяется проходом с помещением 7.

Помещение 7 (неправильной формы 5,8x5,4 и 3,9 м) соединяется проходами с помещениями 5, 6 и 10.

Помещение 8 (3,9x3,3 м). В помещении 8 два входных проема. Один проем шириной 80 см ведет в помещение 7, второй проем шириной 90 см соединяет с помещением 9. Возле этого входа вдоль юго-восточной стены – суфа шириной 75 см. В северной части суфы имеется возвышение.

Помещение 9 (4x2,1 м) соединяется проходами с помещениями 8 и 10. В северо-западную стену врезан очаг диаметром 50 см.

Помещение 10 (8x2 м). Помещение 10 соединяется с помещениями 7 и 9 входными проемами шириной 80 см. Уровень пола в помещении 10 ниже, чем у соседних. Из помещения 7 ведут две ступеньки, ширина нижней ступеньки 30 см, высота 10 см. Слева от входа расположена суфа шириной 60 см. Она примыкает к стене, толщина которой 40 см. Из помещения 9 можно спуститься по одной ступеньке.

У юго-восточной стены расположен глиняный алтарь с двумя полуовальными ступенями. На верхней плоскости алтаря – углубление в виде чаши из обожженной глины диаметром 40 см. Поверхность чаши украшена наклонными прочерченными линиями. С двух сторон от нее находятся два шишковидных выступа диаметром около 8 см. На полу вблизи алтаря – очаг диаметром 52 см. У входа в помещение стоял керамический сосуд с отбитым верхом. Вдоль северной стены расположена суфа шириной 80 см. Помещение 1 объединяется проходами с помещениями 2 и 3.

Глиняные двух- и трехступенчатые алтари известны на средневековых памятниках Средней Азии, Южного Казахстана и Юго-Западного Жетысу. Археологические исследования показали, что подобные алтари могли использоваться по-разному: на одних возжигался огонь, на других устанавливались скульптурные изображения, символы богов, возлагались дары, производились воскурения. Форма жертвенников нишеобразных или арочных очертаний, подобная форме двухступенчатого алтаря из Кастек-1, объясняется единой с нишами символикой (Нуржанов, Терновая, 2014, с. 312-316).

Трехступенчатый подиум находился в адуриане – помещении, входившем в культовый комплекс дворца (VII)VIII-IX вв. на городище Куйрыктобе в Отрарском оазисе. В центре этого помещения был круглый глиняный подиум диаметром 2,3-2,0 м, высотой 0,4 м, на него предположительно устанавливался жертвенник с горящим огнем. В южном углу помещения – возвышение шириной 1 м с тремя ступенями шириной 0,4-0,5 м, высота их в среднем 21 см (Байпаков, Терновая, 2005, с. 155).

Основным материалом из раскопок городище Кастек-1 является керамика. По технологическим признакам определяются две большие группы керамики лепная и станковая. Вся керамика рассматривалась двум хронологическим периода, конец VIII – начало X в., X – начало XIII в.

Необычный керамический кувшин (рис. 2) высотой 22 см с «носиком» и ручкой обнаружен в караханидском слое X–XI вв. Форма сосуда обтекаема – тулово плавно расширяется от венчика и сужается к донцу. Крышка прикреплена к венчику сосуда и составляет с ним одно целое. На тулове сделан сквозной проем трапециевидной формы.

Оформление сосуда диктует способ его применения. Наглухо прикрепленная крышка перекрывает устье. Носик, несмотря на сквозное отверстие, не использовался для слива. В проем, сделанный в боковине сосуда, предположительно вкладывались мелкие предметы. Согласно аналогиям, вырезанный до обжига фрагмент мог использоваться как крышка.

При исследовании назначения сосуда в качестве аналогий были привлечены сосудообразные предметы по следующим категориям: 1) керамические сосуды или полые внутри вместилища с перекрытым устьем и отверстием или проемом в необычном месте; 2) сосуды с «носиками», в том числе, не предназначенными для слива; 3) кувшины с ручкой и антропоморфными признаками.

Керамика с круглыми отверстиями встречается среди бытовых и культовых изделий. У сосудов крупных форм (хумов, хумчей) отверстия находились в нижней части тулова. В средней части тулова круглые отверстия диаметром 1-1,5 см имеются на маслобойках. Сосуды с отверстиями под венчиком и с более узким горлом служили для хранения молочных продуктов.

Круглые отверстия на бытовой средневековой керамике объясняются с точки зрения их функциональности. Отверстия на керамике, не имеющие практического назначения, служат поводом для предположения об их ритуальном значении.

Е.А. Смагулов по материалам археологических исследований памятников Южного Казахстана выделил группу керамических изделий разных форм с перекрытыми устьями и круглыми отверстиями диаметром около 1 см. Сосуды подобного назначения существовали в культовой практике местных племен с V по X–XI вв. Изделия имеют зооморфную, ладьевидную, форму сапожка и т.д. Находки подобных вещей автор рассматривает как «новое явление в материальной культуре» и определяет как «масляные курильницы». По его мнению, «формально их можно отнести к кругу культовых сосудов с перекрытым устьем и отверстием в верхней чашевидной части... полость сосуда заполнялась каким-то горючим составом, скорее всего композитным, в верхнее отверстие вставлялся, например, ватный фитиль, накрученный на прутик». Не вдаваясь в подробности о невозможности подобного использования отверстий на практике, следует заметить, что на хорошо известных экземплярах отсутствуют следы горения. В верхних частях сосудообразных предметов в виде верблюдицы из Куюк-Мардана VIII–IX вв. (Байпаков, Терновая, 2005, с. 208) и зоо-антропоморфного существа из Отрара XII в. отверстия отсутствуют, они расположены в других местах. На фрагменте сосуда с головой собаки (?) из Сидака отсутствуют признаки курильницы и не показано отверстие. У сосуда в виде птицы из Куюк-кескен-калы отсутствует подобие чашечки и не выделено место нахождения искомого отверстия и т.д. (Смагулов, 2011, с. 35-41).

В то же время, подобные отверстия и вырезанные проемы издревле встречаются на культовой керамике – хумах и оссуариях различных форм. Обряд захоронения в хумах зародился нескольких регионах Центральной Азии на рубеже V–IV вв. до н.э. На древнеуструшанском поселении Хантепе найдено погребение собаки в хуме. В нижней части хума просверлено отверстие (Грицина, 2007, с. 16-17). Предполагается, что подобные отверстия служили для проникновения света (Ставиский, 1952, с. 35-58), они встречаются на более поздних оссуариях из разных районов Средней Азии и Семиречья.

Дастарханы представлен 2-мя обломками. Толщина столешницы около 2,5 см. Нижняя сторона покрыта анбогом цвета топленого молока, верхняя сторона кирпичного цвета. Резной орнамент сочетается с круглыми углублениями, образованными пальцевыми вдавлениями. Невысокий бортик столешницы шириной 2,5 см украшен двумя рядами орнамента в виде повторяющейся дуги с выемкой-точкой в центре. Возможно, этот орнамент имитирует птичье оперение. Пространство между бортиком и обломком подставки заполнено декоративными изображениями фантастических птиц с хохолками (павлинов?), крылья и хвосты которых изображены в виде растительных элементов – лепестков и цветов. У пернатых длинные шеи, загнутые вниз клювы. Сохранились изображения двух птиц, соприкасающихся распахнутыми крыльями. Головы их расположены ближе к центру и развернуты влево, а тулова показаны фронтально. Создается иллюзия вращения по кругу. Плоскость столешницы внутри подставки украшена резным растительным орнаментом и пальцевыми вдавлениями. Изображения птиц с подобным поворотом головы, крючковидным клювом, распахнутыми крыльями и волнообразным оперением встречаются на керамике Самарканда – кувшине и донце блюда конца IX–X вв. (Мокрынин, Плоских, 1969, с. 74). Превращение птицы в цветок отмечено на поливной керамике Самарканда X–XII вв. (Шишкина, 1979, с. 74). Резной растительный орнамент в центре столика аналогичен узорам, украшающим сосуды с антропоморфными признаками из Таласской долины, в которых воплощены образы авестийских божеств. Время появления этих сосудов – VIII–IX вв. В археологических слоях городищ и поселений Таласской долины они встречаются до XII вв. (Пугаченкова, Ремпель, 1965, с. 78-88). Изображения павлинов, голубей, птиц с хохолками отмечены на дастарханах из Отрара X–XII вв. (Байпаков, Терновая, 2005, с. 22).

Зубная щетка. (Рис. 3) Следующим костяным предметом является длинная (225 мм) костяная палочка из компактной кости животного, светло-желтоватого цвета, плотная и массивная. Она имеет несколько вытянутую плоско-выпуклую часть головки размером 36,5 мм X 10,5 мм, которая затем переходит в виде ее шейки и на четырехгранную ручку (6 X 5 мм в середине и 6 X 5.5 мм в конце). Головка имеет лицевую плоскую сторону с двумя двухсторонними парными нитевидными не глубокими аккуратно выполненными надрезами по длине головки. Вдоль этих двух парных линий в цепочку расположены по 5 цилиндрической формы отверстия-ячейки (диаметр-2,5 мм) с не до конца просверленными тонкими просвечивающими днами на задней выпуклой стороны головки описываемого предмета. Нижняя часть всех отверстий в совокупности формирует лицевую часть продолговатой кармашки. Двух рядные 10 отверстия замыкаются по нижним и верхним концам головки предмета еще двумя идентичными по диаметру и глубине, но сквозными отверстиями.

Противоположная сторона головки несколько выпуклая и гладкая и имеет по сагиттальной линии-третью линию надреза (длина-25 мм), но более широкую и глубокую переходящую и формирующую заданию стенку с гребенчатым выступом по центральной части кармашки по длине головки зубной щетки, которая также являются несколько скошенным дном 5 цилиндрических парных ячеек. Данные трасологических исследований указывает, что предмет был изготовлен вручную, по всей поверхности отмечаются частые прерывистые насечки от режущего аппарата во время обработки поверхности исследуемого предмета.

На наш взгляд, трудность установления наименования изучаемого предмета заключается в том, что он в период наших исследований не имел главного в функциональном и технологическом отношении элемента (пучков волос животного происхождения или других волокон для чистки зубов). Вероятно, он как представитель из органической природы в настоящее время отсутствовал из-за полной естественной деструкции в археологической среде. Одной из подтверждающей версией в пользу предполагаемого нами предмета является то, что ручка предмета в средней части деформирована на лицевую сторону, в результате регулярного силового воздействия руки человека во время чистки зубов.

Древней тюрки вероятно щетку стали делать из конского волоса. Древнем Китае использовали щетки для зубов - деревянные палочки со свиной щетиной. В середине XVI века, жесткую и неприятно пахнущую щетину европейцы заменили на беличью или барсучью шерсть, но она, напротив, была слишком мягкой. Наконец нашли разумный компромисс – щетку стали делать из конского волоса. Такой щеткой пользовался Наполеон, который чистил зубы морским песком с добавкой опиума для успокоения нервов.

В помещении 3 был найден керамический сосуд с семенами конопли, которые, согласно письменным источникам, сведения которых подтверждены археологическими материалами, использовались в ритуальной практике для воскурений и изготовления опьяняющих напитков. Более точная верификация плодов и семян изучаемого растения, предположительно установленного нами как конопля, требует более тщательного исследования на уровне ДНК анализа, хроматографических данных, что позволит выявить эволюционные изменения и отличия современных культурных форм конопли от их древних аналогов.

Конопля посевная описана в 19-м и 20-м томах «Естественной истории» Плиния Старшего, которые упоминает ее использование как прядильного, пищевого и лекарственного растения. Упоминается что конопляные семена – хорошее средство для лечения запора у домашних животных, сок травы помогает от отита, а корень можно использовать в качестве припарок от боли в суставах, подагры и ожогов.

Конопля имеет богатую историю использования человечеством в качестве пищи (семена), материала для изготовления бумаги, одежды, обуви, веревок, канатов, тросов и ниток (стебли растения состоят из весьма прочных волокон), а также в качестве психотропного средства. Конопля впервые описана в Китае около 2800 года до н.э.. (Jum-Ji Kim, Mi-Young Lee, 2011, с. 84-88) Геродот так описывает оргии скифов: «Они бросали конопляное семя на горячие камни и выли, и вопили от удовольствия». В Северной Африке конопля — источник счастья. В Индии (VIII—VI века до н. э.) жрецы-брахманы готовили крепкий отвар конопли, чтобы приблизиться к божеству (Wang, He Tang, Yang, Gao, 2008, с.11-18).

В Скифской земле произрастает конопля – растение, очень похожее на лен, но гораздо толще и крупнее... Взяв это конопляное семя, скифы подлезают под войлочную юрту и затем бросают его на

раскаленные камни. От этого поднимается такой сильный дым и пар, что никакая эллинская паровая баня не сравнится с такой баней. Наслаждаясь ею, скифы громко вопят от удовольствия» (Геродот, 1972, с.73).

М.Элиаде указывал на «шаманский характер этого погребального очищения; культ умерших, использование конопля, удушье и крики составляют по сути специфический религиозный комплекс, целью которого мог быть только экстаз» (Элиаде, 2014, с. 291).

Присутствие в городища Кастек-1 двухступенчатого алтаря, предназначенного для воскурений, найденные в непосредственной близости от него предметы: керамический сосуд с семенами конопля, небольшой керамический сосуд-цедилка с отверстиями в тулове, культовый сосуд с носиком в виде головы волка (или собаки), медный котелок с растительным орнаментом и другие предметы помогают в какой-то степени восстановить обряд и религиозные представления жителей Жетысу в VIII–IX вв.

Таким образом, средневековый Жетысу, один из крупных культурно-исторических регионов Казахстана, где сохранилась древняя интереснейшая топонимика, в том числе и относящаяся к городской культуре, с древними караванными путями. Благодаря археологическим исследованиям, решен ряд вопросов археологической и исторической географии, получено о развитии здесь своеобразной цивилизации. Здесь города и степь, земледелия и скотоводство развивались в едином политическом, хозяйственно-экономическом и культурологическом комплексе.

Литература

1. Аболин Р.И. *От пустынных степей Прибалхашья до снежных вершин Хан-Тенгри//Геоботаническое и почвенное описание южной части Алма-Атинского округа КазССР. Ташкент, «ФАН». 1930, С. 6.*
2. Акишев К.А. *Перспективы изучения позднесредневековых городов Казахстана и Средней Азии. // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии Наука. Алма-Ата, Изд-во «Наука». 1983, С. 5-11.*
3. Байпаков К.М., Терновая Г.А. *Религии и культы средневекового Казахстана. Алматы: Изд-во «Баур», 2005. 236 с.*
4. Бартольд В.В. *Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1897 гг. // Сочинения. Т. IV. М.: Наука, ГРВЛ, 1966. 564 с.*
5. Геродот. *История в девяти книгах. / Перевод и примеч. Г.А. Стратановского. 4 кн. Л.: Наука, 1972. 600 с.*
6. Грицина А.А. *О погребениях в хумах и оссуариях найденных близ Заамина // Тезисы докладов Международного Симпозиума «Приаралье на перекрестке культур» и второго полевого Семинара «Археология древнего Ташкырманского оазиса». Нукус-Бустан-Беруни, 2-4 окт. Нукус. 2007. С. 16-17.*
7. Ибн Халдун *Введение (фрагменты)//Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, 1961. 622 с.*
8. Мокрынин В., Плоских В. *Технические приемы орнаментирования средневековой керамики (к культурным связям Киргизии в VI–X вв.) // Вопросы естествознания и техники в Киргизии. Мат-лы 11-й среднеазиат. науч. конф-ции историков естествознания и техники. Фрунзе: «Илим», 1969. С. 74.*
9. Нуржанов А.А. *Жетысу-золотая калыбель казахской нации. Мысль: Республиканский общественно-политический журнал. – Алматы, 2013. №10. С.19-22.*
10. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. *К вопросу об обрядовой практике жителей Жетысу (Семиречья) в VIII–IX вв. // Труды «IV» XX Всероссийского археологического съезда в Казани. Т. 2. – Казань. Отечество. 2014, С. 312-316.*
11. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. *История искусства Узбекистана (с древнейших времен до середины девятнадцатого века). – М.: Искусство, 1965. 688 с.*
12. Смагулов Е.А. *К изучению культовых атрибутов V–X вв. на средней Сырдарье // Материалы международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы». 12-15 декабря 2011 г. – Алматы. Т. III. С. 35-41.*
13. Ставиский Б.Я. *К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Погребальный обряд и представления о загробной жизни) // Сообщения республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР. Вып. I. Археология. Сталинабад, 1952. С. 35-58.*
14. Умурзаков С.У. *К исторической топонимике Киргизии // Ономастика Средней Азии. – М.: Наука ГРВЛ, 1978. С. 53-58.*
15. Шишкина Г.В. *Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII – начало XIII в.). Ташкент: «ФАН», 1979. 165 с.*
16. Чайльд Г. *Прогресс и археология. – М.: Издательство иностранной литературы, 1949. 196 с.*
17. Элиаде М. *Шаманизм. Архаические техники экстаза. М.: Академ. проект, 2014. 480 с.*
18. *Jim-Ji Kim and Mi-Young Lee. Isolation and Characterization of Edestin from Cheungsam Hempseed //J. Appl. Biol. Chem. – 2011. 54(2). P. 84-88.*

19. X.-S. Wang, Ch.-He Tang, X.-Q. Yang, W.-R. Gao. Characterization, amino acid composition and in vitro digestibility of hemp (*Cannabis sativa* L.) proteins// *Food Chemistry*.- 2008.-107. P. 11–18.

Список сокращение:

ГРВЛ-главной редакции восточной литературы

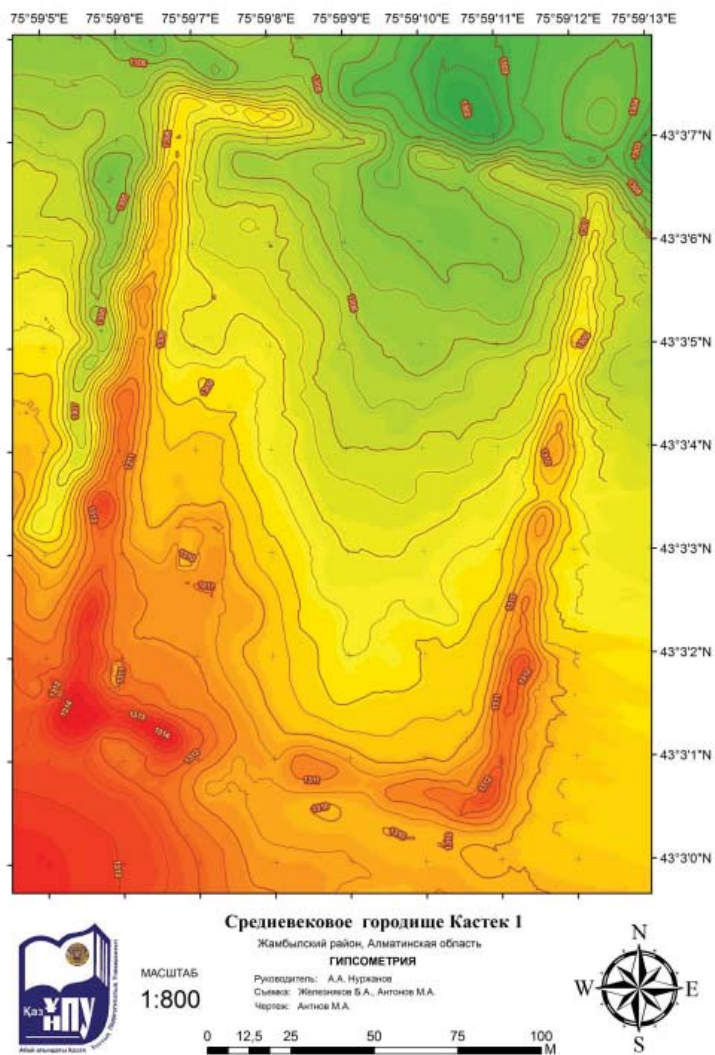
ФАН-книжное издательство в Ташкенте

Топографический план городище Кулан

Городище Кулан. Дворцовый комплекс. Центральное помещение. IX-X вв.

Городище Кастек. Гипсометрия

Городище Кастек. Вид раскопа с севера. Жилой комплекс. VIII-XII вв.

ӘӨЖ 39.572.9
МРНТИ 03.61.22

¹Л.М.Хасанаева, ²М.М. Хамитова

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: leila_hassanaeva@mail.ru;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.
Тарих, археология және этнология факультетінің I курс магистранты.
Қазақстан, қ. Алматы. E-mail: h.modi@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛІКТІҢ ЛЕГИТИМДІЛІГІ

Мақалада қазақ елінде құқықтық әдеп-ғұрып нормаларының ғасырлар бойы жинақталып келген тарихи даму барысы баяндалады. Қазақ қоғамындағы құқықтық әдет-ғұрып нормалары билікке, оның ішінде мемлекеттік билікке деген дүниетанымдық көзқарасы өзінің мөлдірлігі мен пәктігімен ерекшелініп отырған. Бұл құқықтық әдет-ғұрып нормалары елді басқаруда, халықтың құқықтық санасына мықтап енген, дәстүрлі менталитеттің мазмұнын құрған бірқатар нормалар қысқа да, нақыл сөздерден көрініс тапқан қағидалар қалыптасты. Тәуке ханның «Жеті Жарғы», «Қасым ханның қасқа жолы» және «Есім ханның ескі жолы» атты заңдар жинағының шығуы мен оның ерекшеліктері, әр заңның маңызы мен сол заманға, кезеңге байланысты кіргізілген өзгерістері толық талқыланған.

Түйін сөздер: қоғам, тарих, құқық, құбылыс, халық, заң, қағида, ереже, легитимділік, билік.

Аннотация

¹Л.М.Хасанаева

¹Казакский национальный университет им.аль-Фараби, Кандидат исторических наук, доцент
E-mail: leila_hassanaeva@mail.ru;

²М.М. Хамитова

²Казакский национальный университет им.аль-Фараби,
Магистрант I курса факультета истории, археологии и этнологии
E-mail: h.modi@mail.ru

Легитимность власти в традиционном кочевом казахском обществе

В этом тексте рассматривается применение норм казахского обычного права, а так же роль в обществе. Нормы обычного права применялись в регулировании отношений между людьми веками, и сформировались на основе жизненного опыта. Например, можно отметить «Праведный путь Касым хана», «Древний путь Есим хана» и «Жеті Жарғы Тауке хана». Здесь же говорится об особенностях каждого сборника законов.

Ключевые слова: закон, история, народ, норма, общества, реформа, земля, этнос, фактор, принцип, положение.

Summary

¹L.M.Khassanaeva

¹Kazakh National University named after al-Farabi,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

²M.M. Khamitova

²Al-Farabi Kazakh National University,
First year Master Student of the Faculty of History, Archeology and Ethnology

Legitimacy of authority in traditional nomadic Kazakh society

This text outlines the coincidence of the customary law with the stage of the formation of the state. Describes and discusses the rules of customary law in the.Kazakh people formed in the historical development, organization, economy, geographical location and the ethnic peculiarities of each ethnic group and the aggregate of norms which were in the habit due to repetition in daily life. Norms of ordinary right were used in adjusting of relations between people by centuries, and formed on the basis of vital experience. For example, it is possible to mark the «Just way Касым of khan», the «Ancient way Esim of khan» and «Zhetyzhargy of Tayke khan». Here we talk about the peculiarities of each collection of laws.

Key words: society, place, ethnicity, norm, history, law, phenomenon, the people, the principle, rules.

Жалпы билік феномені саяси қатынастардың негізі ретінде ежелден бері зерттеліп келеді. Билік мәселесіне, оның іске асу ерекшеліктеріне қатысты әлемдік саяси ілім тарихында ауызша да, жазбаша да қарастырылған көзқарастар мен тұжырымдар жеткілікті. Биліктің бөлінуі принципін

классикалық нұсқасын ұсынған, оның негізін қалаушы болып табылатын Ш.Л. Монтескьенің өзі: мемлекеттің әр кеңістіктің басқару формасы сәйкес болады және елдің көлеміне сүйенбей оның жазасыз алып қондара салуға болмайды – деп ойын түйіндеген [1]. Бұл ой бүгінгі күні де өзекті. Бұл тұжырымға сүйене отырып, алдыңғы дәстүрлі қазақ мемлекетінде де өзіндік, қоғам мен мемлекет құрылысына жауап беретін билік жүйесі орын алған деп айтуға әбден болады. Дәстүрлі қазақ елінің саяси жүйесіне, билік құрылымына келер болсақ қазақ мемлекеті дәстүрлі сипатқа ие болғандықтан да шығар, онда атқарушы, сот жүргізу сияқты арнайы заң шығарушылық орган болмаған деп айтуға негіз бар болғандай. Оның функциясын хандар мен билер, жалпы қазақ Құрылтайы атқаратын. Бірақ, қазақ елінде демократиялық режимнің басты принциптерінің бірі өкілді билік әрқашанда орын алған. Бұлар – билер, билер алқасы, құрылтай, тіпті ханның өзі сайлану арқылы орнатылатын. Дәстүрлі қазақ елінің рухани ұстамдылығы басым болғандықтан, «жазылмайтын заңдар» кеңінен орын алған. Жалпы ханның жеке билігін тежейтін органның құрылуы биліктің бөлінуі концепциясының маңызды бөлшегі болып есептелетін тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесінің Қазақ хандығы жағдайында орын алғандығын және нәтижелі қызмет еткендігін білдіреді. Сонымен, Қазақ хандығы кезінде атқарушы билік жүйесін тежелейтін өкілді билік құрылымы болған. Қазақ хандығында бүкіл атқарушы билік тетіктері хан қолында шоғырланған болатын.

Көшпелі қазақ қоғамындағы биліктің легитимділігі оның әдеттік-құқықтық нормаларынан көрінеді. **Легитимділік** – халықтың үстемдік етіп отырған саяси билікті мойындауы.

Алғашқы құқықтық қатынастардың пайда болуы әлеуметтік үдерістің жемісі болды. Көшпелі қоғам жағдайында рулық қатынастардың үзілмей сақталуында, көшпелі мал шаруашылығындағы қатынастарды реттеуде әдет-ғұрып құқығы тиімді жол болып табылды. Қоғамдағы сұранысқа ие ереже-лердің қалыптасуы үшін оның ішкі саяси құрылыммен, шаруашылықпен және рухани мәдениетпен ұштасып жатуы қажет болды. Осы ережелер қоғамның өз ішінде пайда болып, оның іске асуын қадағалау нәтижесінде ру мүшелерінің міндеттері мен құқықтары қалыптасты. Құқықтық жүйенің пайда болуына әлеуметтік және табиғи орта барынша ықпал етті. Осыған орай әр қоғамның өзіне сай құқықтық тәртібі мен меншік құқығы енді.

Алғашқы қазақ мемлекетінің іргетасын қалаған Керей мен Жәнібек сұлтандар еді. Олар қазақты жеке ел, ұлт ретінде қалыптастыруға ерен еңбек сіңірді. Осы негізі қаланған қазақ мемлекетін одан әрі дамытып, ішкі, сыртқы саясатын шебер жүргізіп, әлеуметтік, саяси, экономикалық жүйені реттеп отыратын жарғылар қабылдап, елдің салт-дәстүрін сақтаған қазақ хандары болды.

Жәнібек пен Керейхан нанкейін хандықта аса ықпалды екі саяси тұлға пайда болады: біріншісі – Керей ханның ұлы Бұрындық хан, екіншісі – Жәнібек ханның ұлы – Қасымхан. Осы екі саясаткердің бақталастығы нәтижесінде жігерлі Қасым сұлтан жеңіске жетіп, беделінен айырылған Бұрындық хан 1511 жылы маңайындағы бір топ адаммен Мәуераннахрға кетеді. Осылайша, XVI ғасырдың екінші онжылдығында Қасым хан қазақтың кең-байтақ далалық жеріне өзінің билігін нығайтты. Хан билігі оның кезіндегідей ешбір хандықта берік болмаған, қазақ хандарының ешқайсысы Қасым хан сияқты өз билігіне халықты тұтас біріктірмеген, халқы бір миллионнан асқан. “Қасым ханның қасқа жолы” деген атпен белгілі заңдар жүйесінің жасалуы Қасым ханның есімімен байланысты. Қасым хан тұсында қолданыста болған құқықтық жүйе өзінің бастауын тарих тұңғығынан алып, ауыз әдебиетінің көмегімен есте сақталған нақыл сөздер түрінде ұрпақтан ұрпаққа жеткен, дәстүр сабақтастығының жарқын көрінісі болып табылатын әдет-ғұрыпқа негізделді.

Ә. Марғұлан Қасым ханның ел басқару ісінде қолданған әдет-ғұрып заңдарының ерекшеліктерін төмендегідей ашып көрсетеді. Біріншіден, өзінің мазмұны бойынша бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери диктатура арнасына барып тіреледі. Екіншіден, мал шаруашылығымен айналысатын қазақ бұқарасына исламдық шариғат қағидаларын толық ұстану қиынға соғып, оған селсоқ қарап, ойыса қоймайды. Сондықтан шариғатты кіргіземін деген хандарға халық бұқарасы қатты наразылық білдіріп, кейде ол көтеріліске ұласып отырған. Бұл ерекшеліктерді жақсы білген Қасым хан, саяси жағдайдың шиеленіскен кезінде, халық бұқарасының, билер тобының, көптен бергі ойына қарсы тұрмай, қайта олармен бірігіп, шариғат заңын үгіттеген Бұхар ишан-қазыларының тіміскілеуін тойтарды. Сөйтіп, халықтың тілегіне жақын, әрі ерте заманнан оларға түсінікті ежелгі “Жарғы” заңын жаңадан күшейтті. Қазақ хандығының заңдары “жарғы” деп аталды. “Негізі орта ғасырларда қыпшақ, шағатай ұлыстарында қолданған ярғұ заңынан алынған. Қазақша “жарғы” әділдік деген ұғымды білдіреді. Түпкі мәні жарудан, нәрсенің салмағын біржағына аудармай, дәл, әділ айырудан шыққан.

Халық Қасым ханның шариғатты алмай, ежелден қалыптасқан билер заңы-Жарғыны жаңадан көтергенін қатты ұнатып, оны “Қасым ханның қасқа жолы” деп атап кетті. Бұл заңға енген ережелер:

- 1) Мүлік заңы (мал, мүлік, жер дауын шешу ережелері);
- 2) Қылмыс заңы (кісіөлтіру, елшабу, малталау, ұрлық қылмыстарына жаза); 3) Әскери заң (қосын құру, аламан міндеті, қарақазан, ердің құны, тұлпар ат);
- 4) Елшілік жоралары (майталмандық, шешендік, халықаралық қатынасында сыпайылық, әдептілік);
- 5) Жұртшылық заңы (шүлентарту, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бөкеуіл, тұтқауылдардың міндеті). Ереже заңдары өзгеріссіз XVII ғасырға жетіп, Есімнің кезінде (1598-1645) “Есім салған ескі жол” (“Есім ханның ескі жолы”) деп аталады [2].

Түркістанда билік еткен Есім ханның тұсында Тұрсын, Абылай, Ханзада сұлтандар басқарған өзара бақталас саяси топтар пайда болды. Ташкентте Ақназардың немере інісі Тұрсын Мұхаммед өзін хан жариялады. Үш жүздің әрқайсысында бірте-бірте дербес хандар пайда болды.

Ішкі саяси тұрақсыздық жайлаған қазақ хандығын қайтадан қалпына келтіру ісі орындалуы қиын саяси міндетке айналды. Осындай алмағайып кезеңге қарамастан, Есім хан хандықтың құқықтық жүйесін жетілдіруге талпынып, өзіндік бір құқықтық реформа жасайды. Бір ғасырдай уақыт бойына қолданыста болған “Қасым ханның қасқа жолы” Есім ханның тұсында тиісті толықтырулар мен өзгерістер енгізіліп, «Есім ханның ескіжолы» деп аталған құқықтық нормалар жүйесі тарих сахнасына шығады.

Ел ауызында сақталған аңыздар мен тарихи деректерге қарағанда, Есім хан билік құрған кезеңде «қасқа жолға» қосылған жаңалықтар:

Хан болсын, ханға лайық заңболсын,

Батыр болсын, жорық жолы мақұл болсын.

Абыз болсын, абыз сыйлау парыз болсын,

Би болсын, би түсетін үй болсын – деген ережелер екен. Бұл Қазақ хандығы құрылысының саяси-әкімшілік, әскери, рухани және сот істері жөніндегі негізгі заң сипатындағы төрт тұғыр екені байқалады. «Ескізаң» деп аталуына қарағанда, бұл ережелер бұрыннан келе жатқан дәстүрлі бір жұлгемен жасалған болуы да ықтимал [3].

Есім хан бұрыннан келе жатқан жол-жоралғыларды бір ретке келтіріп, заман ыңғайына қарай оның бойына жаңа нәр береді. Сондықтан да ол халық жадында “ескіжол” ретінде бекиді.

Б.Ж. Қуандықов аңыздар мен деректерді саралай келе, “ескі жолда” сол кезеңге дейінгі қазақ еліндегі заңдарға мынандай толықтырулар мен түзетулер енгізілген деп көрсетеді:

- 1) Елдің тәртібіне қатысты жоралғылар (хан пәрменіне, батыр, абыз ісі, би мәртебесі);
- 2) Құн тарту жоралғылары (өнер құны, сүйек құны және құн ісін жайғастыру);
- 3) Жесір ісіне қатысты жоралғылар (әменгерлік және жесір дауын шешу жолы);
- 4) Жаза белгілеу жоралғылары (жан жазасы, мал жазасы, ар жазасы және оны тарту тәртібі).

Бұл сол кезеңде шақырылып тұратын «Билер Кеңесінің» талқысынан өтіп, бекітілген. Аталған жол-жоралғыны түзуде Есім ханның әкесі құрметтеген Досмұхаммед, Жиенбет, Монтай билердің еткен еңбегі ерекше болған [4].

Хандық билік 1680 жылы Жәңгірдің ұлы Тәукеге көшті. Тәуке хан өкіметтің беделін көтеруге және оған үш жүздің руларын бағындыруға бағытталған шаралар қолданды. Үш жүздің басын біріктіруде билер кеңесі шешуші рөл атқарды. “Жеті жарғы” деген атпен белгілі құқық нормаларының жинағы құрастырылып, негізгі шарттары белгіленді. Әрине, қазақы далалық демократияның құқықтық негізіне айналған “Жеті жарғы” дәл қазіргі кездегі конституция сияқты жалпы мемлекеттік кешенді сипатта болған жоқ, ол өзінің дәуіріндегі көшпелі қоғамның жалпы және ерекше құрылысына толық сәйкес келетін құқықтық норма еді. «Жеті жарғы» – дана бабаларымыздың «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын» негізге алып, сахараның сол замандағы тұрмыс-тірлігіне, қоғамдық, әлеуметтік ахуалын ескере отырып, келешектің қамын ойлап, жан-жақты байыпталған заңгерлік ұлы мұрасын қалдырды. «Қасқа жол» мен «Ескі жол» заңдарын толықтырып, елеулі өзгерістер енгізіп, дамытқан Тәуке хан бұрынғы бес тарауға тағы да екі тарау қосып, «Жеті жарғы» деп атады. Бұл жаңадан қосылған екі тарау: жер дауы туралы заң мен құн дауы туралы заң еді. «Жеті жарғыны» қазақ халқы негізінде XIX ғасырдың ортасына дейін қолданылып келді. Ал кейбір нормалары Қазан төңкерісіне дейін толығынан қолданылып, қоғамдық қатынастарды реттеу қызметін тиімді атқарып келді.

С. Созақбаевтың зерттеуіне сүйенсек, “Жеті Жарғы” өзінің бабтарында “қылмыс” деген ұғымды ешқандай мазмұнда түсіндіріп, мәнін ашып көрсетпейді. Бекітілген нормаларда тек қазақ қоғамының әлеуметтік практикасында жиі-жиі кездесетін зиянды қимыл-әрекеттердің аттары аталып, оларға қолданылатын жазалардың түрлері көрсетілген. Негізінде “Жеті Жарғыда” мынандай қылмыстардың құрамдары беріледі: кісі өлтіру, ұрлық, тонау, бүлік шығару, әйелдің ерінің көзіне шөп салуы, денеге, мүшеге зақым келтіру, әйелді зорлау, әйелді алып қашу, экзогамиялық табу, күйеуі бар әйелмен көңілде болу, тәңірге тіл тигізу, христиан дініне өту, сияқты әрекеттерді жауапқа тартуды көздейді. Қылмыс істеген адамдарды қылмыскер деп танымайды, керісінше оларды “жын соққан”, “пері соққан”, “құдай атқан” деген мағынада бағалайды, қылмыскерді “күнәһар” деген ұғыммен алмастырып қарайды. “Жеті Жарғының” негізгі талаптарының бірі – жасаған қылмыстық әрекетіне сай жаза тарту, яғни талион принципі (қанға қан, жанға жан). Бірақ талион принципі “Жеті Жарғыда” бекітілгенімен, онша дамыған жоқ, керісінше жаза қолданудың негізгі формасы ретінде мүліктік композиция – құн төлеу қалыптасты [5].

Жаңа мемлекеттің құқықтық негізіне айналған “Жеті жарғы” қазақ халқына тән дәстүр сабақтастығын басшылыққа алған, елдің саяси өмірі мен бұқара халықтың тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктеріне сай бейімделген салиқалы заңнама ғана емес, ел ынтымағы мен бірлігін көздейтін саяси идеологияның құқықтық негізі еді. Қазақ хандығы үшін зор маңызы бар осы тарихи құжаттың астына ұлттың барлық игі жақсылары топтасты, барша халық мойындап, бірауыздан басшылыққа алынды. Бұл тұрғыда “Жеті жарғыны” бүкіл ел болып мойындап, күнделікті өмірде кеңінен қолдануын демократияның алтын заңына айналған легитимділіктің жарқын көрінісі десек те болады.

Пайдаланған әдебиеттерімі:

1. Абель Е.А. Политическая организация кочевников Казахстана: Опыт системного подхода. – Астана: «Фолиант», 2001. – 9 с.
2. Марғұлан Ә. Қасымханның қасқажолы // Қазақ совет энциклопедиясы. 6 т. – Алматы, 1984. – 542 б.
3. Қазақтың көнетарихы. (Дайындаған М. Қани). – Алматы: Жалын, 1993. – Б. 319.
4. Қуандықов Б.Ж. Қасымның қасқажолынан “Есімге дейін” // Қазақтың ата заңдары. – Алматы: Жетіжарғы, 2004. 4 т. – Б. 139.
5. Созақбаев С. Тәукехан. Жетіжарғы. (танымдық әдебиет). – Алматы: Санат, 1994. – Б. 21-22.

УДК 903/904(574)

МРНТИ

Кулбек А.¹

¹ PhD докторант, Институт археологии им. А.Х. Марғұлана

КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС СРЕДНЕВЕКОВОГО ТАРАЗА

Первое упоминание о средневековом городище Тараз содержится в Византийских источниках и относится к концу VI в. Писали о Таразе почти все средневековые географы, историки, путешественники. Так историки IX-XI вв. называют Тараз «городом купцов». Но Тараз также был и столичным центром тюркешей, а затем карлуков, караханидов, джагатаидов. Город который имел свой монетный двор. XI-XII века характерны для Тараза экономическим и культурным ростом, обусловленным его местоположением на торговом пути, в центре богатой земледельческой долины, рядом с серебряными рудниками в горах Таласского Алатау.

Ключевые слова: Тараз, средневековье, культура, кувшин, котлы, цивилизация, тюрки, согдийцы, шелковый путь.

Түйін

Құлбек А.¹

¹ А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының PhD докторанты

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ КЕРАМИКАЛЫҚ КЕШЕНІ

Ортағасырлық Тараз туралы алғашқы деректер Византия елшілігінің VI ғ. Екінші жартысында Тараз қаласына келген уақыттан басталады. Тараз қаласы туралы ортағасырлық саяхатшылар мен жиһангездер көптеген мәліметтер қалдырған. Ұлы Жібек жолының бойындағы астаналық Тараз қаласы IX-XI ғғ. «көпестер қа-

ласы» деп айтылған. Қарлұқ, Қарахан мемлекеттері кезінде теңге сарайлармен қатар қала көзе өндірісінің ірі орталықтарына айналған. Тараз қаласындағы көзе өндірісінің өнімдері керуен жолдар арқылы батыс пен шығыс елдеріне таралған.

Түйін сөздер: Тараз, ортағасыр, мәдениет, құмыра, қазан, өркениет, түріктер, соғдылар, жібек жолы.

Summary

Kulbek A.¹

¹PhD, Institute of Archeology named after. A.H. Margulana

CERAMIC COMPLEX OF MEDIEVAL TARAZ

The first mention of a medieval settlement Taraz found in Byzantine sources, and refers to the end of VI. They wrote almost all of Taraz srednevekoye geographers, historians and travelers. So historians IX-XI centuries. Taraz called the «city of merchants». But Taraz was also a metropolitan center tergeshey and then Karluk, Karakhanids, dzhagataidov. The city which had its own mint. XI-XII century, typical for Taraz economic and cultural growth, due to its location on the trade route, in the heart of a rich agricultural valley, near the silver mines in the mountains of the Talas Alatau. Economic development was the main reason for the further growth of various types of craft.

Key words: Taraz, medieval, culture, pitcher, boilers, civilization, Turks, Sogdians, Silk Road.

Живописная Таласская долина, тянется с юго-востока на северо-запад-вдоль р. Талас, в эпоху средневековья представляла единый политико-административный Таразский округ. Необъятные просторы Таласской долины с глубокой древности привлекали к себе человека, который оставил здесь самые разнообразные археологические памятники, раскрывающие историю племен и народов, населявших долину со II тыс. до н.э. Ценности этих памятников особенно велика, поскольку дошедшие до нас письменные источники содержит очень мало сведений об исторических судьбах племен. Исследование памятников Таласской долины делится на четыре периода. Первый начался до Великой Октябрьской социалистической революции, второй-с момента экспедиции в Таласскую долину-с 1936 по 1946 г. (руководитель А.Н. Бернштам); третий-с 1946 по 1967 г., т.е. с момента создания отдела археологии при Институте истории, археологии и этнографии АН КазССР; четвертый с 1967 по настоящее время. Один из древних городов Таласской долины является Тараз. Вместе с Джамукатом он упоминается уже в VI в. В 568 г. в этом городе на берегах Таласа в ставке тюркского кагана Дизабула принимали посла Византии Земарха [1, С. 33]. В 629 г. Тараз (Далосы) описывает Сюнь-Цзянь: «Пройдя 140-150 ли на запад от Цяньцзюань, мы прибыли в город Далосы. Город в окружности 8-9 ли. В нем вмешанно живут купцы из разных стран и хусцы (согдийцы). Земля и климат такие, как в Суйе. Примерно в 10 ли на юге от него есть небольшой одиночный город с населением около 300 дворов. Это, собственно, люди из Срединного царства. Некогда они были взяты в плен Туцзюэ, но в последствии объединились в землячество и осели в этом городе, живя в его центральных усадьбах. Когда же одежда изнасилась, они стали одеваться как туцзюэ, но их язык, обычаи и законы такие же, как в Китае» [2, С. 91]. Основным материалом из раскопки и сборов с городищ является керамика. Керамика рассматривается по трем хронологическим периодам: конец V-начало VIII в., VIII-начало X в., XI-начало XIII в. Основными критериями классификации были морфологические, качественные и количественные характеристики. По технологическим признакам определяются две большие группы керамики: лепная и станковая. Учтены также признаки вторичной технологической обработки: лощение, окраска, роспись и орнаментация, добавки в тесто. Учет функционального назначения явился критерием для выделения классов и типов. Отличительные особенности формы тулова, венчика, а также различные дополнительные детали послужили принципом деления на подтипы. Вся керамика делится на три группы: лепная керамика, станковая, сделанная на ручном и ножном круге, и станковая поливная. Крупными сосуды, как хумы, тазы, сферические и плоскодонные котлы, кувшины с цилиндрической узкой горловиной, изготовлялись по частям. Горловина и венчик у хумов и кувшинов лепились отдельно, следы их прикрепления к корпусу хорошо видны на внутренней поверхности многих сосудов, в этом убеждают и отпавшие и котлов по линии спайки швов некоторые горловины и стенки кувшинов и котлов. Ручки кувшинов лепились отдельно и крепились к сосуду ручным способом. Для изготовления сосудов кухонного и хозяйственного назначения: хумов, котлов, а также подставок под котлы, крышек, тандыров и некоторых форм светильников-применялось тесто с большими примесями крупнозернистого песка, дресвы и гипса, особенно заметными в изломе черепка. Котлы являются ведущей формой посуды, лепленной от руки. Почти все котлы во фрагментах целые, покрыты снаружи копотью, причем характерно, что днище чистое, а копоть появляется на некотором расстоянии от дна. Причиной этого была, видимо, система очага, где котел

своим дном непосредственно стоял на раскаленных углях, а стенки его обволакивались дымом. В некоторых котлах на внутренних стенках обнаружены остатки пищи в виде кожицы пшеницы, прилепившейся к стенкам сосуда.

Котлы являются одной из наиболее распространенных форм посуды, изготавливаемой всюду и в большом количестве. По размерам и вместительности котлы разнообразны: большие, средние и маленькие. Поэтому варианты их в каждом районе многочисленны. Котлы из городища Тараз идентичны котлам из городищ Чуйской [3] и Таласской [4] долины и Южного Казахстана [5]. В комплексе с котлами следует рассматривать и массивные глиняные подставки под котлы, выполненные в виде удлинённой головы верблюда с углубленными глазами и выступающей вперед мордой. Снаружи подставки покрывались орнаментом, обычно елочным. Такого типа подставки достаточно широко представлены в керамике VII-VIII вв. из Жетысу и являются для того времени, скорее всего, локальной формой гончарных изделий. Появившиеся в оседлом быту горожан подставки котлов с мифологическими образами следует рассматривать не только как предметы утилитарного назначения, но и как предметы, отражавшие религиозно-мифологические воззрения перешедшего к оседлости тюркского населения Таразской округи [6]. *Крышки* найдены в значительном количестве. Практически все фрагменты относятся к плоским дисковидным крышкам. Диаметр их варьирует от 12 до 18 см. Украшение поверхности очень разнообразно: здесь присутствует прочерченный, ямочный и налестный орнамент. Довольно часто встречается штампованный орнамент. Крышки широко распространены и на других городищах Жетысу [7], многочисленная и близкая им серия происходит из Чуйской долины, Южного Казахстана [8], из Ташкентского оазиса [9]. *Хумы*. По венчику хумы делятся на несколько групп. Наряду с известной ранее прямоугольной формой венчика появились две новые. У одних сосудов венчик состоит из двух валиков с ложбинкой, у других на валике еще имеется жгутик с защипами. Подобной формы хумы были широко распространены на городище Баба-Ата и на среднем течении Сырдарьи в VIII-IX вв. Известны они и в Ак-Бешиме в VII-VIII вв.

Самую распространенную группу глиняных сосудов образуют хумы. Целых или археологически целых сосудов не обнаружено, но наличие фрагментов венчиков, донцев и тулова позволяет воспроизвести их форму и размеры. Хумы имели округлое тулово, горловину диаметром 24-26 см с отогнутым на внешнюю сторону венчиком, плоское дно диаметром 21-25 см, сделанное на песчаной подсыпке. Высота хумов около или более 1 м. Такие сосуды формуются из широких полос, лепятся вручную, швы соединений отчетливо видны на внутренней поверхности черепков. Тесто плотное, хорошего промеса с примесью песка. На верхнюю часть тулова, а иногда около венчика некоторых хумов нанесены коричневым или черным ангобом пятна, от которых вниз тулову спускаются потеки. Пятна или полосы ангоба, по мнению Е.М. Пещеревой, играли роль оберегов [10]. Обычай нанесения пятен на сосуды особенно широко распространен в памятниках каунчинской культуры первой половины первого тысячелетия нашей эры [11]. Вторая группа керамики выделяется по технологическому признаку: она изготовлена на ручном гончарном круге и немногим отличается от лепной. Сосуды асимметричные, но черепок при формовке становится плотнее, формы изящнее. Венчики хорошо профилированы. *Кувшины*. Среди них наиболее многочисленную группу (первую) составляют кувшины с невысоким узким горлом и широким сферическим корпусом. Иногда переход от тулова к горловине резкий, украшенный волнистым орнаментом. Ручки крепятся к самой горловине. На горловине имеется слив и маленькая ложбинка. Интересен тонкостенный кувшин с широким цилиндрическим горлом и носиком-сливом, корпус украшен. Основная композиция на этом сосуде-непересекающиеся линии. Она была остроумно разработана путем повторяющихся мотивов рога барана. Орнамент из рогов, покрывающих корпус кувшина, -отзвуки сакского искусства. Техника выполнения данного узора заключается в том, что заранее заготавливали жгутики из глины. При краям узора прокладывали двойной шнурок из крученых ниток, который прикрепляли вместе с кожей к сосуду редкими стежками. Древние мастера каждый наложенный на поверхность сосуда жгутик покрывали еще и насечкой, как бы имитирующей мелкие стежки ниток, которыми мог быть прикреплен узор [12]. Узор в виде «рогов барана», выполняемый врезной техникой еще с I тысячелетия до нашей эры [13], был широко распространен в сакское время на бытовой утвари, скалках, коже, войлоке и достиг расцвета в глиняной посуде Жетысу и Южного Казахстана в эпоху Тюркских каганатов. В Таласской долине длительные процессы взаимосвязи оседлого населения городов с кочевым миром способствовали проникновению в городскую среду кочевников, привнесших в искусство мотивы, ранее применявшиеся в украшении одежды, жилища, домашней утвари.

Благодаря выработанным веками орнаментальным приемам на коже, дереве, войлоке, кости и металле оседавшие в городах тюрки, карлуки, кимаки, кипчаки и караханиды смогли воспроизводить их на гончарных изделиях и в архитектуре и тем самым способствовать расцвету орнаментального искусства [14].

Развитие керамического производства в Таразе может быть прослежено на богато представленной поливной керамике. Изготовлена она на гончарном круге из хорошо промешанной, отмученной глины. Черепок сосудов в изломе красновато-коричневого цвета. Для глазурованной керамики Тараза характерно высокое качество, яркость красок, высокохудожественность орнаментальной тематики и хорошее выполнение узора.

Литература:

1. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг. – // Соч. Т.4. – М., 1966. – С. 33.
2. Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе // Изв. АН КазССР. Сер. истории, археологии, этнографии. 1960. – Вып. 3 (14). – С. 91.
3. Кожмяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959.
4. Бубнова М.А. Средневековое поселение Ак-Тобе у с. Орловки // Археологические памятники Таласской долины. 1965. С. 138.
5. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселении и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1958. - Т. 5. С. 178.
6. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С.157.
7. Байпаков К.М. Керамика средневекового Кулана // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974. – С.92.
8. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселении и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1958. - Т. 5. С. 178.
9. Мерциев М.С. Городище Актобе-1 (IV – нач. XIII вв.) // Древности Чардары. – Алма-Ата, 1969. – С.156.
10. Пецерева Е.Е. Гончарное производство Средней Азии. // Труды Института этнографии АН СССР. – М.-Л., 1949. – С.80.
11. Мерциев М.С. Городище Актобе-1 (IV – нач. XIII вв.) // Древности Чардары. – Алма-Ата, 1969. – С.156.
12. Буряков Ю.Ф. Городище Минг-Урюк в Ташкенте. Труды САГУ, вып.81, Ташкент, 1956, С. 126.
13. Нуржанов А.А. Взаимодействие степных и оседлых цивилизаций в эпоху Тюркских каганатов в Семиречье. Средневековая археология Евразийских степей // Материалы Учредительного съезда Международного конгресса. – Казань. 2007. Т.2. С. 115-119.
14. Сенигова Т.Н. Орнаментальные узоры на керамических сосудах VI-IX веков // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974. – С.120.

ӘӨЖ

МРНТИ 03.61.91

Ж.Омирбекова¹

¹Л.Гумилев атындағы ЕҒУ-нің PhD докторанты

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация

Мақалада қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығының ерекшеліктері сипатталады. Көшпелілік мәселесі қазіргі уақытта жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Көшпеліліктің қалыптасуы мал шаруашылығының қалыптасуы және дамуы үрдістерімен тікелей байланысты. Мақалада қазатардың мал шаруашылығының этноэкологиялық аспектілері қарастырылады. Қазақтардың мал шаруашылығының ерекшеліктері адам мен табиғаттың үйлесімділігінен туындаған құбылыс екендігін автор баса айтады. Сонымен қатар Орталық Қазақстан қазақтары арасында көшудің «тасымал» түрі қалыптастырудағы мәселелерді талдайды. Автордың пікірінше Көштің тасымал түрінде ауылдың бір бөлігі бірінші көшіп, белгілі жайлауға келіп қонған соң, жүк көліктерін қайта қайтарып, ауылдың қалған бөлігін көшірді. Көштің бұл түрі жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын тайпалар арасында қолданылды. Ал шөл даланы кесіп өтетін көш суат басына тоқтаған кезде малды тойдыра суарып алып, келесі суатқа жету үшін тоқтаусыз «үдере көшіп» отырды.

Түйін сөздер: көшпелі мал шаруашлығы, этноэкология, этноэкожүйе, мауысымдық көшу.

Резюме

Ж.М. Омирбекова¹

¹Евразийский национальный университет им Л.Н.Гумилев

Этноэкологические аспекты в становлении традиционного хозяйства казахов

В статье рассматривается специфика кочевого скотоводства казахов. Исследуются географические и экологические факторы в становлении традиционного хозяйства казахов. Анализируются этноэкологические аспекты традиционного скотоводства.

Освоение новых пространств человеком и изменение экосистемы является одной из важных историко-географических и этноэкологических проблем, где синхронно рассматриваются вопросы заселения либо колонизации земель, особенностей природопользования и землепользования в тех или иных территориях. Такой подход дает импульс развитию исследований по проблеме взаимодействия «общество-природа-хозяйство» и более широкому использованию историками междисциплинарных методов познания. В статье рассматривается традиционное хозяйство казахов как основная форма жизнедеятельности общества. Предлагаемая статья посвящена этнографическому изучению традиционного хозяйства казахов. Автор раскрывает внешние и внутренние факторы влияния природно-климатических условий на хозяйственную среду кочевников. Раскрываются основные формы ведения хозяйства казахов. В данной публикации прослеживается генезис кочевого скотоводства. Особое внимание обращается на маршруты, различие и типы кочевания.

Ключевые слова: кочевого скотоводства, этноэкология, этноэкосистема

RESUME

J.M. Omirbekova¹

¹ Eurasian National University named after LN Gumilev

Ethno-ecological aspects in the formation of the traditional Kazakh economy

The article deals with the specifics of the Kazakh nomadic pastoralism. We investigate geographical and environmental factors in the development of the traditional economy of the Kazakhs. It is analyzed aspects of ethnoecology of traditional pastoralism. Specificity of nomadic cattle breeding of Kazakhs is considered in the article. Geographical and environmental factors in the formation of the traditional Kazakh economy are explored. Ethnoecological aspects of traditional cattle breeding are analyzed.

The development of new spaces by man and the change in the ecosystem is one of the important historical, geographical and ethnoecological problems, where the issues of settlement or colonization of lands, peculiarities of nature management and land use in certain territories are being considered simultaneously. Such an approach gives impetus to the development of research on the problem of interaction “society-nature-economy” and the wider use by historians of interdisciplinary methods of cognition. The article considers the traditional Kazakh economy as the main form of the life activity of the society. The proposed article is devoted to the ethnographic study of the traditional Kazakh economy. The author discovers the external and internal factors of the influence of natural and climatic conditions on the economic environment of nomads. The main forms of Kazakh household management are revealed. This publication traces the genesis of nomadic pastoralism. Particular attention is drawn to routes, differences and types of nomadism.

Қазақ даласы ежелден-ақ географиялық және экологиялық тұрғыдан көшпелі өмір-салтына бейім аймақ болып табылады. Еуразияның «Ұлы дала» атауымен белгілі далалық аймақтарының үлкен бөлігін қазақ жері қамтиды. Қазақтардың көшпелі мал шаруашылығына қатысты зерттеулер жүргізігенмен мал шаруашылығын этноэкологиялық зерттеулерде бір жүйелілік жоқ екені байқалады. Көшпелі қауымдардың циклдік өзгеруі экологиялық уақыт пен кеңістікке байланыстылығы туралы төңкеріске дейінгі авторлардың сипаттамаларының негізі болғандығын анық айта аламыз [1, 15-6]. Әлемдік ғалымдар арасында көшпелі мал шаруашылығының табиғатына, ерекшеліктеріне қатысты көптеген ғылыми пікірталастар орын алғанын білеміз. Жалпы көшпелі мал шаруашылығының ерекшеліктерін белгілі ғалым А.М.Хазанов келесідей түйіндейді: «Көшпелі мал шаруашылығының мәнін айқындайтын ерекшеліктері: 1) мал шаруашылығы шаруашылық іс-әрекеттің басым түрі ретінде; 2) оның экстенсивті сипаты. Жыл бойы малдың қорадан тыс жайылымда тебіндеп ұстау; 3) мал шаруашылығының қажеттіліктерімен байланысты, белгілі бір жайылымдық жерлерде мауысымдық көшіп-қонуы» [2, 88-89-бб]. Автордың көшпелілер әлеміне арналған көлемді еңбегі аталмыш мәселені жан-жақты қарастырып, көшпеліліктің «таза» күйінде кездесуі сирек құбылыс екенін көрсетеді: «Көшпелі мал шаруашылығы қосалқы кәсіп ретінде егіншіліктің орын алмауымен сипатталады. Таза түрде көшпелілік тек кейбір аймақтарда таралған (Солтүстік Еуразия, таулы Жоғарғы Азия, еуразиялық далалық аймақтар, Аравия, Сахара), оның өзінде көшпелі мал шаруашылығы малшылықтың басқа түрлерімен ұштасып жатады. Бұл өңірлерде көбінесе жартылай көшпелі мал шаруашылығы таралған еді. Жартылай көшпелі мал шаруашылығы жыл бойы немесе

жылдың басым бөлігінде жайылымдық жерлерді мауысымдық көшу негізінде экстенсивті мал шаруашылығы ретінде сипатталғанмен, қосалқы және қосымша кәсіп ретінде егіншілікпен қоса бірге дамиды. Мәселен, Солтүстік Еуразия даласында жартылай көшпелі мал шаруашылығы шаруашылық іс-әрекеттердің басқа да түрлерімен үйлесіп дамыды» [2, 118-119-бб].

Қазақтардың мал шаруашылығының ерекшеліктерінің этноэкологиялық аспектілерін анықтау үшін оның негізгі сипаттарына тоқталғанды жөн санаймыз. Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы негізінен көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтан тұрды. Малдың түрлері қой, жылқы және түйе болды. Бұл жөнінде XVI ғ. М.Х. Дулати өз жазбаларында қазақтарда жылқының көп екендігі, оны ерекше қастерлейтіндігі айтылады [3, 120-б].

Ресей тарихшысы В.О. Ключевский «Халықтың шаруашылығының сипаты мен бағытынан оның тұрмыс-тіршілігінің барысы мен сапасы тәуелді болады. Халық географиялық және тарихи жағдайы, елінің табиғи ерекшелігі, халықаралық байланысынан өз күші мен мүмкіндіктерінен шаруашылығын қалыптастырады» деп жазады [4, 382-383-бб].

Көшпелі қазақтың барлық салт-дәстүрлері, өмір сүру негізі көшпенділікпен тығыз байланысты болды. Бұл көшудің негізінде қазақтар бейберекет даланы кезу емес, өмір сүруге ыңғайлы жайылымдық орындар іздеу мақсатында көшті. М. Шорманов «Көшпенді үшін қысқы жайылым орындарын таңдау, жазғы жайылым орындарын таңдаудан күрделілеу болды. Бұл жерлер көшпелілердің барлық талаптарына сай, ыңғайлы болуы қажет болды. Қыста қар басып қалу, үлкен қатты соққан желден қорғану үшін қалың ағаш, тау, қамыстар, өзендердің жағалаулары таңдап алынды. Ұсақ малдар үшін тоғай арасындағы ашық жерлер таңдап алынды, ондағы қар қатты желмен ысырылып тасталып отырады», – деп жазады [5, 15-б].

Далалық облыстар Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстарының қазақ ауылдары XIX ғасырдың аяғына қарай көшпелі және басым көпшілігі жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Біраз жерлерде отырықшы мал шаруашылығы дамыды. Шаруашылықтың мұндай түрлерге бөлудің негізгі белгісі қазақтардың жайылымдық жерлерді пайдалану принципі мен қазақ даласының экожүйесінің ерекшеліктері болды. XIX ғ. соңғы ширегіне дейін қазақ руларының көпшілігінің өздеріне тән көшіп-қонатын жайылымдық жерлері болды. Мысалы: Қазақстанның орталық, солтүстік-шығыс және батыс бөліктерін алып қарасақ, республикамыздың солтүстік жартысындағы суы мол жазық дала көптеген өзен бойлары, көл жағалаулары төрт түлік малға жайлау болса, Сарыарқаның жоны: Ақтау, Ортау, Ұлытау, Көкшетау, Баянауыл, Қарқаралы және Сарыарқа жүйесіндегі үлкенді-кішілі таулы жоталардың бетегелі жондары, шұрайлы ойыстары жылқы бағуға қолайлы болып, қамысты өзен бойы мен құрақты көл жиектері ірі қара мен түйеге қысқа жайылым ретінде пайдаланылды.

Көшпелілік жағдайда мал өсіретін қазақтар төрт түлік малдың ішінде жылқы мен қойды қысы-жазы тебіндеп жайырту әдісімен бағатын. Мал мен бірге көшіп жүру қазақ малшылары үшін жыл маусымындағы жайылымды пайдалануға мүмкіндік берді. Жазда олар малды таулы өңірлерге апарса, қыста – өзен аңғарларының жанында отырды. Егер өзен жағалаулары шөп-шаламға бай болса, онда көшпенділер осы жерлерге көп шоғырланып, ұзаққа дейін тұрақтаған. Қазақтар – көшпенділер ең қолайлы және жақсы көретін қоныстары ретінде, Ибн Рувзиханның айтуынша, Сырдария жағасындағы жайылымдар пайдаланылған. Қыстау мен жайлаудың арақашықтығы жүздеген, ал кейде мыңдаған шақырымға созылды. Жайылымды орындарды таңдауда көбіне шаруашылық қажеттілікке байланысты болған жоқ, бірақ ол саяси жағдайларға да тәуелді болды. Ал жартылай көшпелі мал шаруашылығы басым жерлерде қазақ шаруаларының тұрақты қыстаулары XIX ғ. ортасынан бастап салына бастады. Қыстауларға жақынырақ маңда олардың күзгі және көктемгі жайылымдық жерлері болып, олар қыстау маңынан егін салып, астық өсірумен де айналысты. Бұлар қыстың аязды қатты суық күндерінде, көктем мен күздің жаңбырлы, боранды суықтарында малдарының біразын тұрақты қораларда ұстады.

Зерттеуші Коншин Н.: «Ақмола облысының отырықшы халқында жер өңдеушілік бас орында болып, көшпелілерде екінші орында тұрса, керсінше мал шаруашылығы ежелден көшпелі халық үшін басты табыс көзі болып, отырықшылар үшін шаруашылыққа қосымша қызметін атқарады. Ақмола облысында соқа мен шалғы көрмеген, мал жаюға қолайлы жерлер кең аумақты қамтып жатыр» деп XIX екінші жартысындағы жағдайды сипаттап өтеді [6, 13-б].

И.Завалишиннің жазуы бойынша: «Жылқы, түйе, ірі қара мал және қой негізінен Қазақ даласында өсіріледі, оларды осы өлкенің мал шаруашылығының алтыны десек те болады» [7, 44-б].

Ең басты рөлді жылқы шаруашылығы атқарды. Осыған қатысты Мұхаммед Хайдардың еңбегіндегі Қасым сұлтанның берген мәліметтері құнды дерек: «Біз – көшпенділер, бәлендей ... байлығымыз, қымбат заттарымыз жоқ. Біздің ең басты байлығымыз жылқы; олардың еті мен терісі азық пен киім ретінде пайдалансақ, ең керемет қымыз осы жылқы малының сүтінен дайындалады; біздің жерімізде бау-бақша, қалашықтар жоқ, біздің бар қызығымыз бен ермегіміз - малдың жайылымы және жылқы үйірлері және біз осы жылқы үйіріне оларды қызықтау үшін барамыз» [3, 120-б]. Жергілікті жылқылардың түрі басқа өңірлердің жылқыларынан ерекше, қайталанбас қасиетке ие, табиғаттың қатаң климатына бейім келеді. Қазақ жылқысы сібір тұқымына қарағанда биік және сымбатты, шабыста күшті және болдырмайтын болып келеді. Жыл сайын далада болатын бәйгеде кейбір жүйріктер 10 шақырымды 18 минутта шаба алады. Қазақ жылқылары жазда ашық далада жайылады, ал қысты күндері ормандар мен қамыстардың жанында, көбіне сор жерлерде өсетін *кипеу* деп аталатын кішкене шөппен қоректенеді. Қазақы тұқымы үй жұмыстарына үйреншекті болып келгенімен, негізінен мініске және таулы және аз мекенделген жерлерде ауыр жүк тасуға қолайлы. Мұндай қасиеті байкал бойы буряттарының жылқысымен ұқсас [7, 46-б].

Қазақ жылқысы аласа бойлы, ерекше қасиеттері: жеңіл, шапшаң, шаршамайтын және шыдамды. Бір жылда 100-150 км жол жүре алады, сонымен 10-12 сағатты қамтиды екен.

Қойдың еті мен сүтін азық ретінде пайдаланса, терісі мен жүндерін киім-кешек дайындауға жаратты, оған қоса тұрмыстық заттар мен кейбір керек құралдарды жасау үшін ұқсатқан болатын. Қазақтың негізгі байлығы - қойлар мен ешкілер. Қазақтардың ұсақ малы өзінің майлы құйрығымен ерекшеленеді. Ол 8 кг-12 кг-нан май береді. Қазақтың ешкісінің тұқымы аса ірі және шыдамды әрі жүнді де көп береді.

Түйелер (екі өркешті) – тек қана қазақ даласында кездеседі. Батыс Сібірдің басқа жерлерінде ол кездеспейді. Қазақ даласындағы малдың көлемін анықтау қиын. Көшпелі өмірдегі әртүрлі санақтарға деген сенімсіздік және жиркеніш барлық азиаттықтарға тән құбылыс әртүрлі статистикалық санамаларға бөгет болып отыр. Жылқының көлемі 1 миллион басқа дейін, ал ірі-қара мен қойдың саны 4 миллионға барады [7, 46-б].

Қазақтардың көптеген аудандарында мал шаруашылығының ішінде маңызды рөлді түйе атқарды. Ибн Рузбихан Исфханидің анықтауынша, түйелер аттармен қоса жүк артуға және де жұмыс күшіне пайдаланылды, оларды арбаға жекті. Қазақтардың шаруашылығында түйенің жүнін іске жарату байқалынды және оның халық арасында сүті ерекше бағаға ие болды. Түйелер Түркістанмен шекаралас оңтүстік жақтың шөлдалаларында мекен етеді.

Қазақтың ірі қара малының тұқымы өзінің мықтылығымен, аласа бойына қарамастан етпен бірге, жеткілікті сүтті де береді. Сонымен бірге күшті бұқаларды сырт елдерге шығарады.

XIX ғ. екінші жартысындағы Ақмола облысының шаруашылығы мен өнеркәсібін ыждаһаттылықпен зерттеген Н.Коншин «Сапа тұрғысынан мал шаруашылығы даму үрдісі төмен. Тек жекелеген малшылар жылқының тұқымын сұрыптап, араластырып, тұрқы мен қасиетін, бойын жақсартуға әрекет жасауда, бірақ мұндай жылқышылар өте сирек және оларды дала өңірлерінде бәрі біледі» [6, 15-б].

Орта жүздегі мал саны туралы мәліметтер С.Б. Броневский жазбаларынан көруге болады: «Мал санын санау тіпті қиын, себебі өсім мен құлдырау, байлық пен кедейлік барлық жағдайда қатар жүреді; жұт, барымта және жайылым жағдайы өсімге әсер етеді. Қайткенмен де, орташа есеппен әр шаңырақта 5 жылқы, 4 ірі-қара, 2 түйе және 10 қой бар десек, онда 2 мил 500 мың жылқы, 2 мил ірі-қара, 1 мил түйе және 5 мил қой шығады (Орта жүзде). Бұл қазақтардың жалғыз байлығы, өйткені олар жер өңдеуші емес, ақшаға сауда дегенді және ақшаның құнын білмейді, оны керексіз санағандықтан ұстамайды. Орта жүзде бай қазақтар бар: Мысалы Қарпық болысынан би Сапақтың 10 мың жылқысы, көптеген түйесі және малдары бар; ол бір орыннан екінші орынға көшкенде өз атынан 150 түйеге жүк артады және 100 шақты адам оның табындарын бағады. Сапақтың жылқылары биіктігімен, тұрқымен ерекшеленеді» деп көрсетеді [8, 99-б].

С.Б. Броневский қазақ даласындағы мал шаруашылығының жағдайы туралы: «Көптеген бағынышты қазақтарда 1000 жылқы, осынша ірі-қара, сансыз қойлары бар. Олар әзірге ешқандай алымсалық төлемейді. 1822 жылы Сібір губерниялары құрылғанда казак станицаларына қоса жазылған және жеңілдік жылдарынан кейін, яғни 1826 жылдан бастап Омбы облысының сыртқы округ құрамына кірген қазақтармен бірге жасақ төлейді, яғни әрбір жүз жылқыдан, ірі-қарадан және қойдан бір-бірден» деп жазады [8, 100-б].

Н. Коншин жергілікті әкімшіліктердің және көптеген зерттеушілердің мәліметтерінде қазақтардың мал санын кемітіп көрсететінін алға тартады. XIX ғ. 70-інші жылдары бұл тіптен ерекше орын алғанын ескерсек, XIX ғ. соңында мал басынан жасақ жиналмайтын кездегі көрсеткіштердің төмен болуы қазақ мал санының кемігенінің айқын дәлелі бола алады. XIX ғ. соңындағы Ақмола облысының тұрғындарының мал санын салыстыра келсек: қазақтарда әрбір 100 тұрғынға 125 жылқыдан келеді, ал орыстарда 60-тан келеді екен. Ірі қара мал қазақтарда 80-нен келсе, ал орыстарда 100-ден келеді. Ұсақ малдар қазақтарда 440, ал орыстарда 180-нен, ал енді қазақтарда түйе әрбір тұрғынға 26, ал орыстар 100 тұрғынға 3-тен келеді [6, 16-б]. Негізінен қазақтарға қатысты мәліметтерде қазақ дала-сында 14 миллион мал басы болған деп келтіріледі. Бұл көрсеткіш 20 миллионға дейін жеткен.

Көптеген жағдайларға байланысты далада доңғалақты арбалар пайдаланылды. Ибн Рузбиханның жазуынша: «Олардың қыстау іздеп шыққан жолдарында кейде су көзі жетіспеді, малдарының шөлін қандыру үшін, олар, (қазақтар), қажеттілікке байланысты олардың жолға шығуы, яғни жердің барлығын қар жапқанда шығатын болған. Олар киіз үйлерін осы арбаға салған. Ауыр жолға шыққанда, олар әрине, қар үстімен жүру керек болған, әйтпесе оларға қауіп-қатер қатты ыстықтан және шөлден келген» [3, 133-б].

М.Красовскийдің жазуы бойынша жеке отбасы немесе кішкене ауылдар болып дала бойы шапыраңқы орналасқан көшпелі халық көктем басталысымен толық ауылдарға біріге бастайды. Одан кейін бірте-бірте ауылдар өзара жақындап жалпы болыс болып, кейде бірнеше болыстар бірігіп белгілі бағытта көшеді. Әрине, мұндай жағдайда мал жаюға қолайлы ара-қашықтық сақталады [9, 16-б].

Орталық Қазақстан қазақтары арасында көшудің «тасымал» түрі қалыптасты. Көштің тасымал түрінде ауылдың бір бөлігі бірінші көшіп, белгілі жайлауға келіп қонған соң, жүк көліктерін қайта қайтарып, ауылдың қалған бөлігін көшірді. Көштің бұл түрі жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын тайпалар арасында қолданылды. Ал шөл даланы кесіп өтетін көш суат басына тоқтаған кезде малды тойдыра суарып алып, келесі суатқа жету үшін тоқтаусыз «үдере көшіп» отырды.

Ал, Қазақстанның солтүстік өңірі мен орталық аймағында көшіп-қонып жүрген тайпалар «меридиональды» көшу бағытын ұстанды. Олар көктем келіп, көк шыға салысымен жайлауға қарай жылжып, жайлауда шөп қоры азайған уақытта басқа жайылымға қарай көшті. Олардың көшу қашықтығының кемі 800 километрден асып отырған, ірі қара малы ұзаққа көшуге жарамсыздау болғандықтан, олар мал табынында аз кезікті.

Қазақтар үшін, әсіресе, Бетпақ дала сияқты шөлді кесіп өту өте қиын болған. Бетпақ дала (басқа да шөлдерге қатысты) арқылы Орталық Қазақстанға қарай көшетін тайпалар ыстық түспей жайлауға жетіп алу үшін наурыздың басынан-ақ көш жолына түсіп қысқа қарай Сырға жету үшін Бетпақ дала үстінен күзгі алғашқы қар түскенде өткен. Бетпақ даладағы осындай жолдар мал шаруашылығын күшейтіп, қой басын көбейту мақсатында туған.

Қар ерісімен қазақтар қыстауларын тастап, мал табындарымен былтырғы шөп қай жерде жақсы сақталса, сол араға қарай қозғала бастайды. Дала аздап көгере бастағанда мал күзді күні қыстауға барар жолда шөбі өртелген жерлер – өртеңдерге айдалады. Мұндай жерлерде шөп жылдам өсіп, қыстан жүдеп шыққан мал тез қоң жинайды. Қазақтар шөптің шығуына байланысты мал табындарын бірте-бірте жазғы жайлауларына қарай ауыстыра бастайды. Оған мауысым айының басында келіп, шөп шабылатын кезге дейін, шөбі жақсы шыққан жер болса одан да ұзағырақ қалады. Тамыз айынан бастап көшпелілер өз қыстауларына қарай қозғала бастайды. Оған қысқа жайылымды сақтап қалу үшін мейлінше кеш баруға тырысады. Қыстау маңындағы жайылымдардың шөбі шабылмайды және шөпті қорып отырады. Ол қысқа сақталады [6, 14-б].

Мәселен, Сарыарқа қазақтарының жер қатынастарын жерді *иелену* және *пайдалану* деп бөлуге болады, аз да болса территориясының жекелігі бар, екі немесе бірнеше топтардың өзара жер қатынастары туралы жағдайда иелену болады, ал топтың ішінде, оның мүшелерінің жерге деген тәртіптері пайдалану болады. Осыған байланысты, жерді иелену мен жерді пайдалануының келесідей түрлерін белгілеуге болады:

1) Сайларды ешбір шектеусіз еркін пайдалану, жерге иеліктің жоқ екендігін, тек жерді пайдалануды көрсетеді. Мұндай түрді көбіне жайлауларда кездестіреміз.

2) Сайларды пайдалану белгілі бір топтарға тиесілі, көршілерімен шекара жоқ, бірақ тұрақ орындары бірінші орналасқандардың құзырына тиесілі. Бұл «құмдарда» болады.

3) Жекелеген жер иеліктерінің көлемі анықталып, шекаралық сайлар белгіленіп, бірақ сұлбасы ортақ пайдалану жерлері жағынан жабылмайды. Мысалы, Есіл өзені мен оның салалары бойындағы, сондай-ақ таулы жерлердегі алқаптар.

4) Жекеленген алқаптардың жабық сұлбасы бар және анықталған шекарасы болады.

Мұндай жекеленген немесе жекелене бастаған топтардың ішіндегі жерді пайдалану келесідей түрде жүреді:

1) Жайылымдардың барлық түрлерін пайдалану еркін.

2) Пайдалану шектеулі; мұндай жағдайда айыруға болады: топ-қауым бірнеше тармақтарға бөлшектеніп, тек өздерінің пайдалануына арналған жекелеген тұрақтары болады, бірақ мұндай жекеленген жерді пайдаланудың шекаралары айқындалған жоқ, мысалы, «күмдардағы» пайдалану немесе су көздері сирек болатын таулы жерлердегі күзектер.

5) Топ-қауым, нақты белгіленген табиғи және қолдан жасалған территориялық белгілері бар бірнеше тармақтарға бөлшектенеді. Таулы жерлердегі жекеленген қой жайылымдары бар қауымдар осындай [10, 10-б].

Өмір сүрудің жолы шаруашылықтың интенсивті формасына көшу, соның ішінде малға қажетті шөп ору керек болды.

XIX ғ. екінші жартысынан бастап қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығында шөп шабу қажеттілігі арта түседі: «Қазақтардың негізгі шөп құралы – қиғаш орақ. Оның көмегімен шалғын жерлердегі шөптер жеңіл орылып, ал далалық жерлердегі өсімдіктер оңай орылмайды. Шөп оратын жерлердің ауданын кеңейту үшін, қырғыздар шөп оратын құралдарды жетілдіруі қажет» [9, 120-б].

Малға шөп шабу, оны жинау көшпелілікке үйренген қазақтар үшін өте ауыр болады. Өйткені көшпелі өмірге үйренген мал шөбі шүйгін жерлерде жайылып, оған шөп дайындау істеріне қазақтар көп назар аудармаған.

Жұттар мал шаруашылығының дамуын тежеп, оны тоқырауға ұшыратты. Жалпы алғанда жұттар халықтың әл-ауқатына аса қатты әсер ететін, оның экономикалық жағдайын күрт нашарлатты. Қысқа азық дайындау болмаған, осы жағдайға байланысты көктайғақ пен қардың мөлшерден көп түсуінен малдар өздігінен қоректеніп алмай жаппай малдың қырылуына (жұтқа) ұшыраған. Бұл табиғаттың қатаң құбылысы жиі болып тұрған, мындаған ауылды шығынға ұшыратып, халық қайыршылық пен ашаршылықтан зардап шеккен. Малдың көп бөлігі жоғарыдағы жағдайлардан көптеп өлген және тұз тағыларының шабуылына да ұшырап отырды.

Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысу өте қиынға соқты, өмірдің кейбір талаптарына төтеп беру қиын болды. Көптеген уақыттарын көшпенділер мен жартылай көшпелілер малды бағып-қағумен өткізді, жас төлдерді қараумен бірге, ауру малдарды емдеумен және күзетумен болды, шөлді және жартылай шөлді орындардағы құдықтарды сақтау т.б. су көздерін табумен уақыттары өтті.

Қазақтар қыс уақытындағы мал азығы ретінде шөпті аз дайындайды. Қазақтардың малы өздерінің қорегін тауып жейтін болған. Қар қатпай тұрғанда ірі мал, оның соңынан ұсақ мал кеуіп қалған шөпті тамырына дейін қазып жейді. Жел күшті, ұзақ болмаса және қатты аяздармен қатар соқпаса қысқы жайылымдардағы ұлпа қарды ұшырып, малдың жайылуына септігін тигізеді. Қазақтардың мал шаруашылығына күздің соңғы айларында немесе ерте көктемде қар үстіне жауатын жаңбырлар өте үлкен шығын әкеледі. Әсіресе, жаңбырдан кейін аяз күшейіп, су қарды мұзға айналдырып, малдың тебініне ауыр болады. Қалың қар және күшті борандар, қатты аяздармен қатарласып көп қиындық туғызады. Қазақтар мұндай жағдайдан қатты қорқады, себебі далада жұт басталып, қазақтардың мал басы әжептәуір кемиді. Ақмола облысында 1880 жылы қалың қар мен ұзақ уақыттағы суықтан, бораннан 819775 бас мал қырылды. Сондай-ақ, жыл сайынғы мал басының кемуі де кейде 100 мың немесе одан да асып кетеді. Мұнымен қоса, мал шаруашылығына жыртқыш аңдар да көп шығын әкеледі [6, 15-16-бб].

Қазақтардың мал шаруашылығында – жылқылар, қойлар, түйелер негізгі рөл атқарады. Бірақ ірі қара мал орыс шаруаларына қарағанда саны едәуір аз деп айтуға болады.

Қазақстанның солтүстік жартысын және Сарыарқаның беткейлерін мекендейтін қазақтардың көпшілігі Сарыарқа жүйесіндегі таулы жерлерді, сусыз аймақтарды қыстаған. Солтүстік облыстарда көктеу, күзеу қысқы жайылым жерлерден қашық болмады. Қыстақ ретінде даланың ойық жерін таңдайтын. Себебі, бұл жерлерде жылы және жел тұрмайды. Қардың аз түсуі малдарға жұқа қарды тесіп, шөп жеуге ыңғайлы болады. Бірақ та осыған қарамастан кейбір жылдарда жаңа жауған қар

күннің жылы сәулесінен еріп, ал аяз соққан кезде даланы мұз басып, малдың табаны мұзды тесе алмай жұт болады. Көктем келген кезде даланың қары кете бастағанда қазақтар малдарын өртеңге айдайды. Өртең дегеніміз күзде белгілі бір жердің шөбін жаққан жер. Бұл жерлерде көк шөп ерте шыға бастайды. Қыстың суығынан жем-шөптің жетіспеушілігінен көтерем болған малдар, өртеңде тез көтеріледі.

Бұл жерлерде мал наурыз, сәуір айларына дейін, қайсы бір жылдарда мамырдың ортасына дейін ұсталды. Қазан мен қараша айларында көшпелі қазақтар кейін қарай қайтып, желтоқсан айында қысқы жайлауларына келіп жеткен. Орташа есеппен көшпелілер наурыз айының алғашқы күндерінен бастап қайтадан солтүстікке қарай көшіп-қона бастады. Н.Коншин «Қазақ даласындағы мал шаруашылығы қандай қарапайым болса да, көшпелілердің барлық қажеттіліктерін өтеуге жарайды» деп жазады [6, 15-б].

Отарлаушы үкіметтің әкімшілік және аграрлық саясаты өлкедегі әлеуметтік өзгерістерге демеу жасады. 1868 жылғы «Уақытша ереженің» қабылдануы Ресей үшін күтпеген әрекеттерге әкелді. Қазақ жерін мемлекеттік меншік деп жариялауға қарсы болған, отаршылықты мойындағысы келмеген халықтың 1869 жылғы толқуы кезінде қарсылық білдірушілердің көптеген бөлігі Хиуа, Бұхара, Ауғанстан, Қытай жерлеріне көшіп кетті. Ал бұл кезде отырықтанған немесе соған бейімделген әлсіз шаруашылықтар уақытша ережеде көрсетілген жеңілдіктерді пайдалана отырып, босап қалған шұрайлы-шүйгін жерлерге орналаса бастады. Отырықшы қазақ тұрғындары «бұрынғы жайлаулардың ең көлемді, шұрайлы жерлердің заңды қожасы болды (Ресей империясының заңы бойынша) және ұнаған жерлерін алып еркін орналаса бастады».

Басқа өлкеге, мемлекетке қоныс аударған қазақтар орналаса алмай кейін қайтуға мәжбүр болды. Бірақ жер бөліктерінің шұрайлысы бұл жақта өзгелердің орналасуына байланысты бос болмады. Ескі және жана отырықшы болыстардың орналасып қалған жерінен қалғанына орналасу үшін олардың патшаға еріксіз түрде бағынуына тура келді.

Ресей ғалымы Любавский М.К. халықтың үлкен аумақта шашыраңқы орналасуы, қазіргі күндегі қатынас жолдарының өзінде елдің экономикалық әл-ауқатын дамытуда кедергі болып табылатынын айтады. Мұндай жағдайда өндіріс тауарларымен алмасу қиындата түседі. Халықтың шашыраңқылығында экономикалық хал-ахуал баяу жүреді [11, 24-26-бб].

Сонымен қазақтарда мал шаруашылығының негізгі түрі – көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы түрлері болды. Мұның өзі бірқатар факторлардың: табиғи-географиялық, экологиялық, әлеуметтік-экономикалық және тарихи факторлардың ықпалымен қалыптасқан еді. Сол кездегі өндіргіш күштердің дамуының төмен деңгейі жағдайында табиғи-географиялық және экологиялық факторлар белгілі бір шаруашылық үлгісінің тіршілік етуін айқындап берді. Далалық аймақтарда этноэкожүйенің қалыптасуы табиғи ресурстарды мейлінше тиімді игеруге бағытталғанын байқатады. Ғасырлар бойы қалыптасқан мал шаруашылығының ерекшеліктерін түсіну үшін көшпелі қоғамның әлеуметтік ұйымдасуын, шаруашылық байланыстарын зерттеу барысында этноэкологиялық аспектілердің әсерін де жан-жақты қарастыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алимбай Н.А., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.
2. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
3. Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под. ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. 2-е изд. – Алматы: Қазақстан, 1997. Сб. 1: (V в. до н.э. – XVII в.н.э.). – 383 с.
4. Ключевский В.О. Сочинения в 8 т. Курс русской истории, – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1956. Т. 1 ч. 1. – 425 с.
5. Шорманов Муса. Казахские народные обычаи. – Павлодар, НПФ «ЭКО», 2005- 150 с.
6. Коншин Н. Краткий статистический очерк промышленности и торговли в Акмолинской области за 1880-1894 гг. – Омск: Изд. Акм. Об. Стат. Комитета, 1896. – 45 с.
7. Завалишин И. И. Описание Западной Сибири. – М.: в типографии Грачева и комп., 1862. – 415 с.
8. Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. 41, 42, 43.
9. Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область Сибирских киргизов. – СПб., 1868. ч.2. – 482 с.
10. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. Том II-й. – 558 с.
11. Любавский М.К. Историческая география России в связи с колонизацией. 2-е изд. – СПб.: Лань 2000. – 304 с.

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

ӘОЖ 378. 016: 908
МРНТИ 03.01.45

Азнабакиева М.А.¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

e-mail: m_mary_84@mail.ru

Машинбаева Г.Ә.²

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

e-mail: gulnazniki@mail.ru

Нусупбаева С.А.³

³ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

e-mail: n.salta_82@mail.ru

Ибрагимова М.Н.⁴

⁴әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, ibragimova.meruert@mail.ru

**ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ
ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ
(өлкетану материалдары негізінде)**

Мақалада тарих сабақтарында өлкетану материалдары негізінде студенттердің танымдық қызығушылығын арттыру мәселесі, танымдық қызығушылықты арттыруда өлкетану материалдарын тиімді қолдану жолдары қарастырылады. Тарих сабақтарында студенттердің танымдық қызығушылығын арттыруда өлкетану материалдарын қолдану өте тиімді. Өлкетану материалдары беретін мәліметтің шынайылығы студенттердің алған білімін бекіте түседі, саяси, кәсіби тәрбиесінің, көркемдік және эстетикалық талғамдарының дамуына, өз бетімен жұмыс жасау қабілетінің шыңдалуына әсер етеді. Тарихи өлкетану қоғам дамуын, өлке тарихын жеке зерттемей, қоғам мен қоршаған тарихи ортаның археология және этнологиялық, географиялық, топонимикалық және экологиялық, демографиялық, әлеуметтік, діни жағдайымен байланыстыра қарастыруға үйретеді. Студенттердің алған білімін күнделікті өмірмен, практикамен байланыстырып, оларды ғылыми іздену жұмыстарына баулиды.

Түйін сөздер: танымдық қызығушылық, тарихи өлкетану, кредиттік оқыту жүйесі, студенттің өзіндік жұмысы.

Резюме

Азнабакиева М.А.¹

¹КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, e-mail: m_mary_84@mail.ru

Машинбаева Г.Ә.²

²КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, e-mail: gulnazniki@mail.ru

Нусупбаева С.А.³

³КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, e-mail: n.salta_82@mail.ru

Ибрагимова М.Н.⁴

⁴КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, ibragimova.meruert@mail.ru

**Повышение познавательного интереса студентов на уроках истории
(на основе материалов по страноведению)**

В данной статье рассматриваются пути активизации познавательного интереса студентов на уроках по истории на основе краеведческих материалов. Познавательный интерес – один из самых значимых мотивов современного обучения, который взаимодействуя с социальными, нравственными мотивами, мотивом самовоспитания, обогащает личность учащегося, повышает интерес к обучению. Развитие познавательного интереса способствует росту сознательного отношения к учению, развитию познавательных процессов, умению ими управлять, сознательно их регулировать. К наиболее эффективным средствам активизации познавательного интереса студентов в вузе относится использование краеведческого материала, который дает возможность визуально представить услышанное, помогает студентам понять, осмыслить, удержать и закрепить в памяти знания, что, в свою очередь, обеспечивает воспроизведение и применение полученных знаний в определенных обстоятельствах. В статье также описываются способы организации самостоятельной работы сту-

дентов посредством применения краеведческого материала, который помимо указанных выше возможностей, способствует повышению познавательного интереса студентов в условиях кредитного обучения.

Ключевые слова: Познавательный интерес, историческое краеведение, кредитная технология, самостоятельная работа студента.

Summary

Aznabakieva M.A.¹

¹ *al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre – University education, e-mail: m_mary_84@mail.ru*

Mashinbaeva G.A.²

² *al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre – University education, e-mail: gulnaznuki@mail.ru*

Nusupbaeva S.A.³

³ *al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre – University education, e-mail: n.salta_82@mail.ru*

Ibragimova M.N.⁴

⁴ *al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre – University education, ibragimova.meruert@mail.ru*

Increasing of the cognitive student sinterest at the History lessons

(Basis on Contry studies materials)

This article discusses the ways to enhance cognitive interest of students. The cognitive interest is one of the most important motives in modern education, which interacts with the social, moral motive, self-education, enriching the student's personality, increases interest in learning. The development of cognitive interest promotes conscious attitude to learning and development of cognitive processes, and the ability to manage them, consciously regulate them. The most effective means of enhancing cognitive interest of students in high school include using the local history materials, which makes it possible to visualize hearing, helps students to understand, to comprehend, retain and consolidate the knowledge in memory, which in turn provides playback and application of acquired knowledge in certain circumstances. The article also describes how to organize the independent work of students and use local history material, which in addition to the above features, enhances cognitive interest of students in credit courses.

Keywords: Cognitive interest, historical study of local lore, credit technology, independent work of a student.

Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан үлкен өзгерістерге байланысты ЖОО-да қойылып жатқан талаптар да өзгеруде. Сондай талаптардың бірі ретінде білім беру сапасын арттыруды ерекше атап айтуға болады. Бұл дегеніміз, студенттерге білім беріп қана қоймай, олардың бойындағы түрлі қабілеттерін дамыту, білім алуға деген қызығушылықтарын ояту, өзбетімен ойлауға, шешім қабылдауға, тиісті жағдайда алған білімдерін қолдануға үйрету. Білімді терең де жүйелі меңгеруге септігін тигізетін мотивтер, негізінен, оқуға ынталылық, пәнге қызығушылық, жауапкершілік сезіну, қажеттілігін ұғыну, тиісті жағдайда қолдануға дағдыландыру, білімнің мәнін түсіну және т.б. Сондықтан, ЖОО алдында тұрған басты міндет осындай мотивтерді басшылыққа ала отырып оқытудың нәтижелілігін қамтамасыз ету.

Қазіргі қоғамның идеологиялық, тәрбиелік, білім беру жұмыстарының негізгі бағыты – жаңа заман талабына сай маманды қалыптастыру, тәрбиелеу, алдыңғы қатарлы озық біліммен және мәдени жетістіктермен қамтамасыз ету. Бүгінгі күнде университет қабырғасында білім алып жүрген студенттер, ертеңгі күні бүкіл елдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени, саяси мәселелерін, міндеттерін шешеді, сондықтан олар жан-жақты кәсіби дайындықтан өтіп, озық ойлай алатын, белсенді әрекетті, бәсекеге қабілетті болулары тиіс.

Осы талаптардың орындалуы оқыту үдерісінде студенттердің ой-өрісін кеңейтіп, әлеуетін жан-жақты дамыту, ғылым негізін сапалы зерделеу, түрлі шығармашылық әрекеттерін дамыта отырып, олардың өзбетіндік-танымдық белсенділіктерін арттыру негізінде іске асырылады. Яғни, танымдық қызығушылықты қалыптастыру оқытудың негізгі міндеттерінің бірі.

Студенттердің танымдық қызығушылығының төмен болуы олардың алған білімдерінің қорытындыларына, оқу үлгерімдеріне әсерін тигізеді. Ю.Л.Неймер редакциялығымен құрастырылған психологиялық сөздік қызығушылықты тұлғаның іс-әрекетінің мақсатын сезінуіне бағыттылығын қамтамасыз ететін, осы арқылы жаңа фактілермен танысуға мүмкіндік жасайтын танымдық қажеттіліктің көріну формасы деп анықтайды [1,163]. Ал, А.А. Бодалевтің айтуы бойынша, қызығушылықты ояту және қолдау білім алушы бойында жағымды эмоционалды танымдық іс-әрекетті тудырады, «білім алу қабілеттілігінің» пайда болуына және дамуына мүмкіндік туғызатын психикалық үдерістері белсенді етеді, олар ары қарай оқу материалдарын ойдағыдай игеруге жағдай жасайды [2,172]. Танымдық қызығушылық мәселесі С.А. Ананьина, А.Г. Архипов, Л.И.Божович, Л.В.Вяткин, В.А. Сухомлинский, А.К. Маркова, Т.Рибо, С.Г.Якобсон, А.Е. Әбілқасымова, С.М.Джакупова, Г.К. Байдельдинова, М.С. Мәженақова т.б. еңбектерінде жан-жақты талданады.

Тарих сабақтарында студенттердің танымдық қызығушылығын арттыруда өлкетану материалдарын қолдану өте тиімді. Өлкетану материалдары арқылы берілетін шынайы мәліметтер негізінде студенттер алған білімдерін бекіте түседі. Сондай-ақ аталған материалдар олардың саяси, кәсіби тәрбиесінің, көркемдік және эстетикалық талғамдарының дамуына, өз бетімен жұмыс жасау қабілетінің шыңдалуына әсер етеді. Тарихи өлкетану қоғам дамуын, өлке тарихын жеке зерттемей, қоғам мен қоршаған тарихи ортаның археология және этнологиялық, географиялық, топонимикалық және экологиялық, демографиялық, әлеуметтік, діни жағдайымен байланыстыра қарастыруға үйретеді. Студенттердің алған білімін күнделікті өмірмен, практикамен байланыстырып, оларды ғылыми іздену жұмыстарына баулиды [3].

Тарихи өлкетану еліміздің әрбір өлкесіне қатысты оның тарихын, әлеуметтік, экономикалық, саяси, демографиялық дамуын, шаруашылық ерекшеліктерін, тұрмыс-тіршілігін, табиғаты мен табиғи байлығын жан-жақты зерттейді. Студенттер түрлі деректер мен ғылыми еңбектерді оқи, талдай отырып еліміздің тарихи-мәдени мұрасын сақтау, қорғау, насихаттау, зерттеу мәселелерін үйренеді. Археологиялық, этнографиялық, топонимикалық, географиялық, т.б. деректердің өлке тарихын зерттеудегі маңыздылығын түсінеді. Тарихи өлкетану болашақ мамандарды халқының заттай және рухани мәдениеті, табиғи-географиялық ортасы, наным-сенімі, шаруашылық ерекшелігімен таныстырады. Студенттерге өз бетімен жұмыс істеу мүмкіндігін береді.

Соңғы жылдары жаһандану үрдісі Қазақстандағы жоғары білім берудің жүйесін дамытуға үлкен әсерін тигізді. Қазақстан республикасының «Білім жөніндегі» заңына сәйкес мемлекеттік жоғары білім беру жөніндегі стандарт жасалды. Бұл стандарт ұлттық жоғары білім беру жүйесінің еуропалық, халықаралық білім беру кеңістігіне сай болуын көздейді. Осы стандартқа сай оқу үдерісінің ұйымдастырылуына кредиттік оқыту жүйесі еніп отыр.

Кредиттік жүйе алғаш рет АҚШ-та пайда болды. Оның негізін 1870 жылдары Гарвард университетінің Президенті, белгілі Американдық білім қайраткері Чарльз Элиот салып, «кредит-сағат» ұғымын қоғамға енгізген болатын. Бұл жүйе алғашында пәндер көлемі жүйесінің шешуін өлшеуші «кредит – сағат» болып енгізілген еді. Сол уақыттан бері кредиттік жүйе уақыт сынағынан өтіп, тиімділігі дәлелденді. Оқу бітіруші түлектер бәсекелестік қабілеттілігімен білім беру кеңестігінің таңдауында оқушыға дербестік беру, оқытудың деңгейін көтеру, еңбек сұранысына бағдарланған, оқу бағдарламаларының жоспарлауын икемді ғана болуы мүмкін, әлемдік білім беру көрсеткендей қазіргі білім талаптарына кредиттік оқыту технологиясы сай келеді.

Қазақстан Республикасында кредиттік оқыту жүйесі XIX ғасырдың 90-шы жылдарының ортасынан біртіндеп қалыптаса бастады. Елімізде 2007 жылы 15 тамызда «Білім туралы» жаңа заң қабылданды. Осы заңның 11 бабында білім жүйесі мәселелерінің бірі болып оқытуда жаңа технологияларды тиімді пайдалану және енгізу, сонымен қатар кредиттік, дистанциялық, ақпараттық-коммуникациялық оқыту кәсіби білімнің қоғамда және еңбек нарығында болып жатқан өзгерістер қажеттілігіне тез үйлесуге мүмкіндік туғызатыны атап көрсетілген. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңын іске асыру мақсатында №66-шы «Кредиттік оқыту технологиясы бойынша оқу үдерісін ұйымдастыру ережесі» әзірленген және бекітілген. Кредиттік оқыту технологиясы – бұл білім беру технологиясы, өз бетімен білім алу деңгейін көтеру және дара негізінде шығармашылық білімді меңгеру, оқу үдерісін және білім көлемін кредит негізінде есепке алуды, білім беруді таңдап алған траекториясын регламенттеу болып табылады.

Кредиттік оқыту технологиясын пайдалану арқылы оқу үдерісін ұйымдастырудың негізгі міндеттері:

- 1) білім көлемін біріздендіру;
- 2) оқытуды барынша дараландыру үшін жағдай туғызу;
- 3) білім алушылардың өзіндік жұмыстарының рөлі мен тиімділігін күшейту;
- 4) білім алушының оқудағы шынайы жетістіктерін оларды тиімді бақылау рәсімдері негізінде анықтау болып табылады.

Кредиттік оқыту технологиясы мыналарды көздейді:

- 1) білім алушылар мен оқытушылардың әрбір пән бойынша еңбек шығынын бағалау үшін кредиттер жүйесін енгізу;
- 2) білім алушылардың жеке оқу жоспарын қалыптастыруға тікелей қатысуын қамтамасыз ететін жұмыс оқу жоспарына енгізілген таңдауы бойынша пәндерді олардың таңдау еркіндігі;
- 3) білім алушылардың оқытушыларды таңдаудағы еркіндігі;
- 4) білім алушылардың білім траекториясын таңдауына ықпал ететін эдвайзерлерді оқу үдерісіне тарту;

- 5) оқытудың интерактивті әдістерін пайдалану;
- 6) білім беру бағдарламаларын меңгеруде білім алушылардың өзіндік жұмыстарын жандандыру;
- 7) оқу үдерісін ұйымдастыруда факультетке (институтқа) академиялық еркіндік беру;
- 8) оқу үдерісін қағазды және электронды тасымалдағыштардағы барлық қажетті оқу және әдіс-тәжірибелік материалдармен қамтамасыз ету;
- 9) білім алушылардың оқудағы жетістіктерін бақылаудың тиімді әдістері;
- 10) әрбір оқу пәні бойынша білім алушылардың оқудағы жетістіктерін бағалаудың балдық-рейтингтік жүйесін пайдалану [4].

К.М. Арапованың зерттеуі бойынша кредиттік оқыту жүйесіне көшудегі басты мақсат – білім жүйесін әлемдік білім кеңістігімен кіріктіру және өндіріс пен нарықтық жағдайдың өзгеріп тұратын заманында кәсіби мамандардың әлемдік сұранысқа, бәсекеге қабілетті болуына мүмкіндік жасау. Жаңа жүйенің басты ерекшелігі – студенттердің білім кеңістігін қалыптастыру еркіндігі, яғни, жалпыға міндетті мемлекеттік білім стандарттарының мамандар дайындаудың сапасына қоятын талаптарына сәйкес, білім алуудағы өзінің ерекшелігі мен қалауына сай қалыптастыра алады [5,10-11].

Кредиттік оқыту жүйесінің басты ерекшеліктері – әр студент өзін қызықтыратын оқу пәні бойынша жеке дайындығына көп уақыт бөле алуында; студенттердің танымдық қызығушылығын арттырудың және ЖОО білім алу барысында оларда дербестікті қалыптастырудың жолы, оқу үдерісінің бір формасы ретінде студенттердің өзіндік жұмысының енгізілуінде.

Өзіндік оқу іс-әрекетінің психологиялық, педагогикалық теориясын ХХ ғасырдың ортасына қарай Д.В. Эльконин, В.В. Давыдов, Н.А. Менчинская, С.Л. Рубенштейн, П.Я. Гальперин, Н.Ф.Талызина, П.М. Якобсон және т.б. негіздеген болатын.

Өздігінен орындайтын жұмыстарды ұйымдастыру мәселелеріне байланысты Выготский Л.С., Маркова А.К., Вяткин Л.Г., Леонтьев А.Н., Бабанский Ю.К., Вергасов В.М., Кларин М.В., Намазбаева Ж.И., Савин Г.А., Вербицкий А.А., Шамова Т.И., Кочетов А.И., Якиманская И.С., Платонова Н.М., Зимняя И.И., Долженков О.В., Ковалев А.Г., Кузьмина Н.В., Бочкина Н.В., Әлімқұлова Р.А., Қожамқұлова Б.Е., Садықова Р.Ш., Наумченко И.Л. және т.б. көптеген ғалымдар мен педагогтар өз еңбектерінде жазған.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, өзіндік жұмыс – алдын-ала дайындалған бағдарлама немесе нұсқау арқылы оқытушының қатысуымен орындалатын танымдық әрекет. Өзіндік жұмыс – студенттің танымдық ізденімпаздығын арттыратын құрал. Бұл жұмыстың тиімділігі оқытушының осы іс-әрекетті жоспарлау іскерлігіне байланысты. Студенттерді дұрыс жұмыс істеуге үйрету қажет, демек, әр студентті белгілі мақсатпен, жоспармен, уақытты үнемді пайдаланып, жүйелі түрде жұмыс істеуге үйрету керек, олардың өздігінен көп ізденуі керек екендігі туралы ескертіп отыру керек.

Жоғарыда тарих сабақтарында өлкетану материалдары негізінде студенттердің танымдық қызығушылығын арттырудың тиімділігі айтылды. Студенттер өлкетану материалдары негізінде өзіндік жұмыстарды орындау арқылы танымдық қызығушылығын арттырып, оқу үдерісінде игеретін білім мен практикалық шеберліктерін кеңейтеді. Бұл тапсырмаларды қандай формада беру керектігі оқытушының шығармашылық, педагогикалық тәжірибесіне байланысты. Студенттердің мәселенің теориясымен, зерттелу деңгейімен танысуы мақсатында келесі тапсырмаларды беруге болады.

1. Тарихи өлкетанудың ғылым ретінде қалыптасуы (тарихи өлкетану пәні, мақсаты мен міндеттері; тарихи өлкетанудың зерттеу нысандары мен зерттеу әдістері; тарихи өлкетану пәнінің Қазақстан тарихында алатын орны).

2. Тарихи өлкетанудың дерек көздері (археологиялық деректерді өлкетану жұмыстарында пайдалану; тарихи өлкетанудағы этнографиялық деректер маңыздылығы; тарихи өлкетанудағы жазба деректердің және ауыз әдебиетінің ролі; тарихи өлкетанудағы тарихи география мен топонимиканың орны).

3. Қазақстанда өлкетану жұмыстарының жүргізілуі (қазақ өлкесі жайлы алғашқы және орта ғасырдағы деректер; қазақ жерінің Ресей отарына айналғанынан кейінгі зерттеулер; Кеңес дәуірі кезеңіндегі зерттеу жұмыстарының бағыты; тәуелсіз Қазақстандағы зерттеу жұмыстары).

4. Қазақ өлкетанушылары: қызметі мен еңбектері (Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектерінің өлкетанушылық маңызы; Ы.Алтынсариннің тарихи өлкетануға қосқан үлесі; С.Бабажановтың өлкетанушылық қызметі; Ә.Диваев еңбектеріндегі қазақ этнографиясы; Ә.Марғұлан – археолог, этнограф ғалым; Х.Арғынбаевтың этнографиялық еңбектері; Тәуелсіз Қазақстанның өлкетанушы-ғалымдары).

Аталған тапсырмаларды орындай отырып студент тарихи өлкетану пәнімен толығымен танысады. Енді студентті қызықтыру үшін оның туған өлкесінің бүкіл Қазақстан тарихында алатын

орнын анықтайтын, Отанның дамуында алатын рөлін көрсететін, өз ата-бабаларының ерлігімен таныстырып, отансүйгіштік сезімін оятатын тақырыптар ұсынуға болады.

1. Туған өлкемнің тарихы – Отанымның тарихы;
2. Туған жер – алтын бесік;
3. Біздің өлкенің мақтанышы;
4. Менің отбасым. Шежірем;
5. Ауылым (қалам): өткені, бүгіні және даму перспективалары;
6. Қала, облыс, аудан даму тарихы.

Бұл тақырыптарды зерттей отырып студент өз туған өлкесі тарихының еліміздің тарихымен байланысын, Отан тарихының дамуына әсерін көрсете алады. Өлке тарихын зерттеуші студент сол өлкедегі қоғамдық үдерістерді де назарына алады. Яғни, адамдардың өмірі, ұрпақаралық байланыс, олардың әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, мәдени байланысы және қарым- қатынасы, рухани өмірін зерттеуге де назар аударады. Сол кезең адамдарын, олардың көзқарастарын, ойларын, идеалдарын білу – сол кезеңді түсінумен, тарихты түсінумен тең. Туған өлке тарихын зерттеу этноәлеуметтік үдерістерді тануға көмектеседі. Нақты мысалдар арқылы студенттер өз халқының әдет-ғұрып, дәстүрімен танысады. Басқа этностардың өткен тарихымен, олардың қоныстану тарихымен, олардың өмір-тіршілігінің, мәдениетінің, ұлттық ерекшеліктерімен танысады. Жергілікті халық пен қоныс аударушы этнос арасындағы ұлттық мәдени, рухани өзара байланысты көруге мүмкіндік алады. Ал бұл біздің көпұлтты еліміздің дамуында ерекше орын алатын фактор. Сонымен қатар, туған өлкесінің тарихын зерттеп отырған студент Қазақстаннан тыс жерде өмір сүріп жатқан жерлестері, руластары, олардың ұрпақтары туралы мәліметтер жинауы мүмкін. Бұл әрине қазақ халқының басынан кешірген тарихи оқиғаларды зерттеуге итермелейді. Осылай бір тақырып аясында жұмыс жасап отырған студент тарих, мәдениет, этнография, география, демография, топонимика және т.б. ғылым саласында өз білімін толықтырады.

Зерттеу жұмыстарын жүргізгенде студенттердің алдына қойған мақсаты – Қазақстан Республикасының дамуына туған өлкенің қосқан үлесі (белгілі бір тарихи кезеңді алуға болады, мысалы, Ұлы Отан соғысы жылдарында), туған өлкесінен шыққан атақты тұлғалардың үлесі, өз ата-бабасының ерлігі мен қызметін көрсету болады. Әр қала, әр ауылдың тарихының ел тарихымен тұтастығын, әр жанұяның, әр адамның оған қатысты екендігін ұғынады. Туған өлкесінің тарихын зерттей отырып студент тарихи фактілерге оралады. [7,57]. Яғни, алған білімін қайталап бекіте түседі, толықтырады. Сонымен қатар, кітапхана, баспасөз беттеріне жарияланған материалдар, музей, мұрағат материалдарын, ғаламтор ресурстарын қолданады. Яғни, өз бетінше іздену жұмыстарын жүргізеді. Өз бетінше ізденіп алынған білім (олар өздері жаңалықтар ашады, бұрыннан білетін фактілерді толықтырады) өте сапалы болады.

ЖОО білім беру үдерісінде тарих сабақтарында тарихи өлкетану материалдарын қолдану студенттердің әлеуметтік бейімделу мәселесін шешуге көмектеседі, саяси, кәсіби тәрбиесінің дамуына, өз бетімен жұмыс жасау қабілетінің шыңдалуына әсер етеді. Тарихи өлкетану көптеген ғылым салаларымен тығыз байланыста болып, студенттер алған білімін бекіте түседі. Ал өзіндік жұмыс орындау барысында студент туған өлкесінің тарихымен терең танысады. Қазіргі таңда республикада «Дипломмен ауылға» бағдарламасы кеңінен насихатталуда. Ал, университет қабырғасынан өз өлкесіне деген мақтанышты, оның артықшылығын сезіп өскен адам, оны ары қарай көркейту үшін қызмет жасайтынына күмән жоқ.

Әдебиеттер:

1. *Психологический словарь / авт.-сост. В.Н. Копорулина, М.Н. Смирнова, Н.О. Гордеева, Л.М. Балабанова; Под общ.ред. Ю.Л. Неймера. – Ростов-на Дону: Феникс, 2003. – 640 с.*
2. *Бодаев А.А. Психология личности: монография. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 188 с.*
3. *Кацюба Д.В. Историческое краеведение в школе и в вузе: учебное пособие. – Кемерово, 1994. – 335 с.*
4. *Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. «Кредиттік оқыту технологиясы бойынша оқу үдерісін ұйымдастырудың ережесі» <https://egov.kz/cms/kk/law/list/V070005043>*
5. *Арапова К.М. Кредиттік оқыту жағдайында студенттердің өздігінен орындайтын жұмыстарын ұйымдастырудың педагогикалық шарттары. Пед. ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2008, - 27 б.*
6. *Дмитриенко Н.М. Историческое краеведение: учебное пособие: [для студентов вузов]. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2013. – 221 с.*
7. *Исаева А.И. Тарихи өлкетану: Оқу құралы /Жауапты ред. А.Б. Қалыш; ҚазМҚПУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 246 б.*

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘӨЖ: 903.02 (574)

МРНТИ 03.41.91

Е.Ш. Ақымбек¹

*¹PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері,
eraly_a@mail.ru*

А.Ә. Нұржанов²

*²тарих ғылымдарының кандидаты, Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші
ғылыми қызметкері, arnabai@mail.ru*

**ЖАМБЫЛ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ПУНКТИН ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ҚЫЗМЕТІНДЕГІ
Г.И. ПАЦЕВИЧТИҢ РӨЛІ**

Аңдатпа

1938 жылы 11 қаңтарда Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің №34 қаулысына сай ҚазКСР ХКК жанындағы Қорық және көне ескерткіштерді сақтау Республикалық Басқармасында осы жылдың мамыр айында Жамбыл (қазіргі Тараз) қаласында Жамбыл археологиялық пункті ұйымдастырылады.

Жамбыл археологиялық пунктінің жетекшісі болып Г.И. Пацевич тағайындалады. 1938 жылы Археологиялық пунктінің штаты бір ғылыми қызметкер мен қазба аймағын қорғау бойынша қарауылдан тұрады. Сондықтан ЖАП-тың барлық жұмыстарын тікелей Г.И. Пацевич жүргізген. ЖАП-тың экспедициясы революцияға дейінгі археологтар мен өлкетанушылардың жүйесіз жұмыстарынан өз әдістері бойынша ерекшеленеді. Археологиялық ескерткіштердің әртүрлі түрлерін қамтыған материалдарға салыстырмалы зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін алғаш рет экспедицияның маршрутын анықтады, оны өлке тарихының негізгі дерегіне сай етіп бекітті. Г.И. Пацевич ежелгі Қазақстанның ірі егіншілік аудандарының – Шу мен Талас өңірлерінің, Отырар оазисінің тарихи даму ерекшеліктеріне және олардың Орта Азияның егіншілік аудандарымен тарихи, әлеуметтік, саяси, мәдени өзара қарым-қатынастарына алғашқылардың бірі болып көңіл аударады.

1947 жылы маусымда Жамбыл Археологиялық пункті ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының қарамағына өтуіне байланысты Г.И. Пацевич аталған институтта қызмет етеді.

Тірек сөздер: Жамбыл археологиялық пункті, археология, мәдениет, қала орны, оба, қоныс, тарих, орта ғасыр.

Аннотация

Е.Ш. Ақымбек¹

А.А. Нұржанов²

**РОЛЬ Г.И. ПАЦЕВИЧА В ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЖАМБУЛСКОМ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ПУНКТЕ**

Определенную роль в изучении памятников Тараза и его округа сыграл организованный в 1938 г. в г. Джамбуле археологический пункт, преобразованный затем в Джамбульский областной музей.

По своим методам экспедиции Г.И. Пацевича коренным образом отличались от бессистемной работы до-революционных археологов и краеведов. Впервые ему удалось охватывать маршрутами экспедиций и свести воедино путем сравнительного изучения материалы, совершающие различные типы археологических памятников и установить их соответствие основным фактам истории края. Впервые Г.И. Пацевичем выделены специфические черты исторического развития крупнейших в Казахстане древних земледельческих районов – Таразского и Отрарского оазиса, а также особенности Чу-Таласского района Жетысу и его исторических, социальных, политических и культурных взаимоотношений с древними земледельческими районами Средней Азии. С 1947 года Г.И. Пацевич плодотворно работал старшим научным сотрудником отдела археологии Института ИАЭ им. Ч.Ч. Валиханова АН Казахской ССР.

Ключевые слова: Джамбульский археологический пункт, археология, культура, городище, курган, поселение, история, средневековье.

Summary

E.Sh. Akymbek¹

A.A. Nurzhanov²

**G. I. PATSEVICH'S ROLE IN THE ORGANIZATION AND ACTIVITY THE JAMBYL
ARCHAEOLOGICAL POINT**

A certain role in studying of monuments of Taraz and its district was played by the archaeological point organized in 1938 in Jambyl transformed then in the Jambyl regional museum.

By the methods G.I. Patsevich's expeditions radically differed from unsystematic work of pre-revolutionary archaeologists and local historians. For the first time it managed to cover routes of expeditions and to bring together by comparative studying the materials making various types of archaeological monuments and to establish their compliance to the basic facts of history of edge. For the first time G. I. Patsevich marked out peculiar features of historical development of the ancient agricultural areas, largest in Kazakhstan, – the Taraz and Otrarsky oasis, and also feature of the Chu-Talas district Zhetysu and its historical, social, political and cultural relationship with ancient agricultural areas of Central Asia. Since 1947 G. I. Patsevich fruitfully worked as the senior research associate of department of archeology of Institute of IAE of Ch. Ch. Valikhanov of AN of the Kazakh SSR.

Keywords: Jambyl archaeological point, archeology, culture, ancient settlement, barrow, settlement, history, Middle Ages.

Алатау шатқалдарынан ағып шығатын Шу мен Талас өзендерінің бойы көне замандардан бері адамзаттың құтты мекені болып келеді. Қоныс тебуге қолайлы бұл өңірлерден адам баласының аяғы тигеннен бастап еңбек іс-әрекеттерінен қалған бірнеше мыңдаған жылдардың материалдық мәдениеттерінің қалдықтарын көруге болады. Мұны ежелгі дәуір мен орта ғасырлардан қалған ескерткіштер дәлелдей түседі.

Шу-Талас өңірлерінің ескерткіштерін жолсапар кезінде сипаттау жұмыстары XIX ғ. ортасында, ал тұрақты зерттеу жұмыстары XX ғ. 30 ортасында басталғандығы белгілі [1, б. 93-109].

Өңірлердегі ескерткіштерді зерттеуде 1938 жылы құрылған Жамбыл археологиялық пункті (ЖАП) айтарлықтай рөл ойнады. ЖАП-тың құрылуы Г.И. Пацевичтің қызметімен тікелей байланысты. Сондықтан ЖАП-тың Шу-Талас өңірлерінде жүргізген зерттеулері Г.И. Пацевичтің өмірімен байланысты өрбиді.

Пацевич Героним Иосифович 1893 жылы Белоруссияның Витебский облысы Шатрово ауылында дүниеге келген. 1910 жылы Мәскеу археологиялық институтына түсіп, 1914 жылы ғалым-археолог мамандығын алып шығады. 1919-1924 жылдары Қызыл Армия қатарында борышын өтеп, 1924-1933 жылдары инженер болып қызмет етеді. 1934-1938 жылдары Қазақстан Орталық музейінің ғалым хатшысы бола жүріп, А.Н. Бернштам басқарған Семиреченский археологиялық экспедициясының жұмыстарына белсене қатысады [2, с. 151-152].

1936 жылы КСРО ҒА Қазақ филиалы Талас, Шу, Аса өңірлері ауданындағы ескерткіштерге жоспарлы түрде зерттеу жүргізуге кірісіп, бірқатар археологиялық экспедициялар ұйымдастырады. Соңынан 1938 жылы 11 қаңтарда Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің №34 қаулысына сай ҚазКСР ХКК жанындағы Қорық және көне ескерткіштерді сақтау Республикалық Басқармасында осы жылдың мамыр айында Жамбыл (қазіргі Тараз) қаласында Жамбыл археологиялық пункті ұйымдастырылып, төмендегідей негізгі міндеттері белгіленеді:

1. ҚазКСР Оңтүстік Қазақстан мен Қызылорда, сосын Жамбыл облыстарындағы айтарлықтай маңызды археологиялық ескерткіштерді, аймақтағы көне ескерткіштерді есепке алу, сақтау және зерттеу, соның ішінде Жамбыл қаласының орталығындағы базар орнында орналасқан ежелгі Тараз қаласы аумағын сақтау және зерттеу.

2. Үкімет қаулысын мекемелер мен жеке тұлғалардың орындауын қадағалау, сонымен қатар көрсетілген облыстар аумағындағы археологиялық және архитектуралық ескерткіштерді есепке алу, сақтау, зерттеу және реставрациялау мәселелері бойынша Көне ескерткіштерді сақтау және қорық Басқармасы бұйрығы мен өкімін бақылау.

3. Археологиялық экспедицияларға және жеке ғылыми жұмысшыларға жұмысы, археологиялық пунктіне әкелінген барлық материалдар, материалдық мәдениет заттары үшін өкімде көрсетілген жолмен көмек көрсету [3, с. 1-2].

Құрылған Жамбыл археологиялық пункттің жетекшісі болып Г.И. Пацевич тағайындалады. 1938 жылы Археологиялық пункттің штаты бір ғылыми қызметкер мен қазба аймағын қорғау бойынша қарауылдан тұрады. Сондықтан ЖАП-тың барлық жұмыстарын тікелей Г.И. Пацевич жүргізген.

Г.И. Пацевич басқарған ЖАП-тың экспедициясы революцияға дейінгі археологтар мен өлкетанушылардың жүйесіз жұмыстарынан өз әдістері бойынша ерекшеленеді. Археологиялық ескерткіштердің әртүрлі түрлерін қамтыған материалдарға салыстырмалы зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін алғаш рет экспедицияның маршрутын анықтады, оны өлке тарихының негізгі дерегіне сай етіп бекітті. Г.И. Пацевич ежелгі Қазақстанның ірі егіншілік аудандарының – Шу мен Талас өңірлерінің, Отырар оазисінің тарихи даму ерекшеліктеріне және олардың Орта Азияның егіншілік аудандарымен тарихи, әлеуметтік, саяси, мәдени өзара қарым-қатынастарына алғашқылардың бірі болып көңіл аударады.

Пункттің құрылған кезі КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институты мен ҒА Қазақ филиалы ұйымдастырған археологиялық экспедицияның ежелгі Тараз қаласына қазба жұмыстарын жүргізуімен тура келеді. А.Н. Бернштам басқарған бұл экспедицияның негізгі тапсырмасы – ежелгі Тараз қаласының аумағын белгілеу және осы аудандағы көшпелі және отырықшы мәдениеттің ескерткіштерін анықтау болатын [4, с.128]. Сондықтан ЖАП-тың осы экспедиция құрамына қосылып, Тараз қаласына қазба жүргізгендігі түсінікті жайт.

Ежелгі Тараз қаласының орны туралы алғашқы мәліметтерді В.В. Бартольдтан кездестіреміз. 1893 жылғы есебінде былай деп жазады: «Талас қазіргі Әулиеатаның орнында орналасқан деген қорытындыға келуге болады», десе, 1894 жылы ол ойланып айтады: «Әулиеата орнында ол (Талас) орналасқан ба немесе біршама оңтүстікте – айту қиын, әйтсе де оны Қапқан шатқалынан солтүстікке орналастыру керек» [5, с. 8]. Шамасы осы екі ойлы мәселені А.Н. Бернштам қолға алып, экспедиция ұйымдастырып, Тараз қаласына қазба жұмыстарын жүргізген болуы керек. Дегенмен, ЖАП құрамына енген экспедиция Тараз қаласына бес қазба жұмыстарын жүргізіп, стратиграфиялық қазбадан бес мәдени қабатты анықтап, су құбырын, қала қақпасын, XI–XII ғғ. жататын монша-хамам және т.б. ашады [3, с. 2-4]. Шағын келген монша құрылысы уақытында бай оймышты сылақтармен, сылақты және жақпа фрескалы әшекейлермен безендірілген. Моншаның іргетас, жылу жүйесі, 1 м биіктіктегі қабырғасы, отыруға арналған сәкілері, ванна, астау, ниша мен басқа да архитектуралық бөлшектері сақталған [6, с. 177-183]. Жүргізілген жұмыстардың нәтижелерінде ежелгі Тараз қаласы орталықтағы базар астында екендігі толығымен анықталады.

Жұмыстың соңында Археологиялық пункт осы экспедиция құрамында Талас өңірінің батыс бөлігінде, Аса өзені бассейнінен Билікөлге дейінгі аймаққа археологиялық барлау жұмыстарын жүргізуге қатысады. Бір қызығы ЖАП барлау жұмыстары есек арбамен жүруде атқарылған. Сонымен қатар экспедиция қазба жұмыстарын жалғастырып, Берікқара қорымынан 30 аса обаны ашады [7, с. 17-22].

1938-1939 жылдары Қаратаудың солтүстік беткейінде орналасқан осы Берікқара ауданынан ашылған обаларды б.з.д. III–I ғғ. – б.з. I–II ғғ. жатқызады [8, с. 176-177]. Обалар орналасқан аудан көшпенділердің қыстаудағы жерлері, ал олардың жайлауы таудың ішінде: Күйік, Үлкенсайсу, Берікқара, Шемірбайсай және т.б. шатқалдарды ішкерелей жайғасқан болуы мүмкін деген оймен Г.И.Пацевич зерттеулер жүргізуді жоспарлаған.

1939 жылы Археологиялық пункт жеке өзі екі экспедиция жүргізеді. Біріншісі Оңтүстік Қазақстан облысы Жуалы ауданына (қазір Жамбыл облысына қарайды) ауданына археологиялық барлау жүргізу. Жуалы ауданы орналасқан тау жоталары: Күйік, Боралдай, Қаратау және Құлан таулары аралығына, яғни Қошқарата мен Теріс (Аса) өзендері алқабына барлау жүргізу Жамбыл қаласы – Головачевка ауылы – Шөлдала жері – Ескі Күйік асуы – Бақатей жері – Феодоров ауылы – Шымбұлақ жері – Мүрделісай – Ақтас жері – Қошқарата өзенінің жоғарғы ағысы – Аңтас – Қайынбастау – Алексеев ауылы – Галкин ауылы – Жетітөбе – Любимов ауылы – Жаңа Күйік асуы – Головачевка ауылы – Жамбыл бағыты бойынша орындалады. Бұл жерде елді мекендердің атауын сол бұрынғы күйінде беріп отырмыз. Барлау жұмыстары барысында керуен жолы бойындағы 2-3 төрткүлден басқа, көптеген оба қорымдарын анықтайды. Сонымен бірге Дүзетсайдың бас жағынан тасқа салынған әр түрлі жануарлар: түйе, жылқы, бұғы, ит, адам және бірнеше рудың таңбаларын табады [9, с. 92-97].

Екінші экспедиция Жамбыл қаласынан 3 км шығыстағы Тектұрмас тауындағы ежелгі зороастризмдік бейіттерге қазба жүргізеді. Қазба жұмыстарының жүргізілу себебі, қала аумағынан жеке үй жұмыстары мен құрылыс жұмыстары кезінде табылған оссуарий мен құмға салынған адам қаңқаларының шығуымен тікелей байланысты болған секілді. Базар маңынан адамның сүйектері салынған оссуарий мен құмдардың табылуы және Талас өзені жағасындағы Тектұрмас төбесі етегіндегі тас карьерінен құмға салынған сүйектердің шығуына байланысты осы мәселені тексеру үшін экспедиция 8 қазба салып, нәтижесінде көпшілігі «зороастризмдік» типте адам қаңқаларын арнайы ыдыстарға жерлеген орындарды және «наус» түріндегі жерлеу орындарын ашады [10, с. 98-104].

1940 жылы Археологиялық пункт төмендегідей жұмыстарды атқарады:

1) Ежелгі Тараз аумағындағы «қолөнершілер кварталы» деп аталатын жерге қазба жүргізіп, үшінші, яғни Қарахан уақытының қабатынан (XI–XII ғғ.) қыш күйдіретін пешті ашады. Пештің жанынан табылған 8 дана сфероконустарға қарап, мұны жоғарғы температурада қызу бере алатын, сфероконус күйдіруге арналған пеш деп қорытындылайды [11, с. 73-86]. Сонымен қатар ЖАП 1938

жылы ашылған ежелгі моншаның сақталуын қамтамасыз ету үшін іс-шаралар жүргізеді. Ашық ауаға шыққан монша қабырғаларының тез бұзылуын тоқтату мақсатында құрылысты қайта топырақпен көмеді [3, с. 5].

2012 жылы «Археологиялық сараптама» ЖШС-і ортағасырлық Тараз қаласы орталығына (бұрынғы Көк базар астына) қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде монша құрылысын анықтайды. Дегенмен жоспарлануы бойынша А.Н. Бернштам ашқан моншадан бөлектеу. Бүгінде А.Н. Бернштам ашқан моншаның орны белгісіз болып отыр.

2) Экспедиция Тараздан 40 км шығыста орналасқан, ірі тас блоктардан салынған құрылысы бітпеген, ежелгі керуен жолының бойындағы Ақыртасты зерттейді. Оның жоспары алынып, сумен қамтамасыз ету мәселесін де қарастырады [12, с. 80-85].

3) 1936-1939 жылдары зерттеу жүргізілмеген Тараз қаласынан жоғарғы жағына, Талас өзенінің сол жақ жағалауындағы аумаққа археологиялық барлау жүргізіп, Төменгі Барысхан, Атлах және басқа да бірқатар қалалардың орнын баламалады.

4) В.В. Бартольд [13] пен В.А. Каллаурдың [14; 15,] жазбалары бойынша Тараздан Испиджабқа дейінгі ежелгі керуен жолы бойындағы материалдық мәдениет ескерткіштеріне зерттеу жүргізеді. Зерттеу жұмыстары төмендегідей маршрутта атқарылады: Жамбыл – Головачевка – Грозное – Бурное – Кремневка – Галкинский асуымен Құлан – Ванновка – Түлкібас темір жол станциясы – Антоновка – Манкент, Сайрам – Шымкент – Қайыршақты – Корниловка – Ванновка – Высокое – Грозное – Маймақ – Жамбыл. Барлау жұмыстары кезінде ондаған қалалар мен қоныстарды және көптеген обалар мен оба қорымдарды есепке алып, фотоларын түсіріп, көз мөлшермен жоспарларын алып, үстіндегі материалдарды жинастырады. Кейбір қалалардың орнын ортағасырлық авторлар көрсетіп кеткен қалалармен, мысалы Шараб, Бадухкент, Тамтадж және т.б. баламалайды [16].

1941 жылы Археологиялық пункт төмендегідей жұмыстарды белгілейді:

1) Тараз қаласы мен оның төңірегіне археологиялық зерттеулер жүргізу, ең бастысы Тараз қаласын арабтардың жаулап алу кезіндегі бұрынғы христиан-несториандық храмды алқалы мұсылмандық мешітке айналдырған құрылыстың қалдықтарына барлау жасау.

2) Шу–Сарысу аудандарындағы материалдық мәдениет ескерткіштеріне, қарахандық кезеңдегі кесенелердің қалдықтарына археологиялық барлау жүргізу.

3) Шымкент–Сырдария аудандарындағы материалдық мәдениет ескерткіштеріне археологиялық барлау жүргізу.

Осы жылы Ұлы Отан соғысының басталуына байланысты жоғарыда аталған жұмыстар және ҚазКСР аумағындағы Үлкен Шу каналы өтетін жерлердегі жұмыстар тоқтатылып, тек Шу өзенінің төменгі ағысындағы материалдық мәдениет ескерткіштеріне зерттеулер жүргізіледі.

Жазба деректерде 893 жылы Исмаил Таласқа жорық жасап, қаладағы бас шіркеуді мешітке айналдырғаны туралы мәліметтер бар [13, с. 15]. Г.И. Пацевичтің осы деректерге сүйеніп, Тараз қаласы аумағынан храмнан мешітке айналдырылған ғимарат орнын іздеуді ЖАП-тың 1941 жылғы жұмыс жоспарына енгізгендігі анық. Бірақ жоспарланған жұмыс соғыстың басталуына байланысты жүргізілмеді. Дегенмен мешітке айналдырылған храмның ғимарат орны тек 65 жыл өткеннен кейін ғана анықталды. 2005-2006 жылдары ортағасырлық Тараз қаласының мәдени қабаттарын анықтау мақсатында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде жоспарында шаршылы келген, көлемі 19,2x21 м болатын құрылыс орнын ашады. Құрылыс әуел баста басқа қызмет атқарып, кейіннен мешітке айналдырылғанын михраб орны дәлелдей түседі. Табылған материалдар бойынша аталған құрылыс жазба деректерде көрсетілген шіркеуден мешітке айналдырылған құрылыс орны деп қорытынды жасалынды [17, б. 156-159].

1941 жылы ЖАП экспедициясы тек Шу өңіріне ғана барлау-зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Зерттеу жұмыстары Жамбыл – Луговой – Мерке – Ойтал – Кеңес – Степное – Еңбекші – Шу – Ново-Троицкое – Мойынкұм және қайтар жол: Ново-Троиц – Ворошиловка – Ынталы – Еңбекші – Благовещенский – Ақсу – Кеңес – Шалдабар – Қостоған – Каменка – Луговое – Жамбыл маршрутында атқарылады [18].

Экспедиция Жамбыл-Мерке арасындағы жерлерге зерттеулер жүргізбеді, себебі 1936 жылы КСРО ҒА Қазақ филиалы осы аудандарға айтарлықтай зерттеулер жүргізген болатын. Сондықтан тек қана жол бойындағы бірқатар нысандар: Луговойдың (Құлан) шығысындағы үш қала орны, ежелгі Мерке қаласының және Ақыртастың қиранды орындарын қарап шығып, Мерке мен Мойынкұм аралығындағы бөлігінен, әсіресе Шу өзенінің сол жағалауы алқабынан экспедиция бірнеше қала мен

бекіністі анықтап, зерттейді. Көбінің топографиялық жоспарын түсіріп, фотосуреттерін алған [19]. Солардың ішінде үлкен аумақты алып жатқан үш қаланың орнын ерекше атап өтеді. Олар: Жаңа жол ауылының шетіндегі «Жаңа жол» (Новый Путь) қаласы; Ақсу өзенінің жағасындағы Ақтөбе қаласы және қазіргі Төле би ауылының солтүстігіндегі Қорғаншы қаласы [20, с. 316-320, 325].

1941 жылы көктемде Талас су қоймасы құрылысы жұмыстарына байланысты Төртқұм тауы ауданына ЖАП-тың экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде ер, әйел және балалардың жерлеу орындарынан тұратын 43 моланы ашады. Жерлеу шұңқырлары тас тақталармен жабылған. Мәйіттердің барлығы шалқасынан, басы батысқа немесе оңтүстік-батысқа, ал беті оңтүстікке қаратылып, сол қолы көкірегіне немесе ішіне, оң қолы түзу, аяғы созыла немесе сәл бүгіліп қойылған. Тек үш моладан ағаш табыт шығады. Дегенмен ешқандай жерлеу заттары шықпағандықтан, басы батысқа, ал аяғы шығысқа қаратылып жерленген мәйіттің қаңқаларына қарап Г.И. Пацевич бұл молалар христиан-несториандықтарға жатады деп болжам жасайды [19, с. 15-16].

1941 жылдың басында Шолақтау ауылынан (қазіргі Қаратау қаласы) жаңа фосфор кенінің ашылуына байланысты Г.И. Пацевич басқарған Археологиялық пункт темір жол тармағы өтетін жерлердегі археологиялық ескерткіштерді есепке алу мақсатында экспедиция ұйымдастырады. Бірақ бұл аймаққа 1938 жылы А.Н. Бернштамның жетекшілігіндегі ҒА ММТИ-ның экспедициясы және 1939 жылы КСРО ҒА Қазақ филиалының А.Н. Бернштам басшылығындағы экспедициясы Қаратаудың солтүстік баурайына, яғни Берікқара обалар қорымы мен Тамды өзені алқабына айтарлықтай зерттеулер жүргізген болатын [21, с. 10-17; 22, с. 119-121]. Сол себепті экспедиция 1941 жылы қазан айында 20 күнге созылған зерттеулер жүргізеді. Г.И. Пацевичтің экспедициясы Жамбыл – Головачевка – Үлкен Бұрылтаудың оңтүстік баурайы – Қарабастау сайы – Берікқара – Майтөбе – Електі сайы – Шолақтау – Тамды өзенінің жоғарғы алқабы және қайтар жолы Қоңыртөбе – Тамды – Жаңаөткел – Қаракемер – Жетітөбе – Шайқорық – Жамбыл бағытында жұмыстар атқарады [23, с. 1-25].

Барлау жұмыстары кезінде темір жол желісі бойында екі оба бүлінушілікке ұшырағандығын тіркейді. Оның бірі толығымен бұзылғанымен, жерлеу іздері мен заттары анықталмағандығына қарап жерлеу шұңқыры обаның еденінен төмен жатқандықтан болар деп болжайды. Екінші обаның бір шеті бұзылған, ал оны қазу немесе жойып жіберу үлкен көлемінен, жұмысшылар мен қаржының жоқтығынан мүмкін болмаған. Одан басқа барлау жұмыстары кезінде шағын оба топтарын анықтайды, олардың пішіні, үйіндісінің құрылымы мен тас шеңберлерінің, айнала үйінділерінің болуы Берікқара қорымындағы скиф-сарматтардың жерлеу орындарына ұқсас екендігін байқаған. Сонымен қатар, ортағасырлық Майтөбе (Төрткүл), Тамды, екі Қоңыртөбе ескерткіштерін ашып, А.Н. Бернштамның Талас өзенінің батысында, Аса өзені ауданында қалалық типтегі қоныстар жоғалады деген пікірін жоққа шығарады [7, с. 174].

Ұлы Отан соғысының басталуына орай Археологиялық пункт археологиялық зерттеулер мен қазба жұмыстарын тоқтатып, негізінен экспедицияның алдыңғы жылдарда тапқан материалдарын өңдеумен, сонымен қатар, пункт Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстары аумағындағы архитектуралық және археологиялық ескерткіштерді есепке алу және қорғаумен айналысады.

1941–1942 жылдары Археологиялық пункт Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмед Ясауи кесенесінде жүргізіліп жатқан реставрациялық жұмыстарға бақылау қызметін атқарады [24, с. 95-100].

1942 жылы пункт ұйымдастырған Археологиялық музей 1940 жылы жаңа мәртебеге ие болған Жамбыл облыстық өлкетану музейіне беріледі.

1942 жылы Археологиялық пункт КСРО Архитектура академиясының ортаазиялық архитектура және құрылыс мәселесі бойынша V-ші сессиясына қатысады.

1943 жылы Археологиялық пункттің өтініші бойынша Головачевка (қазіргі Айша-бибі) ауылындағы Айша-бибі мен Бабажы қатын (X–XII ғғ.) кесенелерінің өлшемін алу үшін КСРО Архитектура академиясының қызметкерлері жұмыс жасайды.

1945 жылы маусым айында Қазақ КСР-і аумағындағы архитектуралық ескерткіштерді сақтау қызметін басқарған Қорық, зообақ және көне ескерткіштерді сақтау ісі бойынша Республикалық Басқармасынан жаңадан ұйымдастырылған Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесі жанындағы архитектура ісі бойынша Республикалық Басқармасына берілуіне байланысты Жамбыл археологиялық пункт Қазақ КСР-і Үкіметінің шешіміне сәйкес қайта ұйымдастырылған Қазақ КСР-і Ғылым Академиясы Тарих, археология және этнография институтының қарауына беріледі [19, с. 17].

1945 жылы Археологиялық пункт Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесі жанындағы архитектура ісі жөніндегі Республикалық Басқарманың Қазақстанның оңтүстік облыстарындағы ежелгі архитектуралық ескерткіштерді зерттеу бойынша экспедициясына қатысады. Экспедиция бұрын ешқандай әдебиеттерге тіркелмеген архитектуралық құрылыстардың өлшемін, сызбасын және фотосуретін алады. Сонымен бірге, Қызылорда бөгеті құрылысы салыну барысында Сырдария өзенінің суы басып қалатын жерлерді зерттеді.

1946 жылы пункт ҚазКСР-і Ғылым Академиясы Тарих, археология және этнография институты ұйымдастырған, Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Ә.Х. Марғұлан басқарған археологиялық экспедиция құрамында Орталық Қазақстан және Жамбыл облысының солтүстік аудандарында жұмыс істейді. Экспедиция Алматыдан Шу станциясы бағытында шығып, Шу өзенінің орта ағысында орналасқан Шу мен Көктерек аудандарынан барлау жұмыстарын бастайды. Көктеректегі Ново-Троицкіден Орталық Қазақстанға ежелгі көшу жолымен оңтүстіктен солтүстікке қарай Бетпақдаланың шығысына шығып, Балқаштың батыс жағасынан Мойынты өзеніне – Ақтау, Ортау су айрығы арқылы Сарысудан өтіп, Манақа өзені алқабына, одан Теректі – Жезқазған – Кеңгір өзенінің жоғарғы ағысымен Ұлытауға жетеді. Жұмыс соңында Ұлытау және Жезқазған аудандарынан оңтүстікке қарай жүріп, Бетпақдаладан өту үшін Сарысу мен Шу өзендері бойына шығады, одан Сарысу өзенінің оң жағасы бойымен Қаратаудың солтүстік баурайына жетіп, Ақсүмбе – Созақ – Байқадам – Жамбыл – Луговой арқылы Алматыға қайтып келеді. Экспедиция барысында әр түрлі дәуірлерге жататын ескерткіштерді, әсіресе Орталық Қазақстандағы бірқатар ежелгі архитектуралық ескерткіштерді, яғни Жошы хан, Алаша хан және т.б. кесенелерін, ондағы жерлеу орындарын, тасқа салынған суреттерді зерттеп, Қаратаудың солтүстік баурайындағы бұрын белгісіз болып келген бірқатар қалалар: Құмкент, Созақ, Ақсүмбе және т.б. ескерткіштерді анықтап, Саудакент қаласына шурф салады [25, с. 119-145]. Г.И. Пацевич 1949, 1952-1953 жылдары да Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына қатысып, әр түрлі дәуірлерге жататын ескерткіштерге зерттеулер жүргізуге, керуен жолдарының бағытын анықтауға атсалысқандығын көруге болады [26; 27; 28].

1947 жылы маусымда Жамбыл Археологиялық пункті ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының қарамағына өтуіне байланысты Г.И. Пацевич аталған институтта қызмет етеді.

1947–1951 жылдары Г.И. Пацевич ҚазКСР-і ҒА Тарих, археология және этнография институты ұйымдастырған, А.Н. Бернштам жетекшілік еткен Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясына қатысып, 1947 жылы Жамбыл – Талды – Қаратау – Сайрам – Түркістан – Темір – Сырдарияның сол жағалауы бойымен Оқсызға дейін, одан Шолаққорған және Қаратаудың солтүстік баурайы арқылы Жамбыл маршрутында зерттеулер жүргізеді [29, с. 19]. Қаратаудың оңтүстік баурайы мен Сырдарияның орта ағысы мен Арыстың кейбір бөліктерін, нақты айтқанда Испиджаб, Отырар, Сауран, Оқсыз, Сығанақ, Иқан, Ран және басқа да ескерткіштерді зерттейді.

Экспедицияның бір отряды 1947 жылы Шолақтау ауылының батысындағы, Тамды өзенінің жағасындағы б.з.д. III–I ғғ. жататын обаларға қазба жүргізумен қатар [22, с. 119-121], ортағасырлық Тамды қаласының цитаделіне шурф салады. Г.И. Пацевич табылған керамикалар негізінен моңғол және саманидтік типтегі, ал үстінен жиналған материалдардың ішінде біршама ерте кездегі үлгілер де бар деп жазса [20, с. 21], А.Н. Бернштам жиналған қыш ыдыстарды VI–XII ғғ. жатқызады [30, с. 246].

1950 жылы БҚАЭ қатысып, Сарайшық қаласына қазба жұмыстарын жүргізеді. Нәтижесінде өзеннің оң жағасындағы қала орнының батыс шетінен керамика күйдіретін үлкен пешті ашады [31, с. 221-224].

1953 жылы Г.И. Пацевич ОҚАЭ құрамында Бабата қаласының цитаделіне жүргізілген №1 қазбаға басшылық жасап, оңтүстік-батыс қорғаныс мұнарасының сақталған қалдықтары мен шахристанға жалғасқан жалды анықтайды [32; с. 36-45].

Қазақстанның оңтүстік аймақтарына жүргізілген археологиялық экспедициялардың бірнеше жылдық жұмыстарының нәтижесінде жиналған бай материалдардың негізінде 1954 жылы Мәскеу қаласында «VII–XV ғғ. Қазақстанның оңтүстігіндегі қалалар мен қоныстардың тарихи топографиясы» атты кандидаттық диссертациясын жемісті қорғайды.

1955 жылы құрметті демалысына шыққанымен, 1956 жылы тың игерілетін Қостанай облысы аумағына, 1959 жылы Шардара су қоймасы салынатын жерге жүргізілген археологиялық экспедицияларға қатысады [2, с. 152].

1970 жылы 4 қазанда білікті ғалым-археолог дүниеден өтеді.

Жалпы ЖАП экспедициясының атқарған жұмыстары өте ауқымды. ЖАП-тың жетекшісі болған Г.И. Пацевич өзі тұрып жатқан елінің тарихы мен мәдениеті үшін аянбай қызмет еткен. Ол жазба деректерді жетік меңгеріп, сол бойынша қыруар еңбектер атқарған. Көне керуен жолдарының бағытын анықтауда деректерді және сол туралы жазылған еңбектерді негізге ала отырып, өзінің экспедициялық жұмыстарының маршрутын анықтаған. Жүргізілген барлау жұмыстарында әр түрлі дәуірлерге жататын барлық ескерткіштердің түрлерін қағазға хаттап, картасы мен фотосуретін түсіріп отыру дәл бүгінгі күннің талабына сай келеді. Қиын-қыстау жылдардың өзінде осындай жұмыстардың барлығын санаулы қызметкерлермен, онда да арбамен жүріп өтіп атқарып, Қазақстан археологиясына өшпес мұра қалдырды. Оның экспедициясының барысында тарихи-мәдени құндылығы жоғары қомақты археологиялық материалдар жиналды. Г.И. Пацевичтің өз қолымен жазылған есептері мен күнделіктері бойынша керуен жолдарының маршрутын анықтауға, апатты жағдайдағы ескерткіштерді уақыт оздырмай дер кезінде қазба жүргізуге; ескерткіштердің тізімін, оның сипаттамасын, жоспарын, фотосуретін алып, картаға түсіруге бар күшін жұмсағандығын көруге болады. Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы ежелгі және орта ғасырлардағы қоғам дамуына түрткі болған халықтардың мәдениетін кешенді зерттеу мәселесін жолға қойған алғашқы ғалым-археологтардың бірі деп айтсақ қателеспейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI-XIII ғ. басы). Бірінші бөлім. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 210 б.
- 2 Кузнецова О.В. Южно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция (ЮККАЭ): научные биографии участников и библиография исследований: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 40-летию работ Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции. Шауельдер, 18-19 октября 2011 г. – Алматы, 2014. – 252 с.
- 3 Пацевич Г.И. Отчет о работе Джамбулского археологического пункта за время с организации его – июня 1938 г. по 31 декабря 1941 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. № 60, 21 л.
- 4 Маргулан А.Х., Агеева Е.И. Археологические работы и находки на территории Казахской ССР // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1948. – Вып. 1. – С. 125-135.
- 5 Бернштам А.Н. Обице данные о Таласе // Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936–1938 гг.) Таласская долина. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1949. – 229 с.
- 6 Бернштам А.Н. Баня древнего Тараза и ее датировка // Государственный Эрмитаж. Труды Отдел Востока. – Ленинград, 1940. – Том 2. – С. 177-183.
- 7 Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936–1938 гг.) Таласская долина. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1949. – 229 с.
- 8 Бернштам А.Н. Археологические работы в Казахстане и Киргизии // ВДИ. – 1939. – №4. – С. 169-181.
- 9 Пацевич Г.И. Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г. // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1948. – Вып. 1. – С. 92-97.
- 10 Пацевич Г.И. Зороастрийское кладбище на Тиктурмасы // Известия АН КазССР. Серия археологическая. 1948. – Вып. 1. – С. 98-104.
- 11 Пацевич Г.И. Раскопки на территории древнего города Тараза в 1940 году // Труды ИИАЭ. Археология. Алма-Ата, 1956. – Т. 1. – С. 73-86.
- 12 Пацевич Г.И. Ахыр-Таши // Вестник АН КазССР. – 1949. – №4. – С. 80-85.
- 13 Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию. Записки Вост. Отд. Археологи. Общ. – Т-VIII, стр. 341-342. Записки Академии Наук 1897 г. – Т-1. – №4. – Сер. 8.
- 14 Каллаур В. Археологическая поездка по Аулиеатинскому уезду. 24-25 июня 1897 года // Туркестанский кружок любителей археологии за второй год его деятельности (11 декабря 1896 года – 11 декабря 1897 года)
- 15 Каллаур В. Древние местности Аулиеатинского уезда на древнем караванном пути на западе от Аулиеата к границе Чимкентского уезда. г. Аулие-ата. 22-го мая 1904 г. // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год девятый (11 декабря 1903 года – 11 декабря 1904 года).
- 16 Пацевич Г.И. По древним караванным путям от г. Тараза до Испиджаба // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. № – 39, 87 л.
- 17 Лияс С.Р. Ортағасырлық Тараз қаласындағы соңғы жылдардағы археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 2008. – №1 (254). – Б. 156-159.
- 18 Пацевич Г.И. Археологические памятники района среднего течения реки Чу // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. № 134. – 89 л.

19 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. – Т.2. – 350 с.

20 Пацевич Г.И. Джамбулский археологический пункт ИИАЭ АН КазССР за 10 лет (1938-1947 гг.) // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. № 133, 29 л.

21 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. – Алма-Ата, 1941. – 66 с.

22 Маловицкая Л.Я. Тамдинский могильник III–I вв. до н.э. // Известия АН КазССР. Серия археологическая. 1950. – №67. – Вып. 2. – С. 119-121.

23 Пацевич Г.И. Археологические работы // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. № 38, 187 л.

24 Пацевич Г.И. Ремонт и реставрация мавзолея-мечети Ходжа-Ахмеда Ясови в 1939-1941 гг. // Известия АН КазССР. Серия архитектуры. – 1950. – Вып. 2. – С. 95-100.

25 Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) // Известия АН КазССР. Серия историческая. – 1948. – №49. – Вып.4. – С. 119–145.

26 Пацевич Г.И. Дневник ЦКАЭ 1949 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, ф. 158, 131 л.

27 Пацевич Г.И. Дневник ЦКАЭ 1952 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, ф. 246, 120 л.

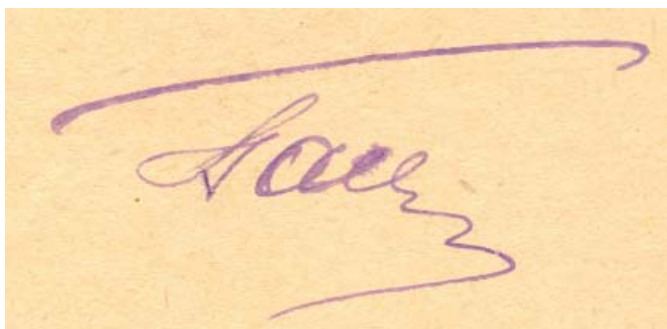
28 Пацевич Г.И. Дневник ЦКАЭ 1953 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, ф. 266, 90 л.

29 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ. Археология. – 1958. – Т. 5. – С. 3-215.

30 Средневековое городище Тамды. № 3521 // Археологическая карта Казахстана. Реестр. – Алма-Ата, 1960. – 449 с.

31 Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды ИИАЭ. Археология. – 1956. – Т. 1. – С. 221-224.

32 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Отчет о работах Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 года // Труды ИИАЭ. Археология. – 1956. – Т. 1. – С. 33-60.

Г.И. Пацевичтің қойған қолы мен Жамбыл археологиялық пунктінің латын әріптерімен жазылған қазақ тіліндегі және орысша жазылған мөрі

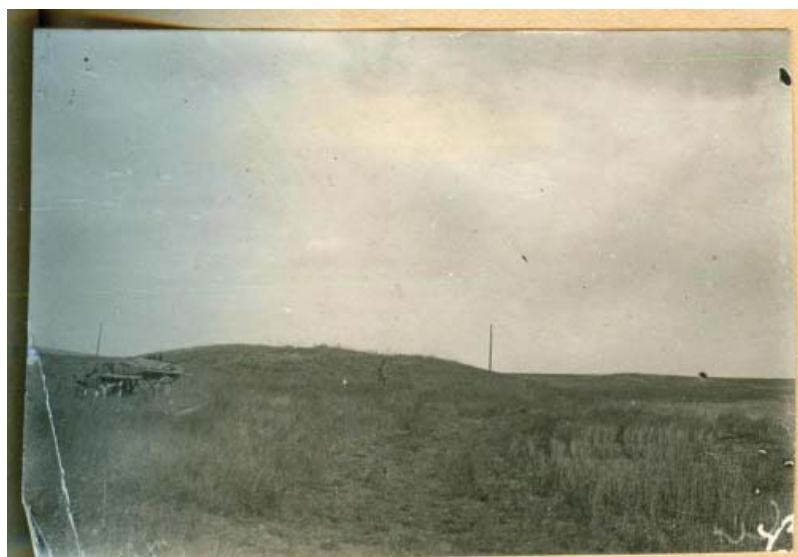
Ортағасырлық Тараз қаласы. Монша (XI-XII гг.)
(Г.И. Пацевич бойынша)

Археология және дін тарихы музейі болған
Қарахан кесенесі (Г.И. Пацевич бойынша)

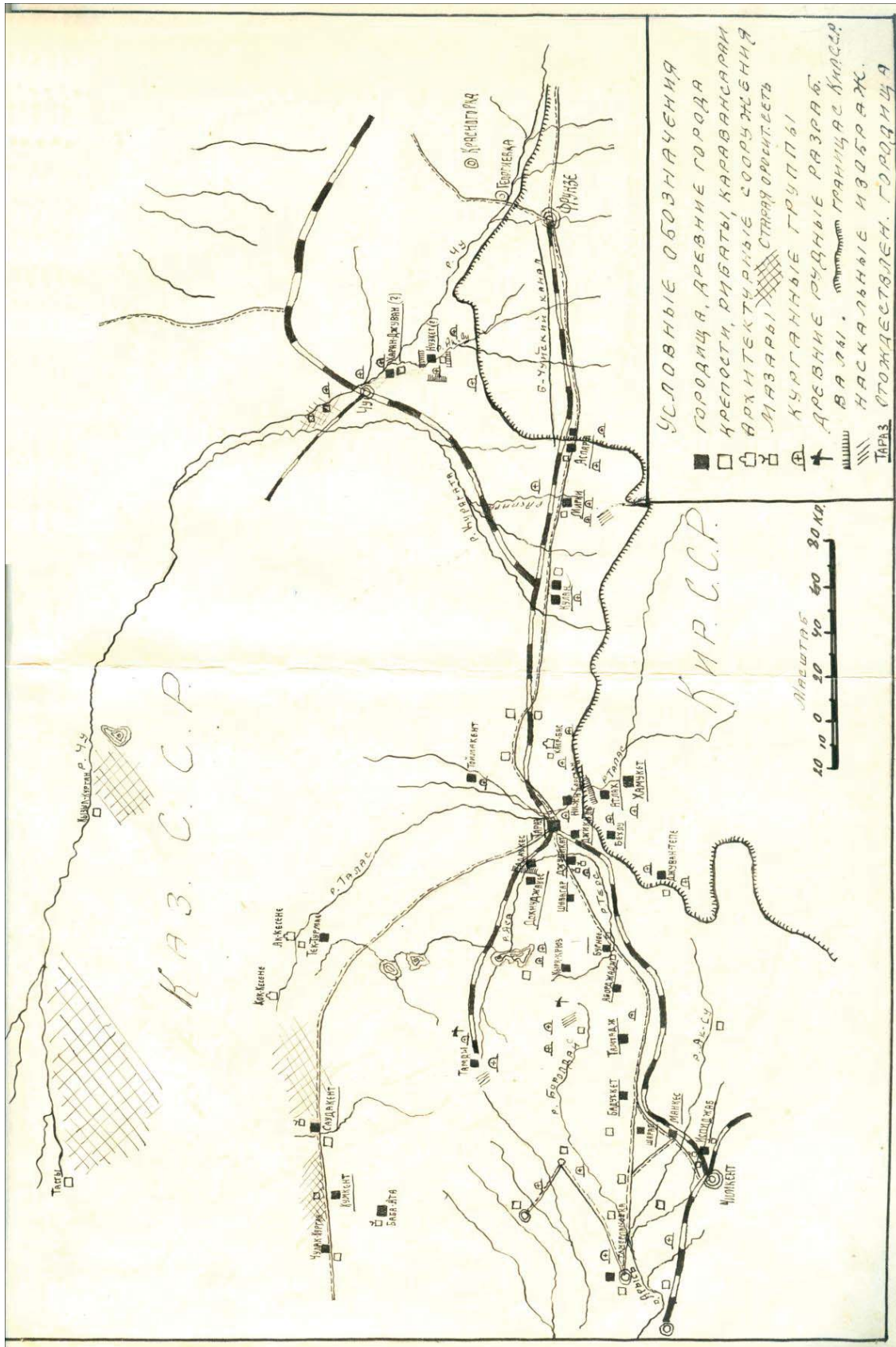
Айша биби кесенесі (Г.И. Пацевич бойынша)

Барлау жұмыстарының барысы (Г.И. Пацевич бойынша)

Тектұрмас тауындағы зороастризмдік мола.
Ыдыстарға жерленген қаңқалар.
(Г.И. Пацевич бойынша)

Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облысының бір бөлігінің археологиялық картасы. Құрастырған Г. Пацевич. [Пацевич Г.И. Джамбулский археологический пункт ИИАЭ АН КазССР за 10 лет (1938-1947 гг.) // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. № 133, 29 л.]

ӘОЖ 902/904 (574.4)

МРНТИ 03.81.31

Абзалбеков М. Я. ¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих, археология және этнология факультетінің I курс PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.

Омаров Г.К. ²

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент, Қазақстан, Алматы қ.

С.С. ЧЕРНИКОВ ЖӘНЕ ШІЛІКТІ АЛҚАБЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада XIX ғасыр мен XX ғасырдың 1972 жылдар аралығындағы Шығыс Қазақстан облысындағы Шілікті алқабының зерттелу тарихы баяндалады. Мақала негізінен патшалық замандағы мәліметтер меносы өлкені зерттеуде айрықша еңбек сіңірген С.С. Черниковтың мол мұрасындағы деректік зерттеулерге және архив материалдарына сүйеніп жазылған.

Түйін сөздер: Археология, С.С. Черников, Шілікті, Тарбағатай, Шағаноба, экспедиция, ерте темір дәуірі.

Резюме

Абзалбеков Мерей Ягудович¹

¹ PhD докторант I курса факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. Аль-Фараби

Омаров Г.К.²

² к.и.н., доцент, заведующий кафедры Археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. Аль-Фараби,

gany_omarov@mail.ru

С.С. ЧЕРНИКОВ И ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЧИЛИКТИНСКОЙ ДОЛИНЫ

В статье рассматривается история исследование археологических памятников Чиликтинской долины с конца XIX и до 1972 года XX века. С.С. Черников собрал колоссальный материал источниковедческих данных и материалы предшествующих исследователей. Много материалы новые и написаны по архивным данным.

Ключевые слова: Археология, С.С. Черников, Чиликти, Тарбағатайский, Чағаноба, экспедиция, ранний железный век.

Summary

Abzalbekov Merrey Yagudovich¹

¹ PhD doctoral student I course of the Faculty of History, Archeology and Ethnology, KazNU Al-Farabi

Omarov G.K.²

²Candidate of historical sciences, associated professor, head of department of archaeology, ethnology and museology, KazNU, gany_omarov@mail.ru

The article examines the history of the study of the archaeological sites of the Chilikinsky Valley from the end of XIX and until 1972 of the XX century. S.S. Chernikov collected a colossal material of source-study data and materials of the researchers. Many materials are new and written on archival data.

Key words: Archeology, S.S. Chernikov, Çilikiti, Tarbagatayskiy, Çaganoba, expeditions, ranniy Zaliznyi century.

Қазақстанның шығысында Алтайдан оңтүстікке қарай кең алқапта Зайсан қазан шұңқыры орналасқан. Оның оңтүстігінде Тарбағатай, Сауыр жоталары бар. Тарбағатай абсолюттік биіктігі: 2991 м болатын – Зайсан мен Балхаш-Алакөл қазан шұңқырлары арасындағы су айрық жота. Ендік бағытта батыстан шығысқа қарай 300 км-ге созылып жатыр, ені 30-50 км аралығында, шығысында Сауыр жотасына ұласады. Климаты континенттік. Жылдық жауын-шашыны 300-500 мм. өсімдік және жануарлар дүниесі жағынан Алтайға ұқсас. Етегіндегі шөлейтте жусанды бетеге, бұта, тау аралық аңғарда тау шалғыны және көк терек, жабайы алма, тобылғы, арша, солтүстік беткейінде тал басым өседі. Жоғарғы бөлігіндегі альпы шалғыны – жазғы жайылым [1, 105-107]. Бұл аймақ еліміздің Алтай тау жүйесін, оған жалғасып жатқан далалық жазықты климатты үлкен өңірді алып жатыр. Кең өрісті жайылымдарға, тарам-тарам өзендерге, табиғи қазба байлықтарға: металл кендеріне, ағаш-орманға өте бай және шаруашылықтың қай саласына болсын өте қолайлы өлке. Көне дәуір кезінен климаты, фауналық-флоралық дүниесі қазіргі кезге сай келген. Осы өлкенің физико-географиялық жақсы жағдайы ықпалы заманнан алғашқы адамдардың өмір сүруіне қолайлы болған.

Шілікті алқабы – кең жазықта орналасқан. Алқаптың солтүстігін тұтастай иіле оңтүстік-шығысқа қарай сәл бұрыла Маңырақ таулары көмкерген. Ескі тарихи жылдардағы Қозы Маңырақ, Қой Маңырақ таулары – осылар. Шоқтығы биік Сауыртау алқаптың солтүстік шығыс бұрышын түзеген.

Шығыс Қазақстан аумағына келетін археологиялық ескерткіштер жайлы алғашқы ескертулер орыс шаруаларын Сібірдің «бос жерлеріне» көшіру кезеңіне сай келеді және кезейсоқ табылған

заттармен немесе ХҮІІ ғасырдың екінші жартысында қорғандарды («дөң») тонаумен байланысты болды.

I Петрдың «Сібір коллекциясын» құру туралы жарлығына сәйкес ХҮІІІ ғасырдың басындағы бұл олжаларды сақтап қалу мақсатында жасалған алғашқы әрекеттерден соң Сібірге Д.Г. Мессершмидт (1721 ж.), одан кейін құрамында Г.Ф. Миллер мен И.Г. Гмелин қатысқан бірінші және екінші академиялық экспедициялар аттана бастады. Г.Ф. Миллер бастаған Бірінші Академиялық экспедицияның (1733-734 жж.) құрамында Сібірге сапарға аттанып, Шығыс Қазақстанның (Жоғарғы Ертіс өңірі) аумағын да зерттеді, археологиялық ескерткіштерді есепке алды және Өскемен мен Семей облыстары маңындағы қорғандарға қазба жұмыстарын жүргізді [2, 472-507; 3, 3].

Екінші Академиялық экспедицияның (1768-1774 жж.) құрамында болған И.Г. Гмелин мен Х.Барданестің жұмыстарында Семей облысының қорғандары мен обалары туралы аз да болса деректер кездеседі [4, 9].

Біздің жыл санауымызға дейін VIII-VI ғасырларда Шілікті алқабын аса қуатты билеушілер әулеттері мекендеген. Бұл құбылыстың материалдық белгісі – сақ заманының алып қорғандары, олардан табылып жатқан алтынды жәдігерлер. Өлкеде сақ-үйсін заманының да ескерткіштері мол. Шілікті даласының ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер С.С.Черниковтың жазуы бойынша, «Томские областные известия» журналының 1869 жылғы №29 санында жарық көрген», сондай-ақ Шілікті болысының 1879 жылғы деректерінде келесі фактілер келтірілген: «Шілікті жазығында Маңырақ жотасынан Тарбағатай жотасына дейінгі алқапты кесіп өтетін қорғандар қатары бар, сонымен қатар Шағаноба маңында да шұңқыр және тастары бар екі қорған бар...» [5, 10-11].

С.С. Черниковтың жұмыстарында сонымен бірге Шілікті жазығындағы ескерткіштер туралы жазбалар «Сібір газетінің» 1881 жылғы №9 санында жарияланғандығы туралы айтылады. Шілікті жазығындағы ескерткіштерге деген қызығушылық себебінен 1889 жылғы Императорлық археологиялық комиссияның Семей статистикалық комитетінің мүшелері – осы жердің азаматы саналған Н.В. Новопашенный мен дәрігер Г.И. Гизлерге Семей облысының Өскемен және Зайсан уездеріндегі қорғандарды қазуға құқық беретін рұқсат қағаздар бергендігін де айта кеткен жөн. Бірақ, қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен Н.В. Новопашенныйдың Өскемен және Зайсан уездеріне шыққандығы туралы мәліметтер болса да, Н.В. Новопашенный сапарының бағыты Шілікті жазығы ескерткіштерімен қаншалықты байланысты болғандығын деп басып айту мүмкін емес [6].

1896 жылы Семейлік өлкетанушы В.П. Никитин «Краткое описание памятников древностей Семипалатинской области» еңбегінде «Шілікті жазығында солтүстіктен оңтүстікке қарай, яғни Маңырақтан Тарбағатайға дейін мөлшермен 70-ке тарта қорғандардың тізбегі бар, олардың 20-сы үлкендігімен бірден көзге түседі. Барлық қорғандар бір сипатта: үйінділер төбесінде ойық тәрізді шұңқыры бар, ал айналасы бірнеше қатар тастармен қоршалған» – деген дерек береді [7, 23-24; 8,104].

Шіліктінің ежелгі ескерткіштеріне деген қызығушылықтың келесі бір дерегі 1899 жылы А.П. Плаховтың Императорлық Археологиялық Комиссияға «Зайсан уезінің Новочеркасск кен орнынан табылған түйіршіктермен және ұяшықтармен безендірілген алтын пластинканы» сыйға тартуына байланысты. Сурет бойынша айтар болсақ, пластинка қандай да бір заттың бөлшегі. Бұл зат түйіршіктерді дәнекерлеу техникасымен жасалған деп болжам жасауға болады және ол белгілі бір деңгейде №5 Шілікті қорғанынан табылған белдік құрсауын еске салады. Табылған зат С.С. Черниковтың жазбасы бойынша, Мемлекеттік Эрмитажға тапсырылған.

1901 жылы Шілікті жазығы мен ондағы қорғандардың сипаттамасымен хат дайындалған. Бұл деректерге С.С. Черников та жүгінеді. Сондай-ақ А.П. Плаховтың ешқандай да қазба, зерттеу жұмыстарын жүргізбей бөлінген қаржыны алып, ізім-қайым жоғалғандығы жөнінде де деректер бар. [5, 10-11].

Шілікті жазығы ескерткіштері жайлы толық сипаттама семейлік басқа өлкетанушы, 1903 жылы шыққан археологиялық ескерткіштердің кең көлемді тізімін құрастырған Н. Коншинға тиесілі. Н. Коншин зерттеулерімен байланысты деректерді келтіре отырып С.С. Черников: «...соңғы, болыстық старшындардың сауалнамаларына сүйене отырып Шілікті жазығында 72 пунктте 1675 қорған бар деп көрсетеді. Бұл деректер асыра сілтенген...» – деп ой қорытады [5, 10].

1904 жылы Императорлық Археологиялық комиссияның Батыс-Сібір Орыс Географиялық қоғамы Семей бөлімшесіне Семей облысы Зайсан уезінде қазба жұмыстарын жүргізуге рұқсат беретін ашық қағаз береді. Осы ашық қағаз бойынша 1909 жылы жазда Батыс-Сібір Орыс Географиялық қоғамы Семей бөлімшесі комитетінің 1912 жылдың 7 наурызындағы жарлық хатын-

да жарияланғандай Семей көші-қон партиясының гидротехнигі Г.И. Бокий «Семей облысы, Зайсан уезі, Шілікті жазығындағы ең үлкен қорғандардың бірінде» қазба жұмыстарын бастағанын көрсетеді. С.С. Черниковтың ойынша Г.И. Бокий қазған қорған – Шағанобадағы үлкен қорған. Алайда, 1909-1910 жылдарда Шағаноба қойнауында Глеб Иванович Бокий қазған жүргізген қорған ағаштан салған қима қабірханаға жеткен кезде қазба қабырғалары екінші қайтара құлап кетуіне байланысты зерттеу жұмыстарын тоқтатқан. Бұдан соң зерттеулер кеңес заманында, 1940-1950 жылдан соң ғана жалғасын тапты және алғаш рет шын мәніндегі археологиялық зерттеулер жүргізілді [9].

С.С. Черников 1935-1937 және 1947 жылдары Ертістің жоғарғы ағысын бойлай барлау жасаған еді. Ерте темір дәуіріне жататын тас пен топырақ үйінділі түрі қорғандар археологты қатты қызықтырды. Ескерткіштердің жергілікті және мерзімдік ерекшеліктеріне аса мән берген С.С. Черников 1949 жылы Тарбағатай, Шыңғыстау тауларында барлау жасап, осы маусымнан бастап бес обалар тобынан тұратын атақты Шілікті аңғарында қазба жұмыстарын жасайды. Обалардың малдың қысқы жайылымына қолайлы жерде орналасатын заңдылығы да ғалымның назарынан тыс қалмайды. Дөңгелете қазылған терең емес шұңқырдан шығып жатқан коридордың бөренемен жабылуын, осы рәсімнен кейін жұмыртас пен саз топырақ аралас үйінді тұрғызған шіліктіліктердің жерлеу әдісі Алтай тайпаларымен емес, тек оңтүстік-батысқа ұқсас екендігін де аңғарады.

Алғашқы рет 1949 жылы Шығыс Қазақстандық КСРО ҒА Ленинград Археология Институтының бөлімі экспедициясы Шілікті даласында арнайы археологиялық барлау жүргізді [10]. Қазба жұмысының нәтижесінде Шілікті ауылында 51 қорғанның тұратын сақ дәуіріне жататын ең үлкен обалар тобы ашылды. Оның солтүстік батысынан оңтүстік шығысқа дейінгі алып жатқан көлемі 8 км. Соның ішіндегі 13 қорғанның диаметрі 100 м, ал биіктігі 8-10 м. Қалған қорғандардың диаметрі 20-дан 80 м дейін жетеді. Осы жердегі орталық қорғанынан б.з.д. V ғасырдың екінші жартысына жататын хайуанат стилінде жасалынған алтын қапсырма және тағы да басқа материалдар тапқан. Бұл экспедиция 1952, 1961-1962 жылдары да қазба жұмыстарын жүргізген, бірақ аса бағалы бұйымдар болмады [11].

1959 жылғы археологиялық экспедицияның алдына қойған мақсаты ШҚО Тарбағатай ауданындағы Шілікті және Шаған оба қорымында нақтылай зерттеу жұмыстарын жалғастыру болды [12]. Шілікті жазығының орталық бөлігінде орналасқан диаметрі – 80-100 м, биіктігі – 12 м-ге дейін үлкен қорғандардың төртеуі сол жылы қазылды. Табылған заттарға қарап Шілікті-1 обаларын б.д.д. V-IV ғғ. мерзімдеген. Шілікті ауылынан 30 км шығыста Шағаноба өзені бойында, шығысы және батысынан таулармен қоршаған жазықта орналасқан қорымдағы 14 шағын топырақ пен тас аралас қорғанға қазба жүргізіліп, малта тастан қаландысы бар құрылысқа (№ 11) барлау мақсатында траншея салынған. Оның шығысындағы үш қорған ірілігімен ерекшеленеді, оның біреуінің (№1) диаметрі – 95 м. Тоналған қорғандардан 2 ұңғылы сүйек, 5 темірден жасалған жебе ұштары, тас қайрақ сынығы, сабы бар темір пышақ, қапсырмалы тесігі бар 16 темір қаңылтыр, анықталмаған үш темір пластинкалар, темір тілі бар екі қола айылбас және белдіктің фигуралы қоладан жасалған басы табылды. Табылған заттарға қарап бұл қорым б.д.д. VI-V ғғ. жататын ескерткіш деп мерзімделген [13].

1959 жылғы зерттеу жұмыстарында ерекше қызығушылық туғызатын жайт Шілікті қорымындағы №11 қорғанның ит қаңқасының адам жерленген қабірден шығуы. Шығыс Қазақстанда алғаш рет С.С. Черников 1948 жылы Шығыс Қазақстан облысы Самар ауданы Баты селосы маңында жерлеу ғұрпында адаммен бірге ит сүйегі қоса қойылған Баты ескерткішін зерттеген болатын [14; 15].

Үлкен олжаға кенелткен 1960 жылғы Шілікті қорымындағы №5 қорғанның табылған олжалар болды. Бұл қорған теңіз деңгейінен 1300-1500 метр биікте жатқан Маңырақ және Тарбағатай тауларының арасындағы Шілікті жазығынан табылған обаның құрамына енетін. Аталмыш жазықтың табиғи-климаттық жағдайы мал шаруашылығымен айналысуға өте қолайлы: қысы жұмсақ, қары жұқа, шөбі шүйгін, суы мол. Бұл жер, шамасы, көшпелілердің қыстауы болса керек.

Шіліктідегі оба әжептеуір үлкен, ондағы қорғандардың саны 51-ге жетеді. Олардың ішінде диаметрі 100 м, биіктігі 8-10 м болатын ірі-ірі 13 қорған бар. Мұндай үлкен қорғандар әдетте әлеуметтік дәрежесі жоғары – сақ көсемдеріне, ақсүйектерге арналып тұрғызылады.

Кереметтей тарихи заттар табылған 5 нөмірлі қорғанның диаметрі – 66 м, ал сақталған биіктігі – 6 м. Сақ ақсүйектерінің өкілдерін жерлеу үшін 1 м тереңдікте ағаш бөренелерден тікбұрышты құрылыс салынған. Ол бөлменің кеңдігі 4,80 x 4,60 м, биіктігі 1,20 м. Бөренелер ең кем дегенде 40 шақырымдай қашықтықтағы Сауыр тауынан жеткізілген. Ол жақта балқарағай орманы күні-бүгінге дейін сақталған.

Бөренелердің арасындағы қуыстар уатылған таспен бекітіліпті. Бөлменің шығыс жақ бетінен ені 2 м, тереңдігі 1 м болатын дәліз жол қазылған. Бұл жолмен көсемнің мәйітін қабірханаға алып кіретін болған. Мерекелік киім кигізіп, қару-жарағын тағып, ыдыс-аяқтары мен ас-ауқатын да бірге ала келіп, марқұмның денесін жонылған жуан тақтайлардан жасалған еденге әкеліп қойған. Сол замандағы жерлеу салты бойынша марқұмның басы шығысқа қаратылып, шалқасынан жатқызылған. Әзірге толық анықтала қоймаған, бізге беймәлімдеу салт-жоралғыларын жасағаннан кейін олар қабірхананы қалыңдығы 1-1,2 м болып келетін уатылған тастармен көмген. Содан соң ол тастардың үстіне диаметрі 40 м, биіктігі 5 м болатын саз балшықтан қорған соққан. Оның сыртын майда қиыршық тас араласқан топырақпен, бетін ақ тастармен көмкерген.

Қорғанның табанынан ірі-ірі уатылған тастарды үш қатар етіп төсеген, бұл үйіндінің сырғып кетуіне тосқауыл болумен бірге марқұмды бұл дүниеден бөлектеп те тұрғандай. Өкінішке орай, бұл қорған бағзы заманның өзінде-ақ тоналған екен. Өйтсе де, ондағы сақталып қалған заттар ежелгі Қазақстан тарихын зерттеуде ғана емес, жалпы далалық Евразия белдеуінің көне тарихын зерттеуде де аса маңызды рөл атқарады. Сондықтан да өз уақытында олар ғылыми қауымдастықтың үлкен қызығушылығын туғызды. Бүгінде Шіліктідегі нөмірі 5-ші қорғаннан табылған тарихи заттар РФ Мемлекеттік қорында сақталуда. Археологтарға жеткен жәдігерлерді ыждағаттылықпен тізімдеген С.С. Черников барлығы 524 алтын бұйымды тіркеді. Үш жүзден астамы, алайда, ұсақ тесікшелер (бисер) және кейбір зат сынықтары мен фрагменттері болған. Аң бейнелі стильмен жасалған көлемді алтын әшекейлер – 59 (29-қабылан, 14-бұғы, 9-бүркіт, 5-қабан, 1-балық, 1-құс). Олардың қатарына 13 қола жебенің ұшын жатқызуға болады. Зерттеушілер қорамсақтың қалыңдығына қарап, оның бұғының немесе жылқының терісінен жасалғанын анықтады. Осы қазба жұмыстарын жүргізген С.С. Черников бұл қорамсақ жерлеу салтына сай арнайы жасалған деген тоқтамға келген.

Жебе ұштарының жасалу тәсіліне қарай қорғанның біздің д.д. VII-VI ғасырларда тұрызылғаны анықталды. Алайда скиф-сібір мәдени-тарихи қауымдастығының ескерткіштерін зерттеудің соңғы жылдардағы нәтижесі Шіліктідегі №5-ші қорғанның тұрғызылу мерзімін одан да арыға, біздің д.д. VIII ғ. соңы мен VII ғ. басына қарай жылжытып отыр. Осыған ұқсас жебе ұштары былтырғы жылы Тарбағатай теріскейінде Шілікті қорымынан шамамен 200 км жерде Елеке сазы қорымынан табылған.

№5-ші қорғаннан табылған заттардағы жан-жануарлардың суреттері бізге белгілі скиф-сібірлік аң стилінде салынған, және олар ежелгі өнер туындыларының ең озық үлгілері болып табылады. Әсіресе бұғы бейнесі салынған қаңылтырлар ерекше көзге түседі. Олар ылғи да бір қырынан оңға қарап тұрады. Аяқтары бауырына жабысып, мүйіздері арқасына қарай қайырылған. Ал көз, құлақ орнына бирюза қондырылған. Бұлар шартты түрде «ұшатын бұғылар» деп аталады. Скиф-сібірлік өнер әлемінің шығыс аймақтарында кездесетін бұғы бейнелерінің кейбір бөлшектері батыстағы өнерден өзгешелеу. Бұғы бейнесінің мұндай трактовкасы ежелгі көшпелілер өнерінде кең тараған.

Қорғандағы жерлеу рәсімінің ерекшеліктері бұл құрылысты біздің д.д. 1-мыңжылдықтың басында Шығыс Қазақстан аумағында өмір сүрген көшпелі сақ тайпаларының бірі тұрғызған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. №5-ші қорғанның көлемі, тоналғаннан кейін де қалған алтын бұйымдардың, марқұмның киіміндегі, қару-жарағындағы әшекейлердің молдығы мұнда көшпелі сақ ақсүйегі, көсемі жерленген деген болжам жасауға негіз бола алады. Шілікті жазығындағы бұл қорған ежелгі көшпелілерден қалған Маймер, Зевакино, Бесшатыр, Берел, Есік, Тасмола ескерткіштері секілді олардың өте жоғары дамыған мәдениетінен, ертедегі мемлекеттік құрылымның күрделі жүйесінен хабардар етеді. Шамасы, бұл жерде сақ тайпаларының этно-мәдени және этно-саяси бірлестігі орталықтарының бірі орналасса керек. Сонымен, бұл құрлыс қатты қираған күйінде ашылды. Бір кездегі тонаушылар жерленген адамдардың киіміне тігілген әшекейлерін тік салған шұңқыр арқылы тартқылап әкеткен де, бірқатар мүлік шашылып қалған.

Ж.с.д. VII – VI ғғ. мерзімделетін қорғаннан жоғары зергерлік шеберлікпен жасалған алтын әшекей бұйымдар, солардың ішіндегі бұғы бейнелері құрбандық малын, құрбандық шалу идеясын білдірді десе, А.И. Мартынов бұғыларды топтастыруда жасалу өнеріне, бейнеленуіне қарай олардың импорттық емес, жергілікті екендігін ашып көрсетеді.

Сыртқы құрылысы №5 қорғанды қайталайтын Шілікті 1 қорымындағы №7 қорғаннан 1949 ж. қазба кезінде ж.с.д. VI – V ғғ. мерзімделетін бүркіт түріндегі алтыннан қалыпталып жасалған қапсырманьың 9 данасы табылған. Басы оңға бұрыла дене сұлбасының ішкі жағына қарай кіріккен 5 бүркіт қапсырмалардың басы оңға, 4-еуінің басы солға қаратылса, ал 2003 ж. Бәйгетөбе қорғанынан табылған сом алтыннан жасалған бүркіт бейнелі қапсырмалардың барлығының басы оңға бұрылған кейіпте

бейнеленген. Алтын қаңылтыр балықтың бейнесі өте қызық, жұқа пластинкаларға перузадан көз, желбезек, құйрық және дөңгелек дән тізбектері дәнекерленіп жабыстырылған. Осы қорғаннан табылған балық пен қабан бейнелері Тывадағы ж.с.д. VIII ғ. соңы мен ж.с.д. VII ғ. жататын Аржан 2 қорғанынан табылған алтын заттардың тура аналогиясы.

С.С. Черников 1961 жылы Шілікті алқабындағы басталған зерттеу жұмыстарын 1972 жылы аяқтайды.

Қазақстан археологиясында өшпестей із қалдырған археолог-ғалым С.С. Черниковтың 2019 жылы 110 жылдық мерей тойы болады. Бұл ғалымның артындағы мол мұрасы жайлы бірнеше мақала ғана жарияланды [16; 17; 18]. Бар архив материалдарын жинақтап, ғылыми айналымға енгізу алдағы жылдардағы басты мақсатымыз болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ҚСЭ. – Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы, 1972. – Т.1. – 648 б.
- 2 Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. III. – М.: Издательская фирма «ВОСТОЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА» РАН, 2005. – 600 с.
- 3 Андреев А.И., Труды Г.Ф. Миллера в Сибири // Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2005. – С. 66-149.
- 4 Археологическая карта Казахстана. Реестр. /отв. редактор К.А. Акишев. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, – 1960. – 486 с.
- 5 Черников С.С. Загадка золотого кургана: где и когда зародилась скифское искусство. – М.: Наука, 1965. – 188 с.
- 6 О раскопках действительными членами Семипалатинского областного статистического комитета – потомственным почётным гражданином Н.В. Новопашенным и врачом Г.И. Гизлером курганов в Усть-Каменогорском и Зайсанском уездах Семипалатинской области // Архив ИИМК РАН, ф. 1, 1889, д. № 66.
- 7 Никитин В.П. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Архив ИИМК РАН, ф. 1, 1896, д. № 235, с. 23-24.
- 8 Никитин В.П. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Известия Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 2. – С. 103-111.
- 9 Омаров Ф.Қ. Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерінің егемендік алғанға дейінгі зерттелу тарихы // Каспий – Арал өңірінің тарихи-мәдени мұралары. Халықаралық ғылыми - практикалық конференция материалдары. – Ақтау, 2007. – 1 бөлім. – Б. 263-269.
- 10 Черников С.С. Отчет о работе Восточно-Казахстанской археологической экспедиции за 1949 г. / I-вариант / Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Фонд II, дело 176, связка 13. – 34 с
- 11 Омаров Ф.Қ. Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 256 б.
- 12 Черников С.С. Предварительный отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции ЛОИА АН СССР 1959 г. // Архив ИА КН МОН РК. (Рукопись). – 4 с.
- 13 Омаров Ф.Қ. Шілікті және Шағаноба қорғандарының зерттелуінен (С.С.Черниковтың жарияланбаған 1959 жылғы архив материалдары негізінде) // «Қазақстандағы этностардың дәстүрлі мәдениетіне қатысты музей жинақтары: зерттеу мәселелері мен сақтау перспективалары» атты республикалық ғылыми-практикалық семинардың материалдары (28-29 қараша 2008 жыл). – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – Б. 82-84.
- 14 Черников С.С. Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции 1948 г. // Известия АН Казахской ССР. Сер. археол. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1951. – Вып. 3, № 108. – С. 64-81.
- 15 Черников С.С. Предварительный отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции в 1948 г. // Архив ИА КН МОН РК. – Фонд. II, опись 2, дело 120.
- 16 Байқонақов Д. Ерте темір дәуірінің кейбір мәселелері (С.С.Черников еңбектері бойынша) // Қазақ тарихы, – №1. 2008.
- 17 Омаров Ф.Қ. С.С.Черниковтың Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірін зерттеуге қосқан үлесі // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2008.–№ 4 (51). – Б. 138-141.
- 18 Зинченко С.А. С.С. Черников и история изучения памятников Чуликтинской долины во второй половине XIX – начале XX века // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию академика А. Х. Маргулана. – Алматы-Павлодар – 2014.– 529- 536 с.

*Мақала 1038/ГФ4 «Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу» атты ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті гранты аясында орындалды

ӘӨЖ345-74
МРНТИ 03.81.31

Ашербекова А.М. ¹

¹ педагогика ғылымдарының магистрі

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

АХМЕТ ЖАНТАЛИН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада А.Жанталиннің өз заманының өткір проблемалары – жер мәселесі, Ресей империясының қоныс аудару саясаты, күштеп отырықшыландыру сияқты т.б. мәселелер бойынша білдірген озық ойлары қарастырылады. ХХ ғасырдың басында патша үкіметі, оның Қоныс аудару басқармасы әр түрлі желеумен қазақтың жерін тартып алуды одан әрі үдетті. Күшпен өзіне қазақ жерлерін тартып алу саясатының екі ғасырға созылған жылдарында ресейлік отарлаушылар Қазақстанның 45 млн. жуық ең құнарлы жерлерін иемденіп алды. Сөйтіп заман тарылып, жер кеміп, дәулет қайтқан күн туды. А.Жанталин осыған орай отырықшы өмірге өтуі үшін өзіндік ыңғайлы жобасын ұсынады. А.Жанталин қоныс аударуды отарлаудың құралы ретінде бағалады. Жерге орналастыруға байланысты қоныс аудару мәселесінде А.Жанталин ұлт мүддесі тұрғысындағы көзқараста болды. Ол қоныс аударуға мүлдем тыйым салу керек деп есептеді. Әділеттілік байырғы тұрғын қазақтарды бірінші кезекте жерге орналастыру және шаруашылығын қалай түзеуге болатынын шешуден басталады деп түсінді.

А.Жанталиннің мақалаларын оқи отырып, отарлық езгіде болған қазақ халқының жағдайын, отаршыл империялардың қазақ халқына көрсеткен зорлық-зомбылығын, отарлық езгіге түсіп жаншылған ұлтымыздың жан айқайын ести аламыз.

Түйін сөздер: қазақ қоғамы, ұлттық сана, мемлекет, әлеуметтік-экономикалық жағдай, жер мәселелері, қазақ зиялылары, патша үкіметі.

Резюме

Ашербекова А.М. ¹

¹ магистр педагогических наук

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

АХМЕТ ЖАНТАЛИН И ПРОБЛЕМА КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ

В статье рассматриваются передовые идеи А. Жанталины, посвященные острым проблемам своего времени – земельный вопрос, политика переселения Российской империи, насильственная оседлость и др. В начале ХХ века царское правительство, его управление по переселению под разным предлогом продолжали изъятие казахских земель. В ходе политики захвата казахских земель, которая длилась около двух столетий, российские колонизаторы присвоили порядка 45 млн. плодородных земель. В связи с этим А. Жанталин предложил свой проект для перехода на оседлый образ жизни. Он рассматривал оседлость как орудие колонизации. В этих вопросах Жанталин выступал в интересах казахов. Он считал, что следует вообще запретить переселение. В первую очередь, считал он, надо решить вопросы размещения в первую очередь коренных казахов и улучшения его быта.

Читая статьи А.Жанталины, можно узнать о жизни казахского народа под колониальным игом, насилии колониальной империи над казахским народом.

Ключевые слова: казахское общество, национальное сознание, государственность, социально-экономическое положение, земельные проблемы, казахская элита, царская власть

Summary

Asherbekova A.M. ¹

¹ Master of Pedagogical Sciences

Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

AHMET ZHANTALIN AND PROBLEM OF KAZAKH LANDS

The article is devoted to advanced ideas of A. Zhantalina searching urgent problems of the land question, resettlement policy of the Russian Empire, violent settled lifestyle, etc. At the beginning of the XX century the imperial government, its resettlement management under different pretexts continued withdrawal of Kazakh lands.

During policy of Kazakh land's occupation which lasted about two centuries, the Russian colonialists have appropriated about 45 million fertile lands. In this regard A. Zhantalina has offered a project for the transition to a settled way of life. He considered settled lifestyle as an instrument of colonization. In these matter A. Zhantalina acted in the interests of the Kazakhs. In general, he considered that it is necessary to forbid resettlement. First of all, he considered,

it is necessary to solve placement problems firstly of all indigenous Kazakhs and improvement of his life.

Reading A.Rangtaling's articles, it is possible to learn about life of the Kazakh people under a colonial yoke, violence of the colonial empire over the Kazakh people.

Keywords: Kazakh society, national consciousness, statehood, socio-economic status, land problems, Kazakh elite, imperial power

Еліміздің саяси, рухани өмірі бостандық алған тұста ұлттық тарихымыздың көптеген мәселелері қайта қарастырылып, жаңа концептуалдық тұрғыдан қорытылуда. Осы тұрғыдан келсек тәуелсіздік жолында күрескен ұлт зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеу қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселердің бірі. Тәуелсіз еліміздің ертеңіне қызмет көрсететін бүгінгі таңдағы өскелең ұрпақта ұлттық сана қалыптастырып, патриоттық рухта тәрбиелеу туралы сөз еткенде осы мәселенің арқауы болатын, ұлтымыздың басына түскен сын сағаттарда ұлт мүддесін қорғап ұлылық танытқан, сол үшін Кеңестік тоталитарлық жүйенің саяси қуғын-сүргініне тұлғалар жеткілікті.

Сондай тұлғалардың бірі ағартушы, қазақ даласындағы жер қатынастарының білгірі, ұлт жанащыры – Ахмет Жанталин. Жер мәселесінің қашан да қазақ ұлтының тағдырындағы орны ерекше екенін түсінген ұлттың зиялы қауымымен бірге А.Жанталин де, осы мәселе бойынша өз ойларын білдіріп, патша өкіметінің жер мәселесі жөніндегі саясатының мақсатын әшкерелеп отырды.

«Айқап» журналының редакторы Мұхаметжан Сералин жер мәселесін ұлттық деңгейге көтеріп, осы мәселе бойынша зиялылардың өзара ойларын айтып, пікір алысуға және ұсыныстар айтуға шақырады. Жер маманы А. Жанталин «Күнелтуіміз турасында» атты мақалалар топтамасын жазып, жер мәселесі бойынша өз пікірін білдіреді. А.Жанталиннің жер мәселесі бойынша ұстанымына қоғам қайраткері, «Қазақстан» газетінің белсенді тілшісі, ақын Ғұмар Қараш қарсы шығады. Автор өз ойын: «Керстьяндардың ата кәсібі – егін. Біздің ата кәсібіміз – мал өсіру. Қала бол деген сөзден мал өсірме деген сөз шықпайды. Орал облысындағы қала болуға жазылған қазақ ауылдары аталып, мал бағуға жаракты жерлер қалдырып жатыр. Мал бағу біздің маңдайымызға жазылып, былайғы кәсіппен тіршілік ете алмаймыз деген хакім (заң деген ұғымда) дұрыс хакім емес. Жөні келсе егінмен де, саудамен де қазақ тіршілік ете алады. Осы күндегі орыс, татарлар секілді отырық елдердің бірі де әуелгі көшпелі бәдәуи надан жұрттығын, елдігін сақтап тіршілік ете алмайды», – деп қорытады [1].

«Айқап» журналының 1912 жылы 9 нөмірінде «Ғұмар Қарашұлына жауап» атты мақаласында Ғұмар Қараштың қала болу керек деген пікіріне келіспейтінін айтып, А.Жанталин қазақ халқының отырықшылыққа өтуін нақты тарихи жағдаймен байланыстыра қарап, «қазақ халқы қала болу тиіс емес, қала болудың соңында біздің үшін бек көп қорқыныштар сезілді» деп бірнеше дәлел көрсеткен. «Қазақ жұрты жиналсын, қала болсын деушілердің ең бас дәлелі: бедеушілік шашықтық өнер мағрифетінің дұспаны, бұл көшпе халінде жүріп қазақ жұрты ешбір уақытта да өнерлі, білімді ел бола алмайды, білімсіз ел теңдік таппайды. Неге десең ол ел надан болған соң пайда мен зиянын айырмайды. Өз хақын өзі сақтай алмайды – оған ит те жау, құс та жау, оның еншісіне-даушар өзара бүлгіндік, бәсеке аралас отырған білімді жұртқа құл болу-жұтылу, ақыры діни күнінен бірдей айырылу сымиып құру-жоқ болудан басқа нәрсе тимейді. Осы саналған нәрселер бәрі де түгілімен қазақ жұртына қазірден-ақ кіре бастады шектес отырған қалалардың бәрінде де орыстарға жалшы болып малдарын бағып шошқасын суарып жүрген қазақтарды көп көреміз, сол қазаққа жалшы болып отын жағып, күлін шығарып немесе қойын бағып, бұзауын суарып жүрген орысты біз әлі көргеніміз жоқ. Бұл неден. Алты миллионнан артық қазақ, қырғыз атты жұрт бар бола тұрып та бір газет, бір журналды да түгел шығара алмайды. Бұл неден. Мың жанға бір жазу танитыны жоқ, бола тұрып та көңілдері жоқ, бұл неден. Мыңдары, миллиондары даушарға, партиялыққа шашылып жатса да игілік жолына екі теңге шығара білмейді, бұл неден. Қыздарын мал алып, шалға сатса да жылдан жыл кедейленіп, борышқа батады. Бұл неден. Қазақ ұрлық істемесе аштан өлетіндей көреді, алғанын бермеуді адамдық деп білмейді, бұл неден. Хакімі адалдық білмейді, тамақсау, парашыл, басшылары түзу бағытқа жүрмейді, қой тентек парашыл, бұл неден тек қана үшкіріп, түкіреді. Баланды орысша оқытасың деп көрінгенге жекіреді. Бұл неден. Қазақтан миллионер бай жоқ, шебер маһиндес жоқ, маһир доктор жоқ, адал адвокат жоқ, бұл неден» [2, 94 б.], – деп отырықшы өмірге өтуді эволюциялық жолмен ұзақ процесс екенін айтады. «Ол жол: қазақ балалары қалмай оқып, жасынан-ақ түзу бағытты тану, жігіттерді жігерлі болып пайдаменен зиянды айыру, дін дүниеге бірдей кесір болған мәртебе құмарлық, партиялық, пәлендікті көңілдерінен шығару, жек көру, былай болу үшін де қазақ жинау – қала болу, бедеулікті талақ салып мәденилікпенен құрдаласып бас қосу зор – залық алады, бәдеуи болып надандықта қалса, кең жерде тұрып-ақ жарымайды. Мұның

мысалдары көз алдымызда ашық» [2, 95 б.], – деп, көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа бірте-бірте көшудің қажет екенін және оның халықтың өз тұрмысына пайдалы екенін айтқанын көреміз. 15 десятина норма алып отырықшы өмір салтына тез арада өте салу мүмкін еместігін айтып, мынадай тәжірибе өткізуді ұсынады. «Төрт жағы бірдей қала (крестьян) ауылы болған орта бір жерге крестьян ретімен орнасып, азы 15 жыл күн етіп байқаса қай тараптың таразысының ауыр шыққанын жұрт өз көзімен көрер еді. Егерде крестьян ретімен қала болған ауылдардың нашарлары орыстаға жұмыскер болмастай болып байып кетіп, газет-журналға һәм медреселерге жәрдемдер бере бастаса, қыздарын қызығып малға сатпайынша тілеген тендеріне бере бастаса һәм байларының мың, миллиондарын, даужанжал уә партияға шығарудан тоқтатып барып, ондайын ақшалары уә басқа түрлі садақаларын фақат жамиғат хайрия (игілік бір орын) ғана жинатып, оның қуатымен ауылынан орысша һәм мұсылманша оқытпаған бір бала қалдырмаса; соңыра құқық, ғаделеттің, өнер, даугерлік ғаламдарын тамам еткен милі жігіттер көзімізге көрсете бастаса һәм бүгінгі жауыз патшашыл бастықтарды сыпырып тастап, олардың орнына ғаділ, мейірімді жақсылыққа басшылық еткендей ақылды адамдарды бастық ете бастасалар молла Ғұмар әпендінің көрсеткен жолынан қалмайға бізде бел байласар едік. Бірақ, адампаздардың нұсқалап қуарып жейін бе, молдан андып отырған қайырсыз бізде бел байласар едік. Бірақ, адампаздардың нұсқалап қуарып жейін бе, жолдан андып отырған қайырсыз түріне өз ықтиярымызбен жаңылып барып ілігіп, қайтадан шыға алмастай болып шырматылып қалып жүрмегей едік деп қорқамын. Бұл турада бір өлшем кеспейінше екі мәртебе өлшеп барып көп мәртебе салыстырыңқырап алып кесулерін әр бір жол білген туғандарымен қайта-қайта өтінемін» [2, 101 б.].

А. Жанталин Ғұмар Қараштың «Қазақ қала (крестьян) болған тағдырда жақсы жерлеріне өздері отырар еді де, жаман жерлерін оброчной етіп әмәнда өз пайдаларына қалдырар еді». «Бишара халықты көже буаз қылып адастыруға» алып келеді. «Иә, меніңше, анығын олай емес, бұлай: біздің халық крестьян нормасына риза болысып, жерлерін жан (ер) басына ғана өлшетіп ала бастаса, осы күнге қырғыз-қазақ баласының пайдаланып отырған жерлерінің аз болғанда жартысы, болмаса үштен екісі дағдартылып шығушылығын шәксіз деп білгейсіз» [2, 95 б.], – дегеп тұжырымдайды.

«Тарихи әділеттілік үшін атап айту керек, – дейді профессор М. Қойгелдиев, – «Қазақ» газеті Ә. Бөкейхенов және оның серіктері қазақ халқының отырықшылыққа көшуіне емес (кезінде солай түсіндірілді), отырықшы норманың отаршыл мазмұнына, аңқау елді алдауды көздеген астарына қарсы шыққан болатын» [3, 45 б.].

XX ғасырдың басында патша үкіметі, оның Қоныс аудару басқармасы әр түрлі желеумен қазақтың жерін тартып алуды одан әрі үдетті. Күшптеп өзіне қазақ жерлерін тартып алу саясатның екі ғасырға созылған жылдарында ресейлік отарлаушылар Қазақстанның 45 млн. жуық ең құнарлы жерлерін иемденіп алды. Сөйтіп заман тарылып, жер кеміп, дәулет қайтқан күн туды. А. Жанталин осыған орай отырықшы өмірге өтуі үшін өзіндік ыңғайлы жобасын ұсынады. «Біздің жұрт енді бірыңғай қалып өз алдына күн көруді һәм бір жерге жиналып басқалармен бірдей жұрт болуды ойласа, ол турада біздің үшін қала болмайынша да пайдалы бір жоба (план) бар көрінеді. Ол жоба – планым мынау:

Қоныстас (райондас) ауылдардың әрбірінде жерлес (группалас) ауылдардың бірнешесінде нормадан артылған жерлері болса, артық жерді әр группадан шығарып ауыл басына бір қаладан қылмайынша, бәлки бір райондағы ақсақал біткен жиналып тұрып ақылдасып, артық біткенді бір жағынан шығарып беріп өздері қазақ болып бірыңғай қалмақ керек. Бұл жұмысты жер жұмысын басқарушы (производитель работ) – ұлықтарының өздері дереттеп кетеді. Олар реттеп кетпесе мезгілді жиылыс – (верменная комиссиядағы) жер төрелерінен, онан болмаса областной правленияның обший присутствиясынан, онан да болмаса совет министровке шейін сұранып орындауға болады. Бұл планды қабылдамаса обалымыз ұлықтарға деп екінші бір плаға қарай көшеміз.

Егерле қыртыған ақсақалдарымыз: «өйтіп жердің артығын қазаққа бергенше хохол-ақ алсын» деп теріс жайылып тым-сырайып ауыл басына бір қаланың түсуіне риза болып отырса оған не шара бар. Өз аймағының обалы өз ақсақалдарына болсын, деп басқа жөндем ақсақалдарға осылайша бір жобамен жүруге жол көрсетіп көрсек қайтеді.

Қазақ зиялыларының ішінде ұлттық мүддені, соның ішінде жерге орналастыру мәселесін ұлттық мүддемен тікелей байланысты қарастырған жер маманы А.Жанталиннің көздеген мақсаты қазақ халқының орыс мұжықтарымен араласып ассимиляцияға түсіп кетуінен сақтанадыру еді. Оған қоса осылай бірнеше ауыл осы план бойынша бір жағын мужикке беріп, екінші жағына бір жерге өздері

жиналып қыстаса, қала болмасаңдар олай жиналмаңдар деген бұйрық жоқ екенін, ондай ұлықты һәм бұйрықты өзiм көргенiм жоқ. Қала болмаса да сөйтiп бiрыңғай жиналған мезгiлде соңғы норма қазаққа тиiстi болып бекiтiлiп қалса, жасаған бiздiң көз жасты да бiр иiп дүния һәм ақирет пайдамыз түгел бiр табылып қалғандай болар едi.

Болмаса, қазаққа шыққан нормалар уақытша болып, ең түбiнде ұлықтар қырғыз-қазақ жұртын крестьян қылмай тiптi қоймайтын болса, бұрынғы жиналып отырған қалпымызбен қала болармыз да қалармыз. Оған шейiн әртүрлi тiршiлiкке үйренермiз, көнiгiп жер алатын жандарымызда аз болса да көбейер. Тағы кiм бiледi, үмiтiмiз шайтан деген бар ғой. Бiздiң жерге түскен мужиктер де толықсып «қайдан келдiм»-ге түсiп жатқанда, өз бетiмiзбен, өз еркiмiзбен түпсiз бiр зынданға түсiп қайта шыға алмай үһлеп-аһлап жүрмейiк. Әмде, бұл турада балаларамыздың алғысына я қарғысына қалуымыз да бiлгiлi емес қой. Тым болмаса осалымызды бiреуге қойып, ұлықтардың итеруiмен барып түссек екiншiмiз һәм мойынымызға кейiнгiлердiң көз жасы, қарғысы да болмас, тұғандарым» [2, 92-93 б.б.], – дейдi. А.Жанталин қазақ елiнiң отырықшы тұрмысқа көнуiн халқымыздың ерекшелiктерiн ескере отырып, көпсатылы әрi ұзақ мерзiмде өту керектiгiн ұсынады:

1) өз жерлерiн қолына алып, қазақтардың мұралық жерлердi иелену құқығын мәңгiлiкке заңдастыру;

2) жердi сатуды тоқтату;

3) жергiлiктi тұрғындарды ата-бабалары бұрыннан тұрып келе жатқан жерлерден күштеп қууды тоқтату [2, 12 б.].

Қоныс аударушыларға көптеген көмектер берiлдi:

- 30 десятина көлемiнде ең құнарлы жерлер;

- 15 жыл салықтан, түрлi мiндеткерлiктерден босатылу;

- мұқтаж отбасыларына 100 сомға дейiн қарыз алу;

- 4-5 жылдан кейiн тағы да бiр қосымша жер кестiрiп алу мүмкiндiгi.

Ал қазақтарға мұндай көмектер болған жоқ. Норма бойынша ер адам басына 15 десятина жер алуға ғана мүмкiндiгi болды, мұның өзi тау-тас, құнарсыз жерлерден.

Қоныс аударушыларға көптеген көмектер бола тұрса да, бiз олардың елiне қарай қайтқанын байқаймыз. Ол туралы А.Жанталин «1908-шi жылда жүзден 1, 1909-шы жылда 12, 1910-шы жылда жүзден 36, өткен 1911-шi жылда тап жарты (50 пайызы) пайызының қайтуы қазақ жерiнiң жалғыз егiнмен ғана күнелтуге жарамды емес екендiгiн ашық көрсете алмас па екен» [2, 89 б.].

А.Жанталин осы фактiлердi келтiре отырып, қазақ халқының ғасырлар бойы, қазақ жерiнiң табиғи ерекшелiгiне бейiмделгендiгiнiң, әу бастан мал шаруашылығымен айналысуының құрдан құр емес екендiгiн дәлелдейдi, егiншiлiк мәдениетiн игерген орыс шаруаларының да өздерi де қазақ жерiн игере алмауы, өз елi Ресейге жылдан-жылға көптеп қайтуына осы себепкер болды. «Ұзын сөзiң қысқасы: аз болса да ата жерiн көп пұлға я болмаса сақтап қойып барлық жол шығыны қазынадан, әбден орыныққан соң үй басына 60 сомнан жәрдем, егiн, шөп саймандары әзiр, бес жылға шейiн алым (налог) тан азат, жаман һәм мал бағатын жерлерiне басқа егiндiк жақсы-удобный жерден жан басына 15 десятинаден ала тұрып жаңа келген мужиктердiң «жер ұлықтары және патшалар бiздi алдап көшiрген екен» деп зарлап кейiнгi қалған азғантай жерiн қимай күн сайын ата қонысына қайтып шұбауларына қарағанда, жер тарылған соң қазақ жерiнен пайдалану бiтiп, бұл жердiң түпкi тiршiлiкке жарамастығын көрген соң мужик байларының iшкi қонысынан түпкiлiктi жер ала бастауларына қарағанда бiздiң жерде крестьян болып тiршiлiк етудi қиынға айналғаны көрiнедi». Ал қалған орыс шаруалары егiн мәдениетiмен бiрге мал шаруашылығымен айналысқанын айтады. «Крестьяндардың ата кәсiбi – егiн, бiздiң ата кәсiбiмiз – мал өсiру. Әр бала ата кәсiбiне ыңғай болып туғандықтан, балаларымыздың малдан басқа шаруаман күнелтiп кетуi оңай болып табылар ма екен. Және де бiздiң жерде басқа кәсiптен мал өсiрудiң аса пайдалы һәм шаруаға ыңғайлы екендiгiн соңғы санақшы (экспедиция) тексеруi ашық бiлдiрдi. Соның үшiн бiздiң Ақмола обылысындағы жерi нашарлау оңтүстiк (Атбасар, Ақмола) уездерi түгiл, жерi жақсы солтүстiк (Қызылжар, Көкшетау һәм Омбы) уездерiне орныққан мужиктер де егiнен көрi мал кәсiбiне ауысып бара жатқанын көрiп тұрмыз» [2, 90 б.].

Осыған орай А.Жанталин қазақ жұртының отырықшы өмiр салтына өту туралы ой-пiкiрiн 1912 жылғы «Айқаптың» 10-санындағы «Қазақ халқының түпкiлiктi орналасуының жол-жобасы» атты мақалада ұсынады. Ол жоба бойынша: «Мужиктердiң бiр қатары күнелте алмай елдерiне қайтып жатыр дедi – бұл сөз тек бiр көңiл жұбату, бұлардың керi көшумен қазаққа тиiндей пайда жоқ. Олар

кетті десекте мужикке кесілген жер иесіз қалып қазақ өз жеріне өзі ие болып, ешуақытта мужикті келірмеу жолын ойлау керек; ол жол баяғы қазақтардың жер алып отырықшылыққа айналуы деген сөз болады.

- Олардікі егін, біздікі мал өсіру ата кәсібіміз. Қала бол деген сөз мал өсірме деген шықпайды. Қызылжар маңында қала болуға жазылған қазақ ауылдарының тұс-тұсынан мал бағуға жерлер қалдырылып жатыр; сол жерге оброк төлеп қазақтар мал бағып пайдаланады екен. Және де мал бағып, күні келсе егінмен де саудамен де қазақ тіршілік ете алады.

- 9-шы ноябрь законынан қорқады: қазақтар аз уақытта бар жерін сатып өздері жерсіз қалар еді. Бұл сөзі бір сыпыра дұрыс, бірақ кіндік кескен жерден көз көре қол көтеріп шығуға тек бұл ғана толық себеп болып жетпейді.

- Көз алдымызда тұрған башқұрт халқынан өнер алуға болады ғой. Өнер білімнен қала болғанда ұзақтайды деген сөз түбірімен қата, қай халық болса да өнер білімді көшіп жүріп таппаған; бәлке отырақ болып медресе, мектептер салып тәртіп, тағылым көру арқасында тапқан, бұған тарих төреші» [2, 98-99 б.б.].

Қазақ зиялыларының жер мәселесіне байланысты зерттеу жұмысында қазақ елінің жерінен айырылып, переселенге өз жерін беріп, енді өздерінің переселенге айналуы жан-жақты баяндалады. Осы іс жөнінде Ә.Бөкейханов өзінің «Қазақ» газетіндегі «Төртінші дума һәм қазақ» деген мақаласында күйініп жазады: «Мұжыққа жер алғанда қазақтың бар жақсы жерін алып, қазаққа үлкен зорлық қылып отыр. ...Қазақ жүрген жерді кім болса сол болсын, қазақтан басқа сатып алып, сұрап алып, мирастап алып өзінікі қылмақ, жалғыз-ақ бұл жол – қазаққа жоқ» [4, 84-86 б.б.].

Ал А. Жанталин бұл туралы «Айқап» журналында «Тағы да күнелтуіміз туралы» мақаласында «...қара топырақты жерін қазақ баласына крестьян болмай тіпті де бермейді, ал енді бұл жерде крестьян болып қалай күнелтеміз деп «Ауған» мен «Бұхара» халықтарының шекараларында болған «Жиделі байсын» деген жерге көшіп барсақ байымыз жұрттан асады, жарлымыз баиды деп артықша иғтиқат қылысып жүрген жайлары бар көрінеді», – деп айтқан [2, 101 б.].

Сөйтіп, қазақ зиялылары отаршыл елдің саясатының кесірінен қазақ елі жерінен айырылып, ендігі тұста халық мұжықтың кейпіне түскендігін, тіпті мұның ақыры қазақ елінің еріксіз босқыншылыққа да алып келгендігін айтады.

Бұған дәлел ретінде А.Жанталиннің «Қазақ» газетінде жариялаған «Жер мұңы» мақаласынан үзінді келтіреді. «Қызылжар уезі Пресновский болысы 9-ауыл, 13-район, 151-бөлімдегі Түлкібай Татаң баласының 25 маусымының жерінен Кузнецов нормасы бойынша 2188 десятина жер артық жазылған. 1911 жылы маусым ішінде производитель работ мұны учаскеге алып кетіп, бұлардың төрт жағы да поселкемен қоршалған (түп жағы «Семипольский», батыс жағы учаске, оңтүстік Қоскөл, Шығыс маңгесер елінің шегіне түскен тағы бір қала), айнала қалалардың арасында қалған соң, Түлкібайға қараған 25 үй тоңмойын хохолдың тепкісінен қорқып, өткен жаз 24-жайлау қыстамақ болып көшіп кетті. Қалғаны тағы сонда көшіейін деп жатыр. Және 4 ауылдың қазақтары Өмірбай, Көшер, Сәрсенбай, Самай ақсақалдарға қарған 69 үйдің жерінен Кузнецов нормасы бойынша 877 десятина артық болып табылған, сол артықты баяғы производитель работ 1912 жылы тамыз айында келіп, кесіп кеткен. Кескенде қалай кескен? 69 үйдің ортасында артық деп табылған жер үшін Өмірбай ақсақалға қараған 27 үйдің қысауын ойып алып, учаскеге аударған. Осы күні бұл 27 үй қалған жерінен күн көре алмайтын болған соң, 24-жайлау жиегіндегі «Сароба» деген жерді сұрап жүр» [5, 153 б.], – деп А. Жанталин қазақты жерге орналастырудың әдістерінің мәнін әшкерелейді. Осы әдіс бойынша қоныстандыру арқылы қазақты орыстандыру жүзеге асырылды.

Ал қазақтарды орыстандыру – халықты көзқарасынан, түсінігі мен ұғымынан, ой-пікірінен, ұлттық сана-сезімінен жұрдай ететіні белгілі. Бұл қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпына, салт-санасына, тәлім-тәрбиесіне, тілі мен дініне қарсы жасалған сұрқия әрекеттер еді. Осылайша патша үкіметі орыс шаруаларын қазақ жеріне жаппай, жергілікті халықпен кірістіре орналастыру арқылы қазақтарды рухани жағынан меңгеруді мақсат етіп қойды.

А.Жанталин қазақ халқының патша билігінің бойынша тез арада көшпенді тұрмысты тастап, отырықшы өмір салтына өтуіне қарсы болды. Ғасырлар бойы жердің табиғи ерекшеліктеріне бейімделген халықтың отырықшы өмір салтына өтуі жайлы «біздің жұрттың өз еркімен крестьян өлшеу нормасына көнуін мен тіпті ұнатпаймын. Оған шыбын жаныммен шырылдап қарсы тұрғым келеді. Неге десеңіз «жер» бөлудің соңында біздің үшін бек көп қорқыныштар сезіледі.

Ең басы қырғыз-қазақ баласы жерді бөліп алып, қала болса үкімет тарапынан ешқандай көмек жоқ сору қайнап қу кедей болмай һәм Ресейдегі ашаршылық біздің басымызға айналмай қайтеді деп

қорқамын». Менің ойымша: біздің жұрттың 10-15 жылдан соң екі танауына қолын тығып отыруы деген сөз» [2, 89 б.], – деп, қазақ халқының отырықшы норма, яғни 15 десятина мен отырықшылыққа өтуіне қарсы болды.

А.Жанталин 1931-1933 жылдардағы болған ашаршылықты 20 жыл бұрын болжап айтқан еді. Дәстүрлі шаруашылығынан қол үзіп қалған, егіншілікке қолайсыз аймақтарға патшалық Ресей күштеп қоныстандырылған, егіншілікке бейімділігін отарлау барысында жоғалтқан қалың қазақ қауымы осылай зобаланға ұшырап, 1931-1933 жылдардағы ашаршылықта 2,5 миллион халқынан айырылады. Соның ішінде 2,3 миллионы қазақтар және 200 мыңы келімсектер еді. Егер отырықшы келімсектер арасында аштықтан өлгендер 10 пайызға да жетпесе, өз жерінде өлімін тапқан көшпенді қазақ халқының саны 70 пайызға дейін кемігені көрінеді [6, 158 б.].

Қорыта келгенде А.Жанталин қоныс аударуды отарлаудың құралы ретінде бағалады. Жерге орналастыруға байланысты қоныс аудару мәселесінде А.Жанталин ұлт мүддесі тұрғысындағы көзқараста болды. Ол қоныс аударуға мүлдем тыйым салу керек деп есептеді. Әділеттілік байырғы тұрғын қазақтарды бірінші кезекте жерге орналастыру және шаруашылығын қалай түзеуге болатынын шешуден басталады деп түсінді.

«Қазақ халқының жері мен табиғи байлығын отарлау формасындағы тонаушылыққа жол ашқан заңдар бірінен соң бірі қабылданып жатқанымен қатар соның негізінде жүйелі түрде осы мақсатта қызмет атқаратын мекемелер құрылып байлығымызды тонаушылық ісі аздық еткендей оған қоса Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу облыстарын басқару жайындағы положениенің V-бөлімінде (о правах киргизов) 243 бабында «қырғыздар (қазақтар) Ресей империясының әрбір село тұрғындарының құқықтарымен теңестіріледі делінсе, келесі 247, 248 баптарында шоқынған қырғыздар қалауы бойынша өз орнында қала алады немесе қалаған қала не селоға (орыс, қазақ демеі) барып тұрып, олардың жергілікті қауымынан немесе басқару органдарынан рұқсат алмай сонда тіркеле алады» [7], – делінгені тағы бар. Бұл дегеніміз отарлаудың тек жерге, байлыққа немесе географиялық орналасуының тиімділігіне ғана бағытталуы емес, ұлт ретінде тіршілікті жоюға бағытталуы болып табылады емес пе?! Жерді заңды түрде Ресейге тиесілі деп жариялады, жүйелі отарлауға кірісті, қазақтан жер алып, орысты қоныстандырды, оны өзінің «Даладағы» тірегі етті, оған қоса жұрттың жерін, малын алып қайыстыра алмаған елдің тірегі – жергілікті ұлттың рухы мен діни санасына шабуыл жасап, қазақтан өзіне тірек іздеді. Болып жатқан құбылыстарды нақты түсініп отырған ұлттың зиялылары барынша жағдайды өзгертіп бағуға тырысуы ұлт тарихының мақтан тұтарлық беті.

А.Жанталиннің мақалаларын оқи отырып, отарлық езгіде болған қазақ халқының жағдайын, отаршыл империялардың қазақ халқына көрсеткен зорлық-зомбылығын, отарлық езгіге түсіп жаншылған ұлтымыздың жан айқайын ести аламыз. Сондықтан қазақ ұлты үшін орны ерекше жер мәселесінде шыбын жаны шырылдаған зиялыларының бірі А.Жанталиннің ұлт мүддесіне сіңірген еңбегін келер ұрпақ әр қашан жадында сақтағаны дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан. 1911, №1
- 2 Жанталина А.А. *Мудростью отца восхищаюсь*. – Алматы: Тамыр, 2005. – 135 б. *Ақиқат*. 1992, №11 – 45 б.
- 3 *Ақиқат*. 1992, №11 – 45 б.
- 4 «Қазақ» газеті. – Алматы, 1998. 84-86 бб.
- 5 Шонанұлы Т. *Жер тағдыры – ел тағдыры*. 2-басылуы. – Алматы: «Санат», 1995. – 223 б.
- 6 Тәтімов М. *Қазақ әлемі*. – Алматы: «Атамұра», 1991. – 158б.
- 7 *Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями: (25 марта 1891 года) Древний мир права казахов: Материалы, документы и исслед.* // Гл. ред. С.З. Зиманов. – Алматы, 2005. – Т. 5. – С. 518.

ӘӨЖ974
МРНТИ 03.81.29

Тулекова М.К.¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры

Е.БЕКМАХАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Мақалада автор Е.Бекмахановтың Қазақстан тарихы ғылымының өзекті мәселелерін зерттеудегі кейбір мәселелеріне тоқалып, талдайды. Сонымен қатар Е.Бекмаханов еңбегінің құндылығы сол Қазақстанның Ресей құрамына қосылуының толықтай жүзеге асуы тек XIX ғасырдың алғашқы жартысында жүзеге асып, түпкілікті бағындырғанын сөз етеді. Елді бағындырған патша үкіметі ендігі кезекте түрлі заң жобаларын шығару арқылы қазақ елінің аяқ-қолын біртіндеп байлай бастауы да нақты сөз болады. Яғни, автор басқару жүйесіне талдау жасау арқылы феодалдық басшы топтың отарлау аппаратымен сіңісіп кеткендігін де ашық айтады. Бұл Қазақстанда феодалдық-отарлау езгінің күшеюін бейнелейтіні де аталады. Мұндай жерді тартып алу, алым-салықтың астына қалдыру мен әскери шапқыншылық әрекеттер жаппай халық наразылығына алып келгенін де жасырмайды. Сондай көтерілістердің ішінен Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысты ерекшелік отырып, көтеріліске қазақтың үш жүзі де қатысқанын баяндайды. Е.Бекмаханов Кенесары Қасымұлы көтерілісін баяндай отырып, автор Кенесары ханның бейнесіне ерекше мән береді. Яғни, оның бойынан қайтпас батырға тән өр мінез бен қайсар жүректің болғандығын суреттейді. Халқының азатығы үшін белін буып, феодалдық езгіге қарсы күрескен нағыз батыр бейнесін сомдап шығарады.

Тірек сөздер: Кенесары, Бекмаханов, зерттеуші, қазақ тарихы.

Тулекова М.К.¹

¹ доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая

Е.Бекмаханов и аспекты исследования актуальных вопросов о науке Истории Казахстана

В статье автором анализированы аспекты исследования актуальных вопросов посвященные науке истории Казахстана. В статье также раскрыта сущность воссоединения Казахстана с Россией в первой половине XIX века, которая представлена в ценных трудах Е.Бекмаханова. Автор в своей статье обосновал значимость и ценность, а также необходимость в современном обществе трудов Е.Бекмаханова. Автором обоснована прямая взаимосвязь трудов Е.Бекмаханова с наукой истории Казахстана. Е.Бекмаханов в своих трудах раскрыл новые аспекты восстания Кенесары Касымұлы. В данной статье анализированы новые источники восстания Кенесары Касымұлы в трудах Е.Бекмаханова

Ключевые слова: Кенесары, Бекмаханов, исследователь, история Казахстана.

Tulekova M.K.¹

¹ doctor of historical sciences, professor KazNPU. Abay

E.Bekmakhanov and aspects of research of topical questions about the science of History of Kazakhstan

In the article the author analyzes aspects of the study of topical issues devoted to the science of the history of Kazakhstan. The article also reveals the essence of the reunification of Kazakhstan with Russia in the first half of the nineteenth century, which is presented in the valuable works of E. Bekmakhanov. The author in his article substantiated the significance and value, as well as the need for the modern works of the works of E. Bekmakhanov. The author substantiates the direct interrelation of the works of E. Bekmakhanov with the science of the history of Kazakhstan. E. Bekmakhanov in his works revealed new aspects of the rebellion of Kenesary Kasimuly. This article analyzes new sources of Kenesary's rebellion in the works of E. Bekmakhanov

Key words: Kenesary, Bekmakhanov, researcher, history of Kazakhstan.

Ермұхан Бекмаханов өз уақытының біртуар азаматы бола білді. Жастайынан ата-анадан қалғанына қарамастан, өзінің елінің тарихына үлкен қызығушылық танытып, бұның соңы оның ғалымдық тұғырға көтерілуіне ықпал етті. Өзінің жастығына қарамастан, небәрі 28 жасында ғылым кандидаты, 31 жасында ғылым докторы атағын иеленген, яғни қазақтан шыққан алғашқы ғылым докторы, профессор Е.Бекмахановтың тағдыры аңызға айналғандай болды. 1947 жылы жарық көрген «Қазақстан в годы 20-40 годы XIX века» атты монографиялық зерттеуінде оның Кенесары ханның тұлғасын, халқымыздың тағдырындағы маңызды рөлін шынайы бейнелеуге тырысқан әрекеті тұйыққа тіреліп, ол «буржуазияшыл-ұлтшылдыққа» айыпталған және негізсіз 25 жылға сотталған еді.

Алайда тарихтың ақ парақтары еліміз тәуелсіздікке алғаннан кейін қайта ашылып, ғалым туралы еркін әңгіме жасауға жол ашылды. Нәтижесінде Е.Бекмаханов еңбектерінің Қазақстан тарихының

өзекті мәселелерін зерттеуде үлесінің зор екендігін көріп отырмыз. Әсіресе Е.Бекмаханов еңбегінде Қазақстанда орын алған ұлт-азаттық көтеріліс тарихы нақты баяндалып, бағасын ала алған. Сол тұстағы кенесітік биліктің қиындығына қарамастан Е.Бекмаханов қазақтың ұлт-азаттық тәуелсіздік жолындағы күресінің нағыз бет-бейнесін ашумен де ерекшеленді. Сол сияқты Қазақстанның Ресей құрамына қосылу процесін қарастыра отырып, XIX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ қоғамын сөз етеді. Яғни, қазақ қоғамындағы өзара рулық қарым-қатынастар мен олардың арасындағы әлеуметтік жіктелістерге тоқтала отырып, олардың әрқайсысына тоқталады. Мұндағы қазақ руларының өзара жіктелістерге түсу мәселесіне қатар, олардың әр түрлі атауларға ие болуының себептерін түсіндіреді. Е.Бекмаханов әсіресе қазақ ауылының сол тұстағы бет-бейнесін аша түсуде де ерекшелене білді.

Ермаұхан Бекмахановтың еңбектерінің ішіндегі көлемді, әрі маңызды және орталық билікке жақпаған еңбегі – «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясы болды. Монографияның алғашқы басылымы орыс тілінде жарық көрді. Аталған еңбекті тарих ғылымдарының докторы М.П. Вяткин редакциялаған болатын. Ірі ғалым еңбегі 1947 жылы жарық көрді.

Еңбек мазмұнын қарастыра отырып, онда қазақ қоғамына қатысты автор бір тарау бергенін көреміз. Кез-келген ғалым XIX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының тарихын зерттеу барысында ондағы ең маңызды нәрсе – халықтың қоғамдық құрылымына соқпай өтпейтіні белгілі.

Аталған монографияда Е. Бекмаханов феодалдық қоғам, феодалдық тап сияқты атауларды қолданғанмен, қоғамның феодалдық сипатын, таптар арасындағы феодалдануды, оның қанаушылық істеріне баға беруге орын бермейді. Әсіресе, еңбекте қазақ шаруаларын әр түрлі әлеуметтік топтарға бөліп талдағанда «басыбайлы» атауын қолданбайды. Бұл жердегі бір ерекшелік сол «байлар, атты әлеуметтік топтарға Е.Бекмаханов мүлде жаңаша анықтама береді. Автор: XIX ғасырдың ортасында Қазақстанда тауар-ақша қатынасының дами бастауына байланысты ерекше әлеуметтік тап пайда болды» деп жазады. Ғалымның бұл ойын әрі қарай тізбектесек: «XIX ғасырда пайда болған, XX ғасырдың басында тап ретінде жойылған қазақ байларын феодалдық сипаттағы қанаушы тапқа емес, экономикалық дамудың ерекшелігіне сай пайда болған жаңа әлеуметтік топ, екінші сөзбен айтқанда қазақ капиталистерінің алғашқы қарлығаштары деп қорытынды жасауға болады», [1] - деп өте әдемі теңеу берген болатын. Біз бұл тұста автордың ұтымды сөз тіркесін таба отырып, қоғамдағы ауқатты топтарға лайықты баға беруге тырысқанын көреміз.

Сондай-ақ XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамында феодал деп аталатын қанаушы тап, басыбайлы деп аталатын қаналушы таптың болмағандығын Е.Бекмахановтың ұтымды талдағанын көруге болады.

Е.Бекмаханов қазақ қоғамының әлеуметтік қатынастарын қарастыруда марксистік формациялық теория тарих ғылымының негізі ретінде толық үстемдік құрған, көшпелі қазақ елінің ерекшелігіне сай орта ғасырда қазақ қоғамы патриархалды-феодалдық сипатта болды деген теорияны қоғамдық ғылымдар мойындаған кезде жазғандықтан, автор бұл мәселеге соқпай өтпегендігі байқалады. Сол себепті де автор орта ғасырдағы қазақ қоғамының құрылымын жазуда қиын мәселеге кезіккені байқалады. Автор орта ғасырдағы қазақтар феодалдық қоғамда өмір сүрді деп айтуы қиынға түскені көрінеді. Бұл процесті автордың қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастарға байланысты жүргізген талдауларынан байқауымызға болады. Егер XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ қоғамы феодалдық сипатта деген қорытындыны феодал және басыбайлы деген екі таптың өмір сүргенін дәлелдеу қажет болды. Автор сол себепті «феодал, бай» деген атауларды қолданғанмен, оларды тап ретінде қарастырмағанын көреміз.

Е. Бекмаханов XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамын талдаған еңбегінде қоғамдық және таптық құрылымды қарастырмағаны жайдан-жай болмаса керек. Ол өз еңбегінде «қоғамдық құрылым» деген атауды қолдана бермейді. Қазақ елінің әлеуметтік құрылымын талдағанда тап деген атауды емес, «әлеуметтік топ» деген атауды қолданғанын көреміз. XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын талдағанда қоғамды тапқа емес, әлеуметтік топқа бөліп, «ақсүйек», «қарасүйек» ретінде қарастыруы үлкен іс екені белгілі. Автор бұл жайттарға кеңірек тоқталып, оның шығу төркініне мән берген. Мәселен, «Ақсүйек» терминінің шығуы қазақ халқы тарихының бастапқы кезеңіне жатады. «Асүйек» шонжарлардың пайда болуы татар-монғол басқыншылары үстемдік жүргізген кезеңмен және Қазақстанда феодалдық қатынастардың қалыптасуымен байланысты. «Ақсүйек» өкілдері өздерін Шыңғыс ханның ұрпақтарымыз деп атады», – деп автор анықтап өтеді [1].

Е.Бекмаханов қазақ қоғамындағы әр түрлі әлеуметтік салық жүйесінің де белгілі қоғамдық жүйенің ерекшеліктеріне орай орын алғанын атап өтеді. Автор «ұшыр» салығы турасында: «О баста белгіленген дәстүр бойынша егін егушілікті кәсіп еткен қазақтар «ұшыр» салығын төлеген. Яғни ұшыр жинаушылар егіннің оннан бір бөлігін алды. Алғаш ұшыр салығы егіншілікпен ежелден айналысып келген Сырдария қазақтарынан жиналды». Бұдан кейінгі тұста зерттеуші бұл салықтың кейіннен феодал топтарының негізгі баю көзі ретінде жүргенін де жасырмайды[3].

Е.Бекмаханов қазақ қоғамының арасында күнкөрісі нашар, кедей адамдардың бай жамағайындарына көмек көрсету арқылы жан бағуын атады. Бұл процестен көретініміз, автор қазақ қоғамында басқаның еңбегін пайдалану немесе еріксіз жалдамалы еңбекті пайдаланудың болмағанын атайды. Күн көріс қамымен ауқатты ағайынының малын бағу немесе шаруасына жәрдем етіп күнкөрушілердің болғанын жасырмайды. Бұлардың бірі қоңсылар болды. Қоңсылардың жартылай басыпайлы кедейлер болғанын баяндай келіп автор: «Қазақ феодалдары әдетте бақташы жалдамаған, өз кедейлерінің еңбегін пайдаланған. Қоңсылардың арасында сол байдың кедей туыстары, кейде жамағайын деп аталатындары болуы мүмкін. Бір рудан, мәселен, Арғын немесе Керей руынан тараған қазақтар өзара жамағайын болып есептеледі, мұндайда қазақтар «ата-тегі бар» деп есептеген», [4] – деп келтіреді.

Қазақ жерін патшалық Ресей XIX ғасырдың алғашқы жартысында ғана толығымен бағындыра алғандығын Е. Бекмаханов атап өтті. Бұдан кейінгі кезекте осы мәселеге де автор үлкен назар аударады. Яғни, славяндардың қоныс аударуының басты шарты қазақ халқының өзінің мемлекеттілігі мен саяси дербестігінен айырылып, өз тағдырын өзі шеше алмайтын шарасыз жағдайда, бодан болуына байланысты еді. Патша өкіметі қазақ жерін жаулап алып, оны “заң” жүзінде қазақтардың меншігінен мемлекет қарамағына қаратуды, сол арқылы Ресей территориясының жалғасына айналдыруға тырысты. Бұл мақсатты жүзеге асырудың алғашқы қадамы Қазақстанда жаңа билік жүйесін енгізу болды. 1868 жылдың 21 қазанындағы Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы “Уақытша Ережеде” қазақтардың көші-қон жерлері мемлекеттік жерлер ретінде танылып, олар қазақтардың қоғамдық пайдалануына берілді.

XIX ғасырдың 60-жылдарында Қазақстанда Ресейдің басқару жүйесі енгізіліп, қазақ жерін экономикалық тұрғыдан игеріп, отарлауға кең жол ашылғанымен бұл процестің бастауы ертеректе жатыр, ол орыс казактарының бейбіт қазақ еліне басып кіруі, одан кейінгі уақытта қиыншылықты жағдайда Қазақстанның батыс бөлігінің Ресей қарамағына қарауынан бастап орын алды.

Е. Бекмаханов қоныс аудару қозғалысының және ұлт аймақтарының Ресей үшін маңызына тоқталып, столыпин реформасынан кейінгі уақытта үкіметтің алдында екі мәселенің тұрғанын: шығыс өңірлерді жылдам қарқынмен қоныстандыру мен Далалық облыстардағы олардың жерді пайдалану формалары мен әдістерін жақсарту екендігін жазды, яғни бұл жазбада 1905 жылдан кейінгі уақытты дербес кезең ретінде қарастыру бар. Қоныс аудару қозғалысының экономикалық маңызы жөнінде Мемлекеттік Думада сөйлеген сөзінде депутат А. Трегубов қазақтардың қылыш ұстауға шебер болғанымен, ораққа келгенде икемсіздігін, сол себепті қазақ жеріне орыс мұжықтарын орналастырудың XIX ғасырдың 80-90-жылдарында назар аударылғанын айтты[5].

Қазақ жерін отарлау әдістері мен тарихы Е.Бекмахановтың “Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында” деген монографиясында талданады. Кітапта жаңа шептердің салынуы, олар салынған және олардың маңындағы жерлерді қазақтардан тартып алу, казактар мен шаруаларды, қылмыскерлерді әкеліп орналыстыру барысы сан-алуан мұрағаттық дерек көздері негізінде пайымдалады. Сол кездің өзінде патша өкіметінің қазақ жерін орыс шаруаларының күшімен отарлауды жоспарлағаны көрінеді[6].

Сол сияқты Е.Бекмаханов еңбегінің тағы бір құнды тұсы ол автордың Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісінің шынайы бағасын беріп, оны жас ұрпақ санасына жеткізе алуында болды [7].

Е.Бекмаханов өз кезінде қазақтардың Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысын ұлттық мүдде тұрғысында жазды. Онда пайдаланылған мұрағат материалдарын ғылыми айналымға тұңғыш рет енгізген ғалым ретінде тарих ғылымында алатын орны ерекше болып отыр. Сондай-ақ сол кезеңде көпшілік қауымның көңіл бөлмей келген қазақтың фольклорлық еректерін пайдаланды.

Е.Бекмаханов XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ қоғамын, оның ішінде Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысын зерттеу барысында ең қызықты да өзекті мәселелердің бірі Кенесарының жеке тұлғалық ерекшелігіне берген бағасы болып отыр. Сол бір сындарлы уақыттағы

идеологиялық қыспаққа қарамастан Е.Бекмаханов Кенесары сынды батыр адамның бет бейнесін ашуға тырысқан. Өз кезегінде автор Н.Середаның, Г.Смирновтың, А.Мейердің, М.Красовскийдің, А.Добромысловтың еңбектерін келтіре отырып, «олардың түсініктері бойынша Кенесары көтерілісі мынадай болып шыққан», - деп тұжырымдар жасайды.

Сондай-ақ Е.Бекмаханов батырдың кескін-келбетін де келешек ұрпақ санасында қалдыруға тырысып, нәтижесінде Кенесарының бейнесі салынған сурет болмаса да, сыртқы пішінін суреттеген авторлар мәліметтерін береді. Мәселен, Н. Шегеновтың айтуы бойынша Кенесары: «Кенесары орта бойлы, ашаң, таңқы мұрындау» болған сияқты. Ал Н.Н. Середа Кенесарының жеке басына мынадай көңіл аударарлық мінездеме береді.: «Кенесары өз жасақтарының ықыласына лайықты билеуші бола білді. Оның жасақтарының рухының жоғарылығына еуропалық әскердің қайсысының болсын қолбасшысы қызғана қарайтындай еді. Кенесары өзінің шабуылдары кезінде бейне бір жолындағының бәрін тып-типыл ететін дала дауылы сияқты кедергі кездесе де тоқтамайтын. Қайта керісінше, қандай да бір кедергі болмасын оның қайтпас қайсар жігерін жани түсетіндей, өзінің ойлаған мақсатына жету жолында кездескен барлық тосқауылдар, мұның топан суындай арындаған қуатының алдында күйреп бітпейінше оған тоқтау жоқ. Кенесарының бойындағы осы қасиеттерін біздің көшпелілер жоғары бағалайтын және оның серіктері өз қолбасшысына шексіз беріліп, шын жүректерімен оны қатты қастерлейтін», - деп Кенесары тұлғасының нағыз қас батырға лайық жан екендігін айғақтайды.

Е.Бекмаханов өз кезегінде Кенесарының әскери өнеріне де тоқталып өткен. Ол 1844 жылы соғыс операцияларында Кенесарының әскери өнерінің айқын көрінгендігін айтады. Ол орыс басшыларының қолбасшыларының қателіктерін шеберлікпен пайдаланып, өз әскерін қоршаудан аман алып шығып, содан кейін дұшпанға елеулі моральдық соққы бергендігін жазады.

Өз еңбегінде қазақ фольклорын пайдаланған Е.Бекмаханов оның өзіне тән ерекшеліктерін айтады. Онда тарихи шындық пен поэтикалық қиял және аудармашының жорамалы болатынын, әсіресе бірнеше ғасыр бұрын айтылып, талай рет ауыздан-ауызға көшкен болса, әр түрлі жыраулар мен жыршылар өз жандарынан түйдектеп қосатын қосымшалардың да мұндай фольклордан орын алатынын бір сәтке де естен шығармау керектігін ескертті /66/.

Кенесарының нақты, халық білетіндей бейнесін жазғаны үшін қудаланғанда Е. Бекмаханов: «Өткен заманның ақын-жырауларының өлеңдерінде көтеріліс басшыларын мадақтағанына мен кінәлі бола алмаймын. Мен тарихты шыншылдық тұрғысынан зерттедім», - деп ешбір бүкпесіз тарих жазу қажеттігін айтқан болатын. Е. Бекмаханов өзіне дейінгі зерттеушілердің, архив материалдарының мәліметтеріне сүйене отырып, 1837-1847 жылдары болып өткен ұлт-азаттық көтерілістің басшысы Кенесары Қасымұлына осындай баға берген еді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғ. 20-40-жылдарында. – Алматы., 1994.- 416.
2. Айтиев А. Колонизация Киргизского края // Советская Киргизия. – 1924. - № 4. - С. 161-167.
3. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғ. 20-40-жылдарында., . – 416.
4. Кондрашенков А.А. Развитие земледелия в Зауралье и Западной Сибири в XVIII в.// Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. – Кишинев, 1966. - С. 342-348.
5. Алексеенко Н.В. Сельскохозяйственная колонизация Рудного Алтая//Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. – Кишинев, 1966. - С. 332-342.
6. Алексеенко Н.В. Динамика численности переселенцев в Казахстане (вторая половина XIX - начало XX вв.)//Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Казахстана. – А-А, 1978–С 3-9.
7. Бекмаханова Н.Е., Кабузан В.М. Русско-украинская миграция в Казахстане в XIX – в начале XX в.в. // Известия АН Каз. ССР. Сер.обществ.наук. – 1982. - № 2. – С. 14-20.

УДК 94(574)
МРНТИ 11.25.41

Рахимжанова Г.Х. ¹

¹ директор музейного комплекса ПГУ имени С.Торайгырова

Г.Н.ПОТАНИН И КАЗАХСТАНСКАЯ ТЕМАТИКА

Аннотация

В формировании историко-культурной общности двух народов – казахского и русского большая заслуга передовой научной интеллигенции, которая в процессе целенаправленного изучения Центральной Азии не только расширяла географические горизонты этой части ойкумены для научного сообщества, но и вносила значимый конкретный вклад в сближение двух народов.

В этой связи трудно переоценить значение научного наследия Григория Николаевича Потанина (1835-1920), учёного-путешественника, одним из первых обширно занимавшегося историко-географическим изучением Центральной Азии.

В статье отражена деятельность Г.Н. Потанина в изучении истории и культуры казахского народа. Жизнь ученого тесно связана с Казахстаном, где родился и куда совершил свои поездки с целью сбора этнографического материала. Автор обращает внимание на необходимость изучения научного наследия Г.Н.Потанина.

Ключевые слова: Г.Н. Потанин, научное наследие, Центральная Азия, путешествие, Казахстан, этнографические материалы.

Аңдатпа

Г.Х. Рақымжанова¹

¹С.Торайгыров атындағы ПМУ, мұражай кешенінің директоры

Г.Н.ПОТАНИН ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАҚЫРЫПТАМА

Қазақ және орыс халықтарының тарихи және мәдени бірлестігін қалыптастыру Орталық Азияны зерттеу барысында бұл өңірдің географиялық көкжиегін кеңейтіп қана қоймай, екі халықтың ынтымақтастығына зор үлес қосқан зиялыларының арқасы.

Бұл тұрғыда зерттеуші-саяхатшы, Орталық Азияны тарихи-географиялық жағынан зерттеушілердің ең алғашқылардың бірі болған Георгий Николаевич Потаниннің (1835-1920 жж.) ғылыми мұрасының маңызы орасан зор. Мақалада Г.Н. Потаниннің қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеу жұмыстары жайлы баяндалады. Ғалымның өмірі туып-өскен мекені және этнографиялық материалдар жинау мақсатында сапар шеккен жері Қазақстан мемлекетімен тығыз байланысты. Автор Г.Н. Потаниннің ғылыми мұрасын зерттеу маңыздылығына баса назар аударады.

Түйін сөздер: Г.Н.Потанин, ғылыми мұрасы, Орталық Азия, саяхат, Қазақстан, этнографиялық материалдар

Abstract

G.H.Rakhimzhanova¹

¹ S.Toraigyrov Pavlodar State University, director of a museum complex

G.N. POTANIN AND SUBJECT OF KAZAKHSTAN

In formation of a historical and cultural community of two people – Kazakh and Russian the big merit of the advanced scientific intellectuals which in the course of purposeful studying of Central Asia not only expanded the geographical horizons of this part of an oikumena for scientific community but also made a significant concrete contribution to rapprochement of two people.

In this regard it is difficult to overestimate value of scientific heritage of Grigory Nikolaevich Potanin (1835-1920), scientist-traveler, extensively being engaged in historical and geographical studying of Central Asia in one of the first.

In article G. N. Potanin's activity is reflected in studying of history and culture of the Kazakh people. Life of the scientist is closely connected with Kazakhstan where was born and where has made the trips for the purpose of collecting ethnographic material. The author pays attention to need of studying of.

Key words: G.N. Potanin, scientific heritage, Central Asia, travelling, Kazakhstan, ethnographic materials

Имя Г.Н.Потанина одинаково дорого как для Казахстана, где он родился, так и для Сибири, любовь к которой он пронес через всю свою жизнь.

Г.Н. Потанина неслучайно называют исследователем Центральной Азии и ставят в один ряд с Н.М. Пржевальским и М.В. Певцовым. В.А. Обручев отмечал, что «трудно даже решить вопрос, кто из них сделал больше другого, кому отвести первое место, кому второе, кому третье как исследователям Внутренней Азии...» [1]. В то же время, современники Г.Н. Потанина признавали, что

из всех троих только ему удалось в путешествиях собрать самое большое количество уникальных этнографических и фольклорных материалов. Среди них значительную часть составляли материалы, собранные в Казахстане, начиная с путешествия в Восточный Казахстан в 1863-1864 гг и завершившиеся поездкой в Сарыарку в 1913 г. Изучению Казахстана Г.Н. Потанин посвятил много своих трудов. В течение всей своей жизни Г.Н. Потанин собрал 75 печатных листов этнографических материалов, в числе которых 222 сказки, поэмы, легенды и предания. Если попытаться определить круг интересовавших его вопросов, то можно выделить такие основные проблемы: быт и культура казахов; казахско-русские взаимосвязи; крестьянское и казачье население Прииртышья и Алтая [2]. Уже в первом путешествии на озера Зайсан, Маркаколь, и в долину Черного Иртыша в составе экспедиции К.Струве Г.Н. Потанин дает интереснейшее описание рыбной ловли и статистические сведения о развитии рыболовства. Он пишет: «Каждый вечер на истоке. Кульджира происходила ловля; обыкновенно сюда собиралось более 50 человек на быках; это были поставщики от семейств; они привозили с собой два общественных невода – единственные у целого рода кожембет. Почти вся компания, состоящая из взрослых и детей, заезжает на быках в воду гораздо ниже истока и с криком и горящими головнями гонит рыбу вверх по Кальджиру; в самом выходе Кальджира закидывается невод и вынимается, когда рыба скопится в нем. Вынутая рыба складывается в общую кучу на берегу; закидывание невода и пугание рыбы повторяются несколько раз, так что шум и крик не переставали на реке в течение целой ночи» [3].

Из увиденного в верховьях Иртыша Потанин делает заключение, что рыболовством здесь занимаются в основном казаки, так как в их владениях находилась большая часть берега Иртыша. В то же время появляются рыбопромышленники среди казахов. На Черном Иртыше «занимался ловлей рыбы рыбопромышленник Данияр Мендыбаич, который ежегодно ловил примерно весной до 3 тыс. штук, осенью до 5 тыс. штук рыбы, от которого имел чистого дохода 14920 рублей серебром» [4]. В Зайсане Г.Н. Потанин также знакомится с Таной Тлемисовым и записывает первые наблюдения, касающиеся традиций казахского народа. Например, он обращает внимание на обычай торжественной встречи гостей, прибывших издалека. «В ожидании приближающихся Тана предложил нам поместиться на ближайшем холме и сойти с лошадей. Может это требовалось приличиями или, может быть, это была хитрость опытного Таны заставить наших будущих знакомых прибавить нам лишнюю версту почёта» [3, с.58].

Живой интерес Потанин проявил к процессу дарения у казахов, называя его «одной из основ киргизской жизни». Ничто не ускользало от внимания ученого – предметы домашнего обихода, внутреннее убранство юрты, заготовка кизяка, сезонные перекочевки казахских родов и т.д.

В 1876 г. Г.Н. Потанин начал самостоятельные путешествия в Монголию и уже в первом путешествии у казахов, кочующих в приграничных районах Западной Монголии он получил интересные сведения о происхождении родов абакирей и каракирей, т.е. начал записывать казахское родословие. Несмотря на имеющиеся неточности в порядке определения родоплеменной структуры, его по праву можно назвать русским шежиреши казахского народа. Им были записаны родословные тарбагатайских, баянаульских и кокчетавских казахов. Работы Г.Н. Потанина «Причина возникновения казак-киргизов», «Поколения казак-киргизского народа», «О казак-киргизских поколениях» затрагивают глубокие пласты казахского родословия [5].

Возвращаясь со своего второго путешествия по Монголии (1879-1880), Г.Н. Потанин остановился в ауле Мусы Шорманова в Баян-аульском округе Семипалатинской области, где им были записаны сказки, предания, легенды. Среди них «Байгус», «Джиренше шешен и Алдар-кесе», «Алашахан», «Бала мерген», «Шон-би», «Предки скота». Кроме них Г.Н. Потанин увез отсюда шежиры, составленные М.Шормановым для Чокана Валиханова и жырау о жизни Аблайхана. Следует сказать, что благодаря дружбе с известным этнографом Мусой Шормановым, Г.Н. Потанин собрал большое количество этнографических материалов о казахах, об их традиционной культуре и хозяйстве.

В 1888 г в «Записках ЗСОИРГО», почетным членом которого являлся Г.Н. Потанин была опубликована «Программа по сбору и систематизации этнографических материалов», активизировавшая сбор уникального материала [6]. Стоит отметить, что уже в первый же год существования отдела он сделал сообщение, посвящённое казахским легендам и тем самым содействовал активизации этнографических исследований. В Программе Г.Н. Потанин определил задачи и методы сбора фольклора и этнографических сведений у казахов и сибирских татар. Программа представляла собой опросник по изучению вопросов, касающихся духовной культуры и быта тюркоязычных

народов Сибири. В круг исследовательских изысканий включены имена исторических личностей - Чингизхана, Джучи, Тамерлана, Тохтамыша и др., а также фантастические сказки о животном мире, легенды космогонические, поверья о растениях, сказания, суеверные обычаи и обряды, загадки и пословицы.

В 1895 г. Г.Н. Потанин обращается в РГО с просьбой отправить его в Кокчетавский уезд. Необходимость этой поездки он обосновывает недостаточностью материалов, ранее собранных в киргизской (казахской) степи, а также желанием узнать больше о древней истории народа. «Занимаясь сравнениями монгольских сказок и преданий, сказочным имуществом сибирских тюрков, я заинтересовался некоторыми сюжетами, распространение которых среди киргиз, к сожалению, или недостаточно выступает в материалах, уже собранных в киргизской степи, или имеющихся... Я намерен собрать среди киргиз материалы по звездному и животному эпосу и предания киргизских поколений; кроме того, я обращаю внимание на остатки древних верований киргиз [7].

На родине своего друга Шокана Валиханова – Сырымбете, путешественник занимался своим любимым делом, он записывал сказки и предания. Большую помощь в этом ему оказали близкие родственники Шокана – отец - Чингиз Валиханов, братья Жакуп, Кокуш, Маке. В качестве переводчика Потанина сопровождал студент Петербургского университета Д.Султангазин, которого он встретил по дороге в Петропавловск.

В Кокчетавском уезде Г.Н. Потанин записывает варианты эпоса «Козы-Корпеш и Баян-Сулу». Отношение к поэме у Потанина было особое, он восхищался ею и считал, что это одно из лучших когда-либо существовавших эпических произведений. По его мнению, этот эпос был «любимой повестью, которую знает вся степь от Оренбурга до Зайсана, верх киргизской эпика...» Сюжет поэмы он обнаруживает также и у других народов – телеутов, башкир, сибирских татар, уйгуров. Записывая казахский вариант легенды о сурке, он сравнивает его с уже имеющимся преданием у монголов и алтайцев. Сопоставляя сюжеты, Потанин продолжает поиск духовного центра центральноазиатских народов.

Все записанные Г.Н. Потаниным легенды и поверья вошли в публикацию «Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки». Он дал интересное описание процесса перекочевки казахов, отмечая при этом, что они стали менее пышными, чем раньше. «Кочевка была наряднее, и толпа всадников была многочисленнее. Теперь блеску много убавилось. Быки, идущие в оглоблях, далеко не так величественны, как верблюды» [8]. Описание Потаниным аула во время перекочевки является одним из лучших этнографических описаний, если не считать описание перекочевки, оставленное его современником, талантливым исследователем М.И. Красовским.

«Начинается перекочевка тем, что молодые люди едут к пастухам помочь согнать стада баранов далеко вперед к той дороге, по которой пойдет аул, а весь вьючный скот и лошади сгоняются в аул, где уже разобраны юрты и сложено все имущество. Вьючка, при помощи одних женщин с работниками, идет быстро, и часов в 9 или 10 утра караван трогается с места» [9].

Находясь в гостях у Валихановых, Г.Н. Потанин почувствовал всю глубину казахского гостеприимства. Родственники Ш.Валиханова окружили его своим вниманием, видя в нем близкого друга рано ушедшего из жизни Шокана. Г.Н. Потанин видит перемены, происходящие в степи и приветствует позитивные изменения, особенно появление образованных, демократически настроенных казахов. Затрагивая вопрос о будущем казахов, ученый призывает к отказу от «мусульманского клерикализма», чтобы двигаться к светскому направлению, а чтобы оно появилось, «нужно возбудить в верхних слоях киргизского народа интерес к своей народности, интерес к изучению своего родного, своей истории, своих обычаев, своих устных памятников старины» [10].

В 1913 г. Г.Н. Потанин, будучи в преклонном возрасте предпринял свою последнюю поездку в казахскую степь. Он отправился в Каркаралинский уезд Семипалатинской области, куда он был приглашен Алимханом Ермековым, студентом Томского технологического института, ставшим позже первым казахским профессором математики и известным общественным деятелем. Поездка стала возможной благодаря средствам, выделенным ЗСГО и рекомендациям Алихана Букейханова. Цель поездки Г.Н. Потанин объяснял необходимостью собирания народных преданий казахского народа. Если же судить по результатам поездки, Потанин продолжил свои исследования по поиску исторических параллелей, используя сопоставительный анализ. Не все, что было задумано, Потанин смог осуществить в этой поездке. Он прожил в ауле Ермековых весь июнь. Большое содействие ему оказали родственники А. Букейханова и его друзья Жакып Акбаев, Хасен Акбаев, Хасен Биджанов

и другие. С благодарностью позже Г.Н. Потанин отзывался о брате А.Букейханова – Смахане Букейханове. Среди каркаралинских корреспондентов Г.Н.Потанина был и видный государственный деятель Казахстана, революционер Нигмет Нурмаков. В экспедицию в качестве помощниц были приглашены сестры Воронины. В течение всего месяца Г.Н. Потанин встречался с местными казахами и записывал интересные сведения об их быте и традициях, сказки и легенды. Таким образом, основную часть своих материалов Г.Н. Потанин собрал в Сарыарке. Этнографические наблюдения и фольклорные материалы из Баянаула, Кокчетавы и Каркаралы были им использованы в сравнительных исследованиях. Большую помощь Г.Н. Потанину оказывали добровольные помощники – корреспонденты из числа казахов: Ишмурат Ибрагимов при работе с фольклорными материалами в Омске, в Баян-Ауле – Имантай Сатпаев, в Кокчетавских степях – в 1895 г. – Султангазин. В феврале 1914г. Г.Н. Потанин написал о своих планах А.Букейханову письмо, опубликовавшему его на казахском языке. «После возвращения, – пишет Потанин, – у меня в голове родилось много планов. Например, здесь есть Анучин – собиратель казахских песен. Мы решили послать его в Каркаралинск, чтобы он записал казахские песни. Есть идея провести концерт казахских певцов в Томске. Есть задумка создать в Географическом обществе в Томске комиссию по сбору разного материала о казахах, т.е. казахские сказки, песни, стихи и т.д. Мы хотим открыть в Томске музей казахского ремесленного искусства». Далее Г.Н. Потанин просит написать письма знакомым с просьбой о помощи в сборе материалов для комиссии и «оповестить через газету граждан Алаша».

Отдавая дань уважения к культуре казахского народа Г.Н. Потанин писал: «Народ, который в песне видит откровение божие, имеет право жить и творить. В его похоронных и свадебных обрядах и судебных обычаях столь много особенного, указывающего на сложную жизнь, прожитую киргизским народом, в преданиях, народной эпике, в чертах народного характера так много оригинального, что в этом историческом наследстве, которое может доставить большой материал ученым для изучения, киргизская жизнь найдет впоследствии элементы для развития в более здоровом направлении. Пусть почва степей усыхает, пусть природа окажется бессильною в борьбе с надвигающимся веянием пустыни, для киргизской жизни есть обильный источник сил и средств в духовном организме народа, если только сами киргизы от него не отвернутся» [8, с.334].

Научное наследие Г.Н. Потанина остается до конца неизученным и задача современной историографии заключается в открытии всех сторон его деятельности – научно-экспедиционной, научно-теоретической, общественно-политической. Сегодня, когда имеют место вопросы пересмотра исторических событий и все чаще звучит понятие «исторический спор», труды Г.Н. Потанина дают четкие, ясные ответы, требующие переосмысления привычных установок. Эта мысль находит отражение и в материалах «Потанинских чтений», проводимых в Павлодарском государственном университете и где отмечается о необходимости всестороннего изучения трудов ученого. «Если учитывать, что именно историческая наука является наиболее субъективной среди всех гуманитарных наук, когда при создании национальных историй во внимание всегда принимается не только объективная реальность, но и соображения сугубо прагматичного плана, то научное наследие исследователей Центральной Азии актуализируется с каждым годом. Именно их труды противостоят как мифологизации истории и манипуляции историческими фактами в угоду конъюнктуре сегодняшнего дня, так и «историографическим диверсиям» извне. В связи с задачами новой казахстанской историографии, чтобы, не впадая в деструктивные крайности, органично вписать колониальный и советский периоды во всей их противоречивости, в историю независимого Казахстана, труды таких исследователей, как Потанин и Валиханов бесценны. Их не надо замыкать академической средой. С ними, этими трудами, необходимо знакомить широкого читателя, потому что национальная история пишется не в академиях и научных институтах. История – это коллективная память народа, связывающая настоящее общества с его прошлым и проецирующая его вектор в будущее в сознании самих граждан. Труды великого русского ученого исследователя, который родился на казахской земле и пронес Азию в своем сердце, помогают сегодня в созидании национальной истории независимого Казахстана» [11].

Список использованной литературы:

1. Академик В.А.Обручев. Г.Н.Потанин. Жизнь и деятельность. – Москва - Ленинград, 1947. С.267.
2. Алексеенко Н.В. Хранители памяти. – Алма-Ата. 1988. С.97.
3. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. - Т.VII. – Алматы, 2006. - С.52.
4. О рыбном промысле на Цзайсане и на Черном Иртыше. Отрывок из путешествия К.В.Струве и Г.Н.Потанина по поручению ИРГО. // Зап.ИРГО. – СПб., 1864. - Кн.4.

5. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. // Живая старина. 1916., Т.25. - С.63.
6. Потанин Г.Н. О необходимости собирания произведений народного творчества у киргизов. // Дала улайатының газеті. (Киргизская степная газета.) - Литературные образцы: 1884-1894гг. - Алматы, 1989. - С.555-575.
7. Записки ИРГО. - Т.XXXI – Вып.6., 1895. - С.637-638.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-ата. Т.5., 1985. – 528с. - С.321-323.
9. Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. – Павлодар. 2006. - С.68.
10. Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича. // Русское богатство. 1896. - №8. – С.8.
11. Материалы международной научно-практической конференции «II Потанинские чтения». – Павлодар, 2010.- 291с. - С.8.

ӘӨЖ145-89
МРНТИ 03.81.11

Р.Р. Оспанова¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

О.ЖАНДОСОВТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ АҒАРТУ ІСІ МЕН МӘДЕНИЕТІН ӨРКЕНДЕТУДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада О.Жандосовтың Қазақстандағы халық ағарту ісі мен мәдениетін өркендетудегі қызметі талданған. Автор сонымен қатар О.Жандосовтың ХХ ғасыр басындағы қазақ даласындағы мәдениетті көтерудегі қызметтері жайында мағұлматтар келтірген. 1928 жылы Қазақ Республикасының Халық ағарту Комитетінің төрағалық қызметіне ауыстырылған О.Жандосов Кеңес өкіметінің сонау алғашқы жылдарында-ақ, Жетісу өңіріндегі ауылдарда тұңғыш қазақ мектептерін ашқан қоғам қайраткері. Осы қызметін атқарған кезде, ол 1928 жылы Қазақ Мемлекеттік Университетін ашуға атсалысса, 1929 жылы Ауыл Шаруашылық Институтының ашылуына және 1930 жылы Мал-дәрігерлік институтының ашылу кезеңінде көптеген жұмыстарды атқарып, қазақ халқының білім алуына жағдайлар жасады. О.Жандосовты орыс мектептерінің өзінде қазақ тілін оқыту мәселесін көтергендердің алғашқы қатарына жатқызуға болады. Кеңестік идеология билеген кезеңде күрмеленген ана тіліміз тұрмыстық тілге айналып, еліміз егемендігін алғаннан бері қайта өз маңыздылығына ие болды. Әр мемлекет өз алдына дербес, тәуелсіз мемлекет болуы үшін ең бірінші тіл мәселесін шешеді. Олай болса О.Жандосовтың 20-шы жылдары қазақ тілінің мәселесін шешуді ұсынуы қазақ елінің азаттығы үшін күрестің айғағы.

Тірек сөздер: О.Жандосов, мәдениет. Халық ағарту, оқу орны, білім

Р.Р.Оспанова¹

¹ кандидат исторических наук, доцент КазНПУ им. Абая

Деятельность О.Жандосова в развитии культуры и народного просвещения в Казахстане

В статье раскрыта деятельность и влияние О.Джандосова на развитие образовательной сферы, открытие высших учебных заведений, усовершенствование культурной и научной грамотности казахского народа, Автор представил сведения повышения культурного мировоззрения казахского народа в ХХ веке. Так, в 1928 году О. Жандосов являлся Председателем Комитет народного просвещения, что повлияло открыть первого вуза в Казахстане. О.Жандосов активно позиционировал открытие Народно-хозяйственный института и Ветеринарного института. О.Жандосов один из первых представил идею открытия казахских школ. Автор с помощью архивных данных в статье представил деятельность О.Жандосова и его влияние на развитие народного просвещения и культуры Казахстана.

Ключевые слова: О.Жандосов, культура, народное просвещение, учебное заведение, образование.

Ospanova R.R.¹

¹ candidate of historical sciences, associate professor KazNPU them. Abay

Role of O. Zhandosov in the development of culture and popular education in Kazakhstan

The author describes the activities and influence of O. Djandosov on the development of the educational sphere, the opening of higher educational institutions, the improvement of cultural and scientific literacy of the Kazakh people. The author presents information on the enhancement of the cultural outlook of the Kazakh people in the twentieth century. So, in 1928 O. Zhandosov was Chairman of the Committee People's enlightenment, which influenced the opening of the first university in Kazakhstan. O. Zhandosov actively posed for the opening of the National Economic Institute and the Veterinary Institute. O.Zhandosov was one of the first to introduce the idea of opening Kazakh

schools. The author, using the archival data in the article, presented the activities of O. Zhandosov and his influence on the development of the national enlightenment and culture of Kazakhstan.

Key words: O.Zhandosov, culture, people's enlightenment, education, education.

Қазақ жерінде жалпы сауаттандыруды бастағандардың бірі Ораз Жандосов еді. Мамандығы ауыл шаруашылығы болса да, ол білім мен мәдениетке көп көңіл бөлген. Қазіргі «Ұлттық кітапхана», Қазақ драма театры, қазақ музыкалық театрларының ұйымдасып, тұрақтануы Ораз Жандосовтың қолдауымен басталған ізгі шаралар. О.Жандосов өнерге жақын адам еді. Ол сурет салып, ән айтқан. Ол айтып берген ән Е.Брусиловский жазған «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын» операларына енді. А.Затаевич құрастырған «1000 песен казахского народа» жинағында Ораз бен оның зайыбы Фатима айтқан әуендер жарияланған. О.Жандосов осы бір қиын-қыстау заманның өзінде өткен тарихты келер ұрпаққа жеткізуді, ұрпақтар сабақтастығын қалыптастыруды шынайы көздеген. Осы тұста бабасы Қазыбек бек жазбаларын көшіртіп, баспаға дайындаған. Басқа да қолжазбаларды жинастырып, топтап, мемлекеттік мұрағат ісін ұйымдастыруды бастаған. Ораз Жандосов – ХҮІІІ ғасырда ғұмыр кешкен Шапырашты Қазыбек бектің алтыншы ұрпағы. Қазыбектің ортаншы ұлы Қозыбайдан Жандос, одан Қиқым, одан Ораз болып тарайды. Ақын Жамбыл Жабаевтың О.Жандосовқа арнап шығарған өлеңінде, осы арғы тегі жайлы айтылған [1].

Қазақ ғылымы мен мәдениетін дамытуға және ұлттық руханият бағдарламасын жасауға О.Жандосов тікелей атсалысты. Ораз Қиқымұлы үгіт-насихат бөлімін басқарып тұрған кезде Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытовтың, М.Жұмабаевтың, М.Әуезовтің, Х.Досмұхамедовтың, Т.Шонановтың, Е.Омаровтың, М.Тынышпаевтың кітаптары жаппай жарияланды. Алаш ардагерлерін дерліктей оқытушылық іске тартты. М.Тынышпаев тергеушіге берген жауабында: «ҚазМУ-дің ректоры С.Асфендияров пен оның орынбасары О.Жандосов бізбен жақсы араласып тұрды және бізге сенді. Сондықтан да олар біздің ұлтшылдық пиғылымызды аңғарған жоқ», – деп жауап беруінің өзі де талай нәрсені байқатады [2]. М.Әуезов түрмеден шыққаннан кейін оны қызметке алған да Ораз Жандосов. Мұндағы автордың ой-түйіндері: Қазақстандағы жер мәселесіндегі ауыл шаруашылығы өндірісімен ғана байланысты қаралмау керек, ол ұлт мәселесімен де, партияның жалпы саясатымен сабақтас екендігін есте шығармауды ұсынды.

Осы кезде Орталық Комитеттің ақпараттық бөліміне жергілікті партиялық ұйымдардан келіп түсіп жатқан ұсыныстар ақпараттық бөлімінің жұмыстарында ғана емес, Орталық Комитеттің басқа да қоғамдық ұйымдарының шығармашылығында қолданылды. Ондағы мақсат, Орталық Комитеттің партия жұмыстарын күнделікті өмір тәжірибесінде әрі қарай дамыту болды. Орталық Комитет өз шығармашылық жұмыстарын баспасөз орындары және жергілікті партиялық ұйымдар арқылы халыққа насихаттады. Сондай-ақ, партиялық басқару орындары мен басқару ісіндегі жауапкершілікті нығайтуда ұйымдастырушы бөлімдердің хабар бөлімдерінің жұмыстарын қадағалап отыруды қолға алды [3].

1928 жылы Қазақстандағы жоғары оқу орындарының алғаш ашылуы кезінде О.Жандосов республикалық газет редакторының бірі болды. Журналистік қызметінің төртінші кезеңін бастан өткерді. О.Жандосов «Еңбекші қазақ» газетінде «Ауылдағы таптар туралы», «Жұмысшы, қара шаруа әліпбиі», «Қазақ атты дивизионы», «Бірнеше ұсыныс», «Аймағынды таны», «Қазақстанның зерттеу қоғамы» деген мақалаларын жариялады [3, 456]. Қажырлы қайраткер бұдан кейін де кеңес партиясының қызметтерін жауапкершілікпен атқарды. Қайда жүрсе де ел игілігі үшін еңбек етуден жалықпады.

Жоғарыда аталған ВЛКСМ мүшелері болған жастарға арналған «Советская степь» газеті 1925 жылдың желтоқсан айынан бастап 6-форматты параққа, аптасына үш рет шығарылды. Сонымен қатар «Еңбекші қазақ» газеті де 6 форматта көлемі 30x20 кв. аптасына төрт рет шығарылатын болған. Осы кезде «Жас қайрат» газеті де өз шығармашылығын бастаған еді. Бұл кездері елімізде газет тапшы болды. Жалпы осы бағыттағы газеттердің соңында кітапханалық тізім көрсеткіштерімен (оның ішінде балаларға, көркем-суретке, ауыл шаруашылығына арналған тақырыптар және т.б.) және әдеби шығармалар, әзіл-ысқақ журналдар қазақ тілінде ай сайын шығарылып тұрған. Осы 1925 жылдың желтоқсан айында баспасөздегі орыс тіліндегі журналдар қазақ тілінде де басылсын – деген нұсқау қабылданған.

1925 жылдың 2 қарашасындағы кезекті Казкрайкомның отырысында О.Жандосов Тәшкендегі «Түрікпечати» акционерлік қоғамымен Қазақстанның жұмыс жасауы өзара сауда байланысы үшін де қажет екендігін айтты. Сондай-ақ, О.Жандосов Орынбордағы кеңестік партия мектебінің қазақтардың екінші астанасы болған Қызыл-Орда қаласына көшірілуіне себепкер болды [4].

Осы кезде еліміздегі сауатсыздықты жою мақсатында бірнеше мектептер оқулықтармен жабдықталды.

Орталық комитеттің келешектегі идеологиялық жұмыстарын халыққа насихаттау мен дамытуда оның тәжірибесін, қабылдаған шешімдерін, партияның жұмыстарын күнделікті баспасөз беттерінде жариялау қолға алынып, ол жергілікті комитеттермен қадағаланды. Мұрағат құжаттарына талдау жасағанда Ораз Жандосов берілген тапсырманың орындаушыға тез жетуіне ерекше көңіл аударған. Ол көбіне қатынас, жеделхат жазып, уақыт алдырудан гөрі жалпы бұқараға түсінікті, қарапайым тілмен тапсырмаларын, қаулылары мен шешімдерін «плакат» арқылы көпшілікке жеткізуді кең қолданған. Бұл ұйымдастыру жұмысының төте әрі тиімді жолы екендігін өмір тәжірибесінен айқын білген. Сол кезде мұндай тәсіл көптеген басшылар тарапынан жүзеге аспаған тың іс болды.

Егер кез келген халықтың, ұлттың тағдыры мен болашағы, белгілі дәрежеде, оның отаншыл, биік өрелі перзенттерінің саны мен сапасына тәуелді десек, онда ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ елінің жұлдызы шынымен де онынан туған еді. Бұл қысқа тарихи мезгілде халқымыздың бақытты тағдырына орай ондаған, жүздеген талантты азаматтары өмірге келіп, қоғамдық тіршіліктің барлық саласына белсене араласып, өз елінің өмірін қайта жаңғыртуға даяр екендігін айқын таныта білді. Бірақ, өкінішке орай, осы жұмбақ ұрпақты өмірге әкелген шындық. Дегенменде орта оларға тағдырдың өзі артқан қасиетті тарихи міндетті толық, аяғына шейін орындап кетуге мүмкіндік бермеді.

Ораз Жандосовтың қазақ шәкірттеріне өнегелік сипаты бар іс-әрекеттерінің көптігі елдің бұл күндері емін-еркін дамып отырған мәдениеті үшін пайдалы болғаны айдан-анық. Баспасөздің соңы.

Ораз Жандосовтың Қазқрайкомда (Қазақ өлкелік комитетінде) атқарған қызметі мен алған орны жеткілікті зерттеу елегінен өткізіліп, жоғары деңгейде өз бағасын алмаған. О.Жандосов партия қатарына өткенінде Жетісудағы саяси жағдай қиын да, күрделі болатын.

1926 жылы 23 маусымда Қазақ өлкелік комитетінің мүшесі болған О.Жандосовтың қатысуымен өткізілген кезекті отырысы болды. Онда денсаулық сақтау комитетінің 1926-1927 жылдарға арналған жоспары қаралды. Ауруханаларды қалпына келтіруге, жөндеуге, оларды жабдықтауға, дәрі-дәрмек алуға, дәрігерлердің жалақысын көтеру, ауылды жерлерде көлікпен қамтамасыз ету қиындық тудыратындығы басты мәселелер болды. Сонымен қатар дәрігер мамандарын дайындау үшін жергілікті халық арасында акушерлік техникумдарды, арнайы курстар ашып орта білімді дәрігер қызметкерлерін дайындау алға мақсат етіп қойылды [5]. Қазақ жастарын мамандандыруда жоғары оқу орындарын ашу көзделді. Елдегі ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайды шешудің бірден-бір жолы білім арқылы келетіндігі сөзсіз. 1926 жылдың 18 қазанында О.Жандосов Қазақ өлкелік комитеті ВКП(б) атынан «Общества Изучении Казахстана» қоғамына жедел хат жолдайды. Ол қоғамнан АПО кітапханасының қажеттігіне сіздердің Қазақстанды меңгеру туралы еңбектеріңіздің толық кітап жинақтарын жіберулеріңізді сұрайды – деп жазды [6]. Сонымен қатар қазақ жастары мен мектеп оқушыларын қоғамдық жұмысқа араластыруда, оларға тәрбиелік маңызы бар бағыт-бағдар беру үшін, коммунистік жоғары оқу орнын бітірген оқытушыларды жіберу туралы өтініш жасағандардың бірі Ораз Жандосов еді. Осыған байланысты Зиновьевский жоғары оқу орнын бітірген Ярмухамедов, Нұрмұхамедов, Смотряева, Плоткина және Тетерятниковтар Қызыл-Орда қаласына алғашқылар болып келген еді [6,44 б.].

Осы 1925-1927 жылдары Ораз Жандосов Халық Ағарту Комиссариатын басқарған жылдары халыққа білім беру ісін өрге бастырып, республикада сауатсыздықты жою, мектептер мен интернаттар жүйесін ұлғайту науқанын бастады. Ол сонымен бірге қазақ мектептерінің қаулап өсуіне, жоғары оқу орындарының көптеп құрылуына ұйтық болды. Мемлекеттік көпшілік кітапханасының басшысы да Ораз Жандосов болғанын бүгінде екінші бірі біле бермес. Елдегі сауатсыздықты жою мәселесі ескеріле отырып, Қазақ өлкелік комитетінің отырысында қала, ауыл жастары мен қазақ коммунистері арасынан партия мектептерін ұйымдастыру керектігі қаралды.

Ораз Жандосов көшпенді мал шаруашылығымен айналысатын ауылдарда тұратын қазақтар арасында съездік курстар өткізуді ұсынды. Көшпенді ауылдық жерлердегі қазақтар арасында бұл съезд қыс уақыттарында өткізілетін болды [7]. Бұндай сауатсыздықты жою жолындағы күрестің ең тиімді жолдарының бірі болып табылды. Бұл күрес жолында О.Жандосов Өлкелік комитеттердің барлығына 1925-1927 жылдардағы өткізіліп жатқан курстар бойынша жұмысшыларды дайындауды хабарлап, олардан дайындықтың есебін сұратты [7,48 б.]. Ондағы мақсат оларды тізімге алу емес, қаншалықты осы шараның нәтижелі екендігін анықтау еді.

Осы кезеңде рабфакқа оқуға келгендердің бірі – К.Ахметжановтың естелігінде: «... 1927 жыл. Турксиб темір жолының Семей қаласынан басталып, түстікке қарай созылған бөлегі салынып жатқан кез. Сол уақыттағы Аякөз аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы У.Тегінбаев аудан жастарының арасынан тілек білдірген он – он бес комсомол мүшесіне жолдама беріп, теміржол құрылысын салуға жіберді. Бұлардың ішінде мен де бармын. Осы теміржол құрылысын көруге Мәскеуден арнайы комиссия жіберіліпті. Комиссияның бастығы Т.Рысқұлов екен. «Ол бізден оқығыларың келе ме?» – деп сұрады. Біз өзіміздің арабша аздап жазып, оқи алатынымызды айттық. Түсетін мектеп болса, сауатымызды ашатын адам болса оқитынымызды білдірдік. Бұл сөзімізді естісімен Т.Рысқұлов мына комсомол жұмысшылардың есеп қисаптарын үш күн ішінде жасап бітіріңдер, – деді ол құрылыс басшыларына. Тиісті ақшаларын, мінездемелерін қолдарына беріп, бұларды Алматыға оқуға жіберу керек.

Т.Рысқұлов соны айтып, арнайы тапсырма берді де, бізді вагон ішіне кіруге шақырып, өзі үлкен былғары сары портфелінен қағаз алып, аты-жөнімізді жаза бастады. Сөйтіп Алматыға Наркомпрос басшыларының атына жазылған жолдама қағазды қолымызға ұстатты.

– Ал, жас жұмысшылар, Алматыға барыңдар, сауат ашыңдар! Жақсы оқып білім алып, азамат болып шығыңдар, – қош айтысып, вагоннан шығарып салды.

Көп кешікпей біздер, үш-төрт жұмысшы жастар Алматыға келдік. Наркомпрос кеңсесін тауып, ондағы бір кабинеттің маңдайшасына жазылған «Ораз Жандосов» деген жазуды оқып, іздеп келген адамымызды бірден тауып алғанымызға қатты қуандық. Кабинетке кіріп Ораз Жандосов ағайға сәлем беріп, Т.Рысқұловтан алған жолдама қағазымызды көрсеттік.

Ораз Жандосов біздің жолдама қағазымызды асықпай, байыппен оқып шықты да, оған бұрыштама жазып өзімізге қайтып берді. Мына мекенжаймен мен көрсеткен рабфакты табасыңдар, – деп біз баратын оқу орнын, көшенің атын айтып жөнелтті.

Сыртқа шыққан соң жолдама қағазымыздың бұрышына жазылған «Жұмысшылар үшін ашылған рабфактың даярлық бөліміне алынсын» – деген сөздерді оқыдық. Оның соңынан қол қойылып, айы, күні көрсетілген. Бұл құжат біз сияқты жетімдік пен жоқшылық тақсіретін меңзеген киелі қағаз екенін көп жылдар өткеннен кейін мархабатпен еске алып, ардақты ағалар рухына бас игенімізді айтқанды ләзім көреміз. Осы адамдардың қамқорлық жасауының арқасында біздің бәріміз де рабфакты бітіріп, орта дәрежелі білім алып шықтық, болашақ жарқын өмірімізге сеніммен қадам бастық» – деп жазылған [8]. Бұдан Ораз Жандосовтың ағарту саласындағы қызметін кеңірек зерттеу, қазақ халқының ғылым жолының дамуының тарихи тәжірибелерін қорытудағы сіңірген еңбегінің зор екендігін көреміз.

Ораз Жандосовтың педагогикалық және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі де айрықша. Ол Қазақ мемлекеттік университетін құру жөніндегі бюросын басқарды. Қазақ Ауыл шаруашылық институтының негізін салушылардың бірі және оның тұңғыш директоры болған.

Осы 1928 жылдың күзінде Оқу – ағарту Халық Комиссары Ораз Жандосовтың шақыруымен Қазақ Мемлекеттік университетінің ашылу салтанатына халқымыздың тағы бір ұлы азаматы Ахмет Байтұрсынов қатысып арнайы сөз сөйледі. Осы сөзінде ол: «Біздің заманымызда жоғары мәдениет аса терең өмірлік қажеттілік болып отыр. Жоғары мәдениетке сүйенбеген өмір күтпеген кездейсоқтықтарға ұшырап отырады... Ал, Қазақстанның мәдениеті мен экономикасы үшін Университеттің ашылуының қаншалықты зор маңызы бар екендігін дәлелдеп жатудың қажеті бола қоймас» – деп көрсеткен еді [9]. Халық ағарту комитетінің төрағасы О.Жандосовтың 1928 жылы КазГУ-тің ашуды ұйымдастыру жұмыстары туралы берген баяндамасында Аймақтық ВК(б) II комитеті қаулысымен 1928 жылы Қазақ Мемлекеттік Университетін ашудағы ұйымдастыру жұмыстарының барысы және оның құрамындағы «рабфактың» жағдайы жөніндегі мыналарды атап өтті.

1. Қазақ Мемлекеттік Университетінің ректоры С.Асфендияров Ташкентке жіберілген телеграмма негізінде Алматыға С.Асфендияров I қазанда шығатындығы жөнінде баяндайды. С.Асфендияровтың айтуы бойынша, Мәскеуден Алматыға 12 ғылыми қызметкерлер келеді. Бұл ғылыми қызметкерлер қыркүйек айының соңында келеді деп жоспарланды. Алайда бұл ғылыми қызметкерлер уақытында келмеді. Оқу орнында Досмұхамедов, Ермеков, рабфактың меңгерушісі Шейнесон. А.Байтұрсынов Қызылордадан Алматыға қарай қыркүйек айының басында келмекші болған еді. Өйткені ол да оқытушылардың құрамында болған.

2. Осы жылы КазГУ-ге студент ретінде қабылдану үшін емтихан тапсыруға 100 адамға рұқсат бергендігін баяндай келе О.Жандосов олардың ішінде 39 қазақ оқуға қабылданып, 70 адам сынақ

тапсыруға келгендігін атап өтті. Оның ішінде Ташкент педагогикалық жоғарғы оқу орнынан 8 адам келген. Сынаққа қабылдау мерзімі 29 қыркүйектен 3 қазан аралығында өткізілді. 1928 жылы Рабфакқа мандаттық комиссия арқылы 60 адам құжат өткізсе, оның 31-і қазақ болды. Қабылдау сынағынан 40 адам өткізілуі керек болатын. Рабфак барлық жағынан жабдықталынды. Қазақ Мемлекеттік Университетіндегі қазақ азаматтарының қабылдануына шаралар қолдану керек болды. Мысалға, қазақ ұлтынан студенттерді қосымша қабылдау сияқты.

3. Қазақ Мемлекеттік Университетінің аппараттық ұйымдастыру комиссиясы бөлімі екі мүшеден тұрды. Олар: Мен және Досмұхамедов. Сонымен қатар, іс жүргізуші завхоз, хатшы, еден жуушы сияқты жұмыскерлер бар.

Қазақ Мемлекеттік Университетінің 1928-1929 жылдардағы штаттық және сметалық жоспары әлі күнге дейін анықталған жоқ. Рабфак бойынша рабфактың меңгерушісі және оның әкімшілік шаруашылық бөлімінің төрағасы Қазақ Мемлекеттік Университетінің жалпы кеңсесін құрады. Қазақ Мемлекеттік Университетінің ұйымдастыру жұмыстарының іске асырылуына 2500 сом, рабфак бойынша 1000 сом шығын белгіленді. Осыдан қалған қор Қазақ Мемлекеттік Университеті бойынша 1350 сом, рабфак бойынша 3000 сом. Рабфак бойынша негізгі қаржы студенттердің жатақханасын жабдықтауға жұмсалды.

Рабфак қаражатының бір бөлігін тығырықтан шығу үшін студенттерге жатақханадан бөлек жерлерде тұрақтану үшін берілген мекемелерде жөндеу жұмыстары жүргізілді.

5. Университеттің бас ғимаратындағы жөндеу жұмыстары аяқталғанымен, ғимарат университет пайдалануына берілген жоқ.

6. Қазақ Мемлекеттік Университеті жиһаздармен және кабинеттерді керекті құралдармен жабдықтау үшін Ташкенттен 3000 сом көлеміндегі қаражыға аталған заттар жіберілуі тиіс еді.

Фрунзеден университеттің жабдықталуына алты вагон жүк жіберілді. Оның ішінде 198 орындық және тағы басқа оқу орнына қажетті құрал-жабдықтар болды. Аталған 198 орындықтың 74-і ғана қоймаға тапсырылған, ал қалған бөлігі 30 қыркүйекте Ташкент арқылы жіберіледі деп хабарланды. Ал шетелдерден келетін 6000 сомдық жабдық жөнінде хабар жоқ. Қазақ Мемлекеттік Университетінің кітапханасын жабдықтау үшін 10000 сом бөлінуі тиіс еді. Сонымен қатар, бұл оқу орнының лабораторияларын жабдықтау Мәскеу мен Ленинград қалаларының басшылығына тапсырылған еді. Мәскеу мен Ленинград арқылы лабораторияларды жабдықтау Слонин мырзаға тапсырылды. Бұл мәселенің орындалуы жөнінде Слониннің мәліметі әлі тапсырылған жоқ.

7. Осындай келеңсіздіктерді алға қоя отырып, біріншіден, 1928-1929 жылдардың жоспарында университетті жабдықтауға қаржы бөлуді, оны толықтыруға баса назар аударылса деген ұсыныс білдіре отырып, осы жабдықтарды Ташкенттен жоспарға сай жеткізілсе дұрыс болар еді – деген ұсыныс орынды болды.

8. Қазақ Мемлекеттік Университетінің ғылыми қызметкерлеріне арналып босатылуы тиіс, 17 пәтер белгіленген еді. Пәтерлерді босату жұмыстары Алматы колхозына жоспарланған еді. Оның екі үйі ғана босатылған. Ауыл Халық Комитетінің (СНК) бастамасымен Қазақ Мемлекеттік Университетінің ғылыми қызметкерлеріне Жетісу қонақ үйінен пәтер дайын болғанға дейін орналастыру ұсынылды. Алайда «КоммуналТрест» бұл мәселеге қарсы тұрды. Халық Комитетінің басшылығының табандылығының арқасында бес айға бөлме алуға қол жеткізілді. Бұл іске асырылса, қызметкерлердің материалдық жағдайы шешілер еді. Осы мәселелерді шешкеннен кейін, университеттің қоғамдық жұмыстардың ұйымдастыру мәселесімен айналысуға жол ашылар еді. Соңында ҚазССР-нің Халық ағарту комитетінің және Қазақ Мемлекеттік Университетінің ұйымдастыру комиссиясының төрағасы О.Жандосов деп қол қойылған [10].

1928 жылы қаңтарда Ораз Қықымұлының Халық ағарту комиссары қызметіне бекуінің орасан зор ұйымдастырушы күш-жігерінің Қазақстанның рухани өмірін байыта түсу ісіне қызмет етуіне жол ашты. Ол республикада тұңғыш рет жеті жылдық білім беру жүйесіне көшуге мұрындық болып, осы бағытта жемісті еңбек етті. Араб харпінен латын жазуына көшу тәрзілді күрделі реформаның жүргізілуі де оның есімімен тығыз байланысты. О.Жандосов осы жұмысты жүргізетін мемлекеттік комитетті басқарды. Оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға байланысты үлкен қамқорлықта Оразға тән болды. Ол А.Байтұрсыновтың оқулықтарын, І.Жансүгіровтың «Малта», Ж.Аймауытовтың «Кемпір мен шал», «Көк өгіз» кітаптарын Қазақ мемлекеттік баспасынан басып шығару ісін өзі тікелей қадағалағаны белгілі. Оның М.Тынышпаевтың «Қазақ тарихы» кітабын редакциялауға ықпал жасауға әрекеттенгені, қуғындалып жүрген М.Әуезовтың «Қазақ әдебиетінің тарихы»,

Т.Шонановтың 1916 жылғы естеліктер жинағын жарыққа шығаруға күш салғаны мәлім [11]. Бүгін міне, XX ғасырдың соңында өз тәуелсіздігін қолына алып, беделді мемлекеттермен бірге бой көтеріп келе жатқан Қазақстанның мемлекеттілігінің ірге тасын қалауда Ораз Жандосовтың еңбегі зор деп айта аламыз. Есік қаласының екінші Көктөбесіндегі О.Жандосовтың атындағы мектепте Ораз Жандосовтың 100 жылдығына арналған облыстық ғылыми-теориялық конференция болып өтті. Салтанатты жиынды мектеп директоры Бағила Әбікенқызы Есіркепова ашты. Мектеп директорының сөзінен аңғарылғанындай 1960 жылы жер жағдайына байланысты сегіз жылдық мектептен бөлініп, бастауыш мектеп ретінде өз алдына отау тіккен күннен бастап Ораз Жандосов атын меншіктеген екен. Мектепте Ораз Жандосовтың мұражайы, этнографиялық және ардагерлер мұражайлары, экологиялық бұрыш, Абай бөлмелері жұмыс істейді екен.

Бұл мектеп өткен «қуғын-сүргін құрбандарын еске түсіру жылында да» О.Жандосов ұрпақтарымен кездесу өткізсе, міне, енді 1999 жылы «Халық бірлігі және ұрпақтар сабақтастығы» жылында да бірінші болып Ораз Жандосовтың 100 жылдығына арнап облыстық ғылыми-теориялық конференция өткізіп, оған О.Жандосов ұрпақтарымен қоса облыстағы О.Жандосов атындағы мектептердің өкілдерін түгел шақырды [12]. Егер кез келген халықтың, ұлттың тағдыры мен болашағы, белгілі дәрежеде, оның отаншыл, биік өрелі перзенттерінің саны мен сапасына тәуелді десек, онда XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ елінің жұлдызы шынымен де оңынан туған еді. Бұл қысқа тарихи мезгілде халқымыздың бақытты тағдырына орай ондаған, жүздеген талантты азаматтары өмірге келіп, қоғамдық тіршіліктің барлық саласына белсене араласып, өз елінің өмірін қайта жаңғыртуға даяр екендігін айқын таныта білді. Бірақ, өкінішке орай, осы жұмбақ ұрпақты өмірге әкелген шындық. Дегенменде орта оларға тағдырдың өзі артқан қасиетті тарихи міндетті толық, аяғына шейін орындап кетуге мүмкіндік бермеді. Соның ішінде О.Жандосов отаршылдық-жазалау мен ұлттық езгінің қалдығын жою және саяси-әлеуметтік, ұлттық тендік, ұлттық мемлекеттік саясат мәселесін көздеді десек артық болмас. Ол 1928 жылы Қазақ Республикасының Халық ағарту наркомы қызметіне ауыстырылады. Бұл салада оның жинақтаған іс-тәжірибесі аз емес-ті. О.Жандосов Кеңес өкіметінің сонау алғашқы жылдарында-ақ Жетісу өңірінде тұңғыш ауыл мектептерін ашқан қоғам қайраткері. Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Мұхамеджан Тынышпайұлы, Санжар Аспандиярұлы және т.б. алаш зиялыларына оқулықтар жазуға кезінде көп көмек көрсетіп, ұлы істерге ұйтқы болған еңбегін қазақ баласы қай заманда болмасын ұмытпайды деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қыдырбек Қ. *Бабасына ұқсап батыр туған.* // Алматы Ақшамы. 1999. 13 қазан
2. Жұртбай Т. *Алаш идеясы және О.Жандосов.* // Саясат. 1999. – қазан. 87 б.
3. ҚРПМ 141-қор, 1-тізбе, 126-іс, 76,77,92-парақ
4. ҚРПМ 141-қор, 1-тізбе, 491-іс, 8 парақ
5. ҚР ПМ қор 141, тізбе 1, іс 178, парақ 333, 220
6. ҚР ПМ қор 141, тізбе 1, іс 127, парақ 34
7. ҚР ПМ қор 141, тізбе 1, іс 234, парақ 15-16,48
8. Ахметжанов К. // *Мәдениет және тұрмыс.* 1985. №7
9. Белғара Б. *О.Жандосов есімі ортамызға оралсын.* // *Түркістан.* 1999. 7 шілде. 2 бет
10. ҚРПМ қор 2, тізбе 1, іс 73, парақ 1,9
11. Омарбеков Т. *Сборник документов научной конференции посвященной 100-летию О.К.Жандосова.* А., 1999. – С.15-16
12. Оразақын А. *Халқын сүйген азамат.* // *Қазақстан мұғалімі.* 1999.–13 қазан, 3 бет.

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК 94(574) «16/19»:39(-512.122)
МРНТИ 03.21

Абенов А.¹

¹ *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистрант. Алматы қ, Қазақстан*

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯСЫ ЖАЙЫНДА

Түйіндеме

Аталған мақалада автор ХХ ғасырдың басындағы Алаш қайраткерлері мен олардың еңбектерінде орын алған қазақ тарихы мен этнографиясына қатысты материалдарды талдаған. Әсіресе ұлт зиялыларының қазақ ұлтының болмысы мен болашағына қатысты ой түйіп, соған орай өздерінің шығармалары мен ізденіс жұмыстарын жүргізуі баяндалады. Олардың ішінде қазақ тарихына, шежіресіне арнап еңбектер жазған негізгі авторлар: Ш.Уәлиханов, Х.Халид, Ш.Құдайбердіұлы, Х.Досмұхамедов, Ә.Бөкейханов, М.Тыныш, аев, М. Шоқай, Х. Досмұхамедов, Т. Шонанұлы және т.б тоқталады. Әсіресе қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалар тарихы мен шежіресіне қатысты материалдар қарастырылған. Тіпті кейбір Жүздер құрамындағы ру-тайпаларға қатысты ойшылар еңбегі өзара салыстырылып, негізделген.

Түйін сөздер: ру-тайпа, шежіре, Жүз, этнография,

Резюме

Абенов А.¹

¹ *Магистр КазНУ им аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан*

РОЛЬ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ И ЭТНОГРАФИИ

Автор статьи повествует об Алашских деятелях и об истории и этнографии казахов, которые упоминаются в их трудах. В особенности описываются произведения, в которых идёт речь о жизни казахского народа и о его будущем. Среди авторов трудов, оставивших след в истории: Ч. Валиханов, Х. Халид, Ш. Кудайбердиев, Х.Досмұхамедов, А.Бокейханов, М.Тынышаев, М. Чокай, Х. Досмұхамедов, Т. Шонанов и другие. Особое внимание уделяется материалам, содержащим родословную племён казахского народа. Даже приводится сравнение трудов мыслителей различных жузов.

Ключевые слова: племя, родословная, жуз, этнография.

Summary

Abenob A.¹

¹ *Master's degree Treasury to them аль-Фараби. g of Алматы, Kazakhstan*

THE ROLE OF THE ALASH INTELLECTUALS IN THE KAZAKH HISTORY AND ETHNOGRAPHY

The author of the article narrates about the Alash figures and the history and ethnography of the Kazakh nation, which are mentioned in their writings. In particular, they describe works, which describe the life of the Kazakh people and its future. There are some authors that left priceless heritage: Ch.Valikhanov, Kh.Khalid, Sh.Kudaiberdiev, Kh.Dosmukhamedov, A.Bokeikhanov, M.Tynysbaev, M.Chokai, H.Dosmukhamedov, T.Shonanov and others. In particular, the article considers the materials containing the genealogy of the tribes of the Kazakh people. There is also a comparison of the works of thinkers of various tribes.

Key words: tribe, genealogy, tribe, ethnography.

ХХ ғасыр басында қазақ ұлтының болмысы мен болашағы үшін күрескен ұлт зиялылары ортамызға «Алаш қайраткерлері» атымен енді. «Қазақ» атауының баламасына айналған қасиетті атауды жаңғыртқан Алаш қайраткерлерінің жеке партия мен үкімет құрып, сол арқылы тәуелсіздік таңын аңсаған арман-тілектерін іспен дәлелдеу мезгіліне де биыл 100 жыл толып отыр. Зиялы қауымның топтасып, күш біріктіріуі отаршылдық езгіде қалған елдің әлеуметтік-саяси және рухани дамудың жаңа сатысына жету жолындағы күресіне жол ашты. «Қазақ» газеті мен «Алаш» қозғалысының төңірегіне топтасқан қазақ зиялылар тобы (Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М. Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтар) либерал-демократиялық нұсқаларды ұлттық дәстүрге лайықтай отырып, тәуелсіздік үшін күресіп қана қоймай, өз шығармаларында сол замандағы қазақ халқының этникалық тарихына да тоқталды. Олардың жан-жақты қызметінің бір қыры қазақ тарихы мен тарихнамасын

қамтиды. «Оян қазақ!» (М.Дулатов), «Тәңірі», «Түркістан», «Мен кім», «Тез барам» (М. Жұмабаев), «Қазақ өкпесі», «Тәні саудың жаны сау», «Қазақша оқу жайында» сияқты шығармалардың атауының өзі осыны мензейді.

Жалпы қазақ зиялыларының бас қосып, қазақ елінің ғылымы мен білімі, этникалық тарихына қатысты көзқарастарының өзара тоғысып, сол жолда жұмыстар жасауына Халық ағарту комиссариатының құрылуы негіз болды. 1920 жылы құрылған Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамы (Общества изучения Киргизского края) еді. Өз кезегінде Қазақ республикасының тарихи-археологиялық, этнографиялық, жаратылыстану және басқа салаларын терең зерттейтін органға айналған қоғам жарғысында төмендегідей мақсаттар қатарын белгілейді:

– Қазақстанға байланысты жиналған және мұрағат, кітапханадағы, жеке адамдарда бар материалдарды жүйеге келтіріп, олардың ғылыми мәнін анықтау;

– Жергілікті жерлерде ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп, өлкені зерттеу үшін экспедициялар жабдықтау;

– Осы өлкені зерттейтін адамдарға, ғалымдарға көмек көрсету, оларды қолдау, басқа ғылыми, қоғамдық бірлестіктермен тығыз байланыс орнату;

– Ғылыми материалдарды, кітаптарды, қолжазбаларды, актілерді, карталарды, басылымдарды, өнер бұйымдарын сақтауды және жергілікті жерлерде музей құруды ұйымдастыру[1].

Осылайша жасалатын жұмысына жүйелі мақсат қойған қоғам өзінің мүшелігіне алғашқыда 21 адамнан тұрып, олардың қатарында А. Байтұрсынов, М. Жолдыбаев және Е. Омаров болды[1].

Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамы өзі құрылған тұстан бастап тарих-археология, жаратылыстану-географиялық және этнографиялық бөлімдер негізінде жұмыс жасайды. Қоғам жұмысы барысында қазақ зиялылары қазақ тарихы мен этнографиясына қатысты мол мәліметтер жинақтаумен ерекшеленді. Мәселен, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы 1926 жылы 17 маусымдағы хаттамасында төраға П.В. Ивановтың басшылығымен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің он жылдығына орай, тарих-этнография секциясының аталған шараға орай жасалынып жатқан жұмыстарын тыңдап, арнайы тапсырмалар жүктелегендігі айтылады[2].

Сол тұста тарих-этнография секциясына төрағалық етіп отырған Алаш зиялысы Т. Шонанұлы өз тарапынан арнайы хабарлама жазып, баспасөз бетіне ұсыну арқылы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың шынайы беттерін ашуға тырысады. Ол Алаш азаматына қоғам тарапынан сұрау салып, хабарлама жасайды.

Сонымен қатар Телжан Шонанұлы қазақ тарихын деректік негізде, шынайы жазылуын қажет деп санай отырып, секцияның мүшелері Д.В. Гусевқа “1916 жылғы қазақтар көтерілісінің үш құжаты”; О. Жандосовқа “Генерал Куропаткиннің құпия баяндамасындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің кейбір мәселелері”; С.Қаржаубаевқа “1916 жылғы Орал губерниясы қазақтарының көтерілісі” және т.б тақырыптарда баяндамалар жасау тапсырылады. Ал Т.Шонанұлы “1916 жылғы Жетісу губерниясы қазақтарының көтерілісі” мәселесін өзінің тікелей зерттеу объектісі етіп алғаныдығы белгілі болып отыр.

Сондай-ақ қазақ зиялыларының бұдан да басқа қазақ елінің тарихы мен этнографиясына қатысты материалдар жинау ісінде белсенділік танытқанын көруге болады. Мәселен, осы тұста қоғамының тарихи-этнографиялық секциясы мүшелігінде А.Ахметов, І.Жансүгіров, М.Жолдыбаев, Х.Д. Досмухамедов, Д.Д. Досмухамедов, О.Ж. Жандосов, А.М. Майлыбаев, Е.Омаров, Т. Шонанов, Ж.Қасымов., М.Тынышбаев және т.б. болған [3].

Десек те, қазақ халқының этникалық тарихы, оның ішінде қазақ халқының құрамындағы тайпалар, қазақ шежіресі туралы мәліметтер қазақ зиялыларының еңбектерінде басты орын алды. Қазақ ру-тайпаларының құрамы, жіктелуі туралы мәліметтер XVIII ғасырдан бері қарайғы деректер мен зерттеу еңбектерінде кездеседі. Олар труппасында алғашқы жазбаша мәліметтер орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің еңбектерінде әртүрлі деңгейде қамтылып жазылса, қазақ ұлтынан шыққан зиялылар да өз еңбектерінде бұл тақырыпқа байланысты мәліметтер қалдырып, зерттеу жұмыстарын жүргізген. Олардың ішінде қазақ тарихына, шежіресіне арнап еңбектер жазған негізгі авторларды атап айтар болсақ, олар: Ш.Уәлиханов, Х.Халид, Ш.Құдайбердіұлы, Х.Досмухамедов, Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, М. Шоқай, Х. Досмухамедов, Т. Шонанұлы және т.б.

Жалпы, қазақ ру-тайпаларының құрылымы, орналасуы және шежірелік таралымы туралы мәліметтер Шоқан Уәлиханов еңбектерінен кездестіреміз. Оның 1985 жылы жарық көрген шығармалар жинағына енген қазақ тарихына қатысты, саяхаттары туралы және т.б. көптеген мәселелер қатарында

Ұлы жүзді құрайтын тайпалар жайлы зерттеулері берілген. Ал Қ.Халид 1911 жылы Қазан қаласының «Өркен» баспаханасынан шыққан «Тауарих хамса» (Бес тарих) атты еңбегінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, этнографиясы туралы құнды мәліметтер жазылған. Оның еңбегінің маңызды жақтарының біріне қазақ шежіресін талдап жазуын жатқызамыз [4].

«Қазақтың түпкі атысының жайын білмек болып», – деп сөз бастаған ХХ – ғасырдың бас кезіндегі зерттеп білгендерін қағазға түсіріп, өткенімізден ұрпаққа мол мұра қалдырған алты Алаштың арыстарының бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы болды.

Ол қазақ халқының этникалық тарихында шежіренің алар орнын ерекшелеп көрсете отырып, 1911 жылы Орынборда басылым көрген «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген еңбегінің маңызы зор. Ал қазақ зиялыларын топтастырған «Айқап» журналы бұл еңбекті өзінің оқырмандарын таныстырумен айналысты [5].

Ш.Құдайбердіұлының шежіресіне арқау болған ой желісі – халқымыздың ғасырлар бойы ауызша айтылып келе жатқан аңыз-әңгімелері, батыс, шығыс ойшылдарының, тарихшыларының еңбектерін негізге ала отырып, қазақ халқының шежіресіне кеңінен тоқталады. Еңбектің ерекшелігі сол – шығарма өзіне дейін халқымыздың ата-тегі жайлы ауызша айтылып келген шежірелерді бір жүйеге түсіріп, хронологиялық тәртіппен арнайы түрде баяндап берген.

Әсіресе, М.Тынышбаевтың қазақ тарихына және этнографиясына қатысты зерттеулері қомақты болды. Ел арасында өзінің мамандығына байланысты көп шығатын қазақ зиялысы сонымен қоса, ұлттық деректерді жинаумен, фольклорлық мұраларды іздестірумен, жазып алумен айналысты. Ол мұраларды өзінің қазақ халқының этногенезі, этникалық тарихы және мемлекеттілігі туралы зерттеулерінде кеңінен пайдаланды. Бір сөбен айтқанда, ұлттық тарихнамада жергілікті дереккөздерін алғашқылардың қатарында ғылыми айналымға енгізуді жүзеге асырған зерттеуші болды.

М.Тынышбаев Орыс Географиялық Қоғамының Түркістан Бөлімінің, Қазақстанды Зерттеу Қоғамының, тек қазақтанумен айналысқан “Талап” қоғамының белсенді де, белгілі мүшесі болған еді. Ұлттық тарихтану ғылымының дамуына өзіндік үлес қосқан қайраткер, ұстаз-ғалымның осы саладағы қызметі де қомақты.

1922 жылы 4-желтоқсанда Ташкент қаласында – алдына қырғыз-қазақ мәдениетін өркендетуді мақсат еткен “Талап” атты қоғам құрылады. Ол осындай мақсатты көздеген Түркістан өлкесіндегі тұңғыш қоғам. Қоғам Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің жанынан ашылады.

Оның тұңғыш жиналысы 13-желтоқсанда өтіп, төрағалыққа Х.Досмұхамедов, орынбасарлыққа М. Есболов, қазынашыға М.Тынышбаев, хатшылыққа М.Әуезов сайланды. Оған кейін, профессор А.Э. Шмидт, этнограф Ә.Диваев, М.Жұмабаев, К.Тоқтыбаев және т.б. қабылданады. Бұлардың барлығы “Талаптың” толық мүшелігіне сайланды.

1923 жылы “Сана журналының бірінші санында “Талап” қоғамының бағдарламасы жарияланады. Онда былай деп жазылған: “1) Қазақ-қырғыз халқының мәдениеті өркендеуіне қоғамның көздеген мақсаттары мыналар: а) Қазақ-қырғыз халқының әдеби, пән, ғылым атауларын һәм басқа мәселелерді тексеру; ұлт өнерін (искусствосы) тәптіштеу... п) Қазақ-қырғыз халқының тарихын һәм салтын тексеріп қарастыру... т) Қазақ-қырғыз мектептерінде оқыту әдісін реттеп, жөнге салу; ж) Қазақ-қырғыз халқының білім қызметкерлеріне һәм өнер қайраткерлеріне жәрдем көрсету”.

“Талаптың” 1922-1923 жылғы бір жылдық есебінде М.Тынышбаевтың «ХІІІ ғасырға дейін түріктің ежелгі тарихы», «Шыңғыс хан және оның империясы», «Қазақ-қырғыздар тарихы» және т.б. осындай тарихи тақырыптардан дәріс оқығаны көрсетіледі. Қоғам мүшелері халық алдында дәрістер оқып, баяндамалар жасап, түрлі көрмелер ұйымдастырады. «Талаптың» қызметі – ұлт мәдениетінің дамуына өз заманында зор серпіліс туғызғанымен бағаланады. Таудай талабы болған қоғам, 1925 жылы Қызылордадағы Қазақстанды зерттеу туралы өлкелік қоғамға қосылды.

Түркістан өлкесіндегі тарихы қазан төңкерісіне дейін басталатын ірі ғылыми-зерттеу мекемесі Орыс Географиялық Қоғамының Түркістан Бөлімі. Қоғам Ташкент қаласында 1897 жылы 28 қарашада құрылды. Оның археология және этнография секциясы өз қызметін азамат соғысы жылдарында тоқтатып, 1924 жылы ақпан айында қайтадан жаңғыртты. Секцияның тұңғыш мәжілісі 1924 жылы 4 маусымда өтеді. Оған М.Тынышбаев қонақ ретінде қатыса отырып, өзінің «Қызылөзендегі қираған үйінді және Баласағұн қаласы» деген ғылыми баяндамасын оқиды. Зал ішінде қызу айтыс туғызған баяндамасына қоса, сол өңірден табылған төрт мыс теңгені, мыс пышақтың кесегін және картаға түсірілген суретін де көрсетеді. Мәжілісте осыған байланысты археологиялық экспедиция ұйымдастыру туралы қаулы алынады. Бірақ қаржы жоқтығынан бұл ұсыныс жүзеге аса алмады.

Қазақ зиялысы бұдан кейін секцияның мәжілістеріне үзбей қатысып тұрады. Келген сайын ол, қоғам мүшелеріне өзінің тың тақырыпқа арналған қызықты зерттеулерін ұсынатын. Уақытының тығыздығына қарамастан тарихты осылайша зейін қойып зерттеуге кірісуіне бірнеше себептер болса керек. Біріншіден, зерттеушілік бейімі бар М.Тынышбаевқа, Ташкенттегі іргелі ғылыми орта әсер етті. Екіншіден, қоғамның саяси өмірінен шеттетілген қайраткер, халқының рухани өмірін көркейтуге үлес қосу арқылы, қайткенде еліне қызмет етуге ұмтылды. Оның артында қалған көптеген, тарихи тақырыпқа арналған еңбектері осы мақсаттан туды.

Археология және этнография секциясының 22 маусымдағы кезекті мәжілісінде М.Тынышбаев қоғамның толық мүшелігіне қабылданады. Оны белгілі шығыстанушы-ғалымдар А.А. Семенов, А.Э. Шмидт, М.Массон ұсынды. Ол қоғамдағы жалғыз қазақ еді. Өзінің терең зерделілігімен, білімпаздығымен ұлт тарихының білгірі қоғам мүшелері арасында ерекше көзге түсті. Оның зерттеулерінде айтқан пікірлері, тың тұжырымдары қоғам мүшелері тарапынан қолдау тауып отырғанын деректер көрсете алады.

М.Тынышбаев 1924-1927 жылдар аралығында, әрқайсысы жеке ғылыми зерттеу жұмысы деп айтарлықтай тақырыптардан баяндамалар оқыған еді. Олардың арасында «Көксудағы қираған үйінді және Қойлық қаласы», «Қазақ руларының шежіресі», «Қазақ хандығының құрылуы», «Қырғыз-қазақтардың шығу тегі», «Сырдария, Жетісу губернияларындағы ескі қала, қамал-қорғандардың орны», «Қазақ ханы Тәуке мен оның батыры Алдияр туралы аңыз», «Атбасар уезіндегі ежелгі ескерткіштер», «Қызылөзендегі қираған үйінді және Баласағұн қаласы» және т.б. бар.

Зерттеу жұмыстарының барлығы дерлік сол жылдары Орыс Географиялық Қоғамы Түркістан Бөлімінің және Қазақстанды Зерттеу Қоғамының баспаларынан жарық көрді. Тарихымызды шынайы, бір жүйеге келтіріп жазуға тырысқан ғылыми еңбектер санаулы кезде қазақ зерттеушісі үлкен іс тындырды.

Археологиялық, заттай деректерді жинаумен де айналысқан. Мәселен, оның Шахрисабздағы «Көк-Сарайдың» және Өзгендегі мұнараның ескі суреттерін, мыс теңге-бақырларды табыс еткені туралы мәлімет, Орыс Географиялық Қоғамының құжаттары арасынан табылды [6].

Оның қазақ тарихына қатысты еңбектері Қазан төңкерісінен кейін жарық көрді, алайда қайраткердің тарихи еңбектері тарихи-географиялық, этнографиялық материалдарға бай екендігімен ерекшеленеді. Оның ішінде «Қырғыз-қазақ халқының тарихының материалдары» деп аталатын ең басты еңбегінде қазақ халқының этникалық құрамын, рулардың шығу тегін, қысқаша тарихын және таралуы мен орналасуын негіздей отырып қарастырды [7, 67-155бб.].

Десек те зиялылар Ш.Құдайбердиев қоңырат тайпасының Ұлы жүз құрамына қосылған деген пікіріне байланысты М.Тынышбаев өз пікірін білдіріп және оны нақты дәлелдермен көрсетеді. М.Тынышбаев қоңыраттардың Ұлы жүзгекірмейтіндігі туралы: «..мнение Гродекова и других, что конраты из Средней Орды перешли в Старшую – неверно: до сих пор конраты состоят в Средней Орде», деп дәлелді пікір білдіреді [7, 67-155бб.].

Сол сияқты қазақ этникалық тарихына, XX ғ. басында қазақ жері, рулары мен тайпаларының саны, орналасқан аумағы туралы Ф.Щербина экспедициясына қатысқан Алаш зиялысы Ә.Бөкейханов болды. Оның еңбегінде қазақ тарихына қатысты мәліметер жазылып, қазақ ру-тайпаларын, оның ішінде Қарқаралы, Павлодар және т.б. уездеріндегі ру-тайпалар туралы жазып, кестесін береді. «Родовые схемы» деген бөлімінің XIV схемасында Ұлы жүздің ішінде Үйсінді, одан Абақ және Тарақ, Абақтан – Дулат, Тарақтан – Жалайыр деп, Жалайыр тайпасының 12 рулық бөлімдерінің атауларын береді [8]. Ал қоғам қайраткері Т.Рысқұлов орта жүздің тайпаларын – қыпшақ, найман, арғын, қоңырат, керей және уақты тайпаларын атап өтсе [9], ал Ж.Ақбаев [10] осы тайпаларға қосымша тарақтыны жеке тайпа ретінде көрсетіп берген.

Қазақ рулары мен тайпаларына, оның ішінде қыпшақ тайпасының рулық бөлінуіне қатысты өз пікірін білдіген қазақ зиялыларының бірі М.Шоқай болып табылады. Ол «Қазақ рулары хақында» (1931) атты мақаласында З.Валидидің еңбегінде Үш жүздің рулары туралы жазылған пікіріне сын көзбен қарап, ондағы адасушылықтар мен бұрмалаушылықтарды талдап көрсетіп береді [11].

Қазақ тарихы және этнографиясы жайында зиялылардың ой-тұжырымдары, ізденістері қомақты. Бұл мәселе отандық тарихнама да тереңдей зерттеле қойған жоқ. Көбінесе белгілі бір тұлғалардың мұраларын қарастыру барысында назар аудару бар. Жан-жақты зерттеу жүргізудің маңызын кезінде зерттеуші Ш.Омарбеков көтеріп, арнайы диссертациялық жұмыс жазғаны мәлім [11]. Алайда бұл ізденіс әрі қарай терең зерттеуге алына қойған жоқ. Көп жағдайда зерттеушілер Алаш зиялыларының

қоғамдық-саяси қызметтеріне, жалпы ағартушылық бағыттағы жұмыстарына тоқталумен шектеуде. Бұл осынау тақырыптың зор маңызын, оны арнайы жеке дара зерттеп, отандық тарихнамадағы Алаш мұрасының тарихи аспектілерін көтеруге, орнықтыруға жетелейді.

Қорыта келгенде, қуғындалған қазақ зиялыларының көзқарастарын тарихнамалық тұрғыдан талдар болсақ, олар Қазақстан тарихының ежелгі дәуірін зерттеуде төмендегідей нәтижелерге қол жеткізді: Қазақ интеллигенциясының таптық мүддеден ұлттық мүддені жоғары қойған бөлігі қазақ рулары шежірелерін Қазақтың ежелгі шығу тегін анықтауға көмектесетін деректер деп ойлап, оларды зерттеу қажеттілігіне назар аударды. Сондай-ақ ежелгі сақтардың, ғұндардың, үйсіндердің, дулаттардың, наймандардың, қыпшақтардың және т.б ортақ түркі этносының субъектілері екендіктерін және олардың бүгінгі қазақ халқының этникалық түп-тамырлары болып табылатын өз еңбектерінде дәлелдеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Таукебаева Ш. Становление государственных учреждений Казахстана по образованию культуре и науке (1917-1936 гг): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алматы.–1999. – 30 с.
2. Абикенова К.Е. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанда тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы. 2016. – 158 б.
3. Селкебаева А.Т. Қазақ АКСР халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстанды зерттеу қоғамы: құрылуы мен қызметінің тарихы (1920-1936жж). – Алматы. – 2000 ж.
4. Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: методологиялық мәселелер // Шах Керім Құдайбердіұлы. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Павлодар, 2007. – Б.57-128.
5. Құдайбердіұлы Ш. Түрік,қырғыз,қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Сана,1991. – Б.6-18.
6. Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаев – қазақтың тұңғыш инженері. – Алматы: ҚазККА, 2009. – 175 б.
7. Тынышпаев М. История казахского народа / Сост. авт. предисл. проф. А.С.Такенов и Б.Байғалиев. – Алма-Ата: Қазақун-ті, 1993.–224 с.
8. Атабаев Қ. Ә. Бөкейхановтың деректанушылық көзқарастары // Қазақтарихы. – 1999. – №1. – Б.23-27.
9. Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мүддесі // Қаз МУ Хабаршысы. Тарихсериясы. – 1998. – № 10. – Б.3-7.
10. Шоқай М. Тандамалы. – Алматы: Қайнар. – Т.2. – 520 б.
11. Омарбеков Т, Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті. 2004. – Б.332-333.

ӘОЖ 94 (574.54):61
МРНТИ 03.01.09

Р.О. Алдабергенов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің Тарих және құқық институтының «БМ011400-Тарих» мамандығының 2 курс магистранты
r.aldabergenov@inbox.ru

АРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛЫҚҚА МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ЖАҒДАЙЫ (1960-1970 Ж.Ж. БАСЫ)

Аңдатпа

Мақалада Қызылорда облысы Арал ауданының орталығы Арал қаласының 1960-1970 ж.ж. аралығындағы денсаулық сақтау мекемелерінің жағдайы көрсетілген.

Арал қаласы тұрғындары медициналық көмекке қалалық ауруханаға жүгінген. Оның ішінде терапевтік бөлім, хирургия бөлімі, гинекология бөлімі, балалар бөлімі, жұқпалы аурулар бөлімі, перзентхана, тері аурулары бөлімі, туберкулезге қарсы диспансер, қалалық емхана, балаларға кеңес беру, санитарлық-эпидемиологиялық бөлімдер жұмыс жасаған. Қала ауруханасында орын жетіспеушілік, медициналық құралдардың тапшы болуы, дәрігерлердің жеке кабинеттерінің болмауы жұмыстың сапасының төмендеуіне алып келген. Сонымен қатар Арал қаласы республикада бала өлімі бойынша алғашқы қатарда болған.

Кілт сөздер: Арал қаласы, қалалық аурухана, емхана, туберкулез диспансері, перзентханана, шешек ауруы, тұрғындар, хирургия бөлімі.

Аннотация

Р.О. Алдабергенов¹

¹магистрант 2 курса по специальности 6М011400, КазНПУ им. Абая r.aldabergenov@inbox.ru

**Оказание медицинских услуг населению города Аральск
(1960-1970г.г.)**

В статье рассматривается состояние медицинских учреждений центра Кызылординской области Аральского района города Аральска.

Местные жители за медицинской помощью обращались в городскую больницу. В которой работали терапевтическое, хирургическое, гинекологическое, педиатрическое, инфекционное, кожное, санитарно – эпидемиологическое отделения, роддом, туберкулезный диспансер, городская поликлиника и отделение детской консультации. Нехватка больничных мест, отсутствие медицинских приборов и инструментов, личных кабинетов врачей привели к снижению качества работы городской больницы. Кроме того, город занимал одно из первых мест по детской смертности во всей республике.

Ключевые слова: город Аральск, городская больница, поликлиника, туберкулезный диспансер, роддом, оспа, жители, отделение хирургии.

Abstract

R.O. Aldabergenov¹

¹Master of 2 courses in the specialty 6M011400, KazNPU named after Abay r.aldabergenov@inbox.ru

**The provision of health services to the population of the city of Aral
(1960-1970)**

The article reviews medical facility centers of Kyzylorda region, Aral district of the city of Aralinsk.

Local residents applied for medical help to the city hospital. In which the therapeutic, surgical, gynecological, pediatric, infectious, skin, sanitary and epidemiological departments worked, the hospital, the tuberculosis dispensary, the city polyclinic and the department of children's consultation. The lack of beds, lack of medical appliances and instruments, of private offices of doctors has led to a decrease in the quality of work of the city hospital. In addition, the city was one of the first places on child mortality of the country.

Keywords: city of Aralinsk, a city hospital, clinic, tuberculosis clinic, home, smallpox, residents, Department of surgery.

1960 ж. Қазақстанда медициналық қызмет кеңестік кеністікте дамыды. Әр аймақтың медициналық дамуының өзіндік ерекшелігі болды. Арал өңірінің де медициналық халыққа қызмет көрсету саласынында өзіндік қалыптасып даму тарихын басынан өткізді.

1960 жылдары Арал қаласы тұрғындары медициналық көмекке 140 орындық қалалық ауруханаға жүгінген. Оның ішінде терапевтік бөлім 40 орын, хирургия бөлімі 45 орын, гинекология бөлімі 10 орын, балалар бөлімі 25 орын, жұқпалы аурулар бөлімі 30 орын, перзентхана 30 орын, тері аурулары бөлімі 50 орын, туберкулезге қарсы диспансер 75 орын, қалалық емхана, балалар кеңес беру, санитарлық-эпидемиологиялық бөлімдерге бөлінген. Емдеу және алдын алу мекемесі де жұмыс жасаған, бірақ аудандық мекеме ретінде қызмет көрсеткен. Сондай-ақ, қалада емхана ғимаратында медициналық денсаулық орталығы бар, орталық тек ірі кәсіпорындар Судоремонт зауыты, Рыбокомбинат, Автобаза қызметкерлері мен жұмысшыларына қызмет көрсеткен [1].

1965 ж. қалалық ауруханада 37 дәрігер, 88 медбике жұмыс жасаған. Бұл қалалық дәрігерлер штат кестесінде дәрігерлер 47,4%, медбикелер 55% құраған. Соңғы 3 жылда ауруханаға келген дәрігерлердің салыстырмалы деректер ағыны [2].

	1963 ж.	1964 ж.	1965 ж.
келді:	9	5	12
отставкадағы:	4	7	2

1965ж. балалар бөлімінде 6 педиатр дәрігер жұмыс жасаған. Оның біреуі жұқпалы аурулар бөлімінде жұмыс жасаса, екіншісі стационар бөлімінде, үшіншіі декреттік демалыста болған. 6 дәрігердің 3-і ғана балаларды қабылдаған. Демек бір аймақтың орнына екі аймаққа жауап берген. Әрбір дәрігерге 3000 балаға қарауға тура келген [3].

Туберкулезге қарсы қызмет стационар бөлімінен 75 орын мен туберкулезге қарсы диспансерде емдеу шаралары жасалған. Жалпы туберкулездің белсенді түрімен 443 адам тіркеуде тұрса, 1965 ж. сегіз айында 56 науқастың ауруы анықталған. Ал қаладағы санитарлық-профилактикалық жұмыстар аудандық санитарлық-эпидемиологиялық орталық арқылы жасалған. Санитарлық-профилактикалық жұмыстар мекеме қаланың және шеткі аймақтардың санитарлық-профилактикалық жағдайына, азық-түліктік, коммунальдық, өндірістік нысандардың санитарлық-гигиеналық жұмыстарына,

сонымен қатар мектеп пен балабақшаның жағдайына жауапты болған. 1965 жылдың 8 айында төмендегідей профилактикалық егу жұмыстары жүргізілген[4].

шешек ауруына қарсы – 1506 екпе, яғни жылдық жоспардың 75%;

дифтерия ауруына қарсы – 1317 екпе, жылдық жоспардың 88%;

көкжөтелге қарсы – 2104 екпе, жылдық жоспардың 84%;

іш ауруларына қарсы – 4850 екпе, жылдық жоспардың 74,6%;

1973 жылы Арал қаласында 7 емдеу мекемесі жұмыс жасады. Соның ішінде балалар емханасы, тері аурулары, туберкулез диспансері, 2 дәріхана, онда 270 дәрігер қызметкерлер жұмыс атқарды [5].

1973 жылдың желтоқсан айында өткен Қалалық кеңестің «Денсаулық сақтау қызметінің жай-күйі мен қызметін арттыру жөніндегі шаралар туралы» кезекті сессиясында қаралған. Сессия отырысында атап өткендей, медициналық көмектің қолданыстағы деңгейі төмен, халыққа көрсетілетін қызметтер талаптарға сай емес. Сонымен қатар дәрігерлердің науқастарға деген күш көрсету фактілері тіркелген. Қалада сүзек ауруы орын алған. Бұл аурудың басты себебі қалада санитарлық нормалар сақталмаған, әрине бұған кінәлі Қалалық кеңестен бастап, халыққа қызмет көрсету мекемелері [6].

70-жылдарда ауданның медицина қызметкерлері көптеген жетістіктерге жеткен. 10 дәрігер, 5 медбике «Денсаулық сақтау үздігі» белгісімен марапатталған. КОКП ОК мен КСРО Министрлер кеңесі және Кәсіби Одақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесі (ВЦСПС) КОКП-ның XXIII съезі шешімі, 7 наурыз 1967 жылы «Кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдардың жұмысшылары мен қызметкерлерін, аптасына бес күндік жұмыс күні менекі демалыс күніне аудару туралы» қаулысы шыққан болатын. Осыған сәйкес 1967 жылдың қазан айынан бастап, облыстық денсаулық сақтау бөлімінің 2. IX.1967 ж. №544 «А» бұйрығы мен облыстық Атқару комитетінің 16.VIII.67 ж. қаулысымен Қалалық аурухана 5 күндік жұмыс күні, 2 демалыс күніне, айына бір рет сенбі жұмыс күніне ауысқан. Жалпы ауданда 78 дәрігер, 348 медбике жұмыс жасаған. Ауданның 10 000 халыққы қалалық 23, ауылдық 8 дәрігер қызметкерлермен қамтамасыз етілген. Қалалық аурухана 1930 ж. құрылған, сол уақытта 30 төсек орын болған. 1970 ж. бұл көрсеткіш 570 орынға жеткен. Оның ішінде 415 төсек орын қалалық, 155 төсек орына ауылдық [7].

1973 ж. туберкулезге қарсы диспансердің жаңа корпусы пайдалануға берілді, 60 орындық жаңа стандартты перзентанахана салынған. Стационарлық бөлім 25 орын, терапия бөлімінен 10 орын, жұқпалы ауру бөлімі 10 орын, балалар бөлімі 5 орынға кеңейтілген. Аудандық амбулаторлық қызмет көрсету қалалық емханамен, балалар кеңесі беру бөлімі, 2 дәрігерлер пункті, 7 фельдшер пункті, 8 ауылдық емханамен жүзеге асырылады. Барлық медициналық мекемелер 95,8 %-ға кадрлармен қамтамасыз етілген. Арал қаласының балалар бөлімінде 12486 бала тіркеуде тұрған, оның 943-і 1 жасқа дейінгі балалар. Орта есеппен клиникада педиатрдың сағаттық көрсеткіші жыл сайын өсіп отыр, 1971 ж. көрсеткіш 3,3 болса, 1972 ж. 5 бала болған [8].

Қалада 10 мектепте 7200 бала оқиды. Сонымен қатар 13 балабақша жұмыс жасайды. Осы мекемелерге педиатр дәрігерлер бекітілген. Арал қаласында бала өлімі жағынан республикада жоғары тұрған. Көптеген балалар үйде өлім құшқан, бұған себеп балалар дәрігерлерінің нашар жұмыс жасауы болған. Осы мәселелер бойынша қалада конференциялар болып, алдын алу жұмыстары жүргізілген. Соның нәтижесінде 1969 ж. 152 бала өлімі тіркелсе, 1970 ж. -48, 1971 ж. -44, 1972 ж. -37, 1973 ж. -17 балаға азайған [9].

1972 жылы Қалалық Еңбекші депутаттардың кеңесімен қала халқының ересектерін 7 терапевтік бөлімшелерге бөлінген. Терапевтік бөлімшелерде жалпы халық саны 15850 адам, әрбір бөлімшеде 2000-2200 адам. Жыл сайын емханаға келген халықтың көрсеткіші артып отырған. 1971 жылы 91,3% болса, дәрігерлердің үйге бару көрсеткіші 65%, 1972 жылы 97,2%, дәрігерлердің үйге баруы 92% болған. Науқастарды ауруханаға жатқызу алдын ала тексеру мен амбулаторлық картасына жазылғаннан кейін жүзеге асырылады. Мерзімді тексеру жоспарын іске асыру 1972 ж. 98% құраса, 1971 ж. 92,3% құрады. Қалалық емханадан жұмысқа жарамсыздығы туралы қағазды алушылар көрсеткіші төмендегідей:

жоғарғы тыныс алу жолдарының симптомдары – 299, жұмысқа жарамсыздығы туралы қағаз (келесі жжтк) 5 күнге;

бронхит – 242, жжтк 10 күнге;

өкпе қабынуы (пневмония) – 65, жжтк 15 күнге;

тамақ қабынуы (ангина) – 222, жжтк 6 күнге;

радикулит – 15, жзтқ орта есеппен 10 күнге;
өндiрiстiк жарақат – 74, жзтқ орта есеппен 10 күнге берiлген [10].

Қалатiс емдеушi дәрiгер кадрлармен толық жабдықталған. 1971-1972 ж.ж. оқу жылында екi жылжымалы тiс емдеу кабинетi болды. Мектептерге жекелеген кабинеттер жоқ. 1973 ж. 3 жылжымалы тiс емдеу кабинеттерi жұмыс жасаған: рыбохолодильникте, хлебозаводта, мектеп-интернатта. Жаман жаңалықтар мектеп директорлары тiс жаңарту үшiн кабинеттер бөлмейдi, бұл жағынан жергiлiктi билiк хабардар. Жүргiзiлген тексерiстен 100 оқушының, 80-i тiс ұлпасының жоюлуымен жапа шегуде.

Қалалық емханада 2 хирургиялық кабинет, уролог, травматолог, онколог, акушер дәрiгерлер жұмыс жасайды. Сонымен қатар Ұлы Отан соғысы мүгедектерi мен ардагерлерiн кезексiз қабылдайтын арнайы дәрiгерлер бөлiнген. 375 ҰОС мүгедектерi мен ардагерi тiркеуде болса, 110-ы онкологиялық бөлiмде есепте тұрған.

Қала орталығында бала туу жасындағы 7350 әйел бар, қаланың жалпы әйел халқының 40% құрайды. Кеңес Одағының қалаларында бала туу 1000 адамға шаққанда 16 бала, бiздiң қалада бала туу 43, яғни үш есе көп [11].

Жалпы ауданға бiр ғана биохимиялық зертхана жұмыс жасады. Биохимиялық зертхана Қалалық ауруханада орналасқан. Сондықтан тұрғындарға анализ нәтижесiн алу қиынға түскен. Ауруханада кеңiстiк жетiспеуiне байланысты биохимиялық және клиникалық зертхана бiр кабинетте орналасқан. Физикалық және ЭКГ бөлiмi де осындай жағдайда жұмыс жасаған. Яғни екi дәрiгер науқастарды бiр кабинетте қабылдаған. Бұл жұмыстың сапасын түсiрген. Сонымен қатар ауруханада тұрғындарға қажеттi үстел, орындықтар, тумбалар, асханаға қажеттi ыдыстар жеткiлiксiз болған [12].

1960-1970ж.ж. басы Арал қаласының халыққа медициналық қызмет көрсету жағдайы республика бойынша өзiндiк ерекшелiктерi толы болды. Ауруханаларда материалдық-техникалық база жеткiлiксiз болды, маман кадрлардың жетiспеушiлiгi орын алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi:

1. Арал аудандық архивi (келесi ААА). 271 – қор, 1 – тiзбе, 10 – iс, 6 – п.
2. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 10 – iс, 7 – п.
3. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 10 – iс, 8 – п.
4. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 10 – iс, 10 – п.
5. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 120 – iс, 12 – п.
6. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 120 – iс, 13 – п.
7. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 124 – iс, 8 – п.
8. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 124 – iс, 9 – п.
9. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 124 – iс, 10 – п.
10. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 124 – iс, 11 – п.
11. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 124 – iс, 13 – п.
12. ААА. 271 – қор, 1 – тiзбе, 124 – iс, 14 – п.

УДК 903/904 (574)
МРНТИ 03.81.21

Ахатов Г.А.¹

¹ докторант PhD, Институт археология имени А.Х. Маргулана МОН РК

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ГОРОДИЩЕ ЖАЙЫК В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

В статье представлены материалы исследования средневекового городища Жайык в Западном Казахстане. На территории городища были исследованы жилища, остатки восточной бани с подпольной системой отопления и остатки кирпичеобжигательной печи. На некрополе городища исследованы два мавзолея.

Полученные материалы, находки монет дают основание датировать время существования города периодом первой половины XIV века.

Ключевые слова: городище, некрополь, средневековье, погребальные сооружения, мавзолей, архитектура, культура

Түйіндеме

Ахатов Ф.А.¹

¹А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, PhD докторант

Батыс Қазақстандағы орта ғасырлық Жайық қалашығы

Мақалада орта ғасырлық Жайық қаласының зерттеу жұмыстары ұсынылған. Қалашық аумағында тұрғылықты жерлері, жерасты жылыту жүйесі бар шығыс монша қалдықтары және кірпіш куйдіретін пеш зерттелген. Екі кесене зерттелген.

Табылған материалдармен тиындарға сүйене отырып қалашықты XIV ғасырдың бірінші жартысына жатқызуға болады.

Түйінді сөздер: Қалашық, оба, ортағасырлық, жерлеу құрылысылар, кесене, сәулет, мәдениет.

Summary

Akhatov G.A.¹

¹PhD, Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan.

Medieval city of Zhaiyk in the Western Kazakhstan

The characteristic of the medieval city of Zhaiyk in the Western Kazakhstan is given in the article. On the territory of the monument inhabited manors, the rests of east bath with an underground heating system and a burning brick oven were investigated. On the necropolis of the city two mausoleums were excavated and investigated.

The received materials from the monument, a finds of coins give the basis to date a period of existence of city the first half of the XIV century.

Keywords: ancient settlement, necropolis, Middle Ages, funerary constructions, mausoleum, architecture, culture.

Средневековое городище Жайык располагается в 12 км южнее г. Уральска Западно-Казахстанской области, на поверхности коренного берега, образованного пойменным протоком р. Чаган. В течение ряда лет памятник изучался в рамках государственной программы «Культурное наследие» [1].

Площадь городища составляет примерно 7 га. Городище включает жилые усадьбы, постройки производственного и общественного назначения – восточная баня с подпольной системой обогрева, кирпичеобжигательная и остатки керамической печи.

Исследования на городище выявили, что жилые постройки состоят из комплекса жилых и хозяйственных помещений, разделенных капитальными сырцовыми стенами. Усадьбы имели дворы с надворными деревянными постройками.

Стены жилых построек возводились из сырцового кирпича прямоугольного и квадратного формата следующих размеров: 25х28х8 см, 35х38х7 см, 20х22х6 см, 28х25х8см, 26х20х6см, 38х24х7-8см, 25х25х7 см, 25х45х7 см. Стены снаружи, внутри и полы обмазаны слоем глиняной обмазки.

Жилые помещения отапливались канами, топкой которых обычно служили тандыры. Дополнительно к ним в «большой усадьбе» и одном из жилищ «малой усадьбы» имеются печки прямоугольной формы, сложенные из жженого кирпича. Они обычно приподняты над уровнем пола на тумбы из сырцового кирпича.

Жилые помещения имеют «П-образные» суфы, в хозяйственных помещениях располагаются ямы-хранилища, мусорные ямы, ташнау. Основные стены построек имеют толщину 70-80 см.

Стены жилищ городища Жайык, возводились на всю высоту из сырцового кирпича. Рядом с усадьбами на городище отмечены несколько западин округлой и эллипсовидной форм, служившие скорее всего, водохранилищами – хаузами. Назначение их как водоемов подтверждают обнаружение при исследовании одного из западин, на глубине 1 м, двух крупных фрагментов чигиря. В заполнении водоема встречены также кости животных, фрагменты станковой керамики.

В ходе археологических исследований были получены значительная керамическая коллекция, состоящая из посуды столовой, кухонной и хозяйственно-бытовой, керамических предметов архитектурного декора; фрагменты металлических изделий; стеклянные бусины, медные монеты, фрагменты бронзового зеркала, железные гвозди, иглы и т.д.

Обнаруженные монеты хорошо известны среди джучидских монет и принадлежат по реформенному чекану хана Узбека. У одной из монет прослеживаются следы надписи в квадратной рамке, разделенной пополам на две равные части. На оборотной стороне – изображение льва с раскрытой пастью, поднятым хвостом, шагающего вправо. Над спиной животного – изображение восходящего солнца. На лицевой стороне хорошо сохранившихся монет этого типа надпись «Высочайшее постановление» внутри квадратного картуша. По краю картуша надпись «Чекан Сарая 737». Цифрами дана дата чеканки монет – 737 год хиджры (т.е. 1336/1337 гг.).

Исследования строительных материалов с городища и сопоставления планов жайыкских жилищ с материалами с сопредельных территории выявили существенное влияние на них традиции домостроения Хорезма и Сырдарьинского региона [2].

Наиболее схожи планировка жилищ городища Жайык с городскими жилищами Отрара XIV-XV вв. - анфиладная планировка жилищ, «П» – образные суфы в жилых помещениях, тандыры, ташнау в интерьерах помещений и т.д.

Из общественных построек на городище Жайык исследована баня. Примерные размеры бани городища Жайык составляют 110-120 м I.

Центральное помещение бани имело восьмиугольную планировку. С востока и запада к нему примыкали малые помещения для мытья. Обогревалась баня подпольной отопительной системой. Жаропроводящие каналы были устроены под полами и суфами всех внутренних помещений. Цокольная часть всей постройки была заглублена в землю. Вода в моечные помещения подавалась посредством разветвленной системы керамических трубопроводов либо из колодцев. Горячая вода подогревалась в железном котле, установленном над топкой, а оттуда подавалась в моечные помещения.

На территории Золотой Орды известны изученные остатки более чем двух десятков бань [3]. Ряд характерных признаков отмеченных при раскопках бани на городище Жайык позволяет отнести ее к баням-хаммам восточного типа.

Восточная периферийная часть городища Жайык была занята мастерскими по производству жженого кирпича. Здесь исследованы остатки керамической печи. Расчищена сохранившаяся топочная (огневая) камера одной из кирпичеобжигательных печей прямоугольной формы. Топочная камера представляет собой котлован в материке облицованный обожженным кирпичом и перекрытый семью арками. Ее внутренние размеры: длина 490 см, ширина 325 см, высота 180 см. В южной торцовой стене устроен вход в топку печи. Стенки печи выложены из сырцового кирпича размерами 30x30x8 см. От входа вниз в огневую камеру вела дорожка с уклоном в 30 см. обмазанная глиной. Над арками был выложен под обжиговой камеры, в котором между арками оставлены сквозные отверстия- продухи. Кирпичи в продухах положены в вертикальном положении. Из восьми арок полностью сохранилась лишь первая арка перед входом. Высота арки от уровня основного пола 165 см, ширина пролета 325 см с увеличением у основания на 10 см. Обследование топки печи показало, что печь подвергалась многократному ремонту, это видно по многослойной обмазке.

Хронологически и территориально к описываемой печи близка печь, датируемая XIII-XIV вв. и исследованная на городище Сарайчик [4].

В двух километрах северо-западнее городища, на некрополе располагаются остатки мемориальных сооружений – богато украшенных полихромной глазурью двухкамерных купольных мавзолеев. Исследованы два мавзолея.

Малый мавзолей. Раскопки показали, что мавзолей прямоугольной в плане формы, размерами 9x12 м. Юго-западная стена была оформлена в виде портала. Мавзолей состоит из двух помещений – зиаратханы и гурханы. Зиаратхана прямоугольной формы, размеры его 5,5 x 3,5 м. Слева и справа от входа в это помещение, вдоль восточной и западной стены располагались невысокие суфы шириной 1,25 м. и высотой около 0,4м. Гурхана квадратная в плане, площадью 5,5x5,5 м. Средняя часть пола помещения была вымощена шестиугольным обожженным кирпичом. Погребение в гурхане расположено почти в центре, перед суфой у северной стены. Могильная яма глубиной 1,6 м., длиной 2,55 м., шириной 1,15 м. ориентирована длинной осью В-З. В заполнении могильной ямы встречено множество глазурованных и просто ангобированных плиток и кирпичиков. Погребение совершено в кирпичном склепе. Погребальная камера имеет внутренние размеры 2,0 x 0,7 м. Погребение полностью разграблено, разрушена конструкция кирпичного склепа. При расчистке обнаружены железное кресало, железные гвозди, бронзовые бубенчики, небольшой железный нож.

Большой мавзолей. Прямоугольный в плане формы, площадью 12,85x19,5 м. Южный фасад мавзолея был оформлен в виде монументального портала с широкой центральной входной сводчатой нишей.

Южный фасад и входная ниша были облицованы глазурованными плитками, образующими орнаментальные пояса с растительными и геометрическими мотивами. Перед главным фасадом мавзолея расчищен обширный, почти квадратный в плане двор площадью 25,8 м x 24 м, огражденный стеной. Пол площадки был вымощен квадратным жженым кирпичом.

Первое помещение мавзолея зийарат-хана имело площадь 4,4 x 4,4 м. Здесь располагались две боковые и центральное суфы. Главное помещение мавзолея, где совершались погребения, «гурхана», расположено за «зийарат-ханой». Оно имеет площадь 8,8x8,8 м. Два основных погребения мавзолея располагались в центральной части под надгробием, сооруженным их жжеными кирпичей.

Мавзолей служил фамильной (родовой) усыпальницей. Правая, восточная, сторона гурханы была отведена в основном для погребений взрослых представителей рода, левая же – для детских погребений. Всего же здесь обнаружено и расчищено одиннадцать погребений. Все погребения совершены в период функционирования мавзолея, как фамильной усыпальницы представителей социально-политической элиты прижайыкской части Золотой орды.

В дальнейшем за мемориальными сооружениями был постоянный уход, т.е. они регулярно ремонтировались. Мавзолеи на некрополе играли роль культовых сооружений. Вскрытая площадка перед мавзолеем, огражденная стеной из жжеными кирпичей, использовалась в качестве места совершения молитв, здесь же совершались поминки и жертвоприношения.

Аналогичные по площади двора расчищены перед фасадом мавзолея Жошыхана на Улытау (XIV в.) [5].

По своему архитектурному типу данный мавзолей, также как и «малый мавзолей», можно отнести к «фасадным двухкамерным мавзолеям» [6]. Строительство этих мавзолеев можно отнести ко времени хана Узбека (1313-1339 гг.), когда ислам официально становится в Золотой Орде государственной религией. Город на месте городища Жайык, как и другие городские центры, был сосредоточием ремесленного производства.

Аналогии керамическому материалу хорошо прослеживаются в материалах золотоордынских городов Поволжья, Сарайчика, Актобе (Лаэти), золотоордынских поселений Пруто-Днестровского междуречья, Причерноморья [7].

Анализ керамического материала, мемориально - культовых построек некрополя, находки монет дают основание датировать время существования города первой пол. XIV в. Город на месте городища Жайык возникает вероятно в первой половине XIV вв., в период правления ханов Узбека (1313-1339 гг.), и Джанибека (1312-1357 гг.).

Это время характеризуется в истории Золотой Орды как годы наибольшей стабильности и расцвета городской культуры, когда возрождаются некоторые важнейшие торгово-экономические центры, пострадавшие в период завоевания, появляются десятки новых городов и крупных поселений.

1 К.М. Байпаков, Е.А. Смагулов, Г.А. Ахатов. *Средневековое городище Жайык.* – Алматы, 2005. С. 221. Памятник исследовался УАЭ. Рук-ль экспедиции д.и.н. К.М. Байпаков. В составе экспедиции в разные годы работали сотрудники Института археологии: к.и.н. Е.А. Смагулов, Г.А. Ахатов, А.А. Ержигитова, Р.Шербаетов, А.Ж. Бермагамбетов, Д.А. Лобас.

2 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. *Отрар в XIII-XV вв.* Алма-Ата, 1987. С.15 - 100; *Они же. Жилище позднесредневекового Отрара XVI-XVIII вв. Жилище народов Средней Азии.* М., 1982. С.121-136; Ерзакович Л.Б. *Жилища Отрара и некоторые этнокультурные процессы на юге Казахстана в XIII-XVIII вв. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии.* – Алма-Ата, 1983. С.81; Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А. *Очерки истории культуры средневекового Туркестана.* Алматы, 1999. С.166-175.

3 Зиливинская Э.Д. *Средневековые бани Нижнего Поволжья//Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья.* М., 1989. С. 251.

4 Пацевич Г.И., *Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* Вып. 69. М., 1957. С. 111-114.

5 *Отчет по теме: археологические исследования некрополей Алаша-хана и Жошы-хана для последующей реставрации и музеефикации.* Алматы-Караганда, 1998. Рукопись. Архив ИА.

6 Маньковская Г.Ю. *О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби.// Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье.* М., 1975. С.97.

7 Кузнецова О.В. *Керамика городища Жаик // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана.* Вып. 1. Уральск 2002. С. 219-220; Федоров-Давыдов Г.А., Булатов Б.Н. *Керамическая мастерская Селитренного городища //Сокровища сарматских вождей и древних городов Поволжья.* М., 1968. С. 195-212; Якобсон А.Л. *Средневековый Херсонес//Материалы и исследования по археологии СССР № 17,* – М.-Л., 1950; Тасмагамбетов И.Н., Самашев З.С. *Сарайшык.* Алматы, 2001. С.104-247.

ӘОЖ 94(594)9.93.930 «20»

МРНТИ 03.01.11

Бисембаева Л.А.¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
6D020300-Тарих мамандығының 3 курс докторанты. L_6969@mail.ru

ЖЕТИСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЖӘДИДТІК ҚОЗҒАЛЫС ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨКІЛДЕРІ (XX ҒАС. БАСЫ)

Мақалада жәдидшілдік қозғалыстың пайда болуы, оның Ресей империясының отарындағы түркі тектес мұсылман халқын біріктіріп, санасын ояту жолындағы қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық қызметі туралы сөз болады. Жәдидшілдіктің Ресей империясындағы түркі тектес халықтар арасында кеңінен қолдау табуына негіз болған патша үкіметінің отар аймақтарда жүргізген орыстандыру саясаты екендігі туралы айтылады.

Жәдидтік қозғалыстың қоғамның дамуына тың серпін беретін жаңа күш екенін дер кезінде түсінген Жетісу облысының оқыған азаматтарының ағартушылық бағытындағы қызметі мұрағат деректері және осы мәселені арнайы зерттеген ғалымдар еңбегіне сүйене отырып ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: жәдидшілдік, орыстандыру саясаты, ағартушылық, мектеп, медресе, мешіт, мерзімді басылым.

Бисембаева Л.А.¹

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая
6D020300-История, докторант 3 курса. L_6969@mail.ru

Джадидское движение в Семиреченской области и его представители (нач. XX в.)

В статье рассматриваются вопросы истории возникновения джадитского движения и влияния его общественно-политических и культурно-просветительских функций в объединении и пробуждении сознания тюркских народов Российской империи. В статье говорится, что основой широкой поддержки джадидизма среди тюркских народов Российской империи послужило их противостояние русификаторской политике, проводимой царизмом.

На основе архивных источников и трудов исследователей, специально изучавших эти проблемы, в статье показана просветительская деятельность интеллигенции Семиреченской области, которая видела в джадидизме роль движущей силы общества.

Ключевые слова: джадидизм, русификаторская политика, просвещение, школа, медресе, мечеть, периодические издания.

Bissembayeva L.A.¹

¹ PhD students Kazakh National Pedagogical University named after Abai
L_6969@mail.ru

Jadid movement in Zhetisu region and its representatives (Early 20th century)

The article deals with the history of the emergence of the Jadid movement and the influence of its socio-political and cultural-enlightenment functions in uniting and awakening the consciousness of the Turkic nations of the Russian Empire. The article says that the basis of broad support for Jadidism among the Turkic nations of the Russian Empire was their opposition to the Russification policy pursued by tsarism.

On the basis of archival sources and the works of researchers who specifically studied these problems, the article shows the educational activities of the intelligentsia of the Zhetisu region, which saw in Jadidism the role of the driving force of society.

Key words: Jadidism, Russification policy, education, school, madrasah, mosque, periodicals.

Жәдидшілдік – қоғамның заман талабына сай қайта құрылуы, мұсылмандарды Еуропа мәдениетімен жақындастыруға бағытталған және сананың оянуына ықпал еткен ерекше түрдегі ақыл-ой және мәдениет қозғалысы.

Жәдидшілдіктің реформалық қозғалыс ретінде қалыптасуы бастауыш мектептерге оқытудың жаңа әдістерін («усули жәжид» жаңа метод) енгізумен тығыз байланысты. Оның негізін қалаған И.Гаспринский болды. Ол бірінші болып 1884 жылы Қырымда жаңа әдісті мектептің негізін қалайды [1,-С.7,8.].

Алғаш XIX ғас. 80 жж. жылдарында Қырым, Еділ бойы татарларының арасында қалыптасқан бұл қозғалыс XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасына да кеңінен таралып, қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық сипат алды [2].

Жәдидшілдіктің Ресей империясындағы түркі тектес халықтар арасында кеңінен қолдау табуына негіз болған патша үкіметі жүргізіп отырған орыстандыру саясаты еді. Жергілікті халық саяси-экономикалық тәуелсіздігінен айырылғанымен, өзінің ұлттық санасын, мәдениетін, салт-дәстүрін, тілін сақтап қалса, орыс үстемдігінің ғұмыры ұзаққа созылмақ емес еді. Сондықтан патша үкіметі отар аймақтарындағы орыстандыру үдерісін алғашқы күндерден-ақ бастап кеткен болатын.

Жетісу облысындағы орыс мектептері Түркістан генерал-губернаторлығы құрылмастан бұрын-ақ, орыстар қоныстанған жерлерде еш кедергісіз ашыла бастаған. Мысалы, Жетісу облысында ұлдарға арналған 10 училище және қыз балаларға арналған 2 училище болған. Олардың алғашқылары Қапал қаласында 1850 жылы ашылған. 1867 жылы Жетісу облысындағы мектептермен жақынырақ танысқан Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Кауфман әскери губернаторға мұсылман және православ дініндегі балаларды бірге оқытуды ұсынады.

Дәл осындай өкім 1868 жылы Сырдария облысы бойынша да беріледі. Осылайша бірте-бірте мұсылман мектептерін жойып жіберу көзделген болатын. Кауфманның ойынша болашақта орыс-түзем мектептерінің санын көбейту көшпенді мұсылмандарды отырықшы мұсылмандардың ықпалынан шығарып алуды қамтамасыз етуі тиіс болды. Үкіметтің көмегінсіз қалдырылған мұсылман мектептері уақыт өткен сайын өзінің рухани және саяси маңызын жоғалтады деп есептеді.

1968-1969 жж. Жетісу облысындағы училищелердің көпшілігінде оқу ісі христиандық бағытта жүргізіліп, оқушыларға христиандық діни тәрбие беруге басымдылық берілді.

Кауфман Жетісу облысында мұсылмандық мекемелер мен оқу орындарын ашу туралы әрекеттердің ешқайсысын құптамады [1, С. 37-38].

Бұл туралы М.Қ. Қойгелдиев: «Орыстандыру саясаты оқу ісімен ұштастырыла жүргізілді. Орыс билігі орнасымен Жетісу облысының Кіші Алматы, Сергиополь, Үржар, Лепсі, София, Қапал станцияларында орыс тұрғындарына арналған приход училищелері мен мектептер ашыла бастады. Мемлекет орыс селолары мен казак станицаларындағы балаларды оқыту үшін қазынадан ақша бөліп отырды. Ал жергілікті қазақтар мен қырғыздар орыс мектептеріне сенімсіздікпен қарап, балаларын оқуға бермеді. Сондықтан әкімшілік жергілікті халық арасында халық ағарту ісін дамытуға қаржы бөлуді қажет деп таппады» [3, 138-139бб.] – дейді.

Жергілікті халық балаларының орыс мектептерінде оқымауы Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. Кауфманды алаңдата бастады. Ол православия дініндегі балалар мен мұсылман балаларының бірге оқымауы империяның тұтастығына қауіп төндіреді деп, уезд бастықтарына қазақ балаларын приход училищелеріне тартуды тапсырады. Мұнда орыс тілі, арифметика, орыс тарихы, жағрафия, т.б. пәндер оқытылатын. Бірақ бұл шара да күткендегідей нәтиже бермейді. Сондықтан орыс-түзем мектептерін ашу қолға алынып, жергілікті халық балаларын сеніп тапсыруы үшін оның басшыларына: түземдіктердің сеніміне кіру үшін ұстамды болуды, сырттай болса да олардың діні мен салт-дәстүріне құрметпен қарауды, бұратаналарды орыстардан оқшаулайтын нәрсенің бәрін меңгеруді тапсырады. Имамдар мен молдалар орыс-түзем мектептерін шоқындырудың бірден-бір көзі санап, мұсылмандарды балаларын ол мектептерге бермеуге шақырды, нәтижесінде орыс-түзем мектептері де мақсаттарына жете алған жоқ [3, 140-141бб.]. Себебі, қазақ халқы ислам дінін ежелден діні мен дәстүрінің, ұлттық тәбиесінің өзегі санап келген. Мұсылман халықтары патша үкіметінің орыстандыру және шоқындыру саясатын өздерінің этностық және діни бірегейлігіне төнген қауіп деп қабылдады. Сондықтан мұсылман халқы, оның ішінде қазақтар да, ислам дінінің төңірегіне бұрынғыдан да тығыз топтаса бастады.

Осылайша К.П. Кауфман жасаған орыстар мен түземдіктердің балаларын бірге оқыту жобасы жүзеге асқан жоқ. Бірақ бұл жоба Н.О. Розенбахтұсында (1884-1889) жетілдіріліп, жүзеге аса бастайды. Түркістан генерал-губернаторлығының барлық облыстарында ерекше бастауыш орыс-түзем мектептері екі мұғаліммен: орыс және түзем ашылды. Мақсаты: жергілікті тұрғындардың орысша сауатын ашу, жазуға және арифметиканың алғашқы төрт ережесіне үйрету. Мұндай алғашқы орыс-түзем мектебі 1884 ж. Ташкентте ашылады.

Сонымен бірге бұрын еленбей келген жергілікті мұсылмандық мекемелер мен оқу орындары бақылауға алына бастады. Оларды бақылауда ұстап отыратын ерекше инспектор қызметі тағайындалды [1, -С.49.].

Бірақ биліктің қатаң бақылауына қарамастан қазақтар арасында бұрыннан бар балаларын арабша оқыту дәстүрі жасырын түрде жүргізіле берді. Ислам діні таралғаннан бері ауылдарды аралап қазақ балаларының арабша сауатын ашуға зор үлес қосқан молдаларға деген сұраныс бәсеңдемеді.

Жергілікті халық оларды жасырып бақты [4,-С.23]. Патша үкіметінің мұсылмандық мекемелер мен оқу орындарын елемеу саясаты олардың белгілі бір дәрежеде бірігуіне, мұсылмандық оқу ісінің дамуына мүмкіндік берген болатын.

Жетісу облысында толық емес мәліметтерге қарағанда 1882 жылы 281 көшпелі молда 4608 қырғыз-қазақ балаларын оқытқан [3,-143б.] болса, 1886 жылғы толық емес мәліметтерде бұл көрсеткіш бұдан әлдеқайда көп болды, яғни 7909 балаға (6157 ұл, 1752 қыз) 361 молда мұсылманша тәлім берген. Соның нәтижесінде ХХ ғасыр басында бір ғана Лепсі уезінде әрбір мың ер адамның 63 мұсылманша сауатты болған. Ал, Қапал уезіндегі мұсылманша сауаттылардың саны 6265 адам болған [3,-141 б.].

Дегенмен, мұсылмандық оқу жүйесіне патша өкіметі тарапынан жасалған кедергілер Жетісу облысының мұсылман тұрғындарына ауыр тиіп, олардың өзіндік ұлттық болмысын сақтап қалуына қауіп төндіре бастады. Жетісу облысындағы мұсылмандық оқу жүйесінің осындай мүшкіл халіне ХХ ғас. басында жәдиттік қозғалыс жаңа леп алып келді. Жәдиттік қозғалыстың көшбасшысы И.Гаспринский мектеп, медреселерде діни сабақтармен қатар, математика, жағрафия, тарих, биология сияқты т.б. заман талабына сай пәндерді оқытуды насихаттады. Ол араб әліпбиін түркі халықтарының тіліне лайықтап, дыбыстық естілуінің ерекшеліктеріне сәйкес бір ізге түсірілген жазу ісіне, яғни ескі «қадымшылықтан» «усул-жәдитке» көшуді ұсынды.

И.Гаспринскийдің бұл пікірі Жетісу облысында кең қолдауға ие болды. Мұсылмандық оқу орындары жасырын түрде жәдиттік болып қайта құрылып жатты. 1883 жылы Верныйдағы татар мешіті жанынан ашылған Ысқақ Ғабдувалиев медресесі 1904 жылы жәдиттік оқыту жүйесіне көшті. Оны жергілікті билік 1912 жылы ғана кездейсоқ біліп қайған.

Жетісудағы жәдиттік оқу орындарын ұйымдастыруға қазақ азаматтары да атсалысқан. Мысалы, 1909 жылы Маманов пен Тұрысбеков Қапал уезінің Қарағаш ауылында медресе («Мамания» медресесі) ашып, жаңа әдіспен білім бере бастаған. Бұл оқу орны заңды тіркеуден 1912 жылы ғана өтеді. «Мамания» медресесіне қазақ Ғабдолғазиз Мұсағалиев жетекшілік еткен.

Жетісу облысында жәдиттік оқу орындарының көп шоғырланған жері Жаркент уезі болды. Онда 1912 жылға қарай жәдиттік мектептердің саны 13 ке жетті. Әр оқу жылы сайын 579 балаға дейін оқитын [5,-164-165 бб.].

Сонымен бірге биліктің қатаң бақылау қойғанына қарамастан мұсылмандық оқу орындарының әлі де болса белсенді жұмыс жасап жатқанын байқаймыз. 1916 жылғы мәлімет бойынша Жетісу облысындағы мешіттер жанынан ашылған мұсылмандық оқу орындары, олардағы ишандар саны төмендегідей:

Лепсі уезінде ер балаларға арналған 9 мектеп, олардағы балалардың саны – 220 болған, 9 мектептің 2 ғана қыз балаларды оқытқан, білім алып жатқан қыздардың саны – 33 болған. Мұғалімдер саны – 9; *Жаркент уезінде* 5 соборлық мешіт, приход мешіттері: Жаркент қаласы бойынша – 3, уезі бойынша – 74 болған. Қаладағы ишандар саны – 38, уезде – 76, Мектептер саны: 39 – ерлер мектебі (1072 оқушы, 40 мұғалім), әйелдер мектебі – 3 (оқушылар саны-379, мұғалім саны-7). *Верный уезі* бойынша: приход мешіттері – 40, соборлық мешіттер – 7. Мектептер саны: ерлер мектебі – 57 (1358 оқушы, 58 мұғалім), әйелдер мектебі – 1 (35 оқушы, 1 мұғалім); Медресе саны – 5 (оқушы саны – 449 ер бала, 12 қыз бала, 8 мұғалім). *Қапал уезі* бойынша: 8 приход мешіті; Медресе: Қапал қаласында – 2 (110 оқушы, 4 мұғалім); Арасан болыстығында – 1 (110 оқушы, 4 мұғалім) болған [6,-12, 26-28,41, 43, 63-64 пп.].

Жәдиттік ағартушылықтың бірінші қадамы – бастауыш мектепті реформалау болса, екінші қадамы – ересек мұсылмандарды мерзімді басылымдармен және мұсылман әдебиетімен таныстыру болды [1,-С.11.].

Қазақ оқығандары да ұлттың мәдениетін көтеріп, сана-сезімін оятуда Гаспринскийдің бастамасын жалғастырды. ХХ ғас. басында «Айқап», «Қазақ», т.б. басылымдар өмірге келді.

Жетісу облысының ағартушылары халық ағарту ісінде жаңа әдісті мектептер ұйымдастырып қана қоймай мерзімді басылымдар арқылы оқу мен білім идеяларын, шаруашылық жағдайын, ұлтаралық қатынастарды, тұрғындардың күнделікті тіршілік әрекеттерін, оның жағымды және жағымсыз жақтарын, қазақ халқына тосын, түсініксіз жағдайлардың мән-жайын насихаттауда орасан зор еңбек етті. Мерзімді басылымдарды халық арасына таратып, сол арқылы қараңғы халықты надандықтан арылуға, заманға сай іс қылуға үндеді.

ХХ ғас. басында қазақ арасына кең тараған «Айқап» және «Қазақ» сияқты басылымдарда Жетісу жайынан мақала жариялап, қазақтардың санасын ояту жолында еңбек еткен ағартушы-авторлар:

Ғаббасов Сабыржан Ғарапшаұлы, Мұсағалиев Ғабдолғазиз, Сыртанов Барлыбек [7,-296, 300-301 бб.], Төгісов Көлбай (1912-1915 жж. Қапалға жер аударылған) [8], «Мамания» мектебінің түлегі Жансүгіров Ілияс, Тынышбаев Мұхаметжан [9,-455, 458 бб.], т.б. айтуымызға болады.

Бірақ қара халықтың көзін ашып, оларды жаңашылдыққа бастау оңайға түскен жоқ. Көлбай Төгісов Жетісу қазақтарын, соның ішінде жалайыр туғандар туралы айта келіп, «болыс-билерінің бар өнері арақ ішіп, карта ойнап, 5-6 қатын алып, нашарларын шауып алған. Бас адамдары осындай жақсы болған соң, жас балалар, қатын, қыздар да арақ, анаша, апиын, шылымды өнер деп ұстаған көрінеді. Газет, журнал оқыған Жалайырда адам жоқ. Бір мың қойы бар, үш қатыны бар бір қажыға бір сағат натық сөйлеп, өзіне қайдағыны айтып жылатып отырып, зорға «Қазақ» пен «Айқап»-ты алдырдым. Мектеп салып, бала оқыту ойларында да жоқ. Биыл жұт болып, азын-аулақ малдарынан айырылып, төрт-бес күн аш отырған қазақтар да бар. Мұның үстіне тәуір жерлерін мұжық алып жаттыр. Жас жігіттер егін салып, сауда қылып, қатын-баланы асырайын деген ойында да жоқ. Жалғыз шолағын мініп алып, түтін шыққан ауылға қарай шабады» -дейді. Сонымен бірге 1913 жылы Барлыбек Сыртанов келіп Қапал уезіне қарасты 22 болыстың басын қосып жиын өткізіп, халық осы бегімен кете берсе, енді 30-40 жылда жойылып кету қаупі бар екенін айтты, «енді қарап жатқанымыз жарамас, не қылсақ та балаларымызды оқыталық, мектеп салалық, бақша орнаталық, Қапалға ортамыздан не прогимназия, не реални ышкола ашалық деп еді. Матайдың 9 болысы көнсе де, Жалайырдың болыстары көнбеді. Бар айтқан сөздері: «Орыс бол десеңші...». Сыртанов мырзаның сөзін Қапал уездной нашалнигі полковник Лебедев қуаттап еді. Жалайыр болыстары бізді шоқындырғалы жүр деп оған да болмай тарқады» [9,-176-177бб.] – деп мәлімдейді.

Бұл бір жағынан, жерінен, малынан айырылған қазақтардың орыс билігіне сенімсіздігін және елде кеңінен жүргізіліп жатқан орыстандыру саясатына деген ішкі қарсылығын көрсетсе, екінші жағынан, ұлттың өзінің тұтастығына, яғни дәстүрі мен дініне қауіп төндірген сыртқы күштерге қарсы қорғаныс әрекеті де еді.

Жәдидтік қозғалыстың кең қанат жая бастауы жергілікті орыс билігін алаңдата бастайды. Сөйтіп олар полиция Департаментіне жәдидтердің үстінен «үкіметтің орыстандыру саясатына қарсы әрекет етпекші» деп шағым хаттар түсіре бастайды. 1909 ж. Түркістан өлкесіндегі жәдидтік мектептердің мәселесі қаралып, онда жаңа оқу әдісіндегі мұсылмандық оқу орындарды 1907 ж. бастауыш мектептер туралы ережеге сәйкес басқаруға келмейтіндігі айтылып, олар жөнінде жаңа ереже жасалу қажеттігі талқыланды. Сөйтіп, осы мәжілісте жәдидтік мектептер мен медреселер жайында ереже жобасы әзірленеді. Ереже жобасы 1912 ж. бекітіледі. Осылайша, жәдидтік оқу орындары жергілікті билік орындарына толығымен тәуелді болып қалды. Бірте-бірте жәдидтік мектептер жабылып, оның орнына орыс-түзем мектептері ашыла бастады [3,-148-150бб.].

Көп ұзамай халықтың санасын оятуға үлес қосқан ұлттық басылымдарға да тыйым салына бастады.

Соған қарамастан жәдидтік қозғалыс аз ғана уақыт ішінде қазақ ағартушыларын ұлттың азаттығы жолындағы күрес жолына алып келді. Қазақтың ұлттық саяси элитасының қалыптасуына ықпал етті. Жетісу халқын заман талабына сай өмір сүруге ұмтылдырып, отарлық сананың оянуына түрткі болды.

1 Абдирашидов З. *Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние.* – Ташкент «Akademnashr», 2011. – 384 с. - С. 7, 8; - С. 37-38; -С. 49; - С.11.

2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Жәдидшілдік>

3 Қойгелдиев М. *Қазақ елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ.-XXI ғ. басы).* – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 432 бет. -138-139бб; -140-141бб; -143б; -141б; -148-150бб.

4 Нуртазина Н. *Народы Туркестана: Проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации на рубеже XIX-XX веков.* – Алматы: Қазақ университеті, 2008. –166с. -С.23.

5 Қойгелдиев М. *Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. -1917 ж.)* – Астана. Елорда, 2004. –216бет. -164-165 бб.

6 ҚРОМА. 44 қор. 1т., 5082-іс. 447 бума. *Мусульманские учреждение и представление о них за 1916 г.* -12, 26-28, 41, 43, 63-64 нн.

7 «Айқап» / Құраст.: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов; Бас ред.: Р.Н.Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. –367б. -296, 300-301бб.

8 https://kk.wikipedia.org/wiki/Көлбай_Төгісов

9 «Қазақ» газеті. 1913 ж. / Құраст.: С.О.Смағұлова, Ф.Қ.Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. –480 б. -455, 458бб; -176-177бб.

ӘӨЖ 03.01.17
МРНТИ 03.01.07

Кумарова А.Н.¹

¹ М. Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан Мемлекеттік университетінің
I-курс магистранты

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДА ШАҒЫН ҚАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада автор қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы шағын қалалардың әлеуметтік-экономикалық даму жағдайындағы өзекті мәселелерге тоқталады. Қазіргі таңда Қазақстанда 60 шағын қалалар бар деп саналады. Бұлардың барлығы шартты бір-бірінен демографиялық жағдайы, әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері жағынан ерекшеленеді. Сонымен қатар депрессивті экономикалы шағын қалаларды анықтаудың сандық критерийлері көрсетілген.

Алайда жағымсыз салдарға қарамастан шағын қалалар Қазақстан экономикасында белгілі бір, тіпті ауқымды рөл ойнайды, өйткені олардың басым бөлігі республикалық индустриалды дамуы үшін, оның минералды ресурстарын игеру үшін құрылған.

Түйін сөздер: шағын қала, депрессивті қалалар, сандық критерий, Коценсия, әлеуметтік-экономикалық даму.

Резюме

Кумарова А.Н.¹

¹ магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет
имени Махамбета Утемисова

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЯ МАЛЫХ ГОРОДОВ СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В своей статье автор останавливается на основной проблеме социально-экономического развития моно городов современного Казахстана. На сегодняшний день считается, что в Казахстане есть 60 моногородов. Все они отличаются друг от друга демографическими условиями, социально-экономическими показателями. Вместе с тем, заостря внимание на депрессивные города, показаны критерии определения численности малых городов, их депрессивная экономика.

Значит, несмотря на отрицательные последствия, в экономике Казахстана малые города играют заметную, даже немаловажную роль, потому что их основная часть создана для индустриального развития республики и освоения минеральных ресурсов.

Ключевые слова: малые города, депрессивный город, критерий численности, концепция, социально-экономическое развитие.

Summary

Kumarova A.N.¹

¹ Graduate student, Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University

ACTUAL PROBLEMS OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SMALL CITIES IN THE PRESENT STAGE

Is this article the author dwells on the theme of social and economic development in small cities of Kazakhstan there are about 60 small towns. All of these cities differ from each other in demographic, social and economic conditions according to the data.

Also here it is spoken about depressive cities and the digital criteria for depressed economy in small towns. But despite such conditions, small cities play a big role in the economy of Kazakhstan. Because most of them are built to improve the industry of the republic and for the development of mineral resources.

Keywords words: small cities, Depressiv cities, Criteria, Conception, Socio-economic.

Қалалар мәселесі – әр түрлі аспектіні қамтитын маңызды кешендік мәселелердің бірі: әлеуметтік – экономикалық, әкімшілік – құрылысшы, демографиялық, географиялық, экологиялық, статистикалық және тағы басқа.

Осылайша, демография – демографиялық құрылымның қалыптасуын тұрғындар санының өзгеруін, бір категориядан екінші бір категорияға ауысуын зерттеп миграциялық процестің урбанизацияға әсерін талдайды.

Урбанизациялау процесі – күрделі және көпшекті, өйткені қалалардың дамуын қала құрлысы тәжірибесінде ескеретін бір қатар факторлар (әлеуметтік-экономикалық, демографиялық) мен анықталады. Бұл проблеманың маңызды аспектісі урбанизациялаудың аймақтық ерекшелігін зерттеу.

Қалалар – қоғамның барлық территориялық жүйесінің маңызды бөлігі, елдің халық шаруашылығының негізі болып саналады. Халық тұрғындарының санына байланысты оларды бірнеше түрге бөлуге болады: шағын (халық саны 50 мыңнан аспайтын), орта (халық саны 50-100 мыңға дейін), үлкен (100-250 мыңға дейін), ірі (250-500 мыңға дейін), аса ірі (500 адамнан асатын). Мұнда ерекше топты халқы 1 млн. адам құрайтын ірі қалаларды атап өтуге болады.

Тұрғындардың ірі қалаларға қоныстануы жалпыұлтты саясатты қоныстанушылардың орналасуларына көмек көрсетуге, жаңа кварталдардың инфрақұрылымдарын дамытуға итермелейді.

Қалалық өмірдің даму процестері мен шарттары қалаға байланысты тікелей немесе керісінше қатынаста үздіксіз өзгеріп тұрады.

Қазақстан қалаларына басқа қалаларына ортақ даму беталысы тән. Олардан мыналарды атауға болады. Қаланы өнеркәсіпті, өндірісті, әлеуметтік инфрақұрылымды, тұрғындарды, олардың географиялық және экологиялық ортасын өзіне қамтитын бірнеше жүйешелерден тұратын жүйе ретінде қарастыруға болады. Жүйеге қарағанда олар оның дамуының белгілі бір шарттары ретінде жүзеге асады [1].

Қазақстан қалаларына барлық қалаларға ортақ даму тенденциялары тән. Олардың кейбіреулерін келесілер деп атап көрсетуге болады:

Кеңес үкіметі жылдары Қазақстан халқының экономикалық, саяси және рухани өмірінде қаланың рөлі күшейді. Қала мен қалалық мекендердің ролі өнеркәсіп потенциялына және ондағы ауыл шаруашылық емес қызметінің жинақталуына тәуелді Үнемі қоғамдық өндіріс масштабының өсуі мен осыған байланысты мекендер санының көбеюі, бір жағынан бар қалалардың үлкеюіне, екінші жағынан жаңа қалалардың қалыптасуына негіз болды.

Қалалық өмірдің кең таралуы демографиялық процеске біршама әсер ете бастады. Барлық қалалары соның ішінде Қазақстан қалалары үшін ортақ қалыптасу шарттары боп олардың дамуының кеңістік орналасуы, типтігі, кезеңдігі болды. Қалада қоғамдық экономикалық және мәдени потенциалы шоғырланды. Осы тапсырламаларды табысты шешкеннен кейін Қазақстанның негізгі жаңа және көне қалалары айтарлықтай жүзеге асырмақ. Атап айтқанда, республиканың дамуына барлық жаңа өнеркәсіптер, мәдени және әкімшілік мекеме салалары маңызды ықпал етеді.

Қазіргі таңда, Қазақстанда тұрғындар саны 50 мың адамнан аспайтын 60 кіші қала бар деп саналады, көптеген кіші қалалар Қазақстан картасында интенсивті түрде минералды-шикізат ресурстары мен тың жерлерді игеру, пайдалы қазбаларды өңдеу нәтижесінде ірі жекеленген өнеркәсіптік кәсіпорындар құрылысы нәтижелерінде пайда болған қалалар.

Бұлардың барлығы шартты түрде бір-бірінен ресурстық потенциалы, демографиялық жағдайы, әлеуметтік – экономикалық көрсеткіштері жағынан ерекшеленеді. Оның ішінде 41 шағын қала сәйкес ауылдық аудандардың орталықтары болып саналады, ол өз кезегінде шағын қалалар санының 68% - ын және ауылдық аудандар санының 25% - ын құрайды. Оның ішінде 19 шағын қала ауылдық аудандардың орталықтары болып табылмайды, олар: Степногорск, Темір, Ембі, Жем, Қапшағай, Текелі, Шар, Серебрянск, Курчатов, Шу, Шахтинск, Саранск, Приозерск, Қаражал, Лисаковск, Аркалык, Ақсу, Қазалы, Жаңаөзен. Олардың бір бөлігі облыстық маңызға ие болса, енді бір бөлігі аудандардың бірігуі нәтижесінде аудан орталығы статусын жоғалтты [2,79 б.].

Қалалардың экономикалық база, салалық құрылымы, негізгі кәсіпорындары туралы мәліметтер оларды келесі 5 функционалдық типке бөлуге (1-кесте) мүмкіндік береді:

1-кесте. Қазақстан қалаларының классификациясы

№	Сипаттамасы	Қалалардың саны мен атауы
1	Өндіруші өнеркәсіптің басыңқы дамуы байқалатын қалалар	14
1	Көмір өндіру	Абай, Шахтинск
2	Мұнай және газ өндіру	Жанаозен, Кульсары, Ақсай
3		Зыряновск, Қаражал, Лисаковск, Аркалык, Текели, Хромтау
4	Металл рудаларын өндіру	Жанатас, Каратау, Житикара
	Өртүрлі шикізат түрлерін өндіру	

II	Өңдеу өнеркәсібінің басыңқы дамуы байқалатын қалалар	9
1	Химиялық өнеркәсіп	Сарань, Алга, Степногорск
2	Металлургия өнеркәсібі	Аксу
3	Машина жасау, құрылыс, жеңіл және тамақ өнеркәсібі	Макинск, Ерейментау, Капшагай, Ленгер, Аральск
III	Ауыл шаруашылық өнімдерін қайта өңдеу салаларын дамытуға бағытталған қалалар	19 Акколь, Аркалык, Атбасар, Есиль, Степняк, Сарканд, Жаркент, Каскелен, Уштобе, Есик,
		Ушарал, Талгар, Шемонаиха, Зайсан, Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша, Жетысай
IV	Электроэнергиясын өндіру салаларына бағытталған қалалар	Шардара, Серебрянск
V	Өнеркәсіп-транспорт орталықтары	18 Кандыагаш, Эмба, Шалкар, Аягоз, Шар, Шу, Арыс, Казалинск.
	Ғылыми-сараптама орталықтары	Курчатов, Приозерск, Степногорск.
	Сауықтыру орталықтары функциясын атқаратын қалалар	Сарыагаш, Щучинск, Каркаралинск.
	Бұрынғы өнеркәсіптік және өнеркәсіптік емес функцияларын біртіндеп жоғалтып жатқан қалалар	Жем, Темир, Державинск

Шағын қалалар дамуы шартты түрде экономиканың белгілі саласының дамуы арқылы нақты қалалар дамуындағы аталған салалардың даму тенденциясының көрсеткіштері арқылы сипатталады [2,114 б.]. Экономикалық реформалар жылдарында көптеген орта және шағын қалаларда ресурстық потенциалдан, географиялық орнынан, экономикада орын алған жағдайдан, халық миграциясынан, өндірістік инфрақұрылымнан және т.б. факторлардан тәуелді әлеуметтік – экономикалық өзгерістер орын алды. Осыған байланысты қалаларды 3 топқа бөліп қарастыруға болады:

– Депрессивті қалалар – бұл бұрын әлеуметтік – экономикалық жоспарға сай жеткілікті түрде дамып, бірақ соңғы жылдардағы нарыққа өтумен байланысты дағдарысқа ұшыраған қалалар. Бұл топтағы көптеген қалалар көп бөлігі сәтті географиялық орналасу, жағымды климаттық жағдай талаптарында дағдарыс жағдайынан дербес түрде шыға алады.

Олар орта және шағын бизнесті ынталандыру арқылы өндіріс диверсификациясына, жағымды инвестициялық ахуалды қалыптастыруға және стратегиялық маңызды инвесторлар тартуға, өткізудің жаңа нарықтарына шығуға, ескірген байланыстарды жаңғыртуға мүмкіндік туғызады. Ерекше депрессивті қалалар – бұл әлеуметтік-экономикалық дамудың төмен деңгейі, экономикалық потенциал, инвестиция тартудың қиындығы, еңбектік ресурстардың дефицитімен, жергілікті өндірістің бәсеке қабілетсіздігімен, нашар дамыған инфрақұрылым сияқты көрсеткіштермен сипатталатын депрессивті қалалар. Артта қалған қалалар – бұл қалалардағы әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері ұзақ уақыт бойы орташа республикалық деңгейден бірнеше есе төмен болып келеді, экономикалық потенциал төмен болып саналады және инфрақұрылым мен әлеуметтік сфераның өте нашар дамуы өндірісті дамытуда жағдайды өзгерте алмайды. Депрессивті орта және шағын қалалар экономикасы мен әлеуметтік саласын талдау негізінен оларға тән келесі проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді:

- Тұрғындар елеулі миграциясы, еңбекке қабілетті жастағы кәсіби білікті кадрлардың ағымы;
- Өнеркәсіптік кәсіпорындардағы өндірістің төмендеуі, өндірілетін өнімнің бәсеке қабілетсіздігі мен сұранысқа ие болмауы;
- Облыс пен республика деңгейіндегі орташа көрсеткіштен төмен саналатын жұмыссыздық деңгейі;
- Тұрғындардың төмен табысы, төмен еңбекақы деңгейі;
- Коммуналдық объектілердің тозуы, олардың едәуір бөлігі өткен ғасырдың 60-жылдары бой көтерген;

- Бос тастап кеткен тұрғын санының болуы, олар үлкен эксплуатациялық шығындарды талап етеді;
- Облыстық және аудандық деңгейдегі маңызы бар автокөлік жолдарының нашарлығы;
- Таза ауыз суға деген шектеулі қолжетімділік;
- Қалдық принципі бойынша жергілікті бюджетті қалыптастыруға арналған жеке қаражаттардың жеткіліксіздігі.

Сонымен бірге шағын қалалардың жалпы санынан төмен әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерге ие депрессивті шағын қалаларды ажыратуға болады 2-кесте.

2-кесте. Депрессивті экономикалы шағын қалаларды анықтаудың сандық критерийлері

Қалалар	Республика деңгейімен салыстырғанда қаланың жан басына шаққандағы өнеркәсіп өндірісінің көлемі (2013 ж.)	Республика деңгейімен салыстырғанда үш жылдағы (2011-2013) жұмыссыздықтың орташа деңгейі	Республика деңгейімен салыстырғанда өнеркәсіп саласындағы орташа айлық еңбекақы деңгейі (2013 ж.)
Қазақстан Республикасы	100	1	100
Абай	15	1,7	80
3 кестенің жалғасы			
Алға	10	1,5	160
Арқалық	15	1,6	60
Арал	8	1,8	60
Державинск	5	3,3	40
Қарқаралы	1	3,4	120
Степняк	2	4,1	80
Форт-Шевченко	2	2,5	20
Шалқар	2	1,9	50
Критерийдің орташа мәні	20%	1,5 есе	20%-ға

Аталған шаралардың жиынтығы бойынша депрессивті қалалар қатарына келесі шағын қалаларды жатқызуға болады: Державинск, Степняк (Ақмола облысы), Алға, Шалқар (Ақтөбе облысы), Абай, Қарқаралы (Қарағанды облысы), Форт-Шевченко (Маңғыстау облысы). Олар сандық және сапалық критерийлер бойынша депрессивті экономикалы шағын қалалар категориясына жатқызылады 2 кестеде аталған [1]. Қабылданған аймақтық саясат Концепциясына сәйкес депрессивті экономика жағдайындағы орта және шағын қалаларға Абай, Алға, Арқалық, Арал, Державинск, Қарқаралы, Форт-Шевченко, Шалқар қалаларын жатқызуға болады. Мысалы, Алға қаласының депрессивті жағдайының себебі қала түзуші кәсіпорын – химиялық зауыттың толықтай тоқтауы болып табылады, Арқалық тұрғындарының үй қорындағы жылу және сумен қамтумен байланысты үлкен қиыншылықтарды өткеруде, Арал қаласының негізгі проблемасы Арал теңізінің экологиялық дағдарысының алдағы уақытта тереңдей түсуі және шартты түрде тұрғындардың денсаулық жағдайының нашарлауы мен миграция өсімі және т.с.с. Нарыққа өз өнімдерімен шығу және ірі өткізу нарықтарынан, қалалық агломерациядан, көліктік магистральдардан қашықта орналасуы Державинск (облыс орталығынан 390 км), Арқалық (590 км), Қарқаралы (250 км) және т.б.

Осындай сынды қалалардың жағдайларын төмендетті. Олар тек облыс орталықтарымен үлкен реабилитациялық жұмыстарының автомобиль жолдарымен байланысты аяқталмауына байланысты болып отыр. Депрессивті экономикалы шағын қалаларда тұрғындардың ақшалай табыстарды сәйкесінше облыстардың өмір сүру минимумдарының 30 – 80%-ын құрайды. Неғұрлым төмен табыс көзі агроөнеркәсіп кешені қала- орталықтарында орын алған, мұнда тұрғындардың елеулі бөлігі жеке шаруа қожалығы есебімен күн көруде. Сонымен, Степняк қаласында тұрғындардың орташа жан басына шаққандағы табысы Ақмола облысы бойынша өмір сүру минимумының 39,6% -ын құрайды, ал Державинск қаласында Ақмола облысы бойынша 48,3%-ын құрайды, Арал қаласында сәйкесінше Қызылорда облысының өмір сүру минимумынан 42,8%-ын құрайды. Шағын қалалар тұрғындарына

экономикалық зерттеулер институты жүргізген сауалнама нәтижесі бойынша тұрғындар табысының негізгі көзі болып: жалпы табыс сомасы 50-60% үлесті құрайтын кәсіпорындар мен ұйымдардағы еңбекақы, табысы 20-30 %-ға дейін зейнетақы, шәкіртақы, әртүрлі жәрдемақылар құрайды, 10-15% жеке шаруашылық түсімдері, қалғаны туысқандары мен достарының көмегі құрайтындығын көрсетеді. Бұл қалалардағы еңбекақы еңбекақы республика бойынша орташа көрсеткіш деңгейінен 30-60% - ға төмен. Сонымен Алғадағы орташа еңбекақы деңгейі орташа республикалық деңгейдің 40%, ал Степняк қаласында – 55%, Абайда – 57%, Арқалықта – 67% құрайды. Депрессивті шағын қалалар үшін инфрақұрылымның төмен деңгейі немесе оның болмауы тән, ол өз кезегінде шағын қалалар дамуын тежейтін басты проблемалардың бірі саналады.

Әсіресе, автожолдардың нашарлығы, ауыз су сапасының төмен болуы, қалаішілік инженерлік проблемалардың күрделісі болып табылады. Қала әкімдіктерінің 2006 жылғы мәліметтері бойынша Степняк қаласының-95% тұрғыны, Аягөз қаласының – 58%, Арқалық қаласының – 28%, Арал қаласының – 32 %, Қарқаралының – 35% тұрғыны сапалы ауыз суға қол жеткізе алмай отыр. Аталған қалалардың тұрғындары ашық су құбырлары мен әкелінетін ауыз суды қолданып келеді. Қалалық су құбырлары мен канализация жүйелері жарамсыз жағдайда және экологиялық ластанудың негізгі көзі болып табылады [3, 32-35 б.].

Шағын және орта кәсіпті әрі қарай дамытуға, ауыл шаруашылығының өнімдерін бос тұрған кәсіпорындарды пайдаланып, өндіріс орнын ұйымдастыруға жағдай жасалмақ. Қаланың өнеркәсіптік мүмкіндігінің өркендеуі табыстарын молайтып, еңбекке жарамды азаматтарды жұмыспен қамтамасыз етуге жағдай жасайды.

Өткізілген сараптама индустриалды түрге жататын шағын қалаларға тән. Шағын қалалардың ары қарай дамуы, оның өндіру өнеркәсіптерінің дамуы шикізат базасы қорларының көлеміне және оның кеңеюіне, мамандану проблемасының шешілуіне, басқа түрдегі өндіріс салаларының ашылуына тікелей байланысты.

Бұған байланысты аймақтық деңгейде шағын қалалардың даму бағдарламасында мыналар бойынша шаралар ойластырылған:

- қала құру өндірістерін толықтыратын немесе алмастыра алатын альтернативалық өндірістерді орналастыру;
- жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды жоғары өнімді, ресурс жинақтаушы қазіргі заманғы жабдықтар базасында жаңартуды жүзеге асыру;
- металл рудаларын байыту, негізгі өндіріс қалдықтарын өңдеу үшін кішігірім өндірістерді ашу;
- қалалардағы шикізат өндіру тиімсіз болған қала құру өндірістерін диверсификациялау;
- ғылыми- зерттеу ұйымдарын мақсатты қаржыландыру жолымен өнеркәсіптің ғылыми және жобалық әлеуетін қалпына келтіруге ықпал ету.

Осылайша, шағын қалалардың экономикалық дамуын сараптау кенттенудің жоғарғы серпілісі негізінен мемлекеттің табиғи байлықтарын игеру арқылы жүзеге асқанын көрсетеді. Бұл тұрғыда өңдеу өндірістері, қалалардың әлеуметтік-тұрмыстық және мәдени инфрақұрылымдары мүлдем елеусіз қалып, нәтижесінде шағын қалалардан тұрғындардың көшіп кетуіне, жұмыспен қамтылу саласының күрделі проблемаларына әкелді. Алайда жағымсыз салдарға қарамастан шағын қалалар Қазақстан экономикасында белгілі бір, тіпті ауқымды рөл ойнады, өйткені олардың басым бөлігі республиканың индустриалды дамуы үшін, оның минералды ресурстарын игеру үшін құрылған. Келешекте мемлекеттің белсенді қолдауымен шағын қалалар ел экономикасы құрылымында өз орнын тауып, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуында айтарлық маңызды қызмет атқаруы әбден мүмкін [5, 59-61 б.].

Шағын қалалар тұрғындарына экономикалық зерттеулер институты жүргізген сауалнама нәтижесі бойынша тұрғындар табысының негізгі көзі болып: жалпы табыс сомасы 50-60% үлесті құрайтын кәсіпорындар мен ұйымдардағы еңбекақы, табысы 20-30% – ға дейін зейнетақы, шәкіртақы, әртүрлі жәрдемақылар құрайды, 10-15 % жеке шаруашылық түсімдері, қалғаны туысқандары мен достарының көмегі құрайтындығын көрсетеді.

Бұл қалалардағы еңбекақы еңбекақы республика бойынша орташа көрсеткіш деңгейінен 30-60 %-ға төмен. Сонымен Алғадағы орташа еңбекақы деңгейі орташа республикалық деңгейдің 40%, ал Степняк қаласында - 55%, Абайда - 57%, Арқалықта - 67% құрайды. Депрессивті шағын қалалар үшін инфрақұрылымның төмен деңгейі немесе оның болмауы тән, ол өз кезегінде шағын қалалар дамуын тежейтін басты проблемалардың бірі саналады.

Әсіресе, автожолдардың нашарлығы, ауыз су сапасының төмен болуы, қалаішілік инженерлік проблемалардың күрделісі болып табылады. Қала әкімдіктерінің 2006 жылғы мәліметтері бойынша Степняк қаласының - 95% тұрғыны, Аягөз қаласының - 58%, Арқалық қаласының - 28%, Арал қаласының - 32 %, Қарқаралының - 35% тұрғыны сапалы ауыз суға қол жеткізе алмай отыр. Аталған қалалардың тұрғындары ашық су құбырлары мен әкелінетін ауыз суды қолданып келеді. Қалалық су құбырлары мен канализация жүйелері жарамсыз жағдайда және экологиялық ластанудың негізгі көзі болып табылады.

Шағын және орта кәсіпті әрі қарай дамытуға, ауыл шаруашылығының өнімдерін бос тұрған кәсіпорындарды пайдаланып, өндіріс орнын ұйымдастыруға жағдай жасалмақ. Қаланың өнеркәсіптік мүмкіндігінің өркендеуі табыстарын молайтып, енбекке жарамды азаматтарды жұмыспен қамтамасыз етуге жағдай жасайды.

Өткізілген сараптама индустриалды түрге жататын шағын қалаларға тән. Шағын қалалардың ары қарай дамуы, оның өндіру өнеркәсіптерінің дамуы шикізат базасы қорларының көлеміне және оның кеңеюіне, мамандану проблемасының шешілуіне, басқа түрдегі өндіріс салаларының ашылуына тікелей байланысты.

Бұған байланысты аймақтық деңгейде шағын қалалардың даму бағдарламасында мыналар бойынша шаралар ойластырылған:

- қала құру өндірістерін толықтыратын немесе алмастыра алатын альтернативалық өндірістерді орналастыру;
 - жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды жоғары өнімді, ресурс жинақтаушы қазіргі заманғы жабдықтар базасында жаңартуды жүзеге асыру;
 - металл рудаларын байыту, негізгі өндіріс қалдықтарын өңдеу үшін кішігірім өндірістерді ашу;
 - қалалардағы шикізат өндіру тиімсіз болған қала құру өндірістерін диверсификациялау;
 - ғылыми-зерттеу ұйымдарын мақсатты қаржыландыру жолымен өнеркәсіптің ғылыми және жобалық әлеуетін қалпына келтіруге ықпал ету;
- республикалық деңгейде: [4,87-91 б.].

Осылайша, шағын қалалардың экономикалық дамуын сараптау кенттенудің жоғарғы серпілісі негізінен мемлекеттің табиғи байлықтарын игеру арқылы жүзеге асқанын көрсетеді. Бұл тұрғыда өңдеу өндірістері, қалалардың әлеуметтік-тұрмыстық және мәдени инфрақұрылымдары мүлдем елеусіз қалып, нәтижесінде шағын қалалардан тұрғындардың көшіп кетуіне, жұмыспен қамтылу саласының күрделі проблемаларына әкелді. Алайда жағымсыз салдарға қарамастан шағын қалалар Қазақстан экономикасында белгілі бір, тіпті ауқымды рөл ойнады, өйткені олардың басым бөлігі республиканың индустриалды дамуы үшін, оның минералды ресурстарын игеру үшін құрылған. Келешекте мемлекеттің белсенді қолдауымен шағын қалалар ел экономикасы құрылымында өз орнын тауып, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуында айтарлық маңызды қызмет атқаруы әбден мүмкін.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. *«Ақтөбе облысындағы шағын қалаларды әлеуметтік-экономикалық дамытудың 2003-2010 ж.ж. Мемлекет басшысының «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» атты Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарған арналған стратегиясы.*
2. *Дауренбекова А.Н. Қазақстан өнеркәсібінің индустриалдық деңгейін көтеру. – Алматы: Білім, 2006.- 198 с.*
3. *Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982.*
4. *Фадхудинов Р.А. Инновационный менеджмент. Учебник. – Питер:ООО «Питер Пресс».*
5. *Есенғалиев К.С. Микроэкономика.Оқулық. – Алматы: Экономика, 2007.- 112 б.*

ӘӨЖ 987.01
МРНТИ 03.01.21

А. Мәулен¹

¹ҚазҰПУ-дың Тарих және құқық институтының
«6М011400-Тарих» мамандығының 2 курс магистранты

МӘШХҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ КӨРНІС ТАБУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Мәшхүр Жүсіп Көпеевтің ақын, ойшыл, діни қайраткер ретінде өзінің шығармашылығымен қазақ руханияты мен мәдениетіне, әдебиеті мен тарихына қосқан үлесі сөз болады. Сонымен қатар ақын шығармаларында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси жағдайлардың көрніс табуы, патшалық Ресейдің отаршылдық-әміршілдік бағытындағы жүргізген саяси іс-әрекеттеріне көзқарасы, қазақтың білім алып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, сол арқылы өз дербестігін сақтап қалуға үндеуі, қазақтар арасындағы күншілдік, мансапқұмарлық, талас-тартыс, дау секілді халықтық мәселерді қозғауы қамтылып, бағасы беріледі. Мақала ақын шығармашылығын тарихи деректермен салыстыра отырып, сол кезеңнің тарихи жағдайлары мен кезеңдерін сипаттайды.

Түйін сөздер: Мәшхүр Жүсіп Көпеев, өлең, адамгершілік, тарих, «Уақытша ереже», жәдидшілдік, «Хал-ахуал», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі».

Аннотация

А. Мәулен¹

¹Магистрант 2курса по специальности 6М011400, КазНПУ им. Абая

ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСУП КОПЕЙУЛЫ

В этой статье было отмечено о роли Машхур Жусуп Копеева как поэт, мыслитель, религиозный деятель в казахской литературе и вклад в казахскую духовность своими произведениями. А также излагается отражение в произведениях поэта социально-политические события в конце XIX и начале XX века, взгляды на политические действия царской России которые проводились колониально-владыческих направлениях, обращение к народу о получение образование казахов и вступить в ряды цивилизованных стран, благодаря этому сохранить свою независимость, выражались общественные проблемы как зависть среди казахов, тщеславие, препирательство, споры.

Ключевые слова: Машхур Жусуп Копеев, стихи, гуманизм, история, «Уақытша ереже», джадидизм, «Хал-ахуал», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі».

Abstract

A. Maulen¹

¹Along the course-magistrant 2 specialnosti 6M011400 KazNPW channels Abaya

SOCIO-POLITICAL SITUATIONS OF KAZAKH COMMUNITY IN THE CREATIONS OF MASHHUR ZHUSIP KOPEYEV

This article will talk about Mashhur Zhusip Kopeev's contribution to Kazakh community and culture as well as Kazakh literature as an ethnographer, poet, philosopher and religious person. In his creations the aforementioned author touched political and economic situations of Kazakh community during the XIX and XX centuries and gave his own perspective towards colonisation and settlement of Russian empire. Moreover, through his own publications he invited all Kazakhs to gain a knowledge in order to get an independency and join developed countries by avoiding envy, arrogance and disputes between each other. Thus, in this paper the work of Mashhur Zhusip Kopeev will be evaluated. In addition, historical situations and phases will be discussed by comparing poet's works with historical facts.

Key words: Mashhur Zhusip Kopeev, poem, humanity, history, "Uakyatsha erezhe", "Hal-ahual", "Tirshilikte kop zhasagandyktan korgen bir tamashamyz", "Saryarkany kimdiki ekendigi".

Қазақтың Мәшхүр Жүсіп Көпеев сынды ойшылы өзінің саналы ғұмырында дін мен мәдениеттің, білім мен ғылымның, адамгершілік пен адалдықтың өзара жақындығын жете түсініп, оны поэтикалық-философиялық, гуманистік сипатта баяндап өткені белгілі. Сондықтан ағартушылық жолды ұстанған Мәшхүр Жүсіп Көпеевтің дара тұлғасы замандастары тарапынан өз заманында-ақ өзіндік жоғары бағалауларға ие болды, халық оны қадірледі, сөзіне құлақ асты, білімдарлығын

мойындады. Оған жастайынан «Мәшһүр» деген қазақтардың арасында ерекше құрметтелетін керемет сұңғылалықты білдіретін аттың таңылуы да бекер емес еді.

Жастайынан өзінің ерекше қабілетімен танылған жас Жүсіптің дарыны кейін «Мәшһүр Жүсіп» атанып кетуінің де өзіндік тарихы да бар. Дегенмен бұл құбылыстың өзін кездейсоқ оқиға деуге әсте болмайды. Себебі, қазақтың рухани мәдениеті тарихына зейін қойған бала Жүсіптің ерекше дарыны ел ағаларының көзіне ерте түсе бастайды, ол жүрген жерінде қазақтың ежелгі қиссалары мен эпостарын жатқа айтып, халықтың құлағына рухани байлығымыздың қайнар көздерін танытатын дүниелерге сусындатып, небір көнеден келе жатқан даналықтың тарихи үлгілерінің этникалық санада орныға түсуіне, өрбіп отыруына барынша үлес қосады.

Халқымыздың өткен ғасырдағы атакты ақыны, терең ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ғұмыры қызық та қиындыққа толы тарихи кезеңдерді басынан өткерді. Оның шығармашылық пен рухани кемелденумен көмкерілген ғұмырының идеялық және зияткерлік бастауы жас кезінде Орталық Азия қалаларында алынған арнайы діни оқулармен, исламдық қағидамен астасып жатады. Исламның өзіндік құндылықтары мен Ресей тарапынан келген Еуропалық мәдениеттің түйіскен тарихи кезеңінде қазақ жастарының, әсіресе, зиялылардың таңдау жасайтын уақыты келген еді. Әрине, мұсылмандық дәрістер негізінен әліпбилік деңгейден аспағаны, көбінесе құран сүрелерін оқып, жаттаумен шектелетіні белгілі. Сондықтан жас Жүсіптің терең діни білім алуға деген құмарлығы, білімге деген қанағатсыздығынан туындағаны да белгілі.

Заманында Бұқара, Самарқан, Ташкент сияқты қалаларда исламдық руханиятың сүлейлерінен дәріс алған Мәшһүр Жүсіп Көпеев өзінің барлық білімдарлығын қоғамдағы гуманистік ұстанымдардың орнығуына, этномәдениетімізде ғасырлар бойы қордаланған этикалық бағыттағы жәдігерлерді жинақтауға бағыштайды. Оның халық руханиятының өркендеуі үшін жасаған еңбегі кейінгі тәуелсіздік жылдары ғана шынайы бағалана бастағны да жасырын емес.

Өйткені XIX ғасырмен салыстырғанда XX ғасырдың басында қазақ қоғамы мен мәдениетінде жаңа идеологиялық сипаттағы заманауи нышандар пайда бола бастады. Біріншіден, Ресей Қазақстанды толық отарлау саясатына көшті. Бұрынғы дәстүрлі басқару мен реттеу тетіктерінің орнына империялық заңдар қазақ даласына енгізілді. Билер соты өзінің әлеуметтік қатынастарды реттеуші қызметінен айырылып қалды. Оны әлсірету мақсатында Ресей әкімшілігі билер сотының шешіміне шағым беруді ресми түрде бекітті, яғни түбінде барлық мәселені болыстар мен ояз әкімшілігі шешіп отырды. Алайда кейінгі Кеңес өкіметіндей Ресей дәстүрлік мәдени реттеу тетіктерін толық жоймаған еді.

Екіншіден, кезінде Ресей өкіметі өзінің қазіргі Қазақстан жеріндегі айқындаған мүдде-мұраттарына қарсы келмейтін, олардың іске асуына кедергі жасамайтын құқықтық «аудандардың», нормалардың өмір сүруіне бейтараптық танытты.

Үшіншіден, қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі түбегейлі өзгерістер әдетте табиғи жолмен емес, күштеу жолы арқылы жүргізіліп отырылды. XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының отаршылдыққа қарсы толассыз көтерілістер кезеңі. Батыс зерттеушілерінің пікірі бойынша, Ресейдің отарлау тәсілдері басқа еуропалық ірі мемлекеттердің тәсіліне қарағанда қатал болды. Қазақтар саяси және қарулы жолмен өз мақсаттарына жете алмайтын еді. Олар барынша жауынгер және ержүрек болғанымен, нашар қаруланған және патша әскеріне қарсы оқпен атылатын қару мен артиллерияны аз пайдаланды. Егер қазақтар жақсы қолбасшысы және әскери техникасы бар армияға біріге алғанда орыс жасақтарының оларға қарсы жасаған жорықтарының көбісі сәтсіз болары анық болатын. Дегенмен, өзінің дербес мемлекеті болмағандықтан ресми әскердің болмауы бұл көтерілістердің тағдырын алдын ала шешіп отырды [4].

Сонымен, біртұтастанған, жүйеленген, адамгершілік ұстанымдарды арқау еткен дүниетанымның иегері әр уақытта елдің бірлігін, мемлекеттің тұтастығын, халқының білімділігін ойлайды. Өзінен гөрі өзгенің қамын көбірек ойлау нағыз руханилықтың белгісі екені анық. Осындай қасиеттердің иегері, қазақтың XX ғасырдың басындағы діни философиясының өкілі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы болып табылады. XX ғасырдың басындағы ислам әлеміндегі модернистік – ілгершіл қозғалыс – жәдидшілдіктің усули-и-жәдид (жана әдіс), оқыту әдісін, ғылым-білім мен дін үйлесімділігі туралы тәрбиелілік, өнегелілік маңызы бар пікірлер толғаған ағартушы-ойшыл. Оның халық бірлігін, ұлт тұтастығын негізгі құндылықтық бағдар еткен өмірлік позициясы төменгі жыр жолдарынан анық байқалады:

Асқынды болып жара – жауырларым,
Тіпті жоқ жазулы істі ауырларым.
Бірлік қыл, басыңды қос, пайданды ойла,
Қазағым, қайран халқым, бауырларым [2, 18 б].

XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр бас кезіндегі қазақ даласындағы тарихи-қоғамдық қайшылықтар қазақ әдебиетіндегі сол тұстағы жетекші бағыт болып табылатын сыншыл реализмді тудырды. Мысалы:

Мұратқа бірі жетер тас салғанда,
Би, болыс, ауылнай боп басқарғанда.
Шығыны партияның суға аққандай,
Таласып, саннан кеміп тас қалғанда.
Саны жоқ қорқып енді тығылғаның,
Бәрі де пана іздейді жұлынғанның.
Мақсаты көңілдегі болған тағы,
Үстінен баса берер жығылғанның [1, 92 б].

– деп ащы сын мен өткір мысқылға толы сөздерімен халық арасындағы тоғышарлыққа қарсы шыққан.

Жігіттер, жақсы қайда үлгі шашқан,
Жүдеген мұңылылардың көңілін ашқан?!
«Анау озық, мен кейін қаламын» - деп
Көз салып, бірін-бірі шамаласқан.
Білімге жабысайық көңіл қайтып,
Ерлердің жұмысына жүрмін тойып.
Болмаса бір құдайдан медет, қуат,
Залымдар көзімізді алар ойып [1, 29-30 б].

– деген жыр жолдарындағы алғашқы шумақтың көтерген идеясы күншілдіктен аулақ болу, кедейлерге қол ұшын беру керектігін түйрей келе, «Білімсіз болашақ жоқ» деген философиялық ой түйген. Білім алу – жас ұрпақты қоғамдағы өмір мен еңбекке даярлау және оның жан-жақты жетілуін қамтамасыз ету үшін қажеттігі жөнінде қадап айтты.

Патшаны көрмесін деп қазақ барып,
Жүрсін деп қолымызда болып ғаріп.
Жол тауып, бас білетін ерімізді
Тірілей көмбеді ме көрге салып?!
Көрсетіп сол баяғы зорлық күшін
Қорлыққа қазақ көніп қалуы үшін
Айласы бірді-бірді адастыру,
Болмаса іс қылған жоқ тауып ісін [1, 123б].

– деп халыққа істеген қиянат, зорлығын, іске асырған қулығын, өз қамы үшін жан қияр болыстардың іс-әрекетіне деген көзқарасын ашық көрсете отырып, сол арқылы орыс отаршылдығының «Бөліп ал да, билей бер» саясатын астарлы оймен жеткізген.

Мәшһүр Жүсіп поэзиясында өмір философиясын асқан суреткерлік шеберлікпен танытар тұстары сан алуан.

1907 жылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Қазан қаласында «Хал-ахуал», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты үш кітабы жарыққа шығады [5]. «Сарыарқаның кімдікі екендігі» кітабында:

Айырылған біздің қазақ Есілінен,
Өзінің болған емес кесірінен.
Жер жыртып, мұжық қалмас кәсібінен,
Мұжықтың кесірінен қыс көбейіп,
Кеміді төрт түлік мал өсімінен.
Айырылды біздің қазақ Нұрасынан,
Атаның мекен салған мұрасынан [1, 56-57б].

– деп қазақтың егінге лайықты жан бағып отырған жерлерін орыс мұжықтары қалай тартып алғанын ашына жырлады.

Орыс отаршылдығының күшеюін, Столыпиннің аграрлық реформасынан кейін қоныс аударушылардың көбеюін:

Орысқа мынау жерің керек десе,
Әркім-ақ жылап көшті ұясынан.
Ұлыққа бізден барып арыз айту,
Шыңның да қиын еді-ау қиясынан...
Қазақтан баса көктеп жер алуды
Әдет қып алып еді крестьян [3, 16 б].

– деп көрсеткен ойлары сол уақыттағы Алаш азаматтарының алдыңғы өкілдерінің бірі А.Байтұрсыновтың «Қазақтардың өмір сүруінің өзі проблемаға айналды» деген ой-пікірлерімен үндесіп жатыр.

Ашылмай, басымыздан тұман басты,
Сол үшін жол таба алмай жұрт адасты.
Мың сегіз жүз сол алпыс тоғыздан соң,
Қор болып, болмадың ба аяқ асты [3, 44 б].

– деп 1868 жылғы «Уақытша ереженің» қазақ даласына әкелген қайғы-қасіретін ашық жазды. 1867-1868 жылдардағы «Уақытша ереже» мұсылман дін қызметкерлерінің құқығын шектеп, мұсылман медресесін ашуға, молдалар мен мешіт пайдасына алым-салық салуға тиым салды. Сондай-ақ христиан дінін таратуға бағытталды. Бұл ереже ел басқарудың жаңа жүйесін орнықтыру және қазақ жерін тартып алудың тағы бір амал саясаты болды. Жергілікті жерлердегі комиссия реформаны жүзеге асыра бастады. Реформа қазақтың бұрыннан қалыптасқан, үйреншікті рулық басқару жүйесін бұзды. Қазақтың құнарлы жері тағы да алынды, жері бөліске түсті. Көзі ашық, сауатты Мәшһүр Жүсіп ақындардың ішінде алғашқылардың бірі болып, бостандық үшін күреске шығу керектігін айтты.

Жиналыс, Дума деген хабар шықты,
Қайратты ерлер оған шықты.
Бас қамын, жан пайдасын ойлаңыздар,
Тастасын партиямен араздықты.
Думада ашық болды, сайлау бары
Құны асар артылғанның сонда малы.
Бәрі де бір ауызды болып жатыр,
Оянып бізден басқа халықтың бәрі.[1. 69б]

– деп, Думаға халық арасынан депутаттар сайлап жіберу керектігін айтқаны, оның білгірлігін, саясатқа жетіктігін, саяси қырағылығын, заманынан оза туған демократ ағартушылығын көрсетеді. Дума мінбесін пайдалана білген А.Байтұрсынов, Б.Қаратаев т.б. Алаш азаматтарымен ой-пікірі үндес болғандықтан патша өкіметінің қуғынына түскен ақын:

«Кітабы мұсылманның жиған-терген,
Ерікті боп цензорсыз басылса», [1. 7б]
– деп армандады.
Бір мың тоғыз жүз жылдан асты бесі,
Бес түгіл көрді алтыны тірі кісі.
Тиеді құлағыма еміс-еміс,
Октябрь он жетінші манифесі [1, 32б].

– деп, 1905 жылғы патша манифесін жырлап, 1905-1907 жылдардағы қазақстандағы революциялық толқуларға өзіндік үн қосқан саяси көзі ашық ақын қазақтардың оған сенбеуін қалады.

«Халық кемеліне келіп, өркендеу үшін, ең алдымен азаттық пен білім керек»[6] – деп ұлы Шоқан айтқандай Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы армандап кеткен тәуелсіздікке де қазақ халқының қолы жетті.

Ақынның отты да, өткір поэзиясынан төгілген еркіндік таңын аңсаған жырлары халқына, ұрпағына мәңгілік болып жырлана береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. Екі томдық. I том. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1990 ж.
2. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. Екі томдық. II том. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1992 ж.
3. Мәшһүр Жүсіп «Ит дүние». – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008 ж.
4. Нұрмұратов С., Сатеришинов Д., Шағырбаев М. «Мәшһүр Жүсіп Көпеев». – Алматы, 2013 ж.

5. «Бұхар жырау мен Мәшһүр Жүсіп мұрасы және қазақ руханияты». – Қарағанды: «Болашақ» баспасы, 2009 ж.

6. С.Торайғыров атындағы Павлодар Мемлекеттік университетінің ғылыми-көпшілік журналы. 2006 жыл. 4 сан.

УДК 94 (574)
МРНТИ 03.01.13

Жалмагамбетов Е.А.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

АСТАНАЛЫҚ ҚАЛАНЫҢ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Қызылорда астаналық қала мәртебесін алғаннан кейін өзгерістерге қадам басты. 1925 жылға дейін қаланың күнделікті өмірінде айтарлық жаңалық болмады. Қаланың мәдени өмірі де республиканың басқа ірі қалаларына қарағанда кенжеленіп қалды. Бірінші кезекте бұл жағдайға экономикалық дағдарыс әсер етті. Орынбор – Ташкент темір жолының Ақмешіт (Қызылорда) қаласынан өткенінен кейін ғана қаланың экономикалық жағдайы одан сайын нашарламады. Қаланың мәдени өміріндегі басты оқиға Қазақстанның орталық қаласын көшіру туралы хабары болды. Қызылордаға астана көшіп келгеннен кейін ғана қаланың мәдени өмірі өзгере бастады. Кез-келген қаланың өмірінің басты аспектілері экономика, білім саласы, медицина және мәдениет болады. Әрине одан да басқа аспектілер қаланың өміріне әсер етеді. Бірақ мәдениеттің де, экономиканың, білімнің және медицина саласының орындары ерекше.

Кілт сөздер: Қызылорда, күнделікті өмір, театр, Мұхтар Әуезов, Жұмат Шанин, алғашқы театр, алғашқы Астана, Ақмешіт, Перовск

Жалмагамбетов Е.А.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
преподаватель кафедры истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова
город Алматы, Республика Казахстан

КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ СТОЛИЧНОГО ГОРОДА КЫЗЫЛОРДА

В данной статье рассматривается культурная жизнь столичного города Кызылорда. Культурная жизнь первых лет столичного города всегда претерпевает исторических событий.

Кызылорда до принятия статуса столицы Казахстана была обычной провинциальной окраиной республики. В первый годы 1920-х годов претерпевал экономический кризис. Город был почти в упадке. Город в основном жил за счет железнодорожного пути Оренбург – Ташкент. Лишь это ветвь железнодорожного узла не давал полностью вымереть города. Но после получения Кызылорды статуса столицы Казахстана начало обратное быстрыми темпами развиваться. Ключевые важные аспекты города это экономика, образования, здравоохранение и культура. Развитие культуры придает городу особый статус, статус столицы республики.

Ключевые слова: Кызылорда, повседневная жизнь, театр, Мухтар Ауезов, Жумат Шанин, первый театр, Акмечеть, Перовск, Казахстан

Zhalmagambetov Y.A.¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Lecturer, Department of History of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykov
Almaty, Republic of Kazakhstan

CULTURAL LIFE CAPITAL CITY OF THE KYZYLORDA

The article is dedicated to the cultural life of the capital city of Kyzylorda. Cultural life in the early years of the capital city is always praterpevaet historical events.

Kyzylorda to the adoption of the status of the capital of Kazakhstan was the usual provincial outskirts of the country. In the first years of the 1920s underwent economic crisis. The city was almost in shambles. The city basically lived off the railway track Orenburg - Tashkent. Only a branch railway junction did not give full extinction of the city. But after receiving the status of the capital of Kazakhstan Kyzylorda start back rapidly develop. The key important aspects of the city is the economy, education, health and culture. Cultural development gives the city a special status, the status of the capital.

Keywords: Kyzylorda, everyday life, theater, Mukhtar Auezov, Zhumat Shanin, the first theater, Akmechet, Perovsk, Kazakhstan.

Қызылорда қаласы астаналық мәртебеге ие болғаннан кейін қаланың мәдени өмірінде өзгерістер басталды. Мәселен, 1925 жылға дейін жергілікті қала тұрғындары өздерінің бос уақыттарын базар алаңында жүргізілетін жәрменкелерде және мерекелер кезінде ұйымдастырылатын іс-шараларда өткізетін еді. Қарапайым провинциялық қалада шағын ғана кинотеатрдан басқа мәдени орталықтар болмады. Қала өмірінің жаңғыруы Қазақстан орталығының көшіп келуінен басталды. Қызылорда қаласы өзінің дамуында жаңа серпіліс жасады. Қызылорданы астаналық қала мәртебесіне лайықтандыру мақсатында үкіметтің бұйрығымен кинотеатр, театр және саябақтар салу көзделді. Алғашқы қазақ театрі Қызылорда қаласында ашылып, еліміздің мәдени өмірінде үлкен жаңалық алып келді. Жергілікті қазақ халқының қатысуымен ұлттық театр кадрлары қалыптасты. 1925 жылдың соңына тамау Қызылорда қаласында құрылған театр Қазақ ұлттық театры болып құрылды. Театрдың алғашқы директоры әрі көркемдік жетекшісі ретінде Д. Әділовті тағайындады. Осы тұста 1925 жылдың желтоқсан айында Қызылорда қаласында Қазақ өлкелік партия конференциясының бесінші мәжілісі өтіп, оның ашылу салтанатына Мұхтар Әуезовтың 3 актіден тұратын «Еңлік-Кебек» пьесасы қойылды. 1926 жылдың 31 қаңтар айында Қызылорда қаласында Қазақ ұлттық театрының ресми ашылуында Қ. Кемеңгеровтың “Алтын сақинасы” ойналды. Театр репертуарын жақсарту мақсатында Халық ағарту комиссары Смағұл Сәдуақасовтың тікелей басшылығымен арнайы бәйге өткізілді. Сонымен қатар қаланың мәдени құрылысына көп үлес қосқан Смағұл Сәдуақасов ұлттық негіздегі құрылған театрға қолдау көрсетіп отырды. Алғашқы қазақ театр қала өмірінде елеулі өзгерістер алып келді. Өйткені Қызылорда қаласы Қазақстанның орталық қаласы ретінде ғана емес, республиканың мәдени орталығы мәртебесін өзіне иемденуі қажет болды [1]. Қазақ театрінің салтанатты ашылуына Әміре Қашаубаев шақырылған еді. Сонымен қатар, 1925 жылы Парижды дүрілдеткен, қазақтың бір туар ақыны, күйшісі және белгілі әншісі Әміре Қашаубаев жоғарыда айтқандай Қызылорда қаласында өткен V жалпы Қазақстан кеңестерінің съезіне қатысып, сонда өз өнерін көрсеткен. Әміре Қашаубаевпен алғашқы кездесуі туралы және өзінің өмірі мен болашағына елеулі әсері жайлы Елубай Өмірзақов естелігінде төмендегідей мәліметтерді келтіреді: «1925 жылдың жазы. Біз оқып жүрген ағарту институты Орынбордан Қызылордаға көшіп келіп, Қазақстанның жаңа астанасына орналасқан кезі еді. Өлең мен өнерге әуес бір топ талапкер халыққа анда-санда концерт көрсетіп қоятынбыз. Кісі неге әуес болса, соған құлағы түрік болатыны белгілі ғой, «пәлен жерде пәлен ақын, пәлен әнші бар екен» десе, елеңдеп, соны көргенше ынтығатынбыз. Бір күні Әміре Қашаубайұлы Парижге барып, бәйге алып келіпті деген лақап дүр ете түсті. Әміренің Семейде екенін әбден білетінбіз, Қызылордаға келеді деген хабар бізді қатты толғандырды. Сол жылы Қазақстанның бес жылдық мерекесі болып, тұңғыш рет ойын қойып, жұртшылықтан жақсы баға алдық. Бұл жайт біздің рухымызды көтеріп, талабымызды өршітті. Шақырылған жолдастар келіп орнықты. Оларға ағарту институттың арнайы босатылған Әбілқай Абдоллаұлы, Иса Байзақов, Қапан Бадырұлы, Жүсіпбек Оспанұлы, Сейфолла Байқожаұлы, сосын мен қосылдым» деп алғашқы Қазақ театрінің өмірге келуі туралы өзінің жеке ойын және толғаныстарын айтады [2]. Осы іс-шарада Елубай Өмірзақов алғашқы рет үлкен шахнаға шығып, өзінің өнерін көрсеткен еді. Жұмат Шанин мен Смағұл Сәдуақасовты өз көзімен көруі болашақ ақынның шығармашылығына үлкен әсер етті. Қазақтың бір туар азаматтары, таланты жастар Қызылорда қаласында кәсіби тұрғыдан шындалды. Бұл тұста біз Қызылорда қаласындағы болған елеулі оқиғалардың қарапайым адамға әсері, әсіресе, жастарға деген оң ықпалын көре аламыз. Бұл бірінші кезекте жастар рухын өршітіп, болашаққа деген сенімін нығайтқан.

Қаланың мәдени өмірінде театрлармен қатар кітапханаларда маңызды орын алды. 1926 жылы Қызылорда қаласы тұрғындарының қажетліктерін қанағаттандыра алатын кітапхана ашылды. Кітапхана Карл Маркс көшесіндегі Жер халық комиссариатына қарама-қарсы орналасқан еді. Кітапхана қорында орыс және қазақ тіліндегі кітаптар жинақталған. Оның оқырмандарының ішінде ересек және мектеп оқушылары болды. Кітапхана азаңғы 8-де ашылып, кешкі сағат 9-ға дейін жұмыс істеді. Себебі қала бойынша кешкі мектептерге баратын адамдардың сұранысына байланысты кешкі уақытқа дейін қызмет істеді [3]. Сонымен қатар қалада «В.И. Ленин» атындағы еңбекшілер үйінің ішінде кітапхана, өнер галлерейасы, музей, радио қабылдайтын бөлме, арнайы дәрістер оқытатын орындар, дене шынықтыру үшін жасалған залдар, 600 адамдық театр, алты жүз адамдық кинотеатр жұмыс істеп тұрды. Мектеп оқушылары өздеріне қажетті әдебиеттерді қалалық кітапханалардан алып, кітапхана жанындағы оқу залдарында сабақтарына дайындалуға мүмкіндік алды. Қызылорда қаласына орталықтың ауысып келуі қаланың мәдени өміріне көптеген өзгерістер алып келді.

Қаладағы кинотеатрда республика аумағында бірінші рет «Испанская танцовщина» деген кино қойылым көрсетіле бастады. Көрсетілген кинолардың барлығы үкімет тарапынан бекітілген цензура арқылы тексерістен өткізіліп отырды. Киноға бару үшін кинотеатрдың кассаларында елу тиыннан бастап екі сомға дейін тұратын билеттер сатылды. Кино көруге қала тұрғындарының ауқатты бөлігі ғана мүмкіндік алған. Себебі күнелту деңгейінен төмен жалақы алған тұрғындар киноға баруға мүмкіндік алмаған еді. Қала тұрғындары үшін киноға бару мейраммен тең болатын. Себебі кинотеатрда қала тұрғындарының интеллигенциясы жиналатын. Көрсетілетін кинолардың басым бөлігі дыбыссыз болатын. Себебі бұл жылдары кино түсірілімде қолданылатын технологиялар дыбыстарды жазуға мүмкіндік бермеді.

Қызылорда тұрғындары үшін қаланы көркейту және оның таза қалпында ұстау мәселесі басты орында тұрды. Астана мәртебесіне лайықты болу үшін Қызылорда қаласының архитектуралық қалпы өзгере басталды. Азиялық типтегі ғимараттардың орнына еуропалық стилдегі мекемелер салынды. Қала тұрғындары жаңадан тұрғызылған ғимараттардың архитектуралық қалпына мақтаншыпен қарап, қаланы тазалықта ұстау үшін өз үлестерін қосты. Одақ бойынша етек алған сенбіліктер Қызылорда қаласында әр апта сайын өтіп тұрған. Басты мәселе астаналық көшелерді үнемі тазалықта ұстау болды. Әсіресе қалаға келетін қонақтар мен делегаттар алдында қала астаналық мәртебеге лайықты болуы қажет еді. Бірінші кезекте жергілікті билікті қаладағы шаң мәселесі қатты алаңдатты. Қызылорда қаласының географиялық орналасуы жергілікті климатықа әсерін етіп тұрды. Қалада жүргізілген құрылыс жұмыстары кезінде шаң-тозан көбейіп кеткен еді. Шаңға қарсы күресті жергілікті шаруашылық бөлім үнемі жүргізіп тұрды. Қаланы жасылдандыру жұмыстарымен қатар орталық көшелерде су шашу, арықтар үнемі тазалықта сақтау шаралары жүргізілді.

Мемлекет бекіткен мейрам күндері қалада арнайы шерулер және жергілікті мәдени орындарда тұрғындар үшін қойылымдар мен көріністер көрсетіп отырған. Негізінен мемлекеттік мейрам күндері – 22 қаңтар «қанды жексенбі күні», 12 наурыз «самодержавияны құлатқан күн», 18 наурыз «Париж коммунасы» күні, 1 мамыр «интернационал» күні, 4 қазан «Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының» құрылған күні, 7 қараша «пролетариат революциясы» күні, 22 наурыз «Наурыз мерекесі», 14 сәуір «Рамазан айт» мейрамы, 2–3 мамыр «Пасха», 21–22 шілде «Құрбан айт» (1926 жыл), 25–26 «христиан мерекесі» болып қабылданып осы даталар демалыс күні етіп бекітілген [4].

Қызылорда қаласында өзгерістер басталды, әсіресе қала тұрғындарының өмірінде үлкен толқыныс байқалды. Астаналық өмірдің ерекшеліктері өзінің әсерін берді, орталық мекемелердің орналасуы Қазақстанның барлық өңірлерінен адамдар жұмыс іздеп, оқуға түсуге келген үміткерлер өз мүмкіндіктерін тексеруге бет алды. Қаланың өміріндегі өзгерістер, жергілікті және өлкелік маңызы бар іс-шаралардың республикалық және жергілікті басылымдарда көрініс тауып отырды. Сондай іс-шараның бірі, Ағартушылар ұйымының Қазақстандық бірінші жалпы съезі 1925 жылы 12 мамыр күні Қызылорда қаласында өткен еді. «Еңбекші қазақ» газетінің тілшісі Бейімбет Майлин бұл съезге қатысқан. Бұл съезд 12 мамыр күні сағат түскі 3 ашылып, өз жұмысын бастады. Съездің ашылу салтанатты сөзін Жүсіпбек Аумауытов алған. Құттықтау сөздерінің ішінде Қызылордадағы жас ұландар атынан шығып Әбділдә Тәжібайұлы сөзі сөйлеген еді. Кейіннен Ә. Тәжібайұлы Қазақстанға танымал жазушы болды. Қызылорда қаласында зиялы қауымның шоғырлануы жас ұландарға қатты әсер еткен. Рухани жағынан азық алып отырған жас буын ұлттық негізде тәрбиеленді [5, 125 б.]. Қызылорда қаласында мемлекеттік мекемелердің орналасуы және республикалық шаралардың өтуі қала тұрғындарына ерекше әсер етті. Сонымен қатар Қызылорда қаласында алғаш рет Ағартушылар ұйымының Қазақстандық бірінші жалпы съезі өткен еді. Қызылорда қаласында өз бастамасын алып, кейіннен республикалық деңгейде шаралар өтіп тұрған.

Қызылорданың астаналық кезеңі тарихымызда ерекше орын алатыны даусыз. Себебі, болашақ қазақ халқының зиялылары, жазушылары, ғалымдары Қызылорда қаласының астаналық кезеңінде қалыптаса бастады. Астаналық өмірдің қиындығы, ондағы қымбатшылық қарапайым адамдардың өміріне өз әсерін тигізді. Қазақтың белгілі жазушысы Ғабиден Мұстафин Қызылорда қаласына 1925 жылы оқу іздеп келген. Сол жылы ол үйленіп, Қарағанды қаласынан талаптанып, жоғары білім алу үшін Қазақстанның орталық қаласы Қызылордаға келген. Қызылордаға келуі туралы Ғабиден Мұстафинның зайыбының естелегі бар. Алғашқы рет Қызылорда қаласына жаңа өмір іздеп келуінің себебі мен өзінің сезімі туралы айтады [6].

Ғабиден Мұстафин Шерхан Мұртазаға Қызылорда қаласына оқу іздеп келген кезіндегі Тұрар Рысқұловпен кездесуін баяндап берген. Ол өзінің естелігінде: «Оқу іздеп келіп едім, оқуға қабылдайтын уақыт бітіп кетіпті. Не үй жоқ, не жұмыс жоқ, не таныс жоқ, айдалада қалғандай болдым. Крайкомнан қайыр болмады. Содан біреу айтты: осында Тұрар Рысқұлов деген кісі бар. Өзі өте әділетті кісі, бір жәрдем, болса, саған сол кісіден болады деді. Бардым. Барсам - төрде Тұрар Рысқұлов екенін бірден шамаладым. Тұрар Рысқұлов назары енді маған ауды. «Иә, бала шаруанды айт» деді ол маған қарап. Не керек, Ғабиден Мұстафин сонда Тұрар Рысқұловқа бар сырын айтады. Оқуға түсе алмай қалғанын, қызметке ешкім алмайтынын арыз етеді. Тұрар Рысқұлов оны асықпай отырып тындап болып, жазғандарын оқып көріп: Сарыбала, сенен бірден шығады. Жазуыңды жетілдіріп, шыңдай бер. Оқуыңды өз бетіңше оқи бер. Горькийді білесің бе? Соның ешқандай оқуы жоқ. Оның оқуы өмірдің өзі. Сол сияқты өмірдің қыры-сырын үйреніп, жаза бер. Мен Бейімбетке (Бейімбет Майлин – авт.) айтайын, сенің жазғандарыңның жарық көруіне жәрдем етер, - деп жауап қайтарды. Осылайша Ғабиден Мұстафин көңілі ортайып, жағдайсыз жүргенімде Тұрар Рысқұлов үмітімді жандандырып, жазуға құлшындырып, қолтығымнан сүйеп жіберді деген. Жақынымнан көрмеген жақсылықты мен сөйтіп тұңғыш рет жолыққан Тұрардан көрдім. Мұны қалай ұмытарсың. Ал, «Сарыбала» дегені кейін кітап кейіпкері болып кетті» деп айтады [7]. Ғабиден Мұстафинге кейіннен Қызылорда қаласында жинақтаған тәжірибесі шығармашылық жолында көмек береді. Ғабиден Мұстафин секілді оқу іздеп келген жастар көп болды. Қызылорда қаласында шоғырланған қазақ зиялылары жастарды магнит секілді тартып тұрды. Қызылордалық кезең қазақ мәдениетіне серпіліс беріп, оның дамуында өзіндік орын алған.

Астана қаласына оқу, жұмыс, табыс және жаңа өмір іздеп келген адамдар, әсіресе жастар, қазақтан шыққан белгілі жазушысы, қоғам қайраткерлерінен тәлім-тәрбие алған болатын. Бүкіл мемлекеттік және үкіметтік мекемелердің Қызылорда қаласында орналасуы, күнделікті жаңалықтарға толы астаналық өмірге өз септігін тигізген. Астана өмірі, оның қымбатшылығы, күнделікті өмірге қажетті тауарлардың жетіспеушілігі қарапайым адамдардың өміріне қатты әсер етті. Қызылорда қаласы Қазақстанның орталық қаласы мәртебесін алуы аз уақыт болса да жұлдыздық сәті болатын. Астаналық кезеңнің алғашқы жылдары жаңалыққа толы оқиғалармен тарихта қалды. Республикалық деңгейдегі барлық іс-шаралар Қызылорда қаласында өткен болатын. Болашақ республиканың келбетін жасаған ұлт зиялылары Қызылордада қызмет істеп, мәдениет, білім, ғылым саласында еңбек етті. Бұл әрине Қызылорда қаласында өзінің ізін қалдырған еді. Жүргізілген құрылыс жұмыстар қыруар күшті талап етті. Қаланың жаңа құрылысы барысында көптеген қиыншылықтар кездесіп тұрды. Соған қарамастан қала тұрғындары, мемлекеттік қызметкерлер өз күштерін аянбай, қаланың дамуына өз үлестерін қосты.

Пайдалынған әдебиеттер:

- 1 kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ_академиялық_драма_театры
- 2 *Ән асқары Әміре. – Алматы: Өнер, 1988. – Б. 61-62.*
- 3 *К открытию городской библиотеки // Советская степь. – 1926, январь – 8.*
- 4 *Постановление Казакского народного комиссариата труда о праздновании // Советская степь. – 1926, февраль – 15.*
- 5 *Майлин Б. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2009. – 10 т. – Б. 357.*
- 6 *Ғабиден Мұстафин туралы естеліктер. – Астана: Елорда. – 2001. – 79 б.*
- 7 *Ғабиден Мұстафин туралы естеліктер. – Астана: Елорда. – 2005. – 96 б.*

ӘӨЖ 94 (574.14)

МРНТИ 03.21.19

Төлеу А.Т.¹

almas.t.93@mail.ru

¹Абай ат. Қаз ҰПУ, Тарих және құқық институтының магистранты

1920-1930 жж. КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ МАҢҒЫСТАУ ӨҢІРІНДЕГІ САЛЫҚ САЯСАТЫ

Мақалада 1920-1930 жылдары Кеңес үкіметінің Маңғыстау өңірінде жүргізген салық саясаты туралы айтылады. Оның мән-мағынасы, жүру барысы және нәтижелеріне қатысты тұжырымдар жасалып, нақты мәліметтер беріледі. Салық саясатының Адай көтерілісінің басталуына ықпалы жайлы сөз қозғалады. 1920-

1930 жылдары салықтың түрлері бір-біріне қабаттасып кетті. Бірі – бастапқыдан бар болып келген салықтар. Оған егіншілікпен айналысатын аудандарда жүрген Астық салығы жатты. Басқа жаңадан ойлап табылған салықтар болды. Мысалы, «Қызыл жүн» атауымен белгілі салық. Ендігі бір ерекше «Шаруа шаруашылығын нығайтуға арналған мемлекеттік заемы» салығы халық шаруашылығын жедел дамытуға үлес қосу деген ұранмен жиналған болатын.

Кілт сөздер: Кеңес үкіметі, Адай, көтеріліс, салық, халық, саясат, норма, салық инспекторы, Маңғыстау, жоспар.

Резюме

Төлеу А.Т.¹

almas.t.93@mail.ru

¹Магистрант КазНПУ им. Абая

Налоговая политика Советского правительства в Мангистауском регионе в 1920-1930 годы

В статье рассказывается о налоговой политике Советского правительства в Мангистауском регионе в 1920-1930 годы. Раскрывается ее суть, показываются ход и результаты, даются суждения и приводятся точные данные. Также затрагивается вопрос о влиянии налоговой политики на возникновение Адаевского восстания.

В 1920-1930 гг. существовало несколько видов налога и все они в совокупности стали тяжелым бременем для простого народа. Одни существовали с самого начала, как например, урожайный налог существовавший в земледельческих районах. Были и новые налоги, придуманные на ровном месте, к такому относится налог известный как «Қызыл жүн». Еще один своеобразный налог назывался «Государственный заем для развития крестьянского хозяйства», он предназначался для того, чтобы внести вклад в форсированный подъем народного хозяйства.

Ключевые слова: Советское правительство, Адай, восстание, налог, народ, политика, налоговый инспектор, норма, план, Мангистау.

Summary

Töleu A.T.¹

almas.t.93@mail.ru

¹Master of KazNPU. Abay

The tax policy of the Soviet government in the Mangistau region in 1920-1930

The article considers the tax policy of the Soviet government in Mangistau region in 1920-1930. Reveals its essence, shows its progress and results, gives judgements and provides exact data. Also says about the issue of impact of tax policy on occurrence of the Aday uprising.

In 1920-1930 there were a few types of tax and all of them in totality became a heavy burden for common folk. One existed from the beginning, as for example, productive tax levying in agricultural districts. There were the new taxes thought of on an even place, to such a tax behaves well-known as «Қызыл жүн». Another specific tax was named «Государственный заем для развития крестьянского хозяйства», it intended in an order to endow in a force getting up of national economy.

Key words: Soviet government, Aday, uprising, tax, people, policy, Mangistau, tax inspector, plan, norm.

Өлкеде жаңа кеңестік биліктің орнауы жергілікті экономикалық саясаттың мән-мазмұнын жаңартты. Патшалық кезеңнен мұраға қалған шарушылық саласын басқару үлгісіне нүкте қойылған еді. Әрмен қарай кеңестік үкімет мүлде басқа экономикалық-шаруашылық құрылым орнату жолдарын қарастырды және нәтижесінде орнатты да. Бірақ кез келген мемлекеттің экономикалық әлеуетінің басты тірегі оның қазынасы болып қалатынын әуелден білген большевиктер, ол қазынаны қалыпта ұстаудың әрі толтырудың ең негізгі, шешуші, тиімді механизмі болып табылатын салық салу жүйесін бірден өз қолдарына алды.

Маңғыстау өңірінде тұрғындардан салық жинаудың жүйесі 1922 жылдан бастап енгізілді. Салық ақшалай, ол болмаса заттай, ет түрінде жиналды.

Уезд тұрғындары салық жиналған алғашқы жылдары 75 000 пұт ет тапсыруға міндеттелген. Салық жобасы бойынша 100 қойдан 1 қой алынды, салық балама жолмен де алынды, мысалы, бір түйе 8 қойға, жылқы 5 қойға теңестіріліп мөлшерленді. Етке тапсырылатын қойдың салмағы 2 пұттан, ірі қара малдың салмағы 16 пұттан кем болмауы тиіс деген талаптар қойылды.

Одан кейінгі жылдары салықты ақшалай жинау басталды. Салықтың уезд бойынша жоспары мен оның орындалуы туралы төмендегідей сандық мәліметтер бар:

Кесте 1. Адай уезіндегі салық жоспарының көсеткіштері

Жылы	Салық нормасы, рубль	Жиналғаны, рубль	%
1923-1924	260 519	139 091	54
1924-1925	219 604	154 055	69
1925-1926	124 531	111 175	89
1926-1927	223 475	143 374	64

Округ тұрғындары 1927-1928 жылдары келесі салықтарды да өткізді: 96159 пұт жүн, 2944 пұт ет, 402885 дана тері мемлекет қолына тапсырылды. Ауылшаруашылық салығы халықтың мойнына тағы бір ауыртпалық түсірген шара болды. Оған сәйкес 1927 жылы – 6896 сом 24 тиын, 1928-1929 жж. – 42459 сом, 1929-1930 жж. – 103430 жинау жоспарланды. Тек бір жағдайдағана, 1929-1930 жылдары салықтың белгіленген нормасы артығымен орындалды (113402 сом), жалғыз осы жайттың әсерінен 1930-1931 жылдың салық нормасы 180410 сом 74 тиынға дейін өсіріп жіберілген[1].

Салық тек отбасының иесі, шаруашылықтың қожасы болғар ер азаматтарға ғана емес, әлеуметтік жағынан әлсіз топтарға да салынғанына көз жеткізе аламыз. Мысалы, жесір әйелдерге салынған салық. Солай, салық науқанының бірінде Қалипа Сисекен әйеліне 250 кг шүберек, 3 кг резеңке, 400 кг сүйек, 10 кг мүйіз-тұяқ салық салынды. Ал есімі белгісіз Жұмабай әйеліне 200 кг жабағы жүн, 36 кг күзем жүн, 100 кг қоыз жүні, 36 кг ешкі қылы, 80 кг түйе жүні, 20 кг түбіт, 15 дана аң терісі салық тапсырылып, үш күн мерзімінде тауып беруге тілхат алынған (МОММ, 17-қор, 30-іс).

Маңғыстау ауданының 20-ауылының тұрғыны, жасы 35-гі, 4 баласы бар жесір әйел Балбөпеге салынған салық – тұқым қорының жоспарына 57 кг 35 грамм астық, 640 кг жүн. Ол ешбірін орындамаған. 50 жастағы, 2 баласы бар Бәтен Талпақ әйеліне салынғаны – 57 кг 35 грамм астық, 655 кг жүн. Бұдан орындалғаны – 27 қадақ астық. Бұл әйелдер Қазақстан қылмыстық іс кодексінің 319, 320-баптарына сай 1 жыл еріксіз қара жұмысқа кесілді (МОММ, 282-қор, 356-іс).

1920-1930 жылдары салықтың түрлері бір-біріне қабаттасып кетті. Бірі – бастапқыдан бар болып келген салықтар. Оларға егіншілікпен айналысатын аудандарда жүрген Астық салығы жатты. Салықты өтеп, үкімет талаптарын орындау үшін бір ауылдар екінші ауылдардан астық сатып алды. Астықты ешкім ақшаға сатпады, сондықтан айырбас сауда жүрді. Астықтың орнына мал ұсынылды. Адамдар 1 пұт астық үшін 1 қой, 1,5 пұт астық үшін сиыр, 3 пұт астыққа бұқа, 4-4,5 пұт астыққа жылқы мен түйе айырбастаған фактілер орын алды. Олардың бар көздегені осы салықтан құтылу еді, өйткені керісінше жағдайда салықты төлемегендер қатаң жазаға ұшырады.

Басқа жаңадан ойлап табылған салықтар болды. Мысалы, «Қызыл жүн» атауымен белгілі салық. Оның не үшін, қандай қажеттілікті алдыға тарта отырып алынғандығында сұрақтар бар. Елден жиналған жүн, тері, аң терілері, жылқы мен ешкінің қылы, ешкі түбіті, арқар киік, ешкі мүйіздері, сүйек, ескі-құсқы, ұсақ-түйек заттар қайда кетіп, қалай пайдаланылды? Бұған жауап бізге толығымен белгілі емес. Бұл тұрғыда біздің пікірлер нақтылау мен негіздеуді қажет етеді. Олар аталған салық жұртты қанаудың кезекті құралынан басқа ештеңе емес дегенге жетелейді. Және бұл шындыққа көбірек жанасады.

Ендігі бір ерекше «Шаруа шаруашылығын нығайтуға арналған мемлекеттік заемы» салығы халық шаруашылығын жедел дамытуға үлес қосу деген ұранға арқа сүйеді. Ол әр түтінге салынды және бұл салықты жинау ісінің аясындағы шаралар да қатал тәртіппен жүзеге асырылды.

Салық жинауда билік тарапынан кеткен кемшіліктің үлкені қолданылған әдістерде. Салық нормаларын орындауда шаруашылық ерекшеліктеріне байланысты шектелген халықты күшпен мәжбүрлеу әдеттегі құбылыс болды. Бұл әділетсіздік мейлі байларға болсын, мейлі кедейлерге болсын қатысты орын алды. Бәлкім салықтың ауыртпалығы қоғам өкілдерінің материалдық әл-ауқатына қарай әр кімге әр түрлі түскен болуы қисынды десек те, бәрібір ол салықты, әсіресе ақшалай түрін жинаудың, жалпы нормаларды орындаудағы әрекеттердің бергісі моральдық кодекстерді, арғысы мемлекет пен партияның қағидаларын аттап өтуі ақылға қонбайды және теріс бағаға лайық.

Орталық үкімет салыққа қатысты жоспарлардың әр ай, тоқсан сайын тексерілуін жүктеп, оларды орындаудың барлық амалдарын қарастыруды ұсынды. Салық жинаушыларға қызмет уақытында өз еркіне сай шешім қабылдауға рұқсат берілді. Оған бір нақты мысал, округтік қаржы бөлімінің басшысы Рудиков орталық атқару комитетіне, аудандық және болыстық ревкомдарға сан рет хат жолдап, салықты күштеп жинаудың жолын ұсынған.

Бұл ретте тағы мына 1924 жылғы 26 қыркүйектегі №2939 деген белгісіз ревком мүшесіне берілген куәлікте салық саясаты аясында тапсырылған міндеттерді орындау нұсқаулықтары жайында қосуға болады. Онда: «тапсырылған міндетті табысты орындау мақсатында Сізге барлық заңды әдістерді – ауызша жан-жақты үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуден бастап, салықты қасарысып

төлемейтіндерді сотқа тартып, жазалауға дейінгі шараларды қолдану ұсынылады» деп жазылған [2].

Округтік атқару комитетінің 1928 жылы 11 қарашада болыс ревкомдарына жіберген №2375 хатында салық саясатының негізгі міндеттері ашып көрсетіледі: «...көрсетілген аудандарға бірыңғай ауылшаруашылығы салығын өндіруді күшейту, салықты ауқаттылар мен байлардан мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып жинау, сонымен бірге тез арада 1928-1929 кезеңге жиналып қалған бережақты 100 % өндіріп алу ұсынылады» [3].

Салық саясатының тарапынан ескен желдің қай жаққа қарай бағыт алғанын аңдауға мүмкіндік бар. Бір мезетте ұсыныс жасай және нұсқаулықты жүктей отырып, билік салық жинаудың икемді, жұмсақ әдістерімен қоса, аса қатаң, қатал әдістерін де заңдастырып берді. Сол кездегі билік жүйесінің басқару стиліне экономикалық салада жоспарларды мүмкін болса асыра орындау, сандық көрсеткіштерді үнемі көтеріп отыру жөніндегі тапсырмалар, ұсыныстар, міндеттемелер тән болғанын ескерсек, салықты өндіруді күшейту қажеттілігінің туындағаны түсінікті. Бұл үшін күштеп мәжбүрлеуге арнайы назар аударылды, басымдық берілді. Оларды кімге қатысты қолданудың мәселесі де шешіле кетті. Тәркілеу заңына байланысты байлар мен ауқаттылар енді қысым мен қанаудың басты нысандарына айналды. Оларды жау, жат элемент, саяси қауіпті деп бағалап, үкімет тісін қайрап, тізесін батырды. Байлардың едәуір көп мал-мүлкін тартып алу, тонау арқылы салық төлеушілердің өтелмей қалған қарыз, берешектерін толығымен өндіру көзделді.

Шаруашылық басқарудағы кеңестік биліктің бұрыс позиция ұстанғаны орнаған ахуалды объективті бағалап, соған сәйкес керекті шешімдерді қабылдауға ықтиярсыздығынан немесе мүлде қабілетсіздігінен байқалады. 1924 жылы Маңғыстауда жұт болғаны мәлім. Сол жұттың зардабын жою мақсатында үкімет салмақты жұттан жапа шеккен халыққа сала отырып, шығындарды толтырмақ болды. Оны айғақтайтын 1927 жылдың 27 желтоқсанындағы Адай округтік атқару комитеті мен қаржы бөлімінің Ойыл атқару комитетіне жолдаған жеделхатында: «Соңғы кездері осы жылғы және бұрынғы жылдардан бережақ ауылшаруашылық салықтарын жинау жұмысы өте қанағаттанғысыз дәрежеде. Салық түсімдерінің жергілікті бюджетке кезінде түспеуі округтегі жұттың зардаптарын жою жұмыстарына өлшеусіз кедергісін тигізуде. Көп аумақты алып жатқан көшпелі болыстардан салық жинаудың шұғыл шараларын алу қажет. Салық жинау кезіндегі кедергі келтіргендерді қатаң жазаға тарту, жинақталған қаражатты шұғыл округ шотына аударып, жұмыстың жүрісін кү сайын жеделхатпен хабарлап отыру керек» деп жазылған [4].

Ауылдағы салық жоспарын орындауға кедергі жат элементтермен күресіп, тамырларына балта шабу тапсырмасымен салық жинаушылармен қатар, милиция өкілдері, ауылдық кеңестің төрағалары, тағы басқа билік қызметкерлерінен құралған комиссия жұмылдырылды. Олар ел ішін аралап, салық жинау шарасының талапқа сай жүруін қадағалады.

Мал санақшылары мал санағын қатаң жүргізуге, малдарды тәркілеуге ұсыну шараларын белсенді орындауға міндеттелді. Олар ауылдардағы үйлердің санына қарай бөлінді. Олардың қолдарына куәлік, түбіртектерден басқа, заем таратып-сату, ауылшаруашылығы салығы, қамсыздандыру, өзара салықтарын жинау және бұрынғы бережақтарын қосып жинау туралы тапсырмалар берілді [5].

1930 жылғы салық жопарына сәйкес келесідей мәліметтер кездеседі:

Кесте 2. Адай өңіріндегі шарушылықтар мен шаруалардың саны

Ауыл аттары	Қожалық саны	Батырақ-кедей	Орташа	Әлді
1-ауыл	839	45	208	16
2-ауыл	408	148	214	46
3-ауыл	318	143	153	19
4-ауыл	393	177	184	32
5-ауыл	316	214	95	7
6-ауыл	385	247	125	13
7-ауыл	535	270	233	32
8-ауыл	541	224	116	1
9-ауыл	278	102	91	5
10-ауыл	461	209	219	33
11-ауыл	604	399	201	4
12-ауыл	403	234	162	7
13-ауыл	574	350	200	24
14-ауыл	290	214	74	2
15-ауыл	330	273	92	1
16-ауыл	438	286	152	-
17-ауыл	303	203	100	-
Барлығы	7216	4352	2622	242

Кестеде округтегі 17 ауылдың әрқайсындағы қожалықтардың және шаруа таптарына жататын батырақ-кедейлердің, орташалар мен әлділердің саныжәне олардың жалпы қосындысы берілген.

1930 және 1931 жылдар аралығында малға салықтың мазмұны мен нормалары өзгерді. Ірі қара малдың әр басына 4 сом, көлік атына, атан-нарға 16 сом, жеке қайыққа 20 сом, тіпті велосипед болса, оған да 2 сом мөлшерінде белгіленді. Аудан бойынша 1931 жылдың екінші жартысына арналған салықтардан малмен есептегенде жоспары 4905 тонна ет үшін: 97682 бас ұсақ мал, 215 мүйізді ірі қара, түйе 150 бас, жылқы 100 бас болды. Мұнымен қатар өндіріс, шаруашылық, әскери қажеттілік үшін күш көліктері есебінде жарамды 982 ат, 198 түйе дайындалу қажет болды. Жоспар тоқсандарға бөлгенде 3-тоқсанда 60 пайызын, қалған 40 пайызын 4-ші тоқсанда орындау міндеті қойылды [6].

Сонымен, 1920-1930 жылдар кезеңінде кеңестік биліктің салық саясаты уақыт-уақытымен реформалау арқылы түрленіп отырғанын көреміз. Негізінен салықтың түрлері де, салық нормалары да уақыт өткен сайын артып отырған. Соның есебінен салықтың ауыртпалығы артқан сайын артқан, ал ауыртпалық көбінесе қарапайым халықтың иығына түсті. Одан бөлек салық өндіруде қолданылған әдіс-амалдар әділетсіздігімен адамгершіліктің шегінен шыға отырып, қылмыстық сипат алды. Бұл тұста айту керек, мемлекет пен партия басшылығы халықтың өмір сүру деңгейін, тұрмыс жағдайын, шарушылық жүргізу ерекшеліктерін басшылыққа алмай, оның орнына маркстік-лениндік идеологияның догматикалық тұжырымдарын қалтқысыз ұстанып, оларды өмірде жүзеге асыруда асыра сілтеуге ұрынды. Солақай саясаттың кемшіліктері, қоғамда оның кесірінен пайда болған келеңсіздіктер, топтар мен таптар қарым-қатынасындағы бұзылу мен бүліну жайттары, мүдделер қақтығысы сынды негативті факторлар халықты күйзелісті күйге алып барды. Ақыры соңында өңір тұрғындары көп көлемде ұйымдаса көршілес аймақтарға қоныс аударып, көшіп кету арқылы, біріншіден, жан сақтаудың қамын жасаса, екіншіден, билік саясатына қарсылықтарын танытты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адай көтерілісі 1929-1931 жж. – Алматы: «Астана» баспасы, 2011. Т.19.-512 бет;
2. Маңғыстау облысының мемлекеттік архивы, 214-қор, 75-іс, 15-бет;
3. Маңғыстау облысының мемлекеттік архивы, 21-қор, 10-іс, 27-бет;
4. Маңғыстау облысының мемлекеттік архивы, 276-қор, 18-іс, 4-бет;
5. Маңғыстау облысының мемлекеттік архивы, 17-қор, 7-іс, 42-бет;
6. Маңғыстау облысының мемлекеттік архивы, 17-қор, 86-іс, 10-бет;

ӘӨЖ 63.3 (0) 62
МРНТИ 03.09.03

Г.Т. Мырзахмет¹

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының
2 курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан*

АҚШ МЕМЛЕКЕТТІК НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТОМАС ДЖЕФФЕРСОННЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада Томас Джефферсонның қысқаша өмірбаянына тоқталып, шығармашылығы жайында баяндалады. Сонымен қатар АҚШ мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық даму концепциясы жайлы Томас Джефферсонның ұсынған жобасы қарастырылған. Америка тарихының ең негізгі туындысы – Тәуелсіздік Декларациясын жазуды сеніп тапсырылды. Сонымен қатар Декларацияны жазу туралы жарияланғаннан кейін, Джефферсон Тәуелсіздіктің ең қасиетті түсінік екендігін, сондай-ақ бүкіл Америка халқының оған жүгініп отырғанын, олардың тағдырын шешетін құжатты дайындау өзіне беріліп отырғанын зор толқыныспен түсінді. Конституция жазу барысындағы енгізген толықтырулары көрсетіледі. Томас Джефферсонның басты еңбегі

– өз еліне жасаған қызметінде ғана емес, бүкіл халықаралық қауымдастыққа пайдасын тигізген қызметі мен идеяларында. Мақалада Томас Джефферсонның адам құқығы және қоғамдық өмір жайлы жүйелі қозғарастары талданған.

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, Тәуелсіздік үшін соғыс, мемлекет, декларация, конгресс, партия.

Аннотация

Г.Т. Мырзахмет¹

¹Магистрант 2 курса

кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения

Казахского национального университета им. аль-Фараби г. Алматы, Казахстан

ТОМАС ДЖЕФФЕРСОН И ЕГО РОЛЬ В СТАНОВЛЕНИИ АМЕРИКАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье рассматривается краткая биография и творческая деятельность Томаса Джефферсона. Так же рассматривается концепция социально-экономического развития США, которую разработал Джефферсон. Томасу Джефферсону было поручено написание главного документа всей американской истории – Декларации Независимости, в провозглашении Декларации Джефферсон видел нечто большее, чем независимость. Он видел в политической независимости не цель, а судьбу народа который надеется на него. Заслуга Томаса Джефферсона заключается в том, что он не только служил во благо и процветание своего Отечества, где его роль, безусловно, велика и значима, но и мирового сообщества в целом, так как его деятельность и его идеи имели большое значение. В статье проанализированы система взглядов Джефферсона о правах человека и общественной жизни..

Ключевые слова: Независимость, война за Независимость, государство, декларация, конгресс, партия.

Abstract

Myrzakhmet G.T.¹

¹2 course master student

Department of World History, Historiography and Source

Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan

THOMAS JEFFERSON AND HIS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF AMERICAN NATIONHOOD

The article deals with a brief biography and creative activity of Thomas Jefferson. Also considers US concept of socio-economic development, which was developed by Jefferson. Thomas Jefferson was tasked with writing the main product of the whole of American history - the Declaration of Independence. Jefferson saw in the proclamation of the Declaration more than independence. Political independence is not a goal, but the fate of the people who trusts in him. The merit of Thomas Jefferson is that he did not only served for the benefit and prosperity of the Motherland, where its role is certainly great and significant, but also the international community as a whole, since his activities and his ideas were of great importance. The article analyzes the system of beliefs of Jefferson on human rights and public life.

Keywords: Independence, War of Independence, the State, the declaration, the Congress party.

Америка Құрама Штаттарының көрнекті саяси қайраткерлерінің бірі, американдық Томас Джефферсон төртінші ұрпақтан болды. Көптеген ғалымдардың пікірінше, Джефферсонның беделі немесе абыройы оның «саясат саласындағы жазушы болуы, табиғаттанушы сонымен қатар ғалым және теоретик болуы» арқылы танылды [7, 96-б]. Ол үлкен мемлекет қайраткері және саясаткер ретінде, философ және гуманист, ағартушы, лингвист ретінде ғана емес, географ, сәулетші, антрополог және палеонтология ғылымдарының тарихында да өз ізін қалдырды. Томас Джефферсон бай Вирджиния жер иеленушісі және плантаторлар отбасында дүниеге келген. Бала кезінен ол жан-жақты білім алды. Жас кезінен бастап, ол өзінің туған колониясында жақсы белгілі болды. Томас Джефферсон 26 жасында Вирджиния заңнамалық ассамблеясының депутаты ретінде тағайындалды, ол оның қабырғасында шамамен 6 жыл (1769-1775 жж.) жұмыс атқарды.

Томас Джефферсонның барлық болашақтағы қызметін түсіну үшін оның философиялық көзқарастарына көз жүгіртіп, сілтеме жасау қажет. Профессор Джулиан Бойдтың айтуынша, Джефферсон қазіргі заманғы батыс еуропалық және ежелгі әдебиеттегі либералдық дәстүрлердің барлық байлығын бойына сіңірген [6, 6-б]. Т.Джефферсон ежелгі дүние философтары Эпикур мен Демокриттің, адам бақыты оның философиядағы мақсаты және атомдық материализм, діни көзқарастың бұзылуы сияқты ілімдерге қызығушылық танытты. Оған сондай-ақ француз ағартушыларының және ағылшын философтарының үлкен ықпалы болды [4]. Оның әлеуметтік және саяси көзқарастарына сөзсіз Ж.Руссоның, Ш.Монтескьенің, Ж.А.Кондорсенің, Ф.Вольтердің, Ф.Бэконның және Дж.Локктын орасан әсерін анықтай аламыз. Олардың кейбіреулерімен ол жақын таныс болатын [5, 91-б]. Томас Джефферсонның көзқарасының қалыптасуына Джон Локктың

«дәстүрлі құқық», «өмір, бас бостандығы, меншік» атты доктринасы ерекше ықпалын тигізді, соның негізінде үлкен әсерін революция идеясына негіздеді.

1774 жылы Джефферсон өзінің алғашқы кітапшасын (памфлет) жазды, бірақ ол жасырын түрде «Британдық Американың бірінғай құқықтық көзқарасы» (A Summary View of the Rights of British America) деген атпен жарияланды. Бұл кітапшада Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларының өзін-өзі басқару құқықтары жайлы негіздеді. Ол отарларды метрополиядан бөліп тастау керек екендігін айтып, өзінің объективті ой пікірін білдірді. Т.Джефферсон: «Британ парламентінің біздің үстімізден билігін жүргізуге құқығы жоқ», – деп ашық түрде жазды [2, 221-б]. Бұл жерде оның атақты афоризмін естен шығару мүмкін емес: «Қарсылық – бұл патриотизмнің жоғары нысаны болып табылады»

Көп ұзамай соғыс басталғаннан кейін, 1775 жылы ол Екінші континенталдық конгрестің депутаты болып сайланды, кейінірек солтүстік американдық отарларды Англиядан бөлу туралы тарихи шешім қабылдануының негізін салды. Шешендік өнерін иеленбесе де, Т.Джефферсон «үнсіз депутат» беделіне ие болды. Оның негізгі әшкерелеу құралы қалам мен сия болды. Американдық тарихшы Б.Мэйло тәуелсіздік үшін соғыстың ең басты батырлары жайлы қысқа да болса нұсқа мынадай сипаттама берген: Джордж Вашингтон – қылыш, ал Томас Джефферсон – американдық революциясының қаламы [9, 37-б].

Американдардың тәуелсіздік жолындағы күресінің Томас Джефферсон жазған келесі негізгі құжаты – «Қаруға жүгінудің қажеттілігі мен себебі жайлы декларациясы» (The Declaration of the Causes and Necessity of Taking Up Arms). 1775 жылы 6 шілдеде Екінші континенталдық конгресс 13 отар неліктен қолдарына қару алып, метрополияға қарсы шыққандығын жариялады, бұл жарияланым жоғарыда аталған құжатқа негізделді. Қарулы күрестің мақсатын Т.Джефферсон американдардың бірігуі, тәуелсіздікке қол жеткізу, тәуелсіз демократиялық мемлекет болып қалыптасу ретінде көрді. Оның түп негізі ретінде ешқай американдық отар өз бетінше, жалғыздан жалғыз күресе, бұл еш нәтиже бермейтіндігі, тек бірлесіп қана бір дұрыс нәтижеге жетуге болатыны айтылды.

Екінші континенталдық конгресс Томас Джефферсонға Америка тарихының ең негізгі туындысы – Тәуелсіздік Декларациясын (United States Declaration of Independence) жазуды сеніп тапсырғандығы таңқаларлық нәрсе емес. Сонымен қатар Декларацияны жазу туралы жарияланғаннан кейін, Джефферсон Тәуелсіздіктің ең қасиетті түсінік екендігін, сондай-ақ бүкіл Америка халқының оған жүгініп отырғанын, олардың тағдырын шешетін құжатты дайындау өзіне тапсырылып отырғанын зор толқыныспен түсінді [8, 235-б]. А.И.Уткин, Г.Н. Севостьянов сияқты тарихшылардың айтуы бойынша, «Тәуелсіздік Декларациясы ғасырлар бойы Джефферсонды ең беделді ағарту идеологтарының қатарына қосты» [3, 73-б]. Бұл пікірмен келіспеу мүмкін емес. Декларация биліктің негізі ретінде егемендік принципі бекіткен алғашқы ресми мемлекеттік құжат болды, оның айрықша прогрессивтік мәні осы еді.

Тәуелсіздік декларациясы көтеріліс бастаған адамдардың манифесі болды, «өмір сүруге, бостандыққа және бақытқа» әрбір адамның құқығын жариялады. Джефферсон Дж. Локка тиесілі адам құқықтары жайлы белгілі дәстүрлі форманы «меншік» сөзін «бақытқа ұмтылу» деп ауыстырды. Бұл бақытқа ұмтылу құқығы құжаттың қасиетті, демократиялық және революциялық сипатта айқын болды деп жариялады [1, 134, 136-б]. Декларация Англия королін тиран, адамның негізгі құқықтарын бұзушы деп айыптап, бұдан былай әр отар «еркін және тәуелсіз штаттар» болатынын мәлімдеді. Осының негізінде «олар соғыс жариялауға, сауда жасауға, келісімшарттар жасауға, одақтарға кіруге, барлық іс-әрекеттерді жүзеге асыруға, барлық тәуелсіз мемлекеттің құқығындағы жұмыстармен айналысуға» құқылы болды [13, 432-б].

Тәуелсіздік үшін соғыстан кейін, Т.Джефферсон өзінің туған жері Вирджинияға оралды. Ол белсенді заңгер ретінде жұмыстар атқарды, және 1779 жылдан бастап губернатор болды. Осы уақыт кезеңінде ол туған штаты жайлы «Вирджиния штатының ескертпелері» (Notes on the State of Virginia) деген құжат жазумен айналысады. Бұл құжаттың жазылуы белгілі бір тарихи жағдаймен байланысты болатын. 1780 жылы Францияның Америкадағы дипломатиялық миссиясының хатшысы Франсуа Маруба штат губернаторларына, табиғат, география, экономика, әлеуметтік-саяси тәртіп жайлы сауалнама таратты. Француздар 1778 жылы одақ құрған мемлекет жайлы осы сауалнама арқылы жиналған мәлімет бойынша тереңірек білеміз деп үміттенді. Көптеген губернаторлар бұл өтініштерін назардан тыс қалдырды, тек Делавэр, Нью-Гэмпшир және Нью-Джерси қысқаша жа-

уап қайтарды [14, 166-167-б.]. Сол себепті Марубаның сұрақтары тікелей Томас Джефферсонға бағытталды. Кейіннен ол «Өмірбаянында» көп жылдар бойы дәстүрлі және азаматтық тарих жайлы құжаттар жинағанын, көптеген жазба жұмыстарын жүргізгенін, оның барлығы шашыраңқы түрде болғанын айтады. Осыған орай Марубаның сұраулары, сауалнамасы қағаздарды ретке келтіруге бірден-бір себеп болды. Олардың ішінде география, экономика, антропология және тарих, американдық флора мен фауна туралы мол материалдар болды. Джефферсонның өмірбаянын жазушылардың бірі М.Петерсонның айтуы бойынша, «Джефферсонның еңбегі американдық мәдениет үшін, он сегізінші ғасырдың американдық әдеби философиялық ойлардың жетістігі» болып табылады [10, 61-б.]. Джефферсон «Вирджиния штатының ескертпелерінде» Құрама Штаттарында өзгерістер аяқталмағандығын, әлеуметтік жүйені одан әрі демократияландыру қажеттілігін атап өтті. Ол 1787 ж Конституциялық Конвент әзірлеген федералдық конституциясына адам құқығы жайлы қосымша тараулар енгізілгенін мақұлдайтынын білдірді. Джефферсон: Конституция – ол «жақсы жол», бірақ әлі де өзгертулерді қажет етеді, мысалы, бостандықты қамтамасыз ететін Билл құқықтарын қосу қажет, – деп қорытындылады [15, 442-б.].

Т.Джефферсонның заңнамалық бастамалары мынадай заңдардың қабылдануына әкелді: Вирджинияға жаңа құлдың әкелінуіне тыйым салу, үлкендік құқығын жою. Сонымен қатар ол адам өлтіру мен мемлекеттік опасыздықтан басқа барлық қылмыстық әрекеттерге өлім жазасын алып тастауға ұсынды, бірақ бір дауыс басым болып бұл заң қабылданбады. Ол үлкен мән берген, өмірінің үш маңызды ісінің бірін арнаған діни сенім бостандығын атап өту керек. Ол шіркеу мен догматизмнің үстемдігін сынға алды, шіркеу мен мемлекеттің бөлінуін насихаттады, дін бостандығын құрметтеуге шақырды. Ол өзі әлемді Құдай жаратты, алайда адамдар мен табиғаттың өмірі мен істеріне Құдай одан әрі араласпайды деген деизм принциптерін ұстанды. Осыны ұстанып, кездейсоқтықтан арылтып, Исаның өмірін рационалды түрде зерттеп деизм рухында Тауратты жарыққа әкелді. Бұл жұмыс кейін «Джефферсонның киелі кітабы» деп танылды (The Jefferson Bible), ол кітап Исаның жерге табысталуымен ғана шектеледі – оның қайта тірілуі мен аспанға көтерілуі туралы ақпарат жоқ.

Губернатор лауазымынан кейін ол Францияға АҚШ елшісі болып тағайындалды және осы лауазымда 1785-1789 жж. жұмыс істеді. Еуропадан оралғаннан кейін ол 1789-1793 жж. президент Джордж Вашингтонның бірінші кабинетінде мемлекеттік хатшы ретінде тағайындалды. Саяси мансабының осы кезеңінде ол елдің жаңа астанасы Вашингтонның, Колумбия округінің құрылысына белсенді түрде қатысты. Ол ежелгі Рим архитектурасына сай монументалды ғимараттар ұсынды, бірақ олар империяның емес, республиканың билігін бейнелегенін қалады. Осы уақытта екі партиялық жүйенің алғышарттары пайда бола бастайды. Бірінші президент үкіметінде екі негізгі қызмет орнында болашақ қарсыластар, болашақта республикалық және федералистік партиялардың негізін қалаушы Томас Джефферсон мен Александр Гамильтон отырды. Вашингтондағы қызметінен кетер уақытта, өзінің қоштасу сөзінде «партиялық рух» американдық ұлт бірлігі үшін ең нашар жау екенін айтты [16, 317-318-б.]. Алайда Дж.Тейлор 1794 жылы шыққан «Партиялар анықтамасында» Конгресте екі партияның болуы айқын факт болып табылатынын және олар ішкі және сыртқы саясаттың барлық мәселелері бойынша қарама-қарсы пікір көрсететінін атап өткені белгілі [12].

1796 жылғы президенттік сайлау Джон Адамс жеңімпаз болды, екінші орынды Джефферсон алды да, вице-президент қызметіне тағайындады. 1800 жылы болған келесі президенттік сайлауда Джефферсон Адамстан озып, АҚШ-тың президенті болды. Ол дауысты өзі шыққан аграрлық штаттардан алды. Ол Конгреске арналған хабарламаларын пошта арқылы жіберді, себебі бұрынғы кезеңдегідей Парламент алдында король сияқты сөйлегісі келмеді. Бұл тәжірибе 1913 жылға дейін сақталды. Джефферсонның президенттік қызметіндегі үлкен жетістіктерінің бірі – Франциядан Луизиананы сатып алу болды. Осының арқасында АҚШтың жерлері батысқа қарай екі есеге ұзарды. Бұл жетістік оның «шағын фермерлердің Республикасын» құру ұмтылысына сай келді [15, 442-б.].

Джефферсон 1826 жылы 4 шілдеде, Тәуелсіздік декларациясының 50 жылдығы кезінде қайтыс болды. Оның құлпытасына қойылған эпитафияда былай деп жазылған: «Бұл жерде Американдық Тәуелсіздік Декларациясының, Вирджинияда діни еркіндік жариялаған Жарғының және Вирджиния университетінің құрушысы Томас Джефферсон жерленген». Джефферсонның осы үш үлкен іске бүкіл өмірін арнағанын айтуға болады.

1962 жылы Мемлекет басшысы Джон Кеннеди, Нобель сыйлығының лауреаттары тобының құрметіне Ақ үйде қабылдауға қатысушыларға арнаған сөзінде былай деді: «Бұрын-соңды, Джефферсонның кезінен кейін бұл үйде осыншама білім мен дарын өкілдері жиналмаған еді» [11, 733 б.].

Томас Джефферсонның басты еңбегі – өз еліне жасаған қызметінде ғана емес, бүкіл халықаралық қауымдастыққа пайдасын тигізген қызметі мен идеяларында. XVIII-XIX ғасырлар адамының жасаған озық тұжырымдарына (өлім жазасына тыйым салу, құл саудасына және құлдыққа тыйым салу, толеранттылық) қазіргі заманғы қоғам жақында ғана келді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Антекер Г. История американского народа. Том 2. Американская революция 1763-1783 жж. Пер. с англ. М., 1962. – 384 б.
- 2 Печатнов В.О. Гамильтон и Джефферсон. – М.: «Международные отношения», 1984 ж. – 336 б.
- 3 Севостьянов Г.Н., Уткин А.И. Томас Джефферсон. – М.: Мысль, 1976. — 392 б.
- 4 Согрин В.В. К идейным истокам войны за независимость США // Вопросы истории. 1975. № 9. – 52-68 бб.
- 5 Хайдекин Ю. Американские президенты. 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. Р-н-Д.: Феникс, 1997 – 640 б.
- 6 Boyd J.P. The Declaration of Independence: the evolution of the text as shown in facsimiles of various drafts by its author Thomas Jefferson. Princeton, 1945
- 7 Cunningham N.E. Jr. In Pursuit of Reason. The Life of Thomas Jefferson. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1987,
- 8 Malone D. Jefferson and his time. – Boston, 1948
- 9 Mayo B. Myths and men. – New York, 1959
- 10 Peterson M. Thomas Jefferson's Note on the State of Virginia / Ed. by R. Runte. Vol. 7. Madison (Wisc.), 1978
- 11 Schlesinger A.M. Jr. A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House. – Boston, 1965
- 12 Taylor J.A Definition of Parties, or the Political Effects of the Paper System Considered. Philadelphia, 1794.
- 13 The Papers of Thomas Jefferson, Vol. 1. – Princeton, 1950 – 744 p.
- 14 The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 13. – Princeton, 1950. – 704 p.
- 15 The Papers of Thomas Jefferson. Vol. 4. – Princeton, 1950 – 698 p.
- 16 The Washington Papers/ Ed. S. Padover. – New York, 1955.

ӘӨЖ 2:93 (574)
МРНТИ 03.01.39

Мұратова С.¹

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының 1 курс магистранты,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨНЕРКӘСІПТІ ОРЫНДАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ САЛЫНҒАН ҚАЛАЛАР

Қазақстандағы шағын қалалардың қалыптасуы және дамуы өнеркәсіптің базалық салаларының ерекшелігін қалыптастырудың шешуші әсері арқылы жүрді. Қазақстан өңірлерін өнеркәсіптік игеру әсерімен қалалық қоныстар құрылымының тарихи тұрғыдан қалыптасуы көбінесе 20 мыңға дейінгі халық саны бар шағын қалалардан құралған. 1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағы мәліметтері бойынша Қазақстанда 43 қаланың 25-де халықтың саны 50 мыңнан аспады. Оларда 15% қалалық және 7% барлық халық тұрып жатты. Бүкілодақтық санақ мәліметтері бойынша 1989 жылы мұндай 84 қаланың ішінде 51 қала болған[1].

Түйін сөздер: Қазақстан, моноқалалар, өнеркәсіп, Кеңес Одағы, экономика, кәсіпорын.

Резюме

Муратова С.¹

¹ магистрант, Институт истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова

КАЗАХСТАНСКИЕ ГОРОДА ПОСТРОЕННЫЕ В СЪЯЗИ С ПРОМЫШЛЕННОСТЬЮ.

Становление и развитие малых городов в Казахстане происходило под решающим воздействием специфики формирования базовых отраслей промышленности. Под влиянием промышленного освоения регионов Казахстана исторически сложилась структура городских поселений, преимущественно состоявшая из малых городов численностью до 20 тыс. Так, в Казахстане по данным Всесоюзной переписи населения 1959 г. из 43 городов в 25-ти численность населения не превышала 50 тыс. чел. В них проживало 15% городского и 7% всего населения. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. таких городов было уже 51 из 84.

Ключевые слова: Казахстан, моногородов, промышленности, Советский Союз, экономика и бизнес.

Summary

Muratova S.¹

¹ Graduate student, Institute of History and Ethnology of Ch.Valikhanov

KAZAKHSTAN CITIES BUILT IN CONNECTION WITH INDUSTRY

The formation and development of small towns in Kazakhstan took place under the decisive influence of the specifics of formation of basic industries. Under the influence of industrial development of regions of Kazakhstan historically, the structure of urban settlements consisting predominantly of small towns with population up to 20 thousand. Thus, in Kazakhstan according to the Soviet census of 1959 from 43 cities in 25 of the population does not exceed 50 thousand people. In these cities lived to 15% of urban and 7% of the total population. According to the Soviet census of 1989, these cities were already 51 of the 84.

Keywords: Kazakhstan, single-industry towns, industry, the Soviet Union, economics, and business.

Моноқалалар дамуының экономикалық және әлеуметтік мәселелері 2008-2009 жылдардағы басталған жаңа дағдарыс қарсаңында алдыңғы орынға шықты, алайда бұл жағдайлар 1991-1992 жж. Кеңес одағының ыдырауынан басталды. Экономикалық тұрақсыздықтың салдарынан қала құраушы кәсіпорындар тіршілік көзінен және монопрофильдік дамуын жоғалта бастады. Қазақстан аумағы өзінің географиялық орналасуына байланысты бірнеше қуатты, дамыған өнеркәсіптері болған. Кейбір кәсіпорындар шикізат өнімдерін өндірумен ғана айналысса, кейбір кәсіпорындар өз тауарларын экспортқа жіберіп, қаланың экономикалық дамуына үлкен әсерін тигізіп отырды. 90-жылдардағы экономикалық байланыстардың үзілуі Қазақстан моноқалаларының құлдырауына әкеліп соқты.

Төтенше әлеуметтік-экономикалық жағдайларға қарамастан, моноқалаларда ортақ мәселелер кездеседі: қаржы ресурстарының шектеулігі, бәсекеге қабілетті позициялардың тиімсіздігі, білікті мамандардың жоқтығы және қажетті жабдықтардың тозуы. Сонымен қатар әрбір моноқала ең бірінші кезекте өзінің ішкі ресурстары мен дамыған қалалардың тәжірибелеріне сенім артуы қажет[2].

Қазақстанның заманауи моноқалаларының географиялық орналасуы территориядағы әртүрлі экономикалық түрлер байланысуымен сипатталады: елордалық агломерацияларға, шикізат, индустриялық және курорттық аймақтарға [3, с.85].

Қалалардың өңірлік бөліністе орналастыру келесідей түрде көрініс тапты. Батыс Қазақстанда қалалық қоныстардың ең көп саны Ақтөбе облысында орналасты. 1939 жылы облыста Ақтөбе, Шалқар және Темір сияқты үш қала болды, сонымен қатар Алға, Ембі, Шұбар Құдық секілді қалалық үлгідегі кенттер болды [4].

1959 жылы республикада ең көп кенттенуге ұшыраған аймақтың бірі Орталық Қазақстан болды.

Солтүстік Қазақстандағы қала халқы санының өсуіне тың және тыңайған жерлерді игеру үрдістері өз әсерін тигізген. Сондықтан аймақта ауылшаруашылық өнімдерінің ұлғаюы қалалық үлгідегі кенттердің пайда болуына әсерін тигізді. 1939 жылмен салыстырғанда аймақта қалалық үлгідегі кенттердің саны 20 есеге өскен, бұл ретте олардың басым көпшілігі ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге байланысты болды. Әсіресе, олардың басым көпшілігі Солтүстік Қазақстан мен Целиноград облыстарында пайда болды. Жаңа кенттердің қатарында Булаево, Мамлютка, Смирновский, Алексеевка, Жетіқару, Есіл, Шортанды және т.б.

Қалалық қоныстардың саны мен құрылымында ең көп өзгерістер Солтүстік Қазақстанда болды. 60-жылдар басында Солтүстік Қазақстандағы қалалар саны үш есеге, ал өнеркәсіптік қалалар саны он есеге артқан. 50-жылдар соңында жаңа қалалар саны 41-ге жетті, олардың ішінде басым бөлігін саны 10 мыңға дейінгі халықты қамтыған шағын қалалар мен қалалық типтегі кенттер құрады[5].

60-жылдарда Солтүстік Қазақстанда тыңнан энергометаллургиялық орталықтар пайда бола бастады. Солардың бірі Кеңес одағында алып құрылыстардың бірі, ашық үлгідегі көмір өндіретін ГРЭС І-нің негізінде қаланған Ермак қаласы. Бұл қала Павлодар-Екібастұз энергоөнеркәсіптік торабының қажетті буыны болып табылады.

Орталық Қазақстанда қалалар дамуының қалыптасуы өндіріс орындарының қайта жаңғыруымен байланысты болды. Соғыстан кейінгі кезеңде бұрынғы жұмысшы кенттерінің қалаға орын ауыстыру үрдістері жүрді. Сонымен, егер 1939 жылы Орталық Қазақстанда үш қала мен алты жұмысшы кенті болса, ал 1959 жылы 6 қала (оның ішінде 5 – республикалық, өлкелік және облысқа бағынышты), 15 қалалық типтегі кенттер болды [6,с.19].

Облыс бойынша шағын қалалар

Облыс	Саны	Шағын қалалар
Ақмола облысы	8	Ақкөл, Атбасар, Державинск, Есіл, Ерейментау, Степногорск, Степняк, Щучинск
Ақтөбе облысы	7	Алға, Жем, Қандыағаш, Темір, Хромтау, Шалқар, Ембі
Алматы облысы	7	Есік, Жаркент, Қаскелең, Сарканд, Талғар, Үшарал, Үштөбе
Атырау облысы	1	Құлсары
Шығыс Қазақстан облысы	7	Аягөз, Зайсан, Зыряновск, Курчатов, Серебрянск, Шемонаиха, Риддер
Жамбыл облысы	3	Жанатас, Қаратау, Шу
Батыс Қазақстан облысы	1	Ақсай
Қарағанды облысы	8	Абай, Балхаш, Қаражал, Қарқаралы, Приозерск, Шахтинск, Сарань
Қостанай облысы	4	Арқалық, Жетіқара, Лисаковск, Рудный
Қызылорда облысы	2	Арал, Қазалы
Маңғыстау облысы	2	Жанаөзен, Форт Шевченко
Павлодар облысы	1	Ақсу
Солтүстік Қазақстан облысы	4	Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша
Оңтүстік Қазақстан облысы	5	Арыс, Жетысай, Ленгер, Сарыағаш, Шардара

Қазіргі кезеңде Қазақстанда 60 шағын қалалардың әрқайсысының 50 мыңнан астам халқы болған. Олардың ішінде 41 шағын қала аудандардың әкімшілік орталығы болған. Олар 68% шағын қалалардың және 25% ауылдық аудандар санын құрайды. 19 шағын қала аудандардың орталығы болмаған, олар: Степногорск, Темір, Ембі, Жем, Қапшағай, Текелі, Шар, Серебрянск, Курчатов, Шу, Шахтинск, Сарань, Приозерск, Қаражал, Лисаковск, Арқалық, Ақсу, Қазалы, Жанаөзен. Олардың бір бөлігі облыстық маңызы бар қалалар болып табылады, ал кейбіреулері аудандарды біріктіру нәтижесінде аудан орталығы статусын жоғалтқан.

Қазақстанның ерекшелігінің бірі – шағын қалалар ел аумағы бойынша біркелкі бөлінбеген [7].

Қазақстанда елбасымыз Н.Назарбаевтың жолдауларына сәйкес, шағын қалаларды дамыту Бағдарламасы қабылданды. Жолдауда елдің шағын қалаларының негізгі даму стратегиялары айқындалады, республикалық және облыстық бюджеттерден қаржыландыру жұмыстары жүргізіле бастады. Әрбір қаланы дамыту бойынша нақты шаралар олардың өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес қарастырылуы тиіс.

2004-2006 жылдарға арналған шағын қалаларды дамыту бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылы 5 қыркүйектегі №903 «2004-2006 жылдарға арналған Қазақстан Республикасы Үкіметінің Бағдарламасын жүзеге асыру іс шараларының жоспары туралы» қаулысына сәйкес әзірленді. Шағын қалаларды дамытудың негізгі бағыттары: экономика құрылымын әртараптандыру жолымен жетілдіру және көлемі әртүрлі және салалық қажетті заттары бар кәсіпорындарды оңтайлы ұштастыру арқылы құру; қалалардың функционалдық мамандану құрамын кеңейту; жақын маңдағы шағын қалалардың минералдық шикізат ресурстарын игеру; халыққа көрсетілетін негізгі қызметтің қолжетімділігін арттыру үшін аумақтық ұйымдастырудың әлеуметтік инфрақұрылымын қолдану; кадрлық әлеует пен халықтың ұдайы өсуі; шағын кәсіпкерлік субъектілерді инфрақұрылымның аумақтық ұйымымен қолдау. Шағын қалаларды дамытудың негізгі бағыттары минералды шикізаттық, өндірістік және еңбек әлеуеті, қолайлы географиялық жағдайын ескере отырып анықталды.

Қала құраушы кәсіпорындардың ағымдағы жағдайы туралы моноқалалар сараптамасы көрсеткендей, 19 қалада жұмыс орындары жалғаса бастады; бесеуінде ішінара жұмыс күндері болса; үш қалада кәсіпорындардың тоқтауына байланысты жабылып қалды. Соңғы экономикалық және әлеуметтік жағдайларға байланысты, 4 қалада халық саны 100 мыңнан 200 мың адамды құрайды, 9 қалада 50-100 мың аралығы, 14 қалада 50 мыңға дейін, яғни кіші қала қатарына жатады [8].

Соңғы кездерде өнекәсіптік қалаларда жаңа типті кәсіпорындар пайда бола бастады. Моноқалалар – бір жағынан біріккен аумақтың құраушы бөлігі болса, екінші жағынан – белгілі бір тұтастыққа алып келетін бір аумақтың орталығы болып табылады. Осыған байланысты осы тұтастық көп жағдайда қала әкімшілігіне байланысты болып келеді, айналадағы аумақтармен қалалардың делдал рөлінің түсіністігі, орталық ретіндегі қоршаған аумақтарды өзіне тарту жағдайындағы әрбір монопрофильдік қалалардың рөлі.

«Монокала» классификацияға өте ауыр болатын түрімен көрінеді, соған байланысты дағдарыстық көріністің саны жағынан аумақтың осы түрі көбіне ең көп шоғырланған болып табылады, сонымен қатар монокалалардан әлеуметтік экономикалық ережелерімен ерекшеленетін көрініспен айқындалатын толық және сенімді ақпарат алуға әрқашан мүмкіндік бола бермейді.

Монокалаларда Қазақстанның өнеркәсіп әлеуетінің айтарлықтай бөлігі шоғырланған. Монокалалардың ең басты ерекшелігі – негізгі өнеркәсіп жай күйі мен дамуына тәуелділігі (немесе өнеркәсіптердің технологиялық байланыстарының тізбектері), қала құраушы болып табылатын және осы елді мекеннің әлеуметтік экономикалық дамуын негіздейді. Бұл байланыс, әдетте, келесі сипаттамаларда көрсетіледі [9, с.47]:

– Бұл өнеркәсіпте қала экономикасындағы барлық жұмыспен қамтылғандар санының 25% - ға дейін жұмыс жасайды;

– Өнеркәсіп жалпықалалық өнім көлемінің 50%-дан астамын шығарады;

– Бұл өз балансында 30%-дан кем емес қала халқын әлеуметтік экономикалық саланың объектілері және инженерлік инфрақұрылым арқылы қамтамасыз етеді;

– Кіріс үлесі қала бюджетіне өнеркәсіптен түсетін кіріс бөлігінің 20%-нан астамын құрайды.

Мұнай және газ өндіру шоғырланған монокалаларда жалақының барынша жоғары деңгейі қалыптасты: Атырау облысындағы Құлсары қаласында, облыстық статистика Департаменттерінің мәліметтері бойынша, ортатреспубликалық деңгейге байланысты 2011жылы 171,0% құраған, Батыс Қазақстан облысындағы Ақсай қаласында – 219,9%, Жанаөзен қаласында – 215,9%. Және керісінше, жалақының барынша төмен деңгейі Жамбыл облысындағы Жанатас және Қаратау сияқты қалаларда республика бойынша орташа деңгейге байланысты, сәйкесінше, 56,2% және 49,9%, Қостанай облысындағы Арқалық қаласында – 61,5%, Оңтүстік Қазақстан облысындағы Кентау қаласында – 60,7%.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Байсалбаева Т.М. Особенности формирования малых городов Казахстана (статья); Журнал: «Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования». – Алматы-2012.

2. Моногорода Казахстана: методические основы оценки состояния и направления развития/ Под.ред. Н.К.Нурлановой. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК. -2014.С. 30.

3. Петрикова Е.М. Комплексная инвестиционная программа развития моногородов / Е.М.Петрикова // Территория и планирование. – 2011. -№2(32). – С.80-89.

4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. КазССР. – М.: Гостатиздат, 1962. – 200 с. - С.17.

5. ИГА РК, Ф. 698, Оп.21, Д.225, Л.33.

6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. КазССР. –М.: Гостатиздат, 1962. – 200 с. - С.19.

7. Чуланова З. Проблемы развития малых агропромышленных городов Казахстана. // Аль Пари.-2002.-№2-3. – С.27.

8. Регионы Казахстана / Под ред. Смаилова А.А. Агентство Республики Казахстан по статистике Астана, 2011. – 24с.

9. Неклюдова Т.А. Город – градообразующее предприятия: социально-экономическое взаимодействие. Челябинск: Челяб.гос. университет. – 2005. – 47 с.

УДК 378.016:811.111

МРНТИ 03.01.49

Саттекова У.Н.¹

¹магистрант, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,

Алматы, Қазақстан

ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа

Мемлекетіміздің халықаралық байланыстары барған сайын күшейе түсіп, еліміздің қай саласында болмасын шет елдермен қарым-қатынас орнаған. Бұл қарым-қатынастарды нығайтып, жандандыра түсу үшін шетел тілін жете меңгерудің маңызы зор. Мәдениаралық қарым-қатынас ең алдымен тіл арқылы жүзеге асатыны белгілі. Олай болса, мәдениаралық қарым-қатынаспен шетел тілін оқып-үйренудің тығыз байланысты екендігі айтылады. Яғни тіл мен мәдениет өте тығыз байланысты.

Түйін сөздер:Тіл, мәдениет, мәдениетаралық қатысым, этнос, шетел тілі, қарым- қатынас.

Аннотация

У.Н. Сатекова¹

¹магистрант, КазУМОиМя им. Абылай хана,

Алматы, Қазақстан

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Международные связи нашей страны становятся все более крепкими, как и в каждой сфере отношения нашей страны с зарубежными странами. Для укрепления и расширения этих отношений очень важно изучение иностранного языка. Межкультурные отношения как известно, строятся в первую очередь через язык. Если это так, межкультурные отношения тесно связаны с изучением иностранного языка. То есть, язык и культура очень тесно связаны.

Ключевые слова: Язык, культура, межкультурная коммуникация, этнические группы, иностранный язык, коммуникация.

Abstract

Satekova U.N.¹,

¹master student, Kazakh Ablai khan UIRandWL,

Almaty, Kazakhstan

INTERRELATION LANGUAGE AND CULTURE IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE

The international relations of our country become strong and the relationship on every sphere of area is expanding with foreign countries. For strengthening and expansion of these relations it is very important to study foreign languages. We know that, first of all cross-cultural relations is generally built through the language. If it is so, cross-cultural relations are closely related to the study of foreign language. So, language and culture are very closely connected.

Key words: Language, culture, intercultural communication, ethnic groups, and foreign language, communication.

Білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағдарламасында білім беру үрдісін дамыту үшін білім беру жүйесінде заманауи талаптарға сай келетін жаңаша әдіс-тәсілдерді пайдалануды, білім беру қызметіне жаңаша қарауды, ғылым мен техниканың жетістіктерін кеңінен еңгізуді, білім берудің инновациялық, көптілді моделін жасау мақсатында білім беруді үш тілде ұсынуды қажет етеді [1].

Осы мәселені шешу үшін шетел тілін оқыту үрдісінің сапасын арттыру мақсатында, ғалымдар білім беру үдерісінде дидактикалық мақсаттарды шешуде оқытудың белсенді формаларына және оқыту процесінде инновациялық және ақпараттық технологияларды тиімді пайдалана отырып, оқытушылардың студенттермен бірлескен қарым-қатынасты ұйымдастыра алу қабілетіне бағыттанып, сондай-ақ студенттің және тұлға ретінде қалыптастыруға және мәдениетаралық қатысым субъектісін қалыптастыруға назар аударылууда.

Шет тілін оқып-үйрену қазіргі таңда қолжетімді мәселе және мемлекет тарабынан қолдау тауып отыр. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани, күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» делінген [1]. Студенттердің шет тіліне, әлемдік және ұлттық мәдениетке дұрыс бағыттағы көзқарастарын дамыту, ұлттық құндылықтарды сақтау, білім алуға мүмкіндік жасау – білім жүйесінің алдында тұрған маңызды мәселелер және оларды шешу міндеті жүктеледі.

Лингвистиканың қазіргі даму ағамындағы кезеңде тіл мен мәдениет мәселесіне қызығушылық өсті деп айтуға болады. Тіл туралы ғылым, адам туралы ғылым болып барады, оның менталитеті, қоршаған ортамен және басқа да адамдармен өзара қарым-қатынасы яғни, Вильгельм фон Гумбольдт өз еңбегінде «тілді үйрену сіздерге оны қолданудан басқа адамдардың арасындағы ұқсастықты, және әрбір ұлттың ұқсастығын сондай-ақ жалпы әлемнің арасындағы ұқсастықты көрсетеді» [2].

Атап айтар болсақ, әрбір тіл – ең алдымен ұлттық қатысым құралы, және қоғамның ұлттық және материалдық фактілері мен рухани мәдениетінің көрінісі болып табылады. Тілдік санаға тән этномәдени ерекшеліктерді зерттеу және олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін салыстыра отырып, зерттеу отандық психолингвистикадағы басты бағыт болды. Бұл салада мәдениетаралық қарым-қатынасты меңгерудегі психолингвистикалық әдістің концептуалды теориясы жасалды, оның негізін Е.Ф. Тарасофтың мәдениетаралық қарым-қатынас теориясының жаңа онтологиясы ретінде ұсыныстары:

- 1) тілдік қарым-қатынас теориясының дербес құрамдас бөліктері бола отырып;
- 2) тілдік санамен бірлікте зерттеледі;
- 3) мәдениетаралық қарым-қатынаста қатысымдық акт өзара біріккен әрекеттегі тұлғалардың белсенділік үрдісінде менталдық білім бейнесі ретінде (қатысымдық-әрекеттік әдіс) сипатқа ие болады;

4) ал, зерттеу нысаны ұлттық мәдениетке тән жағдайлар мен оның сапалы жағы және мәдениет өкілдері ерекшеліктерінің бейнесі болып табылады.

Психолингвистиканың тілдік санасы ұлттық мәдени ерекшеліктерінің бейнесі арқылы салыстырмалы түрде зерттеуі қазіргі уақытта отандық ғылымда психолингвистикалық бағыты ретінде сипатталады.

Ю.Сорокин ұсынған сананың-шығыстық және европалық екі түрі екі түрлі инерционалды жүйе ретінде қарастырылады, ал олардың бір-біріне өтуі рефлексивтік координаттардың өзгеруін талап етеді, ол И.В. Привалованың еңбегінде «этномәдени сана» мәдениетаралық қарым-қатынастағы биллингвалды коммуниканттардың рефлексивтік әрекетінің көрінісі ретінде өз жалғасын тапты, ана тіліндегі тілдік сана мәдениетаралық қарым-қатынаста тілдік ақпараттарды қабылдау мен тудыруда салыстырмалы- ақпараттық интроспективтік рефлексияға қосыла отырып меңгерілген басқа мәдениет санасымен байланысады. Мәдениет кеңістігінің операционалды бірліктері болып культура, дәстүрлер, мәдени стереотиптер, белгілер, эталондар және т.б. анықталады. Лингвистикалық бірліктерге тілдік универсалилер, ұлттық-мәдени сананың тілдік маркерлері, семантикалық примитивтер және т.б. жатады. «Ұлттық- мәдени сананың тілдік маркерлері» деген ұғымды енгізе отырып және оларды мәдениетаралық қарым-қатынас үрдісіндегі тілдік тұлғаның сөз әрекетінің өнімінде байланыстыра сипаттай келе, И.В. Привалова бұл байланыстың – лингвоқұрылымдық, лингвомәдени, лингво-экологиялық деп аталатын үш түрін анықтайды [3].

Мінез-құлық, өзара қарым-қатынас дәрежесі және тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыс мәселесі қазіргі уақытта лингвистикада, мәдениеттануда, философияда қиын және даулы мәселенің бірі болып отыр. Мәселенің күрделілігі оның көпәспектiлi, орасан хронологиялық ұзындығы, тіл мен мәдениетке тиесiлi үлкен ресми құрылымдығы және функционалдық әртүрлілігі арқылы анықталып отыр.

Тіл мен мәдениеттің байланысы жөнінде айтар болсақ, бұл біржақты шешім бере бермейтін қиын мәселенің бірі. Қазіргі уақыттабарлық әрекеттер мен лингвистикалықкөзқарастар және мәдениеттану тұрғысынан екі болжамға алып келіп отыр:

- 1) Тіл мен мәдениетінің арасындағы өзара байланысты мойындамау;
- 2) Тіл мен мәдениеттің арасындағы өзара байланысты тану.

Тіл мен мәдениеттен тәуелсіз тұрған гипотезамен байланысты ұғымдар, лингвистикада және философияда сирек кездеседі. Кейбір зерттеушілер тіл мен мәдениетті - олардың мәні, мазмұны мен функциялары әр түрлі: егер мәдениетті адамның қол жеткізген дәрежесі деп болжауға болса, ал тіл олай емес. Зерттеушілер, осы көзқарас ұстанушылар тіл- бұл жұмыс істейтін жүйе, ол әлеуметтік, мәдени және басқа да шарттардан тәуелсіз, тек өз заңдары бойынша бақыланатын имманентті жүйе болып табылады: «Тіл жүйесі тек өз тәртібіне бағынады» [4].

Қалай болғанда да, бүгінгі күні философия және лингвистика зерттеушілері тіл мен мәдениетінің өзара қарым-қатынасы туралы гипотезаны ұстанады. Осыған байланысты фон Гумбольдт өз еңбегіндеосы мәселені шешу үшін бірінші болып әрекеттерін ұсынады. Ол ұлттық мәдениет сипат идеясын түсіндірді. Тіл адамның мінез-құлқын, өмір салтын, дүниетанымын, менталитетін, ұлттық сипаты мен идеологиясын анықтап, қалыптастырады.

Алайда, тіл және мәдениет арасындағы өзара байланыс, осы түрлі семиотикалық жүйелердің бар екенін есте ұстай отырып, өте мұқият зерделеу қажет. Демек, олар екеуінің жалпы және әр түрлі ерекшеліктері бар.

Мәдениет пен тіл-этникалық дифференцияның негізгі белгілерінің бірі. Мәдениеттердің сипаттамасы үшін он негізгі категориясы бар:

- 1) өзін-өзі сезінуі (Self) және кеңістік (әр мәдениет өзін бірегеймін деп есептейді);
- 2) қатынас және тіл;
- 3) киім мен сырт келбет;
- 4) ас ішуге байланысты тағам өнімдері мен дәстүр;
- 5) уақыт және уақытты түйсіну;

- 6) адамдар арасындағы қарым- қатынас;
- 7) өмірлік құндылықтар мен нормалар;
- 8) наным;
- 9) діл дүрдісі мен таным тәсілдері;
- 10) жұмыспен байланысты дәстүр мен тәжірибе және т.б. [4]

Этнос деген кеңістік, тіл, мәдениет бірлігімен және элеуметтік тарихи шығу тегінің бірлігімен байланысты болатын адамдар тобын білдіреді. Егер, «этнос» термині биологиялық, табиғи географиялық, генетикалық бірлікті білдіретін болса, онда «лигво-мәдени қауымдастық» ұғымында этнос мүшелерінің мәдени және тіл бірлігіне баса мән беріледі. Бұл орайда мәдениет пен тіл – «халықтың өзіндік ұлттық ерекшелігін қорғайтын қалқан, сондай-ақ басқа халықтар мен мәдениеттерден оқшаулап қоршайтын дуал» [5].

Лингвист ғалымдар белгілі бір халық өкілдерінің мәдениеті мен тілінің тұтастығына мән бере отырып, «тіл мен мәдениетті қорғаушылар» этностың мұндай маңызды көрсеткіштерін біріктіреді деп тұжырым жасайды. Тілді ата-бабамыздан мұра болып қалған мәдениеттің өнімі, мәдениеттің бөлігі, мәдениеттің шарты ретінде (сол арқылы біз мәдениетті меңгереміз) қарастырмыз. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі және құралы, біздің рухымыздың шығайы көрінісі, мәдениеттің бет-бейнесі; ол ұлттық ділдің өзіне тән ерекшеліктерін сол табиғи қалпында көрсетеді [6].

Тілдің өзінің өзгеге ұқсамайтындығымен, ерекшелігімен мәдениеті, ділді қалыптастырып, «халықтың рухын» жаниды. Тілдер ол тілде сөйлеушілердің «өзіне тән рухани ерекшеліктерінен жаралған» [2].

Ю.М. Лотманның пікірінше, мәдениет функциясының бірі еске сақтау болса, ал оның басты сипаты ақпаратты жинақтаудан көрінеді екен [7]. Мәдениет – бұл «қауымның генетикалық тұрғыға жатпайтын жадына ұстауы» [7], «бүгіннен өткен мәдениетке оралу дегеніміздің өзі тарихты жадына сақтау болып табылады» [8]. Мәдени ақпаратты таратудың өзге тәсілдері бола тұрса да, ол негізінен тіл арқылы жүзеге асады [9]. Тілді өз халқының мәдениет энциклопедиясы десе болады, онда сол халықтың ой-арманы, сезімі, үміті қамтылады, бұл орайда А.И. Куприннің сөзін келтіре кеткен жөн: «Тіл – өркениет пен мәдениетке баратын жол», демек халықтың мәдениетін түсінуде тілдің орны ерекше. Тілдің, мәдениеттің және этностың өзара бір-біріне тигізетін әсерін лигво-мәдениеттану, этнолингвистика деп аталатын жаңадан пайда болған кешенді пәндер зерттейді. Лингвомәдениеттану міндетіне сол тілде сөйлеушіге белгілі немесе лингвист ғалыммен ұсынылған тіл бірліктерінің мәдениетке қатысты мәнділігінің экпликациясы кіреді. (яғни «мәдениет мағлұматы») кіреді [9].

Мәдениет – элеуметтік жаңғыртудың қазіргі заманғы адамның қалыптасуы мен дамуына ықпал ететін маңызды құрауышы. Қазақстан мәдениеті елдің барлық азаматтары үшін отансүйгіштіктің өзегіне айналады, бейбітшілік пен келісімнің жалпыұлттық құндылықтарын нығайтуда оның рөлі мен маңызы күшейтілетін болады [1].

Ал, кейде екі мәдениет өкілі арасында белгілі бір дәрежеде қиындықтар болуы мүмкін. Ол , әрине, тілдегі ерекшеліктер ғана емес, мәдениетке тән өзгешеліктерге де байланысты болып келеді. Өйткені, әрбір тіл мен оны қолданушы тіл иелерінің өздеріне тән ерекшеліктері болады. «Тіпті адамдар бір тілде сөйлесіп жүріп, әрқашан бірін-бірі түсіне бермейді» деп көрсетеді Е.М. Верещагин [10].

Қорытындылай келе, тіл қарым-қатынасқа түсу үшін саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени тұрғыдағы таным-түсініктердің болуы маңызды рөл атқарады. Үйреніп отырған тілде сөйлеуші елдің тарихын, дәстүрін, мәдениетін үйрену – тіл үйретудегі маңызды элементтердің бірі. Халық тарихын да, ұлттық мәдениеттің дамуын да, тіпті халықтық ойлаудың қалыптасуын да біз тек тіл арқылы анықтай аламыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. <http://adilet.zan.kz/kaz>
2. Гумбольдт 1984, 49 б.
3. С.С.Қунанбаева Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, 2011. – 51-53б.
4. Satovar, Porter 1995, 206-210 б.
5. Терминасова 2000, 25б.
6. Гудков 2003, 16б; Маслова 1997 33-40б.
7. Лотман 1973, 228 б.
8. Рождественский 1999, 15б.
9. Маслова 1997, 11 б.
10. Е.М. Верещагин 2005.

УДК 94 (560) «19/20»
МРНТИ 03.09.55

Садвакасов И.М.¹

¹ магистрант 2-курса по специальности 6М011400 – педагогическая история факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы
E-mail: sadvak89@mail.ru

НЕОПАНТЮРКИЗМ И НЕООСМАНИЗМ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ

Статья посвящена внешней политике Турции на современном этапе. В последнее время в отношении турецкой внешнеполитической деятельности все чаще используется термин «неоосманизм». Концепция неоосманизма, идеологом которой является премьер-министр А. Давутоглу, подразумевает под собой связь внешней политики современной Турции с историческим наследием османов и её направленность на возврат «оттоманского прошлого» с учетом современных реалий. Автор рассматривает этот феномен в контексте региональной политики Турции в обозначенный период. Основными направлениями стратегии неоосманизма являются Ближний Восток, Северная Африка, Центральная Азия, Кавказ, Крым и Балканы. Особое внимание автор уделяет проявлениям неоосманизма в постсоветском регионе и на Ближнем Востоке, а также «мягкой силе» в турецкой стратегии неоосманизма. Автор рассматривает возможные направления неоосманской политики Турции в исследуемых регионах в ближайшем будущем.

Ключевые слова: тюркизм, пантюркизм, османизм, неоосманизм, турецкоевразийство.

Түйіндеме

Садвакасов И.М.¹

¹ ал-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: sadvak89@mail.ru

Түркия сыртқы саясаттағы неопантюркизм мен неоосманизм

Бұл мақала, Түркия мемлекетінің қазіргі кездегі сыртқы саясатына арналған. Соңғы кезде Түркияның сыртқы саясатында «неоосманизм» термині қолданылып жүр. «Неоосманизм» тұжырымның идеологы, премьер-министр А. Давутоғлуның айтуынша қазіргі Түркияның сыртқы саясаттағы бағытын, өткен Османдық кезеңмен салыстыра отырып, қазіргі кезеңдегі сыртқы саясатты бағдарлайды. Автор Түркияны аймақтық контексте ретінде сипаттайды. Неоосманизм саясатының негізгі бағыттары ретінде, Таяу Шығыс, Солтүстік Африка, Орталық Азия, Кавказ, Қырым және Балқан жерлерін алып отыр. Автор басты назарды посткеңестік аймақтар, таяу шығыс мәселесі және жаңа османдық кезеңнің басты бағыттарына бөлді. Автор неоосманизм бағыттарды Түркия саясатын зерттеу аймағы ретінде болашақта қарастырады.

Түйінді сөздер: тюркизм, пантюркизм, османизм, неоосманизм, түрік еуразиялық.

Summary

Sadvakassov I.M.¹

¹ Al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate. Republic Kazakhstan. Almaty
E-mail: sadvak89@mail.ru

Neopanturkism and Neottomanism in the Foreign Policy of Turkey

The article is devoted to the ideology of Turkey's foreign policy. The term "neo-Ottomanism" is increasingly used in recent years in relation to the Turkish foreign policy. The concept of neo-Ottomanism, which ideology is the Prime Minister Davutoglu, implies a relationship of foreign policy of modern Turkey with the historical heritage of the Ottomans and its focus on return "last Ottoman", taking into account today's realities. The author examines this phenomenon in the context of the regional policy of Turkey in this period. The main directions of the strategy of neo are the Middle East, North Africa, Central Asia, the Caucasus, the Crimea, and the Balkans. Particular attention is paid to manifestations of neo-Ottomanism in the post-Soviet region and the Middle East, as well as "soft power" strategy in the Turkish neo-Ottomanism. The author considers the possible directions of neo-Ottoman Turkey's policy in the studied regions in the near future.

Key words: turkism, panturkism, ottomanism, neottomanism, Turkish Eurasianism.

Распад Советского Союза серьезно повлиял на всю архитектуру международных отношений. Появилось немало стран, которые стали претендовать на статус великой державы или, по крайней мере, главенствующее место в том или ином регионе мира. Среди них – Турецкая Республика, которая также решила воспользоваться сложившейся ситуацией, чтобы повысить свой вес на международной арене. Реализация этого амбициозного намерения предполагала выработку соответствующей

щей внешнеполитической стратегии. Ее основу составили три направления: турецкоевразийство, неопантюкримизм и неоосманизм. Существенным было и то, что среди ключевых элементов, определяющих внешнюю политику Турции, появилась её откровенная претензия на роль своего рода «энергетического коммутатора» Евразии. Эта претензия не только неоднократно открыто декларировалась турецкими лидерами, но и постепенно становилась фактором международной политики. В силу географического положения Турция может и хочет стать главной магистралью, по которой проходили бы энергетические потоки с Востока на Запад. Однако, не имея собственных экспортных энергоресурсов, Турция может выступать только в роли транзитера, завися от Ирана или других стран, располагающих ресурсами углеводородов.

При этом евразийская Турция, будучи ассоциированным членом Европейского Союза, членом НАТО и многих других влиятельных международных организаций, являясь стратегическим партнером США, стремится проводить все более самостоятельную политику. К началу 2007 г. стало ясно, что Анкаре вряд ли удастся стать полноправным членом ЕС в ближайшей перспективе. Вместе с этим пришло осознание того, что Турции уготована роль периферийного государства, востребованного лишь для обслуживания военно-стратегических, экономических и политических интересов Запада. Это серьезно дискредитировало идею европейского выбора Турции, принизило привлекательность некогда весьма популярной евразийской доктрины. Она постепенно стала терять своих сторонников. На этом фоне возродился интерес к традиционным основам турецкой внешней политики, таким как пантюкримизм и османизм, подкорректированных с учетом современных реалий и выступающих теперь в виде неопантюкримизма и неоосманизма.

Неопантюкримизм сформировался на основе синтеза идей пантюкримизма, пантуранизма и тюркизма. До сих пор не предложено четкого определения пантюкримизма. На наш взгляд, его можно считать одним из ответвлений пантуранизма, основывающегося на акцентировании общего этнического происхождения всех тюркских народов на территории великого Турана. В самом общем смысле пантюкримизм - это идеологическое, политическое и до некоторой степени культурное движение, нацеленное на достижение большей степени единства между всеми тюркскими народами вплоть до создания конфедерации тюркских государств или даже тюркской федерации. Это определение порой дополняется более конкретными вещами, такими как освобождение всех тюркских народов от колониального гнета или переход на общий алфавит или язык, единую культуру и т.д.

Идея пантюкримского движения зародилась более столетия назад, и, что примечательно, отнюдь не в самой Турции. Одним из первых сторонников подобной идеи был Арминиус Вамбери, который к тому же придерживался гипотезы о тюркском происхождении венгерского языка. Пантюкримизм, в его трактовке, стал ответом на панславизм и в этом смысле имел острую антироссийскую направленность [1].

Приблизительно в то же время в Казани в 1843 г. было создано движение «Джадид», целью которого была светская модернизация, реформы образования и т.д. [2] Движение «Джадид» возникло на основе идеи о национальной, а не религиозной идентичности тюрков. Идеологом национальной тюркской идентичности стал крымский татарин Исмаил Г. аспринский. Он даже пытался создать специальный общетюркский язык. Инициатива не получила распространения. Язык не был воспринят ни в Средней Азии, ни в самой Татарии, поскольку был слишком похож на анатолийский вариант тюркского языка [3]. Зато более серьезный толчок развитию пантюкримизма дало издание И. Гаспринским газеты «Терджуман» в 1883 г. [4]. Благодаря «Терджуману» идея тюркского единства начала распространяться среди тюркских меньшинств России. Лозунг Гаспринского: «Единство мысли, единство языка, единство действия» вдохновлял не одно поколение интеллигенции крымских и волжских татар, а также азербайджанских интеллигентов. Так или иначе, в начале XX века в Баку и в Казани у Гаспринского появились последователи: Али Гусейн-заде, Ахмет Ага-оглу и другие. Стремление к национальной общности начинает теснить идею мусульманского единения в интеллектуальных кругах российских мусульман. При этом соотношение регионального и общетюркского понималось таким образом: национальная независимость по территориальному принципу, культурный пантюкримизм и политический союз. Идея пантюкримизма как реальная альтернатива европеизации и панисламизму активно продвигалась в газете «Тюрк», учрежденной в Каире в 1902 г. [5].

Первая теоретическая работа по пантюкримизму была написана казанским татаринцем Юсуфом Акчуриным (Юсуфом Акчурой). В 1904 г. он опубликовал статью «Три вида политики», в которой

сформулировал основные принципы пантюркизма. Четыре года спустя, в 1908 г., азербайджанец Али Гуссейн-заде написал статью «Тюркизация, исламизация, модернизация», которая развивала пантюркские идеи.

Пантюркизм как течение общественной мысли и как социально-политическое явление вскоре был занесен в Турцию, где обрел благодатную основу для своего интенсивного развития и приобрел новый характер. При этом его доктринально-идеологическое содержание не оставалось раз и навсегда застывшей величиной, оно изменялось в зависимости от многих факторов на протяжении исторического развития. В итоге, из защитной идеологии тюркских этнических меньшинств, стремившихся объединиться для самосохранения их языковой и культурной идентичности, пантюркизм неуклонно трансформировался в идейное оружие национального большинства и его правящей элиты, стремившейся к превращению Османской империи в унитарное моноэтническое тюркское государство.

Как внешнеполитическая доктрина пантюркизм оформился в программе младотурецкой партии «Единение и прогресс», пришедшей к власти в Турции в 1908 г. Ее идеологом стал турецкий социолог, культуролог, лингвист, правовед, литератор Зия Гёк Альп (Мухаммед Зия) (1876-1924 гг.). Его идеи во многом влияли как в период правления младотурков накануне и во время Первой мировой войны, так и во время кемалистских реформ 1920-30-х гг. В работах ГёкАльпа, и особенно в книге «Основы Тюркизма», были сформулированы основные принципы идеологии и политики начального этапа развития Турецкой Республики - национализм, вестернизация, этатизм. Особенно значительна его роль в разработке турецкой версии секуляризма, которая получила свою реализацию в ходе кемалистских реформ. Для Турции пантюркизм оказался удобным инструментом для продвижения влияния Анкары на Восток. Однако Мустафа Кемаль не мог позволить себе педалировать политический пантюркизм, так как с 1918 г. находился в стратегическом партнерстве с Советской Россией. В дальнейшем руководство Турецкой Республики предпочитало строить свою внешнюю политику на трех основных принципах: национальных интересах, подчеркнутым прагматизмом и крайней осторожности в принятии стратегических решений. Пантюркизм получил определенную поддержку в турецком обществе и стал активно использоваться во внутренней политике Турции. Как внутривластная доктрина, пантюркизм представлял собой систему идеологических концепций и взглядов, нацеленных на укрепление цивилизационной сущности тюркской идентичности. Иными словами, пантюркизм позиционировал себя основой, как для объединения различных тюркских групп, так и для облегчения ассимиляции или встраивания нетюркских народов.

Современными приверженцами пантюркистской идеологии являются ультраправая консервативная политическая партия «Партия Националистическое движение» (ПНД) и военное крыло ПНД – националистическо-радикальная группировка «Серые волки». Несмотря на то, что последователи пантюркизма могут иметь легальное представительство в парламенте, данная идеология никогда не определяла внешней политики Турции. Тем не менее, пантюркизм не переставал распространяться за пределами государственных границ Турецкой Республики. После распада СССР происходит активизация на официальном уровне проявлений тюркской этнической солидарности. Начало этому процессу положили визиты министра иностранных дел, а затем и премьер-министра Турции по всем тюркоязычным республикам, возникшим на постсоветском пространстве. На межгосударственном уровне стали проводиться саммиты тюркских государств. Первый из них состоялся в 1992 г. по инициативе президента Турецкой Республики ТургутаОзала [6]. Затем, в 1993 г., создается организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства. Таким образом, пантюркизм в 1990-е гг. приобретает новое качество, что позволяет говорить о его трансформации в неопантюркизм.

Конечно, ренессанс идей пантюркизма отнюдь не означал, что эта идейно-политическая доктрина стала бесспорно доминирующей. Серьезную конкуренцию неопантюркизму составляет набирающий популярность неоосманизм (или обновленный османизм). Вот почему представляется целесообразным рассмотреть неопантюркизм в сравнении с неоосманизмом и проанализировать степень влияния обеих доктрин на внешнеполитический курс Турецкой Республики.

Обе идеологические платформы формировались под влиянием ностальгии о великом имперском прошлом (Великий Туран, Тюркский каганат, Оттоманская Империя и т. п.). Однако в отличие от неопантюркизма, в основе которого лежат такие постулаты, как объединение народов по их этнической принадлежности к тюркам, приверженность исламу, общность языка, исторической культуры и восточного менталитета, неоосманизм предполагает существенную ревизию вышеозначенных

положений, а также некоторые нововведения в области внешней политики [7].

Можно выявить четыре основных критерия для сравнительного анализа неопантюркизма и неосманизма, которые представляют собой схожие в некотором отношении системы взглядов на роль Турции в мировой политике:

- генетический (показывающий весь ход образования и развития предмета и разъясняющий его происхождение);
- географический (или геостратегический);
- внешнеполитический;
- идеологический.

Как было показано, генезис пантюркизма, а впоследствии и неопантюркизма, независимо от того, что последний был слегка переработан и обрел почву непосредственно в Турции, носил пришлый характер. Казалось бы, неосманизм – явление исконно турецкое, порожденное исторической ответственностью за те негативные процессы, которые происходят в странах «османского наследия». «Есть наследие, которое оставила Османская империя. Нас называют “неоосманами”. Да, мы и есть “неоосманы”. Мы вынуждены заниматься соседними странами, и пойдем даже в Африку...» – заявил бывший министр иностранных дел Турции Ахмет Давутоглу в конце 2009 г. [8]. Однако сам Давутоглу не скрывает, что доктринальная основа и термин «неосманизм» в целом возникли в США и что в основе его видения будущего Турции отчасти лежат некоторые положения труда Джорджа Фридмана [9].

География пантюркистских устремлений не менее обширна, но имеет скорее азиатскую или даже дальневосточную направленность. В настоящее время тюркские народы расселены на обширных территориях Средиземноморья, Северного Кипра, Закавказья, Средней и Центральной Азии (за исключением Таджикистана), далее вплоть до Дальнего Востока России и Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая [10].

По понятным причинам реализовать свои геополитические амбиции относительно Европы, России или Китая вряд ли удастся, а вот распространить свое влияние на страны Африки, Ближнего и Среднего Востока вполне осуществимо, особенно если учесть события первой декады XXI века, которые негативно отразились на стабильности этих стран и региона в целом [11]. Учитывая указанные слабые стороны, обе неоконцепции представляются в скорректированном виде. Неосманизм предполагает наличие трех интеграционных коридоров: Турция - Сирия - Ливан - Египет, в дальнейшем охватив Израиль и палестинские территории (первый коридор); Ирак и страны Персидского залива (второй коридор); Иран и Пакистан (третий коридор) [12]. Важно отметить наличие пересечения интересов неопантюркизма и неосманизма в рамках третьего коридора. С одной стороны, Турция будет стремиться втянуть в сферу своего влияния Иран и Пакистан, а также Афганистан, с другой стороны, постсоветский тюркский мир - Центральную Азию и Азербайджан.

Неопантюркизм во внешнеполитическом варианте преследует несколько иные цели. Например, сделать из Турции объединителя этнически родственных государств и народов, а также обзавестись статусом региональной державы в новом геополитическом пространстве. При этом, ориентируясь на Кавказ и Центральную Азию, Турция должна играть руководящую экономическую и политическую роль внутри группы тюркских государств. Многосторонняя интеграция с тюркскими странами Кавказско-Каспийского региона дает Турции возможность приобретения не только новых источников сырья, но и рынков сбыта своей промышленной продукции, дешевую рабочую силу и объединение демографического потенциала через развитие общетюркской литературы, истории, идеологии и политики [13]. Вначале тюркоязычные государства Кавказа и Центральной Азии с симпатией и воодушевлением восприняли турецкие инициативы, рассматривая Турцию в качестве надежного проводника для выстраивания партнерских отношений с Западом. Однако позже наступило взаимное разочарование. С одной стороны отсутствие единой идентичности среди тюркоязычных народов постсоветского пространства не позволило выработать единую позицию по проблемам региона. С другой, новообразованные государства были заинтересованы в самостоятельности собственной политики и не желали снова оказаться в тени.

Будучи непригодным для внешнеполитической экспансии, неопантюркизм все же оказался хорошей идеологической основой для установления контактов и развития отношений в области культуры. В культурно-языковом аспекте идеология пантюркизма предполагает необходимость формирования моноэтнического тюркского пространства (возможно, пантюркской организации), укрепление

единой культуры и языка, распространение геополитического и геокультурного влияния на тюркоязычные регионы и продвижение интеграционных процессов в тюркском мире. Призывы к единству сочетаются на современном этапе с воинственными устремлениями неопантюркизма, которые проявились в форме вмешательства в вооруженные конфликты на территории Кавказа (Карабах, Абхазия, Чечня). При этом важно понимать, что, хотя в качестве идеологии пантюркизм приветствуется и широко поддерживается, он никоим образом не должен диктовать агрессивной политики. В противном случае, Турция рискует потерять кредит доверия тюркских государств и ухудшить отношения с более сильными и влиятельными факторами. В связи с этим в последнее время Анкара говорит много всяких идеологически окрашенных слов, но дела делает более прагматично. Очевидно, что неопантюркизм имеет большой идеологический потенциал, вся сложность заключается в методах его использования. Неопантюркистскую идеологию можно рассматривать как удобную платформу для заполнения вакуума на постсоветском пространстве имеющей западную ориентацию Турцией [14], в отличие от неоосманства, который служит идеологическим обоснованием поликультурного общества. Истоки идеологии идут вплоть до экс-президента Турции Тургута Озала, считавшего, что население страны и балканских мусульман сплачивает ислам, и объединить их вокруг идеи одного общего государства может разработанная по-новому идеология [15]. Т. Озал не отмечал, какая идеология способна решать подобные вопросы, однако делался намек на стремление Турции вернуться в лоно османства. Идеологически неоосманство направлено на популяризацию Турции как лидера постосманского пространства, сфера интересов которого распространяется на значительные территории.

Анкара вряд ли когда-нибудь полностью откажется от идеологии неопантюркизма и, вместе с тем, не сможет оставить попыток воспользоваться идеологией неоосманства для достижения своих внешнеполитических целей. Как показано выше, между неоконцепциями существуют непреодолимые различия, однако обе концепции призваны служить интересам Турецкой Республики. Можно сделать вывод о том, что теория о возрождении Османской империи несостоятельна, так как серьезно затрагивает интересы соседних стран, с одной стороны, а с другой, у самой Турции недостаточно ресурсов для крупномасштабной экономической и социологической экспансии. Однако неопантюркизм, наполненный здоровым прагматизмом, позволит создать вокруг Турции зону влияния, что, в свою очередь, повысит статус Турции на международной арене и позволит стать одним из ведущих акторов в регионе Ближнего и Среднего Востока. Проникновение и главенство в регионе Большого Ближнего Востока или в рамках Исламской Цивилизации в принципе удовлетворяет обеим теориям. К тому же, стремление Турции быть великой державой позволит стать самостоятельным посредником в решении любых вопросов, которые часто возникают между Западом и Востоком. Ключ к успеху для Турции лежит в синтезе обоих подходов, при удачном свершении которого Турция и ее зона влияния превратится в своеобразный хартленд и сможет серьезно изменить все архитектуру международных отношений. Из чего также можно заключить, что неопантюркизм является логическим продолжением неоосманства, и необходимый баланс при использовании обеих концепций рано или поздно будет найден.

Список литературы

- 1 Аватков В.А. Неоосманство. Базовая идеология и геостратегия Турции / В.А. Аватков // Свободная мысль. 2014. № 3. С. 71-78.
- 2 Аватков В. Перекресток геополитических интересов России и Турции – Кавказ и Центральная Азия. Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/24-04-09a.html> (дата обращения: 01.02.2017).
- 3 Байкова Т. Анкара обещала не оставить Крым без присмотра / Т. Байкова // Известия. 2014. 5 марта. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/567061> (дата обращения 01.02.2017).
- 4 Все годы «дружбы» Турция вела подрывную деятельность внутри России. Режим доступа: <http://www.politrus.com/2015/12/12/russia-turkey-8/> (дата обращения 12.02.2017).
- 5 Глазова А.В. Политика Турции на Западных Балканах / А.В. Глазова // Проблемы национальной стратегии. 2013. № 2 (17). С. 22-34.
- 6 Дружиловский С.Б. Россия и Турция в новом тысячелетии / С.Б. Дружиловский, В.А. Аватков // Российско-турецкие отношения: 2002-2012 годы (материалы Круглого стола, г. Москва, 4 апреля 2013 г.). – М.: МГИМО-Университет, 2013. С. 11-20.
- 7 Жизнин С.З. Энергетическая дипломатия в Каспийском регионе / С.З. Жизнин, И.А. Гулиев // Вестник МГИМО Университета. 2012. № 1. С. 241-247.
- 8 Кудряшова И.В. Турция: национальные интересы и имперскость / И.В. Кудряшова, В.В. Матюхин // Политическая наука. 2013. № 3. С. 117-136.

9 Мальшева Д. Россия и Турция в Центральной Азии: партнерство или соперничество? Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5009#top-content (дата обращения: 01.02.2017).

10 Пруссаков В. Исламская мозаика / Валентин Пруссаков // Газета «Завтра». 2009. 2 декабря. № 49 (837). Режим доступа: <http://zavtra.ru/content/view/2009-12-0253/> (дата обращения: 30.01.2017).

11 Турция обвинила Россию в нарушении территориальной целостности Грузии, Сирии и Украины. Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2917071> (дата обращения: 16.02.2017).

12 Турция: новая роль в современном мире. – М.: ЦСА РАН, 2012. 80 с.

13 Уразова Е.И. Экономическая активность Турции в Кавказско-Центральноазиатском регионе / Е. И. Уразова // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий: сборник статей. М.: 2010. С. 156-170.

14 EmelParlar Dal & EmreErşen (2014) Reassessing the “Turkish Model” in the Post-Cold War Era: A Role Theory Perspective, *Turkish Studies*, 15:2, 258-282, DOI: 10.1080/14683849.2014.926238.

15 Murat Yeşiltaş The Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy, *Turkish Studies*. 2013, 14:4, 661-687, DOI: 10.1080/14683849.2013.862927.

ӘОЖ:94(574)

МРНТИ 03.01.09

Тапалова А.А.¹

¹Абай ат.ҚазҰПУ, «Тарих және Құқық» институтының 1 курс докторанты
Алматы қ., Қазақстан

ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ПӘНІ РЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР КҮНДЕЛІКТІЛІГІ: ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы (1941-1945) Батыс Қазақстан облысы әйелдерінің тылдағы рөлін айқындауда бүгінгі таңда тарихи зерттеулерде қолданылатын күнделікті өмір тарихының әдіснамалық аспектілеріне қатысты кейбір мәселелері баяндалады. Тарих ғылымындағы әйелдер тарихын зерттеу, соңғы он жылдықта ғылыми зерттеудің ең негізгі бағыттарының бірі ретінде жолға қойылғандығы көрініс тапқан. Кеңес халқының неміс-фашист басқыншыларымен жалпы күресінде, соғыс жылдарында әйелдердің тылда сіңірген ерен еңбектері өз алдына зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе екені көрсетілген. Бұл отандық тарихнамадағы «антропологиялық бетбұрыс» нәтижесінде жүзеге асырылып келеді, нақтылап айтқанда жаһандық құрылымдарды күнделікті деңгейге алып келіп, адам және оның тарихи үрдістегі орны туралы жаңаша бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: күнделікті өмір тарихы, әскери күнделіктілік, әйелдердің күнделіктілік тарихы, методология.

Аннотация

А.А.Тапалова¹

¹докторант 1 курса институт «Истории и Права», КазНПУ им.Абая г. Алматы, Казахстан

ЖЕНСКАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КАК ПРЕДМЕТ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ: ТЕОРИТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье содержатся некоторые методологические аспекты истории повседневной жизни в современных исторических исследованиях, отражающая роль казахстанских женщин в тылу в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. А также отражается изучение женской истории в исторической науке, сопоставленная как один из основных направлений научных исследований последние десятилетия. Ярко выраженная роль женщин в тылу, как доблестный труд считается само по себе актуальной проблемой в изучении истории в борьбе советского народа с фашистско-немецкими захватчиками. В отечественных историографии это осуществляется путем «антропологического подхода», что дает возможность по новому оценить человека и его роль в историческом процессе.

Ключевые слова: история повседневной жизни, военная повседневность, история женской повседневности, методология.

Abstract

Tapalova A.A.¹

¹Abay KazNPU, PhD student of History and Law Institute Almaty, Kazakhstan

THE EVERYDAY LIFE OF WOMEN AS AN OBJECT OF STUDYING HISTORY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS

Some issues according to the methodological aspects of everyday life history used in the historical research at present time to determine the role of the West Kazakhstan women's life in the rear during the years of the Great Pa-

triotic War (1941-1941)” are described in the article. The study of the history of women in history science is reflected in the last decade as one of the main directions of scientific research. In the struggle of Soviet people against German – fascist invaders, women’s activity during the war in the rear is a key issue that needs to be studied. And it is also discussed in the paper. In national historiography it is realized as a result of an “anthropological turn”, namely it gives an opportunity to bring global structures to the everyday level and to evaluate the human and his position in the historical process.

Keywords: everyday life history, military everyday life, women’s everyday history, methodology.

Қазіргі Қазақстанның тарих ғылымы жаһандану үдерісінің міндетті ықпалын негізге ала отырып, жаңа методологиялық ұстанымдарға бет бұруда. Солардың бірі микротарих мәселелеріне жататын күнделікті тарих және жаңа әлеуметтік тарих болып табылады. Бүгінге дейін зор жетістіктерге қол жеткізген отандық тарих ғылымы өткенді жазуда халықтық, мемлекеттік тұрғыда тарихты баяндау әдісін қолданғандығы баршамызға белгілі. Ал, тарихи өткеніміздің қилы кезеңдеріндегі жеке адамдардың жеке өмірі, күнделікті тірлігі, бір-бірімен қарапайым қарым-қатынасы назардан тыс қалды. Өйткені шамадан тыс идеологияландырылған өмір мұндағы ащы шындықты бүркемелеп жатты.

Ұлы Отан соғысының тарихы, оның барлық көріністері 70 жылдан астам уақыт өтсе де халықтың тарихи жадында жиырмасыншы ғасырдың ең маңызды оқиғасы болып қала береді. Алапат соғыстың біздің қалыпты өмірлік стереотиптерімізге мүлдем сәйкес келмейтін, бүгінгі шынайы өмірде басқаша көрініс табатын көпқырлы векторлары мен сипатты бейнелері бар. Өз кезегінде жеңімпаз кеңес армиясының күнделікті әскери өмірі аға буынның тамаша естеліктері арқылы толықтырылды. Бұл бағытта әскери күнделіктілік өзіндік ерекшеліктерге ие болып, танымдық тұрғыдан ғана емес, ғылыми тұрғыдан да пайдалы екендігін дәлелдеді. Ал тыл мәселесі, тылдағы өмір күресі, ондағы негізгі құрам – әйелдердің қызметі мен күнделікті өмірі күңгірт күйінде қалып келді. Сондықтан біз гендерлік позициядан шыға отырып кеңестік қоғамдағы әйелдерді бөліп қарастыруды тарихи қажеттілік деп санаймыз.

Кешегі кеңес халқы «Ұлы Отан соғысы» деп қамыға мойын бұрған, бүгінгі ұрпақ «Ұлы Жеңіс» деп аса қастерлейтін екінші дүниежүзілік соғыстағы Қазақстан азаматтарының, қазақ халқының ерлігі бір төбе. Тылдағы қаһармандығы хақында да біршама білеміз. Ал ел басына күн туып, ер азамат тегіске жуық майданға аттанған, бар ауыртпалық нәзік жандылардың иығына түскен алмағайып заманда әйелдер атқарған тірлік, олар кешкен өмір ұлттық шежіреміздің кемшін тұсы, әлсіз зерттелген беті.

Тарих ғылымындағы гендерлік тарих, әйелдер тарихын зерттеу, соңғы он жылдықта ғылыми зерттеудің ең негізгі бағыттарының бірі болып қалыптасты. Кеңес халқының неміс-фашист басқыншыларымен жалпы күресінде, соғыс жылдарында әйелдердің тылда сіңірген ерен еңбектері өз алдына зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе болып табылады.

Тарихи зерттеулер қарқынды дамып отырған бүгінгі таңда күнделікті тарихқа деген қызығушылықтың артып отырғандығы сөзсіз. Соның бір айғағы отандық тарихнамада соғыс ауыртпалығын көтерген әйелдердің тылдағы күнделікті өмірі, күнделікті өндірістегі және отбасылық өмірдегі жағдайы, аласапыран кезеңдегі әйелдердің білім мен мәдениет аясындағы күнделікті әлеуметтік өмірі, қалалық әйелдердің тұрмыстық жағдайы мен ауыл әйелдерінің тұрмыс тіршілігіндегі қиыншылықтары мен қарама-қайшылықтары, соғыс жылдарындағы төтенше жағдайда күнделікті өмір сүру үшін барған іс-әрекеттері секілді бұрын-соңды қозғалмаған аспектілері ғылыми жұмысты зерттеуге арқау болар өзекті мәселелер санатында.

Қазіргі ғылыми еңбектерде тарихты зерттеудің жаңа бағыттарын қолдана отырып, ғылыми зерттеу жұмысын жазуда зерттеуші әйелдердің образын ашу үшін мінез-құлқы мен көңіл-күйін, олардың психологиясындағы гендерлік ерекшеліктерін бірінші орынға қояды.

«Соғыс әйелдерге қол емес» деп айту үрдіске айналса да, қорғаныстық өндірістегі және ауыл шаруашылығында жасалған ауыр жұмыстар, әйел затының үмітке толы күтумен өткен ұзақ түндері, қимасынан айырылған қанды көз жасы көңілі жарым аналар мен қыз-келіншектердің мойнына артылған жүк болды.

Ашаршылықтан енді еңсесін көтере бастаған қазақ қоғамын алда екінші дүниежүзілік соғыстың ауыр да, азапты жылдары күтіп тұр еді.

Сонымен облыс аймағында еңбектегі қызу өмір басталып кетті. Соғыс кезеңінде өңірдің өмір сүру қарқынын қамтамасыз етуде әйелдердің әлеуметтік және өндірістік белсенділіктерінің артуы

бұрын-соңды болмаған көрсеткіштерге өсті. Балаларының бүгінгі бақыты мен болашағы үшін бірауыздан Отанын қорғауға бел буды. Соғыстың ауыр жылдарында тылдағы өз міндеттерін аса жауапкершілікпен атқаруды орынды деп санады.

Сондықтан кеңестік кезеңдегі әйелдердің күнделікті өмірін зерттеуші ресейлік тарихшы К.Шайдениң пікірінше, соңғы кездегі тарихи зерттеулерде соғыс кезіндегі әйелдердің тылдағы ауыр еңбек өмірі перформативтік акцияның тек бөлігі болудан қалып, соғыс көріністерінде әйел бейнесін жасауда алға шығып келеді [1].

Отарлық жүйеден шыққан ел тарихында шынайылықтың ізі қашанда көмескі тартып тұратынын ескеруіміз қажет. Сол себепті де біз назар аударған тақырыптың негізгі бағыты ұлы жеңіске үлес қосқан өлкедегі әйелдердің күнделікті өмірі. Дәл осы мәселеге екпін түсіре отырып, халықтың тарихи жады мен кезеңнің тірі куәгерлерінің естеліктері арқылы әйелдер келбетін қайта қалпына келтіру, сөйтіп соғыс кезеңіндегі әйелдер тарихын зерттеудің үлгісін жасау ғылыми қажеттілік ретінде көрініп тұр. Сондай-ақ қоғамдық санада соғыс пен әйел мүлдем бір-біріне тоғыспайтын, үйлесім таппаған түсініктер деген пікірлер өмір сүріп келгендіктен әскери күнделіктілік тарихы өзектілігінің бір қыры соғыс жағдайындағы тылдағы әйелдердің мінез-құлқы мен жүріс-тұрысы, әйелдік әскери психологияның зерделенуінде жатыр.

Осыған сәйкес әйелдер тарихын зерттеуші Е.С.Сенявскаяның пікірі назар аударарлық; «адамзат тарихы өткерген жойқын соғыстарда әйел заты үш түрлі қызмет атқарған: әскерді тамақпен қамтамасыз ету, жаралыларды емдеу және әр уақытта махаббаттың маздаушысы» [2].

Қазақстанда кеңес өкіметінің орнауы және XX ғасырдың 20-30 жылдарында жүргізілген реформалар дәстүрлі қазақ қоғамының бейнесіне үлкен өзгеріс жасады. Қалың мал мен көп әйел алушылықтың арнайы декретпен жойылуы, әйел теңдігінің күн тәртібінен түспеуі, сауатсыздықтың жойылуы қазақ әйелінің жаңа әлеуметтік келбетін қалыптастырды. Алапат соғыс жағдайына қазақ әйелі үлкен дайындықпен келді десе де болады. Сондықтан олардың қоғамдық жұмыстармен қатар тылдағы ауыр жұмыстарды өтеуі таңқаларлық жағдай емес болатын. Заманалар бойы отбасы, ошақ қасының дем берушісі болып келген әйелдер қауымының ауылдан, ел ішінен қопарыла соғысқа кеткен ерлерінің орнын жоқтатпауы, үкімет пен партия тапсырмаларын мүлтіксіз орындау керектігі, үй тірлігі мен түз билігінің тізгінін қолға қатар алуы қазақ көркем әдебиетінде шынайы бейнесін тапса да, тарихты зерттеу принциптері аясында ғылыми тұрғыда жинақы берілмеген жағдаят. Оның үстіне сол кезең куәгерлерінің әлі де бар екендігі бұл тақырыпты жүйелі, әрі шапшаң зерттеудің өте-мөте қажеттілігін, кезек күттірместігін негіздей түседі.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты ұлтжандылыққа тәрбиелеуде өткен соғыс туралы естеліктердегі аға буынның ерліктерін насихаттау маңызды факторлардың бірі болып саналады. Сонымен бірге Ұлы Жеңіске жетудің ауыр да қиын жолында өмірдегі әйелдердің тылда қосқан үлесі мен көрсеткен ерліктерін тарихи талдау арқылы көпшілік назарына ұсыну тарихшы-ізденушілерге жүктелген міндет болып саналмақ.

Тарихымыздың ең бір күрделі және ауыр кезеңдерінің бірінде қазақ халқы өзінің толеранттылығы мен гуманистігін тағы бір көрсете алды. Мұның негізінде қазақ әйелінің дәстүрлі тәрбиелік өнегесі жатыр еді. Әйелдер өз күштері мен жігерлерін аяған жоқ. Сондықтан Ұлы Отан соғысы тарихын әйелдердің қабылдауы тұрғысында оқыту тарихи зерттеулер әдіснамасындағы жаңа желі болып табылып, зерттеуге бет бұрған мәселеміздің өзектілігін айқындай түседі. Қазақстан әйелдерінің 1941-1945 жылдардағы соғыс кезіндегі тылдағы өмірі турасында жаңа айғақтар табылатындығына біз сенімдіміз. Солай болған жағдайда осы мәселе ақтандақтардан тазартылып, альтернативті баға беруге де мүмкіндік туады.

Мәселенің маңыздылығын қуаттай түсетін тағы бір жәйт – еліміздің бүгінгі әлеуметтік-саяси өмірімен астасып жатыр. Атап айтқанда Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде халықаралық ұйымдар жүйесіне енуі оған әлемдік гуманитарлық саясаттың барлық процестеріне тең құқықта қатынасуына мүмкіндік берді. Ал, әлемдік гуманитарлық саясаттың ажырамас бөлігі әйелдерге қатысты саясат болып табылады. Қазақстан барлық дамыған елдер секілді адамзаттың тұрақты дамуына және әйелдердің жағдайын жақсартуға, олардың құқықтарын қорғауға қолайлы жағдай жасауға ұмтылыс жасап отыр. Бұл тұрғыда 1998 жылы Қазақстан БҰҰ-ның «Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы» конвенциясына қосылды. БҰҰ-ның «Әйелдердің саяси құқығы туралы» және «Тұрмыстағы әйелдердің азаматтығы туралы» тұжырымдамасы бекітілді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өмірдің барлық саласында гендерлік

теңдік принциптерін жүзеге асыру мақсатында 2003 жылы 27 қарашада №1190 үкімет Қаулысымен Қазақстан Республикасының гендерлік саясат тұжырымдамасын, 2005 жылғы 29 қарашадағы №1677 Президент Жарлығымен Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға гендерлік теңдік Стратегиясын бекітуі бұл тақырыппен өзінің үндестігін нақтылай түседі [3]. Еліміздің осындай маңызды құжаттарының әйелдер мәселесіне арналуының өзі бұл мәселенің маңыздылығын айғақтайды. Осыған орай Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстан облысы әйелдерінің тылдағы күнделікті өмірін саралау арқылы тәуелсіз Қазақстан әйелдерінің өткен тарихына көз жіберіп, Кеңес өкіметінің осы мәселе бойынша ұстанған саясатына сын көзбен қарап, талдау жасау, одан сабақ алу тақырыптың өзектілігін одан әрі күшейте түсері анық.

Әйелдер тарихын зерттеуші А.И. Евстратованың «История всех эпох свидетельствует о том, что о женщинах всегда забывают, если только они сами забывают себе» [4] деген пікірін келтіре отырып, зерттеуге негіз болған тақырып әйелдер өмірінің жинақталған тарихын жазуда зерттеу кеңістігін жандандырып, жарқын штрихтар мен жаңа бағыттарды игеруге мүмкіндік береді деп пайымдаймыз. Сонымен бірге күні бүгінге дейін әлеуметтік тарихта дәл осы тақырып, Батыс Қазақстан облысы әйелдерінің соғыс (1941-1945) жылдарындағы тылдағы күнделікті өмірі, бұрын-соңды зерттелмеген, зерттеуді қажет ететін, тың тақырыптардың қатарынан табылады.

Ресейдің күнделікті тарихын зерттеуші Т.А. Булыгина «Қандай да аз зерттелген гуманитарлық мәселе осы зерттеу кеңістігінде бұрыннан қалыптасқан стереотиптерге қайта қараудан, оның деректеріне жаңаша түсінікпен зерделеуден басталады» деген пікірді алға тартады.

Осыған сәйкес күнделіктілік тарихтың пәні ретінде қазіргі таңдағы отандық тарихнамада ең перспективті бағыттардың бірі болып саналады. Осыған орай біздің зерттеуімізде басты назар қоғамдық организмнің құрамы әлеуметтік құрылым немесе үрдістер емес жеке адам және оның сүрген өмірі болып табылатындығына ерекше көңіл бөлінеді. Күнделікті өмірдегі әйелдер және билік қатынасы, отбасы мәселесі, баланың дүниеге келуі және тәрбие беру, білім, материалдық жетістіктер, қоғамдық ұйымдар, қоғамның моральдік және психологиялық саулығы, бейәдеп жағдайлар мен қылмыс, сенім белгілері, мифтер, ритуалдар, сөйлесу тәжірибесін шұқшия зерттеу қажеттілігі ізденушінің де, оқырманның да қызығушылығын туғызатындығы сөзсіз.

Мақалада өмірдегі әйелдердің тылдағы өмірлері мен бірнеше күнделікті өмірлік мәселелері басты назарға алынады. Күнделікті тарихты зерттеуші отандық тарихшылар «күнделіктілік – көптеген тарихи-мәдени, саяси-оқиғалық, этникалық және конфессионалдық контексттегі адамдардың ортақ сферасы» деген пікірді алға тартады [5].

Өткенге көз жүгіртсек, қазақ халқы ата-бабасынан мұраға қалған ұланғайыр даланы сақтап қалуда тарихтың ауыр кезеңдерінен өткен болатын.

XX ғасыр өткерген екі дүниежүзілік соғыс та халқымызға зор шығын мен ауыр қайғы әкелгені тарихтан мәлім.

Тәуелсіз ел жағдайында өткен зобалаң соғыстың түйткіл мәселелерін шешуде ақжаулықты аналар мен қыз-келіншектердің жантүршігерлік қиыншылықтары мен өткерген ауыр күндерін шынайы түрде жазу ізденушінің бірден-бір парызы болмақ.

Қорыта айтқанда, басқа да маңызды зерттеу бағыттарымен қатар Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстан облысындағы әйелдердің тылдағы күнделікті өмірін зерттеу әділеттілік пен бейбіт өмір жолында жарқын болашақ үшін күрескендерді тарих беттеріне жазуда септігі тиері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Шайде Е. Дети, кухня, коммунизм: Взаимоотношения между советской повседневностью женщин и женской политикой с 1921 по 1930 г. на примере московских работниц. Цюрих, 2002. 390 с. // *Женщина в российском обществе*. 2004. № 1-2.

2 Сенявская Е.С. Фронтовое поколение: историко-психологическое исследование. – М., 1995.

3 Сабитова А. Международно-правовые аспекты в области защиты прав женщин // *Фемиды*. – 2007.-№10 (142), с. 34-38

4 Евстратова А.И., Евстратов А.М. История женского русского костюма: материалы к спецкурсу // *Женщина в российском обществе*. 1996. № 2. С. 16-18.

5 *Айтылған тарих. Оқу құралы*. – Алматы, 2015. 118-124 бб.

UDC378.22
МРНТИ 03.01.17

Sh. S. Zhaukumova¹
senior teacher of the Social and Humanitarian Disciplines department, Zhetisu
State university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

FORMATION OF COMMUNICATIVE ABILITIES IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Abstract

The article deals with the forming of communicative competence of students of economic specialties. The conditions are defined in providing full communication of future experts in various fields of activity. The experimental means of forming the professional oriented foreign-language competence of students are also proved.

Keywords: professional competence, professional and competent experts, foreign-language communicative competence, complementary character.

Аннотация

Ш.С. Жаукумова¹

¹Жетісуский государственный университет им. И. Жансугурова, старший преподаватель кафедры
социальных и гуманитарных дисциплин, Талдықорган, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье рассмотрены вопросы развитие коммуникативной компетенции у студентов. Определены условия, обеспечивающие полноценное общение будущих специалистов в различных сферах деятельности, экспериментально обоснованы средства формирования профессионально ориентированной иноязычной компетенции студентов.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, профессиональные и компетентные специалисты, коммуникативная компетенция на иностранном языке, дополнительный характер.

Аңдатпа

Ш.С. Жаукумова¹

¹И. Жансүгіров, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
Талдықорган, И. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУ КЕЗІНДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақала студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін дамыту талқылайды. Қызметтің түрлі салаларында болашақ мамандарды толық қарым қамтамасыз ету үшін жағдайлар, эксперименттік студенттердің кәсіби бағытталған шетел тілі құзыреттілігін қалыптастыру құралдарын дәлелдеді.

Түйін сөздер: кәсіби құзыреттілік, кәсіби және құзыретті мамандар, шет тілінде коммуникативтік құзыреттілік, қосымша сипаты.

The considerable social and economic and political transformations which happened in the last decade in the Republic of Kazakhstan caused the need for revision of the purposes and problems of training future expert for professional activity. It is necessary to consider the professional competence of a future expert as an integrated indicator of quality of training the future expert in the context of modernization and reforming the system of the higher education. It fully reflects all range of requirements imposed by the society and the state to the expert of the XXI century.

One of the actual problem is training the students as subjects of professional and pedagogical activity. Kazakhstan education system is in a stage of dynamic updating, an impulse is on the one hand process of reforming the society in the whole and on the other hand logic development.

The purpose of this article is to discuss the problem of the higher school: training qualitative, flexible, competitive, competent, highly qualified specialist, who has broad fundamental knowledge initiative, capable independently and creatively to approach the solution of professional tasks, able to adapt quickly for continuously changing requirements of the labor market. Capable effectively to carry out professional activity and to bear responsibility for its results.

Modern society demands from the young specialist to be ready for the solution of problems of the theoretical and practical importance, to the subsequent professional and career development, competitiveness in the changing of labor market conditions

The above-named tendencies cause need to optimize process of training professional and competent experts, to create new views on the purposes of training and quality of education. Change of the requirements to the process and results of education were got reflection in the concept of competence. The concept of competence became one of the leading pedagogical theories of the present. The education system can be considered effective, when its result is the competent personality owning not only knowledge, professionalism, high moral qualities, but able to work adequately in the corresponding circumstances, applying the knowledge and taking the responsibility for the results of activity. Thus, as a main objective of education is to consider education and development of the competent personality in such understanding [1].

Training in foreign languages in the system of not language higher education institution is an obligatory component of continuous professional education. The course in foreign languages in HEI carries communicative -oriented and professional directed character and conducts formation of communicative professional competence.

Following the modern requirements to education, it is impossible to limit formation of professional competence only with the means of special subjects as they don't provide the development of some competence, for example, communicative, information, cross-cultural and etc.

In this regard it is necessary to use purposefully means and possibilities of other subjects for formation of a complex competence of the future expert. There is a need of entering of the professional focused changes into the teaching of a foreign language for not language higher education institutions [2].

Thus, it is necessary to provide the new pedagogical conditions promoting development and maintenance in future experts of resistant interest in learning of foreign language

As a complex of pedagogical conditions we understand a rational combination of specially created circumstances promoting formation of communicative competence at students of economics faculty. Formation can be reached, if these conditions are interconnected among themselves and mutually supplemented.

It is necessary to carry the following to the main pedagogical conditions of forming foreign-language communicative competence:

- 1) personal orientation (accounting of specific features of each student);
- 2) training interactivity (interaction between the pupils and studying subject, interaction between the pupil and the teacher, interaction between pupils);
- 3) introduction of innovative technologies in training process (use of the Internet, information and communication technologies, interactive programs in training).

Speaking about formation of professional competence, it should be noted that fact, this process takes place successfully only with the interest of a person in the process of training. Traditional training in a foreign language in not language higher education institution was focused on reading, understanding and the translation of special texts, and also studying the problems of syntax of scientific style, was defined by a standard educational program. Planning the necessary professional focused changes, it is necessary to reflect on cooperation of chairs of foreign languages with main chairs, coordination of training foreign language with training professional disciplines [3].

Realizing that, knowledge and qualification become priority values in human life in the conditions of information society, the modern expert has to seek to be aware of development of the professional area in world practice, and for this purpose it isn't always enough to possess the information in the native language. From here the increasing importance of training foreign languages, formation of communicative competence [4].

As within economics department including separate discipline training to skills of cross-cultural communication isn't often possible. The most rational and effective, in our opinion is the development of these skills in the context of training foreign languages. In training foreign language acts as the defining communicative and personal oriented approaches.

Communicativeness is treated as the methodological principle, which subordinates all parties of training: correlation of knowledge with skills, a choice of methods and methods of training, the maintenance of tasks, and also the connection with other subjects. From these positions training process comes nearer to the process of real communication. The personal-oriented approach assumes such organization of process of training at which all used methods and receptions have to refract through the identity of the pupil, his requirement, motivation and abilities. Only under such condition the student becomes the subject of speech and educational activity, its active participant.

Thereof, it the process of beginning language preparation should be started with initial knowledge and skills: phonetic, grammatical system, rules and the most common units of lexicon. However, at this stage it

is possible to speak about active use of a communicative method, which will be aimed to the development of communicative skills, allowing to realize a number of necessary intensions in daily communication: to get acquainted, be represented, apologize, to remind, change a subject (direction) of conversation, to finish conversation, to request and give information: to ask a question or to report about the fact or an event, etc.

Thus, it is about implementation of the speech act of speaking in the course of oral communication between two or more persons. Training has to happen on the material of works of the speech including as a wide range unspecialized (household and all-informative) subjects, and business situations that allows to study the basic lexicon of common language and terminology necessary for conversations, business negotiations and the conclusion of contracts with foreign partners. However, at this grade level is important to pay much attention to grammar as it is a basis for communicative opportunities.

Students have to know a foreign language not only at the level of daily communication (English for General Purposes), but also in the sphere of professional communication – ESP (English for Specific Purposes), in our case, in the sphere of economy.

Thus, besides foreign-language communicative competence it is necessary to pay attention to social and professional competence. According to Zimney I.A. [5], social and professional competence represents cumulative, formed on the basis of intellectual (in particular cogitative) abilities and personal properties, the personal quality of the person, allowing to define the person competent in its area.

Effective forms of study on forming professional communicative competence of economic students are application of various innovative means and methods of creating projects, preparation of public statements, debatable discussion of professionally important problems, situations, preparation of video movies and presentations, etc. In educational process should be used the interactive forms and methods, promoting formation of a genre variety of professional and business languages (meeting, commercial negotiations, office conversations, discussions, disputes, reception of visitors, communication in the conditions of the conflict, etc.). Collective discussion of professional situations, purposeful work on an official style of communication, stylistic editing texts, search of the most expressive and convincing rhetorical levers will allow to develop and improve the professional standard of speech of future experts [6].

Use of information technologies opens new opportunities for improvement of professional competence, which are: expansion of access to educational and methodical information; formation at student's communicative skills, cultures of communication, ability to look for information; organization of the operational consulting help; organization of joint research projects, etc. We will show possible options of using information technologies:

- use of ready multimedia occupations with the use of information technologies, computer programs;
- creation of multimedia presentations;
- development of own web pages and their placement in a network – one more form of using the Internet;
- the organization of independent work of students with use of resources of the Internet: writing the paper review; the review of the site on a subject, etc.

The leading place among the methods directed on formation of communicative competence belongs to a method of projects. The project differs, that each student in it shows original interest not only in the materialized product received during its performance but also in the process of its implementation, which is followed by forming difficult system of the relations of communication, behavioral aspects, the most design activity, i.e. through complete and at the same time many-sided interaction with other personality (the teacher, the student). It is possible to give as an example. The following subjects of projects which are carried out by students of the economic specialties “Tax System in Kazakhstan”, “Economy of private Business”, “The World Bank system”, etc.

Interaction in design activity is the active process assuming improvement of communicative abilities.

Conclusions. Thus innovative character of these forms and methods of training students of economic specialties is shown in integration of professional, scientific and search and educational activity, possibility of developing creative identity and improvement of the identity of the student, development of leadership skills, self-confidence, independence, and creative approach to the solution of professional tasks.

Based on the analysis of a wide range of scientific literature in the field, we consider that the competence-based model of the expert includes not only knowledge and abilities of management with the object of the work within narrow specialization, but also unites in itself the main interdisciplinary, successfully integrated main competences allowing realizing in professional activity.

From here the conclusion arises that effective communication can't arise in itself, it needs to study purposefully. In the context of training future experts in foreign languages - economists have to take place on the basis of formation of their communicative competence as the main in professional activity.

Statement of a problem. The considerable social and economic and political transformations which happened in the last decade in the Republic of Kazakhstan caused the need for revision of the purposes and problems of training future expert for professional activity. It is necessary to consider the professional competence of a future expert as an integrated indicator of quality of training the future expert in the context of modernization and reforming the system of the higher education. It fully reflects all range of requirements imposed by the society and the state to the expert of the XXI century.

One of the actual problems is training the students as subjects of professional and pedagogical activity. Kazakhstan education system is in a stage of dynamic updating, an impulse is on the one hand process of reforming the society in the whole and on the other hand logic development.

The formulation of the article. The purpose of this article is to discuss the problem of the higher school: training qualitative, flexible, competitive, competent, highly qualified specialist, who has broad fundamental knowledge initiative, capable independently and creatively to approach the solution of professional tasks, able to adapt quickly for continuously changing requirements of the labor market. capable effectively to carry out professional activity and to bear responsibility for its results.

Statement of the main material. Modern society demands from the young specialist to be ready for the solution of problems of the theoretical and practical importance, to the subsequent professional and career development, competitiveness in the changing of labor market conditions

The above-named tendencies cause need to optimize process of training professional and competent experts, to create new views on the purposes of training and quality of education. Change of the requirements to the process and results of education were got reflection in the concept of competence. The concept of competence became one of the leading pedagogical theories of the present. The education system can be considered effective, when its result is the competent personality owning not only knowledge, professionalism, high moral qualities, but able to work adequately in the corresponding circumstances, applying the knowledge and taking the responsibility for the results of activity. Thus, as a main objective of education is to consider education and development of the competent personality in such understanding [1].

Training in foreign languages in the system of not language higher education institution is an obligatory component of continuous professional education. The course in foreign languages in HEI carries communicative -oriented and professional directed character and conducts formation of communicative professional competence.

Following the modern requirements to education, it is impossible to limit formation of professional competence only with the means of special subjects as they don't provide the development of some competence, for example, communicative, information, cross-cultural and etc.

In this regard it is necessary to use purposefully means and possibilities of other subjects for formation of a complex competence of the future expert. There is a need of entering of the professional focused changes into the teaching of a foreign language for not language higher education institutions [2].

Thus, it is necessary to provide the new pedagogical conditions promoting development and maintenance in future experts of resistant interest in learning of foreign language

As a complex of pedagogical conditions we understand a rational combination of specially created circumstances promoting formation of communicative competence at students of economics faculty. Formation can be reached, if these conditions are interconnected among themselves and mutually supplemented.

It is necessary to carry the following to the main pedagogical conditions of forming foreign-language communicative competence:

- 1) personal orientation (accounting of specific features of each student);
- 2) training interactivity (interaction between the pupils and studying subject, interaction between the pupil and the teacher, interaction between pupils);
- 3) introduction of innovative technologies in training process (use of the Internet, information and communication technologies, interactive programs in training).

Speaking about formation of professional competence, it should be noted that fact, this process takes place successfully only with the interest of a person in the process of training. Traditional training in a foreign language in not language higher education institution was focused on reading, understanding and the translation of special texts, and also studying the problems of syntax of scientific style, was defined by a standard educational program. Planning the necessary professional focused changes, it is necessary to reflect on cooperation of chairs of foreign languages with main chairs, coordination of training foreign language with training professional disciplines [3].

Realizing that, knowledge and qualification become priority values in human life in the conditions of

information society, the modern expert has to seek to be aware of development of the professional area in world practice, and for this purpose it isn't always enough to possess the information in the native language. From here the increasing importance of training foreign languages, formation of communicative competence [4].

As within economics department including separate discipline training to skills of cross-cultural communication isn't often possible. The most rational and effective, in our opinion is the development of these skills in the context of training foreign languages. In training foreign language acts as the defining communicative and personal oriented approaches.

Communicativeness is treated as the methodological principle, which subordinates all parties of training: correlation of knowledge with skills, a choice of methods and methods of training, the maintenance of tasks, and also the connection with other subjects. From these positions training process comes nearer to the process of real communication. The personal-oriented approach assumes such organization of process of training at which, all used methods and receptions have to refract through the identity of the pupil, his requirement, motivation and abilities. Only under such condition the student becomes the subject of speech and educational activity, its active participant.

Thereof, it the process of beginning language preparation should be started with initial knowledge and skills: phonetic, grammatical system, rules and the most common units of lexicon. However, at this stage it is possible to speak about active use of a communicative method, which will be aimed to the development of communicative skills, allowing to realize a number of necessary intensions in daily communication: to get acquainted, be represented, apologize, to remind, change a subject (direction) of conversation, to finish conversation, to request and give information: to ask a question or to report about the fact or an event, etc.

Thus, it is about implementation of the speech act of speaking in the course of oral communication between two or more persons. Training has to happen on the material of works of the speech including as a wide range unspecialized (household and all-informative) subjects, and business situations that allows to study the basic lexicon of common language and terminology necessary for conversations, business negotiations and the conclusion of contracts with foreign partners. However, at this grade level is important to pay much attention to grammar as it is a basis for communicative opportunities.

Students have to know a foreign language not only at the level of daily communication (English for General Purposes), but also in the sphere of professional communication – ESP (English for Specific Purposes), in our case, in the sphere of economy.

Thus, besides foreign-language communicative competence it is necessary to pay attention to social and professional competence. According to Zimney I.A. [5], social and professional competence represents cumulative, formed on the basis of intellectual (in particular cogitative) abilities and personal properties, the personal quality of the person, allowing to define the person competent in its area.

Effective forms of study on forming professional communicative competence of economic students are application of various innovative means and methods of creating projects, preparation of public statements, debatable discussion of professionally important problems, situations, preparation of video movies and presentations, etc. In educational process should be used the interactive forms and methods, promoting formation of a genre variety of professional and business languages (meeting, commercial negotiations, office conversations, discussions, disputes, reception of visitors, communication in the conditions of the conflict, etc.). Collective discussion of professional situations, purposeful work on an official style of communication, stylistic editing texts, search of the most expressive and convincing rhetorical levers will allow to develop and improve the professional standard of speech of future experts [6].

Use of information technologies opens new opportunities for improvement of professional competence, which are: expansion of access to educational and methodical information; formation at students communicative skills, cultures of communication, ability to look for information; organization of the operational consulting help; organization of joint research projects, etc. We will show possible options of using information technologies:

- use of ready multimedia occupations with the use of information technologies, computer programs;
- creation of multimedia presentations;
- development of own web pages and their placement in a network – one more form of using the Internet;
- the organization of independent work of students with use of resources of the Internet: writing the paper review; the review of the site on a subject, etc.

The leading place among the methods directed on formation of communicative competence belongs to a method of projects. The project differs, that each student in it shows original interest not only in the

materialized product received during its performance but also in the process of its implementation, which is followed by forming difficult system of the relations of communication, behavioral aspects, the most design activity, i.e. through complete and at the same time many-sided interaction with other personality (the teacher, the student). It is possible to give as an example. the following subjects of projects which are carried out by students of the economic specialties “Tax System in Kazakhstan”, “Economy of private Business”, “The World Bank system”, etc.

Interaction in design activity is the active process assuming improvement of communicative abilities.

Conclusions. Thus innovative character of these forms and methods of training students of economic specialties is shown in integration of professional, scientific and search and educational activity, possibility of developing creative identity and improvement of the identity of the student, development of leadership skills, self-confidence, independence, creative approach to the solution of professional tasks.

Based on the analysis of a wide range of scientific literature in the field, we consider that the competence-based model of the expert includes not only knowledge and abilities of management with the object of the work within narrow specialization, but also unites in itself the main interdisciplinary, successfully integrated main competences allowing to realize in professional activity.

From here the conclusion arises that effective communication can't arise in itself, it needs to study purposefully. In the context of training future experts in foreign languages - economists have to take place on the basis of formation of their communicative competence as the main in professional activity.

References:

- 1 *State program developing the education of the RK 2011 – 2020 – Astana, 2011 // <http://www.edu.gov.kz>*
- 2 *Conception of lifelong learning pedagogical education, teacher of new formation of the RK (Project). – Astana, 2012 // <http://www.edu.gov.kz>*
3. *Bondyeryeva E.V Professional competence of the expert in the conditions of forming the information society / Bondyeryeva E.V // Vestnik VSU – V-6: University education. – 2003. – N 6. – p. 44-48.*
4. *Hymes D. On communicative competence. In J.B. Pride and J. Holman, eds. Sociolinguistics. – Harmondsworth, England: Penguin Books, 1973.*
5. *Zimhyaya I.A. General culture and social-professional competence of a person. // Higher education today. – 2005. – № 11. – p. 14–20.*
6. *Kovalyeva G.N. Forming communicative competence at students of culture and art in the process integrative training rhetoric and ethic. / Galina Nikolaevna Kovalyeva:diss. ... c.p.s. : 9.00.08. – Moscow, 2006. – p. 213*

**ҚҰТТЫҚТАУ
ПОЗДРАВЛЕНИЯ
CONGRATULATION**

*Кожя М. – археолог, д.и.н., профессор
Международного Казахско-Турецкого Университета
Карибжанова Е.А. – к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая*

ЮБИЛЕЙНАЯ

12 июня 2017 года известному казахстанскому учёному-археологу Арнабаю Абишевичу Нуржанову исполняется 60 лет.

Он внёс большой вклад в развитие археологии Казахстана и Центральной Азии, изучение истории средневековых городов Казахстана на Великом Шелковом пути, урбанизационных процессов в Великой степи, консервации, сохранению и охране памятников археологии.

А.А. Нуржанов родился 12 июня 1957 года в селе Подгорное, Луговского района, Жамбылской области в семье служащих.

В 1974 году после окончания средней школы, поступил на исторический факультет КазПИ им. Абая, окончив его с отличием в 1978 году.

Арнабай Абишевич всегда отличался большой начитанностью и широтой взглядов. Выбор профессии не заставил себя ждать, влюблённый в археологию, он уже на первых курсах знал, что станет археологом. О своей профессии он говорит так: «Быть археологом – это большая честь, большая ответственность и огромный труд. Археологи – это первооткрыватели, они видят то, что большинству людей недоступно, первыми прикасаются к истории народов, их историческому прошлому, быту и культуре. А – это и большая радость, и большая ответственность – донести до потомков то, что оставили далёкие предки!» – И далее: «Археология – это не романтические поиски сокровищ, а серьёзная наука, требующая огромных знаний, опыта и анализа».

Арнабай Абишевич – человек с твёрдым характером и активной жизненной позицией. После окончания института, сразу же был направлен в «горячую точку», служил в составе ограниченных войск Советского Союза в Афганистане.

С 1980 по 1984 гг. являлся секретарем Алатауского РК ЛКСМ Казахстана, города Алматы, за заслуги перед комсомолом награждён Почётной грамотой ЦК ВЛКСМ.

С 1988 года был принят младшим научным сотрудником в Институт Истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР (ныне – Институт археологии имени А.Х. Маргулана МОН РК), в котором работает и по сей день, пройдя сложный и нелёгкий путь учёного-исследователя – от младшего научного сотрудника – старшего научного сотрудника, до ведущего научного сотрудника Института археологии.

Начиная с 1988 г., А.А. Нуржанов ежегодно участвует в полевых исследованиях ряда крупных экспедиций Казахстана. Являлся начальником отряда Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции.

С 1989 по 1991 гг. – начальник отряда Казахстанско-Американской экспедиции, с 1991 по 1993 гг. – начальник отряда Казахстанско-Французской экспедиции, с 2007 г. – начальник Жетысуйской археологической экспедиции Института археологии имени А.Х. Маргулана МОН РК.

В 2001 году на Спецсовете при Институте истории и этнологии НАН РК А.А. Нуржанов защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Средневековые города на отрезке Шелкового пути от Тараза до Аспары» (научный руководитель и наставник К.М. Байпаков).

Круг научных интересов А.А. Нуржанова весьма широк и разнообразен – это генезис и развитие номадизма и урбанизации, эволюция специфических и всеобщих характеристик средневековой городской культуры Южного и Юго-Восточного Казахстана, памятников Заилийского Алатау, вопросы исторической географии, проблема Великого Шелкового пути в аспекте политических, экономических и культурных связей с государствами Евразии, а также приоритетные направления археологии.

Его имя известно далеко за пределами республики, он неоднократно выступал с научными докладами на международных конференциях и симпозиумах: в Москве, Казани, Санкт-Петербурге, Новгороде, Владивостоке, Барнауле, Горно-Алтайске, Хьюстоне, Братиславе, Бордо, Измире, Вене и др.

А.А. Нуржанов является лауреатом молодых ученых премии им. А.Х. Маргулана. За последние 20 лет учёным-археологом были открыты 14 отрезков Великого Шелкового пути от Аспары до Тараза.

Результат научной деятельности А.А. Нуржанова – это более 100 научных статей и докладов, 2 монографии, ряд учебных пособий.

Большим достижением среди полевой археологии Арнабай Абишевич Нуржанов считает открытие дворцового комплекса на городище Кулан с уникальными терракотами VIII-X вв. Он говорит: «Этот дворец с шестисотлетней историей для меня – главное открытие в жизни, его общая площадь более 2000

кв.м., пятьдесят четыре комнаты, три входа, два двора и бассейны. Я был поражён резной терракотовой штукатуркой. Ведь это доказывает, что древние мастера были лучше – современных! Наш евроремонт им и в подметки не годится! Во дворце мы также обнаружили терракотовые человеческие фигурки, благодаря которым, у нас появилось представление о головных уборах и одеждах того времени, мы теперь знаем, как оформлялись дома».

Не менее заметными достижениями являются раскопки цитадели и некрополя Нижнего Барсхана, городищ Мерке и Аспара.

Последнее пятилетие – особая веха в научном поиске ученого. Именно в этот период были сделаны раскопки средневекового города Кастек, которые сегодня представлены изделиями из керамики, бронзы, железа, стекла и кости, элементами военного снаряжения, каменными жерновами для ручных мельниц и др. на экспозиции выставки: «Городская цивилизация Жетысу (городище Кастек)» в музее города Алматы (проходившая в с 17.04.-15.05. 2017 г.).

Арнабай Абишевич говорит: «Мы начали раскопки в 2011 году. Перевал Кастек издревле служил для связи долин Шу и Иле. Об этом перевале сохранились сведения в источниках XV в., описывающих поход эмира Тимура. На данный момент известно, что Кастек существовал с середины VIII по XIII век включительно, был крупным городом Карлукского каганата, после государства караханидов, располагался на Великом Шелковом пути, на площади порядка 300 га. Городище двухслойное, то есть, сохранились постройки разных эпох, в том числе из кирпича и обожженной глины. Найдены материалы, мастерские для изготовления вещей из железа. На данный момент мы откопали 9 домов, предполагаем, что в городе было не менее 32 домовладений. Благодаря, произведённым раскопкам уже можно представить себе как выглядел город. Судя по тому, что мы откопали, в этом городище, как и в других средневековых городах, была высокоразвитая сеть коммуникаций, централизованное водоснабжение. В городе находилось два больших хауза (бассейна) с водой и бани. Если заглянуть внутрь домов, то здесь была предусмотрена мощная шумо – и гидроизоляция, а также отопление по всему периметру дома. Отапливался даже пол! Из представленных экспонатов обращают на себя декоративные детали керамических изделий. Один из кувшинов выполнен в виде головы кобры, на другом экземпляре заметны кресты.

С каждым новым артефактом убеждаемся в том, что это городище имеет большую значимость для Казахстана, демонстрирует достаточно высокое развитие оседлой культуры». Нуржанов Арнабай Абишевич успешно совмещает научную работу с педагогической деятельностью. Более 10 лет, работает ведущим преподавателем на Историческом факультете КазНПУ им. Абая, руководит археологической практикой. Его ученики, сегодня, работают почти во всех регионах Казахстана, многие из которых выбрали профессию: «Археолог». Нельзя не сказать и том, что КазНПУ им. Абая – ведущий педагогический ВУЗ Казахстана является одним из спонсоров раскопок средневекового города Кастек. В университете имеется музей, где представлены, артефакты, найденные студентами КазНПУ им. Абая на средневековом городище.

Подводя итог сказанному, можно сказать, что жизнь учёного наполнена многочисленными научными археологическими открытиями и достижениями, но главным достижением в своей жизни, Арнабай Абишевич считает свою семью, благодарен супруге – доктору исторических наук, профессору Гулим Кагазбековне Кадиркуловой, которая много лет идет с ним рука об руку, разделяя радости и невзгоды. Вместе они воспитали двоих детей, имеют прекрасных внуков!

Арнабай Абишевич – хороший друг, отзывчивый коллега, пользующийся большим уважением в коллективе, человек большой эрудиции, открытый, веселый, с прекрасным чувством юмора, полон творческих сил и планов на будущее, связанных с новыми открытиями, сохранением и популяризацией археологического и культурного наследия Казахстана!

**Нуржанов Арнабай Абишевич – Ведущий научный сотрудник отдела:
«Урбанизации и номадизма» Института археологии имени А.Х. Маргулана МОН РК
60 лет**

Басуға 12.06.2017 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 51.5 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 114.
050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ